

मीमांसा-दर्शनम्

षष्ठाध्यायमारभ्य द्वादशाध्यायपर्य्यन्तम् ।

जैमिनिविरचितम्

सूत्रम् ।

श्रीशबरस्वामिकृत भाष्यसमेतम् ।

बि ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्द विद्यासागर-भट्टाचार्य्येण

संस्कृतं प्रकाशितम् ।

कलिकाता नगर्य्यां

सारसुधानिधि यन्त्रे

मुद्रितम् ।

ई० १२८४

मीमांसा-दर्शनस्य उत्तरषट्के

सप्तमस्य अध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अथ प्रयाजादि धर्म्माणामपूर्व्वप्रयुक्तताधिकरणम् ।

श्रुतिप्रमाणत्वाच्छेषाणां मुख्यभेदे यथाधिकारं भावः स्यात् ॥ १ ॥ (सि०)

पूर्व्वेण अध्यायषट्केन प्रत्यक्षविहितधर्म्माणां कर्म्मणां दर्शपूर्णमासादीनाम् इतिकर्त्तव्यता चिन्तिता, उत्तरेण इदानीम् अविहितेतिकर्त्तव्यताकेषु ऐन्द्राग्नादिषु चिन्तयितुमिष्यते । तत्र यदि दर्शपूर्णमासादीना प्रकरणे ये विहिता धर्म्मा, ते सर्वकर्म्मसु विहिता भवन्ति, ततस्तैरेव धर्म्मैरैन्द्राग्नादयोऽपि धर्म्मवन्त उक्ताः, तथा कर्त्तव्याश्च इति, न अर्थः उत्तरेण षट्केन । अथ ये यस्य प्रकरणे उच्यन्ते, ते तत्रैव उक्ता भवन्ति, तत इमानि ऐन्द्राग्नीदीनि । तेषु चिन्ता भवति, किम् एषां धर्म्माः सन्ति, उत न ? इति । यदा च सन्ति । तदा के ? कियन्तो वा ? कथं च अनुष्ठातव्या ? इति, तदर्थम् उत्तरं षट्कं प्रवर्त्तनीयः ।

तत्र सप्तमेन तावत् सन्ति धर्म्मा इत्युच्यते । अष्टमेन च इमे अस्य इति । इत्थं प्रयोक्तव्याः इति नवमेन । दशनैकादशद्वादशैरेतावन्त प्रयोक्तव्या., न अतोऽधिका. इति ।

तत्र इदं विचार्यते, किं यजिप्रयुक्ता एते धर्माः, कथं यजिर्गुणवान् स्यात् ? इत्येवमर्थमाम्नायन्ते, आहोस्वित् अपूर्वप्रयुक्ताः ? कथम् अपूर्वं स्यात् ? इति। यदि यजिप्रयुक्ताः, ततः सर्वार्थाः। अथ अपूर्वप्रयुक्ताः, ततो यथाप्रकरणं व्यवतिष्ठन्ते। किं पुनरत्र युक्तम् ? अपूर्वप्रयुक्ताः इति, अपूर्वं हि फलवत्, अफलो यजिः, फलवति च प्रयासो विधीयमानोऽर्थवान् भवति। तस्मात् अपूर्वप्रयुक्ता धर्माः अतः परमाचार्यस्य सूत्रोपन्यासः, श्रुतिप्रमाणत्वाच्छेषाणां मुख्यभेदे यथाधिकारं भावः स्यात् इति, मुख्यानि अपूर्वाणि, तानि हि फलवत्त्वात् प्रधानानि, प्रधाने च मुख्यशब्दः। तेषां भेद उक्तः शब्दान्तरादिभिर्हेतुभिः। तस्मिन् मुख्यभेदे सति यथाधिकारं भावः स्यात् शेषाणां, ये यस्य अपूर्वस्य अधिकारे प्रकरणे शिष्यन्ते, ते तस्यैव भवेयुः, श्रुतिप्रमाणत्वात्, अयमस्य अपूर्वस्य शेषः, अयम् अस्य इत्यत्र श्रुतिरेव प्रमाणं क्रमते। न प्रत्यक्षादीनामन्यतमत्। श्रुत्या च ये यस्मिं प्रकरणे श्रूयन्ते, ते तस्यैव भवितुमर्हन्ति, न चान्यस्योक्तोऽर्थोऽन्यस्य भवति, न हि यद्देवदत्तस्य ग्रामाच्छादनादिकं, तद्यज्ञदत्तस्य भवति। तस्मात् यथाप्रकरणं व्यवस्था धर्माणाम्।

उत्पत्त्यर्थाविभागाद्वा सत्त्ववदैकधर्म्यं स्यात् ॥ २॥

(पू०)

अथ वा, न एतत् एवं, यथाप्रकरणं धर्माणां व्यवस्था इति। कथं तर्हि ? ऐकधर्म्यं स्यात् इति, समानधर्मता,

सर्वे धर्माः सर्वार्थाः । कुतः ? । उत्पत्त्यर्थाविभागात्, उत्पत्तिः इति यजिं ब्रूमः, अपूर्वस्य उत्पादनात्, अर्थः इति अपूर्वं ब्रूमः, यजिप्रयोजनत्वात्, तयोः अविभागः । सर्वाणि अपूर्वाणि यजिमन्ति, यजिसंयोगेन धर्माः श्रूयन्ते, यजेत इत्युक्ता उक्ताः, ते यजौ न सम्भवन्ति, तस्य अफलत्वात् तत्र असम्भवन्तः तत्सम्बद्धेषु अपूर्वेषु विज्ञायन्ते । स च यजिसम्बन्धः सर्वेषाम् अपूर्वाणां तुल्यः । तस्मात् सर्वार्था भवन्ति, सत्त्वधर्मवत्, यथा सत्त्वधर्माः, गौर्न पदा स्प्रष्टव्यः इति गोत्वसम्बन्धेन श्रूयमाणाः तत्र असम्भवन्तः तत्सम्बद्धेषु पिण्डेषु विज्ञायन्ते, तस्य च गोत्वसम्बन्धस्य अविशेषात् सर्वगवीषु शुक्लनील-कपिल-कपोतिकासु भवन्ति । एवम् इहापि ।

उच्यते, विषम उपन्यासः, तत्र गोसामान्यसम्बन्धेन धर्मा विधीयन्ते, गौर्न पदा स्प्रष्टव्यः इति, इह पुनर्यजिविशेषसम्बन्धेन धर्मा विधीयन्ते, दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत इति ज्योतिष्टोमेन यजेत इति, विशिष्टयजिसम्बद्धे एव अपूर्वे भवितुमर्हन्ति न सर्वत्र इति । तत्र ब्रूमः, दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत इत्यत्र न शक्यन्ते यागविशेषे धर्मा विधातुम् । किंकारणम् ? । यदा यजौ धर्मा विधीयन्ते, तदा यजिरनूद्यते, यजेत इत्यनु इति, यदि यजिर्विधीयेत, न धर्मैः सम्बध्येत, न हि द्वयोर्विधीयमानयोः परस्परेण सम्बन्धो भवति, अनुवाद्य सन् अविशेषात् सर्वयागानुवादः । तस्मात् सर्वार्था धर्माः ।

ननु दर्शपूर्णमासशब्दो विशेषको भविष्यति । न दर्श-

पूर्णमासशब्दः शक्नोति याग विशेष्टुम्। अथ हि विधिर्वा स्यात् अनुवादो वा, यदा अनुवादः, तदा धर्मसम्बन्धार्थः, स च धर्मसम्बन्धो यागानुवादेनैव तयोः सिद्धः।

ननु निवृत्तिकरो भविष्यति, दर्शपूर्णमासौ एव इत्थं कुर्य्यात् न अन्यान् इति। नैवं शक्यं, यत्कारणं, न तस्य अन्यनिवृत्तिः अर्थः। ननु परिसङ्ख्यया करिष्यति। न अत्र परिसङ्ख्या युज्यते, यदि अन्येन वाक्येन यागमात्रे धर्मे प्रसङ्गः कृतः स्यात्, तत एतत् पुनर्वचनं परिसङ्ख्यां कुर्यात्, अथ पुनः असति प्रसङ्गे अनेनैव प्रसङ्गो अनेनैव निवृत्तिः इत्यतिभारः एकस्यैव वाक्यस्य भवति।

एवं तर्हि, न अत्र यजेत इति शब्दो धर्मविधिभिः सम्बध्यते,यजेत इत्थमिति, केन तर्हि ? दर्शपूर्णमासशब्देन, प्रत्यक्षो हि तेन अस्य संयोगः, दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत इति, परोक्षो धर्मविधिभिः। कः तदा वाक्यार्थः ?। दर्श-पूर्णमासौ कुर्य्यात् इति। नैव शक्यम्, एवं सति धर्मा असम्बद्धाः परिप्लवा भवन्ति। कथं कृत्वा ?। येयमाख्यातिकी विभक्तिः यजेत इति, सा दर्शपूर्णमासयोः कर्त्तव्यतां विदधाति, तत्र कथं यागमात्रेण यागविशेषेण वा धर्म-सम्बन्धः स्यात्, विधायिका विभक्तिर्नास्ति इत्यसम्बद्धा धर्मा भवति।

नैष दोषः, न वयं वाक्येन धर्माणां सम्बन्धं करिष्यामः, केन तर्हि ? प्रकरणेन। कथम् ?। कर्त्तव्यतायां चोदिता याम् इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षा भवति, कथं कुर्य्यात् ? इति। प्रकरणेन धर्माः सम्बध्यन्ते इत्थं कुर्य्यात् इति, नैव शक्यं,

यदा हि दर्शपूर्णमासौ कर्त्तव्यतया चोद्यते, तदा इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षा एव नास्ति, प्रज्ञातेतिकर्त्तव्यतत्वात् तयोः, असत्याञ्च इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायां प्रकरणमेव नास्ति, एवं हि उक्तम्, असंयुक्तं प्रकरणात् इतिकर्त्तव्यतार्थित्वात् इति।

एवं तर्हि, नैव अत्र यागे धर्मा विधीयन्ते, नापि दर्शपूर्णमासयोः कर्त्तव्यता उच्यते, किन्तर्हि ? दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत इति पदद्वयेन विशिष्टं यागमनूद्य धर्मा विधीयन्ते, दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत इत्यम् इति। एवमपि दर्शपूर्णमासाभ्याम् इत्यनुवादो न युज्यते, तृतीयार्थस्य असिद्धत्वात्, पूर्ववान् अनुवादो भवति, अपूर्वश्च तृतीयार्थः, स अवश्यं विधातव्यः, तस्मिंश्च विधीयमानेऽन्यदेवासम्बद्धमापद्यते, दर्शपूर्णमासौ यजेः करणम् इति। तस्मात् स एव प्रथमः पक्षोऽस्तु, यागानुवादेन धर्माणां विधिः इति।

ननु तत्रापि दर्शपूर्णमासाभ्याम् इत्येतन्न सम्बध्यते। ननु सम्भंत्स्यते, कालवचनः सन् प्रायिको नित्यानुवादो भविष्यति,प्रायेण यागानां दर्शपूर्णमासकालत्वात्। तृतीया च कालस्य अर्थकृत गुणभावमालोच्य उपपद्यते, तथा चेत् सर्वे धर्माः सर्वार्थाः भवन्ति।

चोदनाशेषभावाद्वा तद्भेदाद्व्यवतिष्ठेरन् उत्पत्तेर्गुणभूतत्वात् ॥ ३ ॥ (उ०)

कर्मचोदनायाः शेषभूतो धर्मसमाम्नायः एकदेशभूतः इत्यर्थः, दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत, अनया अन्वाधानादिकया इतिकर्त्तव्यतया इति। तस्यां चोदनायां यजेर्गुणभावः श्रूयते, दर्शपूर्णमासशब्दो यजिवचनः, करणभावोऽत्र

यजेः श्रूयते, दर्शपूर्णमासाख्येन यागमसुदायेन: अन्यत् कुर्य्यात् इति, यत् तत् अन्यत्, तत् कर्त्तव्यतया चोद्यते, न यजिः, अपूर्वं च तत्। ननु फलम् अत्र वाक्ये श्रूयते, स्वर्गकामो यजेत इति, तत् कर्त्तव्यं स्यात्। सत्यं श्रूयते, न तु तत् यजिना क्रियते, विनष्टे यजौ तद्भवति, अपूर्वं तु तेन क्रियते। तस्मात् तस्य कर्त्तव्यता उच्यते, यस्य कर्त्तव्यता तत् इतिकर्त्तव्यतया सम्बध्यते। तस्मात् अपूर्वार्था धर्माः, तेषां च अपूर्वाणां भेदः। अतः तद्भेदात् यथाप्रकरणं व्यवतिष्ठन्ते धर्माः इति।

अथैतस्मिन् पक्षे कथं दर्शपूर्णमासशब्देन यागो विशिष्यते ?। उच्यते, नैव अत्र यागो विशिष्यते, किन्तर्हि ? अपूर्वभावनैव उभयपदविशिष्टा उच्यते, यथा अरुणया पिङ्गाक्ष्या एकहायन्या सोमं क्रीणाति इति। विषम उपन्यासः, तत्र हि अन्यत् द्रव्यम्, अन्यो गुणः, तेन तत्र उभयविशेषणत्वं युज्यते, इह पुनर्याग एव तौ दर्शपूर्णमासौ, तेन इह उभयविशेषणत्वं न युज्यते। उच्यते, इहापि यजेत इति सामान्यं, दर्शपूर्णमासौ इति विशेषः, अन्यच्च सामान्यमन्यो विशेषः।

एवमपि श्रुत्या सामान्येन भावना, वाक्यात् विशेषेण, न चैतत् युगपद्भवति इति। एवं तर्हि, नैव अत्र श्रुत्यर्थः परिगृह्यते, किन्तर्हि ? वाक्यार्थः। किंकारणम् ?। श्रुत्यर्थे परिगृह्यमाणे दर्शपूर्णमासशब्दोऽनर्थको भवति, यजतिश्च अनुवादः, यजत्यात्मकत्वात् दर्शपूर्णमासयोः, यजतिसामानाधिकरण्याच्च दर्शपूर्णमासशब्दस्य।

सत्वे लक्षणसंयोगात्सार्वत्रिकं प्रतीयेत ॥ ४ ॥
(आ० नि०)

यत्तु सत्ववत् इति, अत्र गवाकृतौ धर्मः श्रूयते, आकृतेः परार्थत्वात्, न च तत्र सम्भवति, अतोऽसौ आकृतिः। सहचारिपिण्ड-लक्षणार्थां विज्ञायते, यथा गङ्गायां गावः इति। तत्र साहचर्य्यं, सर्वपिण्डानामविशिष्टम् इति, सर्वपिण्डेषु विहितं भवति। तस्मात् तत् सार्वत्रिकं प्रतीयेत, इह तु यजेर्गुणभावेन श्रवणात् नैव यजौ धर्माः श्रूयन्ते, किं तर्हि? अपूर्वः इत्येवम् अपदिष्टो हेतुः। तस्मात् अनुपन्यासः सत्ववत् इति।

अविभागात्तु नैवं स्यात् ॥ ५ ॥ (आ०)

अथ तुशब्दः पक्षव्यावृत्तौ। नैतदेवम्, अपूर्वप्रयुक्ता धर्माः इति, यजिप्रयुक्ता एव। कुतः?। अविभागात्, यजिना अविभागो धर्माणां, प्रत्यक्षं केचित् द्रव्ये श्रूयन्ते, केचित् देवतायां, केचिन्मन्त्रेषु, एष च यजिः, यत्, द्रव्य देवताम् उद्दिश्य मन्त्रेण त्यज्यते, स एष प्रत्यक्षो यजिना सम्बन्धो धर्माणाम्, अपूर्वेण त्वानुमानिकः। फलेऽपि यजेः प्रत्यक्षश्रुतौ गुणभावः, स्वर्गकामो यजेत इति, आनुमानिकोऽपूर्वेण, अनुमानाच्च प्रत्यक्षं बलीयः। तस्माद् यज्यर्थाः धर्माः। ननु यजिर्भङ्गित्वात् कालान्तरे फलं दातुम् असमर्थः, तत्र कृता धर्मा असमर्था एव भवति इत्युक्तम्। अत्र स्थितस्य न्यायस्य बाधेयेण प्रत्यवस्थानं क्रियते, तैलपानवत् एतद्भविष्यति, यथा तैलपानं घृतपानं वा भङ्गित्वेऽपि सति

कालान्तरे मेधास्मृतिबलपुष्ट्यादीनि फलानि करोति एवं यजिरपि करिष्यति, किम् नः अदृष्टाश्रुतेन अपूर्वेण कल्पितेन इति ।

द्व्यर्थत्वं च विप्रतिषिद्धम् ॥ ६ ॥ (यु०)

एवं च सति सर्वे धर्माः सर्वार्था भवन्ति, तथा च ऐन्द्राग्नादिषु प्रयाजादयः सन्ति, तत्र सौर्य्ये कर्मणि प्रयाजानां दर्शनम् उपपद्यते, प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोति इति । इतरथा प्रयाजाश्च विधातव्याः, प्रयाजेषु च कृष्णलहोमः, तथा च द्व्यर्थे तत् स्यात्, द्व्यर्थत्वं च विप्रतिषिद्धम्। तस्मात् यजिप्रयुक्ता धर्मा इति ।

उत्पत्तौ विध्यभावाद्वा चोदनायां प्रवृत्तिः स्यात्तत्र कर्म्मभेदः स्यात् ॥ ७ ॥ (आ० नि०)

नैतदेवं, यजिप्रयुक्ता धर्माः इति, चोदनायां प्रवृत्तिः स्यात्, चोदनेत्यपूर्वं ब्रूमः, चोदनार्थत्वात् अपूर्वार्थत्वात् अपूर्वप्रयुक्ता धर्माः, फलवत्त्वात् इत्युक्तो हेतुः । यत्तु, प्रयत्नो यजिसम्बन्धो धर्माणाम् इति, अत्र ब्रूमः, उत्पत्तौ विध्यभावात्, उत्पत्तिः इति यजिं ब्रूमः। उत्पत्तौ यजौ नास्ति विधिः, यज्यर्था धर्माः इति, केवल यजौ श्रूयन्ते, क्रियन्ते च, नैतावता तदर्था भवन्ति । यथा, वाससि रागः श्रूयते, वासो रञ्जयति इति, वाससि च क्रियते, न चासौ तदर्थः, स्वार्थः पुरुषार्थो वा भवति। एवम् इहापि, यजौ श्रूयमाणाः क्रियमाणाश्च अपूर्वार्था भवेयुः, अर्थवत्त्वाय।

ततश्च कर्मभेदः स्यात्, यतोऽपूर्वार्थाः इति। यत्तु, यजिः प्रत्यचं, फले गुणभावः इति। न क्रत्वा अपूर्वं, भवति इति, प्रणालिको विज्ञायते, प्रणाड्यापि च येन क्रियते तत् कारणं भवति, यथा, गोमयेः पचति, तुपपक्वा भवन्ति इति। यत्तु, तैलपानवत् यजितः फलं भवति इति। अत्र ब्रूमः, तैलपानस्यापि न कालान्तरे फलं भवति, धातुसाम्य तस्य फलं, तच्च तत्कालमेव, यच्च फलं बलपुष्ट्यादि, तत् सम्यगाहारपरिणामाद्भवति। तस्मात् विषमः उपन्यासः।

यदि वाप्यभिधानवत्सामान्यात्सर्वधर्मः स्यात् ॥ ८ ॥ (आ०)

यदि अपि अपूर्वं प्रयोजकं धर्माणां, तथापि सर्वधर्मः स्यात् स स पदार्थः, अभिधानवत् सामान्यात्, अभिधानं तावदेतेषां समानम्, अपूर्वम् इत्यभिधानवत् धर्मेणापि अस्य समानेन भवितव्यं, वाहीकवत्। यथा, वाहीकोऽतिथिरागतः, यवान्नमस्मै प्रक्रियताम् इत्युक्ते, यो यो वाहीकस्तस्य तस्य यवान्नं क्रियते। यथा वा, अच्यामये मुद्गौदनो भोक्तव्यः, उदरामये पयः पातव्यम् इति, सर्वत्र च हि अच्यामये मुद्गौदनो भुज्यते, उदरामयेऽपि पयः पीयते। एवम् इहापि एकस्य अपूर्वस्य ये धर्माः श्रुतास्ते सर्वापूर्वाणां भवितुमर्हन्ति। अपि च, अरुणपराशरा नाम शाखिनः, तेषां परिचरेषु स्मृतिरूपं ब्राह्मणं भवति, ये दर्शपूर्णमास योर्धर्माः, ते सर्वेऽष्टौनामग्नीषोमीयस्य च इत्यारभ्य, यावन्तः प्रकृतिविकारयोऽनुज्ञान्ताः इति। तच्च अनुक्रमणमित-

मेव न्यायं सूचयति। तस्मात् अपूर्वप्रयुक्तत्वेऽपि सर्वे धर्माः सर्वार्थाः इति।

अर्थस्य त्वविभक्तत्वात्तथा स्यादभिधानेषु पूर्ववत्त्वात्प्रयोगस्य कर्मणः शब्दभाव्यत्वाद्विभागाच्छेषाणामप्रवृत्तिः स्यात् ॥ ९ ॥ (आ० नि०)

उपवर्णनापरिहारस्तावत् उच्यते। यदुक्तं, वाहीकवत् इति, अत्र ब्रूमः, अर्थस्य त्वविभक्तत्वात्, तथा स्यात् अभिधानेषु, अर्थो वाहीकत्वं, तद्देशसम्बन्धः, सोऽविभक्तः, सर्ववाहीकेषु प्रसुमतः इत्यर्थः। सन्निमित्तश्च प्रीतिविशेषो न पुरुषनिमित्तः। कथं ज्ञायते ?। पूर्ववत्त्वात् प्रयोगस्य, पूर्ववान् अत्र प्रयोगः, बहुशो वाहीकाश्च अवाहीकाश्च भोजिताः, तत्र अन्वयव्यतिरेकाभ्यां ज्ञातमेतत्, देशनिमित्तेयं यथाप्रियता, न पुरुषनिमित्ता। तस्मात् तथा स्यात् वाहीकादिषु अभिधानेषु। अथ इह कर्मणः शब्दभाव्यत्वं, न अन्यतः शक्यमेतत् ज्ञातुम्, कस्य अपूर्वस्य धर्माः ? इति, शब्देन च व्यवस्थिता विधाता धर्मा, अपूर्वाणां च विभागः, अतः शेषाणाम् अन्यत्र विहितानाम् अन्यत्र अप्रवृत्तिः स्यात्।

स्मृतिरिति चेत् ॥ १० ॥ (आ०)

अथ यदुक्तं, स्मृतिः इति तस्य कः परिहारः ?।

न, पूर्ववत्त्वात् ॥ ११ ॥ (आ० नि०)

पूर्ववती हीयं स्मृतिः, योऽयं धर्मग्राहकं वस्तति,

विध्यन्तो वा प्रकृतिवत् इति, तेन प्रापितानां धर्माणाम् अयम् अनुवादः, एतद्वाक्यपूर्विका, न कृप्रमाणानां विधायिका, यत्कारणं, व्यवस्था धर्माणामितेन न्यायेन भवति।

अर्थस्य शब्दभाव्यत्वात्प्रकरणनिबन्धनाच्छब्दादेवान्यत्र भावः स्यात् ॥ १२ ॥ (उप०)

इदं निगमनसूत्रम्। निगमनं च प्रतिज्ञाया हेतोश्च पुनर्वचनम्। तदिदम् उच्यते, यस्मात् एव, तस्मात् अर्थस्य अग्न्यन्वाधानादेः शब्दभाव्यत्वात्, प्रतिप्रकरणं च निबन्धनात् शब्दात् एव अन्यत्र भावः स्यात्, यथा, गन्धर्वाप्सरसो वा, एतमुन्मादयन्ति, यः उन्माद्यत्येता वै गन्धर्वाप्सरसो यद्राष्ट्रभृतं, तस्मै स्वाहा ताभ्यः स्वाहेति जुहोति इति अग्निप्रकरणे उत्पन्नानां राष्ट्रभृताम् उदाहे उपदेशः, एतेषां राष्ट्रभृतो जुहोत्यभ्यातानानाम् जुहोति इति। असत्येतस्मिन् वचने यथाधिकारं व्यवतिष्ठेरन् धर्माः इति। एवं च सति अधर्मकाणि ऐन्द्राग्नादीनि। तदर्थम् उत्तरोऽध्यायषट्कः प्रारब्धव्यः इति।

तत्र मसमेन तावत् ऐन्द्राग्नादीनां कर्मणां धर्माः सन्ति इत्युच्यते, ते चातिदेशेन इति। अतिदेशो नाम ये परत्र विहिता धर्मा, तमतीत्य अन्यत्र तेषां देशः, यथा, देवदत्तस्य भोजनविधिं कृत्वा शालिसूपमांसापूपैर्देवदत्तो भोजयितव्यः इति, तमेव विधिं यज्ञदत्तेऽतिदिशति, देवदत्तवत् यज्ञदत्तो भोजयितव्यः इति। श्लोकमपि उदाहरन्ति,

प्रकृतात् कर्मणो यस्मात् तत्समानेषु कर्मसु ।
धर्मप्रदेशो येन स्यात् सोऽतिदेश: इति स्थिति:। इति,
स च नाम्ना वचनेन वा, तत्र नाम त्रिविधम् अतिदेशक,
कर्मनाम, संस्कारनाम, यौगिकम् इति। वचनं पुनर्द्विविधं,
प्रत्यक्षश्रुतम्, आनुमानिक च । तयोरानुमानिकम् उपरि-
ष्टात् वक्ष्यते, प्रत्यक्षश्रुत तु इदानीमेव चिन्त्यते। (७।१
१ अ०)।

अस्ति इषुनामैकाहः, अपर: श्येन:। तौ द्वावप्यभि-
चारिकौ तत्र इषौ कांश्चित् धर्मान् विधाय आह, समान-
मितरच्छ्येनेन इति, एतच्चिन्त्यते, किम् अयम् अनुवाद:
विधि: ? इति। यदि विधि:, ततोऽतिदेश, श्येनधर्मान्
इषौ अतिदिशति। अथ अनुवाद:, ततो न इति। तत्र किं
प्राप्तम् ?। तत् सूत्रेणैव उपक्रम्यते,

समानमितरच्छ्येनेनेतिश्रुत्या इषौ श्येनीयविशेषधर्मातिदेशाधिकरणम्।

समाने पूर्ववत्त्वादुत्पन्नाधिकार: स्यात् ॥ १३ ॥

(पू०)

समानम् इतरत् श्येनेन इति, अथ उत्पन्नाधिकार:
स्यात्, अनुवाद: इत्यर्थ। कुत: ?। पूर्ववत्त्वात्, अयमिषु:
पूर्ववान्, ज्योतिष्टोमपूर्वक:, ज्योतिष्टोमिकोऽत्र विध्यन्त.
इत्यर्थ.। अत चोदकेन उत्पन्न ज्योतिष्टोमिका धर्मा' सन्ति,
श्येनेऽपि ज्योतिष्टोमपूर्वक', तत्रापि ते सन्ति। ये इषौ श्येने
च समाना भवन्ति, तान् अधिकृत्य अत्र वादो युज्यते।
तस्मात् उत्पन्नाधिकारत्वात् अनुवाद ।

किञ्च इतरत् इति च अभावे न उपपद्यते, इतरशब्दश्च असन्निहितेऽनुपपन्नः, सन्निहित एव भवति, यथा, इतरः आधारो दीयताम्, इतरः कम्बलो दीयताम् इति सन्निहितो दीयते, न प्रावारमात्र कम्बलमात्रं वा। ज्योतिष्टोमिकाश्च सन्निहिताः। तस्मात् तेषां वादः। तेषां च इदमनुवादः, विहिता हि ते चोदकेन इति।

श्येनस्येति चेत् ॥ १४ ॥ (पू० आ०)

इति चेन् पश्यसि, ज्योतिष्टोमिकानामनुवादः इति, नैव, श्येनस्य वैशेषिकाणां लोहितोष्णीषादीनां धर्माणां विधिः। कुतः?। श्येनग्रहणसामर्थ्यात्, एवं श्येनग्रहणम् अर्थवत् भविष्यति, धर्मान् विशेषयत्। इतरथा अनर्थकं स्यात्, सर्वेषां हि एकाहाहीनसत्राणां ते समानाः, तत्र यावत् उक्तं स्यात्, समानम् इतरत् इति तावदेव, समानम् इतरत् श्येनेन इति।

नासन्निधानात् ॥ १५ ॥ (पू० आ० नि०)

न अयं श्येनवैशेषिकाणां वादो युज्यते। कस्मात्?। असन्निधानात्, अयम् इतरशब्दः सन्निहिते भवति, न च श्येनशब्देन वैशेषिका इमे सन्निहिताः। यत्तु, श्येनशब्दो वैशेषिको भवति इति, विधिपक्षे अवैशेषिकत्वं दोषः स्यात्, अनुवादपक्षे तु नैव कश्चित् विधीयते, किं विशेषयिष्यति? ज्योतिष्टोमिकास्तु सर्वसाधारणाः सन्तः श्येन-

स्यापि भवन्ति इत्यनुवादो युज्यते। तस्मात् ज्यौतिष्टोमिकानामेव अनुवादः।

अपि वा यद्यपूर्वत्वादितरदधिकार्थे ज्यौतिष्टोमिकाद्विधेस्तद्वाचकं समानं स्यात् ॥ १६ ॥

(सि॰)

अपि वा इति पक्षान्तरपरिग्रहे। विधिरयं श्येनवैशेषिकाणां, ज्यौतिष्टोमिकानाम् अनुवादः कुतः?। अपूर्वत्वात्, एवम् अपूर्वम् अर्थं विधास्यति, तथा प्रवृत्तिविशेषकरो भविष्यति। अनुवादः सन् अप्रवृत्तिविशेषकरोऽनर्थकः स्यात्। ननु इतरशब्दोऽयं सन्निहिते भवति। उच्यते, इतरदधिकार्थे, समानम् इतरत्, समानमधिकम् इत्यर्थः।

ननु सन्निहितवचनोऽयं न अधिकार्थः इति। उच्यते, न केवलम् अयं सन्निहितवचनं एव पूर्वोक्तसदृशम् असन्निहितमपि ब्रूते, अवशिष्टं च। यदा हि वस्त्राणि अनुक्रम्य इतरशब्दः प्रयुज्यते, देवदत्ताय कम्बलो दीयतां, विष्णुमित्राय कौशेयं, यज्ञदत्ताय क्षौमम्, इतरच्चैत्राय इति, तदा वस्त्रमेव प्रदीयते, न हिरण्यं रजतं वा, इह ज्यौतिष्टोमिकेभ्योऽधिकान् धर्मान् अनुक्रम्य इतरशब्दः प्रयुक्तः, तेन अत्राप्यधिकानेव वक्तुमर्हति, तथा अधिकवचनो भवति।

अथ ज्यौतिष्टोमिकान् ब्रूते, तथा सन्निहितवचनः, तत्र अवश्यम् अन्यतरत् हेयम्। यदि अधिकार्थतां हित्वा सन्निहितार्थता आश्रीयते, अनुवादमात्रम् अनर्थकं भवति, श्येनशब्दश्च अविवक्षितार्थः। अथ सन्निहितार्थतां हित्वा

अधिकार्यता गृह्यते, न कश्चिद्दोषो भवति । तस्मात् सूत्रकार आह, इतरत् अधिकार्थं इति । अतो ज्योतिष्टोमिकाद्विधेः अधिकाः श्येनवैशेषिका ये, ते इह अतिदिश्यन्ते, तद्वाचकं समानं स्यात्, समानशब्दः स्यात् इत्यर्थः । भवति श्येनशब्दस्य विवर्चितः । (७।१।२ अ०) ।

चतुर्मास्यानां वैश्वदेवे आग्नेयादीनि हवींषि सार्थवादवाक्यैर्विहितानि, धर्माश्च तेषाम् उक्ताः, वरुणप्रघासेषु केवलानि हवींषि आम्नाय, यद्वैश्वदेविकानां ब्राह्मण, तत्तेषाम् अतिदिश्यते, एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि, यद्ब्राह्मणानि इतराणि इति । तत्र किम् अर्थवादमात्रस्य अयम् अतिदेशः, उत सार्थवादकस्य सन्निधिकस्य काण्डस्य ? इति । कथं पुनरर्थवादमात्रस्य अतिदेशो भवति ? । यथा, पम्पाकुलायप्रतिमाय ह्वचाः इति । के पुनर्विधयः, के अर्थवादाः ? । त्रेधा सन्नद्धं बर्हिर्भवति, त्रेधा सन्नद्धः इध्मः, नव प्रयाजा नव अनुयाजाः इत्येवमादयो विधयः ; यात्रैष्मानि वा एतानि हवींषि इत्यर्थवादाः । तत्र इदम् उच्यते,

एतद्ब्राह्मणानीत्यादीनां पञ्चहविःषु सार्थवादविध्यतिदेशाधिकरणम् ।

पञ्चसञ्चरेष्वर्थवादातिदेशः सन्निधानात् ॥ १७ ॥

(पू०)

पञ्च तानि हवींषि सर्वपर्वसु सञ्चरन्ति इति पञ्चसञ्चराणि इत्युच्यन्ते, तेषु पञ्चसञ्चरेषु अर्थवादमात्रस्य अतिदेशः

इति। कुतः?। सन्निधानात् हविषां सन्निहिता अर्थवादाः, विधिभिः एकवाक्यसम्बद्धत्वात्, न धर्मविधयः। किम् अतः?। अत एतद्भवति, यत् पूर्वेषां ब्राह्मणम् इति व्यपदेशो युज्यते, तद्वि तेषां ब्राह्मणं, येन विधीयन्ते, कोऽन्यो हविषां ब्राह्मणस्य च सम्बन्धोऽन्यत्र विधेयविधायकभावात्? अर्थवादेन एतानि विधीयन्ते, न धर्मविधिभिः, धर्मविधिभिस्तु यानि विधीयन्ते, न तानि हवींषि। तस्मात् अर्थवादानाम् अतिदेशो न धर्मविधीनाम्। अपि च वरुणप्रघासेषु अपि केचित् वैश्वदेविका धर्मा विधीयन्ते, यथा अग्निं मथ्नन्ति प्रसवो भवन्ति इति, तेषाम् अतिदेशेन विहितानां पुनराम्नानम्, अनर्थकं स्यात्, यदि विधयोऽतिदिश्येरन्। तस्मात् अर्थवादातिदेश इति।

सर्व्वस्य वैकशब्द्यात् ॥ १८ ॥ (सि०)

नैतदेवम्, अर्थवादमात्रस्य अतिदेश इति, सविधिकस्य सार्थवादकस्य काण्डस्य अतिदेश, इति। कुत?। ऐकशब्द्यात्, समानशब्दत्वात् इत्यर्थः, समानोऽयं ब्राह्मणम् इति शब्दो विधीनाम् अर्थवादानां च, स यथा अर्थवादान् गृह्णाति एवं विधीनपि गृह्णाति चेत्, तानप्यतिदिशति। यत्तु विधीनां हविर्भिः सम्बन्धो नास्ति इति। विधेयविधायकसम्बन्धो नास्ति उपकारलक्षणः सम्बन्धो भविष्यति। कः उपकारः?। एषाम् अङ्गानि विदधाति। अस्ति चेत् सम्बन्धः, ब्राह्मणशब्दश्रुत्या सर्वातिदेशो न्याय्य इति।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १९ ॥ (यु०)

लिङ्गं च विधीनाम् अतिदेशं दर्शयति। किं लिङ्गम्?। वरुणप्रघासेषु त्रिंशदाहुतयो वाजिनो यजन्त्याहुतीनां सम्पन्न्यै त्रिंशत्त्वाय इति वरुणप्रघासे त्रिंशतमाहुतीर्दर्शयति, यदि विधया न अतिदिश्येरन्, ता न स्युः। तस्मात् अतिदिश्यन्ते।

विहिताम्नानान्नेति चेत् ॥ २० ॥ (आ०)

विहिताम्नानात् इति यदुक्तं, तस्य कः परिहारः? आभाषान्तं सूत्रम्।

नेतरार्थत्वात् ॥ २१ ॥ (आ० नि०)

अत्र उच्यते, विध्यतिदेशेऽपि सति न अग्निमन्थनादीनाम् आम्नानम् अनर्थकम्, इतरस्य हविषोऽर्थेन भविष्यति, दक्षिणवैहारिकस्य मारुत्याः। तस्मात् नैतत् ज्ञापकं, विधीनाम् अनतिदेशस्य भविष्यति। (७।१।३ अ०)।

एतदूर्ध्वमप इदमेव एककपालैन्द्राग्नयोः सार्थवादविध्यतिदेशाधिकरणम्।

एककपालैन्द्राग्नौ च तद्वत् ॥ २२ ॥

वैश्वदेवे एककपाल आम्नातः, द्यावापृथिवी य एक

कपाल: इति, वरुणप्रघासेष्वपि, काय एककपाल: इति। तत्र अपर:, ऐन्द्राग्नो द्वादशकपालो मारुत्यामिक्षा इति, तथा साकमेधेष्वपि एककपालैन्द्राग्नौ आम्नातौ, ऐन्द्राग्न एकादशकपाल इन्द्राय वृत्रघ्ने चरु: वैश्वकर्मण एककपाल: इति। तत्र इदम् आम्नातम्। एतद्‌ब्राह्मण ऐन्द्राग्न:, एतद्‌ब्राह्मण एककपालो, यद्‌ब्राह्मण इतर इतरश्च इति। तत्र इदम् उच्यते, एककपालैन्द्राग्नौ च तद्वत्, यद्वत् पञ्च सञ्चराणि अत्रापि सविधिकस्य सार्थवादकस्य काण्डस्य अतिदेश:, तेनैव न्यायेन इति प्राप्तिसूत्रमेतत् उत्तर चिन्तार्थम्। (७।१।५ अ०)।

साकमेधे वारुणप्राघासिकैककपालातिदेशाधिकरणम्।

एककपालानां वैश्वदेविक: प्रकृतिराग्रयणे सर्वहोमापरिवृत्तिदर्शनादवभृथे च सकृद्‌ध्वव-दानस्य वचनात्॥ २३॥

साकमेधे श्रूयते, एतद्‌ब्राह्मण एककपाल: इति। तत्र चिन्त्यते, वैश्वदेविकस्य एककपालस्य इह ग्रहणम्, उत वारुणप्राघासिकस्य? इति। किं प्राप्तम्? वैश्वदेविकस्य इति ब्रूम:। किं कारणम्?। तस्य विहिता धर्मा, अनद्गृत्य अभिपूर्य उपांशु यष्टव्य:,आवि: पृष्ठ: कार्य: इत्येवमादय। वारुणप्राघासिकस्त्वधर्मक:, यस्य विहिता धर्मा:, तत्र एतत्

युज्यते वक्तुम्, तद्वत् इदं कर्त्तव्यम् इति। तस्मात् वैश्वदेविकस्य ग्रहणम्।

ननु ऐन्द्राग्नसमुच्चारणात् एककपालोऽपि वारुणप्राघासिक एव स्यात्। न, अवश्यमेकपर्वणोरेव समुच्चारणेन भवितव्यं, नानापर्वणोरपि समुच्चारणम् अविरुद्धम्। तस्मात् वैश्वदेविकस्य ग्रहणम्।

इति प्राप्ते उच्यते, वारुणप्राघासिकस्य एककपालस्य ग्रहणम् इति। कुतः?। ततः एककपालानां वैश्वदेविकः प्रकृतिः। कथं ज्ञायते?। आग्रयणे सर्वहोमापरिवृत्तिदर्शनात्, आग्रयणे द्यावापृथिवीयस्य एककपालस्य सर्वहोमम् अपर्य्यावृत्तिं च दर्शयति, यत् सर्वहुतं करोति, सा त्वेका परिचक्षा, हुतो हुतः पर्य्यावर्त्तते, सा द्वितीया, आज्यस्यैव द्यावापृथिव्यो यजेत इति, आज्ययागविधिपरे वाक्ये एककपालस्य सर्वहोमम् अपर्य्यावृत्तिं च प्राप्तां दर्शयति, एतस्मात् दर्शनात् अवभृथे च सकृद्धविरवदानस्य वचनात्, अवभृथे च अवधारणं भवति, इदमेव एककपालस्य हिरवद्य ति इति, तेन ज्ञायते, नूनम् अन्यत्र न हिरवदानम् इति, तच्चैतत् सर्वं वैश्वदेविके एककपाले विहितम्। तस्मात् एककपालानां वैश्वदेविकः प्रकृतिः। किम् अतः?। साकमेधिकेऽप्येककपाले वैश्वदेविका धर्माः प्राप्ताः, तेषाम् अतिदेशोऽनर्थकः, वारुणप्राघासिकस्य ये धर्माः वैशेषिका अप्राप्ताः, तेषाम् अतिदेशोऽर्थवान्। तस्मात् वारुणप्राघासिकस्य एककपालस्य इदं ग्रहणम् इति। उच्यते, लिङ्गमेतत्, कुतः प्राप्तिः? इति। प्राप्तिम् उत्तरत्र वक्ष्यामः, स्वरसामैक-

कपालानि च इत्येव । के पुन ते धर्मा ? । हिरण्मयत्व स्रुव शमीमयो वा इत्येवमादय । (७ । १ । ६ अ०) ।

इति श्रीशबरस्वामिन कृतौ मीमांसाभाष्ये सप्तमस्या ध्यायस्य प्रथम पाद ।

अथ रथन्तरादिशब्दस्य सामविशेषवाचकताधिकरणम्

साम्नोऽभिधानशब्देन प्रवृत्ति स्याद्यथाशिष्टम् ॥ १ ॥ (१म सू०)

इद श्रूयते, रथन्तरम उत्तरयोर्गायति, कवतीषु रथन्तर गायति इत्येवमादीनि समाम्नायन्ते । तत्र चिन्ता, किम् इह अतिदिश्यते ? इति । ननु यत् रथन्तरादिभि शब्देरुच्यते, तदतिदिश्यते । बाढ, तदेव तु न ज्ञायते, किम एभि शब्दै उच्यते इति ननु सिद्धमेतत, गीतिषु सामाख्या (१।४।३ सू०) इति । तथा हि तस्य आक्षेप करिष्यत, स एव तु निर्णयो भविष्यति । यदि स एव निर्णय , किमर्थ आक्षेप ? । दार्ढ्यार्थ , स्थूणानिखननवत् । तत्र कि प्राप्तम् ? तदुच्यते, स्तोभस्वरकालाभ्यासविकाराणां, हिङ्कारप्रणव प्रस्तावोद्गीथप्रतिहारोपद्रवनिधनवत्त्वाच्च गीतौ साम शब्दोऽभियुक्त उपचर्यते, तस्मात् संशय । उच्यते, ननु गीतौ सत्या भावात् गानाख्यस्य संस्कारकर्मणो बाधका एत

शब्दाः इत्युक्तं, तदेवेदम् उक्तमाचिख्यते । न इमे संस्कारस्य वाचकाः । किंकारणम् ? । अकर्मकाले प्रयोगात्, अकर्मकाले नाम प्रयुज्यते, न च संस्कारकर्माणि प्रोक्षणावक्षेपणपर्य्यग्निकरणादीनि अकर्मकाले प्रयुज्यन्ते,प्रयोजनाभावात् । अथ नु मन्त्रा एते,ततोऽन्वहं स्वाध्यायोऽध्येतव्यः इति नियमात् अकर्मकाले प्रयोगो युज्यते । तस्मात् ऋचां नामानि ।

किञ्च, संज्ञाभेदात्, संज्ञाभेदश्च भवति, रथन्तरं बृहत् इत्येवमादिः,स एकत्वात् संस्कारकर्म्मणः, अनर्थकः, एकेनैव हि तदा पर्य्याप्तं, यथा गीतिः इति । अथ ऋचां नामानि, ततः तासां भेदात् संज्ञा पृथक्त्वं युक्तम् ।

अपि च, यदि गानं रथन्तर गानं च बृहत्, इदं रथन्तरम् इदं बृहदिति पृथक्त्वेन संज्ञानिवेशो नोपपद्यते ऋङ्नामत्वे तूपपद्यते ।

किञ्च, विकारपृथक्त्वात्तु, प्रतिसाम च विकारपृथक्त्वात्, प्रतिसाम च विकारपृथक्त्वं दृश्यते, तत् एकत्वात् गानस्य, अनुपपन्नम् । संस्कारभेदे हि विकारपृथक्त्वं दृष्टम् । तत् यथा, अवहन्तेः तण्डुलीभावः, पिपेश्चूर्णनं, न तु एकस्य तण्डुलीभावश्चूर्णनं च । अथ ऋङ्नामानि एतानि, तत ऋचां भेदाद्विकारपृथक्त्वं युज्यते । तस्मात् ऋङ्नामानि इति । तत उत्तरं पठति,साम्नोऽभिधानशब्देन प्रवृत्तिः स्याद्यथा शिष्टम् इति, साम्नोऽभिधानशब्देन यथाशिष्टं प्रवृत्तिः स्यात्, यच्छिष्टं प्रवक्तृभिः शिष्येभ्यः । किञ्च शिष्टम् ? । स्तोभादिविशिष्टा ऋक् साम, सा प्रवर्त्ततु । किंकारणम् ? तस्या रथन्तरादि नामधेयम् इति ।

शब्दैस्त्वर्थविधित्वादर्थान्तरेऽप्रवृत्तिः स्यात्
पृथग्भावात् क्रियाया ह्यभिसम्बन्धः ॥ २ ॥
(१म पू॰ नि॰)

तुशब्दः पक्षनिवृत्तौ, न तु एवं स्यात्, अत्र: प्रवृत्तिः इति। कथम्?। इह कवतीषु रथन्तरं गायति इति कवतीनां वा कार्य्यं अभिवत्योऽतिदिश्येरन्, कवतीनां वा उपरि आधार्य्याधेयभावेन? तत्र कार्य्यं तावत् अतिदेशो न घटते। कुतः?। शब्देः अर्थविधित्वात्, शब्दानाम् अर्थविधानं कार्य्यं, न च, कवतीषु रथन्तरं गायति इति कवतीभिर्य्योऽर्थोऽभिधीयते, तमभिवत्यः शक्नुवन्ति वक्तुम्। तस्मात् न कार्य्यातिदेशः। आधेयत्वेऽपि न सम्भवति, पृथग्भावात्, न हि शब्दः शब्दे समवैति, पृथगेवावतिष्ठते, अभित्वा, कया नः इति, क्रियाया हि गानक्रियायाः शब्देन अभिसम्बन्धो भवेत, न शब्दस्य। तस्मात् आधेयत्वेनापि न अतिदेशः, अतो नायमत्र: प्रदेशः इति।

स्वार्थे वा स्यात्प्रयोजनं क्रियायास्तदङ्गभावेनोपदिश्येरन् ॥ ३ ॥ (२य पू॰)

स्वार्थे वा प्रवर्त्तमाना अभिवत्यः कवतीनामङ्गभावेन उपदिश्येरन्। कथं पुनः कवतीषु गायति इत्यङ्गभावः शक्य उपदेष्टुम्?। शक्यो, यथा, येन कर्मणेर्त्सेत्तत्र जयान् जुहुयात् इति। किं पुनः प्रयोजनं कवतीनामभिवत्यो निर्वर्त्तयन्तीति?। उच्यते, प्रयोजनम् अदृष्टं कल्प्यम्।

कुतः ?। क्रियायाः, यस्मात् क्रिया श्रूयते, कवतीषु रथन्तरं गायति इति, यथा प्रयाजादीनां प्रयोजन क्रियाया.।

उच्यते, अयमेव अस्मिन् पक्षे दोष, यत् प्रयोजनं क्रियायाः कल्पयितव्यम्। तस्मात् अयमपि पक्षो दुःश्लिष्ट।

शब्दमात्रमिति चेत् ॥ ४ ॥ (३य पू॰)

इति चेत् पश्यसि, कवत्यङ्गभावेन अभिवतीनाम् उद देशो दुःश्लिष्टः इति, तेन तर्हि शब्दमात्रं प्रदिश्यतां, रथन्तरशब्द कवतीषु प्रयुञ्जीत, कवतीः रथन्तरशब्देन अभिलपेत् इति। किंकारणम् ?। शब्दे उच्चरिते, तत्र तावत् मुख्या प्रतिपत्तिः। शब्दे कार्य्यस्य असम्भवात्, अर्थे कार्य्यं विज्ञायते, यथा गामानय इति, इह तु शब्दे एव कार्य्यं सम्भवति, न अर्थे। अतोऽत्र शब्दं विज्ञास्यामः।

नौत्पत्तिकत्वात् ॥ ५ ॥ (३य पू॰नि॰)

पूर्वस्मात् एष वादः पापीयान्। कस्मात् ?। औत्पत्तिकत्वात्, औत्पत्तिको हि नामिनाम्नोः सम्बन्ध, यः शब्दो यस्मिन् अर्थे औत्पत्तिकेन सम्बन्धेन प्रसिद्धः, न स ततोऽन्य प्रत्याययितु शक्नोति, न हि गोशब्देन अश्वोऽभिधातुम् शक्यते।

शास्त्रञ्चैवमनर्थकं स्यात् ॥ ६ ॥ (यु॰)

एव च सति अतिदेशशास्त्रम् अनर्थकं स्यात्, अशक्यार्थत्वात्। तस्मात् न शब्दस्यापि प्रदेशो युक्तः। वृत्तिकारस्तु मेने,गानशास्त्रम् औक्थिक्यम् अनर्थकं स्यात् इति,

तस्य अभिप्रायः, सत्याङ्गतो नैतावान् प्रयासः शिष्टानाम् अफलोऽभ्युपगन्तुम् न्याय्यः इति ।

स्वरस्येति चेत् ॥ ७ ॥ (४र्थ पू०)

इति चेत् पश्यसि, नाम्नोऽतिदेशोऽयुक्तः इति, तेन तर्हि, स्वरस्य अतिदेशो भवतु, स्वरः सामशब्देन लोकेऽभिधीयते, सुसामा देवदत्तः इति, सुस्वरो देवदत्तः इति । स्वरो घोषो नादः इति समानार्थाः, स सामशब्देन उच्यते, साम च रथन्तरम् । तस्मात् तस्य अतिदेशः ।

नार्थाभावाच्छ्रुतेरसम्बन्धः ॥ ८ ॥ (४र्थ पू० नि०)

नैतदेवं, स्वरस्यातिदेशः इति । कुतः ?। अर्थाभावात्, अर्थस्य अभावात्, अर्थस्य अभिवर्तीस्वरस्य कवतीषु अभावात् । ननु असन्नेव असौ अतिदेशेन भाव्यते । उच्यते, भावयितुमपि न शक्यते, न हि अभिवर्त्यक्षराणाम् अभिव्यक्तो नादः कवतीषु भावयितुम् शक्यः यदि भाव्येत, न कवत्यो भवेयुः, न चेत् भाव्यते, न भूतः, कवतीषु रथन्तरं गायति इत्येतस्याः श्रुतेः, पदान्तरेणाभिसम्बन्धो न स्यात् । तस्मात् न स्वरस्यातिदेशः ।

स्वरस्तूत्पत्तिषु स्यान्मात्रावर्णाविभक्तत्वात् ॥ ९ ॥

(५म पू०)

तुशब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे । यद्यभिवर्तीस्वरस्य कवतीषु प्रदेशो नोपपद्यते, अनुवादो भवतु, कवतीषु रथन्तरं

गायति इति। कथम्?। तदुच्यते, इह कवतीषु रथन्तरं गायति इत्यस्य वाक्यस्य द्वे वचनव्यक्ती भवतः, कवतीषु यत् रथन्तरं, तत् गायति इत्येका, रथन्तरं यत्, तत् कवतीषु गायति इत्यपरा। तयोरेषा द्वितीया, रथन्तरं यत्तत् कवतीषु गायति इति, सा स्वरस्य सामत्वे न सम्भवति इत्युक्तं, न हि अभिवतीस्वरः कवतीषु समावेशयितुं शक्यः इति, पूर्वा तु संभवति, कवतीषु यत् रथन्तरम्, तत् गायति इति।

ननु सापि न सम्भवति, न हि कवतीषु रथन्तरम् अस्ति। अतः परम् उच्यते, स्वरस्तूत्पत्तिषु स्यात्, स्वरस्त्वभिवतीस्वरः, कवतीनाम् उत्पत्तिषु उच्चारणेषु स्यात्। कथम्?। मात्रावर्णाविभक्तत्वात्, बह्वो मात्रावर्णा अभिवतीनां कवतीनां च अविभक्ता अभिवतीष्वपि विद्यन्ते, कवतीष्वपि। सोऽसावभिवतीस्वरः कवतीषु साधारणवर्णसमवेतो विद्यते, तस्य अनुवादोऽयं घटते, कवतीषु रथन्तरं गायति इति। तस्मात् स्वरस्य अनुवादः।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १० ॥ (यु०)

लिङ्गं च दृश्यते, एतस्मिन् अर्थे। अस्ति रथन्तरम् उत्तरयोः इति। किं तल्लिङ्गं भवति?। एवम् आह, रथन्तरम् उत्तरयोः न पश्यामि इति विश्वामित्रः तपस्तेपे, बृहत् उत्तरयोः न पश्यामि इति वसिष्ठः इति। यच्च विद्यमानं न दृश्यते, तद्दर्शनाय यत्नः क्रियते, यथा

घट न पश्यामि इति प्रदीप करोति, न शशविषाण न पश्यामि इति। तस्मात् अस्ति उत्तरयो रथन्तर बृहच्च। तथा अनुवाद इति।

अश्रुतिस्तु विकारस्योत्तरासु, यथाश्रुति ॥ ११ ॥
(५ म पू॰ नि॰)

तुशब्द पक्ष व्यावर्त्तयति, नैतदेव, स्वरस्य अनुवाद इति। कुत ?। एव सति उत्तरासु विकारो न कश्चित् श्रुतो भवति तस्य उत्तरा यथाश्रुता प्रगातव्या, यथा स्वाध्यायकाले श्रुता। तत्र रथन्तरम उत्तरयोर्गायति इत्येतत् अनुवादमात्रम् अप्रवृत्तिविशेषकरम अनर्थकमेवा पद्यत। अतो न स्वरस्य अनुवादो युक्त।

शब्दानाञ्चासामञ्जस्यम् ॥१२॥ (यु॰ एव ६ष्ठ पू॰)

रथन्तरादीना च सामशब्दानाम् असामञ्जस्य स्यात्, रथन्तरम् उत्तरयो, बृहत् उत्तरयो इति। कथम् ?। तदुच्यते, अथ रथन्तरशब्दो बृहच्छब्दो वा स्वरस्य साम शब्दत्वे स्वरसमुदाये आनुपूर्व्या व्यवस्थिते स्वरविशेषे प्रयुक्त, स एकदेशे भिन्नानुपूर्वे वा असमञ्जसो भवति। तस्मात् नैतत् युक्त, स्वरस्य सामशब्द, तस्य चानुवाद इति।

अत्र आह, एव भवता सर्वे पक्षा निरस्ता, तत किम अप्रवृत्तिरेव ? इति उच्यते, ऋच एव प्रदेशो भवतु। ननु उक्त, न शक्या ऋच ऋगन्तरे प्रदेष्टुम् इति। बाढ, देश

लक्षणा भविष्यति, ऋवतीषु रथन्तरं गायति इत्युच्यते, न च शक्यते ऋवतीषु रथन्तरं गातुम्, तत्र देशलक्षणा भवति, ऋवतीदेशे इति, यथा, अग्नौ तिष्ठति, कूपे तिष्ठति इति। धर्मलक्षणा वा स्यात्, रथन्तरधर्मा वा ऋवतीषु रथन्तर-शब्देन अतिदिश्यन्ते, यथा रथन्तरे प्रस्तूयमाने पृथिवीं मनसा ध्यायेत् इत्येवमादयः, यथा आचार्य्ये प्रोषिते, आचार्य्यानी भवताम् आचार्य्यः इति, आचार्य्यशुश्रूषा आचार्य्यान्याम् अतिदिश्यते।

अपि तु कर्मशब्दः स्याद्भावोऽर्थः प्रसिद्धग्रहण-त्वाद्विकारो ह्यविशिष्टोऽन्यैः ॥ १३ ॥ (सि०)

अपि तु नैव स्यात्, ऋचः सामशब्दः, तस्याश्च प्रदेशः इति, तथा देशलक्षणा धर्मलक्षणा वा आश्रयणीया, अगतिश्चैषा यल्लक्षणापरिग्रहः। किन्तर्हि? कर्मशब्दः स्यात्, रथन्तरादिर्गानाख्यस्य संस्कारकर्म्मणो वाचकः। कुतः?। उक्तः न्यायो गीतिषु सामाख्या (१। ४। ३सू०) इत्यत्र, तत्र गीतिविशिष्टायाम् ऋचि एष शब्दो दृष्टः, न च अगृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिः उत्पद्यते। तस्मात् विशेषण तावत् अभिधीयते, विशेषणप्रत्ययाच्च सहचरिते विशिष्टे प्रत्ययः। अतो नास्ति ऋचः शब्देन सम्पर्कः इति, तेनैव न्यायेन गीतिनामधेयम् इति ब्रूमः।

किञ्च, प्रसिद्धग्रहणबलात्, अयं च गायति इति शब्दो गानक्रियायां प्रसिद्धः। का पुनरसौ?। शब्दस्य उच्चा रणविशेषः, गायति गानं करोति इति, तद्ग्रहणस्य रथ-

न्तरादिशब्दः, तद्वचनः इत्यर्थः, तेन समुच्चारणात् द्वितीया-सामर्थ्याच्च। यथा, आभारितकं गायति इति, वर्द्धमार्कं गायति इति।

ननु शब्दवचनेनापि समुच्चारणं भवति, गाथां गायति, ऋचं गायति इति। सत्यं, विपरिणम्य तु शब्दं, गानेन ऋचं संस्करोमि इति, यथानिपतितेन अर्थेन न सम्बध्यते गानं करोति ऋचम् इति। तस्मात् गीतिवचनः।

इतश्च गीतिवचनः। कुतः?। विकारो हि अविशिष्टो ऽन्यैः, विकारश्च अत्र ऋग्द्रव्यस्य दृश्यते, ह्रस्वानामचराणं दीर्घता, दीर्घाणां च ह्रस्वत्वं, विहृतानां संहतत्वं, संहतानां विहृतत्वं, सोऽविशिष्टोऽन्यैः संस्कारकर्मभिः, यथा अवहन्तिना व्रीहीयाम् तण्डुलीभावः, पिषिणा तण्डुलानां पिष्टीभावः। तस्मात् शब्दानां संस्कारो गानाख्यः रथन्तरादिभिः शब्दैः उच्यते, तस्य चयं प्रदेशः, रथन्तरम् उत्तरयोर्गायति इत्येवमादिः।

अद्रव्यस्यापि दृश्यते ॥ १४ ॥ (यु०)

अपि च अद्रव्यं साम दृश्यते, द्रव्यशब्दश्छन्दोगैः ऋचू आचरितः, अद्रव्यम् अनृचम् इत्यर्थः। अनृच साम दृश्यते, प्रजापतेर्हृदयम् अनृचं गायति इति, प्रजापतिहृदय नाम साम, तत् अनृचि उत्पन्नं, यदि ऋचि सामशब्दः, कथं प्रजापतिहृदयम् अनृच स्यात्। अथ गीतिः साम शब्दः, ततो विनापि ऋचा गीतिर्भवति। तथ एतत् उपपद्यते, प्रजापतेर्हृदयम् अनृचं गायति इति। तस्मात्

अपि गीतिः साम। ननु उक्तं, संस्कारकर्मत्वेऽनर्थको-ऽकर्मकाले प्रयोग: इति। तत्र ब्रूमः,

तस्य च क्रिया ग्रहणार्था, नानार्थेषु विरूपित्वा-दर्थो ह्यासामलौकिको विधानात् ॥ १५ ॥

(आ० नि०)

तस्य क्रिया अकर्मकाले ग्रहणार्था शिक्षितुम् अभ्य सितुम् च, नानार्थेषु नानाभूतेषु अर्थेषु भिन्नेषु इत्यर्थः विरूपित्वात्, आश्रयभेदात् विविधरूपं यद्गान भवति, तत् प्रत्नेच शिक्षितव्यम् अभ्यसितव्यं च, प्रयोगप्राश-भावाय, भूमिरथिकवत्, तत् यथा, भूमिरथिको भूमौ रथमालिख्य योग्यां करोति, सा तस्य योग्या प्रयोगकाले सौकर्य्यम् उत्पादयति। अर्थो हि आसां रथन्तरादिस-ज्ञानां न लौकिके व्यवहारे सिद्धः, यथा अवहन्त्यादीनाम्। कुतः?। विधानात् विधीयते हि असौ शिष्योपाध्याय-सम्बन्धेन, एवरूपं रथन्तरं भवति इति। न लौकिको विज्ञायते। तस्मात् न परिचोदनैषा, अकर्मकाले प्रयोगात् इति।

अथ यदुक्तं, संज्ञापृथक्त्वात् इति। तत्र उच्यते,

तस्मिन् संज्ञाविशेषाः स्युर्विकारपृथक्त्वात् ॥ १६ ॥

(आ० नि० २)

तस्मिन् एकस्मिन् अपि गानाख्ये संस्कारे संज्ञा

विशेषाः भवेयुः । कुतः ? । विकारपृथक्त्वात् तुल्येऽपि गाने विशेषो भवति, गानविशेषाच्च संज्ञापृथक्त्वम्, यथा, आमारितकं, वर्द्धमानकम् इति, अन्यथालक्षणा आमारितकगीतिः, अन्यथालक्षणा वर्द्धमानकगीतिः, एवम् इहापि अन्यथालक्षणा रथन्तरगीतिः, अन्यथालक्षणा इहद्गीतिः । तस्मात् संज्ञापृथक्त्वम् ।

योनिशस्याश्च तुल्यवदितराभिर्विधीयन्ते ॥ १७ ॥
(यु॰ १)

योनिश्चासौ शस्या च, योनिशस्या, योनिशस्याश्च ऋचः तुल्यवत् इतराभिः अयोनिशस्याभिः विधीयन्ते, याभ्याः शंसति, शिपिविष्टवतीः शंसति, रथन्तरस्य योनिमनुशंसति, इहतो योनिमनुशंसति इति । का तत्र तुल्यता ? । शंसतिशब्देनाभिधानम् । इह एतौ स्तौतिशंसतिशब्दौ समानेऽपि स्तुत्यर्थत्वे व्यवस्थितविषयौ । प्रगीतेषु मन्त्रवाक्येषु स्तौतिशब्दः, अप्रगीतेषु शंसतिशब्दः, यथा प्र उ गं शंसति, निष्केवल्यं शंसति इति, आज्यैः स्तुवते, पृष्ठैः स्तुवते इति । अतः शंसतिशब्देन विधानात् अप्रगीताम् ऋचं रथन्तरस्य योनिं दर्शयति, यदि च गीतिः रथन्तरं, ततः तस्य अप्रगीता ऋग् योनिः अन्यथाऽयं व्यपदेशो नोपपद्यते, रथन्तरस्य योनिम् इति । तस्मात् गीतिषु सामाख्या ।

अयोनौ चापि दृश्यते अतथायोनि ॥ १८ ॥
(यु॰ २)

अयोनौ च साम दृश्यते, खाभ्यां सञ्चिवधीयते इत्या दुर्यत् वृहत् गायत्रीषु क्रियतेऽपि चैनां रुजति, न च अस्यां सम्भवति इति, वृहतो वृहती योनिः, तस्य गायत्रीषु प्राप्ति र्नास्ति, यदि ऋचः सामशब्दः । अथ तु गीतिः, ततः सा वृहद्गीतिर्गायत्रीषु वचनात् प्राप्ता, तस्या अयम् अनुवादो घटते, यत् वृहत् गायत्रीषु क्रियते इति । अतथायोनि च साम दर्शयति, याद्दृशी यस्य योनिः, ततोऽन्यादृशे, यो वै विच्छन्दसि सामोहति, स ऋचं संशृणाति, साम वा विलि शति, साम संशृणाति, ऋचं विलिशति इति यतरत् वर्षीयः, तस्य विलेशः, यतरत् वर्षीयः, तस्य संश्रय', तच्च गीतौ एव साम्नि युज्यते, न ऋचि, ऊहतिशब्दश्च गीतावेव समर्थः, न ऋचि, ऋक चेत्, सैव यथाम्नायं पठ्यते, तत्र नास्त्यूहप्रसङ्गः । तस्मात् अपि गीतौ सामशब्दः ।

ऐकार्थ्ये नास्ति वैरूप्यमितिचेत् ॥ १८ ॥ (आ०)

यदुक्तम्, तस्य क्रिया ग्रहणार्था इति । तत्र परिचोद्यते, ऐकार्थ्ये नास्ति वैरूप्यम् इति, रथन्तरगीतेः वृहद्गीतिः अर्थान्तर, तेन रथन्तरगीतौ गृहीतायां वृहद्गीति अगृहीता भवति इति युक्तो रथन्तरे गृहीते वृहतः शिचार्थम् अकर्मकाले प्रयोगः, रथन्तरगीतिस्त्वेक एव अर्थः । तस्य योन्यां प्रयोगे शिचिते पुनरुत्तरासु न शिचितव्यं तासु अकर्मकाले प्रयोगः संस्कारकर्मत्वे न युक्तो भवति । तस्मात् न संस्कारस्य सामशब्दः इति स्थितायां प्रतिज्ञायां सूत्रेण परिचोदयति ।

स्यादर्थान्तरेष्वनिष्पत्तिर्यथा पाके ॥ २० ॥
(आ० नि०)

स्यात् वैरूप्यम्। कुतः एतत्?। अर्थान्तरेषु अनिष्पत्तेः, ऋगन्तरेषु आश्रयभेदात्, यथा पाके, यथा एक एव अयमर्थः पाको नाम, तस्य अर्थान्तरे वैरूप्यं भवति, अन्यथालक्षण ओदनस्य पाकः, अन्यथालक्षणो गुडस्य, येन ओदनपाको गृहीतः, न असौ अशिक्षित्वा गुडं पक्तुम् जानाति। तस्मात् तस्याप्यकर्मकाले प्रयोग उपपद्यते।

शब्दानाञ्च सामञ्जस्यम् ॥ २१ ॥ (यु०)

एवं च सामशब्दानामृक्शब्दानां च सामञ्जस्यं भवति, कवतीषु रथन्तरं गायति इति कवतीशब्द ऋच एव वदति, रथन्तरशब्दश्च साम, इतरथा कवतीशब्दे वा ऐन्द्र-लक्षणा स्यात्, रथन्तरशब्दे वा धर्मलक्षणा। तस्मात् गीतौ सामशब्द इति। (७।२।१ अ०)।

इति श्रीशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये सप्तमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः।

सप्तमस्य अध्यायस्य तृतीयः पादः।

अग्निहोत्रादिनाम्नां धर्मातिदेशाधिकरणम्।

उक्तं क्रियाभिधानं तच्छ्रुतावन्यत्र विधिप्रदेशः स्यात् ॥ १ ॥ (सि०)

नाम्ना धर्म्मप्रदेश वक्ष्यामः इत्यादौ प्रतिज्ञातं सोऽयम् उच्यते। कुण्डपायिनामयने श्रूयते, मासमग्निहोत्रं जुह्वति इति। तत्र एतत् समधिगतं, नैयमिकादग्निहोत्रात कर्म्मान्तरमेतत् इति। अधुना अग्निहोत्रशब्दश्चिन्त्यते, कथम् अयं प्रयुक्तः? इति, तदर्थमारभ्यते, उक्तं क्रियाभिधानं तच्छ्रुतावन्यत्र विधिप्रदेशः स्यात् इति, उक्तम् आदौ, क्रियाभिधानं, कर्म्मनामधेयम्, अग्निहोत्रशब्दः इति, तत्पुरस्ताच्च अन्यशास्त्रम् (१।४।४सू०) इत्यत्र। तस्य अन्यत्र श्रुतौ कौण्डपायिनामयनीये जुहोतौ विधिप्रदेशः स्यात्, धर्म्मप्रदेशः, नैयमिकस्य अग्निहोत्रस्य ये धर्म्माः, तेऽस्मिन् अनेन नाम्नाऽतिदिश्येरन् किंकारणम्?। उच्यते, पर शब्दोऽयं परत्र वृत्तः, परशब्दस्य परत्र वृत्तौ तद्वद्भावो गम्यते, स यत्र विज्ञातो भवति, तत्रानूद्यते, यथा, सिंहो देवदत्तः इति। यत्र अविज्ञातः तत्र विधीयते, यथा, अमी पिष्टपिण्डाः सिंहाः क्रियन्ताम् इति। इह च अविज्ञातोऽस्य जुहोतेः अग्निहोत्रवद्भावः, तस्मात् स विधीयते, मासमग्निहोत्रं जुहोति इति अग्निहोत्रवत् जुहोति इति। कथ पुनरसति वतिप्रत्यये वत्यर्थः शक्योऽवगन्तुम्? इति। उच्यते, साहचर्यात्, अग्निहोत्रशब्दोऽयं कर्मणा सम्बद्धः, तत्सहचरितदोहनादिधर्मवत्तां लक्षणया शक्नोति गमयितुम्, शक्नोति चेत् गमयितुम्, प्रदेष्टुम् अपि शक्नोति, एवमन्तरेणापि वतिं, वत्यर्थः शक्योऽवगन्तुम् इति।

अपूर्वे वापि भागित्वात्॥ २॥ (पू०)

वा अपि इति विपर्य्यासेन प्रयुक्ते, अपि वा इत्यर्थ। अपि वा अपूर्वे एते उभे अपि कर्मणी स्यातां, न कौण्डपायिनामयनीयो जुहोतिर्नैयमिकपूर्वः, साधारण च नामधेयम् उभयोः। कुतः?। भागित्वात्, अयमपि जुहोति। भागी एतस्य नामधेयस्य, यथैव तत्र अग्निहोत्रं जुहोति इति समुच्चारणम, एवम् इहापि, तत्र तुल्ये समुच्चारणे तस्यैव एतत् नामधेयं, न अन्य इत्यत्र विशेषहेतुर्नास्ति तस्मात् उभयोः साधारणं नाम इति नास्ति धर्मप्रदेशः।

नैतत् युक्तं कुत?

नाम्नस्त्वौत्पत्तिकत्वात् ॥ ३ ॥ (उ०)

औत्पत्तिको हि नामिनाम्नोः सम्बन्ध', यन्नाम यस्मिन् अर्थे औत्पत्तिकेन सम्बन्धेन प्रसिद्ध', तस्मिन् एव सदा विज्ञेय, न अन्यत्र च, तथा अव्यवस्थायां शब्दार्थे विश्वासो न स्यात्। उक्तम, अन्याय्य अनेकार्थत्वम् इति, यदा च नोभयार्थः, तदा नैयमिक तावत् आह, तस्मादस्यविधानार्थं च इतरत्रापि प्रयोग उपपद्यते इति नास्ति इतराभिधानत्वे हेतु'। तस्मात् विधिप्रदेशः स्यात्।

अत्र आह, कस्मात् पुनः तन्नामधेयम् इदम् इह प्रयुक्तम इत्युच्यते, न पुनः एतन्नामधेय तत्र इति?। तत आह,

प्रत्यक्षाद्गुणसंयोगात् क्रियाभिधानं स्यात्तदभावेऽप्रसिद्धं स्यात् ॥ ४ ॥ (आ० नि०)

नैयमिकेऽग्निहोत्रे प्रत्यक्षो गुणसंयोगः, प्रत्यक्षविहिता धर्म्माः सन्ति, इत्थं दोग्धि इत्थं अपयति, चतुरुन्नयति, खादिरी अग्निहोत्रसमिद्भवति, इत्थं जुहोति, एव प्रत्यक्षाद्गुणसंयोगात्, नैयमिकस्य तत् नामधेयम् इह प्रयुज्यमान,दोहनादि क्रियाभिधानं स्यात्, धर्मप्रदेशकम् इत्यर्थः । अस्य पुनः जुहोतेर्न केचित् धर्माः सन्ति, तदभावे तेषां धर्माणामभावे अप्रसिद्धं स्यात्, न प्रज्ञायेत, किमर्थम् अयम् अग्निहोत्रशब्दः इह प्रयुक्तः ? इति ।

एव वा, प्रत्यक्षो गुणसंयोगो, नैयमिकस्य द्रव्यदेवता संयोगः, दध्ना जुहोति, पयसा जुहोति, अग्नये च प्रजापतये च साय जुहोति इति । एतस्मात् प्रत्यक्षाद्गुणसंयोगात् क्रियाभिधान स्यात्, कर्मनामधेयं,द्रव्य रूपो जुहोतिः अग्नि होत्राख्यः इति । अथ इतरजुहोतेः रूप नास्ति, तदभावेऽप्रसिद्धं स्यात्, न ज्ञायेत, कीदृशं तदग्निहोत्रम् ? इति ।

ननु मासोऽस्य रूप भविष्यति । न मासः कर्म्माङ्गं, कर्त्तृधर्मः सः । अपि च, अग्निहोत्रं तु मासे विधीयते, न मासेन अग्निहोत्रं रूप्यते । तस्मात् नैयमिकस्य, एतन्नामधेयम्, इतरत्र तद्दतिदेशः इति । (७ । ३ । १ अ०) ।

किम् एष एव उत्सर्गः, सर्व कर्मनाम, अन्यत्र श्रूयमाणं धर्माणां ग्राहकम् ? इति । एवं खलु प्राप्तम् । एवं प्राप्ते इदम् आरभ्यते,

---

प्रायणीयतिनाम्ना धर्मानतिदेशाधिकरणम् ।

अपि वा सत्रकर्मणि गुणार्थैषा श्रुतिः स्यात् ॥ ५ ॥ (सू०)

गवामयने श्रूयते, वैश्वानरो ज्योतिष्टोम प्रायणीयम् अहर्भवति इति । अस्ति तु द्वादशाहे प्रथमम् अह प्रायणीय नाम, प्रायणीयोऽतिरात्रे इति । तयोर्नानात्वं तेनैव न्यायेन सिद्ध, प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वम (२।३।२४सू०) इति । तत्र अथ प्रायणीयशब्द परत्रापि श्रूयमाणो न धर्माणां ग्राहक, किन्तर्हि ? गुणार्थैषा श्रुति । कथम ? । लक्षणया नामधेय धर्माणां ग्राहकम् स्यात्, भवति च श्रुत्यर्थे लक्षणार्थो ग्राह्य,'इह तु श्रुत्यर्थ एव सम्भवति, गुणार्थ एष शब्द, गुणेन क्रियायोगेन, तस्मिन कर्मणि श्रुत्यैव प्रयुज्यते प्रयन्ति अनेन इति प्रायणीय प्रवर्त्तते,नेन सत्रम् इति । वाक्यशेषश्च भवत्, एतमेवार्थम् आह ज्योति रेव पुरस्तात् दधाति इति, येन ज्योति प्रायणीय भवति, तेन ज्योति पुरस्तात् क्रियते इत्यर्थो ज्योतिरेव पुरस्तात् दधाति इति । तस्मात् न धर्मातिदेश । (७।३।२अ०)

समञ्जस्येन न पृष्ठनामातिदेशाधिकरणम्

विश्वजिति सर्वपृष्ठे तत्पूर्वकत्वात् ज्योतिष्टोमिकानि पृष्ठानि अस्ति च पृष्ठशब्द ॥ ६ ॥ (पू०)

विश्वजित् सर्वपृष्ठो भवति इति श्रूयते । तत्र विचा

श्येते, किम् अयम् अनुवादः, विधिः ? इति। किं प्राप्तम् ? अनुवादः—इति। कुतः ?। यो हि असर्वपृष्ठः, तस्य सर्वपृष्ठता विधेया, यस्तु सर्वपृष्ठ एव, तस्य तया किं विहितया ? अयं च सर्वपृष्ठ एव। कथम् ?। तत्पूर्वकत्वात्, ज्योतिष्टोमपूर्वकत्वात्, ज्योतिष्टोमिकानि स्तोत्राणि अत्र प्राप्यन्ते, तेषु माहेन्द्रस्तोत्रादीनि चत्वारि सन्ति, तानि सर्वाणि अस्य, तैरयं सर्वपृष्ठो भवति। ननु न तानि पृष्ठानि। उच्यते, अस्ति च पृष्ठशब्दः, तेषु अस्ति पृष्ठशब्दः, सप्तदशानि पृष्ठानि इति तस्मात् अनुवादः।

षड़हाद्वा तत्र हि चोदनाः ॥ ७ ॥ (सि॰)

न अयम् अनुवादः। किन्तर्हि ? विधिः। अनुवादोऽप्रवृत्तिविशेषकरोऽनर्थकः स्यात्। अपि च ज्योतिष्टोमे न पृष्ठबहुत्वम् अस्ति, यस्य अयम् अनुवादः स्यात्। षड़हे तु तदस्ति, तत्र हि चोदनाः, पृष्ठानां रथन्तरं पृष्ठं भवति इत्येवमाद्याः। तस्मात् षाडहिकानामतिदेशको विधिः इति।

लिङ्गाच्च ॥ ८ ॥ (यु॰)

लिङ्गं चैतमर्थं दर्शयति, पवमाने रथन्तरं करोत्यार्भवे बृहत्, मध्ये इतराणि, वैरूपं होतुः साम, वैराजं मैत्रावरुणस्य, रैवतं ब्राह्मणाच्छंसिनः, शाकरमच्छावाकस्य इति विनिवेशपरे वाक्ये षाडहिकानि पृष्ठानि दर्शयति।

उत्पन्नाधिकारो ज्योतिष्टोमः ॥ ९ ॥ (आ० नि०)

अथ यदुक्तम्, अस्ति च पृष्ठशब्दः, इति। तत्र ब्रूमः; न तु एष औत्पत्तिकः पृष्ठशब्दः, उत्पन्नानां स्तोत्राणाम् असौ अधिकारः, यान्येतानि पृष्ठानि इति, ज्ञाते च तेषां पृष्ठत्वे, तत् उपपद्यते, न च, तत्र ज्ञातम्। कथं तर्हि अयम् अनुवादः?। लिङ्गसमवायात्, एकं तत्र पृष्ठं माहेन्द्रस्तोत्रम् इति, षाडहिकानां पुनः पृष्ठत्वं ज्ञातम्। कथम्?। तत्र हि चोदनैवोक्तं, तेषां वाहे, अतः पृष्ठशब्दस्य अर्थः परिच्छिन्नो भवति, इतरथा लाक्षणिकः। तस्मात् षाडहिकानां प्रदेशः इति।

द्वयोर्विधिरिति चेत् ॥ १० ॥ (आ०)

इति चेत् पश्यसि, षाडहिकानां पृष्ठानां विधिः इति, नैतत् युक्तम्। किं कारणम्?। द्विकरं एवं सर्वपृष्ठशब्दः अभ्युपगम्यते, पृष्ठानि च विदधाति, तेषां च सर्वत्वम्। अस्तु, को दोषः?। असमवायः इत्याह, यदि पृष्ठशब्दः पृष्ठानि विदधाति, सर्वशब्देन न शक्यते विशेषयितुम्। अथ अनुवदति, तदा शक्यते। पृष्ठानि त्वविहितानि भवन्ति, तेषु असत्सु कस्य इदं सर्वत्वं विधीयते, उभयक्रियायाश्च असम्भवः।

अथ अत्र, बृहद्रथन्तरयोर्विकल्पेन प्राप्तयोः सामर्थ्यं केवलं विधीयते, सर्वपृष्ठो भवति इति। उभे अपि बृहद्रथन्तरे भवतः, नैकम् इति। ततोऽयं दोषो न भवति। तस्मात् द्वयोरधिकारः।

न व्यर्थत्वात्सर्व्वशब्दस्य ॥ ११ ॥ (आ० नि०)

नैवमेतत्। कुतः?। व्यर्थत्वात् सर्वशब्दस्य, एवं सति सर्वशब्दो व्यर्थो भवति अर्थशून्यः, अयं हि बहुविषयो द्वयोर्नयुज्यते। पाड़ह्निकानां तु विधाने न एष दोषः। ननु च तत्रापि द्विकरः शब्दो भविष्यति, उच्यते। न भविष्यति, सर्वत्वं केवलं पृष्ठानां विधास्यति, न पृष्ठानि। ननु उक्तं, पृष्ठेषु असत्सु कस्य इदं सर्वत्वं विधीयते? इति। उच्यते, पृष्ठानां सर्वत्वं हि विहितं, तत् सम्पादयितव्यं, न च पृष्ठानि अकुर्वता, तत् सम्पादयितुम् शक्यते, तत्र अर्थात् पृष्ठानि करिष्यति, एवं न द्व्यर्थः शब्दो भविष्यति, सर्वशब्दश्च समर्थितः तस्मात् पाडह्निकानाम् अतिदेशः इति। (७। ३। ३ अ०)।

अवभृथनाम्ना सौमिकधर्मातिदेशाधिकरणम्।

तथावभृथः सोमात् ॥ १२ ॥ (सि०)

वरुणप्रघासेषु श्रूयते, वारुण्या निष्कासेन तुषैश्चावभृथं यन्ति इति। तत्र सन्देहः, किं दार्शपूर्णमासिके अपां व्यूत्क्षे तुषनिष्कासं विधीयते, उत सौमिकादवभृथात् धर्मातिदेशः? इति। किं युक्तम्? दार्शपूर्णमासिके गुणविधिः, एवं सन्निहितप्रत्ययोऽनुग्रहीष्यते, सन्निहितो हि असौ चोदकेन प्रापितः। ननु न असौ अवभृथः। उच्यते, अस्ति तत्र अवभृथशब्दः इति, एष वै दर्शपूर्णमासयोरवभृथः इति

एवं प्राप्ते इदम् आह, तथा अवभृथः सोमात्, यथा यद्दात् प्रयाजानाम् अतिदेशः, एवं सौमिकात् अवभृथात् इह धर्मातिदेशः। कुतः?। अभिहितो न्यायः, उक्तं क्रियाभिधानं तच्छ्रुतावन्यत्र विधिप्रदेशः स्यात्। (७।१।१सू०) इति।

प्रकृतेरिति चेत् ॥ १३ ॥ (आ०)

अथ यदुक्तं, दार्शपौर्णमासिके अवभृथे गुणविधिर्भवतु इति, तस्य कः परिहारः? इत्याशङ्क्यान्तं सूत्रम्।

न भक्तित्वात् ॥ १४ ॥ (आ० नि०)

नैतत् युक्तम्। कुतः?। यतो नास्ति दर्शपूर्णमासयोः अवभृथः। ननु, एष वै दर्शपूर्णमासयोरवभृथः इति श्रूयते। सत्यं श्रूयते,न तु एवम् अवभृथत्वम् अस्य भवति। कथम्?। उच्यते, एष वै दर्शपूर्णमासयोरवभृथः इत्येतस्य वाक्यस्य द्वयी वचनव्यक्तिः,निर्ज्ञातावभृथत्वस्य पदार्थस्य वा दर्शपूर्णमाससम्बन्धः उच्यते, यथा, देवदत्तो यज्ञदत्तस्य पुत्रः इति निर्ज्ञातपुत्रत्वस्य देवदत्तस्य यज्ञदत्तसम्बन्धः उच्यते. निर्ज्ञातसम्बन्धस्य वा अनिर्ज्ञातावभृथत्वस्य अवभृथत्वं यथा, अयम् आम्रो यज्ञदत्तस्य पुत्रः इति, निर्ज्ञातयज्ञदत्तसम्बन्धस्य आम्रस्य पुत्रत्वम् उच्यते। तदस्य अपां न्युब्जकस्य दर्शपूर्णमाससम्बन्धः प्रकरणात् निर्ज्ञातः, न अवभृथत्वम्। अतोऽस्य अवभृथत्वम् उच्यते, न च अयम् अवभृथः।

ननु अयम् अप्यवभृथो भवतु। नैतत् युक्तम्, अन्यायो

हि अनेकार्थत्वम्। कथं तर्हि शब्दप्रयोगः?। सादृश्यात्। किं सादृश्यम्?। अप्सु सम्बन्धः, स एष भक्त्या प्रशंसा-वादः अपां व्युत्सेकस्य, अवभृथः इवायम् इति, यथा आस्ते पुत्त्रवादः। तस्मात् नास्ति दर्शपूर्णमासयोरवभृथः। अतो नात्र गुणविधिः।

लिङ्ग-दर्शनाच्च ॥ १५ ॥ (यु० २)

लिङ्गं चैतम् अर्थं दर्शयति। किं लिङ्गं भवति?। एवम् आह, नायुर्दां जुहोति, न साम गायति, न वा गमनमन्त्रं जपति इति, सौमिकावभृथधर्म्माणां प्रतिषेधं ब्रूवन् तद्धर्म्मप्राप्तिं दर्शयति। तस्मात् सौमिकात् अव-भृथात् धर्म्मप्रदेशः इति। (७।३।४ अ०)।

वारुणप्राघासिकावभृथस्य तुषनिष्कासद्रव्यकत्वाधिकरणम्।

द्रव्यादेशे तद्द्रव्यः श्रुतिसंयोगात्पुरोडाशस्त्वना-देशे तत्प्रकृतित्वात् ॥ १६ ॥

वारुणप्राघासिकोऽवभृथः, सौमिकात् अवभृथात् धर्म्माणां ग्राहकः इत्युक्तम्। तत्र इदं चिन्त्यते, किं पुरोडाशद्रव्यकः असौ, उत तुषनिष्कासद्रव्यकः? इति। किं प्राप्तम्? पुरोडाशद्रव्यकः इति। कुतः?। नाम्ना पुरोडाशः प्राप्यते। ननु प्रत्यक्षश्रुतं तुषनिष्कासम्। सत्यं प्रत्यक्षश्रुत, न तु शक्यते विधातुम्। अवभृथः अत्र विधीयते, अवभृथं

यन्ति इति, यदि तुषनिष्कासमपरं विधीयेत, ततो वाक्य भिद्येत, अवभृथं यन्ति, तच तुषनिष्कासेन इति। तुष निष्कासग्रहणम् इदानीं किमर्थम्?। अनर्थकं, सम्बन्धा भावात्।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, द्रव्यादेशे तद्द्रव्यः, द्रव्यादेशः एत स्मिन् तुषनिष्कासेन अवभृथं यन्ति इति, तद्द्रव्यः स्यात्, तुषनिष्कासद्रव्यः। कुतः?। श्रुतिसंयोगात्, तुषनिष्कास प्रत्यक्षश्रुतं, पुरोडाशस्तु आनुमानिकः, अतिदेशेन प्राप्यते।

ननु पुरोडाशोऽपि प्रत्यक्षश्रुतो नाम्ना। यद्यपि प्रत्यक्ष श्रुतः, सामान्येन तु प्राप्यते, तुषनिष्कासं तु विशेषेण। बाध्यते च सामान्यं विशेषेण अपि च लक्षणया पुरोडाशो गम्यते, श्रुत्या तुषनिष्कासं, श्रुतिलक्षणयोश्च श्रुतिर्ज्यायो। तस्मात् तुषनिष्कासद्रव्यकः इति। अथ यदुक्तं,न सम्बध्यते ऽवभृथेन तुषनिष्कासं, वाक्यभेदप्रसङ्गादिति, तत्र ब्रूम यद्यवभृथं विहाय तुषनिष्कास विधीयते, ततो वाक्यभेद स्यात्। तुषनिष्कासद्रव्यकोऽपूर्वः अवभृथशब्दो, यथा मनुष्यकर्म्मविधानम् अविरुद्धम्, अविधीयमाने च तुष निष्कासे तद्ग्रहणम् अनर्थकमेव स्यात्। तस्मात् तुष निष्कासद्रव्यकः। पुरोडाशवचनादेशे तत्प्रकृतित्वात्, यदा प्रत्यक्षश्रुतं न द्रव्यं स्यात्, ततः पुरोडाशमुपप्रकृतित्वा स्यात्, अथ तु प्रत्यक्षश्रुतं तुषनिष्कासं, तस्मात्र पुरोडा (७।३।१ अ०)।

वैश्वानरस्याद्दानिश्चो ६२ अतिदेश विचारणम्।

आतिथ्ये श्रूयते, वैष्णवो नवकपालो भवति इ

तथा राजसूये, पूर्वस्मिंस्त्रिसंयुक्ते वैष्णवस्त्रिकपालः इति। तत्र विचारः, योऽयं त्रिसंयुक्ते वैष्णवस्त्रिकपालः इति वैष्णवशब्दः, अयम् आतिथ्यधर्माणां ग्राहकः, न? इति। किं युक्तम्?। ग्राहकः, इति। कुतः?। विहितधर्मके कर्मणि दृष्टः शब्दोऽन्यस्मिन् अविहिते श्रूयमाणो ग्राहकः इत्युक्तम्, उक्तं क्रियाभिधानम् (७।२।१) इति तत्र अयमपि विहितधर्मकः आतिथ्ये दृष्टः, इदानीम्। अविहितधर्मके त्रिसंयुक्ते दृश्यते। तस्मात् धर्माणां ग्राहकः इति। एवं प्राप्ते ब्रूमः।

गुणविधिस्तु न गृह्णीयात्समत्वात्॥ १७॥

गुणविधिरयम्, आतिथ्यस्य गुणं विष्णुदेवतासंयोगं विदधाति, स एष धर्मान् ग्रहीतुम् न शक्नोति। कुतः?। समत्वात्, समो हि अयम् आतिथ्ये त्रिसंयुक्ते च, यथा तत्र विष्णु देवतां विदधाति एवम् अत्रापि। श्रुत्यर्थासम्भवाच्च लक्षणया धर्माणां ग्राहकः कल्प्यते, इह च प्रत्यक्षश्रुत्यर्थः एव सम्भवति देवताविधिः। तस्मात् न अयं ग्राहकः इति। (७।२।६ अ०)

निर्मन्थ्यादिशब्दैर्धर्मानतिदेशाधिकरणम्।

निर्मन्थ्यादिषु चैवम्॥ १८॥

पशौ अग्नीषोमीये धर्मवान् निर्मन्थ्योऽग्निः आम्नातः

साध्या वै देशाः इत्यारभ्य श्रूयते, निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्ति इति। तथा, दर्शपूर्णमासयोः बर्हिराज्ये धर्मवती, यद्यो श्रूयते, बर्हिषा यूपावटम् अवस्तृणाति इति, आज्येन यूपम् अनक्ति इति। तत्र सन्देहः, किं निर्मन्थ्यादयः शब्दाः धर्माणां ग्राहकाः, न ? इति। तत्र अधिकरणातिदेशः क्रियते, निर्मन्थ्यादिषु चैवम्, यथा वैष्णवशब्दे। अत्रापि अयं यौगिको निर्मन्थ्यशब्दः, सद्योनिर्मथितमग्निम् आह। तथा बर्हिः आज्यम् इति द्रव्यशब्दौ। यद्योऽपि स्वार्थं विधाय कृतार्थौ भवन्ति, धर्मान् ग्रहीतुम्, न शक्नुवन्ति। तस्मात् न ग्राहकाः। (७। ३। ७ अ०)।

इष्टौ प्रणयन्ति इत्यनेन सौमिकधर्मानतिदेशाधिकरणम्।

चातुर्मास्येषु श्रूयते, इष्टोः प्रणयन्ति, तस्मात् द्वाभ्यामेति इति। अस्ति तु सोमे प्रणयनं धर्मवत्, तथा दर्शपूर्णमासयोः अधर्मकम्। तत्र सन्देहः, किं सौमिकमेतत् प्रणयनं, उत दार्शपौर्णमासिकम् ? इति। तत्र सूत्रेणैव उपक्रमः।

प्रणयनन्तु सौमिकमवाच्यं हीतरत् ॥ १८ ॥ (पू०)

सौमिकम् एतत् प्रणयनम्। किंकारणम् ?। अशक्यं हि इतरत् दार्शपौर्णमासिकं, चोदकेन प्राप्तत्वात्। कथम् पुनरयं प्रणयतिशब्दः, प्रणयनमात्रवचनः सन् सौमिकं प्रणयनविशेषं शक्नोति वक्तुम् ?। सत्यमेवेति ब्रूमः, तीर्थशब्द-

वत्, तत् यथा, तीर्थशब्दः, तीर्थमात्रवचनः सन् तीर्थविशेषं धर्म्मसाधनं कदाचित् ब्रूते, तीर्थयात्रां गतः इति ।

उत्तरवेदिप्रतिषेधश्च तद्वत् ॥ २० ॥ (यु०)

न वैश्वदेवे उत्तरवेदिम् उपवपन्ति न शुनासीरीये इति, प्राप्तिपूर्व्वो हि प्रतिषेधो भवति, सौमिके च प्रणयने उत्तरवेदिर्न दार्शपौर्णमासिके ।

प्राकृतं वाऽनामत्वात् ॥ २१ ॥ (सि०)

प्राकृतं वा एतत् प्रणयनं, दार्शपौर्णमासिकम् । कुतः? । अनामत्वात् प्रणयनशब्दः, सौमिकस्य प्रणयनस्य न नामधेयं, नैतत् तस्य वाचकम् इत्यर्थः । यदि अयं तस्य वाचकः स्यात्, ततः तदिह ब्रूयात्, इदं तु पदार्थनामधेयं, पदार्थस्य प्राङ्नयनस्य वाचकं, तदिह शक्नोति अग्नेः प्राचीनं नयनं वक्तुम्, तच इह अस्त्येव । तस्मात् तस्य वाचकं, एव मविहितप्रत्ययो न बाधितो भवति ।

अथ यदुक्तं,तीर्थशब्दवत् भविष्यति इति । अत्र ब्रूमः, तीर्थशब्दोऽपि तीर्थमात्रमेव ब्रूते, तीर्थयात्रां गतः इति तु उक्ता कानिचित्तीर्थानि अनुक्रान्तानि, यतोऽसौ तद्विशिष्टार्थो विज्ञायते, यत्र तु केवलः प्रयुज्यते, तत्र तीर्थमात्रमेव ब्रूते, यथा, तीर्थे स्नाति, तीर्थमेव हि समानानां भवति इति । अपि च सम्भवति तुल्यर्थे, लक्षणार्थोऽग्राह्यः । सम्भवति च अत्र तुल्यर्थः । तस्मात् न लक्षणार्थो ग्राह्यः इति ।

परिसङ्ख्यार्थं श्रवणं गुणार्थमर्थवादो वा ॥ २२ ॥

(आ० नि०)

तत्र आह, यदुक्तम् अशाब्दं हि इतरत् इति, तस्य कः परिहारः ? । उच्यते, परिसङ्ख्यार्थं वा स्यात्, द्वयोः प्रणयन्ति, न चतुर्ष्विति, गुणार्थम् अर्थवादार्थं वा तस्मात् द्वाभ्यामिति इति । तत्र परिसङ्ख्यायां तावत् त्रयो दोषाः, गुणोऽपि न कश्चित् विधीयते, परिशेषात् अर्थवादार्थम् । ननु 'अर्थवादोऽपि निष्प्रयोजनः, प्रणयनस्य प्राप्तत्वात् । अर्थवादस्य प्रयोजनम्, उत्तरस्मिन् अधिकरणे वक्ष्यामः, मध्यमयोर्वा गत्यर्थवादात् इति । (७ । ३ । ८ अ०) ।

द्वयोः प्रणयन्ति इत्यनेन प्रथमयोर्द्वयोः प्रणयनाधिकरणम् ।

प्रथमोत्तमयोः प्रणयनमुत्तरवेदिप्रतिषेधात् ॥२३॥

(पू०)

द्वयोः प्रणयन्ति इति श्रूयते । तत्र सन्देहः, कतरयोर्द्वयोः ? इति । अनियमे प्राप्ते, उच्यते, प्रथमोत्तमयोः प्रणयनम् । कुतः ? । उत्तरवेदिप्रतिषेधात्, तत्र उत्तरवेदिः प्रतिषिध्यते, न वैश्वदेवे उत्तरवेदिम् उपवपन्ति इति, न शुनासीरीये इति । अस्मिन् प्रणयने उत्तरवेद्याःसन्निधानं विहितम् । अतो यत्र प्रणयनं, तत्र उत्तरवेदिप्राप्तिः, प्राप्तौ च सत्यां प्रतिषेधः, प्रथमोत्तमयोश्च असौ । तस्मात् तयोः प्रणयनम् इति ।

मध्यमयोर्वा गत्यर्थवादात् ॥ २४ ॥ (सि॰)

मध्यमयोर्वा पर्वणोः प्रणयनम् । कुतः ? । गत्यर्थवादात्, गत्यर्थवादेनैतत् द्वयोः प्रणयनमुच्यते, तस्मात् द्वाभ्यामिति इति । ऊरुसस्तुते वा एते पर्वणी, ऊरू वा एतौ यज्ञस्य, यत् वरुणप्रघासाश्च साकमेधाश्च इति, ऊरू च गमनसाधने, तत्रैवं स्तुतिसम्बन्धो विज्ञायते, ऊरू यज्ञस्य, वरुणप्रघासाश्च साकमेधाश्चेति, तयोर्द्वयोः प्रणयन्ति । तस्मात् द्वाभ्यां ऊरुभ्यां यज्ञः समाप्तिं याति । प्रणयनेन हि तौ बलवन्तौ भवतः, अङ्गभूयस्त्वात् इति, एतत् तदर्थवादस्य प्रयोजनम् ।

अथ यदुक्तं, उत्तरवेदिप्रतिषेधात् इति । तत्र ब्रूमः,

औत्तरवेदिको नारभ्यवादप्रतिषेधः ॥ २५ ॥
(आ॰ नि॰)

अनारभ्य कञ्चित् पर्वविशेषं, चातुर्मास्येषु उत्तरवेदिः आम्नाता, उपात्र वपन्ति इति । तस्य अनारभ्य विधेरयं प्रतिषेधः । ननु वरुणप्रघासानां गुणवाक्यप्राप्तौ एव अयं प्रतिषेध अत्र इति वादः स्यात् । नैतदेवं, प्रकरणात् चातुर्मास्यानामेव, यदि वरुणप्रघासानां वादः स्यात्, तत्र प्रतिषेधे त्रीण्यपि पर्वाणि उत्कीर्त्तयेत् । अथोच्येत, द्वयोः पर्वणोर्भेदो भवतु इति । अत्र ब्रूमः, न द्वयोः पर्वणोः प्रकरणं, चातुर्मास्यानां वा प्रकरणं, वरुणप्रघासानां वा । वरुणप्रघासानां द्वयोः प्रकरणे पर्वणोरुत्कीर्त्तनं प्रतिषेधे न स्यात् ।

तस्मात् चातुर्मास्यानामेव वादः । ननु एवमपि अर्थवादे-नैतत् श्रुतं, मध्यमयोः प्रणयनम् इति, किमर्थं प्राप्तस्य प्रणयनस्य पुनःश्रवणम् ? इति । अत्र प्रयोजनं नोक्तं, असति प्रयोजनेऽन्यस्मिन्, परिसङ्ख्यार्थमेव भवति, तत्र दोषा उक्ताः । तस्मात् गुणार्थमेतच्छ्रवणम् । ननु नास्ति कश्चित् गुणः ? । उच्यते, गुणः श्रूयते, उत्तरवेद्यामग्निनिधानम् । तस्मात् तदर्था पुनःश्रुतिः । (७।३।८ अ०) ।

स्वरसामादिशब्देन धर्मातिदेशाधिकरणम् ।

स्वरसामैककपालामिक्षं च लिङ्गदर्शनात् ॥२६॥ (सि०)

गवामयने श्रूयते, अभितो दिवाकीर्त्यमहस्त्रयः स्वरसामानो भवन्ति इति । तेषां विशेषधर्मा आम्नाताः, यथा, सप्तदशा भवन्ति, सन्ततयाऽतिग्राह्या गृह्यन्ते इत्येवमादयः । पुनः अन्यत्र श्रूयते, पृष्ठ्यः षडहो द्वौ स्वरसामानौ इति । तथा, वैश्वदेवे श्रूयते, द्यावापृथिव्य एककपालः इति । तत्र आम्नाता विशेषधर्माः, सर्वहुतं जुहोत्यपर्यावर्तयन् जुहोति इति । पुनः अपरश्च । काय एककपालः इति । तत्रैव श्रूयते, वैश्वदेव्यामिक्षा इति । तत्रापि विशेषधर्माः केचित् आम्नाताः । पुनः अन्यत्र, मैत्रावरुणी आमिक्षा इति । तत्र सन्देहः, किं स्वरसामशब्दोऽन्यत्र श्रूयमाणो गवामयनिकेभ्यः स्वरसामभ्यो धर्माणां ग्राहकः, उत न ? इति । एवम्, एककपालामिक्षाशब्दावपि ।

तत्र गुणविधिस्तु न गृह्णीयात्, समत्वादित्यग्रहणे प्राप्ते, इदम् उच्यते, स्वरसामैककपालामिक्षञ्च धर्म्माणां ग्राहकम्। किंकारणम्?। लिङ्गदर्शनात्, लिङ्गं तत्र तादृशं दृश्यते, येन ज्ञायते, सर्वे एते धर्म्माणां ग्राहका इति। स्वरसामसु तावत् पृष्ठ्यः षडहो द्वौ स्वरसामानौ इत्युक्त्वा आह, तत्र यत्तृतीयं सप्तदशमहस्तत् त्रयस्त्रिंशस्य स्थानमभिपर्य्याहरन्ति, स उत्तराणां स्तोमानामव्यवायाय त्रयाणां च सप्तदशानां अनूचीनतायाः इति, यद्येतौ स्वरसामानौ, गवामयनिकानां धर्म्माणां ग्राहकौ, तत्रैतावपि सप्तदशौ, तथाऽत्र त्रयः सप्तदशा अनूचीना भवन्ति, तत्र एतद्वचनं युज्यते, त्रयाणां सप्तदशानां अनूचीनतायाः इति।

तथा आग्रयणे, द्यावापृथिव्यमेककपालं विधाय आह, यत् सर्वहुत करोति, सा तु एका परिचचा, हुतो हुतः पर्य्यावर्त्तते सा द्वितीया, आज्यस्यैव द्यावापृथिव्यौ यजेत इति आज्यविधिपरे वाक्ये सर्वहोमम् अपर्य्यावृत्तिञ्च वैश्वदेविकौ धर्मौ प्राप्तौ दर्शयति।

तथा मैत्रावरुणाम् आमिचायां न वाजिनेन प्रचरन्ति इति वाजिनेज्यां वैश्वदेविकं धर्मं प्रतिषेधंस्ततो धर्म्मप्राप्तिं दर्शयति। एतेभ्यो लिङ्गेभ्य एतत् ज्ञायते, यथास्य धर्म्माणां ग्राहकाः इति। प्रतिपत्त्यर्थकर्म्म वाजिनेज्यां स्विष्टकृत्तुल्यां मत्वा एतदुक्तम्। आह, लिङ्गं अपदिष्टं, कुतः प्राप्तिः? इति। उच्यते, लक्षणया प्राप्तिर्लिङ्गात्तु लक्षणापरिग्रहः।

चोदनासामान्याद्वा ॥ २७ ॥ (हे०)

स्वरसामत्वसामान्यात्, एककपालत्वसामान्यात्, प्राशित्रसामान्याद्वा। यस्य लिङ्गम्, अर्थसंयोगात् तत्वेन प्राप्तिः इति। (७। ३। १०)।

वासो ददातीत्यादौ वास आदिशब्दानामाकृतिनिमित्तताधिकरणम्।

क्वचित् श्रूयते, वासो ददाति, अनो ददाति इति। तत्र विचार्यते, किं, वाससः, अनसश्च क्रिया प्राप्यते, उत न? इति। तत्र आह, एव तावत् नः परीक्ष्यं किं, कर्मनिमित्तावेतौ शब्दौ, उत आकृतिनिमित्तौ? इति। यदि कर्मनिमित्तौ, ततः प्राप्यते। अथाकृतिनिमित्तौ, ततो न? इति। किं तावत् प्राप्तम्? कर्मनिमित्तौ इति। कुतः?। कर्मागमे तद्दर्शनात्, यदा तस्मिन् द्रव्ये दारुणि सूत्रे वा दारुकारेण तन्तुवायेन वा कर्म कृतं भवति, तदैतौ शब्दौ प्रवर्त्तेते, न प्राक्, अतो विज्ञायते, कर्मनिमित्तौ इति। यदा कर्मनिमित्तौ, तदेतदारभ्यते,

कर्मजे कर्म यूपवत् ॥ २८ ॥ (पू०)

कर्मजे एतस्मिन् वास आदौ द्रव्ये श्रूयमाणे, कर्म प्राप्यते। कथम्?। यूपवत्, यथा यूपशब्दो जोषणादि क्रियानिमित्तः, स यत्र श्रूयते, तत्र जोषणाद्या क्रियाः प्राप्यन्ते, एवम् इहापि इति।

रूपं वाऽशेषभूतत्वात् ॥ २९ ॥ (सि०)

अत्र उच्यते, नैतौ कर्मनिमित्तौ। किंकारणम्?। ये

नैमित्तिकाः शब्दाः, ते निमित्तमुपलभ्य प्रयुज्यन्ते, यथा दण्डी कृषी इति। इमौ तु अनुपलभ्य क्रियाम्, आकृतिमात्रे प्रयुज्येते। तस्मात् न एतौ क्रियानिमित्तौ इति। अत्र उच्यते, आकृत्या क्रियाम् अनुमाय ततः शब्दं प्रयुङ्क्ते इति। अत्र ब्रूमः, प्रत्यक्षाम् निमित्ततां गम्यमानाम् उत्सृज्य, अदृष्टायां क्रियायां निमित्तत्वकल्पनायां हेतुर्नास्ति इति। यत्तूक्तं, क्रियोत्तरकाल प्रवृत्तिदर्शनात् इति। अत्र ब्रूमः, प्राक् क्रियाया आकृतिरनभिव्यक्ता, सा क्रियया अभिव्यज्यते, यतः क्रियोत्तरकालं शब्दप्रयोगः, तस्मात् आकृतिनिमित्तौ, यद्येवं, तदा सिद्ध रूपं देयम्। कुतः?। अशेषभूतत्वात्, नात्र क्रिया शेषभूता, क्रियावाचिनः शब्दस्याभावात्, यूपे तु प्रत्यक्षविहिता जोषणाद्याः क्रियाः, यूपवत् इति अतुल्योपन्यासः। (७।३।११ अ०)।

गर्गत्रिरात्रे लौकिकेऽग्नौ उपनिधानाधिकरणम्।

त्रिशये लौकिकः स्यात् सर्वार्थत्वात् ॥३०॥ (सि०)

गर्गत्रिरात्रे आज्यदोहानि सामानि प्रकृत्य श्रूयते, अग्निमुपनिधाय स्तुवते इति। अत्र विशयः, किं, लौकिकोऽग्निः उपनिधेयः, उत वैदिकः? इति। किं प्राप्तम्? वैदिकः इति। कुतः?। सर्वकर्मार्थ उत्पन्नोऽसौ, यानि अहं कर्माणि करिष्ये येष्वास्मि अधिकृतः इति, अतो वैदिक उपनिधेयः इति। एवं प्राप्ते उच्यते, विशये लौकिकः स्यात्

सर्वार्थत्वात्, एतस्मिन्विषये लौकिकं वैदिकम् ? इति, लौकिकः स्यात् । अथ यदुक्तं, वैदिकं सर्वकर्मार्थमुत्पन्नं, तस्मात् तदुपनिधेयम् इति । अत्र ब्रूमः,

न वैदिकमर्थनिर्देशात् ॥ ३१ ॥ (पू॰ नि॰)

न वैदिकम् अग्निद्रव्यं शास्त्रेणोत्पादितं, तस्य शास्त्रेणैव कार्य्यं निर्दिष्टं, यदाहवनीये जुहोति इत्यारभ्य तस्मिन् सर्वार्थे कल्प्यमाने निर्देशोऽनर्थकः स्यात् । तस्मात् लौकिकोऽग्निः, उपनिधेयः । सर्वार्थत्वञ्चैषां स्वे स्वे कार्य्ये वर्त्तमानानां भविष्यति । एवमुभयम् अविरुद्धं, सर्वार्थत्वं निर्देशश्च इति । अथ धैष्ण्या अग्नयः कस्मात् न उपनिधीयन्ते ?। अत्र उच्यते,

तथोत्पत्तिरितरेषां समत्वात् ॥३२॥ (श्रा॰ नि॰)

इतरेषाम् अपि अग्नीनां धैष्ण्यानां तथोत्पत्तिः न सर्वार्थे इत्यर्थः । कुतः ?। समत्वात्, एतेऽपि इतरैरग्निभिः समाः, एतेषामपि निर्दिष्टं कार्य्यं, प्रागासीनो धिष्ण्यान् आघारयति इति । अतस्ते नोपनिधेयाः इति । (७ । ३ । १२ अ॰) ।

उपशयो यूपो भवति इत्यादौ यूपशब्दस्य संस्कारप्रयोजकताधिकरणम् ।

संस्कृतं स्यात् तच्छब्दत्वात् ॥ ३३ ॥ (पू॰)

एकादशिन्यां श्रूयते, उपशयो यूपो भवति इति । तत्र

सन्देहः, किम, एतदुपशयद्रव्यं संस्कृतं, जोषणादयः संस्काराः अत्र कर्त्तव्याः, उत न? इति। किं युक्तम्? संस्कृतं स्यात्। कर्त्तव्या अत्र जोषणादयः संस्काराः। कुतः?। तच्छब्दत्वात्, अयं यूपशब्दः संस्कारनिमित्तः, न एषोऽसत्सु संस्कारेषु नोपपद्यते। तस्मात्ते कार्य्याः इति।

भक्त्या वाऽयज्ञशेषत्वाद्गुणानामभिधानत्वात्॥ ३४॥ (सि०)

न वा कर्त्तव्याः। कुतः?। अयज्ञशेषत्वात्, एते संस्कारा अस्मिन् काष्ठे क्रियन्ते, एतेन द्वारेण, यजतिना सम्भत्स्यन्ते,इत्थं संस्कृते काष्ठे नियुक्तेन पशुना यजिः क्रियमाणोऽपूर्वं निर्वर्त्तयति। अस्मिंश्च उपशये न पशुर्नियुज्यते, तत्र कृताः संस्कारा अनर्थकाः स्युः। ननु वचनसामर्थ्यात् अदृष्टार्था भविष्यन्ति। उच्यते, न अत्र वचनं, यूपः कर्त्तव्यः इति, वर्त्तमानापदेशोऽयम्। ननु वर्त्तमानापदेशोऽपि न घटते, संस्काराणामभावे। उच्यते, भक्त्या भविष्यति, यथा, यजमानो वै यूपः इति। आह, तत्र सादृश्यात्, इह पुनः कथम्? इति। उच्यते, गुणानाम् अभिधानत्वात्, यूपगुणानां यूपसंस्काराणाम् अभिधानत्वात् यूपसंस्काराः तत्र केचित् अर्थप्राप्ताः छेदनादयः तूष्णीकृताः सन्ति, तैरयम् अभिधीयते, यूपः इति अयूपः सन्। यथा स्नाता कन्या अनलङ्कृता मालागुणेनापि अलङ्कृता इति, एवम् एकदेशेनापि संस्काराणां, संस्कृतः इति स्तुत्याऽभिधीयते। (७।२।१२ अ०)।

पृष्ठैरुपतिष्ठन्ते इत्यादौ पृष्ठशब्दस्य कर्म्मद्रव्यवाचिताधिकरणम्।

अग्नौ श्रूयते, पृष्ठैरुपतिष्ठन्ते इति। तत्र चिन्त्यते, किं पृष्ठधर्म्मा कर्त्तव्या, उत न? इति। के पुनस्ते?। सामान्यधर्म्मा हिङ्कारादय, विशेषधर्म्मा, रथन्तरे प्रस्तूयमाने पृथिवीं मनसा ध्यायेद् बृहति समुद्रम् इत्येवमादय। किं तावत् प्राप्तम्? तत आह, एतत् तावत् न परीक्ष्य, किम् अयं पृष्ठशब्द कर्म्मणो वाचक, उत द्रव्यस्य? इति। ननु सिद्धमेतत् कर्म्मनामधेयं पृष्ठशब्द इति, यस्मिन् गुणोपदेश प्रधानतोऽभिसम्बन्ध (१।४।२ सू०) इत्यत्र। तास्वेव चोदनासु एतदुक्त, सप्तदशानि पृष्ठानि, वैरूपं पृष्ठ, वैराजं पृष्ठम् इति। इदानीं, पृष्ठैरुपतिष्ठन्ते इत्यस्या चिन्त्यते। किं पुनरत्र युक्तम्? तत आह,

कर्म्मणि पृष्ठशब्दः स्यात् तथाभूतोपदेशात् ॥३५॥

(पू०)

कर्म्मणि पृष्ठशब्द स्यात्। कुत?। तथाभूतापदेशात् तथाभूत सन् उपदेश, यत्र अयं पृष्ठशब्द कर्म्मनाम अधिगत, तथाभूतोऽयमपि। किम् अस्य तथात्वम्?। पृष्ठशब्दसामान्यम्, पृष्ठशब्दस्तत्र कर्म्मवचनोऽधिगत, स एव अयम्। तस्मात् इहापि तद्वचन एवं भवगन्तव्य, विशेषाभावात्। यदि अन्यार्थ कल्प्येत, एक शब्दोऽनेकार्थ स्यात्। तत्र को दोष?। शब्दे उच्चरिते संशय स्यात्, न अर्थप्रत्यय, तत्र व्यवहारो न सिद्ध्येत्, व्यवहारार्थश्च शब्दप्रयोग, कारणान्तरं च प्रकरणाद्यपेक्ष्यम्, एकार्थत्वे तु

निरपेक्षोऽर्थप्रत्ययः। तस्मात् अनेकार्थत्वम् अन्याय्यं, तस्मात् कर्मनाम पृष्ठशब्दः। यदा कर्मनाम, तदा यदि तावत् तानि कर्माणि इह उपदिश्यन्ते, तत्र उत्पत्तिरेषाम् अनर्थिका। अथ मा भूत् एष दोषः इत्येतत् उपस्थानं तत्र विज्ञायते; तत इदं प्रकरणं बाध्येत। तस्मात् सादृश्य-विधिरयम्, पृष्ठैः उपतिष्ठन्ते, पृष्ठसदृशैः कर्मभिः उपतिष्ठन्ते इति, तत्सादृश्यं च धर्मैर्भवति। तस्मात् कर्त्तव्या धर्माः इति।

अभिधानोपदेशाद्वा विप्रतिषेधाद्द्रव्येषु पृष्ठशब्दः स्यात् ॥ ३६ ॥ (सि०)

न चैतदेवं, कर्मणः पृष्ठशब्दः इति, किन्तर्हि ? द्रव्येषु पृष्ठशब्दः स्यात्, ऋग्द्रव्येषु अभित्वा शूर नो नुमः इत्येवमादीनाम् ऋचां वाचकः। कुतः ?। अभिधानोपदेशात् अभिधानोपदेशोऽयं पृष्ठैरुपतिष्ठन्ते इति, पृष्ठैः अभिदधाति इत्यर्थः। कथम् पुनः अयम् उपस्थानवचनोऽभिधानार्थः शक्यो विज्ञातुम् ?। उच्यते, उपसर्गविशेषात् मन्त्रकरणे उपतिष्ठतेः आत्मनेपदं भवति, मन्त्रस्तु अभिधानस्य करणं न उपस्थानस्य। उपस्थानं शरीरेण क्रियते, मनसा वा। तस्मात् अभिधानार्थः। स एष विप्रतिषेधः। यदि पृष्ठशब्दः कर्मसु कल्प्यते, आत्मनेपदं बाध्यते, न हि तदा मन्त्रः करणं भवति। अथ आत्मनेपदम् अनुरुध्यते, उपस्थानविप्रतिषेधः, तदा अभिधानार्थता आपतति, तत्र आत्मनेपदानुरोधो न्याय्यः, पृष्ठशब्दो हि लक्षणया पृष्ठसाधनं

मन्त्रं ब्रुवन् अर्थवान् भवति, आत्मनेपदं तु मन्त्रकरणेनैव उपपद्यते। अतः पृष्ठमाधनेषु मन्त्रेषु पृष्ठशब्दः।

आह, नैतद् युक्तं, उपस्थानार्थता हि श्रुत्या उपतिष्ठतेः, आत्मनेपदालिङ्गात् अभिधानार्थता, न च लिङ्गेन श्रुतिर्बाधितव्या। उच्यते, नैव अत्र श्रुतिर्बाध्यते, स्वार्थमेवोपतिष्ठतिराह सनीपस्थान, तत्तु अभिधानाय, अभिधानं निर्वर्त्तयितुम् अग्निसमीपे तिष्ठेत् इति तिष्ठतिराह आत्मनेपदात्। ततोऽविरोधः।

आह, एवम् अप्यभिधानस्य मन्त्रः करणं, न उपतिष्ठतेः, तत्र असम्बन्धः एव उपस्थानस्य मन्त्रेण। तथा, पृष्ठैः उपतिष्ठन्ते इतिसमुच्चारणम् अनर्थकं स्यात्। उच्यते अभिधानमभिनिर्वर्त्तयन् मन्त्र उपस्थानस्य करणं भवति, यतोऽस्य प्रयोजनं निर्वर्त्तयति। न हि निष्प्रयोजनम् अनुष्ठीयते, तस्मात् मन्त्रेषु एव पृष्ठशब्दः, मन्त्रेषु चेत्, 'नास्ति धर्माणां प्राप्तिर्न हि मन्त्राणां प्राप्तिर्न हि मन्त्राणां धर्मा', अनर्थकास्ते इति। (७।४।१४ सू०)।

इति श्रीशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये सप्तमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः।

सप्तमस्य अध्यायस्य चतुर्थः पादः।

अथ सौर्ये चरौ इतिकर्त्तव्यतादत्ताधिकरणम्।

इतिकर्त्तव्यताविधेर्यजतेः पूर्ववत्त्वम् ॥ १ ॥

अनारभ्य किञ्चिच्छ्रूयते, सौर्य्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्च्चसकामः इति। तत्र एषोऽर्थः समधिगतः, यागोऽयं चोद्यते इति, यजतिस्तु द्रव्यफलभोक्तृसंयोगात् एषां कर्मसम्बन्धात् (२। ३ १४ सू०) इति। तथा इदमपि उक्तं, कर्मफलयोः सम्बन्धे कर्म गुणतः फलं प्रधानतः इति, प्रत्यर्थं चाभिसंयोगात् कर्मतो हि अभिसम्बन्धः, तस्मात् कर्मोपदेशः स्यात् (६। १। ३सू०) इति। इदमपि चोक्तं, यजिः अपूर्वं साधयति, ततश्च अपूर्वात् कालान्तरे फलं भवति इति, चोदना पुनरारम्भः २। १। ५ सू० इत्यत्र, एवमेतस्मिन् सति, सौर्य्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्च्चसकामः इत्यत्र सौर्य्येण यागेन अपूर्वं कृत्वा ब्रह्मवर्च्चसं साधयेत् ब्रह्मवर्च्चसकाम इत्येवं विज्ञायते।

आह, यत्र तृतीयायुक्तो यजिः, तत्र युक्तो गुणभावाभ्युपगमः, यथा, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत इति। इह तु असत्यां तृतीयायां कथं तृतीयार्थो गम्यते ? इति। उच्यते, किम् अत्र तृतीयानिर्द्दिष्टेन यजिना कार्य्यम् ? यदा स्वभावसिद्धः कर्मणां फलं प्रति गुणभावः, यत्रापि असौ श्रुतः तत्रापि अकिञ्चित्कर एव गतार्थत्वात्, तथा, यत्रापि द्वितीया श्रुतिः, यथा अग्निहोत्रं जुहुयात् इति, तत्रापि विभक्तिव्यत्ययो वा ईप्सिततमस्य वा अविवक्षा कामं वा आनर्थक्यं स्यात्। न तु कथञ्चित् अपि कर्मणः प्रति गुणभावः शक्योऽपह्नोतुम्। तस्मात् यागेन अपूर्वसाधनम् अत्र उच्यते, तत्र यागो विज्ञायते, लौकिकोऽसौ पदार्थः, तेन तु कथम् अपूर्वं साध्यते इत्येतत् न विज्ञायते, इह तु यागेन अपूर्व

साधयेत् इत्येतावदेवोक्तम्। कथम् साधयेदितीतिकर्त्तव्यता न उक्ता, येषां च अर्थानां ज्ञायत एव इतिकर्त्तव्यता, तेषां कर्त्तव्यत्वमात्रम् उपदिश्यते, यथा ओदनं पचेदिति, येषां तु न ज्ञायते, ते सह इतिकर्त्तव्यतया एव उपदिश्यन्ते, यथा दर्शपूर्णमासौ। एवं चेत् नून ज्ञायते, यागेन अपूर्वं निर्वृत्तौ इतिकर्त्तव्यता यस्मात् उक्ता, तस्मात् न्यूनम् असावस्ति इति।

आह, यद्यस्ति लोके, ततो ज्ञायेत एव, अथ नास्त्येव, कथं शक्या ज्ञातुम्? इति। उच्यते, बाढमस्ति लौकिकी वैदिकी च, लौकिकी तावत् पार्वणस्थालीपाकादिषु, वैदिकी दर्शपूर्णमासादिषु। यदि तत्पूर्वा एताश्चोदनाः तदपेक्षाः सौर्ययागेन अपूर्वं साधयेत् यथाज्ञातया इति कर्त्तव्यतया इति, ततो युक्तं, इतिकर्त्तव्यताया अविधिः। न च विधीयते, अत इतिकर्त्तव्यताया अविधेः यजतेः पूर्ववत्त्वं, विहितेतिकर्त्तव्यताकत्वम् इति।

अथ ये आहुः, यजेत यागं कुर्यात् इति, जुहुयात् होमं कुर्यात् इति, तेषां, किं नैव धर्माकाङ्क्षा भवति?। भवति इति ब्रूमः, यद्यपि, प्रज्ञातेतिकर्त्तव्यतो यजिर्द्रव्यं देवतां प्रत्युत्सृज्यते इति, तथापि, यदा फलार्थः क्रियते, तदा धर्मान् आकाङ्क्षति, न हि अधर्मकात्-फलं भवति। कथं ज्ञायते?। यो हि अमेध्यं द्रव्यम् उच्छिष्टः अयतो वा प्रौढपादो वामेन हस्तेन, वा पादेन, यथाकथञ्चित् देवतायै उत्सृजति, तस्य फलं न भवति इति शिष्टाः स्मरन्ति। यत्तु मेध्यं द्रव्यं शुचौ देशे प्रयतः प्राङ्मुखो

टचिणेन हस्तेन समाहितमना मन्त्रवत् नियमवच्च देवतायै उत्सृजति, तस्य फलं भवति इति स्मरन्ति । तस्मात् यावान् यजतिः फलायाम्नायते, स सर्वो धर्मान् आकाङ्क्षति, अतः तेषाम् अप्यस्ति धर्माकाङ्क्षा । सत्याम् आकाङ्क्षायां, सन्निहितैर्धर्मैः, अविप्रतिषिद्धः सम्बन्धः प्रकृतौ, विकृतौ त्वानुमानिकैः । (७ । ४ । १ सू०) ।

लौकिकश्चरौ वैदिकेतिकर्त्तव्यताधिकरणम् ।

स लौकिकः स्याद्दृष्टप्रवृत्तित्वात् ॥ २ ॥ (पू०)

अधुनैवं चिन्त्यते, किम् अनियमः, लौकिकी वैदिकी वा इतिकर्त्तव्यता,उत लौकिकी एव,आहोस्वित् वैदिकी ? इति। अत्र विशेषाभावात् अनियमे प्राप्ते, उच्यते, स लौकिकः स्यात्, स खलु कर्त्तव्यतोपायः लौकिकः स्यात् । कुतः ? । दृष्टप्रवृत्तित्वात्, दृष्टा हि अस्य,तत्र तत्र प्रवृत्तिः, यथा पार्वणस्थालीपाके अष्टकाचरौ आग्रहायणीयकर्मणि, इत्येव यत्र यत्र यागेन अपूर्वं साध्यते, तत्र तत्र अस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा । अतः अन्वयात् विज्ञायते, यागस्य अपूर्वं साधयतः अयम् उपाय इति, अयञ्चापि यागः । तस्मात् अत्रापि स एव अभ्युपायः ।

वचनात्तुततोऽन्यत्वम् ॥ ३ ॥ (आ० नि०)

आह, किम् एष एव उत्सर्गः, सर्वत्र लौकिकी इति-

कर्त्तव्यता ? इति । एव खलु प्राप्तम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः, वचनात्तु ततोऽन्यत्वम् इति । यत्र प्रत्यक्षं वचनं वैदिकाः, तत्र न लौकिकी स्यात् वचनसामर्थ्यात् वैदिकी एव स्यात्, यथा उपसत्सु, गृहमेधीये च ।

लिङ्गेन वा नियम्येत लिङ्गस्य तद्गुणत्वात् ॥ ४ ॥ (सि०)

लिङ्गेन वा इतिकर्त्तव्यता नियम्येत । कुतः ? । यस्मा लिङ्गं, वैदिकाय लिङ्गं, तस्मात् वैदिकी । किं पुनर्लिङ्गम् ? । सौर्य्ये तावच्चरौ श्रूयते, प्रयाजे, कृष्णलं जुहोति इति, तथा ऐन्द्रबार्हस्पत्ये, अर्द्धं बर्हिषो लुनाति, अर्द्धं न, स्वयंदितम् अर्द्धं वेदाङ्करोत्यर्द्धं न इति । तथा पितृयज्ञे न होतारं वृणीते न आर्षेयम् इति । एतैर्लिङ्गैर्गम्यते वैदिकी इतिकर्त्तव्यता इति । कथम् ? । तद्गुणत्वात्, एते हि प्रयाजादयो वैदिकस्य अपूर्वस्य गुणाः, यदि च तदीयेतिकर्त्तव्यता प्रवर्त्तिता, तत एतेषु कर्म्मसु एते सन्ति, तत एतानि वचनानि उपपद्यन्ते, प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोति इत्येवमादीनि । तस्मात् वैदिकी इतिकर्त्तव्यता नियम्येत ।

अपि वाऽन्यायपूर्वत्वाद्यत्र नित्यानुवादवचनानि स्युः ॥ ५ ॥ (आ० १)

अपि वा नैवं स्यात्, वैदिकी इतिकर्त्तव्यता इति,

यत्कारणम् एतैर्लिङ्गैर्न शक्यते वैदिकी नियन्तुम्। कुतः?। अन्यायपूर्वत्वात्, न्यायपूर्वकं हि वचनं तत्साधकं भवति, न चैतानि न्यायपूर्वाणि। न हि वैदिक्याः प्रवृत्तिर्युक्ता, निबद्धा हि सा प्रकरणादिभिः कारणैर्दर्शपूर्णमासादिषु। अथ तर्हि एतानि लिङ्गानि?। उच्यते, यत्र नित्यानुवाद-वचनानि स्युः। इह तावत् अर्द्धं बर्हिषो लुनाति अर्द्धं न इति, बर्हिः यच्चैव भविष्यति, यत्कारणं, सतो बर्हिष उच्यते, न च इहास्ति बर्हिः। नहोतारं वृणीते न आर्षेयम् इति नित्यानुवादो भविष्यति।

ननु नित्यानुवादः सन् अनर्थको भवति। किं क्रियतां, यस्य अर्थो नास्ति। प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोति इति वचनं प्रयाजानां भविष्यति। कथ पुनरत्र प्रयाजाय कृष्ण-लहोमश्च शक्यो वक्तुम्, भिद्यते हि तथा वाक्यम्। एवं तर्हि न प्रयाजान् वक्ष्यति, प्रयाजे कृष्णलहोमं विधास्यति। न च असत्सु प्रयाजेषु कृष्णलहोमः शक्यते कर्त्तुम्, इत्यर्थात् प्रायाजान् करिष्यति। तस्मात् न लिङ्गेन वैदिक्याः नियमः, यथोक्तेन न्यायेन लौकिकी इतिकर्त्तव्यता इति।

मिथो विप्रतिषेधाच्च गुणानां यथार्थकल्पना स्यात्॥ ६॥ (आ० २)

तत्र आह, अथ कस्मात् नोभे अपि इतिकर्त्तव्यते सह प्रवर्त्तेते? इति। किमेवं भविष्यति?। एवं तुल्यापेक्षा कर्मणाम् अन्यतरस्मात् न बाधिता भवति। उच्यते, सह

प्रवृत्तौ, एकया चेत् कर्म निरपेक्षं कृतं, द्वितीयस्याः प्रवृत्ति-र्विप्रतिषिद्धा, अतो मिथः प्रवृत्तेः विप्रतिषेधात् यथार्थ-कल्पना स्यात्, एकस्याः प्रवृत्तिः स्यात् इत्यर्थः। कथम् एकस्याः प्रवृत्तेर्धर्म्माणां यथार्थकल्पना भवति?। ये धर्म्मा येषु कार्य्येषु प्रकृतौ उत्पन्नाः, ते इहापि तेषु एव भवन्ति, इतरथा द्वितीयस्या धर्म्माः अयथार्थाः भवेयुः पूर्वधर्म्माः, तेषां कार्य्याणां निर्वर्त्तितत्वात्,एवम् एकस्याः प्रवृत्तेःयथा-र्थकल्पना भवति, अतो यथार्थकल्पना स्यात् इत्यनेन एक-स्याः प्रवृत्तिः इत्युक्तं भवेत्, एकस्याः प्रवृत्तौ यथोक्तेनैव न्यायेन लौकिक्याः प्रवृत्तिः इति।

भागित्वात्तु नियम्येत गुणानामभिधानत्वात्स-म्बन्धादभिधानवत् यथा धेनुः किशोरेण ॥ ७ ॥ (आ० नि०)

तुशब्दः पक्षनिवृत्तौ। न तु एवं स्यात्, लौकिकी इति-कर्त्तव्यता इति। किन्तर्हि वैदिकी नियम्येत। कुतः?। भागित्वात्, वैदिकी अपि भागिनी प्रवृत्तिः, साऽपि हि अपूर्वस्य इतिकर्त्तव्यता, समाने च भागित्वे उभयोः, वैदिकी एव स्यात्, गुणानामभिधानत्वात्, गुणा एते प्रया-जादयः सौर्य्यादिषु दृश्यमाना अभिधायका भवन्ति एतस्य अर्थस्य, यथा वैदिकी अत्र इतिकर्त्तव्यता इति बोधका भवन्ति इत्यर्थः।

कस्मात्?। सम्बन्धात्, एते हि तया इतिकर्त्तव्यतया

सम्बद्धाः अतः साहचर्यात् तां गमयन्ति। अभिधानवत्, यथा कौण्डपायिनानयने अग्निहोत्रम् इत्यभिधानं कर्मणो वाचकं, तत् कर्म सहचरितान् धर्मान् आनयति, तेषु असत्सु एतदभिधानम् इह न युज्यते इति तेषां धर्माणाम् तत्र भावो विज्ञायते। एवम् इहापि प्रयाजादीनां दर्शनम् असत्यां वैदिक्यां न युज्यते इति, तस्या अपि इह भावो विज्ञास्यते। ननु असति न्याये लिङ्गम् अकारणम्। सत्यमेवम्, उक्तस्तु न्यायो भागित्वात् इति। यत्तु दृष्टप्रवृत्तिर्लौकिकी इति। तत्र ब्रूमः, यद्यपि दृष्टप्रवृत्तिः स्यात्, तथापि वैदिकी एव नियम्येत। कथम्?। यथा धेनुः किशोरेण, तत् यथा, खण्डकिशोरा धेनुः इति, यद्यपि धेनुशब्दो गोधेन्वां दृष्टप्रवृत्तिः, तथापि अभिधानसामान्यात् अश्वधेन्वामपि भागी इति किशोरेण लिङ्गेन अश्वधेन्वां विज्ञायते। एवम् इहापि यद्यपि लौकिकी दृष्टप्रवृत्तिः, तथापि इतिकर्त्तव्यतासामान्येन भागित्वात् लिङ्गेन वैदिकी विज्ञेया।

उत्पत्तीनां समत्वाद्वा यथाधिकारं भावः स्यात् ॥ ८ ॥ (२य आ० १)

अथ वा नैव लिङ्गेन नियमः इति। कुतः?। उत्पत्तीनां समत्वात्, धर्माणां प्रयाजादीनाम् उत्पत्तयः समाः, सर्वेषाम् आग्नेयाद्यङ्गभावेन, न परस्पराङ्गत्वेन। किम् अतः?। यदि प्रयाजादीनामनुयाजादयोऽङ्गानि स्युः,

ततो यत्र प्रधानं, तत्र अङ्गानि इति प्रयाजदर्शनेन अनुयाजादयोऽनुमीयेरन्, यदा तु समप्रधाना एते, तदा प्रयाजदर्शनेन काम प्रयाजा अनुमीयेरन्, प्रयाजधर्म्मा वा, न तु अनुयाजादयः। तस्मात् लिङ्गम् अनियामकम्। यत्तु, अभिधानवत् इति। अत्र ब्रूमः, युक्तं तत्र, तत्र हि परशब्दः परत्र प्रयुक्तः सन् धर्म्मान् अतिदिशति इत्युक्तम्।

अपि च, विधिरसौ, अग्निहोत्रवद्धोतव्यम् इति, अयं पुनः अनुवादः। तेन अत्र प्रयाजादीनामेव नास्ति प्राप्तिः, कुतः अनुयाजादीनाम्। तस्मात् विषमः उपन्यासः, अभिधानवत् इति। अतो यथाधिकारं भावः स्यात्, ये धर्म्मा यस्य अपूर्वस्य अधिकारे आम्नाता, ते तत्र एव भवेयुः।

एवं तर्हि, सौर्य्यं चरुम् निर्वपेत् इत्यनेन आख्यातेन प्रधानस्य विधानोत्पत्तिः, शेषाणां च वचनं भवतु। कथं कृत्वा?। न अनङ्गं प्रधानम् उच्यमानं कस्मैचित् प्रयोजनाय कल्पते इति, तेन च प्रापितानामङ्गानाम् एतेभ्यो लिङ्गेभ्यो विशेषावधारणं भविष्यति। तत्र इदम् उच्यते,

उत्पत्तिशेषवचनं च विप्रतिषिद्धमेकस्मिन् ॥ ६ ॥
(अ॰ २)

एकस्मिन् शब्दे प्रधानस्य उत्पत्तिः, अङ्गानां च वचनं न प्रकल्पते। किङ्कारणम्?। उत्पन्नं हि प्रधानमङ्गान् अपेक्षते, अपेक्षया च तानि गृह्यन्ते। तस्मात् नैतत् अपि युक्तम्। यदि च निर्वपेत् इत्यनेन शब्देनाङ्गान्यपि विधीये-

रन्, ततः तेषाम् अपि फलसम्बन्धः स्यात्, तथा अङ्गत्वमेव व्याहन्येत। ततोऽयम् अपि वादो न घटते। तस्मात् यथोक्तो लौकिक एव अभ्युपायः।

विध्यन्तो वा प्रकृतिवच्चोदनायां प्रवर्त्तेत तथा हि लिङ्गदर्शनम्॥ १०॥ (आ० नि०)

विध्यन्तो वा सौर्य्यादिकायां चोदनायां प्रवर्त्तेत न धर्मा लौकिकाः। कः पुनरयं विध्यन्तो नाम?। विधेरन्तो विध्यन्तः। अथ विधिः कः?। यत् वाक्यम् उपलभ्य, पुरुषः कस्मिंश्चित् अर्थे प्रवर्त्तते, कुतश्चित् वा निवर्त्तते स विधिः। विधीयते हि अनेन अर्थः। यथा लोके, देवदत्त गामभ्याज शुक्लाम् इति, तस्य अभ्याजेति आदिः, इतरोऽन्तः। वेदेऽपि दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत इति, विध्यादिः, विध्यन्तोऽपि प्रधानविधिवर्जितं कृत्स्नं पौरोडाशिकं ब्राह्मणं, तेन समेतोऽयं विध्यादिर्विशिष्टापूर्वनिर्वृत्तिं प्रति पुरुषं प्रवर्त्तयति, तस्मात् सोऽस्यान्तः। तथा, सोमेन यजेत इति विध्यादिः। सौमिकम् अपि ब्राह्मणं विध्यन्तः। एष विध्यन्तो नाम। एतेषु च सौर्य्यादिषु विध्यादिरस्ति, विध्यन्तो नास्ति, एतेषु अपि स विध्यन्तः कल्प्येत। कथं कृत्वा?। अपरिपूर्णं यत् वाक्यं, तत् अध्याहारेण वा पूर्य्येत, व्यवहितकल्पनया वा, तत्र अध्याहारात् व्यवहितकल्पना ज्यायसी, अध्याहारे हि अश्रुतः कल्प्येत, इतरत्र श्रुतेन सम्बन्धः। तस्मात् व्यवहितो ब्राह्मणावयवो-

ऽस्य परिपूरकः कल्प्यते, यथा, वसन्ताय कपिञ्जलानालभते, ग्रीष्माय कलविङ्कानालभते इति, तेन वैदिकी इतिकर्त्तव्यता प्राप्यते।

यदि तत् ब्राह्मणम् अस्यान्तः कल्प्यते, तत्र न भवति। तदेतन्मयूरनृत्यमापद्यते। तत् यथा, मयूरस्य नृत्यतोऽन्यदपाव्रियतेऽन्यत् संव्रियते, एवम् इहापि इदं संव्रियते तदपाव्रियते। नैष दोषः, प्रत्यक्षः तत्र तत्र भावः, इह पुनः आनुमानिकः. न च आनुमानिकं प्रत्यक्षं बाधते। इह तर्हि न प्राप्नोति, प्रत्यक्षविरोधात्! स्यात् एवं, यदि विरोधः स्यात्, न तु अस्ति विरोधः, तथापि भविष्यति, इहापि तदेतत् उक्तं, विध्यन्तो वा प्रकृतिवच्चोदनायां प्रवर्त्तेत इति।

उच्यते, प्रकृतिवत् इति किम् आह, अष्टमे प्रकृतिनियमं करिष्यति, इदमस्य प्रकृतिः इति। तदुच्यते, विध्यन्तो वा प्रकृतेरिव प्रवर्त्तेत, या या तस्य कर्मणः प्रकृतिः इति। यस्य आग्नेयः प्रकृतिः, तस्य आग्नेया देव, यस्य अग्नीषोमीयः, तस्य अग्नीषोमीयात् इत्येवं सर्वत्र।

अथ कस्मात् न लौकिको विध्यन्तः कल्प्यते?। उच्यते, लौकिकस्य विधेरभावात्, विध्यन्त एव नास्ति, कुतः तत् कल्पना? इति। आह, लौकिकी इतिकर्त्तव्यता प्राप्यताम, किं विध्यन्तकल्पनया? इति। उच्यते, वैदिकी हि अत्र इतिकर्त्तव्यता न लौकिकी। कस्मात्?। तथा हि लिङ्गदर्शनं प्रयाजादि समर्थितं भवति।

लिङ्गहेतुत्वादलिङ्गे लौकिकं स्यात् ॥ ११ ॥

(३य आ०)

यदि लिङ्गात् वैदिकोऽभ्युपायो भवति, तेन तर्हि अलिङ्गे लौकिकं स्यात्, यत्र कर्मणि किञ्चिल्लिङ्गं नास्ति, तत्र लौकिकं स्यात् विधानं, यथा, ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्, यस्य सजातावीयुः इति।

लिङ्गस्य पूर्ववत्त्वाचोदनाशब्दसामान्यादेकेनापि निरूप्येत यथा स्थालीपुलाकेन ॥ १२ ॥

(आ० नि०)

अत्र उच्यते, स्यात् एवं, यदि लिङ्गहेतुको वैदिक उपायः स्यात्। न तु असौ लिङ्गहेतुकः। किं हेतुकस्तु?। विध्यन्तहेतुकः, विध्यन्तोऽपि न्यायपूर्वं, स च न्यायः तुल्यः सर्वेषां कर्मणां वैकृतानां लिङ्गवतां च। कुतः?। चोदनाशब्दसामान्यात्, कर्मचोदनायां शब्दः समानः, सर्वत्र विध्यादिरस्ति, न विध्यन्तः, तुल्यश्च अपेक्षया अन्यत श्रुतेन विध्यन्तेन सम्बन्धः, तदेतत् न्यायपूर्वकं लिङ्गमेकत्रापि दृश्यमानं, तुल्यन्यायानाम् सर्वेषां धर्मवत्तां ज्ञापयति। यथा स्थाल्यां तुल्यपाकानां पुलाकानां एकम् उपलभ्य अन्येषाम् अपि सिद्धतां जानाति, तुल्यो हेतुः अस्य च अन्येषां च सिद्धत्वस्य इति। तस्मात् सर्वत्र वैदिकी इतिकर्त्तव्यता।

अथ यदुक्तं, दृष्टप्रवृत्तिर्लौकिकी इतिकर्त्तव्यता इति।

अत्र ब्रूमः, सामान्यतो दृष्टमेतत् उपदिश्यते, सामान्यतो दृष्टं च यत् अव्यभिचारि, तत् प्रमाणं, सव्यभिचारं च एतत्, दृष्टा हि गणयागादयो अनैवमितिकर्त्तव्यताकाः। तस्मात् दृष्टप्रवृत्तित्वात् दुर्बलो हेतुः।

यत्तु वैदिक्या भागित्वात् तत्पूर्वकाणि लिङ्गानि भविष्यन्ति इति। अत्र ब्रूमः, भागित्वस्य अपूर्वेतिकर्त्तव्यताकत्वं किल हेतुः, तद्भावश्च तस्याः शब्दपूर्वं, शब्देन च दर्शपूर्णमासयोः असौ विधायते, न सर्वत्र इति। तस्मात् न भागित्वम्। अतो विध्यन्तेनैव इतिकर्त्तव्यता प्राप्यते, न अन्यथा। अथ कस्मात् एतानि वैकृतानि वाक्यानि न्यूनान्येव न अनुमन्यन्ते, किम् एभिः पूरितैः? । न्यूनानि अनर्थकानि भवन्ति। भवन्तु को दोषः?। शिष्टैः एषां सम्परिग्रहो न युज्यते। प्रमादात् भविष्यति इति। नास्यचरे मात्राया वा प्रमादः, कुतः एतावति ग्रन्थे भविष्यति। कथम्?। तुल्यं च साम्प्रदायिकम् (१।२।८ सू०) इत्युक्तम्। व्यामोहोऽपि विदुषा युगसहस्राणि बहूनि न अनुवर्त्तेत, युज्यते च एषाम् अपेक्षया पूरणम्। तस्मात् ऊनानि न अनुमन्यन्ते। अतो वैदिकी इतिकर्त्तव्यता इति सिद्धम्। (७।४।२ अ०)।

गवामयने ऐकाहिकेतिकर्त्तव्यतानुष्ठानाधिकरणम्।

द्वादशाहिकमहर्गणे तत्प्रकृतित्वादैकाहिकमधिकागमात्तदाख्यं स्यादेकाहवत् ॥ १३ ॥ (पू०)

प्रजाकामा गवामयनमुपेयुः इति सत्र विधाय आम्ना-

शते, ज्योतिर्गौरायुः इति, गवामयने द्वादशाहिको विध्यन्तः इति वक्ष्यति, गणेषु द्वादशाहस्य इति। तत्र चोदकेन द्वादशाहिका धर्म्माः प्राप्यन्ते, एकाहानामपि यथास्वं नामभिः प्रातिस्विकाः। ये तत्र द्वादशाहिका ऐकाहिकैः अविरुद्धाः, ते यथाप्राप्तं क्रियन्ते। विरुद्धेषु संशयः, किं द्वादशाहिको धर्म्मः कर्त्तव्यः, उत ऐकाहिकः? इति। किं प्राप्तम्। तत्र सूत्रेणैवं उपक्रमः, द्वादशाहिकम् अहर्गणे सत्प्रकृतित्वात्, द्वादशाहप्रकृतित्वात् विध्यन्तेनैव प्राप्यन्ते।

ननु एवं नामधेयं बाध्यते। न बाधिष्यते नामधेयं ज्योतिरादि, अधिकागमात् भविष्यति, ये ज्यौतिष्टोमिकेभ्योऽधिकाः स्तोत्रशस्त्रविकाराः तदागमात्. एकाहवत्, यथा तस्मिन् एव ज्योतिषि एकाहे ज्योतिःशब्दोऽधिकागमात् भवति, सत्सु ज्यौतिष्टोमिकेषु ज्योतिष्टोमेऽभावात्, अधिकधर्मार्थोऽयं शब्दः, न च अधिकानां द्वादशाहिकैर्विरोधोऽस्ति। तस्मात् द्वादशाहिकं धर्म्मजातं विरुद्धं कर्त्तव्यम् इति।

अधिकागमात् तदाख्यं स्यात् एकाहवत् इत्येतस्य परा व्याख्या, ये द्वादशाहे अधिका ऐकाहिकेभ्यः, केचित् धर्म्मा. उच्यन्ते, अभिप्लवोऽन्वह भवति, गोरिवीतम् अन्वह भवति इति, तेषाम् अधिकानामागमात् तदाख्यं स्यात्, एतत् द्वादशाहिकम् अहर्ज्योतिराख्यम् आयुराख्यं वा। कथम्?। एकाहवत्, यथा तस्मिन् एव एकाहे अय ज्योतिरादिशब्दो ज्यौतिष्टोमिकेभ्योऽधिकेषु वैशेषिकेषु

धर्मेषु आगतेषु भवति, एवम् इहापि अधिकागमसामान्यात् गौणो भविष्यति, यथा षाड्हिकानां पृष्ठानां भावात् एकाहो विश्वजित् षडहः इत्युक्तं, तमेकाहं, षडहः इत्याचक्षते इति। एवम् इहापि। गौणश्चेत् न प्रापकः। तस्मात् नास्ति नामधेयात् धर्मप्राप्तिः इति।

लिङ्गाच्च ॥ १४ ॥ (यु०)

लिङ्गाच्च एतत् गम्यते, यथा द्वादशाहिकं कर्त्तव्यम् इति। किं लिङ्गं भवति ?। द्वाभ्यां लोमावद्यति द्वाभ्यां त्वचं द्वाभ्यामसृग् द्वाभ्यां मांसम् इति। एवं षड्हिकान् अनुक्रम्याह, यत् द्वादशोपसदो भवन्ति, आत्मानमेवाभिरवदयते इति द्वादशाहिकं धर्मं द्वादशोपसत्त्वं दर्शयति, तत् उपपद्यते, यदि द्वादशाहिकं धर्मजातं विरोधि कर्त्तव्यम्, इतरथा च ऐकाहिकं षडुपसत्त्वं स्यात्। तस्मात् पश्यामः, द्वादशाहिकं कर्तव्यम् इति। तथा इदम् अपरं लिङ्गं, यस्य अतिरिक्तम् एकादशिन्यामालभेरन् न प्रियं भ्रातृव्यम् अतिरिच्येत, अथ यत् द्वौ द्वौ पशू समस्येयुः, कनीय आयुः कुर्वीरन् यदेतं माध्यवन्तः पशव आलभन्ते न अप्रिय भ्रातृव्यमत्यतिरिच्यते न कनीय आयु. कुर्वीत इति, एकादशिन्यां विहारं द्वादशाहिकं धर्मं दर्शयति। कथम् ?। विहारे सति अतिरेकः पशूनाम् आपद्यते, अतिरेकभयाच्च द्वयोर्द्वयोः समासः, एकाहधर्मप्राप्तौ विहारो न स्यात्, तत्र एतद्दर्शनं न युज्यते। तस्मात् द्वादशाहिकं कार्य्यम्।

न वा क्रत्वभिधानादधिकानामशब्दत्वम् ॥ १५ ॥

(सि०)

न वा द्वादशाहिकं कार्यं, किन्तर्हि ऐकाहिकम्। किंकारणम्?। चोदकेन द्वादशाहिकं प्राप्नोति, नामधेयेन ऐकाहिकं, नामधेयं च चोदकात् बलीयः। कुतः?। प्रत्यक्षत्वात्, प्रत्यक्षं नामधेयं, चोदकं त्वानुमानिकम्। ननु विध्यन्तोऽपि प्रत्यक्षः। सत्यं प्रकृतौ प्रत्यक्षो विध्यन्तः, विकृतौ त्वानुमानिकः,नामधेयं पुनर्विकृतावपि प्रत्यक्षं, प्रत्यक्षं च अनुमानाद्बलीयः, तस्मात् ऐकाहिकं कार्यम्।

नतु, अधिकार्थं नामधेयम् इत्युक्तम्। अत्र उच्यते, अधिकानाम् अशब्दत्वम्,-अधिकानां शब्दो नास्ति। इमे ज्योतिरादयः शब्दाः-कर्मनामधेयानि इत्युक्तम्, अपि वा नामधेयं स्यात्, यदुत्पत्तावपूर्वमविधायकत्वात् (१।४।२सू०) इति। यत्तु, अधिकागमात् तदाख्यं स्यात् इति। तत्र ब्रूमः वचनात् अधिकागमो न नामधेयेन। यत्तु तेषु असत्सु शब्दस्य अभावात् इति, नैते कदाचिदायुरादिषु न सन्ति, कथम् तेषाम् अभावे शब्दस्य अभावो दृष्टः?। यत्तु, ज्योतिष्टोमे नास्ति ज्योतिरादिः शब्दः इति, कर्मान्तरत्वात्, ज्योतिष्टोमे आयुरादिः शब्दो नास्ति, न धर्माभावात्। तस्मात् ऐकाहिकं विशद्धं धर्मजातं कर्त्तव्यम् इति, अधिकागमात् तदाख्यं स्यात्, एकाहवत् इत्येतस्य द्वितीयव्याख्यापरिहारः, गौणः सत्तुवादमात्रम् अनर्थकं

स्यात्। तस्मात् पूर्वोक्तेन न्यायेन नामधेयं धर्माणां प्रापकम् इति।

लिङ्गं सङ्घातधर्मः स्यात्तदर्थापत्तेर्द्रव्यवत् ॥९॥

(पू० लि० नि० पू०)

अथ यल्लिङ्गम् उपदिष्टं, द्वादशोपसत्त्वदर्शनं, तस्य परिहारः उच्यते, लिङ्गं सङ्घातधर्मः स्यात्, लिङ्गमेतत् सङ्घातधर्मः स्यात्, द्वादशाहः अहःसङ्घातः, स फलाय चोद्यते, द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुः इति, गवामयनमपि अहःसङ्घातान्तरं, तस्मिन् एव कार्य्ये फलसिद्धौ विधीयते, तस्य तत्कार्य्यापत्त्या द्वादशाहधर्मान् गृह्णाति, न चोदकेन, द्रव्यवत्, यथा द्रव्ये व्रीहौ धर्माः श्रुतास्ते तत्कार्य्यापन्नेषु, प्रतिनिधिभूतेषु प्राप्यन्ते न चोदकेन, तद्वत्।

न वार्थधर्मत्वात् सङ्घातस्य गुणत्वात् ॥ १०॥

(पू० लि० नि० उ० १)

नैतत् युक्तम्। कुतः?। अर्थधर्मत्वात्, अपूर्वधर्मत्वात्, इत्यर्थः। अपूर्वधर्मो द्वादशोपसत्त्व, न सङ्घातधर्मः। कस्मात्?। सङ्घातस्य गुणत्वात्, अहानि अत्र प्रधानानि, द्वादशाहेन इति द्वादशत्वं तेषां गुणः, विशेषणम् इत्यर्थः। विशिष्ये एव कार्य्यं प्रतीयते, न विशेषणे, यथा राजपुरुष आनीयताम् इत्युक्ते पुरुष आनीयते, न राजा, यथा च, मष्टं भुङ्क्ते देवदत्तः इत्युक्ते न माषं सूपो वा प्रतीयते, यदेव प्रधानं तत् प्रतीयते। किम् अतः?। अतोऽह्नानि

फलवन्ति, न सङ्घातः। फलवतश्च धर्माः। तस्मात् न द्वादशोपसत्त्वं सङ्घातधर्मः। एवं चेत् न गवामयने कार्य्यापत्तितः धर्म्माः प्राप्यन्ते। अतोऽपरिहारोऽयम्।

अर्थापत्तेर्द्रव्येषु धर्मलाभः स्यात् ॥ १८ ॥
(पू० लि० नि० २)

यत् उक्तम्, द्रव्यवत् इति, युक्तं द्रव्येषु, तत्र हि व्रीहिकार्य्यापन्ना नीवाराः कार्य्यापत्तितः तद्धर्मान् लभन्ते। इह पुनर्द्वादशोपसत्त्वं नैव सङ्घातधर्मः इत्यपदिष्टो हेतुः। तस्मात् अदृष्टान्तो द्रव्यवत् इति। आह, कथन्तर्हि इदं लिङ्गदर्शनम्?। अत्र उच्यते,

प्रवृत्त्या नियतस्य लिङ्गदर्शनम् ॥ १९ ॥
(पू० लि० नि० १)

गवामयने द्वादशाहिकं प्रथमम् अहः प्रायणीयोऽतिरात्रः, तस्य धर्मो द्वादशोपसत्त्वं, तदुपादाने मुख्यस्य अनुग्रहः, षडुपसत्त्वोपादाने जघन्यानां ज्योतिरादीनां, मुख्यस्य प्राप्तकालम् अनुग्रहम् अतिक्रमितुम्, किञ्चित् कार्य्यं नास्ति। अतः तदनुग्रहार्थं द्वादशोपसत्त्वं भवति, तथा मुख्यया प्रवृत्त्या नियतस्य एतद्दर्शनं, न चोदकसामर्थ्या, यस्मात् चोदको नामधेयाद्बलः। वक्ष्यति च, विप्रतिषिद्धधर्माणां समवाये भूयसां स्यात् सधर्मत्वम्, मुख्यं वाऽपूर्वचोदनात् लोकवत् इति।

अथ यत् द्वितीय लिङ्गदर्शनम् उक्तम्, एकादशिन्यां विहारदर्शनम्। तत्र उच्यते,

विहारदर्शनं विशिष्टस्यानारभ्यवादानां प्रकृत्यर्थत्वात् ॥ २० ॥ (पू० लि० नि० २)

अनारभ्य एकादशिन्यां विहारः शिष्टः, तदादिप्रभवाः पशवः स्युः, तथा तानेकानूचीनान् अहरहरालभेरन्, आग्नेयमेव प्रथमेऽहनि आलभेरन्, सारस्वतीं मेषीं द्वितीये, सौम्यं बभ्रुं तृतीये, वारुणमन्ततः, अथ पुनः पर्य्यावर्त्तेषु आग्नेयमेव प्रथमेऽहन्यालभेरन्, सारस्वतीं मेषीं द्वितीये, सौम्यं बभ्रुं तृतीये, वारुणमन्ततः इति, तत् अनारभ्य वादानां प्रकृत्यर्थत्वात् ज्योतिष्टोमं प्रविष्टं, तत्र पशूनां बहुत्वस्याभावात् असम्भवात् अपरां प्रकृतिं द्वादशाहमागत, तत्रापि पुनर्ज्योतिरादीनां पर्य्यावर्त्तेषु इत्येतत् न युज्यते इति तृतीयां प्रकृतिं गवामयने प्रविष्टम्, एवमागतस्य एतद्दर्शनम् इति। (७।४।२ अ०)

इति श्रीशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये सप्तमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः। समाप्तोऽयं सप्तमोऽध्यायः।

०

अथ प्रतिज्ञाधिकरणम्।

अथ विशेषलक्षणम् ॥ १ ॥

एवं तावत् सप्तमेन अध्यायेन, सामान्यतः अतिदेशलक्षणम् उक्तम्, अविहितधर्मकेषु ऐन्द्राग्न्यादिषु कर्मसु विहितधर्मकेभ्यो दर्शपूर्णमासादिभ्यो धर्मा अतिदिश्यन्ते इति। तत्र चिन्ता भवति, किम् एकस्मिन् कर्मणि सर्वकर्मसु धर्मातिदेशः, उत, एकस्मात्? इति। अविशेषात् सर्वेभ्यः इति प्राप्तम्। एकेन तु निराकाङ्क्षीकृते कर्मणि द्वितीयधर्मप्राप्तौ किञ्चित् कारणं नास्ति। सत्यं, तदेव तु न ज्ञायते, कस्मिन् कस्य? इति, तदर्थं विशेषलक्षण वक्तव्यम् अस्मिन् अस्य इति। तदिदम् अध्यायादौ प्रतिज्ञायते, अथ विशेषलक्षणम् इति। अथ इदानीं वृत्तात् सामान्यातिदेशलक्षणात् अनन्तरं, विशेषलक्षण वक्ष्यामः। तदुच्यमानं यथाकालं बोद्धव्यम् इति। (८।१।१ अ०)।

विशेषकर्म्मणो धर्मातिदेशाधिकरणम्।

तदेतत् सङ्क्षेपेण एव उच्यते,

यस्य लिङ्गमर्थसंयोगादभिधानवत् ॥ २ ॥ (सि०)

यस्य वैदिकस्य विध्यन्तस्य लिङ्ग किञ्चित्, शब्दगतम्

अर्थगतं वा, वैकल्यां कर्मचोदनायां, तद्दूयवाक्ये वा दृश्यते, तत्र स विध्यन्तः स्यात्। कुतः?। अर्थसंयोगात्, तस्य अर्थस्य लिङ्गस्य तेन विध्यन्तविशेषणेन संयोगोऽनुभूतपूर्वः, संयोगिनोय अन्यतरो दृश्यमान इतरमदृश्यमान मपि अनुमानात् बुद्धौ सन्निधापयति, अभिधानवत्, यथा अग्निहोत्रम् इत्यभिधानं कौण्डपायिने श्रूयमाणं नैयमिकाग्निहोत्रधर्मान् बुद्धौ सन्निधापयति। किम् अतोऽत्र?। एतदतो भवति अपूर्वं यत् वाक्यं, तत्पूरणसमर्थेन अवयवेन बुद्धौ सन्निहितेन एकवाक्यतां याति, यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत इति विध्यादिः कथम्? इति विध्यन्तापेक्षः, अन्वाधानादिविधानकाण्डेन, पाठात् बुद्धौ सन्निहितेन एकवाक्यतां याति, दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत इत्थम् इति, एवं विध्यन्तापेक्षो यो वैकृतो विध्यादि, सोऽपि वैदिकेन विध्यन्तेन अनुमानात् बुद्धौ सन्निहितेन एकवाक्यतां यास्यति, यथा सौर्यं चरुम् निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकामः इति। तत्र कथम्? इतिविध्यन्तापेक्षायाम् अनेकविध्यन्तसन्निपाते असाधारणेन निर्वपति शब्देन दार्शपौर्णमासिकविध्यन्तसंयोगिना लिङ्गेन तदीयो विध्यन्तः प्रसज्यते। तथापि आग्नेयाद्यनेकापूर्वविध्यन्तप्रसङ्गे, एकदेशतत्त्वेन वा औषधिना वाऽसाधारणेन लिङ्गेन आग्नेयविध्यन्तो नियम्यते। तदेतदेवं विज्ञायते, सौर्यं चरुम् निर्वपेत् आग्नेयवत्, आग्नावैष्णवम् एकादश कपाल निर्वपेत् अग्नीषोमीयवत्, सर्वत्र एवम्। प्रतिपदाख्याने तु गौरवं परिहरद्भिरितिकारैः सर्वसामान्यः शब्दः

परिगृहीतः प्रकृतिवत् इति। एवं यत्र सूक्ष्ममपि किञ्चित् सामान्यं, शब्दो वा अर्थो वा हविर्देवतादि तद्गुणा वा रूपादयो उपलभ्येरन्, तत्र तदीयो विध्यन्तः कल्प्यः। तदेतत् संक्षेपेण अत्रैव सर्वम् उक्तं, शिष्यहितार्थमुत्तरः प्रपञ्चः। श्लोकमप्युदाहरन्ति,

वितीर्य हि महज्जालमृषिः संक्षिप्य चाब्रवीत्।
इष्टं हि विदुषां लोके समास-व्यासधारणम्।

इति। (८।१।२ अ०)।

सोमे ऐष्टिकधर्म्मातिदेशाधिकरणम्।

प्रवृत्तित्वादिष्टेः सोमे प्रवृत्तिः स्यात् ३ ॥ (पू०)

ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत इति श्रूयते। तत्र विध्यन्त प्रति चिन्ता, कुतः अस्मिन् विध्यन्तः स्यात्? इति। तत् उच्यते, प्रवृत्तित्वात् इष्टेः सोमे प्रवृत्तिः स्यात्, दार्शपौर्णमासिको विध्यन्तः सोमे स्यात्। कुतः? प्रवृत्तित्वात्, दीक्षणीयादिषु इष्टिषु दार्शपौर्णमासिको विध्यन्तः प्रवृत्तः, दीक्षणीयायाम् आतिथ्यायां प्रायणीयायां पशौ च, तदनन्तरं सोमः, तत्रापि स एव प्रवृत्त्या विज्ञायते, यथा, देवदत्तो भोजयितव्यः, विष्णुमित्रो भोजयितव्यः, माठरः कौण्डिन्यो भारद्वाजः इत्युत्तरेष्वपि भोजयितव्यः इति प्रवृत्त्या अनुबध्यते। तस्मात् ऐष्टिकः सोमे विध्यन्तः।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४ ॥ (यु० १)

तस्यैवगतं प्रयाजानुयाजाः इति च ऐष्टिका धर्म्माः सोमे दृश्यन्ते । तस्मात् च अस्मिन् ऐष्टिकी विध्यन्तः ।

कृत्स्नविधानाद्वाऽपूर्वत्वम् ॥ ५ ॥ (सि०)

अपूर्वत्वम् एव हि सोमे, स न कुतश्चित धर्मान् गृह्णाति । कुतः ? । कृत्स्नविधानात्, इतिकर्त्तव्यताविधिर्यतः पूर्ववत्त्वम् (७।४।१ सू०) उक्तं विहितेतिकर्त्तव्यतश्च अयम् । तस्मात् अपूर्वः ।

स्रुगभिघारणाभावस्य च नित्यानुवादात् ॥६॥ (यु०)

स्रुगभिघारणस्य च अभावानुवादः सोमे भवति, एतं वै देवाश्चर्ं कृत्वा सोममग्नन् स्रुचौ बाहू, तस्मात् स्रुचि सोमहविर्न्नासाद्यते, न सोमभाज्येनाभिघारयन्ति इति, तत् उपपद्यते, यदि अपूर्वः सोमः, अथ दर्शपूर्णमासप्रकृतिः स्यात्, चाज्येनाभिघार्य्य स्रुगर्थ्यां कृवेत, तत्र एतद्दर्शनं न उपपद्यते, तस्मात् अपूर्वः ।

विधिरिति चेत् ॥ ७ ॥ (आ०)

इति चेत् पश्यसि, स्रुगभिघारणाभावानुवाददर्शनात् अपूर्वः सोमः इति । अथ कस्मात् दर्शपूर्णमासप्रकृतित्वे न प्राप्तस्य स्रुगभिघारणस्य प्रतिषेधकोऽयं विधिः न भवति ? इति स्थितायां प्रतिज्ञायां सूत्रेण परिचोदयति ।

न वाक्यशेषत्वात् ॥ ८ ॥ (आ० नि०)

न अय विधि । कस्मात् ? । वाक्यशेषत्वात् अन्योऽत्र विधिराम्नात । तत् आह, अंशुरंशुस्ते देव सोमाप्याय ताम इति, तस्य वाक्यशेषोऽयम । कथम् ज्ञायते ? । तेन आकाङ्क्षितत्वात, अवधिपूर्वा एतत् सोमं यदभिषुण्वन्ति, यदस्य स्रुचौ बाहू कुर्वन्ति, यथाज्यमन्तिकमकार्षु, यदाह, अंशुरंशुस्ते देव समाप्यायताम् इति, यदेवास्या टातु नुरमनुरस्तदाप्याययन्ति इति । यदि अयमपि विधि स्यात्, वाक्यभिद्येत, तस्मात् न विधि ।

शङ्कते चानुपोषणात् ॥ ९ ॥ (यु०)

सामि शङ्कते, यदनुपोष्य प्रयायाद्ग्रीवबद्धमेन अमुष्मिन लोके नेनीयेरन इति । दार्शपौर्णमासिके विध्यन्ते सति, नियतम् उपोषण स्यात, तदा अनुपोषणाशङ्का न युज्यते । तस्मात् अपूर्व ।

दर्शनमैष्टिकानां स्यात् ॥१०॥ (आ० नि०)

यच्च प्रयाजानुयाजाना दर्शन, लिङ्गत्वेन उपदिष्ट, तस्य एकशत प्रयाजानुयाजा इति, तत् दीक्षणीयादीना सोमाङ्गभूताना कर्मणा ये प्रयाजानुयाजा, तेषा समुच्चय वचनम । किंकारणम ? । सोमस्य अपूर्वत्वात्, तेषा च तावता, तत्र भावात् । अङ्गाङ्गमपि च तस्य इति शक्यते वक्तुम । यथा वाजपेयस्य यूप इति । तस्मात अपूर्व साम । (८ १।३ अ०) ।

इष्टिषु दार्शपौर्णमासिकविध्यन्ताधिकरणम् ।

इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिः स्यात् ॥ ११ ॥

इदम् उदाहरणम्, ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकाम इत्येवमाद्या । तत्र सन्देहः, किं दार्शपौर्णमासिको वा सौमिको वा विध्यन्त उत दार्शपौर्णमासिक एव ? इति । किं प्राप्तम् ? अनियमः । दर्शपूर्णमासयोरपि विध्यन्तोऽस्ति सोमस्यापि । इतरयोरपि इष्टयो विध्यन्ता वेद्या, एकेन च विध्यन्तेन भवितव्यम् इत्युक्तम्, न च अन्यतरस्मिन्नियमे विशेषः । तस्मात् अनियमः ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिः, सोमस्य नास्ति प्रवृत्तिः इति । क पुनरसौ ? । चोदनायां प्रकृतिलिङ्गसंयोगः । किं पुनः तत् प्रकृतिलिङ्गम् ? । तद्धितेन देवतोपदेशः कपालवत्ता, निर्वपतिशब्दश्च, ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् इति । इतरत्रापि तथैव ऐन्द्राग्नो द्वादशकपाल इति, निर्वपतिरपि अग्निहोत्रहवण्या हवींषि निर्वपति इति, प्रकृतिलिङ्गेन च विध्यन्तविशेष उक्तः, यस्य लिङ्गमर्थसंयोगात् (८।१।२ सू०) इति । तस्मात् दार्शपौर्णमासिकस्तासु विध्यन्तः । तत्र दर्शयति प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोति इति । अलिङ्गाच्चापि स्याल्लीपुनाक यत् सिद्धि । (८।१।१४ सू०) ।

पशावौषधधर्मा दार्शपौर्णमासिकप्रकृतित्वाधिकरणम् ।

पशौ च लिङ्गदर्शनात् ॥ १२ ॥

पशौ अग्नीषोमीये चिन्त्यते, किं दार्शपौर्णमासिको विध्यन्तः उत, सौमिकः? इति। किं प्राप्तम्? तथैव पूर्वपक्षः। तत्र उत्तरमभिधीयते, पशौ च लिङ्गदर्शनात्, पशौ च दार्शपौर्णमासिक एव विध्यन्तः। कुतः?। लिङ्गदर्शनात्, एकादश प्रयाजान् एकादशानुयाजान् इति, तथा स्रौवमाघार्य्य जुह्वा पशुमनक्ति इति। ननु लिङ्गम् अपदिष्टम्, कुतः प्राप्तिः?। चोदनासामान्यात्। किं सामान्यम्?। व्यक्तचोदनत्वम्। का व्यक्तिः?। द्रव्यदेवतावत्ता, अग्नीषोमीयं पशुम् इति, इतरत् ऐन्द्रं पयः इति। अव्यक्तचोदनस्तु सोमः। (८ ११५ अ०)।

सवनीयादिपशौ अग्नीषोमीयधर्मातिदेशाधिकरणम्।

दैक्षस्य चेतरेषु ॥ १३ ॥

इह पशुबन्धा उदाहरणम्, सवनीयो निरूढः पशुः, सौम्यादयश्च। तेषु,किं दार्शपौर्णमासिको विध्यन्तो, उत दैक्षस्य? इति। दैक्षः इति अग्नीषोमीय उच्यते, दीक्षा सम्बन्धात्। किं प्राप्तम्? यथोक्तेन न्यायेन दार्शपौर्णमासिकः इति। तथा प्राप्ते उच्यते, दैक्षस्य च इतरेषु पशुषु सवनीयादिषु अग्नीषोमीयस्य विध्यन्तः, आनमति चोदनासामान्यात्, पशुत्वचोदनासामान्याच्च। तच्च दर्शयति, वपया प्रातःसवने चरन्ति, पुरोडाशेन मध्यन्दिनेऽङ्गैस्तृतीयसवने इति वपापुरोडाशाङ्गप्रचारं दर्शयति।

भेदेन च, तथा क्वचित्, औदुम्बरो यूपो भवति इति यूपं दर्शयति। तस्मात् अग्नीषोमीयः पशूनां प्रकृतिः। (८। १। ६ अ०)।

ऐकादशिनपशौ सवनधर्मातिदेशाधिकरणम्।

ऐकादशिनेषु सौत्यस्य द्वैरशन्यस्य दर्शनात् ॥१४॥

एकादशिनाः पशवः उदाहरणम्, कृष्णग्रीवा आग्नेयः इत्यारभ्य आम्नाताः। अन्येषां च आग्नेयेन वापयति, मिथुनं सारस्वत्या करोति, प्रजनयति सौम्येन इति। तेषु सन्देहः, किम् अग्नीषोमीयविध्यन्ताः, उत सवनीय विध्यन्ताः? इति। किं प्राप्तम्? पूर्वोक्तेन न्यायेन अग्नीषोमीयस्य।

इति प्राप्ते उच्यते, ऐकादशिनेषु सौत्यस्य, सौत्यः इति सुत्याकालत्वात् सवनीयमाहुः, तदीयो विध्यन्तः ऐकादशिनेषु। कुतः?। द्वैरशन्यस्य दर्शनात्, अग्निष्ठा द्वे द्वे रशने आदाय द्वाभ्यां रशनाभ्याम् एकैकं यूपं परिव्ययति इति, अग्नीषोमीयप्रकृतित्वे ऐकैकरशन्यं स्यात्।

अथ वचनमिदं कस्मात् न भवति?। अग्निष्ठा द्वे द्वे रशने आदायेत्येतत् अत्र विधीयते, यदि रशनाद्वित्वमपि विधीयते, तदा वाक्यभिद्यते, तस्मात् तदनूद्यते। ननु लिङ्गमपदिष्टं, कुतः प्राप्तिः?। उच्यते, समाने पशुत्वे सुत्याकालता वैशेषिकं लिङ्गं, ततः प्राप्तिः। (८।१।७ अ०)।

पशुगणेषु एकादशिनधर्म्मातिदेशाधिकरणम।

तत्प्रवृत्तिर्गणेषु स्यात् प्रतिपशु यूपदर्शनात् ॥१५॥

इह पशुगणा उदाहरणम, वसन्ते ललामांस्त्रीन् वृषभानालभते, तथा मैत्र श्वेतमालभेत, वारुणं कृष्णं, अग्नी च ओषधीना च सम्यौ अन्नकाम इति। तत्र विचार्य्यते, किम् अग्नीषोमीयस्य विध्यन्त, उत ऐकादशिनानाम ? इति। यथोक्तेन न्यायेन अग्नीषोमीयस्य।

एव प्राप्ते उच्यते, तत्प्रवृत्तिर्गणेषु स्यात्, तेषाम् ऐकादशिनाना प्रवृत्ति पशुगणेषु स्यात। कुत ?। प्रतिपशु यूपदर्शनात्, यत् त्रिषु यूपेषु आलभेत बहिर्द्धाऽस्मात् इन्द्रीय वीर्य्य दध्यात्, भ्रातृव्यम् अस्य जनयेदेकयूप आलभेत इति यूपत्रित्व प्रतिषिध्य, एक यूप सौत्रामण्या विदधाति। तदुपपद्यते, यदि ऐकादशिनविध्यन्त, तत्र हि प्रतिपशु यूपा। अग्नीषोमीयप्रकृतित्वे एक एव यूप स्यात, तत्र एतन्नोपपद्यते। तस्मात् ऐकादशिनाना विध्यन्त पशुगणेषु। (८ । १ । ८ अ०)

अव्यक्तायजतौ सौमिकधर्म्मातिदेशाधिकरणम।

अव्यक्तासु तु सोमस्य ॥ १६ ॥

इद श्रूयते, अभिजिता यजेत इति एवञ्जातीयका यजतय, तेषु विध्यन्तचिन्ता, किमेषु सौमिको विध्यन्त,

उत दार्शपौर्णमासिकः ? इति। अविशेषात् अनियमे प्राप्ते, उच्यते, अव्यक्तासु तु सोमस्य। का अव्यक्तता ?। द्रव्यदेवतस्य अभावः, द्रव्यदेवतेन हि यागोऽभिव्यज्यते, एतायाद्रव्यदेवताचोदनाः, अभिजिता यजेत इति, एतासु अव्यक्तासु सौमिको विध्यन्तः स्यात्। कुतः ?। अव्यक्तसामान्यात्, सोमोऽप्यव्यक्तचोदनः, ज्योतिष्टोमेन यजेत इति। ननु सोमेन यजेत इत्येषा व्यक्तचोदना। तथापि देवताया अभावात् अव्यक्तता, तथा च दूणाशेन यजेत इति अव्यक्तचोदिते, दीक्षणीयादीनि सोमाङ्गानि दर्शयति, दीक्षणीयायां द्वादशमानं हिरण्यं दक्षिणा, चतुर्विंशतिमानं प्रायणीयायाम् इति। तस्मात् तासु सौमिको विध्यन्तः। (८। १। ८ अ०)।

अहर्गणेषु द्वादशाहिकधर्मातिदेशाधिकरणम्।

गणेषु द्वादशाहस्य ॥ १० ॥

इह अहर्गणा उदाहरणम्, द्विरात्रादयः शतरात्रपर्यन्ताः। तेषु सन्देहः, किं ज्यौतिष्टौमिको विध्यन्तः, उत द्वादशाहिकः ? इति। पूर्वेण न्यायेन सौमिके प्राप्ते उच्यते, गणेषु द्वादशाहिको विध्यन्तः इति। कुतः ?। चोदनासामान्यात्, द्वादशाहेन यजेत, द्विरात्रेण यजेत इति। अहःशब्दोऽपि अहोरात्रवचनः, रात्रिशब्दोऽपि, एतच्छब्दगतं लिङ्गम्। अर्थगतम् अपि गणत्वं, गणः एव सहानधर्मेणम् अनुग्रहीतुम् समर्थो न एकाहः। द्वाभ्यां सोमा-

वदति द्वाभ्यां मासम् इति च एतदारभ्य द्वादशोपसत्त्वं द्वादशाहिक धर्मं गवामयने दर्शयति । तस्मात् अहर्गणानां द्वादशाहः प्रकृतिः । (८।१।१० अ०) ।

संवत्सरसत्रेषु गवामयनिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ।

गव्यस्य च तदादिषु ॥ १८ ॥

इह संवत्सरसत्राणि उदाहरणम्, आदित्यानामयनप्रभृतीनि । तेषु चिन्ता, किं द्वादशाहिको विध्यन्तः उत गवामयनिकः ? इति । पूर्वोक्तेन न्यायेन द्वादशाहिके प्राप्तेऽभिधीयते, गव्यस्य च तदादिषु, गव्यम् इति, गवामयनं ब्रूमः, गोसम्बन्धात्, गावो वा एतत् सत्रमासत इति । तस्य विध्यन्तः तदादिषु संवत्सरसत्रेषु स्यात् । कुतः ? । संवत्सरसामान्यात्, पत्नय उपगायन्ति इति च महाव्रतिकं धर्मं संवत्सरसत्रे दर्शयति । ऋत्विज उपगायन्ति इति च सहस्रसंवत्सरे । (८ । १ । ११ अ०) ।

निकायिनामुत्तरेषु पूर्वनिकायिधर्मातिदेशाधिकरणम् ।

निकायिनाञ्च पूर्वस्योत्तरेषु प्रवृत्तिः स्यात् ॥१९॥

निकायः, इति सङ्घातः श्रौतराधर्म्येणावस्थित उच्यते, स एषां, ते निकायिनः यथा साहस्राः साद्यस्क्राः, तेषां पूर्वस्य केचित् धर्माः आम्नाताः, उत्तरे तु अधर्मकाः ।

तत्र चिन्त्यते, किं ज्योतिष्टोमस्य विध्यन्तः, उत प्रथमस्य निकायिनः ? इति । अव्यक्तचोदनत्वात् ज्योतिष्टोमस्य ।

इति प्राप्ते उच्यते, निकायिनां च पूर्वस्य उत्तरेषु प्रवृत्तिः स्यात् । कुतः ?। निकायित्वसामान्यात्,साहस्राणां साहस्रसामान्यात्, साद्यस्क्राणां साद्यस्क्रधर्मसामान्यात्, एवं सर्वत्र पूर्वस्मिन् च साहस्रे सहस्रं दक्षिणाम् आम्नाय-उत्तरस्मिन् दर्शयति, यावत् अस्य साहस्रस्य उत्तरा गौः समाहिता भवति, तावत् अस्मात् लोकात् असौ लोक' इति,तथा पूर्वस्मिन् साद्यस्क्रे सांवत्सिसंवत्सरः सोमक्रयण-स्पर्द्धमानानाम् इत्याम्नाये उत्तरस्मिन् अपि तमेव दर्शयति, स्त्री गौः सोमक्रयणी व्यावृत्ता हि एषां स्त्रहिता इति । तस्मात् पूर्वस्य उत्तरेषु धर्म्माः । (८ । १ । १२ भ०) ।

फलादीनामनतिदेशाधिकरणम् ।

कर्म्मणस्त्वप्रवृत्तित्वात् फल-नियम-कर्तृ-समुदाय-स्यानन्वयस्तदवश्वनत्वात् ॥ २० ॥ (सि०)

इह फल-नियम कर्त्तृ-समुदाया उदाहरणम् । फल स्वर्ग', नियमो यावज्जीविकोऽभ्यासः, कर्त्ता स्वर्गकाम', समुदायो दर्शपूर्णमासौ इति । तत्र चिन्त्यते, किं फल नियम-कर्त्तृ-समुदायानां सौर्य्यादिषु प्रवृत्ति', न ? इति । किं प्राप्तम् ? इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिः स्यात् (८ । १। ११ सू०) इत्यनेन न्यायेन प्रवृत्तिः इति प्राप्तम् । तथा प्राप्ते उच्यते, फल नियम कर्त्तृ समुदायस्य अप्रवृत्तिः ।

कुतः ? । कर्मणः अप्रवृत्तित्वात् तद्बन्धनत्वात् च फलादीनां कर्म्म तावत् न प्रवर्त्तते । किङ्कारणम् ? । विध्यन्तेन धर्म्माः प्रवर्त्तन्ते, न च कर्म्म विध्यन्तविहित,विध्यादिविहितं तत् । तस्मात् न प्रवर्त्तते, तस्याप्रवृत्तित्वात् फल-नियम-कर्त्तृ-समुदायस्य अनन्वयः अप्रवृत्तिः इत्यर्थः । कुतः ? । तद्बन्धनत्वात्, फल तावत्, दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत इति, दर्शपूर्णमाससंयुक्त श्रुत, तत् यत्र दर्शपूर्णमासौ, तत्र भवितुमर्हति, न च सौर्य्यादिषु तौ स्तः, अतः स्वर्गस्यापि तत्राभावः । एवं नियमोऽपि कर्मबन्धनः, यावज्जीव दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत इति, स दर्शपूर्णमासाभावे कथं स्यात् । तथा कर्त्ता कर्मबन्धनः, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामः इति, सोऽपि कथं तयोरसतोः स्यात् । समुदायोऽप्याग्नेयादीना, तानि सौर्य्यादिषु न सन्तीति तत्समुदायः कथ तत्र भवेत् । तस्मात् तेषाम् अप्रवृत्तिः ।

प्रवृत्तौ चापि तादर्थ्यात् ॥ २१ ॥ (यु०)

अपि च धर्माणां प्रवृत्तिः कर्मार्था, कर्मण उपकर्त्तुम, न च फलादीनि कर्मण उपकुर्वन्ति, फलं तावत् पुरुषस्य उपकरोति, न कर्मण, उक्त हि फल च पुरुषार्थत्वात् (३।१।५ सू०) इति । नियमोऽपि न कर्मधर्मः, कर्त्तृधर्मोऽसावित्युक्तं, कर्त्तुर्वा श्रुतिसयोगात् (२।४।२सू०) इति । तथा कर्त्ता स्वर्गकामो न कर्मार्थं, कर्म स्वर्गकामार्थं, न हि स्वर्गकामः कर्मण उपदिश्यते, स्वर्गकामो यजेत इति, किन्तर्हि, कर्म स्वर्गकामस्य उपदिश्यते, स्वर्गकामो यजेत,

नान्यत् कुर्य्यात् इति । तथा समुदायो न कर्मार्थः, फलार्थो-ऽसौ, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत इति । एवम् एतेषां कर्मणोऽनुपकारकत्वात्, प्रवृत्तिः अनर्थिका स्यात् । तस्मात् न प्रवर्त्तेरन् ।

अश्रुतित्वाच्च ॥ २२ ॥ (आ० नि०)

अथाह, यदि दर्शपूर्णमाससंयोगात् फलादीनाम-प्रवृत्तिः, प्रयाजादीनामपि तत्सम्बन्धात् अप्रवृत्तिः प्राप्ता, तान्यपि हि तत्संयुक्तानि इति । उच्यते, यद्यपि तानि दर्शपूर्णमासयोः श्रुतानि, विध्यन्तेन तु सौर्य्यादिष्वपि अतिदिष्टानि । फलादीनि तु न विध्यन्तेन अतिदिश्यन्ते, तेषां यदि प्रत्यक्षा प्रवर्त्तिका श्रुतिः स्यात्, ततः प्रवर्त्तेरन्, न च असावस्ति । तस्मात् अश्रुतित्वात् न प्रवर्त्तन्ते । (८।१।१२ अ०) ।

गुणकामानां गोदोहनादीनामनतिदेशाधिकरणम् ।

गुणकामेष्वाश्रितत्वात्प्रवृत्तिः स्यात् ॥२३॥ (पू०)

इह गुणकामा उदाहरणम्, गोदोहनेन प्रणयेत् पशु-कामस्य, उपांशु गायता नरः इति, ग्रामकामाय प्रतिपदं कुर्य्यात् इत्येवमादयः । तत्र विचार्य्यते, किं गुणकामानां वैकृतेषु प्रवृत्तिः, उत न ? इति । ततः सूत्रेणैव उपक्रमः, गुणकामेषु आश्रितत्वात्, प्रवृत्तिः स्यात्, प्रवृत्तिः गुण कामानाम् । कुतः ? । आश्रितत्वात्, गोदोहनं प्रणयना-श्रितं, गोदोहनेन प्रणयेत् इति । तच्च प्रणयनं प्रवर्त्तते,

आश्रये च प्रवर्त्तमाने तदाश्रितमपि प्रवर्त्तते। यथा पटे आक्रष्यमाणे तदाश्रितं चित्रमप्याकृष्यते, यथा च चमसः प्रवर्त्तते, यथा च खादिरं वीर्य्यकामाय यूपं कुर्य्यात्, इति एव गोदहनम् अपि प्रवर्त्तेत। गोदोहने च प्रवर्त्तमाने तदाश्रितः कामोऽपि प्रवर्त्तितुमर्हति। तस्मात् गुणकामानाम् प्रवृत्तिः।

निवृत्तिर्वा कर्मभेदात् ॥ २४ ॥ (सि॰)

निवृत्तिर्वा गुणकामानाम् अप्रवृत्तिः। कुतः?। कर्मभेदात्, कार्य्यभेदात् इत्यर्थः। अन्यत् कार्य्यं गोदोहनस्य, अन्यत् चमसस्य, चमसः क्रत्वर्थो, गोदोहनं तु पुरुषार्थः। तदुक्तम्, यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य तस्य लिप्सार्थलक्षणाऽविभक्तत्वात् (४।१।२ सू॰) इत्यत्र। अक्रत्वर्थं, किमर्थं प्रवर्त्तेत? क्रतूपकाराय हि तस्य प्रवृत्तिः। एवं प्रतिपदः। तस्मात् न प्रवर्त्तेरन् गुणकामाः।

यत्तु उपन्यस्तं, यथा खादिरं वीर्य्यकामाय यूपं कुर्य्यात् इत्यत्र प्रवृत्तिरेवम् अत्रापि इति, तत्र ब्रूमः,

अपि वाऽतद्विकारत्वात् क्रत्वर्थत्वात्प्रवृत्तिः स्यात् ॥ २५ ॥ (पू॰ यु॰ नि॰)

अपि वा, एवंविधेषु प्रवृत्तिः स्यात्। कुतः?। अतद्विकारत्वात्, न खादिरः क्रत्वर्थविकारः, अयम् अपि क्रत्वर्थ एव, तदुक्तम्, एकस्य तु उभयत्वे संयोगपृथक्त्वम् (४।३।५ सू॰) इति, क्रत्वर्थश्चेत् पलाशवत् प्रवर्त्तेत, तस्मिंश्च प्रवर्त्तमाने तदाश्रितः कामोऽपि प्रवर्त्तते, खादिरेण हि स

सिध्यति, स च खादिरोऽस्ति, तस्मात् कामं साधयिष्यति। (८।१।१४ अ०)।

सौर्ये चरावभिमर्शनद्वयस्य विकल्पाधिकरणम्।

एककर्मणि विकल्पोऽविभागो हि चोदनैकत्वात् ॥ २६ ॥

सौर्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकामः इति श्रूयते। अस्ति तु प्रकृतावभिमर्शनद्वय, चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत्, पञ्चहोत्राऽमावास्याम् इति, तत् इह चोदकेन प्राप्यते। तत्र संशयः, किं सौर्ये यदा पौर्णमास्यां प्रयुज्यते, तदा चतुर्होत्राऽभिमृष्टव्यः। यदाऽमावास्यायां, तदा पञ्चहोत्रा। उत उभयत्र विकल्पः, चतुर्होत्रा वा पञ्चहोत्रा वा ? इति। किं प्राप्तम् ? व्यवस्था इति। कुतः ?। चोदकानुग्रहात् प्रकृतौ व्यवस्था कृता, इहापि चोदको व्यवस्था प्रापयति।

एवं प्राप्ते उच्यते, एकस्मिन् कर्मणि अत सौर्यविकल्पः। कुतः ?। अविभागो हि चोदनैकत्वात्, एकैषा चोदना, सौर्यं चरुम् निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकामः इति, तत्र अविभागो भवतु उभावपि अभिमर्शने प्राप्नुते, तयोरेकार्थत्वात् समुच्चयो न सम्भवति, तस्मात् विकल्पः। यत्तु, प्रकृतौ व्यवस्था इति। न असौ कालकृता, किं तर्हि समुदायकृता, न च, सौर्ये तौ समुदायौ स्तः।

यद्येवम् अभिमर्शनमेव तर्हि न प्राप्नोति, तयोः

समुदाययोरभावात् इति। अत्र उच्यते, न प्राप्नोति, यदि समुदाययोः अभिमर्शनम् उच्येत, तयोस्त्वनभिमृष्टव्यत्वात्, समुदायिनां तदुच्यते लक्षणया, समुदायिविकारश्च सौर्य्यः। तस्मात् तत्रापि चोदकः प्रापयति तत्। (८।१।१५ अ०)।

—:०:—

सौर्य्ये चरावाग्नेयधर्म्मातिदेशाधिकरणम्।

लिङ्गसाधारण्याद्विकल्पः स्यात् ॥ २७ ॥ (पू०)

सौर्य्ये कर्मणि दार्शपौर्णमासिकौ विध्यन्तः इत्युक्तम्, इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिः (८।१।११ सू०) इति, सन्ति तु तत्र कर्माणि आग्नेयादीनि। तत्र विचारः, किं यस्य कस्यचित् दार्शपौर्णमासिकस्य कर्मणः सौर्य्ये विध्यन्तः, उत आग्नेयस्य ? इति। किं प्राप्तम् ? विकल्पः। कुतः ?। लिङ्गसाधारण्यात्, सौर्य्ये दार्शपौर्णमासिकविध्यन्तप्राप्तौ यल्लिङ्गम् उपदिष्टं, प्रयाजे-प्रयाजे कृष्णलं जुहोति इति, तत् साधारणं सर्वेषां विध्यन्ते सम्भवति। न च समुच्चयः, तस्मात् विकल्पः।

ऐकार्थ्याद्वा नियम्येत पूर्ववत्त्वात् विकारो हि ॥ २८ ॥ (सि०)

आग्नेयस्य विध्यन्तो नियम्येन। कुतः ?। ऐकार्थ्यात्, एकदेवतत्वात् इत्यर्थः, आग्नेय एकदेवत्यः, सौर्य्योऽपि। तेनैकदेवतत्वेन लिङ्गेन आग्नेयविध्यन्तो नियम्येत, पूर्ववत्त्वात्. पूर्ववानयं सौर्य्यः, पूर्वेण अभिहितं विध्यन्तम् अपेक्षते, विकारो हि, विकृतिः एषा, सर्वाश्च विकृतयः

पूर्वमत्र: चोदनावाक्यानामसमासत्वात्। तत्र लिङ्गेन विध्यन्तनियमो भवति इत्युक्तम्। अस्ति च एकदेवतत्वं लिङ्गम्। तेन आग्नेयविध्यन्तः।

अश्रुतित्वान्नेति चेत् ॥ २९ ॥ (आ०)

अत्र आह, स्यात् एतदेवं, यदि अत्रैकत्वं श्रूयते, न तु श्रूयते। कथम्?। तद्धितेन अयं निर्देशः, सौर्य्यम् इति, तथा, आग्नेयम् इति। तत्र वचनव्यक्तिर्न ज्ञायते, किं सूर्यो देवता अस्य, उत सूर्यौ च सूर्याश्च इति, तथा आग्नेयेऽपि।

स्यात् लिङ्गभावात् ॥ ३० ॥ (आ० नि०)

स्यात् व्यवस्थितिः एकत्वस्य। कुतः?। लिङ्गभावात्, लिङ्गम् अत्रास्ति। किम्?। वाक्यशेषे एकत्वं श्रूयते, सौर्य्यं तावत् अमुमेव आदित्यं स्वेन भागधेयेन उपधावति, स एवैन ब्रह्मवर्चसङ्गमयति इति। आग्नेयेऽपि, अङ्गिरसो वा इत उत्तमाः स्वर्गमायन्ते यज्ञवास्तु अभ्यायन्ते पुरोडाशं कूर्म्मं भूत्वा प्रसर्पन्तमपश्यन्तमब्रुवन् इन्द्राय म्रियस्व बृहस्पतये म्रियस्व विश्वेभ्यो देवेभ्यो म्रियस्वेति, स तानाह न म्रिये, तमब्रुवन् अग्नये म्रियस्वेति, सोऽब्रवीत्, म्रियेऽहं, यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पूर्णमास्यां चाच्युतो भवति अग्निमेव स्वेन भागधेयेन समर्द्धयति इति।

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३१ ॥ (नि०)

अनुवाक्यायाम् एकत्वश्रवणं, अग्निर्मूर्द्धा दिवः

त्याग्नेये, उदुल्यञ्जातवेदसम् इति मौर्यं। ननु पुनरुक्तं एतल्लिङ्गद्वयोपदर्शनम् इति। तदुच्यते। नैतत् पुनरुक्तं एकमत्र चोदनागतम्, एकं मन्त्रगतम्। चोदनागतं प्रापकं, मन्त्रगतं प्राप्तस्य द्योतकम् इति। (८। १। १६ अ०)।

हविर्देवतयोः सन्निपाते हवि सामान्यस्य बलीयस्त्वाधिकरणम्।

विप्रतिपत्तौ हविषा नियम्येत कर्मणस्तदुपाख्यत्वात् ॥ ३२ ॥ (सि०)

इदं श्रूयते, ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेत् इति, आग्नेयं पयः इति। तत्र सन्देहः, किं देवतासामान्यात् ऐन्द्र पुरोडाशमासाय्यस्य विध्यन्तः, आग्नेये च पयसि औषधस्य, देवतासामान्यं बलवत्तरम्। अथ हविःसामान्यात् उत्तरत्र सान्नाय्यस्य, पूर्वत्र औषधस्य, हविःसामान्यं बलीयः? इति।

किं प्राप्तम्? उच्यते, देवतासामान्यं बलीयः इति। कुतः?। मुख्यत्वात्, मुख्यनियन्त्रिता देवता, ऐन्द्रम् आग्नेयम् इति। जघन्यनियन्त्रितं हविः। तयोर्विरोधे मुख्यानुग्रहो न्याय्यः, मुख्यस्य अविरुद्धप्रवृत्तित्वात्, जघन्यस्य तु मुख्येन विरुद्धा प्रवृत्तिः। तस्मात् देवतासामान्यं बलीयः।

इति प्राप्ते ब्रूमः, विप्रतिपत्तौ हविषा नियम्येत, विप्रतिपत्तौ एतस्यां हविर्देवतयोः, हविषा विध्यन्तो नियम्येत। कुतः?। कर्मणस्तदुपाख्यत्वात्, कर्म देवतां प्रति

इत्यर्थः। अथ वा हिरण्यमपि तेजस्वित्वात् उज्ज्वलम्; आज्यमपि स्निग्धत्वात् उज्ज्वलमेव। तस्मात् सामान्यात् उपांशुयाजधर्मा शतकृष्णलस्य।

धर्मानुग्रहाच्च ॥ ३६ ॥ (यु०)

हिरण्ये च बहवः, आज्यधर्माः अनुगृह्यन्ते अवेक्षणादयः, औषधधर्मास्तु हीयेरन् अवहन्त्यादय.। तस्मात् अपि आज्यधर्माः।

औषधं वा विशदत्वात् ॥ ३७ ॥ (सि०)

अथ वा औषधस्य हिरण्ये विधयः। कुतः?। विशदत्वात् हिरण्यमपि विशदम्, औषधमपि विशदम्। कः पुनरनयोः सामान्ययोर्विशेष ?। न खलु कश्चित्, किन्तु विशदत्वस्य कारणद्वयम् उपोद्बलक, तेजस्वितायास्तद्धर्मानुग्रह एकः।

चरुशब्दाच्च ॥ ३८ ॥ (यु० १)

चरुशब्दश्च भवति, प्राजापत्यं चरुम् इति। चरुशब्दश्च औषधस्य वक्ता, तत् बलवत् औषधस्य लिङ्गम्।

तस्मिंश्च श्रपणश्रुते ॥ ३९ ॥ (यु० २)

तस्मिंश्च आज्ये श्रपणं श्रूयते, घृते श्रपयति इति। किमतः?। अत एतद्भवति, औषधविध्यन्तेन श्रपणं प्राप्स्यते। तत्र केवलम् आज्यं विधायिष्यते, आज्यविध्यन्ते तु श्रपणम् आज्यं च विधीयेयातां, तथा वाक्यम्भिद्येत।

तस्मिंश्च श्रपणश्रुतेः इत्येतस्य अपरा व्याख्या। अत्र

आह, साचादेवेहाज्यं श्रूयते, तस्मात् तस्य विध्यन्तः इति । ततः उत्तरम् इदं, तस्मिंश्च अपवश्रुतेः, दार्शपौर्णमासिक श्रपणं तस्मिंश्च आज्ये श्रूयते, गुणगतं तत्सामान्यं, हविर्गतं तु वैशद्य, चरुशब्दश्च । तस्मात् ते बलवती । (८ । १ । १८ अ० ।

मधूदके उपांशुयाजीयाज्यधर्मातिदेशाधिकरणम् ।

मधूदके द्रवसामान्यात्पयोविकारः स्यात् ॥४०॥ (पू॰)

चित्रायाम् इष्टौ श्रूयते, दधि मधु घृतं धाना उदक तण्डुलाः, तत्संसृष्टं प्राजापत्यं भवति इति । तत्र, मधूदके पयोविकारः स्यात् । कुतः ?। द्रवसामान्यात्, द्रवे च मधूदके पयोऽपि द्रवम् ।

आज्यं वा वर्णसामान्यात् ॥ ४१ ॥ (सि॰)

आज्यं वा इमे विकुर्य्याताम्, उपांशुयाजस्य तयोर्विध्यन्तः स्यात् । कुतः ?। वर्णसामान्यात्, समानवर्णे मधूदके आज्येन ।

धर्मानुग्रहाच्च ॥ ४२ ॥ (यु॰)

आज्यधर्म्माश्च बहवः मधूदकयोः शक्याः कर्त्तुम् उत्पवनादयः, न तु पयोधर्म्मा दोहनादयः ।

पूर्वस्य चाविशिष्टत्वात् ॥ ४३ ॥

यत्तु, पूर्वं कारणम् उक्तं, द्रवत्वसामान्यं तदविशिष्टं, आज्यमपि अग्निसंयोगात् द्रवीभवति तस्मात् उपांशुयाजविध्यन्तः मधूदकयोः इति । (८।१।१८ अ०) ।

इति श्रीमच्छबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये अष्टमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अष्टमस्य अध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

ऐष्टिकसौत्रामण्योरैष्टिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ।

वाजिने सोमपूर्वत्वं सौत्रामण्याञ्च ग्रहेषु ताच्छब्द्यात् ॥ १ ॥ (पू०)

चातुर्मास्येषु वाजिनेज्या श्रुताः, वाजिभ्यो वाजिनम् इति, सौत्रामण्यां च सुरा ग्रहाः, आश्विनं ग्रहं गृह्णाति, सारस्वतम् ऐन्द्रम् इति । तत्र संशयः, किम् उभयोः सौमिको विध्यन्तः, उत दार्शपौर्णमासिकः ? इति । तदुच्यते, वाजिने सौत्रामण्यां च ग्रहेषु सोमपूर्वत्वं, सौमिको विध्यन्तः । कुतः ? । ताच्छब्द्यात् सोमशब्दत्वात् । सोमशब्दस्तत्र श्रूयते, सोमो वै वाजिनं सुरा सोमः इति, न तावत् वाजिनं सोमः, न सुरा । न च,

तयोः सोमेन सादृश्यम् अस्ति। सादृश्याच्च परशब्दः परत्र प्रवर्त्तते। तस्मात् सादृश्यम् अत्र विधीयते, सादृश्यं च अत्र सोमधर्म्मलक्षणं शक्यं विधातुम्, न अन्यत्, स एव नाम्ना धर्म्मातिदेशो न विध्यन्तेन, यथा, कौण्डपायिनामयने अग्निहोत्रे।

अनुवषट्काराच्च ॥ २ ॥ (यु॰ १)

अनुवषट्कारं च सोमधर्मं दर्शयति, वाजिनस्य अग्ने वीहीत्यनुवषट्करोति, सुराया वीहीत्यनुवषट्करोति इति।

समुपहूय भक्षणाच्च ॥ ३ ॥ (यु॰ २)

समुपहूय भक्षणं च सोमधर्मः, तत्र दृश्यते, शेषं समं वा विभज्य समुपहूय भक्षयन्ति इति।

क्रयण-श्रयण-पुरोरुगुपयाम-ग्रहणासादनवासोपनहनञ्च तद्वत् ॥ ४ ॥ (यु॰ ३)

क्रयणादीय' सोमधर्मान् सुरायां दर्शयति, सीसेन क्लीवात्, क्रय्या कुवलसक्तुभिराश्विनं क्रीणाति इति। एका पुरोरुक् एका याज्या, उपयामगृहीतोऽस्य अच्छिद्राय त्वाऽच्छिद्रेणाश्विनं ग्रहं गृह्णाति, गृहीत्वा आसादयति विराजं संहता वसन्ति, सोमे वाससी उपनह्यानि तोक्मानि शष्पाणि भवन्ति इति, विधौ सति अनेकार्थानि वाक्यानि स्युः, क्रयादीन् सोमक्रादीय दिदर्शति। तस्मात् उभयोः सौमिको विध्यन्तः।

हविषा वा नियम्येत तद्विकारत्वात् ॥५॥ (सि०)

हविःसामान्येन वा, अत्र दार्शपौर्णमासिको विध्यन्तो नियम्येत। कुतः ?। तद्विकारत्वात्, दार्शपौर्णमासिकस्य हविषो विकारः सुरा श्वाजिने, श्रोपधविकृतिः सुरा, सान्नाय्यविकृत वाजिनम्।

प्रशंसा सोमशब्दः ॥ ६ ॥ (पू० यु० नि०)

अथ यदुक्तं, ताच्छब्द्यात् इति। तत्र ब्रूमः, प्रशंसार्थो-ऽय सोमशब्दः, न विध्यर्थः, विधायकस्य अभावात्, सौमो वै वाजिन, सुरा सोमः इति प्रकृष्टफलवत्त्वात् सोमस्य, तद्भावेन सुरा-वाजिनयोः प्रशंसा, यथा, सिंहो देवदत्तः इति पुरुषस्य। तस्मात् नात्र नाम्ना धर्मातिदेशः।

वचनानीतराणि ॥ ७ ॥ (पू० लि० नि०)

इतराणि तु सोमक्रयादीनि वाचनिकानि, प्राप्तेर भावात्। अगत्या च वाक्यानाम् अनेकार्थता, सगुणकर्म-विधानेन।

व्यपदेशश्च तद्वत् ॥ ८ ॥ (यु०)

शथ्येव दीक्षणीयामाप्नोति, लोकभि. प्रायणीया, सिंहलोमभिरातिथ्याम् इति, सोमविकारत्वे प्रत्यक्षमेव दीक्षणीयादीनि प्राप्नुयुः। प्राप्तानाम् शष्पादिभिस्तदाप्ति वचनं नोपपद्यते।

पशुपुरोडाशस्य च लिङ्गदर्शनम् ॥ ९ ॥ (लि०)

पशुपुरोडाशता च ग्रहाणां श्रूयते, नैतेषां पशूना

पुरोडाशा विद्यन्ते, यद्दपुरोडाशा ह्येते पशव: इति। तत्र तावत् अत्र यद्वा: पुरोडाशा:, यद्वा एव ते, यदि तु पुरोडाशधर्मका:, तत एतदुपपद्यते। तस्मात् पौरोडाशिकस्तेषु विध्यन्त:। (८।२।१ अ०)।

पशौ सान्नाय्यधर्मातिदेशाधिकरणम्।

पशुः पुरोडाशविकारः स्याद्दैवतासामान्यात् ॥ १० ॥ (पू०)

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुः अग्नीषोमीयः, यो दीक्षितो, यत् अग्नीषोमीयं पशुमालभते इति। तत्र सन्देहः, किं पशुः पुरोडाशविकारः, उत सान्नाय्यविकारः? इति। किं प्राप्तम्? पशुः पुरोडाशविकारः स्यात्। कुतः?। दैवतासामान्यात्, अग्नीषोमीयः पशुः, पुरोडाशोऽपि तद्दैवत्य एव।

प्रोक्षणाच्च ॥ ११ ॥ (हे० १)

प्रोक्षणं पुरोडाशधर्मः पशौ दर्शयति, अग्नये त्वौषधीभ्यो जुष्टं प्रोक्षामि इति पशुं प्रोक्षति इति।

पर्य्यग्निकरणाच्च ॥ १२ ॥ (हे० २)

पर्य्यग्निकरणम् अपि पुरोडाशधर्मः, तदपि पशौ दृश्यते आहवनीयात् उल्मुकेन पशुं पर्य्यग्निकरोति इति। तस्मात् पुरोडाशविकारः।

सान्नाय्यं वा तत्प्रभवत्वात् ॥ १३ ॥ (सि०)

सान्नाय्यं वा पशुर्विकुर्य्यात्, न पुरोडाशम्। कुतः?। तत्प्रभवत्वात्, पशुतः सान्नाय्यं प्रभवति, पशुश्च। तत् मिथः-प्रत्यासत्तं, प्रत्यासत्तिश्च लिङ्गं, हविःसामान्यं च देवता-सामान्यात् बलीयः इत्युक्तम् (८।१।१७ अ०)।

तस्य च पात्रदर्शनात् ॥ १४ ॥ (यु०)

तस्य च सान्नाय्यस्य यत् पात्रम् उखा, सा पशौ दृश्यते, यदि पशुरुखायां पचेत् इति। (८।२।२। अ०)।

पशौ पयोधर्मातिदेशाधिकरणम्।

दध्नः स्यान्मूर्त्तिसामान्यात् ॥ १५ ॥ (पू०)

सान्नाय्यविकारोऽपि दध्नः विकारः स्यात् पशुः, न पयसः। कुतः?। मूर्त्तिसामान्यात्, घनत्वं मूर्त्तिः।

पयो वा कालसामान्यात् ॥ १६ ॥ (सि०)

पयो वा पशुर्विकुर्य्यात्, न दधि। सद्यःकालः पशुः, पयोऽपि सद्यःकालम्। दधि तु द्व्यहकालं, पयोऽन्तरित, तद्धविरङ्गम्।

पश्वानन्तर्य्यात् ॥ १७ ॥ (यु० १)

पशोश्च पयः अनन्तरं, तत्प्रत्यासन्नं, न दधि।

द्रवत्वं चाविशिष्टम् ॥ १८ ॥ (यु० २)

द्रवत्व पशुपयसोः समानं, पशुरपि द्रवति, पयोऽपि । तस्मात् पयोविकारः पशुः । (८ । २ । ३ अ०) ।

आमिक्षाया पयोधर्मातिदेशाधिकरणम् ।

आमिक्षोभयभाव्यत्वादुभयविकारः स्यात् ॥२८॥ (१म पू०)

वैश्वदेवी आमिक्षा उभयोः दधिपयसोर्विकार स्यात्, उभयभाव्यत्वात्, उभाभ्यां हि सा भाव्यते, तत्र न युज्यते, विशेषोऽस्यैव, न इतरस्य इति । तस्मात् उभयोः ।

एकं वा चोदनैकत्वात् ॥ २० ॥ (सि०)

एक वा विकुर्यात् दधि पयो वा, नोभे, चोदनैकत्वात्, एकैषा चोदना, वैश्वदेव्यामिक्षा इति, सा एकेन विध्यन्तेन निराकाङ्क्षीक्रियते । तस्मात् एकं विकुर्यात् ।

यत्तु, न युज्यते विशेष इति । तत्र उच्यते,

दधिसङ्घातसामान्यात् ॥ २१ ॥ (२य पू०)

संहतं दधि, आमिक्षाऽपि संहता, पयो द्रवम् । एष विशेषः । तस्मात् दध्नो विकारः इति ।

पयो वा तत्प्रधानत्वाल्लोकवत् दध्नस्तदर्थत्वात् ॥२२॥ (सि०)

पयो वा आमिक्षया विक्रियते, न दधि, पयःप्रधान-

त्वात्, अस्य च संसर्गस्य। किं प्राधान्यम् पयसः ?। भूयस्त्वं, प्रभूतं तत्र पयः, अल्पं दधि। दध्नः च तदर्थत्वात्, दधि च तत्र पयो घनीभावयितुम् उपादीयते। लोकवत्, लोकेऽपि पय एव घनीभावयितुम् दधि उपादीयते। कथम् ?। दध्य भावे अन्येन अम्लेनापि काञ्जिकादिना क्रियते, तथापि च आमिक्षाशब्दो भवति, दधिनियमः अम्ले हि अदृष्टार्थः। तस्मात् पयः एव अम्लसंयोगेन घनीभूतम् आमिक्षा इत्युच्यते। पयसेत् आमिक्षा, पयस एव विकारो स्याय.।

धर्मानुग्रहाच्च॥२३॥ (यु०)॥

सद्यःकालता धर्मः पयोविकारत्वेन अनुगृह्यते, वैश्वदेवस्य सद्यःकालत्वात्, दधिविकारत्वे बाध्येत। वैश्व देवोऽपि द्व्यहकालः क्रियेत। तथा तस्य धर्मो बाध्येत, सद्योभावं च दर्शयति, जुषन्तं युज्यं पय. इति, यदि दध्ना विकारः स्यात्, तथा द्व्यहकालभावे दातव्यं, न कथञ्चन पयः स्यात्। तत्र एतद्दर्शनं नोपपद्यते। तस्मात् पयोविकारस्य आमिक्षा, दध्नस्य अधर्मकत्वम्। (पा०२।४पा०)।

---

[1] द्वादशाहे सत्राहीनयोर्व्यवस्थया धर्मातिदेशाधिकरणम्।

सत्रमहीनश्च द्वादशाहस्तस्योभयथा प्रवृत्तिरैक-कर्म्यात्॥ २४॥ (पू०)॥

द्वादशाहोऽहर्गणः, प्रायणीयोऽतिरात्र, पृष्ठ्य षडहः, त्रयश्छन्दोमा अविवाक्यम् अहः, उदयनीयोऽतिरात्रः इति, स उभयप्रकारः, सत्रमहीनश्च। कथं ज्ञायते ?। अभियुक्ता-

नाम् उपदेशात्, एवं हि उपदिशन्ति, सत्रमहीनश्च द्वादशाहः इति, शब्दार्थाधिगमे च अभियुक्तोपदेशः प्रमाणम्। संज्ञाव्यवस्थया च तस्य धर्माः आम्नाताः, एको द्वौ बहवोऽपि वा अहीनेन यजेरन्, तान् दीक्षिता याजयेयुः, गृहपतिसमदृशाः स्वयमृत्विजो ब्राह्मणाः सत्रम् उपेयुः इत्येवमादयः। धर्मभेदाच्च संज्ञाव्यवस्था, यथा, ब्राह्मणः, परिव्राट्, वानप्रस्थः इति, तत् दशमेऽध्याये (६ पा०) वक्ष्यते द्वादशाहस्य सत्रत्वमासनोपायिचोदने यजमानबहुत्वे सत्रशब्दाभिसंयोगात् (५० सू) यजतिचोदनात् अहीनत्वं, स्वामिनां च अस्थितपरिमाणत्वात्। (५१ सू) इति, स दिरात्रादिषु अहर्गणेषु प्रवर्त्तते इत्युक्तम्, गणेषु द्वादशाहस्य (८।१।१७सू०)इति। तत्र सन्दिह्यते, किम् उभयप्रकारोऽसौ विकृतौ प्रवर्त्तते, उत व्यवस्थया, क्वचित् अहीनभूतः, क्वचित् सत्रभूतः? इति। किं प्राप्तम्? तस्य उभयथा प्रवृत्तिः स्यात्, एककर्म्यात्, उभयविधस्तत्र प्रवर्त्तेत। कुतः?। ऐककर्म्यात्, एकम् इदं कर्म उभयविधम् इत्युक्तम्, न तस्य प्रवृत्तौ विशेषो गम्यते, इह एवंविधः, इह न इति। तस्मात् उभयविधः प्रवर्त्तेत। ननु एका चेद्विधा प्रवृत्ता, द्वितीयया कार्य्यं नास्ति। ऐककर्म्यात् विकल्पो भविष्यति, यथा प्राजेयविकारेष्वभिमर्शनस्य।

अपि वा यजतिश्रुतेरहीनभूतप्रवृत्तिः स्यात्, प्रकृत्या तुल्यशब्दत्वात्॥ २५॥ (सि०)॥

अपि वा नैतदेवं, सर्वत्र उभयथा प्रवृत्तिः इति, यत्र

यजतिः श्रूयते, तत्र अहीनभूतस्य प्रवृत्तिः, पारिशेष्यात्। यत्र आसनोपायिचोदना, तत्र सत्त्रभूतस्य। कस्मात्?। प्रकृत्या तुल्यशब्दत्वात्, प्रकृत्या हि विकृतिः तुल्यशब्दा भवति। तस्मात् चोदनासामान्यात् प्रकृतिनियमः। अहीनभूतस्य यजतिचोदनः, द्वादशाहेन प्रजाकामो यजेत इति। सत्त्रभूत आसनोपायिचोदनः, द्वादशाहम् ऋद्धिकामा उपेयुः, द्वादशाहम् ऋद्धिकामा उपासीरन् इति।

द्विरात्रादीनामैकादशरात्रादहीनत्वं यजतिचोदनात् ॥ २६ ॥ (आ० नि० १)

अथ आह, के पुनस्ते अहर्गणाः यजतिचोदनाः, येषु अहीनभूतः प्रवर्त्तते। के वा आसनोपायिचोदनाः, येषु सत्त्रभूतः? इति। तदुच्यते, द्विरात्रादीनाम् ऐकादशरात्रात् अहीनत्वम्, तत्र अहीनभूतः प्रवर्त्तते। तेषां यजतिशब्देन चोदनात्, द्विरात्रेण यजेत इति।

त्रयोदशरात्रादिषु सत्त्रभूतस्तेष्वासनोपायिचोदनात् ॥ २७ ॥ (आ० नि० २)

त्रयोदशरात्रम् ऋद्धिकामा उपेयुश्चतुर्दशरात्रं प्रतिष्ठाकामा उपासीरन् इति सङ्कूत्वा आचष्टे।

एवं वा, यस्मात् यजतिचोदनोऽहीनः, तस्मात् द्विरात्रादीनामप्यहीनत्वम्, तेऽपि हि यजतिचोदनाः। यस्मात् आसनोपायिचोदनं सत्त्रं, तस्मात् त्रयोदशरात्रादीनि सत्त्राणि, तानि अपि तच्चोदनानि इति।

लिङ्गाच्च ॥ २८ ॥ (यु०)

अग्निष्टोमो वै प्रजापतिः स उत्तरानेकाहानसृजत तमेतं द्विरात्रादयोऽहर्गणा ऊचुस्त्वम् अस्मान् मा हासी रिति, तदेषाम् अहीनत्वम् इति द्विरात्रादीनाम् अहीनत्व दर्शयति । (८ । २ । ५ अ०) ।

पञ्चदशरात्रादिषु सत्रधर्मातिदेशाधिकरणम् ।

अन्यतरतोऽतिरात्रत्वात्पञ्चदशरात्रस्याहीनत्वं कुण्डपायिनामयनस्य च तद्भूतेष्वहीनत्वस्य दर्शनात् ॥ २९ ॥ (पू०)

पञ्चदशरात्रं,कुण्डपायिनामयनं च उभावपि अहीनौ । कस्मात् ? । अन्यतरतोऽतिरात्रत्वात्, उभावपि एतौ अन्य तरतोऽतिरात्रौ तेन अहीनौ इति, पञ्चदशरात्रस्तावत्, *त्रिवृत् अग्निष्टुदग्निष्टोमः त्रिरात्रा दशरात्र उदयनीयोऽतिरात्रः इति* । कुण्डपायिनामयनपि, *मासमग्निहोत्र जुह्वति* इत्यारभ्य, यावत् दशरात्रो महाव्रतम् उदयनीयोऽतिरात्रः इति । यश्च अन्यतरतोऽतिरात्रः, स अहीनः । *कथम् ज्ञायते ?* । *तद्भूतेषु अहीनत्वस्य दर्शनात्*, तद्भूतेषु अन्यतरतोऽतिरात्रभूतेषु, अहीनत्वं श्रूयते, यत् अन्यतरतो ऽतिरात्रः, तेन अहीनः इति ।

अहीनवचनाच्च ॥ ३० ॥ (यु०)

अहीनः इति च अयम् पञ्चदशरात्रः प्रत्यक्षम् नञ्,

यदन्यतरतोऽतिरात्रः, तेन अहीनः इति। तस्मादपि अहीनः इति।

सत्रे वोपायिचोदनात् ॥ ३१ ॥ (सि०)

सत्रे वा एते, न अहीनौ। कुतः ?। उपायिचोदनात्, ये एव भूतिकार्थिमिच्छन्तः, ते एनं पञ्चदशरात्रम् उपेयुः, कुण्डपायिनामयनेऽपि, भूतिकामा उपेयुः इति। कः पुनरे तयोर्लिङ्गयोर्विशेषः ?। चोदनागतमेकं, वाक्यान्तरगतम् अन्यच्च। चोदनागतं, यत् तदन्तरङ्गं भवति, वहिरङ्गम् इतरत्। अयम् च अपरो विशेषः, अहीनलिङ्गेन च नित्येन अहीनस्य संस्तुतिर्नोपपद्यते, उपपत्त्या एतत् अहीनत्वम् उच्यते, यत् अन्यतरतोऽतिरात्रः, तेन अहीनः इति। सा यदि तावत् उपपत्तिः साधिका, ततोऽन्तरेणापि वचनं, सिद्धम् अहीनत्वम्। अथ न साधिका, उच्यमानमपि न सिध्यति। तस्मात् न एतत् वचनं, किन्तर्हि अनुवादोऽय स्तुत्यर्थः। स्तुतिश्च, नित्येन अहीनलिङ्गेन अन्यतरतोऽतिरात्रत्वेन अहीनस्य नोपपद्यते, यत्कारणं, सर्व एव अहीनः अन्यतरतोऽतिरात्रः। सत्रस्य तु उपपद्यते येन तावत् अयम् अन्यतरतोऽतिरात्रः, तेन अहीनः, आत्मना च सत्रम्, अतः उभयात्मा विशिष्टोऽयम् अन्येभ्य सत्रेभ्यः इति।

सत्रलिङ्गञ्च दर्शयति ॥ ३२ ॥ (यु०)

सत्रलिङ्गं च कुण्डपायिनामयने दर्शयति, गृहपतिर्गृहपतिः सुब्रह्मण्य. सुब्रह्मण्यः इति, गृहपतिर्हि सत्रे आम्नातः,

गृहपतिसप्तदशाः सत्रम् उपेयुः इति । सत्रे च तेनार्थः आत्वर्थान् याजमानान् कर्त्तुम्, अन्येषां यजमानानाम् व्याप्ततत्वात् । तस्मात् सत्रे एवैते इति । (८ । २ । ६ अ०) ।

इति श्रीभट्टशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये अष्टमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

अष्टमस्य अध्यायस्य तृतीयः पादः ।

—:०:—

शुचिदेवते चाग्र यस्याग्रावैष्णवे च आग्नीषोमीयस्य धर्मातिदेशाधिकरणम्

हविर्गणे परमुत्तरस्य देशसामान्यात् ॥१॥ (पू०)

इह हविर्गणा उदाहरणम्, आग्नावैष्णवम् एकादशकपालं निर्वपेत्, सारस्वतं चरुम्, बार्हस्पत्यं चरुम्, अग्नये पावकाय अग्नये शुचये इत्येवमादयः । तत्र चिन्त्यते, किं शुचिदेवतस्य अग्नीषोमीयविध्यन्तः, आग्नावैष्णवस्यापि आग्नेयविध्यन्तः, उत विपर्ययः ? इति । किं प्राप्तम् ? हविर्गणे परम् शुचिदेवतं, उत्तरस्य अग्नीषोमीयस्य विकारः, पूर्वमपि आग्नावैष्णव, पूर्वस्य आग्नेयस्य विकारः । कुतः ? । देशसामान्यात्, क्रमसामान्यात् इत्यर्थः । इह शुचिदेवतो द्वितीयः, प्रकृतावपि अग्नीषोमीयो द्वितीयः, इतरथापि आग्नावैष्णवः प्रथमः, प्रकृ-

तावपि आग्नेयः प्रथमः। देशसामान्येन लिङ्गेन परम् उत्त रस्य, पूर्वं पूर्वस्य विकारः।

देवतया वा नियम्येत शब्दवत्त्वादितरस्या श्रुतित्वात् ॥ २ ॥ (सि॰)

न वा देशनियमः स्यात्, किन्तर्हि ? देवतया, देवतासामान्यात्। कुतः ?। शब्दवती देवता, आग्नावैष्णवम्, अग्नये शुचये इति। इतरस्य देशस्य, अश्रुतित्वात्, देशो न श्रूयते, किन्तर्हि प्रचयात् गम्यते। किम्, अतः ?। एत दतो भवति, देवताप्रत्ययः कर्मचोदनायाम् अनन्तरत्वात् मुख्यः, इतरस्तु पौर्वापर्य्यापेक्षया उत्पद्यते। तस्मात् जघन्यः। मुख्यानुग्रहश्च न्याय्यः। अतः शुचिदेवत्ये आग्ने यस्य विध्यन्तः आग्नावैष्णवे च आग्नीषोमीयस्य। (८ ३। १ अ॰)।

जनकसप्तरात्रे विहृतमन्त्र सु द्वादशाहधर्मातिदेशाधिकरणम्।

गणचोदनायां यस्य लिङ्गं तदावृत्तिः प्रतीयेताग्नेयवत् ॥ ३ ॥ (पू॰)

जनकसप्तरात्रे श्रूयते, चत्वारि विहृन्ति अहानि भवन्ति इति, तथा अन्यत्र श्रूयते, नव विहृन्ति अहानि भवन्ति इति। तत्र सन्देहः, किं पाष्टिकस्य प्रथमस्य अयमभ्यासः, उत नानाङ्गा द्वादशाहिकानाम् स्तोम

विधिः ? इति। किं प्राप्तम् ? गणचोदनायां यस्य लिङ्गं, तदावृत्तिः प्रतीयेताग्नेयवत्, गणचोदनायाम् एवविधायां यस्य लिङ्गं पाष्ठिकस्य प्रथमस्य अह्नः विवृत्त्वं, तस्य एव आवृत्तिः प्रतीयेत, चोदनासामान्यात्, आग्नेयवत्। तत् यथा, अग्नये पावकाय, अग्नये शुचये इति दैवतैक्यात् चोदनासामान्यात् आग्नेयस्य विध्यन्ताभ्यासः एवम् इहापि।

नानाहानि वा सङ्घातत्वात् प्रवृत्तिलिङ्गेन चोदनात् ॥ ४ ॥ (सि०)

नानाहानि वा द्वादशाहिकानि प्रवर्त्तेरन् न पाष्ठिकं प्रथमम् अहः। कस्मात् ?। सङ्घातत्वात्, सङ्घात एष उच्यते, चत्वारि विवृन्ति अहानि इति। पृथक्त्वनिवेशिनी हि चत्वारि इति सङ्ख्या, पृथक्त्वेन अङ्गं भवति इति। सन्ति च तत्र सप्तरात्रे चोदनया प्रवृत्तानि नानाहानि द्वादशाहिकानि चत्वारि, तानि अनूद्य विवृत्त्वं विधातुम् शक्यते, न तु विवृन्ति बहूनि अहानि अनूद्य, तत्र चतुःसङ्ख्या विधीयते।

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ५ ॥ (यु०)

चत्वारि विवृन्ति अहानि अग्निष्टोममुख्यानि इति, येषाम् अग्निष्टोमः प्रथमः, इतरेऽनग्निष्टोमाः, ते एवमुक्ते प्रतीयन्ते, न ये सर्वे अग्निष्टोमाः, यथा, अयोमुख्यं पिण्डच्छेदनम् इत्युक्ते न सर्वायसं प्रतीयते। यदि च विवृत्तोऽभ्यासः स्यात्, सर्वे अग्निष्टोमा भवेयुः, अग्निष्टोमो हि

असौ। तस्मात् द्वादशाहिकानाम् चोदकप्राप्तानाम् अङ्गानाम् विहृता विधीयते। एवं नव विहृन्ति अहानि भवन्ति इति। (८।३।१२ अ०)।

षट्त्रि सत्रावे षडहधर्मातिदेशाधिकरणम्।

कालाभ्यासेऽपि बादरिः कर्मभेदात् ॥ ६ ॥(पू०)

क्वचित् कर्मविशेषे श्रूयते, षडहा भवन्ति चत्वारो भवन्ति, पञ्चहा भवन्ति। तत्र सन्देहः, किं द्वादशाहिका नाम अङ्गा प्रवृत्तिः, उत षडहस्य? इति। किं प्राप्तम्? कालाभ्यासेऽपि बादरिः, षडहकालाभ्यासेऽप्येतस्मिन् श्रूयमाणे बादरिः आचार्यो द्वादशाहिकानाम् अङ्गां प्रवृत्तिं मन्यते स्म। कुतः?। कर्मभेदात्, षडहशब्देन अत्र अहर्मितानि षट्सौत्यानि कर्माणि उच्यन्ते, तेषां च षट्कानां भेदो गम्यते, चत्वारः षडहाः इति पृथक्त्वानि वेशात् सङ्ख्यायाः। यदि एकस्यैव कर्मषट्कस्य पाष्ठिकस्याभिप्लविकस्य वा अभ्यासः कल्प्येत, ततः, चतुःषडहाः इति स्यात्। अथ पुनः चत्वारः षडहाः इत्युक्ते चतुर्विंशत्यहानि प्रतीयन्ते, सा अहःसङ्घातचोदना प्रकृति लिङ्गत्वात् द्वादशाहिकीम् अङ्गःप्रवृत्तिं गृह्णाति। तस्मात् नानाङ्गां द्वादशाहिकानां प्रवृत्तिः।

तदावृत्तिं तु जैमिनिरह्नामप्रत्यक्षसङ्ख्यत्वात् ॥ ७ ॥ (सि०)

तदावृत्तिं, पाष्ठिकस्य एव प्रज्ञातस्य षडहस्य आवृत्तिं

जैमिनिः आचार्यो मेने। कुतः?। अह्नाम् अप्रत्यक्षसङ्ख्यत्वात्। चतुर्विंशतिः अह्नाम् अप्रत्यक्षा सङ्ख्या अनुमानात् गम्यते, तस्याश्च षड़हचतुष्टयेनैव अनुमानं, तेन पूर्वं तावत् षड़हचतुष्टयमेव प्रत्येति, तत् समाहृत्य चतुर्विंशतिसङ्ख्यां, यथा, पूर्वं धूमं प्रतिपद्यते, पश्चात् अग्निम्, यश्च धूमप्रत्ययेनैव कृतार्थो भवति न असौ अग्निप्रत्ययमाद्रियते। इहापि षड़हप्रत्ययात् एव तत्प्रवृत्तिः प्रसज्यते, तथा च कृतार्थः किं चतुर्विंशतिसङ्ख्यया प्रतीतया करिष्यति?। तस्मात् षड़हाभ्यासः।

अथ यदुक्तं, पृथक्त्वनिवेशिनी सङ्ख्या आवृत्तौ बाध्येत इति। तत्र ब्रूमः षड़हः इति प्रमातः षड़हः सन्निहितो गृह्यते, तस्य चतुःसङ्ख्यासम्बन्धः साक्षान्नास्ति इत्यावृत्त्या भविष्यति, यथा, उपसदां प्रयाजानुयाजानां च। यस्यापि चतुर्विंशतिरात्रः चत्वारः षड़हाः इत्येवं चोद्यते, तस्यापि दशरात्रे प्रवर्त्तमाने आवृत्त्यैव सङ्ख्यापूरणं, भिन्नानां षड़हानामभावात्। यश्च उभयोर्दोषो न असौ एकं पक्षं निवर्त्तयति। (८।३।३। अ०)।

सङ्ख्यागणेषु द्वादशाहिकधर्म्मातिदेशाधिकरणम्।

सङ्ख्यागणेषु तदभ्यासः प्रतीयेत कृतलक्षणग्रहणात् ॥ ८ ॥ (पू०)

इह सङ्ख्यागणा उदाहरणम्, अग्निष्टोमः पञ्चोक्थ्यः,

शताग्निष्टोमं भवति, शतातिरात्रं भवति इत्येवमादयः। अत्र चिन्त्यते, किं ज्योतिष्टोमस्य अयम् अभ्यासः, उत एवसङ्ख्यानां संख्याविशिष्टानाम् अन्यो वादः ? इति। किं प्राप्तम् ? संख्यागणेषु तदभ्यासः प्रतीयेत, तस्य एव प्राकृतस्य ज्योतिष्टोमस्य अयम् अभ्यासः। कुतः ?। कृतलक्षणग्रहणात् तस्य एतत् कृतं लक्षणं, अग्निष्टोम. उक्थ्यः षोडशी अतिरात्रः इति, तत्संयोगेन एताः संख्याः उत्पन्नाः, स ताभिः शक्यते लक्षयितुम्, तत्र लक्षयित्वा सङ्ख्या केवला विधास्यति, नानात्वा तु वादे सङ्ख्या सङ्ख्या च उभयं विधीयते, उक्थ्या सङ्ख्या भवन्ति इति, ते च पञ्च भवन्ति इति, तथा वाक्यं भिद्येत। तस्मात् ज्योतिष्टोमाभ्यासः।

अधिकाराद्वा प्रकृतिस्तद्विशिष्टा स्यादभिधानस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ ६ ॥ (सि०)

नैतदेव ज्योतिष्टोमाभ्यासः इति, कथं तर्हि ? प्रकृतिः तद्विशिष्टा स्यात्, द्वादशाहिकानि अहानि सम्याविशिष्टानि स्युः। कस्मात् ?। अधिकारात्, तानि अत्र चोदकेन अधिकृतानि, एवं चोदकानुग्रहो भविष्यति।

ननु प्रत्यक्षविहितो ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमादिभिः शब्दैः। न इत्याह। कथम् ?। अभिधानस्य तन्निमित्तत्वात्, अग्निष्टोमाभिधानं संस्थानिमित्तं, न ज्योतिष्टोमाभिधायकं, तत्संस्थं क्रतुम् वदितुम् शक्नोति न ज्योति

ष्टोममेव। यत्तु, अनेकार्थम् इति। न अनेकार्थं भविष्यति। गणचोदनया शतानाम् अङ्गां पञ्चानां संख्यामात्रं विधायिष्यते, शताग्निष्टोमम् इत्यपि समासः उभयविशेषणविशिष्टं गणम् आह, स एक एवार्थः, यथा, लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति इति, पृथक्त्वनिवेशिनी च एवं सङ्ख्या अनुगृहीता भविष्यति। तस्मात् द्वादशाहिकानाम् नानाङ्गां वादः। (८।३।४ अ०)।

शतोक्थ्यादौ ज्योतिष्टोमात् स्तोत्रोपचयाधिकरणम्।

गणादुपचयस्तत्प्रकृतित्वात् ॥ १० ॥ (पू०)

शतोक्थ्यं भवति शतातिरात्रं भवति इति श्रूयते। तत्र द्वादशाहिकानि अहानि प्रवर्त्तन्ते, तानि च प्रायेणोक्थ्यसंस्थानि, द्वौ अग्निष्टोमौ शतोक्थ्यं भवति इत्युक्तेः अग्निष्टोमयोः उक्थ्यस्तोत्रोपचयः प्राप्तः। शतातिरात्रं भवति इति सर्वेषु रात्रिपर्य्यायोपचयः। तत्र चिन्त्यते, किं द्वादशाहादुपचयः कर्त्तव्यः, उत ज्योतिष्टोमात् ? इति। किं प्राप्तम् ? गणात् उपचयः। कुतः ?। तत्प्रकृतित्वात्, द्वादशाहप्रकृतयः एते अहर्गणास्तेषु द्वादशाहिको विध्यन्तः प्राप्यते, यदि द्वादशाहात् उपचयः, एवं चोदकानुग्रहो भविष्यति। तस्मात् गणात् उपचयः।

एकाहाद्वा तेषां समत्वात् स्यात् ॥११॥ (सि०)

एकाहाद्वा ज्योतिष्टोमात् उपचयः, न द्वादशाहात्।

कस्मात्?। तेषां समत्वात्, द्वादशाहिकानाम् अह्नाम् इतरैर्वैकृतैः समत्वं भवति, तान्यपि अन्यतः संस्थाम् आकाङ्क्षन्ति, इमान्यपि। न च, भिक्षुका भिक्षुकात् आकाङ्क्षन्ति, सति अन्यस्मिन् प्रसवसमर्थेऽभिक्षुके?। किम् एतत् उक्तं भवति?। द्वादशाहे संस्थास्तोत्राणि अनाम्नातानि इत्यतः यत्र आम्नातानि, ततः आकाङ्क्षन्ति। वैकृतेषु अहःसु तानि न आम्नातानि इति, तस्मात् वैकृतान्यपि अहानि, यत्र विहितानि ततः एव आकाङ्क्षितुमर्हन्ति, ज्योतिष्टोमे च तानि आम्नातानि। तस्मात् ज्योतिष्टोमात् उपचयः। (८।३।५ अ०)।

गायत्रमेतदहर्भवति इत्यादावुत्पत्तिगायत्रीणामागमाधिकरणम्।

गायत्रीषु प्राकृतीनामवच्छेदः प्रकृत्यधिकारात् मह्यात्वादग्निष्टोमवदव्यतिरेकात्तदाख्यत्वम्॥ १२॥ (पू०)

उपचयश्चिन्तितः, अपचयः इदानीं चिन्त्यते। इदं श्रूयते, वाजपेयेन इष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत इति। तत्र इदं समाम्नातं, गायत्रमेतत् अहर्भवति इति। अत्र विचार्यते, किं प्राकृतीनाम् त्रिष्टुब्जगतीनाम् अक्षरावलोपं कृत्वा गायत्रं तदहः कर्त्तव्यम्, उत उत्पत्तिगायत्रीणाम् दाशतयीभ्य आगमं कृत्वा? इति। अथ सूत्रेणैव उपक्रमः, गायत्रीषु प्राकृतीनाम् अवच्छेदः, गायत्रीषु श्रूय-

माषासु गायत्रमेतत् अहर्भवति इति, प्राकृतीनाम् त्रिष्टु-जगतीनाम् अवच्छेदः अक्षरावलोपः कर्त्तव्यः। कुतः?। प्रकृत्यधिकारात्, चोदकेन अत्र प्राकृत्यः त्रिष्टुजगत्यः प्राप्ताः अधिकृता विद्यन्ते, यदि अन्यासामृचाम् आगमः क्रियेत, प्राकृतः प्रत्ययो बाध्येत।

ननु प्रत्यक्षश्रुताः गायत्राः, ताभिश्चोदकप्राप्ता इतरा बाधितव्याः। न इत्याह। कस्मात्?। सङ्ख्यात्वात्, अत्र गायत्रीशब्दः सङ्ख्यावाचकः। कथं ज्ञायते?। अव्यतिरेकात् चतुर्विंशतिसङ्ख्याम् एष न व्यभिचरति, न क्वचित् चतुर्विंशतिसङ्ख्यया विना दृष्टः, चतुर्विंशतिसङ्ख्याहीनासु त्रिष्टुब्जगतीषु न कदाचित् भवति। तस्मात् सङ्ख्याशब्दोऽयं, सङ्ख्याशब्दश्चेत् अक्षरावलोपः कर्त्तव्यः। अग्निष्टोमवत्, यथा, शताग्निष्टोमं भवति इत्युक्ते द्वादशाहिकानाम् अह्नाम् उक्थ्यावलोपः क्रियते, एवम् इहापि।

तन्नित्यवच्च पृथक्सतीषु तद्वचनम् ॥१३॥ (यु०)

तन्नित्यवत् सङ्ख्यामात्रं ब्रुवन्तं गायत्रीशब्दं मत्वा, पृथक्सतीषु पृथग्भूतासु गायत्रीभ्यः जगतीषु अगायत्रीषु तद्वचनम् भवति गायत्रीवचनं भवति, वे हि द्वे गायत्र्यौ, सा एका जगती इति। यदि सङ्ख्यायां गायत्रीशब्दः, ततो जगत्यां द्वे चतुर्विंशतिसङ्ख्ये इत्येतद्वचनम् उपपद्यते। अथ ऋचः, ततो द्वे ऋचौ जगत्यां न स्तः इति, एतद्वचनम् अनुपपन्नं स्यात्। तस्मादपि सङ्ख्यायां गायत्रीशब्दः।

तथा, इदम् अपरं च दर्शनं, तिस्रोऽनुष्टुभस्तस्रो गायत्रीः करोति इति ।

न विंशतौ दशेति चेत् ॥ १४ ॥ (आ०)

अथ कश्चित् ब्रूयात्, न विंशतौ दशसङ्ख्याऽस्ति, न संख्या सङ्ख्यान्तरे वर्त्तते, गुणो हि सङ्ख्या, न च, गुणा गुणेषु वर्त्तन्ते । एवम् अष्टाचत्वारिंशत्सङ्ख्यायां चतुर्विंशति-सङ्ख्या नास्ति । तस्मात् सङ्ख्यार्थेऽपि गायत्रीशब्दे एका जगती द्वे गायत्र्यौ इत्येतत् अनुपपन्नमेव । यद्य उभयो-र्दोषो न असौ एकस्य वाच्यः ।

ऐकसङ्ख्यमेव स्यात् ॥ १५ ॥ (आ॰ नि॰)

अत्र उच्यते, न ब्रूमः, सङ्ख्यायां सङ्ख्या वर्त्तते इति, किन्तर्हि, अष्टाचत्वारिंशत्सङ्ख्या-परिच्छिन्नेषु अक्षरेषु अवयवभूते द्वे चतुर्विंशतिसङ्घे, न तु द्वे ऋचौ इति । न च, सङ्ख्या सङ्ख्यान्तरं निवर्त्तयति, यदि निवर्त्तयेत्, ऐक-सङ्ख्यमेव स्यात्, यस्य दश गावः, तस्य द्वौ पञ्चकौ गवाम् इत्येतद्वचनं न स्यात् । भवति च तत् । तस्मात् न सङ्ख्या सङ्ख्यान्तरं निवर्त्तयति ।

एवं वा, न विंशतौ दशेति चेत् (१४ सू०), यद्यपि सङ्ख्यायां गायत्रीशब्दः, एवमपि न अक्षरावलोपः कर्त्तव्यः । किंकारणम् ? । विंशतौ दश विद्यन्ते । किमतः ? । इदं तावदतः, येन विंशतिः उपात्ता, उपात्ताः तेन दश भवन्ति । एवं येन त्रिष्टुब्जगत्यः प्रयुक्ताः, प्रयुक्ताः तेन तदन्तर्गता

गायत्रो भवन्ति। तस्मात् अविकारेण प्रयोगः, एवं चोदकानुग्रहश्च भवति, गायत्रं च अहः क्षतं भवति। ऐकसङ्ख्यमेव स्यात्, अत्र आह, जगत्यां त्रिष्टुभि च उपात्तायां न गायत्र उपात्ताः भवन्ति। कथम्?। साधनं परिच्छिन्दती सङ्ख्या कर्म्मणि अङ्गीभवति, न जगत्याः त्रिष्टुभो वा अवयवः साधनं, किन्तर्हि त्रिष्टुब्जगत्यः।

अथ उच्येत, गायत्रमेतत् अहर्भवति इतिवचनात् अवयवः एव अत्र साधनम् इति, तथा सति अक्षरावलोप एव प्राप्नोति, उत्तरस्य अवयवस्य अनङ्गत्वात्, न च, अनङ्गे अनुपादीयमाने चोदको बाध्यते। तस्मात् यद् उक्तं, यद्यपि सङ्ख्यायां गायत्रीशब्दः, एवमपि अविकारेण प्रयोग इति। एतत् अयुक्तम्। दर्शयति, न च उत्तरस्यां सङ्ख्यायाम् उपात्तायां पूर्वाः सङ्ख्या उपात्ता भवन्ति इति, यद्यम् एका च दश च शतं च सहस्रं च परार्द्धं च इति सर्वसङ्ख्या अनुक्रामति, यदि च उत्तरस्यां सङ्ख्यायां उपात्तायां पूर्वाः सङ्ख्या उपात्ताः भवन्ति ऐकसङ्ख्यमेव स्यात्, एकैव अपरार्द्धसङ्ख्या भवेत्, सा हि सर्वाभ्य उत्तरा। यतस्तु एकाद्या अपि अनुक्रान्ताः, अतो विज्ञायते, न उत्तरस्यां सङ्ख्यायां उपात्तायां पूर्वाः सङ्ख्या उपात्ताः भवन्ति इति।

गुणाद्वा द्रव्यशब्दः स्यादसर्वविषयत्वात्॥ १६॥

(सि०)

नैतदेव, सङ्ख्यायां गायत्रीशब्दः इति कथन्तर्हि?

गुणात् द्रव्यशब्द स्यात्, चतुर्विंशत्यक्षरयुक्तस्य द्रव्यस्य वाचक । कस्मात्? । असर्वविषयत्वात्, यदि सङ्ख्याशब्द स्यात्, सर्वस्मिन् चतुर्विंशतिसङ्ख्यासङ्घे वर्त्तेत गोयूथादौ । न च वर्त्तते, तस्मात् न सङ्ख्याशब्द ।

गोत्ववच्च समन्वय. ॥ १७ ॥ (यु॰ १)

यथा, गौ इति सत्यपि गमननिमित्ते सामान्यद्रव्याभिधान सास्नादिमत्येव समन्वयो नान्यत्र इति तद्वचन एव गोशब्दो विज्ञायते, एवम् अयमपि ऋग्वचन एव विज्ञातुम् न्याय्य ।

सङ्ख्यायाश्च शब्दवत्त्वात् ॥ १८ ॥ (यु॰ २)

चतुर्विंशतिसङ्ख्यावाचक शब्दोऽस्ति, चतुर्विंशति इति, न, अस्य अपरेण गायत्रीशब्देन अर्थ, सङ्ख्याया व्यवहारार्थत्वात्, एकेन व्यवहारसिद्धे ।

इतरस्याश्रुतित्वाच्च ॥ १९ ॥ (यु॰ ३)

इतरस्य ऋग्द्रव्यस्य अश्रुतित्वात् अशब्दत्वात् इत्यर्थ । तस्यापि व्यवहारार्थेन सङ्ख्याशब्देन प्रयोजनम । तत्र यद गायत्रीशब्दोऽर्थवान् भवति, सङ्ख्याया निष्प्रयोजन । तस्मात् अपि ऋक्छब्दो न्याय्य । अतो गायत्रीसाम ऋचामागम कर्त्तव्य इति ।

द्रव्यान्तरे निवेशादुक्थ्यलोपैर्विशिष्टं स्यात् ॥२०॥
(पू० यु० नि० १)

यत् उपवर्णितम्, अग्निष्टोमवत् इति । तत्र ब्रूमः, अग्निष्टोमशब्दस्य द्रव्यान्तरे कस्मिंश्चित् निवेशो नास्ति, यथा गायत्रीशब्दः ऋग्द्रव्ये, अयं हि केवलाग्निष्टोमान्ततां ब्रूते, न च, उक्थ्यलोपम् अन्तरेण, द्वादशाहिकानाम् अह्नाम् अग्निष्टोमान्तता भवति इति अवश्यकार्य्य उक्थ्यलोपः । अयं पुनः गायत्रीशब्दः ऋग्द्रव्यस्य वाचकः इत्युक्तम् । न च, अक्षरावलोपेन तत् ऋग्द्रव्यं प्राप्यते । तस्मात् विषमोऽयम् उपन्यासः इति ।

अशास्त्रलक्षणत्वाच्च ॥ २१ ॥ (यु०)·

अशास्त्रलक्षणानि च उक्थ्यस्तोत्राणि शनाग्निष्टोमे, तानि शास्त्रलक्षणया अग्निष्टोमान्ततया बाध्यन्ते । इह पुनर्विपरीतं, शास्त्रलक्षणा गायत्र्यः, आनुमानिक्यः त्रिष्टुब्जगत्यः, ता न शक्नुवन्ति गायत्रीं बाधितुम् ।

उत्पत्तिनामधेयत्वात् भक्त्या पृथक्सतीषु स्यात् ॥ २२ ॥ (पू० यु० नि० २)

अथ यदुक्तं, भङ्क्त्वायो गायत्रीशब्दो दृष्टः, ये हि द्वे गायत्र्यौ, सा एका जगती इति, तस्य कः परिहारः ? उच्यते, औत्पत्तिकम् एतत् ऋचो नामधेयम् इत्युक्तम् । अतः

उत्पत्तिनामधेयत्वात् । योऽयं जगत्यवयवे चतुर्विंशत्य-क्षरे पदसङ्घे प्रयोगः, स भक्त्या विज्ञेयः, न हि, एकस्य शब्दस्य अनेकार्थता सत्यां गतौ न्याय्या। कया पुनर्भक्त्या ? परिमाणसामान्यात्, यत् परिमाणं द्वयोर्गायत्र्योः, तत् एकस्या जगत्याः। अत एतत् उक्तं, ये हि द्वे गायत्र्यौ, सा एका जगती इति, यथा, यौ द्वौ कौरवौ स एको वाह्लीकः इति। एतच्च गायत्रीद्वयप्रशंसार्थं वचनम्। कथम् ? इदं श्रूयते, द्वाभ्यां गायत्रीभ्यां वैश्यस्य इति, तदेतत् अयुक्तम् इव उच्यते, जगत्या वैश्यस्य कार्य्यं, जागतो हि वैश्यः, तदेतत् द्वाभ्यां गायत्रीभ्यां क्रियते, जगत्यैव तत् कृतं भवति, ये हि द्वे गायत्र्यौ सा एका जगती इति। तस्मात् अहेतुरयं सङ्घार्थत्वे गायत्रीशब्दस्य।

वचनमिति चेत् ॥ २३ ॥ (आ०)

शक्यं तावत् तत्र एतत् वक्तुं, यत्र अनुवादो गायत्री शब्दः। यत्र तु विधिः, तत्र कथम् ? यथा, तिस्रोऽनुष्टुभः, चतस्रो गायत्रीः करोति ? इति। कः पुनर्विधौ विशेषः ? विधौ शब्दार्थेन व्यवहारो भवति, तिस्रोऽनुष्टुभः चतस्रो गायत्र्यो न शक्याः कर्त्तुम्, शक्यास्तु चतस्रश्चतुर्विंशतयः। तस्मात् तत्र सङ्घायां गायत्रीशब्दः इति।

अत्र ब्रूमः।

यावदुक्तम् ॥ २४ ॥ (आ० नि०)

इहैव एकत्र सङ्घार्थो न अन्यत्र, क्वचित् दर्शनात्।

आह, यद्येवं न सङ्ख्यावचनः, कथम् इह सङ्ख्यार्थो जातः ? इति। उच्यते, लक्षणयाऽपि विधानं भवति, यथा लोके, अमी पिष्टपिण्डाः सिंहाः क्रियन्ताम् इति, वेदेऽपि, पृष्ठैरुपतिष्ठन्ते इति। न च, तत्र सिंहशब्दः प्रतिकृतिवचनो दृष्टः इति, अन्यत्रापि प्रतिकृतिवचनो विज्ञायते, पृष्ठशब्दो वा मन्त्रवचनः, न च, लक्षणया प्रयोगेऽशब्दार्थः परिच्छिद्यते, यत्कारणं, स्वार्थे एव वर्त्तमानः अर्थान्तरं लक्षयति, स्वार्थं जहत् नैव लक्षयेत्। तस्मात् अयमपि अहेतुः।

अपूर्वे च विकल्पः स्याद्दि सङ्ख्याविधानम् ॥ २५ ॥ (यु०)

अपूर्वे च दर्शपूर्णमासकर्मणि विकल्पः स्यात्, यदि सङ्ख्यायां गायत्रीशब्दः। तत्र हि श्रूयते, गायत्र्या परिदध्यात् इति। एवं सति आलुहोतायाश्चतुर्विंशत्यक्षरस्य पदसमयस्य च विकल्पः स्यात्। विकल्पे पक्षे आलुहोतायाः बाधः, स च अयुक्तः सत्यां गतौ। तस्मादपि नैतत् सङ्ख्याविधानम्।

ऋग्गुणत्वान्नेति चेत् ॥ २६ ॥ (आ०)

अथ उच्यते, न प्रकृतौ विकल्पो भविष्यति। कुतः ?। ऋग्गुणत्वात्, ऋग्गुणो हि तत्र प्रयोगोऽङ्गीकृतः, ऋचः तस्य सान्निध्ये आम्नाताः, यदि अन्यथा परिदधीत, ऋग्गुणत्वं बाध्येत। तस्मात् तत्र आलुहोतयैव परिधास्यति, तथा

मति गायत्रा परिच्छिन भविष्यति। ऋग्गुणत्व च उप गृहीतम।

तथा पूर्ववति स्यात् ॥ २७ ॥ (आ० नि०)

पूर्ववति अपि बृहस्पतिसवे तथा स्यात्, यथा, अपूर्वे। अत्रापि ऋग्गुणक प्रयोग अङ्गीकृत चोदकेन, तत्रापि ऋतु उपादीयमानासु गायत्र चैव अह कृत भवति। ऋग्गुणकत्व च न बाधितम्। तस्मात् न अक्षरावलोप।

गुणाविशेषय सर्वत्र ॥ २८ ॥ (यु०)

तुशब्दस्य स्थाने चशब्द, दृष्टश्च तुशब्दस्य अर्थे चशब्द, यथा, कि च इह भवति इति। गुणस्य चतुर्विंशतिस ङ्ख्याया सर्वत्राविशेष, कृतस्नायाम आजह्वोतायां, न अवयवे। अत तस्याम उपादीयमानायाम् ऋग्गुणत्व च उपगृहीत भवति, सङ्ख्या च। बृहस्पतिसवे पुन या ऋच चोदकेन अङ्गीकृता, तासाम् अवयवे चतुर्विंशतिसङ्ख्या निविष्टा, तस्मिन् उपादीयमाने ऋग्गुणत्वम् अनुपात्त भवति, प्रकृति गायत्रीषु तु उपात्त भवति। तस्मात् न सङ्ख्याभिधाने गायत्रीशब्दे प्रकृतिगायत्रीणाम् आगम प्राप्नोति।

अपर आह, इह तावदयं सङ्ख्यावादी प्रष्टव्य, कस्मात् अक्षरगतायामेव सङ्ख्याया भवानवस्थित, न पुन अन्यास च्छन्दोगतायामपि, अहगताया चमसगताया वा? यावता *अविशेषेण श्रुत, गायत्रमेतत् अहर्भवति इति। एव सति* सर्वत्र गुणाविशेष प्राप्नोति।

निष्पन्नग्रहणात् नेति चेत् ॥ २९ ॥ (आ॰)

स चेत् ब्रूयात्, यत्र अयं निष्पन्नः, गायत्रीशब्दः प्रसिद्धः इत्यर्थः। तस्य ग्रहणं न्याय्यम्, अयं च अक्षरगतायामेव सङ्ख्यायां प्रसिद्धो न सर्वत्र। तस्मात् न सर्वसङ्ख्येयगतो गृह्यते इति। स वक्तव्यः,

तथेहापि स्यात् ॥ ३० ॥ (आ॰ नि॰)

यथा अक्षरगतायामेव सङ्ख्यायां दृष्टो न अन्यत्र, एवम् ऋक्षु एव दृष्टो न अन्यस्मिन् चतुर्विंशत्यक्षरे गद्ये वा, यथा च अक्षरेषु एव दृष्टः इति न अनक्षरे विज्ञायते। एवम् ऋक्षु दृष्टः इति नानृक्षु विज्ञातु न्याय्यः।

अत्र आह, यद्यपि, अयम् ऋक्षु गायत्रीशब्दः एवमपि अक्षरावलोपः कार्य्यः। किं कारणम्?। प्रकृत्युपबन्धनात् चोदकेन अत्र प्राकृत्यः त्रिष्टुब्जगत्यः प्रापिताः, ता इमा नोज्झिता भविष्यन्ति। गायत्रीशब्दश्च सङ्ख्यासामान्यात् शक्नोति तदवयवान् वक्तुम्, एवम् उभौ विधी अनुगृहीतौ भविष्यतः प्राकृतो वैकृतश्च इति। अत उत्तरं पठति,

यदि वाऽविशये नियमः प्रकृत्युपबन्धाच्छरेष्वपि प्रसिद्धः स्यात् ॥ ३१ ॥ (आ॰ नि॰)

यदि अविशये अप्रसंशयेऽपि गायत्रीषु विहितासु प्रकृत्युपबन्धनात् अगायत्र्यां गायत्रीशब्दः कल्प्यते, शरेष्वपि

शरमय बर्हिर्भवति इति कुशेषु शरशब्दः कल्पयितव्यः। कौशमेव बर्हिः कार्य्यम्। वक्तव्यो वा विशेष।

दृष्टः प्रयोग इति चेत् ॥ ३२ ॥ (आ०)

अयम् विशेषो दृष्ट, चतुर्विंशतिसङ्ख्यायाम् अक्षरगतायां गायत्रीशब्दस्य प्रयोगः, ये द्वे गायत्रौ सा एका जगती इति, तेन शक्यते कल्पयितुम्।

तथा शरेष्वपि ॥ ३३ ॥ (आ० नि०)

शरशब्दस्यापि कुशेषु प्रयोगो दृश्यते, शरवणमेव इदं कुशवनम् इति।

भक्त्येति चेत् ॥ ३४ ॥ (आ०)

अत्र उच्यते, स तत्र शरशब्दो भाक्तः प्रयुज्यते, दीर्घत्वात् पृथुपत्त्रत्वात् सादृश्यवादोऽसौ, शरवणमेव इदं कुशवनम् इति स्वार्थे वर्त्तमानं सादृश्यं गमयति, स्वार्थं जहत् कथं गमयेत्, तस्मात् शरेष्वेव तत्र शरशब्दस्य प्रयोगो न कुशेषु इति।

तथेतरस्मिन् ॥ ३५ ॥ (आ० नि०)

तथा इतरस्मिन् अपि ये द्वे गायत्री सा एका जगती इति भाक्त एव गायत्रीशब्द इत्युक्त, सोऽपि स्वार्थ एव वर्त्तमानं तत्सादृश्यं गमयति इति भक्त्येव प्रयुक्तो न मङ्ख्याया, तस्मात् न सङ्ख्याया गायत्रीशब्दः। अतो न अक्षरलोपः कर्त्तव्यः।

अर्थस्य चासमाप्तत्वात् न तासामेकदेशे स्यात् ॥ ३६ ॥ (यु०)

अपि च त्रिष्टुब्जगतीनाम एकदेशे वाक्यमपरिसमाप्त भवति, न च, अपरिसमाप्तेन वाक्येन अर्थः कश्चित् अभिधीयते, अर्थाभिधानार्थश्च मन्त्रप्रयोगः, तत्र मन्त्रप्रयोग एव अनर्थकः स्यात। तस्मात् न तासां त्रिष्टुब्जगतीनाम् एकदेशे गायत्रीशब्दः स्यात्। तस्मात उत्पत्तिगायत्रीणा मेव दाशतयीष्वागमः कर्त्तव्य इति । (८।३।६ अ०) ।

इति श्रीभट्टशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये अष्टमस्य अध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ।

अष्टमस्य अध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

दर्विहोमशब्दस्य कर्म्मनामधेयताधिकरणम्

दर्विहोमो यज्ञाभिधानं होमसंयोगात् ॥ १ ॥

यदेकया जुहुयात, दर्विहोमं कुर्य्यात् इति श्रूयते। अस्मिन् दर्विहोमशब्दे भवति संशयः, किं गुणविधिः, उत कर्म्मनामधेयम् ? इति। किं प्राप्तम् ? दर्विहोमो यज्ञाभिधानं, कर्म्मनामधेयम् इत्यर्थः। कुतः ?। होमसंयोगात्,

होमशब्दः अत्र श्रूयते, तत्प्रधानश्च अयं समासः, दर्विशब्द उपसर्जनं, होमश्च कर्म। अथवा जुहुयात् इति कर्म उच्यते, तेन समुच्चितो यदेकया जुहुयात् इति। तस्मात् कर्मनामधेयं स्थितं तावत्। ततः अर्थान्तरं प्रक्रियते। (८।४।२ अ०)।

दर्विहोमशब्दस्य लौकिकवैदिकोभयकर्मनामधेयताधिकरणम्।

स लौकिकानां स्यात् कर्त्तुस्तदाख्यत्वात् ॥ २ ॥

(पू०)

यदा कर्मनामधेयं, तदा चिन्त्यते, किं लौकिकानां स्मार्त्तानां कर्मणाम् अष्टकादीनां नामधेयं दर्विहोमशब्दः, उत सर्वेषाम् एव लौकिकानाम् वैदिकानाञ्च? इति। किं प्राप्तम्? स लौकिकानां स्यात्, स खलु दर्विहोमशब्दः, लौकिकानां कर्मणां नामधेयं स्यात्। कुतः?। कर्त्तुस्तदाख्यत्वात्, तेषां कर्त्ता, तेन दर्विहोमशब्देन समाख्यायते, स्थितानां दार्विहोमिको ब्राह्मणः, अस्मदानां दार्विहोमिको ब्राह्मणः इति। यश्च यत् करोति स तेन आख्यायते, यथा, लावकः, पावकः इति। यदि च अष्टकादीनां नामधेयम् एतत्, ततस्तेषां कर्मणां कर्त्ता दार्विहोमिकम् आख्यामर्हति इति। तस्मात् लौकिकानां नामधेयम्।

सर्वेषां वा दर्शनाद्वास्तुहोमे ॥ ३ ॥ (मि॰)

सर्वेषां लौकिकानां वैदिकानाञ्च नामधेयमेतत्, न लौकिकानामेव। कस्मात्?। दर्शनात् वास्तुहोमे, वास्तुहोमे हि वैदिके दर्विहोमत्व दर्शयति; यदेकया जुहुयात्, दर्विहोम कुर्य्यात्, पुरोऽनुवाक्याम् अनूच्य याज्यया जुहोति सदेवतत्वाय इति।

ननु विपरीतम् एतद्दर्शनं, यदेकया जुहुयात् दर्विहोम कुर्य्यात्, अदर्विहोम सन्तम् इत्यापद्यते, यदि दर्विहोम एव असौ, ततः एकया द्वाभ्यां च हूयमानो दर्विहोम एव भवति। तत्र एतद्दर्शनं नोपपद्यते, यदेकया जुहुयात् दर्विहोम कुर्य्यात् इति।

अत्र उच्यते, यदि लौकिकानाम् एव नामधेय, न वैदिकानाम्। ततः एकयापि हूयमानोऽसौ नैव दर्विहोमो भवति, अलौकिकत्वात्, तत्र एतद्वचन नोपपद्यते, यदेकया जुहुयात् दर्विहोम कुर्य्यात् इति। तस्मात् ज्ञापकमेवेद, वैदिकानां दर्विहोमत्वे। एवमपि ज्ञापकम् उक्तम्, कुतः प्राप्तिः?। उच्यते, होमशब्दस्य सामान्याभिधायित्वात् प्राप्तिः। तस्मात् लौकिकवैदिकानां नामधेयम् एतत्। (८।४।२ अ॰)।

दर्विहोमशब्दस्य होमनामधेयताधिकरणम्।

जुहोति चोदनानां वा तत्संयोगात् ॥ ४ ॥

लौकिकानां वैदिकानाञ्च नामधेयं दर्विहोमशब्दः इति स्थितम्। इदानीं चिन्त्यते, किं यजतिचोदनानां जुहोतिचोदनानाञ्च सर्वेषां नामधेयम्, उत जुहोतिचोदनानाम्, एव? इति। अविशेषात् सर्वेषां इति प्राप्ते उच्यते, जुहोतीनां नामधेयं, न यजतीनाम्। कुतः?। तत्संयोगात्, होमशब्दसंयोगात्, अयं होमशब्दः जुहोतेर्वाचकः, न यजतेः, यजतौ लक्षणया स्यात्। तस्मात् जुहोतिनामधेयम्। (८।४।२ अ०)।

दर्विहोमशब्दस्य गुणविधिपरत्वनिराकरणाधिकरणम्।

द्रव्योपदेशाद्वा गुणाभिधानं स्यात् ॥ ५ ॥ (पू०)

स्थितादुत्तरम् उच्यते, यदुक्तं कर्मनामधेयं दर्विहोमः इति। तन्न, किन्तर्हि? गुणाभिधानं स्यात्, गुणविधिः इत्यर्थः। कुतः?। द्रव्योपदेशात्, द्रव्योपदेशोऽवगम्यते, दर्व्या होमो दर्विहोमः इति। एवम् एतौ दर्विहोमशब्दौ यथाप्रसिद्धिकल्पितौ भविष्यतः। तस्मात् गुणविधिः।

न लौकिकानामाचारग्रहणत्वाच्छब्दवतां चान्यार्थविधानात् ॥ ६ ॥ (सि०)

न अत्र गुणविधिरुच्यते। किंकारणम्?। लौकिकानां

तावत् आचारगृहीता दर्व्विः त्वग्बिलया मूलदण्डया दर्व्या जुहोति इति, सा न विधातव्या, श्रौतानामपि अन्यानि होमार्थानि पात्राणि आम्नातानि, स्रुवेण जुहोति, चमसेन जुहोति इति, तैः सह दर्व्विविकल्पः स्यात्, स च अन्याय्यः, यत्कारणं स्रुवादीनां विधायकः शब्दोऽस्ति, स्रुवेण जुहोति इति, न तु दर्व्वेः, तत्र हि आनुमानिको विधिशब्दः ।

दर्शनाच्चान्यपात्रस्य ॥ ७ ॥ (यु॰)

अन्यच्च पात्रं दर्विहोमे दृश्यते, भूतेभ्यस्त्वेत्यपूर्वा स्रुवमुद्गृह्णाति इति । तस्मात् न गुणविधिः ।

तथाग्निहविषोः ॥ ८ ॥ (आ॰ नि॰)

अथ उच्येत, अग्निहविषोः कार्य्यं दर्व्विर्भविष्यति, दर्व्वौ होमो दर्विहोमो दर्व्वेर्वा होमो दर्विहोमः इति । तत्र ब्रूमः, तथाग्निहविषोः अपि, यथा पात्रकार्य्ये दर्व्विर्न युज्यते, तथा अग्निहविषोः कार्य्येऽपि, तत्रापि आहवनीय आधारत्वेन विहितः, यत् आहवनीये जुहोति इति, अन्यच्च प्रदेयत्वेन पुरोडाशादि । तस्मात् अग्निहविषोरपि कार्य्ये न दर्व्विनिवेशः ।

उक्तश्चार्थसम्बन्धः ॥ ९ ॥ (यु॰)

उक्तं च अस्माभिः अग्नेः कार्य्यं अन्यत् द्रव्यम् अस मर्थं, दहनपठनप्रकाशनकर्म अग्नेः, न च, एतत् कार्य्यम्

अन्यत् द्रव्यं शक्नोति कर्त्तुम् इति। तस्मात् न अग्निकार्य्यं दर्व्वेः उपदेशः। अतो न गुणविधिः, कर्म्मनामधेयनैव दर्विहोमशब्दः इति। (८।४।४।अ०)।

दर्विहोमशब्दस्थापूर्व्वताधिकरणम्।

दर्विहोमशब्दः कर्म्मनामधेयम्, इत्युक्तं, तत्र चिन्त्यते, किम् अपूर्व्वाः दर्विहोमाः, उत कुतश्चिद्धर्म्मग्राहिणः? इति। किं प्राप्तम्? न अपूर्व्वाः इति। कुतः?। इतिकर्त्तव्यताऽविधेः, अविहितेतिकर्त्तव्यताकं कर्म्म विहितेति कर्त्तव्यताकात् धर्म्मान् गृह्णाति इत्युक्तं, अविहितेतिकर्त्तव्यताकाश्चामी। तस्मात् पूर्व्ववन्तः इति, यदेतदेव, तदा एतत् आपतति, किंपूर्व्वाः? इति। अत्र उच्यते,

तस्मिन्सोमःप्रवर्त्तेताव्यक्तत्वात् ॥ १० ॥ (पू०)

तस्मिन् खलु दर्विहोमे सोमः प्रवर्त्तेत, सौमिको विध्यन्तः स्यात्। कुतः?। अव्यक्तत्वात्, अव्यक्तचोदनः सोमः, अमी अपि च अव्यक्तचोदनाः शिवे जुहोति, इति। अतः चोदनासामान्यात् सौमिको विध्यन्तः इति।

न वा स्वाहाकारेण संयोगाद्वषट्कारस्य च निर्देशात्तन्त्रे तेन विप्रतिषेधात् ॥ ११ ॥ (सि०)

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। न अत्र सौमिको विध्यन्तो न्याय्यः। किंकारणम्?। स्वाहाकारेण संयोगात्, स्वाहा-

कारेण संयुक्ता दर्विहोमाः, पृथिव्यै स्वाहा अन्तरिक्षाय स्वाहा इति। किम् अतः?। वषट्कारस्य निर्देशात्तस्मिन् तेन च विप्रतिषेधः, तस्मिं च सौमिके वषट्कारो निर्दिष्टः, तेन अस्य विप्रतिषेधः, उभयोः प्रदानार्थत्वात्। यदि सौमिको विध्यन्तः, ततो वषट्कारेण भवितव्यं तत्र एतत् स्वाहाकाराम्नानम् अनर्थकं स्यात्। अथ विकल्पः क्रियते, तथापि उभयोः पक्षे बाधः। अथ त्वपूर्वा दर्विहोमा, नैषां विरोधो भविष्यति। तस्मात् अपूर्वाः।

शब्दान्तरत्वात् ॥ १२ ॥ (हि० १)

शब्दान्तरं च यजतिशब्दात् जुहोतिशब्दः, यजतिचोदनश्च सोमः, दर्विहोमाः पुनर्जुहोतिचोदनाः, चोदनासामान्येन च धर्मप्राप्तिरिष्यते। तस्मादपि अयुक्ता सौमिको धर्मप्राप्तिः। ननु अव्यक्तत्वात् चोदनासामान्यम् उक्तम्। अत्र उच्यते, सामान्येऽव्यक्तत्वे, यजतिशब्दो विशेषलिङ्गं, तेन यजिमतीषु अव्यक्तासु धर्मनियमः, यथा समाने औषधगुणत्वे देवतैकत्वेन विशेषलिङ्गेन सौम्यकर्मणि आग्नेयविध्यन्तः इति।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १३ ॥ (हि० २)

लिङ्गदर्शनाच्च एतत् विजानीमो, न अत्र सौमिको विध्यन्तः इति, औदुम्बरीहोमे हि स्वाहाकारं विधाय आज्यविधिपरे वाक्ये दर्शयति, एतेन द्यावापृथिवी आप्-

णेत्यन्तरा क्षणा जुहोति। आ मूलात् अवस्त्रावयति। भूमिगतं स्वाहा करोति इति। यदि अत्र सौमिकी विधान्तः स्यात्, वषट्कारस्ततो भवेत्, न स्वाहाकारः।

उत्तरार्थस्तु स्वाहाकारो यथा साप्तदश्यं तत्राविप्रतिषिद्धा पुनः प्रवृत्तिर्लिङ्गदर्शनात्पशुवत् ॥ १४ ॥ (आ०)

लिङ्गदर्शनस्य परिहारः उच्यते, यदुक्तं, औदुम्बरीहोमे सिद्धवत् स्वाहाकारस्य दर्शनाच्च सौमिको विधान्तः इति। अत्र ब्रूमः, उत्तरार्थस्तु स्वाहाकारो यथा साप्तदश्यं, तत् यथा, साप्तदश्यम् अनारभ्याधीतं सप्तदश सामिधेनीरन्वाह इति, अनारभ्यवादानाम् प्रकृत्यर्थत्वात् दर्शपूर्णमासावगतम् ततः प्राकरणिकेन पाञ्चदश्येन बाधितं सत् विकृत्यर्थं जातं, एवम् अयं स्वाहाकारः अनारभ्याधीतः, स्वाहाकारेण वषट्कारेण वा देवेभ्यो हविः प्रदीयते इति, तेनैव न्यायेन प्रकृतिं निविविशुः सोमं दर्शपूर्णमासौ च, ततस्तत्रैव वषट्कारेण उपरुद्धः, तद्धर्मम् अन्यानि प्रदानानि उपसंक्रामति। तत्र अविप्रतिषिद्धा सोम धर्मप्रवृत्तिः पशुवत्, तद्यथा, पशौ साप्तदश्ये श्रूयमाणे न दार्शपौर्णमासिकी तत्र प्रवृत्तिर्विप्रतिषिध्यते, वाचनिकत्वात् साप्तदश्यस्य, एवम् इहापि वाचनिकत्वात्, स्वाहाकारं प्रति लिङ्गदर्शनात् न सौमिकधर्मप्रवृत्तिर्विप्रतिषिध्यते। पुनः शब्दश्च अनर्थकः, यथा किं पुनरिदम् ? इति।

अनुत्तरार्थो वाऽर्थवत्त्वादानर्थक्याद्धि प्राकृतस्योपरोधः स्यात् ॥ १५ ॥ (आ॰ नि॰)

यदुक्तं, उत्तरार्थः स्वाहाकारः इति, तन्न। कुतः?। अनुत्तरार्थः अर्थवत्वात्, प्रकृतौ एव अस्यार्थवत्वं, नारिष्टहोमेषु, पार्वणहोमयोश्च पूर्णमासाय सुराधसे स्वाहा इति, अनर्थकत्वात् हि प्राकृतस्य उपरोधः स्यात्, यदि प्राकृतो अनर्थकः स्यात् स्वाहाकारः, ततः प्राकृतस्य वषट्कारस्य विकृतौ प्राप्तस्य अनारभ्यवादेन स्यात् उपरोधः, वषट्कारबाधः इत्यर्थः, न त्वस्य आनर्थक्यम्, तस्मात् न उत्तरार्थः, न चेत् उत्तरार्थः, लिङ्गमेव एतत् भवति अग्नीषोमपूर्वत्वे दर्विहोमानां, भूमिगतं स्वाहा करोति इति।

न प्रकृतावपीति चेत् ॥ १६ ॥ (आ॰)

एवं, चेत् पश्यसि, नारिष्टहोमेषु पार्वणहोमयोश्च स्वाहाकारस्य निवेशः इति, प्रकृतौ ऽपि नारिष्टहोमादौ न अस्य निवेशो घटते, तत्रापि वषट्कार एव प्राप्नोति, स हि अविशेषेण दर्शपूर्णमासयोर्विहितः, द्वाधरो वषट्कार एव वै प्रजापतिः सप्तदशो यज्ञे अन्वायत्त इति। ननु स्वाहाकारोऽपि प्रत्यक्षं पठितः। सत्यं पठितः, वषट्कारस्तु विहितः, अतश्चोदना इति। न अस्य यज्ञो व्यथते प्रजापतौ यज्ञेन प्रतितिष्ठति इति स्वाहाकारं पाठेन प्राप्तं बाधते, पाठे हि आनुमानिको विधिः प्रत्यक्षेण विधिना बाध्यते,

न चेत् तत्रापि निवेशः, उत्तरार्थः एव स्वाहाकारो भवति विकल्पार्थः।

उक्तं समवाये पारदौर्बल्यम् ॥१७॥ (आ॰ नि॰)

अथ आह, नैतत् युक्तं, वषट्कारेण स्वाहाकारो बाध्यते इति। कुतः?। यतः उक्तं (३।३।१४ सू॰) श्रुत्यादीनाम् समवाये परस्य दुर्बलत्वं, इह च वाक्यप्रकरणयोः सन्निपातः, प्रकरणेन वषट्कारः प्राप्नोति, नारिष्टहोमेषु तन्मन्त्रपदैरेकवाक्यत्वात् स्वाहाकारः। वाक्यं च प्रकरणाद्बलीयः। ननु स्वाहाकारस्य उपरिष्टात् प्रदानार्थो वषट्कारः प्रयोक्ष्यते। न खलु स्वाहाकारेण एव प्रदानं निर्वर्त्तितम्, कथम् अविहितः प्रदानार्थं स्वाहाकारः प्रदानार्थं निर्वर्त्तयिष्यति? विहितश्च कथम् स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण वा देवेभ्यो हविः प्रदीयते? इति।

ननु उभयोः स्वाहाकारवषट्कारयोः प्रकृतावाम्नानात् अनारभ्य वादस्य आनर्थक्यम्। अत उच्यते, प्रदानार्थताम् अनयोर्विधास्यति। तस्मात् न सोमप्रकृतयो दर्विहोमाः।

तच्चोदना वेष्टेः प्रवृत्तित्वाद्विधिः स्यात् ॥१८॥ (पू॰ २)

वाशब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे। तच्चोदना वा, तत् इत्यनेन दर्विहोमाः प्रतिनिर्दिश्यन्ते। जुहोतिचोदना ये दर्शपूर्णमासयोः अङ्गकर्मविशेषाः, ते दर्विहोमेषु प्रवर्त्तेरन्। के पुनस्ते?। नारिष्टहोमाः। कस्मात् कारणात्?। ते

हि प्रवृत्तधर्माणः, सर्वेष्टिषु सर्वपशुबन्धेषु प्रवर्त्तमाना दृष्टाः, यस्य च यो धर्मः प्रायेण दृष्टः, स तस्य अदृश्यमानोऽप्यनुमीयते, यथा यः परार्थान् प्रायेण करोति, अन्यस्मिन् अपि परार्थकरणे स एव सम्भाव्यते। तस्मात् तेषां प्रवृत्तिः।

शब्दसामर्थ्याच्च ॥ १९ ॥ (हे॰ १)

शब्दसामर्थ्यं च, चोदनासामान्यं दर्विहोमानां, नारिष्टहोमेऽपि हि जुहोतिचोदना। नारिष्टान् जुहोति, मिन्वे जुहोति इति, चोदनासामान्यात् धर्मप्राप्तिः।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २० ॥ (हे॰ २)

लिङ्गं चेतम् अर्थं दर्शयति, यथा नारिष्टहोमपूर्वत्वं दर्विहोमानाम् इति। किं लिङ्गं भवति?। अग्निहोत्रे श्रूयते, यदि कीटोऽवपद्येतान्तःपरिधि निनयेत् इति, तथा अग्नौ श्रूयते, अन्तर्वेदि तिष्ठन् सावित्राणि जुहोति इति, परिधयो वेदिश्च अङ्गप्रधानार्थत्वात् नारिष्टहोमाङ्गं, यदि तेषां धर्माः प्रवर्त्तेरन्, तत एतद्दर्शनम् उपपद्यते। तस्मात् तेषां प्रवृत्तिः।

तत्राभावस्य हेतुत्वात्, गुणार्थे स्याददर्शनम् ॥ २१ ॥ (उ॰)

यदेतत् गुणार्थे नारिष्टहोमार्थे दर्शनम् उपदिष्टं, नारिष्टहोमानां प्रवृत्तावित्यर्थः, अदर्शनं तत् अमापकम् इत्यर्थः। कुतः?। तत्राभावस्य हेतुत्वात्, तत्स्वेषु अप्रति-

ष्ठिता वै यजमानाः इत्याहुः। नैषां बर्हिः संनह्यति, न प्रयाजा इज्यन्ते, न अनुयाजा इज्यन्ते, न सामिधेनीः अन्वाह इति, अप्रतिष्ठितत्वं यजमानानां प्रतिज्ञाय तदुपपादनार्थम् इध्मादीनामभावो हेतुत्वेन उपदिश्यते। यदि च नारिष्टहोमाः प्रवर्त्तेरन्, ततोऽङ्गप्रधानार्थत्वात् इध्माबर्हिषोः सामिधेनीनां च यजमानेषु भावः एव स्यात् तत्र अयं तदभावो असत्वात् हेतुत्वेन न युज्यते। तस्मात् नारिष्टहोमानामप्रवृत्तिः।

विधिरिति चेत् ॥ २२ ॥ (आ०)

इति चेत् पश्यसि, दर्शनमेतत् इति, अथ कस्मात् विधिर्न भवति? नारिष्टहोमप्रकृतित्वात्, प्राप्तानाम् इध्मादीनां प्रतिषेधको विधिः सन् अपूर्वम् अर्थं विधास्यति। अनुवादोऽप्रवृत्तिविशेषकर अनर्थकः स्यात्, स्थितायां प्रतिज्ञायां सूत्रेण परिचोदयति।

न वाक्यशेषत्वात्, गुणार्थं च समाधानं नानात्वेनोपपद्यते ॥ २३ ॥ (आ० नि०)

न अयं विधिर्युज्यते। किंकारणम्?। अन्योऽत्र विधि आम्नातः, आदित्यं घृते चरुम् निर्वपेत्, पुनरेत्य गृहेषु इति, तस्य वाक्यशेषोऽयम्। कथं ज्ञायते?। तेन आकाङ्क्षितत्वात्। अप्रतिष्ठिता वै यजमानाः इति दोषम् अनुकीर्त्य इदं ब्रूयते, आदित्यं घृते चरुम् निर्वपेत्

पुनरेत्य गृहेषु इति, इयं वा अदितिः इयं प्रतिष्ठा यत् आदित्योऽस्यामेव प्रतितिष्ठति इति, तदेतत् तस्य दोषस्य परिहारार्थम् इति विज्ञायते। अतः तेन सहैकवाक्यतां याति, तन्मध्ये च ये इडाद्यभाववचनास्तेऽपि तच्छेषा एव समुच्चारणात् न्याय्याः, ते यदि विधयः कल्प्येरन् पृथग्वाक्यानि भवेयुः, तत्र एकवाक्यरूपं बाध्येत। व्यवहितकल्पना च स्यात्। न च एषां विधायकत्वम्, अनुवादस्वरूपत्वात्, तस्मात् न विधयः। अथ कोऽत्र विशेषः, यत् समाने लिङ्गत्वे अन्तःपरिधिदर्शनम् असाधकम् इतरत् साधकम्? इति। विशेषम् उपरिष्टात् वक्ष्यामः।

येषां वाऽपरयोर्होमस्तेषां स्यादविरोधात् ॥२४॥ (२य सू०)

येषां वा यागानाम् अपरयोः, अग्न्योः होमः, तेषां प्रवृत्तिः स्यात्, पत्नीसंयाजानाम् इत्यर्थः। कुतः?। अविरोधात्, तत्र विरोधो नास्ति, यो नारिष्टहोमानां प्रवृत्तौ उक्तः, तत्राभावस्य हेतुत्वात् इति, तेषां हि इध्मा बर्हिः सान्निध्याय नैवाङ्गं, तदभावदर्शनम् तत्र न विरुध्यते। प्रवृत्तिधर्माणस्तेऽपि जुहोति चोदनाय, सह पत्न्या जुहोति इति। तस्मात् तेषां प्रवृत्तिः।

तत्रौषधानि चोद्यन्ते, तानि स्थानेन गम्येरन् ॥२५॥ (२ उ०)

नैतत् युक्तम्। किंकारणम्?। यतः, तत्र औष

धानि चोद्यन्ते दर्विहोमे, यथा चातुर्मास्येषु पुरोडाशः करम्भपात्राणि तण्डुलाः इत्येवमादीनि, तानि स्थानेन गम्येरन् आज्यस्थानापन्ना आज्यधर्माः प्राप्येरन्, ते न शक्याः तत्र अनुष्ठातुम्, अनुष्ठीयमाना वा अकृतकार्याः स्युः, तत्र चोदको बाध्येत। तस्मात् न तेषां प्रवृत्तौ किञ्चित् प्रयोजनमस्ति, याज्यानुवाक्ये अपि मन्त्रान्तरेण निवर्त्त्येते, वषट्कारः स्वाहाकारेण।

लिङ्गाद्वा शेषहोमयोः ॥ २६ ॥ (३य पू०)

पिष्टलेप-फलीकरणहोमयोः वा प्रवृत्तिः स्यात्। कुतः?। लिङ्गात्, औषधसामान्यात, यत्र पत्नीसंयाजानां प्रवृत्तौ दोष उक्तः, धर्माणाम् आनर्थक्यं, तत् अत्र नास्ति। तत्र औषधधर्मा निर्वपणादयः शक्याः कर्त्तुम्। तस्मात् तयोः प्रवृत्तिः इति।

प्रतिपत्तौ तु ते भवतस्तस्मादतद्विकारत्वम् ॥२७॥

(३ उ०)

न तु एतदेवम्। कुतः?। यत. प्रतिपत्तिकर्मणी एतौ होमौ, दर्विहोमाश्च प्रधानकर्माणि, तेषां दूरतो भेदः, सामान्यतश्च धर्मप्राप्तिः इष्यते। यच्च उक्तम्, औषधधर्माः शक्याः तत्र कर्त्तुम् इति, प्रतिपत्तित्वात् अप्रयोजकौ एव निर्वपणादीनां धर्माणाम्। अतः तत्प्रकृतित्वं तेनैव न्यायेन नोपपन्नं, नापि प्रयोजनवत्,

तस्मात् एतदप्ययुक्तम् । एव न कुतश्चिदपि दर्विहोमानां धर्मप्राप्तिर्युज्यते । तस्मात् अपूर्वः ॥

सन्निपाते विरोधिनामप्रवृत्तिः प्रतीयेत विध्युत्पत्तिव्यवस्थानादर्थस्यापरिणेयत्वात् वचनादतिदेशः स्यात् ॥ २८ ॥ (आ० नि०)

अथ कस्मात् उभयपक्षसाधनानाम् अपि लिङ्गानाम् भावे अप्रवृत्तिः एव प्रतीयते, न पुनः प्रवृत्ति ? इति । उच्यते, सन्निपाते विरोधिनाम् एतेषां लिङ्गानां प्रवृत्तिः प्रत्येतुम् न न्याय्या । कुतः ? । विध्युत्पत्तिव्यवस्थानात्, विधीनाम् उत्पत्तिः पाठः, स च व्यवस्थितः, केचित् दर्शपूर्णमासयोः पठ्यन्ते, केचित् सोमे, तेषाम् अर्थस्य अपरिणेयत्वं, यत्र पठिताः, ततोऽन्यत्र परिणीयमानेषु प्रकरणं बाध्यते । तस्मात् अप्रवृत्तिः प्रतीयेत ।

तत्र आह, किम् एष एव उत्सर्गः सर्वत्र अप्राप्तिः ? इति । एवं खलु प्राप्ते उच्यते, वचनादतिदेशः स्यात्, यथा राष्ट्रभृताम् उदाहकर्म्मसु । असति एवंविधे वचने ऽपूर्वाः इति । अथ ये लिङ्गे अपदिष्टे, यदि कीटोऽवपद्येत, अन्तःपरिधि निनयेत्, अन्तर्वेदि तिष्ठन् सावित्राणि जुहोति इति, तयोः कः समाधिः ? । उच्यते, अन्यायपूर्वत्वात् लक्षणया वादः स विज्ञायते, अन्तःपरिधिदेशे अन्तर्वेदिदेशे इति, परिधीनां वेदेश्च तत्राभावात्, यथा रजनी मे कण्डूयति, तिलको मे स्पन्दते इति, रागा

भावे तिलकाभावे च तद्देशलक्षणया भवन्ति वक्तारः इति। (८।४।४अ०)।

इति श्रीभट्टशवरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये अष्टमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः। समाप्तश्चायमष्टमोऽध्यायः।

नवमस्य अध्यायस्य प्रथमः पादः।

अग्निहोत्रादिषु उक्तानां धर्माणामपूर्व्वप्रयुक्तत्वाधिकरणम्। (वर्णकान्तरद्वयसहितम्)।

यज्ञकर्म प्रधानं तद्धि चोदनाभूतं तस्य द्रव्येषु संस्कारस्तत्प्रयुक्तस्तदर्थत्वात् ॥ १ ॥

अष्टमेऽध्याये विशेषातिदेशलक्षणं वृत्तं, इदानीमूहलक्षणं वर्त्तयिष्यामः। त्रिविधश्च ऊहः, मन्त्र सामः-संस्कारविषयः, स इह प्राधान्येन वक्ष्यते, अन्यदपि किञ्चित् उपोद्घातेन प्रसङ्गेन च। आदितस्तावत् पर्य्येषिष्यते लक्षणसिध्यर्थम्। अग्निहोत्र दर्शपूर्णमासौ ज्योतिष्टोमश्च उदा-

हरणम्। तत्र पृथक् धर्माः समाम्नाताः। तेषु संशयः, किं ते अपूर्वप्रयुक्ताः, उत यजिप्रयुक्ताः? इति। अपूर्वप्रयुक्तेषु सत्सु ऊहः सिद्यति, यजिप्रयुक्तेषु तु सङ्करो धर्माणाम्। कथमिव?। सर्वे हि ते यजतयः, यजतिसामान्ये यजतिशब्दवाच्ये धर्मा विधीयमानाः सर्वत्र भवितुमर्हन्ति, अपूर्वप्रयुक्तत्वे तु, तदीयविशेषे विधीयमाना अन्यस्मिन् अपि तदीयविशेषापन्ने भविष्यन्ति। तस्मात् तत्र ऊहः सिद्धो भवति।

ननु एतत् सर्वं सप्तमे (१ अ०) विचारितं, निर्णीतं च। उच्यते, पुनः तदेव स्मार्य्यते, उत्तरचिन्ताविवक्षया। अथ वा तत्र योऽर्थो न उक्तः, तद्विवक्षयेदमुच्यते। कथासौ?। तस्य द्रव्येषु संस्कारस्तत्प्रयुक्तत्वात्तदर्थत्वात् इति, एतेन च इह प्रयोजनम् ऊह विवक्षितः, एवं हि स सिध्यति, तत्र एतत् न उक्तं, नैतेन तत्र प्रयोजनम् इति। तत्रत्या एतावती चिन्ता, किं प्रतिप्रकरणं नियता धर्माः, उत सर्वे सर्वत्र? इति, तत् अपूर्वप्रयुक्तत्वे यजिप्रयुक्तत्वे च सिध्यति, न द्रव्यसंस्कारस्य अपूर्वार्थत्वे, तत्तु इह सिद्धम्, तत्र अपूर्वप्रयुक्तत्वसिद्धौ व्यवहारार्थम् असूत्रितम् उपादीयते। तस्मात् अपुनरुक्तम्।

द्वितीयवर्णकम्।

अथ वा, अन्यामेव चिन्ताम् इह वक्ष्यामः, किं यजिनिमित्ता धर्माः अपूर्वप्रयुक्ताः, उत अपूर्वनिमित्ता अपूर्वप्रयुक्ताश्च? इति। इदानीं तु यजिप्रयुक्ता अपूर्वप्रयुक्ता

वा ? इति चिन्त्यते। किं तावत् प्राप्तम् ? यजिप्रयुक्ताः इति। कुतः ?। यजिशब्देन इतिकर्त्तव्यताया अभिसम्बन्धात्, एवं यागं कुर्य्यात्, एवं यागेन कुर्य्यात्, इति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, यजत्यर्थस्य यत् कार्य्यं, तत् प्रधानं, तद्धि कर्त्तव्यतया चोद्यते। यत्र कर्त्तव्यता, तत्रैवेतिकर्त्तव्यता। अथ यदुक्तं, यजतिशब्देनाभिसंयोगो धर्म्माणाम् इति, तदुच्यते, तस्य द्रव्येषु यजतौ च, यः संस्कारः, स तत्प्रयुक्तः अपूर्वप्रयुक्तः, तदर्थत्वात्, यजतेः, द्रव्याणां च तदीयत्वेन धर्म्मैरभिसम्बन्धः, न स्वेनात्मना, न हि धात्वर्थस्य च धर्म्माणां च परस्परेण आकाङ्क्षा विद्यते। प्रत्ययार्थेन हि इति कर्त्तव्यता आकाङ्क्ष्यते, कर्त्तव्यं कथम् ? इति, न यजिः कीदृशः ? इति। तस्मात् यत् कर्त्तव्यं, तस्यैवेतिकर्त्तव्यतया सम्बन्धः, अपूर्वं च तत्। तस्मात् अपूर्वप्रयुक्ताः इति।

तृतीयवर्णकम्।

एवं वा, एतेषु एव उदाहरणेषु इति चिन्त्यते, किं यजिनिमित्ता धर्म्मा अपूर्वप्रयुक्ताः, उत अपूर्वं प्रयोजकं निमित्तं च ? इति। किं प्राप्तम् ? यजिनिमित्तम् अपूर्वं प्रयोजकम् इति। कुतः ?। नैकस्य प्रयोजकत्वं निमित्तभावश्च उपपद्यते, यदर्थं हि क्रियन्ते धर्म्मा, तत् प्रयोजकम्। यस्मिन् सति क्रियन्ते, तन्निमित्तं, न च एकस्मिन् शब्दे अपूर्वार्थे, अपूर्वं च भवन्ति इति शक्यं वदितुम्, अन्या हि वचनव्यक्तिः अपूर्वार्थेषु, अन्या च अपूर्वे सति

इति, यजिनिमित्तत्वे तु भ्रन्दोऽवक्लृप्यते, एवं यागेन कुर्यात् इति, यागे सति अपूर्वस्य उपकारकाणि, असति अनुपकारकाणि अङ्गानि इति । तस्मात् यजिर्निमित्तम्, अपूर्वं तु प्रयोजकम् इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, यज्ञकर्म प्रधानं, यजतेः कार्य्यं, तद्धि फलवत् चोद्यते, तदीयेषु द्रव्येषु यजतौ च यः संस्कारः, सोऽपूर्वप्रयुक्तः, तदर्थास्ते इति कृत्वा क्रियन्ते, न यज्यर्थेन तेषाम् अभिसम्बन्धः, प्रयोगवचनेनैते प्रत्ययार्थेन सम्बध्यन्ते, स हि साकाङ्क्षो न धात्वर्थः । तस्मात् अपूर्वप्रयुक्ता अपूर्वनिमित्ताश्च । यदुक्तं, अपूर्वस्य प्रयोजकत्वं निमित्तभावश्च नोपपद्यते, वचनव्यक्तिभेदात् इति, तत्र उच्यते, प्रयोजकत्वं वाचनिकम्, निमित्तभावश्च नैव वचनात् भविष्यति इति, यद्धि येन प्रयुज्यते, भवति तत् तस्य निमित्तं, यथा, आरामपोषकस्य आरामो वेतनदाने प्रयोजको निमित्तं च, आरामे सति तस्मै वेतन दीयते, वेतनसम्बन्धो भवति आराम रक्षितुम् । तस्मात् धर्माणाम् अपूर्वमेव प्रयोजकं निमित्तं च इति । (९।१। २ अ०) ।

मीचप्रसापूर्व्वप्रयुक्तत्वाधिकरणम् । (वर्णकान्तरसहितम्)

संस्कारे युज्यमानानां तादर्थ्यात्तत्प्रयुक्तं स्यात् ॥ २ ॥ (पू॰)

दर्शपूर्णमासौ प्रति समामनन्ति, प्रोक्षिताभ्याम् उलूखलमुसलाभ्याम् अवहन्ति, प्रोक्षिताभ्यां दृषदुपलाभ्यां पिनष्टि इति। तत्र अयमर्थः सांशयिकः, किं प्रोक्षणं हन्तिपिषिप्रयुक्तम्, उत अपूर्वप्रयुक्तम् ? इति। किं प्राप्तम् ? संस्कारे हन्तिपिषाख्ये प्रयुज्यमानस्य प्रोक्षणस्य तत्प्रयुक्तता स्यात्, संस्कारप्रयुक्तता, संस्कारौ हि हन्तिपिषी। कुतः एतत्प्रयुक्तता ? इति। तादर्थ्यात्, यद्धि येन कर्त्तव्यं भवति, तत्, तस्य प्रयोजकं यदि अपूर्वम् अनेन क्रियते, ततोऽस्य अपूर्वं प्रयोजकं, यदि हन्तिपिषी, ततस्तौ प्रयोजकौ। प्रकरणाच्च अपूर्वं कर्त्तव्यं गम्यते, वाक्यात्, हन्तिपिषी, वाक्यं च प्रकरणाद्बलीयः इति।

ननु हन्तिपिष्योः क्रियमाणम् अपूर्वार्थं भविष्यति, तत्र प्रकरणं च वाक्यं च उभयमपि अनुग्रहीष्यते। उच्यते, न शक्यम् उभयम् अनुग्रहीतुम्, न प्रकरणसमाम्नायमात्रेण प्रकरणवतोऽर्थेन समाम्नातम् इति गम्यते, प्रकरणसमाम्नानात् प्रकृतेनैकवाक्यता भवति, ततः तादर्थ्यम् अवगम्यते, इह तु प्रत्यक्षाभ्यां हन्तिपिषिभ्यां प्रोक्षणस्य एकवाक्यता, सा प्रकृतेनैकवाक्यतां परोक्षां बाधेत, न च, द्वाभ्याम् अपि सहैकवाक्यता स्यात्, यदा एकेनैकवाक्यता, तदा तेन निराकाङ्क्षस्य न अन्येन अपि एकवाक्यता कल्प्यते। तस्मात् प्रकृतेन एकवाक्यत्वाभावात् न अपूर्वार्थं प्रोक्षणम्।

आह, ननु हन्तिपिषी अपूर्वार्थौ, तदर्थं प्रोक्षणं, तस्मात् अपूर्वस्य उपकारकम् इति। उच्यते, भवति प्रणाड्या उपकारकं, न तु अपूर्वप्रयुक्तं, द्विविधं हि अङ्ग

अङ्गस्य उपकारकं भवति, किञ्चित् अपूर्वस्य एतदङ्गम् विशिष्टम् इत्यनेन कारणेन अङ्गेन सम्बध्यते, किञ्चित् अनपेक्ष्यैव अपूर्वसम्बन्धं, स्वरूपेण एव कारणेन सम्बध्यते, यत् अपूर्वसम्बन्धं कारणत्वेन उपादाय धर्मजातमङ्गविशेषेण सम्बध्यते, तत् अपूर्वप्रयुक्तं भवति। तादृशं च विकृतौ अर्थान्तरे तत्कार्य्यापत्ते ऊहितव्यं भवति, तत्र पुनः स्वरूपमङ्गस्य धर्मसम्बन्धे कारणं भवति, तत् स्वरूपप्रयुक्तं, तत्र यद्यपि तेन धर्मवता अपूर्वं साध्यते, तत्र साध्यमानम् अपूर्वं न धर्मस्य प्रयोगहेतुभूत भवति, न तत् प्रयोजकं, तस्य स्वरूपं विद्यते इति न धर्मः प्रयुज्यते। तत्र विकृतौ अर्थान्तरे तद्रूपाभावात् ऊहो न अवकल्पते। एवं सति वाक्यान्निर्णयः, यदि वाक्यम् अपूर्वस्य कारणतां वदति, ततोऽपूर्वप्रयुक्तम्, अथ अङ्गस्य, ततोऽङ्गप्रयुक्तम्। तत्र उक्तप्रकरणात् अपूर्वप्रयुक्तं स्यात्, वाक्यात्तु अङ्गप्रयुक्तता इति। तस्मात् हन्तिपिपिप्रयुक्तं प्रोक्षणम् इति। यत्र यत्र हन्तिपिपी प्रयुज्येते, तत्र तत्र एवं धर्मकौ भवतः इति।

तेन त्वर्थेन यज्ञस्य संयोगात् धर्मसम्बन्धस्तस्माद्यज्ञप्रयुक्तं स्यात्संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥३॥ (सि०)

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, न तु एतदस्ति, हन्तिपिपिप्रयुक्तं प्रोक्षणम् इति, तेन तु अर्थेन हन्तिना पिपिषा वा। यस्मात् अपूर्वस्य संयोगः, तस्मात् तस्य प्रोक्षणसम्बन्धः, अपूर्वसाधनविशेषकारितः प्रोक्षणसंस्कारेण सम्बन्धः, ९

हन्तिपिषिकारित:। कथम्?। निष्प्रयोजनौ हन्तिपिषी, यदि तत्प्रयुक्तं प्रोक्षणं, तदपि निष्प्रयोजनम्, अतो न तत्प्रयुक्तम्।

आह, अपूर्वस्य उपकारकौ हन्तिपिषी न निष्प्रयोजनौ इति। उच्यते, न प्रोक्षणस्य अपूर्वस्य कश्चिदस्ति सम्बन्धः, यदि प्रोक्षणं न क्रियते, न, हन्तिपिषी अपूर्वस्य साधनभावं न गच्छतः, तस्मात् यद्यपि हन्तिपिषी अपूर्वस्य उपकारकौ, तथापि ताभ्यां सम्बध्यमानं प्रोक्षणम् अनर्थकमेव।

अथ उच्यते, यदर्थं हन्तिपिषी उपादीयेते, तत् प्रोक्षणसम्बद्धौ प्रकृतः कर्त्तुम्, नान्यथा इति। उच्यते, न एवञ्जातीयकः शब्दोऽस्ति इति। तत्र आह, अयमेव शब्दः एतमर्थम् अभिवदति इति। कथम्?। प्रोक्षिताभ्याम् अवहन्ति, प्रोक्षिताभ्यां पिनष्टि इति यत् हन्तिपिषिभ्यां क्रियते, तत् प्रोक्षणसम्बद्धाभ्याम् इति हन्तिपिषिकार्य्येण प्रोक्षणं सम्बध्यते, न ताभ्याम् इति। उच्यते, नैतदेवं, यदि यत् हन्तिपिषिभ्यां क्रियते, तत् प्रोक्षणेन अभिसम्बध्यते, सम्बन्ध एव प्रोक्षणस्य न स्यात्, तत् हि ताभ्याम् अभिनिर्वर्त्त्यते, किम् अपरं, तत् प्रोक्षणम् अभिनिवर्त्तयेत्। अथ प्रोक्षिताभ्याम् अपूर्वं क्रियते इति सम्बन्धः। न तर्हि हन्तिना पिषिणा वा। अथ तत्सम्बन्धोऽपि उच्यते इति। अनेकसम्बन्धे वाक्यभिद्येत। तस्मात् हन्तिपिषिभ्यां प्रोक्षणं सम्बध्यमानम् अप्रयोजनम् इति प्रकरणात् अपूर्वेण सम्बध्यते।

ননু এবং হন্তিপিপিসম্বন্ধো ন অবকল্পেত। অবকল্পিষ্যতে ইতি ব্রূমঃ। কথম্?। ইহ অবঘাতং প্রতি যতমানস্য দ্বয়ং নিষ্পদ্যতে, অবহন্তিরূপ, তণ্ডুলনির্বৃত্তিশ্চ। প্রণাড্যা চ অপূর্বভাবনাবিশেষঃ, তণ্ডুলনির্বৃত্তির্হি অপূর্বোপকারঃ, সোঽবহন্তিক্রিয়য়া চিকীর্ষিতঃ, তেন প্রোক্ষণস্য সম্বন্ধঃ, যদ্যপি অবহন্তিরূপেণ সম্বধ্যমানে প্রোক্ষণে তুল্যা সম্বন্ধো ভবতি। তথাপি তত্র নিষ্প্রয়োজনত্বাৎ লক্ষণৈব আশ্রীয়তে, লক্ষণা হি প্রত্যক্ষা, সা অদৃষ্টকল্পনায়া জ্যায়সী। ন চ, অবহন্তিঃ আরাদুপকারকোঽপূর্বং নিষ্পাদয়তি, দৃষ্টম্ উপকারং কুর্বন্ অদৃষ্টেন সামর্থ্যেন সমীচীনং করোতি ইতি গম্যতে, যদ্যপি চ নিষ্পাদয়েৎ, তথাপি উপকারেণ অসম্বধ্যমানং প্রোক্ষণং কেবলাবহন্তিসম্বন্ধেন অনর্থকম্ এব স্যাৎ। অতোঽবহন্তিলক্ষিতেন উপকারবিশেষেণাস্য সম্বন্ধঃ। তস্মাৎ অনবহন্তিরপি যঃ তৎকার্য্যাপন্নঃ, তত্র প্রোক্ষণং ভবত্যেব, যথা নখনির্ভিন্নে চরণৌ নখেষু। তস্মাৎ অপূর্বপ্রযুক্তঃ এবঞ্জাতীয়কো ধর্ম্মঃ ইতি।

বর্ণকান্তরম্। (উচ্চাবচধর্মে পরমাপূর্বপ্রযুক্তত্বাধিকরণম্)।

এবং বা,

অস্তি জ্যোতিষ্টোমঃ, তত্র ইদং সমাম্নায়তে, যাবত্যা বাচা কাময়েত, তাবত্যা দীক্ষণীয়ায়াম্ অনুব্রূয়াৎ, মন্দ্রং প্রায়ণীয়ায়াং মন্দ্রতরম্ আতিথ্যায়াম্ উপাংশু উপসৎসু ইতি। তত্র অয়ম্ অর্থঃ সাংশয়িকঃ, কিং পরমাপূর্বপ্রযুক্তা এতে ধর্ম্মাঃ, উত দীক্ষণীয়াদ্যপূর্বপ্রযুক্তাঃ? ইতি। কিং প্রাপ্তম্? পরমাপূর্বসংস্কারে দীক্ষণীয়াদ্যপূর্বে যুজ্যমানস্য

अस्य धर्मस्य परमापूर्वार्थत्वात् दीक्षणीयादीनां परमापूर्वार्थतैव स्यात्, परमापूर्वं हि फलवत्, यत् कर्त्तव्यतयाऽभिसम्बध्यते, तदेव धर्मैरभिसम्बध्यते, न अङ्गापूर्वं, निष्प्रयोजनं हि तत् इति ।

तेन त्वर्थेन यज्ञस्य संयोगाद्धर्मसम्बन्धस्तस्माद्यज्ञप्रयुक्तं स्यात् संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥३॥ (सि०)

तेन त्वर्थेन दीक्षणीयादिना, यस्मात् परमापूर्वस्य सम्बन्धः, तस्मात् परमापूर्वम् एवञ्जातीयकेन धर्मेण धर्मवत् । तस्मात् अङ्गयज्ञप्रयुक्तम् एवञ्जातीयकं धर्मजातं, तथा श्रुतिः शब्दो भवति, इतरस्मिन् पक्षे लक्षणा स्यात्, न च प्रायणीयाद्यपूर्वं निष्प्रयोजनं, ज्योतिष्टोमस्य हि तत् उपकारकं, न च, तत् विना, एवञ्जातीयकेन धर्मेण प्रायणीयाद्यपूर्वं सिद्धम्, अवहन्ति विधिवत् ।

यदुच्यते, विनैव धर्मेण, तत् अपूर्वं भविष्यति इति । तन्न । कुतः? । तदपि हि अपूर्वं, शब्दात् एव अवगम्यते, अस्तीति, प्राक् शब्दात्, अन्येन प्रमाणेन उपलब्ध्यायते । एवञ्जातीयके च शब्दप्रमाणके यत् शब्दः आह, तत् अस्माकं प्रमाणम् । शब्दश्च प्रायणीयाद्यपूर्वस्य उपकारकम् इमम् धर्मम् आह, न परमापूर्वस्य, वचनप्रामाण्यात् ।

एवञ्चापरमापूर्वनिष्पत्तेरनन्तरम् अविनाशि च अस्य धर्म. प्रतिष्ठितो न परमापूर्वं सङ्क्रमिष्यति, एवमपि प्रयोजनसमर्थः । तस्मात् एवञ्जातीयकं धर्मजातम् अङ्गापूर्वप्रयुक्तम् एव इति ।

किं भवति प्रयोजनम् इतरस्मिन् इतरस्मिन् वा पचे ? इति। उच्यते, अग्नसिधे समाम्नायते, त्वैधातवीया दीच णीया भवति इति, यदि परमापूर्वप्रयुक्त एवञ्जातीयको धर्म, ततः तस्य उपकारविशेषे निबद्ध इति तत्कार्थ्या-पन्नायां चैधातव्यायां भविष्यति। अथ आग्नावैष्णवापूर्व-प्रयुक्त, ततो न इदम् आग्नावैष्णवापूर्वम् इति तत्र त्वैधा-तव्यापूर्वं न तेन धर्मेण सम्भत्स्यते इति। (८।१।२। अ०)

—

फलदेवतासम्बद्धधर्म्माणामपूर्व्वप्रयुक्तताधिकरणम्।

फलदेवतयोश्च ॥ ४ ॥ (पू०)

दर्शपूर्णमासौ स्त, दर्शपूर्णमासाभ्या स्वर्गकामो यजेत इति। तत्र फलसम्बद्धो धर्मो देवतासम्बद्धश्च श्रूयते, फलसम्बद्धस्तावत्, अगन्म स्व सं ज्योतिषा भूमा इति, देवतासम्बद्धोऽपि, अग्नेरुज्जितिमनूज्जेय सोमस्य उज्जिति-मनूज्जेयम् इत्यादि। तत्र संशय, कि स्वर्गसम्बद्धस्य कर्मण स्वर्ग एव प्रयोजक:, अग्न्यादिसम्बद्धस्य अग्न्यादय एव, उत उभयत्रापि अपूर्व प्रयोजकम् ? इति। यद्येव अभिसम्बन्ध. क्रियते, गता: स्म. स्वर्ग, अग्न्यादीनां च उज्जितिमनूज्जे यम् इति, तत स्वर्गाग्न्यादिप्रयुक्त.। अथ एवं क्रियते, आगता दर्शपूर्णमासफल, दर्शपूर्णमासदेवताय उज्जितिम नूज्जेयम् इति, ततोऽपूर्वप्रयुक्त। किं प्राप्तम् ? स्वर्गाग्न्यादि प्रयुक्त: इति। कुत: ? मन्त्राम्नानसामर्थ्यात्, यस्य मन्त्रो

, वाचकः, स इह वदितव्यः इति गम्यते, श्रुत्या च स्वर्गाग्न्यादीनां वाचको मन्त्रः, लक्षणया दर्शपूर्णमासफलदेवतयोः, तस्मात् यत् फलदैवतम् इति समधिगतं स्वर्गाग्न्यादि, तत्प्रयुक्तो धर्मः स्यात् इति ।

न, चोदनातो हि ताद्गुण्यम् ॥ ५ ॥ (उ०)

नैतदस्ति, स्वर्गाग्न्यादिप्रयुक्तः इति, चोदनातः ताद्गुण्यं स्यात्, यत् फलवच्चोद्यते, तदितिकर्त्तव्यतया अनुबध्यते, अपूर्वं च फलवत्, न स्वर्गाग्न्यादि, तदर्थं वचनं सत् अदृष्टार्थं कल्पेत, लक्षणया च अपूर्वफलदेवतावचनेऽदृष्टोऽर्थः स्यात्, प्रोक्षाद्दनात् । एतस्मिन् पक्षान्तरे दृष्टे सति न स्वर्गाग्न्यादिवचनस्य अपूर्वस्य कल्पना न्याय्या, शब्दार्थस्य च फलदेवतात्वेन मतिप्रतिपत्तेरलाभात् लक्षणा अदृष्टा । तस्मात् अपूर्वप्रयुक्त एवञ्जातीयको धर्म. इति ।

किं भवति विचारस्य प्रयोजनम् ? । यथा पूर्वः पक्ष., सौर्ये कर्मणि अविकारेण मन्त्र. प्रयोक्तव्यः, यथा तर्हि सिद्धान्तः, ऊहेन भगवा ब्रह्मवर्चस सूर्यस्य उज्जितिमनूज्जेषम् इति फले पर्यवसितम् । देवतायाम् उत्तरा चिन्ता वर्णयिष्यते । (८।१।२ अ०) ।

अपूर्वायामदेवताप्रयुक्तताधिकरणम् ।

देवता वा प्रयोजयेदतिथिवद्भोजनस्य तदर्थत्वात् ॥ ६ ॥ (पू०)

नैतदस्ति, अग्न्यादयोऽप्रयोजकाः इति, सर्वा देवताः

सर्वेषां धर्माणां प्रयोजिकाः भवितुमर्हन्ति। कुतः?। भोजनस्य तदर्थत्वात्, भोजनं हि इदं देवतायाः, यागो नाम, भोज्यं द्रव्यं देवतायै प्रदीयते, सा भोक्ष्यते इति, देवतासम्प्रदानको हि अयं यागः श्रूयते, सम्प्रदानं च नाम कर्मणोऽपि ईप्सिततमादभिप्रेततरम्। तस्मात् न गुणभूता देवता, देवतां प्रति गुणभूते द्रव्यकर्मणी। अपि च य गो नाम देवतापूजा, पूजा च पूजनीयं प्रति गुणभूता लोके दृश्यते, तदेतत् अतिथिवत् द्रष्टव्यं, यथा यावत्किञ्चित् अतिथेः परिचरणं, सर्वं तत् अतिथिप्रयुक्तम्, एवम् इदमपि इति।

आह, ननु एवं ब्रुवता विग्रहवती देवता भुङ्क्ते च इत्यभ्युपगतं भवति। उच्यते, बाढं, विग्रहवती देवता भुङ्क्ते च। कुतः?। स्मृतेः, उपचारात्, अन्यार्थदर्शनाच्च एवं हि स्मरन्ति, विग्रहवती देवता इति, स्मृतिश्च नः प्रमाणम्। तथा विग्रहवतीं देवताम् उपचरन्ति, यमं दण्डहस्तमालिखन्ति, कथयन्ति च, तथा वरुणं पाशहस्तम् इन्द्रं वज्रहस्तम्। उपचारादपि स्मृतेर्द्रढिमानं कल्पयामः। तथा अन्यार्थवचनं, विग्रहवतीं देवतां दर्शयति, जगृभ्मा ते दक्षिणम् इन्द्रहस्तम् इति, पुरुषविग्रहस्य हि दक्षिणः सव्यश्च हस्तो भवति। तथा, इमे चित् इन्द्र रोदसी अपारे यत् संगृभ्णा मघवन् काशिरित्ते इति, काशिर्मुष्टिः सोऽपि पुरुषविग्रहस्य एव उपपद्यते। तथा, तुविग्रीवो वपोदरः सुबाहुरन्धसो मदे। इन्द्रो वृत्राणि जिघ्नते इति,ग्रीवा उदर बाहू इति पुरुषविग्रहदर्शनं भवति। तस्मात् विग्रहवती

देवता इति भुङ्क्ते च। कथम् अवगम्यते ?। स्मृतेः, उपचारात् अन्यार्थदर्शनाच्च, एवं स्मरन्ति, भुङ्क्ते देवता इति। तथा च एनाम् भुञ्जानाम् इव उपचरन्ति। यदस्यै विविधान् उपचारान् उपहरन्ति। तथा च अन्यार्थवचनं भुञ्जानाम् देवतां गमयति, अद्धीन्द्र पिब च प्रस्थितस्य इति, तथा च, विश्वासनानिजठरेषु धत्ते इति, एकया प्रति घा पिबत्साकं सरांसि त्रिंशतम् इति।

आह, न देवता भुङ्क्ते, यदि च भुञ्जीत देवतायै हविः प्रत्तं क्षीयेत। उच्यते, भ्रमरसभोजिनी देवता मधुकरीवत् अवगम्यते। कथम् ?। देवतायै हविः प्रत्तं नीरसं भवति, तस्मात् भ्रमरसं भुङ्क्ते देवता इति गम्यते।

आर्थपत्याच्च ॥ ७ ॥ (यु॰)

यदि कस्यचित् अर्थस्य ईशाना देवता उपचर्यमाणा च प्रसीदेत्, ततः तदाराधनार्थम् इयं देवतापूजा अभिनिर्वर्त्येत, न च एतदुभयम् अपि अस्ति इति, तत् उच्यते, अर्थपतिर्देवता इति। कथम् अवगम्यते ?। स्मृतेः, उपचारात्, अन्यार्थदर्शनाच्च, हि स्मरन्ति, अर्थानाम् ईष्टे देवता इति। तथा, देवग्रामो देवक्षेत्रम् इत्युपचारस्तामेव स्मृतिं द्रढयति। तथा अन्यार्थवचनम् ईशानां देवतां दर्शयति, इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या इन्द्रो अपामिन्द्र इत् पर्वतानां, इन्द्रो वृधाम् इन्द्र इन्मेधिराणाम् इन्द्रः क्षेमे योगे हव्य इन्द्रः इति, तथा, ईशानम् अस्य जगतः स्वर्दृशम् ईशानम् इन्द्र तस्थुषे इति।

तथा, स्मृत्युपचाराभ्यां प्रसीदति इत्युपगच्छामः, एव

हि स्मरन्ति, प्रसीदति देवता इति। तथा उपचरन्ति, प्रसन्नोऽस्य पशुपतिः, पुत्रोऽस्य जातः। प्रसन्नोऽस्य वैश्रवणो धनम् अनेन लब्धम् इति। तथा अन्यार्थदर्शनं भवति, आहुतिभिरिव हुतादो देवान् प्रीणाति इति, तस्मै प्रीता इषमूर्जं नियच्छन्ति इति।

ततश्च तेन सम्बन्धः ॥ ८ ॥ (यु० २)

ततो देवतायाः, तेन फलेन सम्बन्धः परिचरितुर्भवति, यो देवताम् इज्यया परिचरति, तं सा फलेन सम्बध्नाति। कथम्? एतत् अवगम्यते। स्मृत्युपचाराभ्यां, स्मरन्ति हि, देवता यष्टुः फलं ददाति इति, तामेव उपचारेण स्मृतिं द्रढयति, पशुपतिः अनेन उपचरितः, पुत्रोऽनेन लब्धः इति। तथा, अन्यार्थदर्शनम् इममेव अर्थं दर्शयति, स इत् जनेन स विशा स जन्मना स पुत्रैर्वाजभरते धना नृभिः। देवानाम् यः पितरमा वि वासति श्रद्धामना हविषा ब्रह्मणस्पतिम् इति, तथा, क्षत्र एवैनम् इन्द्रः प्रजया पशुभिः तर्पयति इति। तस्मात् हविर्दानेन गुणवचनेन देवता आराध्यते, सा प्रीता सती फलं प्रयच्छति, येन कर्मणा अग्निराराधितः, तस्य फलम् ईष्टे, तत् कर्त्रे प्रयच्छति, न तत् सूर्यः प्रदातुमर्हति वचनात् तत् अवगम्यते, कः किं प्रयच्छति इति, यथा अग्नौ धनं, न तत् सूर्ये।

अपि वा शब्दपूर्वत्वाद्यज्ञकर्म प्रधानं स्याद्गुणत्वे देवताश्रुतिः ॥ ९ ॥ (सि०)

नैतत्, तथाप्येतत् अवकल्पत एव, तत्र एतत् असम्बद्धं वा अवकल्पयितव्यं, स्तुतिर्वा, तच्च मतपक्षेऽपि तुल्यम्।

अथ एवम् उच्यते, तस्य एतद्वचनं यो गृहीतवान् तस्य हस्तम् इति। उच्यते, नैतत् अध्यवसेयम्, आदिमत्तादोषो वेदस्य प्रसज्येत, न च, गृहीतवान् आसीत् इत्युच्यते, प्रमाणाभावात्। एतस्मात् एव वचनात् अर्थात् कल्प्यते हस्तग्रहीता इति चेत्। तत्र, अयथार्थस्यापि उच्चारणं सम्भवत्येव यतः, यथा, दश दाडिमानि षडपूपाः इति। यस्यापि च एष पक्षो, विग्रहवान् इन्द्र. इति, तस्यापि इन्द्रशब्देन आमन्त्रणं सम्बोधनार्थं, सम्बोधनम् अनुवचनाय, तत्र सम्बद्धः इत्यवगते अनुवचनं न्याय्यं, न च, असौ केनचित् प्रकारेण सम्बद्धः इति अवगम्यते, अनवगते सम्बोधनं व्यर्थम्। वचनप्रामाण्यात् सम्बुध्यते इत्येव गम्यते इति चेत्। उक्तम् अदृष्टकल्पनायां हस्तादिकल्पनानुपपत्तिरिति। न च, असौ सम्बुद्धः इति अवधार्यते, प्रमाणाभावात्। तस्मात् सम्बोधनवचनं न सम्बोधनाय, निर्देशार्थमेव। अविग्रहपक्षेऽपि तत् निर्देशार्थमेव भविष्यति। तत्र आमन्त्रितविभक्तिवचनं स्तुतये, एवं इदं देवताख्यं साधयितृतमं, यच्चेतनादिवत् सम्बुध्य साधयति इति चेतनवदिव उपचर्यमाणः सम्बुद्धिशब्देन आमन्त्र्यते, तथा सम्बोधनशब्देन निर्दिश्य उच्यते, गृहीतवन्तो वयं तव हस्त त्वदाश्रया वयम् इत्यर्थ.। अस्माभि. इन्द्रकर्म कर्त्तव्यम् इत्येतत् अनेन स्तूयते।

तथा इमे द्यावापृथिव्यौ दूरे अपारे यत् सङ्गहासि

मघवन्नही ते पूजितो स्तुतिः इति सत्तमिव स्तुतिं स्तुत्यर्थेन वदति, तस्यापि भावे न प्रमाणमस्ति, न इदं वचन इत् महान् काशिः अस्ति, किन्तर्हि, यस्तव काशिः, स महान् इति, अन्यार्थस्तव काशिरस्ति इति, अन्यः तव काशिर्महान् इति। सता हि स्तुतिः उपपद्यते इति चेत्। नैतत्, नियोगतो यस्यापि पौरुषविधिकैरङ्गै र्नास्ति संयोगः, पौरुषविधिकैरङ्गैः तस्यापि स्तुतिर्भवति, यथा, एते वदन्ति शतवत् सहस्रवत् अभिक्रन्दन्ति हरितेभिरासभिः। विष्टी ग्रावाणः सुकृतः सुकृत्यया होतुश्चित् पूर्वे हविरद्यमाशत इति। तथा, सुखं रथं युयुजे सिन्धुरश्विनम् इति। तस्मात् न श्रुतिवचनात् अर्थापत्तिर्भवति पुरुषविधत्वे देवतायाः। तथा, तुविग्रीव इन्द्रः इति नैतत् युक्तं भवति, ग्रीवावान् इन्द्रः इति, किन्तर्हि याऽस्य ग्रीवा, सा महती। ग्रीवासत्त्वे नास्ति प्रमाणम्। न च, ग्रीवास्तुतिः अर्थापत्तिः अपुरुषविधेऽपि स्तुत्युपपत्तेः।

अपि च, इन्द्रो वृत्राणि जिघ्नते इत्येताभ्यां पदाभ्याम् इन्द्रशब्दः सम्बद्धो न शक्नोति तुविग्रीवादिभिः सम्बन्धं यातुं, विरुद्धारणम् अस्य प्रसज्यते, तुविग्रीवावान् इन्द्रो वेदितव्यः, वृत्राणि च इन्द्रो हन्ति इति, तथा हि सति भिद्येत। अभिन्नं च वाक्यम् उपलभ्यते, तदेवम् अवकल्पते, यदि तुविग्रीवादयोऽस्य न उपदिश्यन्ते इति स्तुत्यर्थं सङ्कीर्त्यन्ते तुविग्रीवादिः, अन्धसो मदे ईदृशो वृत्राणि हन्ति इति एषा तु वचनव्यक्तिः, वृत्रवधोपदेशपरम् इदं वचनम् इति। यदपि वचनं, बाहू ते इन्द्र रोमशौ, अघी ते इन्द्र

पिङ्गले इति, तदपि बाभ्रोः रोमशत्वम् अग्नेश्च पैङ्गल्यम् आह, न वाङ्मत्तामक्षिमत्तां च। यदपि अक्षिमत्ता वदति इति गम्यते, चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि इति, तदपि न चक्षुःसम्बन्धार्थं, चक्षुष्मते ब्रवीमि इति वचनसम्बन्धार्थं, तत् सतीमिव चक्षुष्मत्तां स्तुत्यर्थम् उच्चारयति। कुत एतत् अवगम्यते ?। चतुर्थीनिर्देशात्, यदि प्रातिपदिकार्थोऽध्यवसीयते, तथा वाक्यमभिधीत, चक्षुष्मान् इत्येवं च व्यदिक्ष्यत, चक्षुष्मते ते ब्रवीमि इति च। तस्मात् न किञ्चित् अन्यार्थदर्शनं पुरुषविधतां देवतायाम् इदं ख्यापयति इति। न च, इदं भोजनं, न हि देवता भुङ्क्ते। तस्मात्, भोजनस्य तदर्थत्वात् इति तत् असद्वचनम्।

यदपि स्मृत्युपचारान्यार्थदर्शनैर्भुङ्क्ते इति, तत् अविग्रहत्वेन प्रत्युक्तम्। अपि च, भुञ्जानायै देवतायै प्रत्तं हविः क्षीयेत। न च, मधुकरीवत् अन्नरसभोजिन्यो देवताः इति प्रमाणमस्ति, मधुकरीषु प्रत्यक्ष, न च तद्वत् देवतायाम्। तस्मात् न भुङ्क्ते देवता इति। यदुक्तं, देवतायै हविः प्रत्तं नीरसं भवति इति। नैष दोषः, वातोपहतं नीरसम्भवति इति, शीतीभूतं च। न च, असौ कस्यचित् अर्थस्य ईष्टे, अनीशा कथं दास्यति ? इति।

यदुक्तं, स्मृत्युपचारान्यार्थदर्शनैः ईशाना देवता इत्यवगम्यते इति। तन्न, स्मृतेः मन्त्रार्थवादमूलत्वात् इत्युक्तम्। उपचारोऽपि, देवग्रामो देवक्षेत्रम् इति, उपचारमात्रं, यो यदभिप्रेतं विनियोक्तुमर्हति, तत्तस्य स्वं, न च ग्रामं क्षेत्रं वा यथाभिप्रायं विनियुङ्क्ते देवता। तस्मात् न

सम्प्रयच्छति इति, देवपरिचारकाणान्तु ततो भूतिर्भवति, देवताम् उद्दिश्य, यत् त्यक्तम् ।

यदुक्तम्, अन्यार्थदर्शनम् ईशानां देवतां ख्यापयति, इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे इत्येवमादीनि । तत् प्रत्यचाम् अनीशानां देवताम् उपलभ्य अध्यवस्यामः, भाक्त एष शब्दः इति । तत्र आह, वचनप्रामाण्यादेव अस्य ईशानता अवगम्यते, यद्देवलोका अर्थान् विनियुञ्जते, तद्देवताभिप्राया-देव-इत्यध्यवस्यामः इति । तन्न, प्रत्यचात् प्रमाणात् देवता-परिचारकाणाम् अभिप्रायः इत्यवगम्यते, स न शक्यो बाधितुम्, येऽपि देवताम् ईशानां वर्णयन्ति, तेऽपि न अपह्नुवते परिचारकाणाम् अभिप्रायम् । किं आहुः, तथा देवता करोति, यथा परिचारकाणाम् अभिप्रायो भवति इति, न च, स ईशानो भवति, यः पराभिप्रायम् अनुरुध्यते, यस्य न स्वाभिप्रायात् विनियोगो भवति ।

अपि च, न च एतद्वचनं, वर्त्तमानकालोपदेशत्वात्, प्रत्यचविरोधात्, स्तुतिवादोऽवधार्य्यते, स्तुतिवादे च सम्भवति न वचनप्रामाण्यात् ईशिष्यते इति गम्यते । न च, देवता फलेन सम्बध्नाति, या तदर्थं परिचर्य्यते ।

यदुक्तं, ऋत्वुपचारान्यार्थदर्शनैर्ददाति प्रसीदति च इति । तत्र ऋत्वुपचारयोरुक्तं, यत् अन्यार्थदर्शनं, तस्मै प्रीता इषमूर्ज्जं प्रयच्छति इति । तत्र, अन्यस्य विधेराम्नानात्, दधिपतः सम्परिहर्त्तव्या इत्याह, इति, तथा व्यस एवैनम् इन्द्र प्रजया पशुभिस्तर्पयति इति, अथ ऐन्द्रस्य हविषो विधानम् । तस्मात् देवता न प्रयोजिका इति ।

अतिथौ तत्प्रधानत्वमभावः कर्मणि स्यात्तस्य प्रीतिप्रधानत्वात् ॥ १० ॥ (यु॰ नि॰)

यदुक्तम्, अतिथिवत् इति, तत् परिहर्त्तव्यम्। आतिथ्यम् अतिथिप्रयुक्तं स्यात्, आतिथ्ये हि तत्प्रीतिर्विधीयते, अतिथिः परिचरितव्यः, यथा प्रीयते, तथा कर्त्तव्यम् इति, दानं भोजनं वा कार्य्यम् इति, यदत् अतिथये रोचते, तत् कर्त्तव्यं, यत् तस्मै न रोचते, न तत् बलात्कारयितव्यम् इति। इह तु कर्म्मणि अभावः प्रीतिविधानस्य। तस्मात् विषमम् अतिथिना इति। (८।१।४ भ॰)।

प्रोक्षणादीनामपूर्वप्रयुक्तत्वाधिकरणम्।

द्रव्यसङ्ख्याहेतुसमुदायं वा श्रुतिसंयोगात् ॥११॥ (पू॰)

दर्शपूर्णमासयोः आमनन्ति व्रीहीन् प्रोक्षति इति, तत्रैव त्रीन् परिधीन् तिस्रः समिधः इति मन्त्रम्। चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत् पञ्चहोत्रा अमावास्याम् इति चतुर्मास्यानां द्वितीये पर्वणि वरुणप्रघासेषु आम्नायते, स्रूवेण जुहोति तेन हि अन्नं क्रियते इति। तत्र संशयः, किं द्रव्य सङ्ख्या-हेतु समुदायप्रयुक्ताः प्रोक्षणादयो धर्म्मा उत अपूर्वप्रयुक्ताः? इति। किं तावत् प्राप्तम्? द्रव्यादिप्रयुक्ताः इति, इह व्रीहीन् प्रोक्षति इति प्रकरणेन अपूर्वप्रयुक्तता स्यात् वाक्येन द्रव्यप्रयुक्तता, द्रव्येण हि प्रोक्षणस्य

समभिव्याहारः, तस्मिन्नपि समभिव्याहारे द्रव्यगता द्वितीया विभक्तिः प्रोक्षणस्य द्रव्यप्रयुक्ततां वदति।

तथा, त्रीन् परिधीन् इति, यत् त्रिशब्दस्य अभिधेयं, तत् इह मन्त्राम्नानसामर्थ्यात् वदितव्यम् इति गम्यते। सङ्ख्या स त्रिशब्दस्य अर्थः, तस्याः श्रुतिर्वाचिका, तत्सम्बद्धे अपूर्वे लक्षणा स्यात्,। यावन्तः परिधयः, तावन्तो वक्तव्याः इति।

तथा हेतुना धर्मः संयुज्यते वाक्येन, सूर्पेण जुहोति इति। किंकारणम्?। यतः तेन अन्नं क्रियते, तद्धोमेन सम्बद्धमन्नकरणद्रव्यं होमे विधीयते। प्रकरणात् अपूर्व-प्रयुक्तता स्यात्, यस्मात् अनेन होमेन अपूर्वं क्रियते, तस्मात् एतत् सूर्पेण निर्वर्त्तयितव्यम् इति, प्रकरणात् वाक्यं बलीयः, अतः प्रकरणं बाध्येत, येन येन द्रव्येण दर्वि-पिठरादिनाप्यन्नं क्रियते, तेन तेन होमः कर्त्तव्यः इत्येवम् अन्नकरणं सगुणं भवति इति।

ननु प्रथमे अध्याये प्रतिषिद्धा हेत्वर्थता, सूर्पस्य अर्थवादोऽयम् इत्युक्तम्। सत्यम् उक्तम्, अपूर्वप्रयुक्ततायां हि सिद्धायां न एकस्मिन् वाक्ये होमे सूर्पविधान, हेतुविधानं च अवकल्पते इत्यर्थवादः प्रकल्पते, न अन्यथा। *चतुर्होत्रा पौर्णमासीम् अभिमृशेत् पञ्चहोत्रा अमावास्याम्* इति समुदायसमभिव्याहारात् वाक्येन तत्प्रयुक्तता, प्रकरणसामर्थ्यात् लक्षणया अपूर्वसमभिव्याहारात् अवगताम् अपूर्वप्रयुक्ततां बाधते। तस्मात् द्रव्यादिप्रयुक्ताः प्रोक्षणादयो धर्माः।

अर्थकारिते च द्रव्येण न व्यवस्था स्यात् ॥१२॥ (यु०)

अपूर्वप्रयुक्ते एवञ्जातीयके धर्मे सति द्रव्येण च धर्मे व्यवस्था न स्यात्, पयसा मैत्रावरुणं श्रीणाति, ग्रक्तुभि र्मथिनं धानाभिर्हारियोजनं हिरण्येन शुक्रमाज्येन पात्नी वतम् इति। यस्मात् मैत्रावरुणोऽपूर्वस्य, तस्मात् पयसा श्रयितव्यः इति, ऐन्द्रवायवोऽपि अपूर्वस्य, सोऽपि पयसा श्रयितव्यः प्राप्नोति। एवं सर्वाणि श्रयणादीनि सर्वेषां ग्रहाणाम्। तत्र मैत्रावरुणादिग्रहणम् अविवक्षितं स्यात्। तस्मादपि द्रव्यादिप्रयुक्ताः प्रोक्षणादयः इति।

अर्थो वा स्यात्प्रयोजनमितरेषामचोदनात्तस्य च गुणभूतत्वात् ॥ १३ ॥ (सि०)

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। न द्रव्यादिप्रयुक्ता भवेयुः किन्तर्हि अर्थः एषां प्रयोजनम्, अर्थ इति अपूर्वं ब्रूमः, तदर्थास्ते, तद्धि कर्त्तव्यतया श्रूयते, यच्च कर्त्तव्यतया श्रूयते, तत् इतिकर्त्तव्यतया अनुबध्यते, इतरेषां द्रव्यादीनां कर्त्तव्यतया न चोदना, किन्तर्हि? अर्थस्य गुणभूतत्वेन, अर्थं प्रति अपूर्वं प्रति गुणभूतानाम् एषां श्रवणम्। कितमः?। यद्येवम्, अकर्त्तव्यानाम् इति कर्त्तव्यतया नास्ति सम्बन्धः इति।

ननु व्रीह्यादिसमभिव्याहारात् तर्हि सम्बन्धः, तत्र द्वितीयया व्रीहिसमुदायप्रयुक्तता गम्यते, लिङ्गवाक्याभ्याम्

मङ्घ्राहेतुप्रयुक्तता। न इत्याह, एवं सति फलं कल्पनीयं स्यात्, तस्मात् अपूर्वप्रयुक्तता।

ननु एवमपि सति अपूर्वोपकारः कल्पयितव्यः। सत्यं, कल्पयितव्यः, प्रकृतेनतु एकवाक्यतां नीत्वा, त्वत्पक्षे त्वप्रकृतेन फलवचनेन एकवाक्यता स्यात्।

ननु प्रकरणं वाक्यस्य श्रुतेर्वा न बाधकम्। सत्यम् अबाधकं, फलाभावात्तु भवदीयः पक्षो मुच्यते, तस्मिन् आनर्थक्येन अविवक्षिते प्रकरणवता प्रयोगवचनेन अपरिपन्थि प्रोक्षणादि विधायिष्यते। आह, अपूर्वसम्बन्धेऽपि तदीयैः व्रीह्यादिभिः एष धर्मः प्रयुज्यते, किम् एतत्। किम् एवं भविष्यति?। द्रव्यादिसम्बन्धश्च एवं हि न अवज्ञातो भविष्यति, फलं च न कल्पयितव्यम। उच्यते, नैवं शक्यं, व्रीहीन् प्रोक्षति इति हि व्रीहिजातिर्निर्दिश्यते, व्रीहिद्रव्य लक्षणार्था वा, अपूर्वसाधनविशेषलक्षणार्था वा। अन्यतरलक्षणया कृतार्था इति न उभयलक्षणार्था स्यात्, द्रव्य लक्षणे वा। तत्र च लक्षणैव दोषः, फलकल्पना-इति कृत्वा साधनविशेषलक्षणार्था जातिः अवसीयते, व्रीहिजातिलक्षितं यत् साधनं, किं तत्? यतः तण्डुला भवन्ति, तत् प्रोक्षितव्यम् इति तण्डुलनिर्वृत्तिकरता हि तत्र साधनत्वं, न द्रव्यता। एवं मङ्घ्रादिष्वपि योजयितव्यम्। तस्मात् अपूर्वप्रयुक्तता प्रोक्षणादीनाम् इति।

अपूर्वत्वाद्यवस्था स्यात्॥ १४॥ (पू॰ नि॰)

अथ यदुक्तम्, अर्थकारिते च द्रव्येण न व्यवस्था स्यात्

इति, साधनविशेषलक्षणार्थो जातिः इत्येवं सति व्यवस्था भविष्यति, मैत्रावरुणेन यत् क्रियते, तत्र पयःश्रयण, न तत् ऐन्द्रवायवेन। अतो न मैत्रावरुणापूर्वात् ऐन्द्रवायवस्य धर्माः, अपूर्वो हि ऐन्द्रवायवः। तस्मात् अपूर्वत्वात् व्यवस्था स्यात् इति।

तत्प्रयुक्तत्वे च धर्मस्य सर्वविषयत्वम् ॥ १५ ॥
(पू० यु० नि०)

यच मन्यते, द्रव्यादिप्रयुक्ताः प्रोक्षणादयो धर्माः इति, तस्य सर्वविषयता धर्मस्य प्राप्नोति, येऽपि भक्तार्था व्रीहयः, तेऽप्येवं प्रोक्षितव्याः प्राप्नुवन्ति, न च एतत् त्वयापि इष्यते। तस्मात् अयम् अस्मिन् पक्षे दोषः इति।

तद्युक्तस्येति चेत् ॥ १६ ॥ (आ०)

इति चेत् पश्यसि, सर्वविषयता धर्मस्य भविष्यति इति, तद्युक्तस्य प्रकरणयुक्तस्य भविष्यति। एवं प्रकरणम् अनुगृह्यते, न च सर्वविषयता धर्मस्य इति।

नाश्रुतित्वात् ॥ १७ ॥ (आ० नि०)

नैतदेवम्, न हि श्रूयते, करणयुक्ता व्रीहयो निर्वप्तव्याः प्रोक्षितव्याश्च इति। ननु प्रकरणानुग्रहाय एतदध्यवसानम्। न इत्याह, न हि, वाक्येन बाधितं प्रकरणम् उत्सहते धर्मान् नियन्तुम्। अथापि न बाध्यते, तथापि न प्रकरणस्य विशेष्टुम् सामर्थ्यमस्ति, कर्त्तव्यतया हि तत् क्रियमाणं चोद्यते इति न प्रसिद्धसम्बन्धमिव विशेषण-

त्वेन। तस्मात् न प्रकृतयागविशेषितानाम् व्रीहीणाम् निर्वापः प्रोक्षणं वा चोद्यते इति ।

अधिकारादिति चेत् ॥ १८ ॥ (आ०)

इति चेत् पश्यसि, न प्रकरणं विशेषकं व्रीहीणाम् इति। बाढ़म्, अधिकारात् ग्रास्यति अध्वर्य्युः, इमे भक्तार्थाः, इमे कार्य्यार्थाः, तत्र कार्य्यार्थान् प्रोक्षिष्यति इति ।

तुल्येषु नाधिकारः स्यादचोदितश्च सम्बन्धः पृथक्सतां यज्ञार्थेनाभिसम्बन्धस्तस्माद्यज्ञप्रयोजनम् ॥ १९ ॥ (सि०)

तुल्या एते व्रीहयः, ये एव भक्तार्थाः, ते एव कर्म्मार्थाः, न पृथक् केचित् कर्म्मार्था नाम। ननु ये निरुप्ताः, ते कर्म्मार्थाः। सत्यं भवेदेतत्, प्रोक्षणादिषु दोषो न स्यात्, निर्वापे तु दोषः, न तत्र केचन प्रकृता विद्यन्ते, पृथक्सतां यज्ञार्थेन निर्वापः श्रूयते। कथम्?। अपरेण गार्हपत्यं प्रागीषम् अनोऽवस्थितं भवति, तस्य दक्षिणं चक्रं आरुह्यानसोऽधि निर्वपति इति। तस्मात् धर्म्मस्य सर्वविषयत्वं *प्राप्नोत्येव पूर्वेण हेतुना अपूर्वप्रयुक्तत्वं प्रोक्षणादीनाम्* इति। (८।१।५ ष०)।

अग्निष्टोमे उपांशुत्वस्य प्राचीनपदार्थप्रयुक्तत्वाधिकरणम् ।

देशवद्वमुपांशुत्वं तेषां स्यात् श्रुतिनिर्द्देशात्तस्य च तत्र भावात् ॥ २० ॥ (सि०)

ज्योतिष्टोमे समाम्नायते,त्वरा वा एषा यज्ञस्य, तस्मात् यत्किञ्चित् प्राचीनम् अग्नीषोमीयात्, तेन उपांशु चरन्ति इति । तदत्र योऽर्थः सांशयिकः, किं प्राक् अग्नीषोमीयात्, यानि कर्म्माणि, तत्प्रयुक्तम् उपांशुत्वम्, उत परमापूर्वप्रयुक्तम् ? इति । किं प्राप्तम् ? प्राक् अग्नीषोमीयात् यानि अङ्गापूर्वाणि आरादुपकारकाणि, यच्च प्रधानद्रव्य सस्कारक, तत्प्रयुक्तोऽयं धर्म्मः, योऽयं देशसम्बद्धः । कुत एतत् ? । श्रुतिनिर्द्देशात्, मर्य्यादया देशलक्षिता ये पदार्थाः, ते श्रुत्या एतेन धर्म्मेण सम्बद्धाः, ये एतस्मिन् देशे पदार्थास्ते उपांशु चरन्ति इति ।

ननु वाक्येन एष धर्मो विनियुक्तो न श्रुत्या । न ब्रूमः, न वाक्येन इति, किन्तर्हि श्रुतेन अस्य एकवाक्यता, न प्रकृतेन, लक्षितेन, कल्पितेन वा इति । उच्यते एतस्मिन् एत दङ्गापूर्वाणाम् एव धर्म्म इति, न तु प्रधानद्रव्यस्य सस्कारक यत् अपूर्वं तस्यापि इति । कतमं तत् ? । यत् प्रधानद्रव्यसस्कारकं पूर्वस्मिन् देशे अस्ति इति । उच्यते, तस्य च तत्र भावात्, तस्य एवञ्जातीयकस्य पूर्वस्मिन् देशे भावात् । अस्ति हि सोमपरिवहणीय नाम सूक्तम् । तस्मात् देशधर्मो भविष्यति इति । यथा प्रणीताः प्रणेष्यन् वाच यच्छति, ता सह विष्कृता विसृजति इति । अस्मिन् देशे

ये पदार्थाः, तेषां धर्मो वाग्यमो न प्रधानापूर्वस्य, एवम् इदम् अपि उपांशुत्वम् इति।

यज्ञस्य वा तत्संयोगात्॥ २१॥ (पू०)

वाशब्दात् पचो विपरिवर्त्तते। नैतदस्ति, तद्देशानाम् धर्मः इति। कस्य तर्हि? परमापूर्वस्य इति। कुतः?। तत्संयोगात्, तत्संयोगो भवति, यज्ञस्य संयोगः, त्सरा वा एषा यज्ञस्य यत् प्राचीनम् अग्नीषोमीयात् इति, यज्ञस्य यत् प्राचीनम् इति सम्बन्धः, न त्सरा वा यज्ञस्य इति। कुतः?। प्राचीनं विशिंषन् यज्ञस्य इति शब्दो विधिपदशेषो भवति। ततः प्रवृत्तिविशेषकरो भविष्यति। इतरथा अर्थवादशेषः सन् अनर्थकः स्यात्, वादमात्रं हि अनर्थकम् इति। प्राचीनम् इति च यज्ञभागं श्रुत्या वदति, लक्षयति च तद्गतान् पदार्थान्, श्रुतिलक्षणाविषये च श्रुतिर्न्याय्या स्यात्। तस्मात् प्राग्देशस्य एव धर्मः, तेन अस्य श्रुत्या संयोगः, न प्राग्देशगतानाम् पदार्थानाम् तेरस्य लक्षणया सम्बन्धः स्यात्।

अथापि अर्थवादपदशेषो यज्ञस्य इति स्यात्, तथापि प्राग्देशः श्रुत्या धर्मेण सम्बध्यते, प्राग्देशगताः पदार्था लक्षणया इति यज्ञयुक्तता एव न्याय्या।

अपि च प्रत्यक्ष उपकारः परमापूर्वस्य लक्ष्यते, यत् प्राचीनम् अग्नीषोमीयात्, तत् उपांशुत्वेन शिथिलप्रयत्नः प्रचरन् अक्लिष्टः सुखं बहुतरकालं मौत्वम् अनुनिर्वर्त्स्यति। तस्मात् परमापूर्वप्रयुक्तम् उपांशुत्वम् इति।

अनुवादश्च तदर्थवत् ॥ २२ ॥ (पू० यु०)

अनुवादश्च तद्देशपदार्थस्यैव भवति, त्वरा वा, एषा यज्ञस्य यत्प्राचीनमग्नीषोमीयात् इति, त्वरा नाम छद्मगतिः। यथा शकुनिग्राहकस्य शकुनिं जिघृक्षतः छद्मना गतिर्भवति, शनैः पदन्यासो, दृष्टिप्रणिधानम्, अशब्दकरणञ्च, कथमनवबुद्धः शकुनिर्गृह्येतेति। एवमिहापि अनवबुद्धमिव गृहीतुं यज्ञ प्रच्छन्नगतिरुपांशुत्वं नाम। यथा शकुनिग्राहकस्य यस्मिन् देशे शनैः पदन्यासो न स तद्देशार्थः, अपितु तद्देशाभिगतस्य शकुनेरर्थेन क्रियते। एवमिहापि उपांशुत्वं न तद्देशानां पदार्थानामर्थेन क्रियते, तद्देशाभिगतस्य यज्ञस्यार्थेन गम्यते। यस्तु त्वराशब्दं यज्ञविशेषं मन्यते, तस्य सुतरामर्थवादः परमापूर्वप्रयुक्ततां दर्शयति, यज्ञस्यैषा त्वरेति। यथा शकुनेः त्वरा, एव यज्ञस्येति।

प्रणीतादि तथेति चेत् ॥ २३ ॥ (आ०)

इति यदुक्तं तत्परिहर्त्तव्यम्।

न यज्ञस्याश्रुतित्वात् ॥ २४ ॥ (आ० नि०)

नैतदेवं, तद्देशपदार्थप्रयुक्तैव स्यात्, न परमापूर्वप्रयुक्तेति। नात्र पदार्थानां यज्ञभागविशेष्यता वाक्यसम्बन्धेन अवगम्यते, यज्ञस्याश्रुतित्वात्, नात्र सम्बन्धी यज्ञशब्दः श्रूयते। नन्विदानीमेवोक्तं, यज्ञ तनिष्यन्तो

अध्वर्युयजमानौ वाचं यच्छतः इति। उच्यते, तद्देशपदार्थप्रयुक्ततायामप्येतदवकल्पते। कथम्? यज्ञ विस्तारयितु, वाचं यच्छतः, तौ वाचंयमौ सन्तौ अविचिप्यमाणचेतस्कौ, पदार्थेषु क्रियमाणेषु अप्रमाद्यन्तौ तथा कारयिते, यथा, न कश्चित् पदार्थः पदार्थावयवो वा हीयते, अध्वर्युर्वाग्य-[illegible]न अनन्यचेतस्को न पदार्थान् प्रमादयिष्यति। यज-[illegible]नैवं वाग्यमेन अनन्यचेतस्कः प्रमादयिष्यन्त तं बोधयिष्यति। अङ्गैरप्यनन्तरीयमाणैः यज्ञो विस्तार्य्यते, न केवलैः स्वैरवयवैरङ्गैश्च विस्तारयितुं वान्यमः शक्नोति, अस्मिन् काले क्रियमाणो न स्वेनात्मना। यज्ञसयोगश्चात्र विस्तारसम्बद्धः, तस्मादङ्गप्रयुक्ततायामप्युपपद्यते, यदध्वर्यु-यजमानौ वाच यच्छतः, तत् प्रजापतिभूयङ्गतौ यज्ञ तन्वाते इति दृष्टेन कारणेन, न अदृष्टेन इति वर्त्तमानकालापदेशादवगम्यते, यथा वयं वाग्यमेन तायमानं यज्ञ विद्यस्यैति।

तद्देशानां वा सङ्घातस्याचोदितत्वात् ॥ २५ ॥

(उ०)

स्थितादुत्तरम्। वाशब्दात् पक्षं विपरिवर्त्तयेत्, नैतदस्ति, परमापूर्वप्रयुक्तमुपांशुत्वमिति, कथन्तर्हि? प्राचीनम् अग्नीषोमीयात्, ये पदार्थाः तत्प्रयुक्तम्। कुतः?। सङ्घातस्याचोदितत्वात्, सङ्घात इति यद्यज्यभ्यासमङ्घातं ब्रूमः। न तस्यायं भाग उपांशुत्वेन सम्बद्ध इति चोदना। नैवं सम्बन्धः क्रियते, यज्ञस्य यत् प्राचीनमिति, कथं तर्हि?

त्तरा या एषा यष्टस्येति। कुतः?। तस्मादितिपदेन व्यवधानात्।

अथापि प्राचीनेन सम्बन्धः एवमपि न परमापूर्वप्रयुक्तम्, न हि यदित्यनेन देशोऽभिसम्बध्यते, किन्तर्हि? देशगताः पदार्थाः। यदि देशोऽभिसम्बध्येत, यत् प्राचीनमग्नीषोमीयादिति भवेत्, न यत्किञ्चिदिति, वीप्सायां एतद्भवति। वीप्सा च बहुषु भवति, नैकस्मिन्। एकदेश, बहवस्तत्र पदार्थाः। तस्मात्पदार्थानामुपांशुत्वेन सम्बन्धो न तद्देशस्येति। कथं पुनर्वीप्साऽवगम्यते? इति। यदित्यनेन लक्ष्यते। किमित्यप्रानवचनम्?। विशेषाः साम्नाताः ज्ञातुमिष्टाः प्रतीयन्ते, बहुषु च सामान्यं विशेषाय भवन्ति। तस्मात् तद्देशाः पदार्थाः वीप्सया लक्ष्यन्ते, ते च उपांशुत्वेन सम्बध्यन्ते इति।

ननु दीक्षणीयादिषु अन्यो धर्म उक्तः, यावत्या वाचा कामयेत तावत्या दीक्षणीयायामनुब्रूयात्, प्रायणीयायां मन्द्रतरमातिथ्यायाम् उपांशूपसत्सु इति। कथं तत्रोपांशुत्वं कर्त्तुं शक्यमिति?। उच्यते, स धर्म प्रधानेषु भविष्यति, दीक्षणीयादिषु प्रधानशब्दोपबन्धत्वात्, उपांशुत्वम् प्रधानवर्जितेष्वङ्गेषु निवेक्ष्यते, सामान्योपदेशात्।

प्रयोजनं, कुण्डपायिनामयने मासमग्निहोत्रं जुहोति इत्येवमादीनि प्रागग्नीषोमीयात्, एषु उपांशुत्वसम्बन्धो भवति, यथा पूर्वः पक्षः। यथा तर्हि सिद्धान्तः, न सम्बन्धः॥ (८।१।६ अ०)।

इष्टकासु सकृद्विकर्षणाद्यनुष्ठानाधिकरणम्।

अग्निधर्मः प्रतीष्टकं सङ्घातात्पौर्णमासीवत् ॥ २६ ॥ (पू०)

अस्ति अग्निः, य एवं विद्वान् अग्निं चिनुते इति। तत्रैव समाम्नायते हिरण्यशकलसहस्रेणाग्निं प्रोक्षति, दध्ना मधुमिश्रेणाग्निं प्रोक्षति, वेतसशाखयाऽवकाभिश्चाग्निं विकर्षति, मण्डूकेनाग्निं विकर्षति। तत्रायमर्थः सांशयिकः, प्रतीष्टकं किं विकर्षणं प्रोक्षणं च कर्त्तव्यम्, अथ सकृदेव कर्त्तव्यम्? इति। तत्रैवन्तावद्विचार्यते, किम् इष्टकासमुदायेऽग्निशब्दः, उत तद्व्यतिरिक्ते द्रव्यान्तरे? इति। यदि समुदाये, ततस्तत्सञ्चितानामिष्टकानाम् अनन्यमाने विशेषे सर्वासां प्रोक्षणं विकर्षणञ्च। यदा च द्रव्यान्तरे, ततः सकृदेवेति। किं प्राप्तम्? प्रतीष्टकम् इति। कुतः?। समुदाये हि अग्निशब्दो वर्त्तते। कथमवगम्यते?। द्रव्यान्तरस्याभावात्, द्रव्यान्तरमेवान्यत् नास्ति, कोऽग्निशब्देनाभिधीयेत? कस्मिन्नग्निर्निधीयेत? इति। कथं पुनर्नास्तीति गम्यते?। द्रव्यान्तरवैलक्षण्यात्, तत्र हि द्रव्यान्तरमस्तीति गम्यते, यत्रैकस्मिन् अवयवे गृहीत्वा कृष्यमाणे सर्वाः कृष्यते। कोऽभिप्रायः?। यद्येकोऽवयवो हस्तेन संयुक्तः कृष्यते, न द्रव्यान्तरम्। कः प्रसङ्गः?। यत्तत्र द्वितीयोऽप्यवयवः कृष्टेतेति। अथ द्रव्यान्तरमपि तत्र कृष्यते, तत्र द्रव्यान्तरस्य समवायिना अवयवानामपि निर्भागात् कर्षणमुपपन्नम्। न च, संयुक्-

प्रयोगस्य द्रव्यान्तरादृते धर्म एषोऽवकल्पते। न हि प्रवृद्धे काष्ठपूलके काष्ठे एकस्मिन्नाक्रम्यमाणे काष्ठान्तराणि क्रम्यन्ते। यत्र हि परस्पर-व्यतिषङ्गजनिता एका बुद्धिर्भवति, नावयवबुद्धिर्दृश्यते, नापि केनचित् अनुमानेन अनुमीयते, तत्र द्रव्यान्तरं जातमित्युच्यते, इह तु या एवैका गृहीत्वा क्रम्यते, सैवागच्छति, नेष्टकान्तराणि। भिन्निय मन्यते, तेन नावयवसंमूर्तिरस्तीति गम्यते। तस्मान्नास्ति द्रव्यान्तरम्। तत्र इष्टकाभिरग्निं चिनुते इति चयनमात्रम् इष्टकाभिः कर्त्तव्यम्। न, चयनमात्रेण कृतेन किञ्चित् इष्टमस्ति। तस्मादग्निनिधानार्थाना मिष्टकानां चयनसमुदायोपलक्षितानामगम्यमाने विशेषे सर्वासामेव प्रोक्षणं विकर्षणं च कर्त्तव्यम्, पौर्णमासीवत। यथा, य एव विद्वान् पौर्णमासीं यजते य एवं विद्वानमावास्यां यजते इति आग्नेयादय एव क्रियन्ते, नार्थान्तरं किञ्चित्। एवमिहापीति।

अग्निर्वा स्यात् द्रव्यैकत्वादितरासां तदर्थत्वात्॥ २१॥ (सि०)

वाशब्दात्पक्षो विपरिवर्त्तते। नैतदस्ति, प्रतीष्टकं कर्त्तव्यमिति, कथन्तर्हि? सकृदेवेति। तत एतद् वर्णते, द्रव्यान्तरमिष्टकाभिः क्रियते, तत्राग्निर्निधातव्य', तत्र चाग्निशब्दो वर्त्तते इति। कथम्?। परार्थैनेष्टकानां निर्देशात्, इष्टकाभिरग्निं चिनुते इति तृतीयया विभक्त्या

पारार्थ्यमिष्टकानामवगम्यते। यदि चयनमात्रमचोद्यते, तत् इष्टकासंस्कारार्थमवगम्यते। तत्र द्वितीयया विभक्त्या संयोगः स्यात्, तृतीयया संयोगो बाध्येत। तस्मादिष्टकाभिः अन्यत् क्रियते, तत्राग्निर्निधातव्यः, तदर्थो इष्टकाचयनं वेति।

आह, नन्वेतदुक्तं, तस्याभावादयमन्यः पक्षः परिगृह्यते इति। अत्रोच्यते, नाभावः, प्रत्यक्षा तत्रैकबुद्धिः, सा बह्वीषु इष्टकासु नावकल्पते। नच अवयवसन्निविष्टैष्यते पुरीषच्छन्नानाम्। तस्मात्पक्कामसंयोगेऽप्येकबुद्धेरुत्पादादेकम् इष्टकाभ्यो व्यतिरिक्तं द्रव्यम् अग्निनिधानार्थमस्ति। यदि वा इष्टकासंस्यूतिरप्येकबुद्धेरेवावगम्यते। यत्तु एकाकर्षणेन कृत्स्नाकर्षणम् इति। तत्र, संस्यूतौ तत्र विच्छेदः क्रियते। द्विविधानि हि द्रव्याणि, स्थावराणि जङ्गमानि च, तत्र स्थावरेषु विच्छेदो भवति। यथा, वनस्पतौ पर्णं गृहीत्वा कृष्यमाणे न स्कन्धः कृष्यते, स्थावरत्वात्। एवम इदमपि, स्थावरं हीदमग्निद्रव्यम्। तस्मात् सकृदेव प्रोक्षणं विकर्षणञ्च कर्त्तव्यमिति।

चोदनासमुदायात्तु पौर्णमास्यां तथा स्यात् ॥ २८ ॥ (आ० नि०)

अथ यदुक्तं, य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते य एवं विद्वानमावास्यां यजते इति, नात्र आग्नेयादिभ्यः किञ्चिदर्थान्तरं, तथा इहापि इति। उच्यते, युक्तं पौर्णमास्यां तथाभावः, चोदनासमुदायो हि तत्र कर्म, नच, कर्म-

माध्यं विद्यते, इह तु द्रव्यान्तरमस्तीत्युक्तम्। तस्मादैन्द्राग्नं पौर्णमासेति। (८।१।७ अ०)।

उत्तमाङ्गानामङ्गानां पत्नीसंयाजान्तत्वाधिकरणम्।

पत्नीसंयाजान्तत्वं सर्वेषामविशेषात् ॥ २९ ॥ (पू०)

अस्ति अहर्गणः, द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेत् इति। तत्र श्रूयते, पत्नीसंयाजान्तानि अहानि सन्तिष्ठन्ते इति। तत्रायमर्थः सांशयिकः, किं सर्वेषामङ्गानां पत्नीसंयाजान्तत्वम्, उत प्रागुत्तमात्? इति। दशमं वर्जयित्वा सन्देहः क्रियते, तस्य हि मानसान्तता वचनेनोक्ता। किन्तावत् प्राप्तम्? सर्वेषाम् अङ्गानामिति। कुतः?। अविशेषात् अविशेषेणोच्यते, पत्नीसंयाजान्तानि अहानि सन्तिष्ठन्ते इति न च, कश्चिद्विशेष आश्रीयते, तस्मात् सर्वेषामिति।

लिङ्गाद्वा प्रागुत्तमात् ॥ ३० ॥ (सि०)

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ। प्रागुत्तमात् पक्षः पत्नीसंयाजान्तता स्यात्। कुतः?। लिङ्गात्, लिङ्गं भवति, पत्नीसंयाजान्तानि अहानि सन्तिष्ठन्ते न बर्हिरनुप्रहरति असंस्थितो हि तर्हि यज्ञः इति यस्मिन् अहनि असंस्थितो यज्ञस्तस्मिन् पत्नी संयाजान्ततां दर्शयति। कथम्?। हेतुत्वेन असंस्था निर्दिश्यते, यस्मादिमानि असंस्थितानि

अङ्गानि, तस्मादेषु पत्नीसंयाजान्ततेति। संस्थिति शब्दोऽङ्गानि। अपिच, येषु अङ्ग सु पत्नीसंयाजान्तता, तेषु असंस्था दृश्यते कीर्त्त्यमाना। तस्मादसंस्थाया पत्नी संयाजान्ततायाश्च सामानाधिकरण्यम्। असंस्थाञ्च प्रागुत्तमात् दृष्ट्वा, प्रागुत्तमादेव पत्नीसंयाजान्ततामध्यवस्याम।

अनुवादो वा दीक्षा यथा नक्तसंस्थापनस्य ॥ ३१ ॥ (आ०)

वाशब्द पक्ष व्यावर्त्तयति। नैतदस्ति, प्रागुत्तमात् पत्नीसंयाजान्तता स्यात् इति। किन्तर्हि? सर्वेषामवि शेषात्। यदुक्तं, येषु पत्नीसंयाजान्तता, तेषु असंस्था दृश्यते। तस्मादसंस्थाया प्रागुत्तमादङ्ग पत्नीसंयाजान्तता नियच्छाम इति। नैतदेव, न हीदं विधिमूल दर्शन, नान्यप्रमाणमूलम्, अतो मृगतृष्णारूपमेतद्दर्शनम।

यदप्यसंस्था हेतुरिति, तदपि न स्यात्, उक्तं हि, स्तुतिस्तु शब्दपूर्वत्वात् (१।२।२३ सू०) इति। नच, सामा नाधिकरण्यम् असंस्थापत्नीसंयाजान्ततयो, पत्नीसंयाजान्तता सर्वेषामङ्गा शब्देन गम्यते, असंस्था पुनर्न्यायेन प्रागुत्तमादङ्ग। यदेतत असंस्थितो हि तर्हि यज्ञ इति, अर्थवाद एष पत्नीसंयाजान्ततास्तुत्यर्थं, तथाहि असंस्थितो यज्ञश्चिरेण संस्थास्यते इत्यालोच्यते, यस्मात् चिरेण संस्था स्यत तस्मादवलुप्यता, पत्नीसंयाजान्तानि अङ्गानि भव न्त्विति, सन्तिष्ठमानेष्वेवाङ्ग सु असंस्थावचन पत्नीसंयाजा न्तताप्रशसार्थं, संस्थास्यन्ति हि तानि अङ्गानि, अवभृथादय

रपां शेषा: पदार्था: करिष्यन्ते । यथा दीक्षोन्मोचनवचनं नक्तसंस्थापनस्य अर्थवाद:, एवमेतत् द्रष्टव्यम्। वरुणपाशाभ्यां वा एषो निधीयते यो दीक्षितोऽहोरात्रे वै वरुणपाशौ यद्दिवा संस्थापयेत् अनुन्मुक्तो वरुणपाशाभ्यां स्यात् नक्तं संस्थाप्यो वरुणपाशाभ्यामेवोन्मुच्यते श्रात्मनो हिंसाया: इति, अनुन्मुक्त: स वरुणपाशाभ्यां, न तावद्दीक्षया मुच्यते, अवभृथो हि दीक्षोन्मोचनार्थ:। अथवा उच्यते, वरुणपाशाभ्यामिव निर्मुच्यत इति बहवो नियमास्तदानीं विसृज्यन्ते, यान् आलोच्य एष वादो भवति। एवमिहापि चिरेण संस्थामालोच्य असंस्थितवचनं भवतीति।

स्याद्वाऽनारभ्य-विधानादन्ते लिङ्गविरोधात् ॥ ३२ ॥ (आ० नि०)

वाशब्दात् पक्षो विपरिवर्त्तते। भवेद्वा प्रागुत्तमात् पत्नीसंयाजान्तता, न हि आरभ्य उत्तमम् अह:, एष विधीयते, कथन्तर्हि? सामान्येन पत्नीसंयाजान्तानि अहानि भवन्तीति। तत्रान्ते लिङ्गविरोधो भवति। का पुनर्न्यायेन प्राप्ति:? इति। पत्नीसंयाजान्तानि अहानि सन्तिष्ठन्ते इति, तेन एतत् उक्तं भवति, शिष्टमवलुप्यते इति, सन्तिष्ठन्ते नानुष्ठीयन्त इति, कर्त्तृव्यापार एषु उपरमतीति, तेषु सहक्रियमाणेषु अह:सु अवश्यं कस्मिंश्चित् पदार्थे प्रवस्थाय अवश्यम् अपरस्य अह्न: पदार्था अनुष्ठातव्या:। तथानियमे प्राप्ते पत्नीसंयाजान्ते

संख्यातव्यमिति नियम्यते। तस्यावस्थानस्यैतत् प्रयोजनं, कथम् अहरन्तरस्य पदार्थानुष्ठानेन यौगपद्यमनुष्ठितं स्यादिति, एतद्धि दृष्टमवस्थानकार्य्यं, यस्मिन्नेतत् दृष्टम्, न शक्यं कल्पयितुं तत्रादृष्टम्। तत्र न पत्नीसंयाजान्तता, तत्रान्त्यस्य प्रयोजनं न विद्यते। तस्मात् प्रागन्त्यात् पत्नीसंयाजान्ततेति न्यायेन प्राप्ते लिङ्गदर्शनम्, असंस्थितो हि तर्हि यज्ञ इति। (९।१।८ अ०)।

त्रिः प्रथमामन्वाह इत्यादिषु स्थानधर्म्मताधिकरणम्।

अभ्यासः सामिधेनीनां प्राथम्यात् स्थानधर्मः स्यात्॥ ३३॥ (सि०)

स्तो दर्शपूर्णमासौ, तत्र सामिधेनीः प्रकृत्योच्यते, त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामन्वाह इति। तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः, किम् ऋग्धर्म्म एषः, यत्र तत्रस्था प्र वो वाज त्रिरभ्यसितव्या, उत स्थानधर्मः, या अन्याऽपि प्रथममुच्यते, सा त्रिरभ्यसितव्या? इति। कुतः संशयः?। उभयोरप्युपपत्तेः यद्येवम् अभिसम्बन्धः क्रियते, या असौ उच्चारितानां सामिधेनीनां प्रथममुच्चारिता, सा त्रिरभ्यसितव्येति, ततः प्र वो वाजाया ऋचो धर्म्मः। अथैवं विज्ञायते, प्राथम्यसंयुक्तं त्रिः ब्रूयादिति, ततो वचनस्य स्थानधर्म्मता।

किन्तावत् प्राप्तम्? ऋचो धर्म्म इति। कुतः?। प्राथम्यस्य व्यक्त्या सम्बन्धात्, व्यक्तेरभ्यासेन। कथमव-

गम्यते ?। स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्, व्यक्तिविशेषो हि स्त्री नाम, यदि तद्विशेषणं प्राथम्यं स्यात्, ततो लिङ्गविशेषनिर्देशोऽवकल्पते, साऽपि स्त्री अभ्यासेन सम्भंत्स्यते। अथ प्रथममनुब्रुवता विरम्यसितव्यमिति ततो व्यक्तिविशेषो न विवक्ष्येत, तत्र स्त्रीलिङ्गविशेषनिर्देशो नोपपद्यते। अपि च वाक्यभेदः प्रसज्येत, प्रथममुक्तं विरम्यसितव्यं, प्रथममुक्ता ऋक् विरम्यसितव्येति। मत्पक्षे पुनः प्राथम्यलक्षिताया ऋचो धर्म उच्यते, तत्रैकार्थविधाने न भवेद्वाक्यभेदः। अपिच श्रुत्या प्राथम्येन स्त्री सम्बध्यते, वाक्येनाभ्यासः। तस्मात् ऋग्धर्मो यत्र-तत्रस्था प्र वो वाजा विरम्यसितव्येति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, योऽयं सामिधेनीनां प्रथमायास्त्रिरभ्यास उच्यते, स प्रथमस्थाननिमित्तो धर्मः, न ऋचः कस्याश्चित् जातिनिमित्तः। कुतः ?। न हि कृत्स्नेऽपि ऋग्वेदे प्रथमा नाम काचित् ऋक् विद्यते, या विरम्यसेत, तत्र प्राथम्यम् ऋग्लक्षणार्थं स्यात्, इतरस्मिन् पक्षे श्रुतिर्न लक्षणा, श्रुतिश्च ज्यायसी लक्षणायाः। तस्मात् अस्मत्पक्षः।

अथ यदुक्तं, स्त्रीलिङ्गसम्बन्धादस्मत्पक्ष एव श्रुतिः, वाक्यं च न भिद्यते, स्त्रीलिङ्गोपपत्तिश्चेति। अत्रोच्यते, गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्तीति, अविशेष्यमाणायामपि व्यक्तौ यदश्रयं प्राप्त लिङ्गं, तत् आश्रयभूतं गुणस्य भवति। अविधित्सितेऽपि तस्मिन् लिङ्गविशेषनिर्देशोऽनुवादभूतो भवत्येव। यथा, शुक्लः

पुमान्, शुक्ला स्त्री, शुक्लं नपुंसकम् शुक्ल एकः, शुक्लौ द्वौ, शुक्ला बहव इति। शुक्लां शाटीमानयेति। यद्यपि शाट्याद्यानयनं न विधीयते, शुक्लसम्बन्धमात्रविधित्सा भवति, न तत्र लिङ्गेन विशेषणं क्रियते, तथापि अनुवादभूतः स्त्रीलिङ्गनिर्देशो भवत्येव, शुक्लामानयेति, अनुवादभूतत्वाच्च न वाक्यभेदो भविष्यति। एवं च सति, यद्यपि प्राथम्यस्य स्त्रीलिङ्गसम्बन्धः श्रौतस्तथापि प्राथम्यस्यैवाभ्यासेन सम्बन्धो न लिङ्गस्य। यदि लिङ्गस्यैतेन सम्बन्धोऽभिधीयते, प्राथम्यस्यानुवादता कल्प्येत। प्राथम्यसम्बन्धेऽप्यभिधीयमाने वाक्यं भिद्येत।

अपि च, नैवात्र विवदितव्यं, प्रातिपदिकविशेषणं हि स्त्रीशब्दः, स्त्रियां यत् प्रातिपदिकं वर्त्तते, ततः टाबादय इति, न विशेषणस्य पदान्तरेण सम्बन्धो भवति, यथा राजपुरुषो गच्छतीति। यदा तु प्राथम्यस्याभ्यासेन सम्बन्धः, तत्र प्राप्तमनूद्यते स्त्रीत्वं, यानि सामिधेनीषु वचनानि, ऋचस्ताः, स्त्रीलिङ्गश्च ऋक्शब्दः, तत्र यत् प्रथमं वचनं, तस्याश्रय ऋक्, गुणवचनानाञ्च शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति, इत्यविशेषितायामप्यृचि स्त्रीलिङ्गं भविष्यतीति, यत् प्रथमवचनं, तत् त्रिराहेति, स्त्री च सा ऋक् सामिधेनी। तस्मात् त्रिः प्रथमामन्वाह इति प्राप्तस्य लिङ्गस्यानुवादः, त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमां ताः पञ्चदश सम्पद्यन्ते इति पञ्चदशानां सामिधेनीनां सम्पत्तये विवेचनम् उच्यमानं परिपूर्णाया ऋचो भवति, न अग-

यवस्य, परिपूर्णा च समिन्धनवती न ऋगवयवः। तस्मात् प्राप्तानुवादो लिङ्गस्येति प्रायस्य धर्मो न ऋचः। (८।१। ९ अ०)।

---

९ यावज्जीवदर्शपूर्णमासयोरारम्भणीयेष्टेः सकृदनुष्ठानाधिकरणम्।

इष्ट्यावृत्तौ प्रयाजवदावर्त्तेतारम्भणीया ॥ ३४ ॥ (पू०)

स्तो दर्शपूर्णमासौ, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत इति। तत्रारम्भणीया इष्टिः समाम्नाता, आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत् सरस्वत्यै चरुं सरस्वते द्वादशकपालमग्नये भगिनेऽष्टाकपालं निर्वपेत् यः कामयेतान्नादः स्याम् इति नित्यवत् एके भगिनम् आमनन्ति। आवृत्तिश्च दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत इति। तत्र इष्ट्यावृत्तौ सन्देहः, किम् आरम्भणीयाऽप्यावर्त्तेत, न? इति। किं प्राप्तम्? आवर्त्तेत इति, अस्मादेव कर्त्तव्येति। कुतः?। एवं प्रयोगवचनोऽनुगृहीतो भविष्यति, प्रयाजवत्, यथा अङ्गभूताः प्रयाजा आवर्त्तन्ते, एवमङ्गभूता आरम्भणीयाऽप्यावर्त्तेत।

सकृद्वाऽऽरम्भसंयोगात् एकः पुनरारम्भो यावज्जीवप्रयोगात् ॥ ३५ ॥ सि०

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। नैतदस्ति, यदुक्तमारम्भ-

णीया आवर्त्तेतेति। सकृदेव कर्त्तव्या। कुतः?। आरम्भ-संयोगात्, दर्शपूर्णमासयोरारम्भेण संयुज्यते, साधारणश्च सर्वेषां प्रयोगाणामारम्भः। कथम्?। अग्नीनाधाय सर्वः सङ्कल्पयति, पर्वणि पर्वणि मया दर्शपूर्णमासौ कर्त्तव्या-विति, एवञ्च अध्यवसाय दर्शपूर्णमासौ कर्त्तव्याविति, आर-म्भणीया क्रियते, एष एवास्य आरम्भो यदध्यवसानं नाम, तच्च साधारणं सर्वेषां प्रयोगाणां, यावज्जीवप्रयोगात्। अथापि प्रथमं प्रवर्त्तनमारम्भः, तथापि प्रथमप्रवृत्तेन सर्वे प्रयोगाः कृता भवन्ति। तस्मात् सकृदारम्भणीया कर्त्त-व्येति। (८।१।१०)। एवं वा,

---

आरम्भणीयेष्टेः पुरुषसंस्कारसाधिकरणम्।

इष्ट्यावृत्तौ प्रयाजवदावर्त्तेतारम्भणीया ॥ ३४ ॥

(पू०)

यस्तु प्रथमः पदार्थ आरम्भ इति, तत्रैष संशयः, किं दर्शपूर्णमासयोरारभ्यमाणयोरारम्भणीया प्रथमं पदार्थं संस्करोति, उत, पुरुषस्यारभमाणस्य प्रथमं दर्शपूर्ण-मासयोः प्रवर्त्तमानस्य आरम्भणीया कर्त्तारमारम्भणयोग्यं करोति?। किं प्राप्तम्? दर्शपूर्णमासयोः प्रकरणात् तयोरारम्भे स्यात्, पुरुषसम्बन्धे फलं कल्पयितव्यं तस्माद्दर्श-पूर्णमासारम्भे। एवञ्चेत् आरम्भभेदादिष्ट्यावृत्तौ प्रत्यारम्भं स्यात्, यथा प्रयोगावृत्तौ प्रयाजाः।

सकृद्वाऽऽरम्भसंयोगात् एकः पुनरारम्भो यावज्जीवप्रयोगात् ॥ ३५ ॥ (सि०)

सकृदा भवितुमर्हति। कुतः?। पुरुषारम्भसंयोगात्, पुरुषे दर्शपूर्णमासावारभमाणे विधीयते। कुतः?। निर्वपेत् इति हि श्रुत्या कर्तृसम्बन्धः क्रियते, तत्र पुरुष प्रयत्नवचनं विवक्षितस्वार्थं भवति, इतरथा पदार्थमात्रे विधित्सिते कर्तुः प्रयत्नवचनमविवक्षितं स्यात्, प्रयोग वचनप्रामाण्येनानूद्यते। यत्तु, कर्तृसम्बन्धे फलं कल्पयितव्यम्। तत्र कल्पयिष्यते, कृतारम्भणीयाकः पुरुषः प्रयोगवचनेन गृह्यते। एवञ्चेत् एकस्मिन्नेव आरम्भे कृतारम्भणीयाके कृते पुरुषे तत्र प्रयोगात् यावज्जीवं प्रयोगे कृतारम्भणीयाकः पुरुषो भवति। प्रथमं दर्शपूर्णमासौ आरभमाणः कृतारम्भणीयाको जातः, द्वितीयादिष्वपि प्रयोगेषु दर्शपूर्णमासौ आरप्स्यमानः कृतारम्भणीयाको जात इति योग्य एव भविष्यति।

अथ उच्यते, समानेऽहनि आरप्स्यमान इति भवति, न च, द्वितीयादिषु प्रयोगेषु समानेऽहनि कृतारम्भणीयाकोऽसाविति। अत्र उच्यते, द्वितीयादिष्वपि प्रयोगेष् समाने एव अहनि दर्शपूर्णमासावारप्स्यमानोऽसौ कृतारम्भणीयाको जात इति योग्य एव भविष्यति। (८।१।१०)

निर्वापमन्त्रे सवित्रादिशब्दानामनूहाधिकरणम् ।

अर्थाभिधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात्तत्राचोदितमप्राप्तचोदिताभिधानात् ॥ ३६ ॥ (सि०)

स्तो दर्शपूर्णमासौ, तत्र निर्वापमन्त्रः, देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामि इति। तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः, किं सवित्रश्विपूषशब्दानां विकृतौ ऊहः, उत अनूहः ? इति । तत एतत्तावत् परीक्ष्यते, कर्म्मणि समवेतम् अर्थमेते शब्दाः अभिदधति, उतासमवेतम् ? इति । यदि समवेतम्, ऊहिष्यन्ते । अथ असमवेतम्, अविकृताः प्रयोक्ष्यन्ते । तदुभयमपि सह परीक्ष्यते । किं तावत् प्रतिभाति ? तत्र समवेतम् अभिवदन्तीति । कुतः ?। एतद्धि मन्त्रपदानां दृष्टं प्रयोजनं, यत् समवेतमर्थं प्रकाशयन्तीति, तत्रासमवेतार्थप्रकाशने न किञ्चिदपि दृष्टं प्रयोजनम् । समवेतानान्तु प्रकाशने दृष्टमस्ति, तद्यदि समवेताभिधायिन एते शब्दास्ततः प्रयोजनवन्तः। कथं पुनः समवेताभिधायिनः ?। यदि नाम सवित्रादयः शब्दाः अग्न्यादीनां वाचका भवेयुः, यदि वा सवित्रादयो देवताविशेषा दर्शपूर्णमासयोः स्युः, तत्रान्त्यपदानामदृष्टार्थता मा भूदित्यन्यतरदध्यवसीयते, मान्त्रवर्णिको वा देवताविधिः, सवित्रादयो वा शब्दा अग्न्यादीनां वाचका भवेयुः, तस्मादर्थवत्त्वादन्यतरदध्यवसेयम्।

अत्राह, ननु अग्नये जुष्टम् इत्यवयवभूताः सवित्रा-

दर्योऽन्यादीनां वचना अपि सन्तोऽग्न्यादिभिः प्रकाशि ताया देवताया न किञ्चिदप्यधिकं कुर्युः, नो खल्वपि सवित्रादिवचना एव मान्त्रवर्णिकाः शक्नुवन्त्युपकर्त्तुम्। अत्र उच्यते, पृथग्वाक्यानि एतानि भविष्यन्ति, तेषां, जुष्टंनिर्वपामि इति साधारणोऽनुषङ्गः, तानि वाक्यानि दर्शपूर्णमासयोर्गुणभूतानि यदि एतद्देवत्यानि अत्र हवींषि विधास्यन्ते, ततोऽवकल्पन्ते, इत्यर्थापत्त्या मान्त्रवर्णिक्यो देवता विधीयन्ते। अग्न्यादिवचनं तावत् सवित्रादीनां, पृथग्वाक्यानि वा अग्निवाक्येन वैकल्पिकानीति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, न एवमादीनि ऊहितव्यानीति, अचोदिते ऊहो न प्राप्नोति, चोदिताभिधानाम्नत्वस्येति। तत एतदुच्यते, असमवेताभिधायिन' सवित्राद्य' इति। कथम्?। नह्यत्र सवित्रादिदैवत्यं कर्म चोद्यते। नच, अग्न्यादीनामर्थेषु सवित्रादय' शब्दा' प्रसिद्धाः।

अत्राह, नन्वार्थापत्त्या अन्यतरदध्यवसीयेतेत्युक्त, सति एतद्देवत्ये कर्मणि सवित्रादिवाक्यानि उपपद्यन्ते, अग्निवचनत्वे वा सति, या हविषो देवता, सा मन्त्रवचनेन प्रकाशयितव्या। सवित्रादयश्च शब्दा निर्वापवाक्ये प्रकाशनार्थाः हे हविर्देवतां प्रकाशयन्त उपपद्यन्ते, नान्य थेति, अग्न्यादयश्च हविर्देवता इति तद्वचना इत्यध्यवसीयते। अत्र उच्यते, यदि अकल्प्यमाने आनर्थक्यमेषां स्यात ततोऽन्यतरत्कल्प्येत, अर्थाभिधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेषभावो (३।२।१ सू॰) भवतीति, न त्वेवमकल्प्यमानेऽप्यानर्थक्यम्। तस्मात् न अन्यतरस्यापि कल्पने किञ्चिदस्ति प्रमाणम्।

न च, चोद्यन्ते एतच्छब्दिका देवताः। तत्राचोदितमप्राप्तम् जहम् चोदिताभिधानात्।

अथ यदुक्तं, प्रत्यायकेन शब्देन प्रकाश्यन्ते अत्र देवताः, तत्रापि अश्रुतानां प्रकाशने न किञ्चिदस्ति प्रयोजनमिति, तत् परिहर्त्तव्यम्। अत्रोच्यते,

ततश्चावचनं तेषामितरार्थं प्रयुज्यते ॥ ३१ ॥

(आ० नि०)

ततश्च तेन कारणेन अश्रुतानां वचनं न क्रियते, सवित्रादिभिः शब्दैः। केन तर्हि कारणेन क्रियते ?। इतरार्थं प्रयुज्यते। निर्वापस्तुत्यर्थम्, देवस्य सवितुः प्रसवे, देवेन सविता यजमानेन प्रसूते, उदिते वा सवितरि, अश्विनोर्बाहुभ्यां, परिक्रयमभिप्रेत्य यजमानयोर्दम्पत्योर्बाहुभ्याम्, अश्विनौ हि तौ अन्वाधेये अवदानेन अभितवन्तौ वा तदुयत्तफलमश्नुवाते, तत् बाहू इति स्वौ बाहू व्यपदिशति। देवताध्वर्य्योर्वा अश्विनावेतौ बाहू इति। पूषणन्तु यजमानमेव मन्यते पुरुषार्थः, एवं सर्वे निर्वापविशेषप्रकाशनार्थाः।

अथाह, कस्मात् न, उत्कृष्टाः सवित्रादयः शब्दाः प्रकरणान्तरे सवितारम्, अश्विनौ पूषणञ्चाभिवदन्ति ? लिङ्गेन तत उत्कृष्यमाणाः प्रकरणं बाधितुमर्हन्ति। अथ मन्यते, सवित्रादयः पराशिषणं विभक्तिश्रुत्या क्रियन्ते, प्रातिपदिकार्थस्तु अव्यतिरिक्तः इति गम्यते। तत्र लिङ्गं श्रुत्या बाध्यते, लिङ्गं हि प्रातिपदिकार्थप्रकाशनं देवतार्थ-

मिति कृत्वा, इह देवताभावात् यत्र देवता तत्रोत्कर्षति, विभक्तिश्रुतिस्तु प्रातिपदिकार्थं पदार्थान्तरविशेषणं ज्ञापयति, तच्चेहास्ति पदान्तरम् श्रुतिश्च लिङ्गात् बलीयसी, तस्मात् न उत्कर्षः।

आह, यदा सवित्रादयो यजमानपराः, तदा सर्वे कथमनूहः? इति। उच्यते, जोषणार्थमिदं वाक्यं, नानुज्ञापनार्थम्, अजोषितस्य जोषणं कर्त्तव्यम्, तत्र दृष्टोऽर्थः, अनुज्ञापनं पूर्वं वृणानेन कृतं, तददृष्टार्थमापद्येत। अपिच, जुष्टं निर्वपामि इति जोषणकरणं निर्वपामि इति भावशब्देन उच्यते, सवितुः प्रसवे इत्यनुज्ञानिर्वृत्तापरविशेषणार्थं कीर्त्यते, अननुज्ञातमपि निर्वपण शब्दार्थं कुर्य्यादेव, नलयोषितेन यागः श्रूयते, तस्मात् जोषणार्थत्वात्परार्थाः सवित्रादयः शब्दा नोह्यिष्यन्ते इति। (८।१ ११ अ०)।

अग्नये जुष्टमिति मन्त्रे अग्निशब्दस्य विकृतावूहाधिकरणम्।

गुणशब्दस्तथेति चेत् ॥ ३८ ॥ (पू०)

तस्मिन्नेव वाक्ये दर्शपूर्णमासयोः अग्नये जुष्टं निर्वपामि इति समाम्नायते। तत्रायमर्थः सांशयिकः, किम् अग्निशब्दोऽपि विकृतौ ऊहृते, सोऽपि न समवेतवचनः। उत ऊहितव्यः, समवेतवचनो हि सः? इति। किं प्राप्तम्, एव चेत्तत्र संशयः, सोऽपि गुणशब्दस्तथैवासमवेतवचनः।

कुतः ?। सविचादयोऽस्मिन् वाक्ये ऽसमवेतवचनाः, यद्य ग्निशब्दोऽपि असमवेतवचनः, एवमवैलचण्यं भविष्यति, अवैलचण्यञ्च न्याय्यम्। यदि समानं कारणं, तेन न्यायेन अवैलचण्यमुच्यते, समानञ्चेह कारणं, य एषां शब्दाना मर्थः, स इह प्रयोगे नास्तीति अग्नये जुष्टं निर्वपामि इत्यस्यापि योऽर्थः, स इह नास्ति, अग्नये जुष्टं निर्वपामि इत्यनेन जुष्टस्य निर्वाप उच्यते, न चेह जुष्टस्य निर्वापोऽस्ति। अजुष्टं चेह निर्वप्तव्यं, निर्वापेणैव तत् जोष्यते, तस्माच्च समवेतवचनः। तस्याप्यश्रुतार्थस्य वचनमुत्तरार्थं प्रयुज्येत निर्वापसुल्यर्थेनेति। तस्मादेतदपि विकृतौ नोहितव्यमिति।

न समवायात् ॥ ३८ ॥ (सि०)

नैतदेवं, समवेतवचनो हि अग्नये जुष्टं निर्वपामि इति। ननु एतदुक्तं, जुष्टस्याच निर्वाप उच्यते, नच जुष्टं निर्वप्तव्यम् इति। अचोच्यते, नैव जुष्टस्य निर्वाप एतेन वाक्येनोच्यते, किन्तर्हि निर्वापेण जुष्टकरणम्, अग्नये जुष्टं करोमि इति। एवं हि दृष्टार्थं भवतीति। अतोऽतुल्य-कारणत्वात् वैलचण्यमेव न्याय्यम्। तस्मात् समवेतवचनोऽग्निशब्द ऊहितव्यश्च विकृताविति। (८।१।१२ अ०)।

तत्र लायादमस्तं धात्वशब्दस्योहाधिकरणम्।

एष वा,

गुणशब्दस्तथेति चेत् ॥ ३८ ॥ (पू०)

दर्शपूर्णमासयोरामनन्ति, धान्यमसि धिनुहि देवा निति इत्यदि आवपति इति।

तत्र धान्यशब्दं प्रति संशयः, किं समवेतवचनः, न वा ? इति। किं प्राप्तम्, योऽयं गुणवचनशब्द इव लक्ष्यते धान्यशब्दः, नासौ समवेतवचनः स्यात्, धान्यशब्दो हि धान्यमभिवदति, न तु धान्यमोप्यते, सतुषे हि धान्यशब्दो वर्त्तते, तण्डुलेष्वेव श्रोप्यमानेषु धान्यप्रकाशनं क्रियते तत् असमवेतस्य प्रकाशनेऽदृष्टं यथा स्यादिति। तस्माद विकृतिषु नोहितव्यमिति।

न समवायात् ॥ ३९ ॥ (सि०)

नैतदेवं, समवेतो हि धान्यशब्दार्थः, स हि तण्डुलेषु वर्त्तते, तद्विकारत्वात् लक्षणया। यथा कार्षिकेषु शालयो भुज्यन्ते, गावः पीयन्ते इति तुल्यपादानेऽदृष्टं कल्पयितव्य- मिति लक्षणाशब्द परिकल्पते। तस्मात् समवेतवचनः, विकारे च ऊहितव्य इति।

प्रयोजनमस्ति, शाक्यानामयन षट्त्रिंशत्संवत्सरं, तत्रेद समाम्नायते, संस्थिते संस्थितेऽहनि गृहपतिर्मृगयां याति, स तत्र यान् मृगान् हन्ति तेषां तरसाः सवनीयाः पुरोडाशा भवन्ति इति। तत्राविकारेण धान्यमसि धिनुहि देवान् इति प्रयोगः कर्त्तव्य, यथा पूर्वः पक्ष। यथा सिद्धान्तः, ऊहः कर्त्तव्य, मांसमसि धिनुहि देवान् इति। (८।१।१२ अ०)।

इडोपह्वानमन्त्रे यज्ञपतिशब्दस्यानूहाधिकरणम् ।

चोदिते तु परार्थत्वाद्विधिवदविकार स्यात् ॥४०॥

स्तो दर्शपूर्णमासौ, दर्शपूर्णमासाभ्या स्वर्गकामो यजेत इति, तत्र इडानिगद, इडोपहूता इत्येवमादि । तत्रे दमाम्नायते, दैव्या अध्वर्य्यव उपहूता उपहूता मनुष्या य इम यज्ञमवान् ये च यज्ञपति वर्द्धान् इति । तत्रायमर्थ माशयिक, किं बहुयजमानके यज्ञपतिशब्द ऊहितव्य, उत, अविकारेण प्रयोक्तव्य ? इति ।

तत्रेद तावत् परीक्ष्यते, किं समवेतवचनो यज्ञपति शब्द, उत, असमवेतवचन ? इति । कथ समवेतवचन ?। यदि यज्ञपतिवृद्धिवचन यज्ञपतेरुपकारक, तत समवेता भिधायी, अथैतत् स्तुत्यर्थ, ततो न समवेताभिधायी ।

किं प्राप्तम् ? ऊहितव्य, समवेताभिधायी । कथम् ?। यज्ञपतिवृद्धिवचनात् यज्ञपतय प्रोत्सहन्ते, इडापदानपि चैव पदैर्यज्ञपतिवृद्धिरभिधीयते । तस्मात् मुख्य प्रत्यय, इडास्तुतो जघन्य । तस्मादर्थविप्रकर्षात् न इडास्तुति । अतो यज्ञपतिशब्द ऊहितव्य । यस्यैव वृद्धिर्नोच्यते, स एवो त्साहसस्कारेण सस्कृतो न स्यात् । तस्मात् सर्वे वृद्धिसस्का रार्थे वदितव्या । सर्वेषु वदितव्येषु बहुवचनम् ।

एवम् प्राप्ते ब्रूम, चोदिते तु परार्थत्वाद्विधिवदवि कार स्यात्, चोदितमपि यत् समवेत, परार्थ चिकीर्ष्यते, न स्वसस्कारार्थं, तदपि अविकारेण प्रयुज्यते, तत् न ऊहि तव्य स्यात्, परार्थत्वात्, यत्र हि यज्ञपतिवचन वृद्धिविशे

पणार्थं, हविर्वचनञ्च इडामुत्यर्थम्। कथमवगम्यते ?। इडोपह्वानेन ऐकवाक्यत्वात्, इडाप्रकरणाच्च।

अथ यदुक्तं, गम्यते, इडापदानपेक्षं यज्ञपतिहविर्वचनं तेषामुक्ताङ्कम्, उपहूता मनुष्या ये यज्ञपतिं वर्द्धयेयु. इति। अत्रोच्यते, स वो दैव विद्वानिडया वरति इत्यभिधाय, अथ प्रतिपद्यत इडोपहूतोपहूतेडोपाख्या इडाह्वयामि इडोपहूता इत्याह। तेनावगम्यते, यस्यैव प्रारम्भ:, स इडाया मन्त्र इति, तन्मध्यपतितश्च उपहूता मनुष्या इत्येवमादि:, यज्ञपतिं वर्द्धान्, इत्यन्त:। तस्मादिडामुपह्वातुं वदितव्य इति वाक्यादवगम्यते। समर्थञ्च इडोपह्वाने, यजमानन्तु प्रोत्साहयितुं वदितव्य इति नास्ति वाक्यं, केवलं वदितुं सामर्थ्यमस्ति, नच, सामर्थ्यमात्रेण वाक्यादृते विनियोगा भवन्ति। इडाप्रकरणं चैवमनुग्रहीतं भविष्यतीति, इडया च सहैकवाक्यता। तस्मादियं वचनव्यक्ति:, उपहूता मनुष्या ये यज्ञपतिं वर्द्धयितुं समर्था इति, तत्र यज्ञपतिविशिष्टा हविर्वक्त्र्येति एकस्मिन्नपि यजमाने कीर्त्तिते, भवति विशेषणकार्य्यम्। तस्मात् अविकार: स्यात् विधिवत्, यथा यत्र यजमानो गुणभूतो विधीयते, तत्र येन केनचित् यजमानेन स विधि. सिध्यति, यथा, यजमानसम्मितौदुम्बरी भवति, शुक्र यजमानोऽन्वारभते इति। (८।१।१३। अ०)।

प्रहरणकरणसूक्तवाके यजमानशब्दस्य ऊहाधिकरणम् ।

विकारस्तत्प्रधाने स्यात् ॥ ४१ ॥

अस्ति दर्शपूर्णमासयोः सूक्तवाकः, सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति इति। तत्रेदं समाम्नायते, अयं यजमान आयुराशास्ते इति। तत्रायमर्थः सांशयिकः, किं बहुकर्तृके विकारे यजमानशब्दः ऊहितव्यः, उत न? इति। किं प्राप्तम्? अविकारेण प्रयोक्तव्यः, तथा सामर्थ्यमनुगृह्यते, न च, अयं समवेतवचनः, परार्थेन हि अत्र यजमान आयुराशास्ते इति आयुराशासनेन यजमानस्य न कश्चित् दृष्टोऽर्थः संजन्यते, तस्मात् आयुराशासनमदृष्टार्थं, यजमानविशिष्टा अशरीरकेनापि यजमानेन कीर्त्तितेन यथा स्तुता, तथा कृता भवति। यथा यजमानेन सम्मितौदुम्बरी भवति इति, तथैतत्। तस्मादविकारेण प्रयोक्तव्यमिति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, विकारः स्यात् ऊहः, तत्प्रधाने यजमानप्रधाने। कथं यजमानप्राधान्यम्?। एवं श्रूयते, सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति इति, यदि सूक्तवाकः प्रस्तरप्रहरणे तत्साधनं तत्फलं वा प्रकाशयति, ततः सूक्तवाकेन प्रस्तरः प्रहृतो भवति। प्रहरणफलमायुराशासनं कल्पितं, यजमान आयुराशास्ते, एतेन कर्मणेति यजमानेन प्रस्तरः प्रहृतो भवति। तत्र च एव यजमानः फलं प्रति प्रधानभूतो न सङ्कीर्त्यते, तेन न प्रहृतं स्यात्। तस्मात्सर्वे सम-

वेताः सङ्कीर्त्त्यितव्याः। सर्वेषु च कीर्त्त्यमानेषु बहुवचनं भवति। तस्मादूहो यजमानस्येति। (८।१।१४ अ०)।

सुब्रह्मण्यानिगदे हरिवच्छब्दस्यानूहाधिकरणम्।

असंयोगात्तदर्थेषु तद्विशिष्टं प्रतीयेत ॥ ४२ ॥
(सि०)

अस्ति ज्योतिष्टोमः, तत्र सुब्रह्मण्यानिगदः समाम्नातः, इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मेष इत्येवमादिः। अग्निष्टुति च श्रूयते, आग्नेयी सुब्रह्मण्या भवति इति। तत्र इन्द्रशब्दस्य स्थाने ऊहः क्रियते। अथेदानीं हरिव आगच्छ इत्येवमादिषु संशयः, ऊहितव्यं, न? इति। किं प्राप्तं, तद्विशिष्टं प्रतीयेत, तेन विशिष्टम्, इन्द्रपदस्थाने ऊहः, एतेन विशेषेण विशिष्टम् अविज्ञातमेव वचनं प्रतीयेत। कुतः?। असंयोगात् तदर्थेषु, नैषां शब्दानां तेषु अर्थेषु संयोगः, हरिवत्त्वादिषु, न हरिवदादयः समवेता इन्द्रे विद्यन्ते गुणाः, प्रमाणाभावात्, अविद्यामानास्तस्योच्यन्ते। एवं श्रुत्या अर्थं प्रतिपन्नो भवति, इतरथा लक्षणा स्यात्, न हरिवत्त्वादय उच्येरन्, हरिवत्त्वादिभिः सोऽस्य गुणो लक्ष्यते। अथ असमवेतवचना मुख्यार्था एव भविष्यन्ति, आत्मीयं गुणं न लक्षयिष्यन्ति इत्युच्येत। तथा अस्मत्पक्ष एव। तस्माददृष्टार्थे गुण उच्यत इति अविकारेण प्रयोगः स्यात्। तथैव वचन

व्यक्तिर्भवति, इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ इति हरिवदादीन् अस्य गुणानारोपयति, हरिवदादिभिः सम्बध्यमान इन्द्रोऽभ्युदयकारी भवति । प्रकाशते चाग्निरपि तैः सम्बन्धयितुं, तस्मादविकारेण गुणानां प्रयोगः ।

अथोच्यते, अस्मादेव सामानाधिकरण्यवचनादिन्द्रे एते गुणा विद्यन्ते इति । तन्न, अविद्यमानेष्वपि तुल्या अस्य सामानाधिकरण्यवचनमुपपद्येतैव, यथा इन्द्रो बृहस्पतिर्देवदत्तः इति ।

कर्माभावादेवमिति चेत् ॥ ४३ ॥ (आ०)

इति चेत् भवान् पश्यति, अविकारेण हरिवदादीनां वचनमिति । कर्माभावादेवं स्यात्, यद्येते गुणा इन्द्रे न भवेयुः, कर्मजास्तु एते गुणाः इन्द्रस्य विद्यन्ते । हरिव आगच्छेति पूर्वपक्षापरपक्षौ वा इन्द्रस्य हरी ताभ्यां ह्येष सर्वं हरति इति । मेधातिथेर्मेषः इति मेधातिथिं हि काण्वायनं मेषो भूत्वा जहार, वृषणश्वस्य मेनका नाम दुहिता बभूव, तामिन्द्रश्चकमे, गौरावस्कन्दन् इति, गौरमृगो भूत्वा अरण्याद्राजानं सोमं पिबति इति वचनैः इमे गुणा इन्द्रस्याख्यायन्ते । तस्मात्समवेतवचना हरिवदादयः शब्दाः । तथासतीन्द्रप्रत्ययाय उच्चार्यन्ते इति न अदृष्टकल्पना भविष्यति । तथैव वचनव्यक्तिः, इन्द्र आगच्छ, हरिव आगच्छ इति, हरिवत्त्वादिगुण एव यस्त्वं, स आगच्छेति । न तथा च अदृष्टकल्पनाया ज्यायसी । तस्मादूहितव्या हरिवदादयः शब्दा इति ।

न परार्थत्वात् ॥ ४४ ॥ (आ० नि०)

नैतदेवं, परार्था हि हरिवदादयः शब्दाः, इन्द्रस्तुत्यर्थाः, स्तुतये हरिवदादिसम्बन्धोऽस्य क्रियते। तत् पुरस्तादेवोपवर्णितम्। स्तुत्यर्थेन अग्नेरप्येतैरभिसम्बन्धः शक्यते कर्त्तुम्। यत्तूक्तं, समवेता गुणा इन्द्रस्य विद्यन्ते, पूर्वपक्षापरपक्षौ वा इन्द्रस्य हरी इत्येवमादिभिर्वचनैरवगताः इति। तत्र, न हि इमानि वचनानि इन्द्रस्य सम्बन्धिनौ हरी विदधति, नह्येवमभिसम्बन्धः क्रियते, यावेतौ पूर्वपक्षापरपक्षौ ताविन्द्रस्य हरी इति, तत्र हि हेतुः उपदिश्यते, ताभ्यां ह्येष सर्वं हरति इति। न हीदं प्रसिद्धं ताभ्यां इन्द्रः सर्वं हरति इति, सिद्धो हि हेतुर्भवति, न प्रसाध्यः। यथा तु इमौ हर्त्तारौ प्रसिद्धौ, कालेन सर्वमपचीयते इति, तथा न इन्द्रस्याग्नेश्च कश्चिद्विशेषः। तत्र एभिरभिधानम् अग्नेः प्राप्नोत्येव।

अथ इन्द्रस्य हर्तृत्वं विधीयते इत्युच्यते। तथा च वाक्यं भिद्येत, इन्द्रस्य एतौ हरी इत्येतदपि विधातव्यम्। अथैतन्न विधीयते, तथा स एव दोषः, नास्त्यग्नेरिन्द्रस्य वा विशेष इति। अथ पूर्वपक्षापरपक्षाविन्द्रस्येति विधीयते, तौ च हरी तस्मादिन्द्रो हरिवानिति। तथा हेत्वप्रसिद्धत्वादिः स एव दोषः। न च, विधीयमाने वेशब्दो भवति। प्रसिद्धवचनो ह्येष दृष्टः, न वै स्तेयानि सर्व्वाणि सन्ति इति यथा।

तथा मेधातिथेर्मेषः इत्येवमादि इतिहासवचनमिव

प्रतिभाति, इतिहासे च विधौ सति आदिमत्तादोषो वेदस्य प्रसज्येत। अस्तु इति चेत्। तथा सति तस्याप्रामाण्यात् मेधातिथेर्हि काण्वायनस्य, मेष इत्यप्रसिद्धिः सर्वत्र च निगदविधानं, 'तत्र अपरस्मिन् विधीयमाने वाक्यभेदप्रसङ्गः। तस्मात् नैते गुणा इन्द्रे विद्यन्ते, इति असमवेतवचनत्वादविकारेण प्रयोग इति।'

तत् एतत् न रोचयन्ते याज्ञिकाः, ऊहं कुर्वन्ति, अग्न आगच्छ रोहिताश्व बृहद्भानो धूमकेतो जातवेदो विचर्षण इति। (८।१।१५ अ०)।

तस्मै प्रतमितिमन्त्रेन्द्राधिकरणम्।

अथेदमन्यदुदाह्रियते,

असंयोगात्तदर्थेषु तद्विशिष्टं प्रतीयेत ॥ ४२ ॥

(मि०)

अस्ति साद्यस्कः, तत्रेदं समामनन्ति, साण्डस्त्रियत्साः सोमक्रयणः इति। अस्ति तु प्रकृतावेकहायनी क्रयार्था। तत्र इदमाम्नायते, इय गौस्तया ते क्रीणामि तस्ये शृतं तस्ये शरः तस्ये दधि तस्ये मस्तु तस्या आतञ्चन तस्ये नवनीत तस्ये घृतं तस्या आमिक्षा तस्ये वाजिनम् इति। तदिह चोदकेन प्राप्तम्। तत्र सन्देहः, किं गोशब्दस्थाने ऊहं कृत्वा अशिष्टानां पदानामविकारः, उत सर्वेषामूहः? इति। किं प्राप्तम्? गोपदार्थविशिष्टमेव – ऊहवचनं

स्यात्। तस्यै शृतम् इत्येवमादीनाम् अविकारः, असंयोगात् शृतादिभिरर्थैः, तेषामेकहायन्याम्, एकहायनीत्वादेव, न हि एकहायनी दुग्धे, तस्याम् असमवेत वदन्ति एते। तस्मात्साण्डेऽपि अविकारेण प्रयोक्तव्या इति।

कर्माभावादेवमिति चेत् ॥ ४३ ॥ (आ०)

इति चेत् एवं भवान्मन्यते, नैकहायन्याम् एते समवेतान् अर्थानभिवदन्ति इति, भवेदेतदेवं, यद्येकहायन्या इमे गुणा न भवेयुः, कालान्तरे तु तस्या उपपद्यन्ते, न तु साण्डस्य, भविष्यत्कालवचना ह्येते प्ररोचनार्था भवन्ति, तस्यै शृतं भविष्यति। तस्माद्विकारेण प्रयोक्तव्या इति।

न परार्थत्वात् ॥ ४४ ॥ (आ० नि०)

नैतदेवं, अविकारेण प्रयोक्तव्या इति। असमवेतवचना ह्येते नैकहायन्यां भवन्ति, एकहायनीत्वादेव। अथ उच्येत, कालान्तरे भविष्यन्ति इति, साण्डेऽपि कालान्तरे भवितुम् अर्हन्ति, साण्डादपि हि या धेनुर्जनिष्यते, सा धोक्ष्यते इति। तस्मादविकारेण प्रयोक्तव्या इति। (८।१।१५ अ०)।

सारस्वत्यां स्त्रियामभिगुवचनाभावाधिकरणम्।

लिङ्गविशेषनिर्देशात् समानविधानेष्वप्राप्ता सारस्वती स्त्रीत्वात् ॥ ४५ ॥ (सि०)

अस्ति ज्योतिष्टोमे, तत्र पशवः समाम्नाताः, आग्नेयः पशुरग्निष्टोमे आलब्धव्य ऐन्द्राग्नः पशुरुक्थ्ये ऐन्द्रो वृष्णिः षोडशिनि सरस्वती मेषी अतिरात्रे इति। अस्ति तु अग्नीषोमीयेऽध्रिगुप्रैषः, उपनयत मेध्यादुर आशासाना मेधपतिभ्यां मेधं इति। तत्र सन्देहः, किं सारस्वत्यां मेष्याम् अध्रिगुवचनं कर्त्तव्यं, न? इति। ननु अग्नीषोमीयार्थं तत् चोदकेनेह प्राप्तम् इति। अत्र उच्यते, सर्वेषां समानो विधिरिति कृत्वा चिन्ता।

किन्तावत् प्राप्तम्? समानविधानेष्वेषु पशुषु अप्राप्तं सारस्वती मेष्यां अध्रिगुवचनम्। कुतः?। लिङ्गविशेषनिर्देशात्, विशिष्टलिङ्गं हि अध्रिगुवचनेन निर्दिष्टं, प्रास्मा अग्निं भरत इति पुंशब्दः, स्त्रीत्वं चास्याः। न च पुंवचनः स्त्रियमभिवदितुमलं भवति शब्दः, तस्मादध्रिगुवचनम् अप्राप्तं सारस्वती मेषीति।

पश्वभिधानाद्वा तद्धि चोदनाभूतं पुंविषयं पुनः पशुत्वम् ॥ ४६ ॥ (पू०)

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। नैतदस्ति अप्राप्तं सारस्वत्यां अध्रिगुवचनमिति। तस्यामपि अध्रिगुवचनं स्यात्। कुतः?। प्रकरणात्, समानं प्रकरणं सर्वेषां पशूनामिति कृत्वा चिन्त्यते, तेन सारस्वत्यां अपि प्राप्नोतीति। लिङ्गविशेषादयुक्तं तस्यामिति यदुच्यते, तत्र, पश्वभिधानात्, अस्ति तत्र पशुत्वं स्त्रियामपि, तदभिप्रेत्य, प्रास्मा अग्निं भरत पशवः इति ब्रूयात्। तद्धि चोदनाभूतं, सर्वनाम

शब्दस्य पुंविषयत्वं, तत् पशुशब्देनोच्यते। अस्ति च तत् मेष्यां, तदभिप्रेत्य पशुशब्दसमानाधिकरणं सर्वनामशब्द ममुधारयिष्यति। एवं प्रकरणमनुग्रहीष्यते। तस्मात् प्राप्नुयात् सारस्वती श्रध्रिगुवचनमिति।

विशेषो वा तदर्थनिर्देशात्॥ ४७॥ (उ०)

वाशब्द एतं पक्षं व्यावर्त्तयति। नैतदस्ति, प्राप्नुयात् सारस्वती अध्रिगुवचनमिति। अयमन्यः पक्षः, न प्राप्नुयादिति। कुतः? विशेषो वा तदर्थनिर्देशात्, पुमर्थं हि स शब्दो निर्देष्टुं शक्नोति, स्त्रीलिङ्गायमर्थो मेषीति, स्त्रियं पुंशब्दो न शक्नोत्यभिवदितुम् इति प्रथम एव पक्षः सङ्कीर्त्तितः। केवलं परपक्षस्य अनवक्लृप्तिर्वक्तव्या।

पशुत्वं चैकशब्द्यात्॥ ४८॥ (आ०)

अथ यदुक्तं, पशुत्वाभिप्रायमेतद्वचनम्, एको हि शब्द. पशुत्वस्य च पशोश्च, तेन प्राप्ते पशवः इत्यभिसम्बन्धो भविष्यतीति। तत्परिहर्त्तव्यमिति।

यथोक्तं वा सन्निधानात्॥४६॥ (आ० नि०)

यथोक्तं स्यात् अध्रिगुवचनम्, अप्राप्ता सारस्वती। कुतः?। पूर्वस्मादेव कारणाल्लिङ्गविरोधादिति। यदुक्तं, पशुशब्दसमानाधिकरणः सर्वनामशब्दः प्रकंस्यते इति। तन्न। कुतः?। सन्निधानात्, सन्निहितवचनो हि सर्व..., उच्चरितमात्रो यः पदार्थः शब्देन सन्निहितः,

तेन सम्बध्यते, अथ तस्मिन् असति, लिङ्गादिसर्वविशेषण विशिष्टे रूपेण सन्निहिते प्रयुज्यते। सन्निधाने न एकेन विशेषणेन विशिष्टां व्यक्तिमभिवदितुं शक्नोति। सन्निधानात्तत्रैकं सामान्यमाश्रीयते, नान्यत् किञ्चित् पशुत्वादि। तत्रोच्चार्यमाणे पशुशब्दे शब्देन व्यक्तेर्निष्कृष्टे पशुत्वे अस्मै पशवः इति शक्यते सम्बन्धः कर्त्तुम्। अनुच्चार्यमाणे तु लिङ्गविशेषवचनः प्राप्नोति। तस्मात् अमात्रा सारस्वती अध्रिगुवचनमिति कृत्वा चिन्त्येयम्। अत्र प्रयोजनं न वक्तव्यं, किमग्नीषोमीयाद्याः पशुधर्माः, उत साधारणा? इत्यस्मिन्नधिकरणे प्रयोजनाय विचारोऽयं, यदि साधारणाः पशुधर्माः ततः सारस्वती अध्रिगुवचनमप्राप्ता, अथाग्नीषोमीयधर्मा ततोऽस्याम् अध्रिगुवचनमूहेन प्राप्यते। नच प्रयोजनस्य प्रयोजनं वक्तव्यम्। (८।१।१६ अ०।)

यज्ञायज्ञीये गिरापदस्य स्थाने इरापदस्यैव कर्त्तव्यताधिकरणम्।

आम्नातादन्यदधिकारे वचवाद्विकारः स्यात्॥ ५०॥ (सि०)

अस्ति ज्योतिष्टोमः, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत इति। तत्र यज्ञायज्ञीये प्रकृत्यामनन्ति, न गिरा गिरेति ब्रूयात् यद्गिरा गिरेति ब्रूयात् आत्मानं तदुद्गाता उद्गिरेदैरं कृत्वोद्गेयम् इति। तत्र संशयः, किम् इरापदं गिरापदं वा कर्त्तव्यम्, अथ वा इरापदमेव? इति। किं प्राप्तम्?

यत्र अधिकारे आम्नातात् अन्यत् उच्यते, तदधिकारभूतं स्यात्। ज्योतिष्टोमाधिकारे आम्नातात् गिरापदादन्य-दुच्यते इरापद, तत् विशेषे उच्यमान सामान्येन प्राप्तं गिरापद बाधेत।

द्वैधं वा तुल्यहेतुत्वात्सामान्याद्विकल्पः स्यात् ॥ ५१ ॥ (पू०)

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। न इरापदं नियम्येत, द्वैधं स्यात्, द्वौ प्रकारौ स्यातामित्यर्थः। कौ द्वौ प्रकारौ ?। इरापदवचनं गिरापदवचनञ्च, तुल्यौ हि हेतु, गिरापदमाम्नातम्, तद्वता साम्ना ज्योतिष्टोमः *साधयितव्य इत्येतदप्यवगम्यते, इरापदेन साधयितव्यम्* इत्येतदपि। समानार्थे चैते द्वे पदे, एकमपि स्तुत्यर्थम् अपरमपि। तस्मात् विकल्पः स्यात्, इरापदं गिरा-पदं वेति।

उपदेशाच्च साम्नः ॥ ५२ ॥ (उ०)

अत्राह, नैतयोस्तुल्यता विद्यते, गिरापदे समाम्नान-मात्रं, न कर्त्तव्यता विधीयते, इरापदे तु कर्त्तव्यता विधी-यते। तत्र। कुतः ?। उपदेशात् साम्नः, उपदिश्यते हि साम, यज्ञायज्ञीयेन स्तुवन्ति इति, गिरापदश्च यज्ञा-यज्ञीयं, तस्मिन् उपदिश्यमाने गिरापदमप्युपदिष्टं भवति। तस्माद्विकल्प इति।

नियमो वा श्रुतिविशेषादितरत्सामदश्यवत् ॥ ५३ ॥ (उ०)

नियमः वा स्यात् इरापदस्य। कुतः?। श्रुतिविशेषात्, श्रुतिविशेषेण इरापदमुपदिष्टम्, ऐरं कृत्वा इति, सामान्येन गिरापदं, तत्कथं साम्नः उच्यते?। गिरापदस्य पाठमात्रं, न कर्त्तव्यता, न ह्यन्यथा साम कृतं भवतीत्यर्थापत्त्या गिरापदस्य कर्त्तव्यता कल्प्यते, इरापदस्य पुनः श्रुत्यैव कर्त्तव्यता। ऐरं श्रुत्या सिद्धे नास्त्यर्थापत्तिः गिरापदस्य। अथ यः सामान्येनोपदिष्टः, तस्य को विषयः?। तदुच्यते, इतरत् सामदश्यवत् इति, गिरापदमुपदिश्यते, तद्यथा सामदश्यं, तथा स्यात्, विकृतिषु सामदश्यं निविशते, इतरदपि विकृतीरभिनिविष्टुमर्हतीति। (८।१।१७ सू०)।

इरापदस्य प्रगीतताधिकरणम्।

अप्रगाणाच्छब्दान्यत्वे तथाभूतोपदेशः स्यात् ॥ ५४ ॥ (पू०)

ज्योतिष्टोमे यज्ञायज्ञीयं प्रकृत्य आमनन्ति, न गिरा गिरेति ब्रूयात् यद्गिरा गिरेति ब्रूयात् आत्मानमेव तदुद्गाता उद्गिरेदैरं कृत्वोद्गेयम् इति। ज्योतिष्टोमे गिरापदस्य स्थाने इरापदं कर्त्तव्यमिति समधिगतम्। इदानी-

मिदं सन्दिग्धं, किं प्रगीतमिरापदं कर्त्तव्यम्, उत अप्रगीतम् ? इति। किं प्राप्तम् ? गिरापदादन्यस्मिन् प्रश्ने श्रूयमाणे ब्रूमः, अप्रगीतमिरापदं कर्त्तव्यम्। कुतः ?। अप्रगाणात् नहि तत् अप्रगीतमुपदिश्यते, सर्वं हि यत् यथाभूतमुपदिश्यते, तत् तथाभूतमुपयोक्तव्यम्।

ननु नैव तत् अप्रगीतमुच्चार्य्यते, तद्धितशब्देन अयं निर्देशः क्रियते, तेन स्वरविशेषः कश्चित् निर्दिष्टो भवति। अत्रोच्यते, यद्यपि चास्ति स्वरविशेषः, अन्ये तु गीतिविकारा आईभावादयो न निर्दिश्यन्ते, अविकृतात् तद्धित उत्पादित'। तस्मात् अविकृतं प्रयोक्तव्यम्। अथोच्यते, तद्भूतनिर्देशोऽविवक्षितः इति। उच्यते, अविवक्षाया न किञ्चित्, विवक्षायान्तु निर्देश एव कारणम्। तस्मात् अप्रगीतं प्रयोक्तव्यमिति।

यत्स्थाने वा तद्गीतिः स्यात् पदान्यत्वप्रधानत्वात् ॥ ५५ ॥ (सि॰)

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। यस्य पदस्य स्थाने इरापदं प्रयुज्यते, तस्य पदस्य या गीतिः, सा इरापदे स्यात्। कुतः ?। पदान्यत्वप्रधानत्वात्, पदान्यत्वप्रधानं हि इदं वाक्यं, गिरापदस्य स्थाने इरापदं भवतीति, नाप्रगीतं प्रयोक्तव्यमिति। अन्या हि वचनव्यक्तिः, इरापदस्य विशेषे विधीयमाने, अन्या इरापदे। एवं हि श्रूयते, इरापदस्य विकारकृत्तोऽयम् इति, तथानेन प्रकारेण इरापदं विधीयते, नान्यं प्रमाणात्, इरापदस्य विकारं ब्रूयात्

न गिरापदस्येत्येतत् तद्धितेनोच्यते, नाप्रगीतस्य इरापदस्य विकारस्तद्धितशब्देनाध्यवसीयते। यथार्त्तद्धितार्थो विकारं ब्रूयादिति असावनूद्यते एव। यः प्रकृत्यर्थः इरापदस्येति, स विधीयते। तेन पदान्यत्वपरम् एतद्वचनं, न गीत्यनन्वयपरं, गीतिर्हि विकारः सामान्यान्निर्दिश्यते।

गानसंयोगाच्च ॥ ५६ ॥ (यु०)

गानसंयोगो भवति, उद्गे यमा इरा चा दाचासा इति इरागानं दर्शयति।

वचनमिति चेत् ॥ ५७ ॥ (आ०)

इति चेत् पश्यसि, गानदर्शनमेतद्भवति इति, नैवं, वचनं भविष्यति, उद्गे यमा इरा चा दाचासा इति।

न तत्प्रधानत्वात् ॥ ५८ ॥ (आ०नि०)

नैतदेवं, तत्प्रधान हि इदं वाक्यम्। किंप्रधानम्?। इरापदप्रधानं, निर्देशात्। न गीतिप्रधानम्, अनिर्देशादित्युक्तम्। तथा इरापदस्य अर्थवादो भवति, न गीतेः, इरामहं यजमाने ददानि-इतिपदस्य चायमर्थवादः, न गीतेः। तस्मात् प्रगीतं प्रयोक्तव्यमिति।

किं भवति प्रयोजनं चिन्तायाः, नात्र कश्चिद्विशेषः?। अन्यस्मिन् एतत्सदृशे प्रयोजनमस्ति, न प्रगेति ब्रूयात्, प्रगीति ब्रूयात्, यदि पूर्वः पक्षः, प्रगपदं वा वक्तव्यं,

प्रग्रीपद् वा। यदि सिद्धान्तः, प्रग्रीपदमेव वक्तव्यमिति। (८।१।१८ अ०)।

इति आचार्य्यशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये नवमस्य अध्यायस्य प्रथमः पादः।

गीतिषु सामनामताधिकरणम्।

सामानि मन्त्रमेके स्मृत्युपदेशाभ्याम् ॥१॥ (पू०)

सन्ति सामानि, रथन्तरं बृहद्-वैरूपं वैराजं शाक्करं रैवतम् इति अभित्वा शूर नो नुमः इत्येवमादिषु। तत्रैषोऽर्थः सन्दिह्यते, किं प्रगीता एते मन्त्राः सामानि, उत गीतयः सामानि? इति। ननु सिद्धं, गीतिषु सामाख्या (२।१।३६ सू०) इति। उच्यते, तत्र द्वितीयेऽध्याये मन्त्रगते भावशब्दे चोदकत्वं प्रति विचार्यमाणे मन्त्राभावाशङ्कायां मन्त्रसद्भावोपपादनाय, तच्चोदकेषु मन्त्राख्या (२।१।३२ सू०) इति कृते लक्षणे, अहेबुध्निय मन्त्रं मे गोपाय यमृषय स्त्रयीविदा विदुः ऋचो यजूंषि सामानि इति ऋगादीनां विभागाय प्रसक्तानुप्रसक्तं लक्षणं गीतिषु सामाख्या इत्युक्तम्। तत्र यदि प्रगीतो मन्त्रः साम, यदि वा गीतिमात्रं उभयथापि ऋग्यजुर्भ्यामन्यत्सामेति सिद्धे विभागे न विवेकाय प्रयत्नः, प्रयोजनाभावात्, इह तु प्रगीते मन्त्रेऽन्यत् कर्म, गीतिमात्रेऽन्यदिति विवेकाय प्रयत्यते।

आह, ननु एतदपि सिद्धं,गानकर्मणो वाचकः सामशब्दः इति। उच्यते, तदेव पुनरभिधीयते, स्मरणाय, उत्तरमधिकरणं चिन्तयितुम्।

गीतिः सामेति स्थिते इदं चिन्त्यते, गीतिषु ऋचः प्रधानभूताः, उत, गुणभूताः? इति। आह, नैव स्मरणाय पूर्वपक्षोद्धरणं, नहि मन्त्राः सामानीत्येषोऽर्थः स्मर्त्तव्यः। अत्र उच्यते, पूर्वपक्षेऽपि सिद्धान्तस्मरणार्थमेवोपादीयते, यत् प्रगीतं मन्त्रवाक्यं तत्सामेत्येवं पूर्वपक्षं कृत्वा,गीतिमात्रं सामेति स्थापितम्। तस्मिन् स्थिते अयमुत्तरो विचारः कर्त्तव्यः, गीतिषु किमृचः प्रधानभूताः, उत, गुणभूताः? इति।

किं प्राप्तम्? एके मन्यन्ते, प्रगीत मन्त्रवाक्यं सामेति। कुतः?। स्मृत्युपदेशाभ्याम्, एवं हि स्मरन्ति, प्रगीतं मन्त्रवाक्यं सामेति, तत्रभवन्तः छान्दसाः एवञ्च उपदिशन्ति शिष्येभ्यः। आह, ननु यदेव स्मरन्ति, तदेवोपदिशन्ति, नैवं सति उपदेशो हेत्वन्तरम् इति। उच्यते, बाढम्, अन्यथा तर्हि उपदेशं वर्णयामः, अयमुपदेशः। अहेबुध्निय मन्त्रं मे गोपाय यमृषयस्त्रयीविदा विदुः ऋचो यजूंषि सामानि इति। मन्त्रप्रकारः कश्चित् सामानीति मन्त्रोपदेशो भवति। तस्मादुपदेशाभ्मन्त्राः सामानीत्यवगच्छामः।

तदुक्तदोषम्॥ २॥ (सि०)

तस्यैतस्य पक्षस्योक्तो दोषः सप्तमे, ऋचः प्रदेशो नोपपद्यते कवतीषु रथन्तरङ्गायति इति, देशनशपा धर्म

लक्षणा वा प्राप्नोति इति। तस्माद्गीतयः सामानि, न प्रगीतानि मन्त्रवाक्यानीति। (८।२।१ अ०)।

ऊहग्रन्थस्य पौरुषेयताधिकरणम्।

एवं वा,

सामानि मन्त्रमेके स्मृत्युपदेशाभ्याम् ॥१॥ (पू०)

इदं सन्दिह्यते, योऽयम् ऊहो नाम कथा नयित्र प्राभृथो वा इति, किम्, अयमप्यार्षो नित्यः, उत, चिन्तयित्वा-प्रणीतः? इति। किं प्राप्तम्? एतानि ऊहसामानि मन्त्रभूतानि आर्षाणि नित्यानीति एके मन्यन्ते। कुतः?। स्मृत्युपदेशाभ्याम् एवं हि स्मरन्ति, मन्त्रभूतानि आर्षाणि नित्यानीति, उपदिशन्ति च एवंविधमेव शिष्येभ्य।

'आह, ननु यदेव स्मरन्ति, तदेवोपदिशन्ति। बाढम, अयमन्य उपदेशो वर्ण्यते, ऊहचिकीर्षितं इति ब्राह्मणमुपदिशन्ति, चिकीर्षितः इति च इष्ट उच्यते, इच्छायां हि सन् विधीयते, यदि च अयम् अपुरुषबुद्धिपूर्वको वेदतुल्यः, तत इष्टः, अथ पुरुषप्रणीतः, ततो न प्रमाणं, यज्ञे च अ-चिकीर्षितो न प्रयोक्तव्यः। चिकीर्षितः इति च शब्दो भवति। तस्मान्नित्य ऊह इति।

तदुक्तदोषम् ॥ २ ॥ (सि०)

तत् एतत् उक्तदोषं भवद्वचनं भवतीव हेतुं वर्णयता अस्योक्तो दोषः, ऊहचिकीर्षितः इति। ऊहचिकीर्षित इत्यनित्ये एतद्भवति। यदुक्तम्, इष्टे चिकीर्षितशब्दो भवति, इच्छायां हि सन् विधीयते इति। उच्यते, सत्यम्, इष्टं, कर्त्तुं यदि क्रियते, तत्कर्त्तुमिष्टं भवति इति। तस्मात् अनित्य ऊहः। यदुक्तं, स्मृतेर्नित्यतेति। नैषा स्मृतिः प्रमाणं, दृष्टमूला ह्येषा। भवति हि वचनं, कवतीषु रथन्तरं गायति इति। तस्मात् अतिदेशवचनान्न्यायेनैवं गातव्यमिति वाचनिकं प्रथमं विज्ञानं, तत एषा स्मृतिः, तस्मादप्रमाणं, कृत्रिम ऊहः इति। किं भवति प्रयोजनम्? न्यायविरुद्धमपि प्रमाणं, यथापूर्वः पक्षः। यथा तर्हि सिद्धान्तः, न्यायविरुद्धमप्रमाणम् ॥ (८।२।१अ०)।

साम सत्संस्कारकर्माधिकरणम्।

कर्म वा विधिलक्षणम् ॥ ३ ॥ (पू०)

तानि एव उदाहरणानि। तेषु अयमर्थः समधिगतः, गीतिः सामशब्देनोच्यते इति। तत इदमिदानीं सन्दिह्यते, किं सा गीतिः ऋचः प्रति प्रधानभूता, उत, गुणभूता? इति। ननु सिद्धं, संस्कारकर्मणः सामशब्दो वाचक इति अपि तु कर्मशब्दः स्यात् भावोऽर्थः प्रसिद्धग्रहणत्वात् (७।२। १३ सू०) इति। उच्यते, सत्यमाक्षेपेण

प्रवर्त्तते, स एव निर्णयो भविष्यति। किं प्राप्तम्? तेनैवा धिकरणेन संस्कारकर्मेति।

तथा प्राप्ते ब्रूमः, प्रधानकर्म वा सामशब्देनोच्यते इति। किंकारणम्?। प्रधानविधिलक्षणं हि भवाम्हि द्वितीया विभक्तिः, रथन्तरं गायति इति। तस्मात् प्रधानकर्मेति। अपिच, कर्मकाले गानं भवति, तत् यदि द्रव्यसंस्कारार्थं, संस्कृतं द्रव्यमदृष्टेन संस्कारेण न कर्मकाले पुनः संस्कर्त्तुं शक्यं, न हि स्निग्धस्य स्नेहनं शक्यं कर्त्तुं, पिष्टस्य वा पेषणं, स एषोऽग्नीनामिवाभ्युपगन्तव्यः, अकर्मकाले क्रियमाणः संस्कारो भवतीति। अस्मत्पक्षे पुनः प्रधानकर्म फलाय भविष्यति, तत्र अविप्रतिषिद्धम् अकर्मकाले गानम्।

अपिच, श्रावण्यां पौर्णमास्यां व्रतानि उपाकृत्य, अर्द्धपञ्चमान् मासान् स्वाध्यायमधीयीतेति, तदेयां फलाय भविष्यति, इतरथा पुरुषाणामुपदिश्यमानं, कर्मणां कल्पेत। तस्मादपि प्रधानकर्मेति।

तदृग्द्रव्यं वचनात् पाकयज्ञवत् ॥४॥ (आ॰ नि॰)

आह, प्रधानकर्मेत्युच्यते, न च एतत् प्रधानकर्म, न ह्यैद फलदं, फलकल्पनायां च श्रुतं कल्पेत, तेन यागं प्रति गुणभूतं, यदि न गुणभूतं, किमस्य द्रव्यं, यत् प्रति प्रधानभूतमेतत्?। तदुच्यते, तदृग्द्रव्यम्, ऋक् अस्य द्रव्यस्थानीया, यथा अन्यस्य कर्मणो द्रव्यं साधकम्, एवमस्य

ऋक् साधिका, तस्मात् ऋचं प्रति प्रधानभूतमेतत्, सूतं हि अध्यायोपदिश्यते। कथं पुनरेतत् ऋग्द्रव्यम्?। वचनात्, वचनमिदं भवति, ऋचि साम गायति इति। यथा पाकयज्ञेषु तत्तद्वाचनिकं द्रव्यं भवति, लाजाः, धानाः, तण्डुलाः आज्यमिति, एवमिहापि ऋक् द्रव्यं, वचनादिति।

तत्राविप्रतिषिद्धो द्रव्यान्तरे व्यतिरेकः प्रदेशश्च॥ ५॥ (यु० २)

आह, या ऋगस्य वचनेनोच्यते, तद्‌द्रव्यमेतत् भवति, कथम्, द्रव्यव्यतिरेके सति द्रव्यान्तरे प्रदेशे च तदिदं साम? इति। अत्रोच्यते, अविप्रतिषिद्धमेतत्, गीतिमात्रं हि सामेति, द्रव्यमस्य निर्वर्त्तकं वाचनिकं, तत् सामान्य विहितं, विशेषविहितेन द्रव्यान्तरेण बाध्यते। यदेव द्रव्यव्यतिरिक्तं गीतिमात्र, तदेव वृहद्वा रथन्तरं वेति न दोषो भवति। तस्मात् प्रधानकर्म सामेति।

शब्दार्थत्वात्तु नैवं स्यात्॥ ६॥ (सि०)

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, नैतदेवं भवितुमर्हति, प्रधानकर्म सामेति, गुणकर्म स्यात्। कुतः?। शब्दार्थत्वात् शब्दस्य उपकारकं साम प्रत्यक्षमुपलभ्यते, साम्नि क्रियमाणे ऋगक्षराणि उच्चार्य्यन्ते, तस्मिन् सति नादृष्टं कल्पनीयम्।

परार्थत्वाच्च शब्दानाम्॥ ७॥ (यु० १)

परार्थाश्च शब्दाः स्तुत्यर्थाः, स्तुतिर्हि चोदिता, आज्यैः स्तुवते पृष्ठैः स्तुवते इति साम्नः ऋगक्षरैः उच्चार्यमाणैः प्रत्यक्षा अवगम्यते, ततः स्तुत्यर्थाया ऋचः सत्याः सामार्थता परिकल्प्येत, कल्पनायाश्च प्रमाणं नास्ति। तस्मादपि साम गुणभूतमिति।

असम्बन्धश्च कर्मणा शब्दयोः पृथगर्थत्वात् ॥ ८॥ (यु० ७)

इतश्च गुणभूतं साम। कुत.?। असम्बन्धश्च साम्नः स्तोत्रेण स्यात्, तस्य प्रधानभावेन स्तुतिः साम्न उपदिश्येत, न साम स्तुतिः, तत्र वृहत् पृष्ठं भवति रथन्तरं पृष्ठं भवति इति वचनं बाध्येत, रथन्तरगुणकं पृष्ठं भवतीत्येतदेवमुपदिश्यते, तत् ऋगर्थे साम्नि अवकल्पते, प्रत्यक्षं हि तदा पृष्ठस्योपकारं साम करोति, यदस्य वाचकं प्रकाशयति शब्द, तत रथन्तरपृष्ठशब्दयोः सामानाधिकरण्यादेकार्थत्वे शक्य विज्ञातुम्। पृथगर्थत्वे तु असम्बन्धः स्यात्। तस्मात् ऋचः साम गुणभूतमिति।

संस्कारस्याप्रकरणेऽग्निवत्स्यात् प्रयुक्तत्वात् ॥ ९॥ (आ०)

अथ यदुक्तम, कर्मकाले गानम् ऋचः संस्कारकम् अग्न्याधानमिव कल्प्येत, प्रयुक्तत्वादिति। तत् परिहर्तव्यम्,

अकार्य्यत्वाच्च शब्दानामप्रयोगः प्रतीयेत ॥ १० ॥ (आ॰ नि॰)

यदि हि अकर्म्मकाले गानं कृतं, कर्म्मकालं यावत्, तिष्ठेत्, न विनश्येत्, ततः पुनः अप्रयोगः प्रतीयेत, यदि वा पुनर्न शक्येत कर्म्मकाले गानं कर्त्तुं, तथाप्यप्रयोगः स्यात्, शक्यन्ते तु प्रगीताः शब्दाः पुनः प्रयोक्तुम्। तस्माद्-कर्म्मकाले प्रयुक्ता असाधका इति कर्मकाले प्रयुज्येरन्। तस्मान्न दोषो भविष्यतीति।

अश्रितत्वाच्च ॥ ११ ॥ (यु॰)

अपिच कर्म्मकालाश्रितं गानं दर्शयति, औदुम्बरीं स्पृष्टानपाश्रित उद्गातोद्गायेत् इति, सदस्यौदुम्बरी मध्यमा स्थूणा भवति, तां स्पृष्टा इति ब्रुवन् सदसि गानं दर्शयति। तस्मात् न अकर्म्मकालम् अग्न्याधानवत् कल्पयितव्यमिति।

प्रयुज्यत इति चेत् ॥ १२ ॥ (आ॰)

अथ यदुक्तम्, अर्द्धपञ्चमान्मासान् अध्ययनं प्रयुज्यते, तत्, फलाय भविष्यति इति, तत् परिहर्त्तव्यम्,

ग्रहणार्थम् प्रयुज्येत ॥ १३ ॥ (आ॰ नि॰)

नहि फलाय भवितुमर्हति, तथाहि अदृष्टं कल्प्येत, दृश्यते अत्र प्रयोजनं, यत्तावत् उपाध्यायः शिष्यसन्निधावधीते, तत् ग्रहणार्थम्। यत् शिष्यः, तत् धारणार्थम्।

ग्रहणधारणे प्रयोगार्थं भूतिरधिकवत् शुष्केष्टिवदा । तद्
यथा, भूमिरधिको भूमौ रथमालिख्य शिक्षां करोति
संग्रामे प्रागभावो भवितेति, यथा च काव: शुष्केष्टी:
प्रयुङ्क्ते, प्रयोगे प्रागकर्म्मा भविताऽस्मीति । एवमेतत्
द्रष्टव्यम् । तस्मात् दृष्टे सति नादृष्टाय अध्ययनम् ।
• तस्मात् संस्कारकर्म्म सामेति । (८।२१२ अ०) ।

तृचे प्रत्यृच ऋत्स्नताव समापनाधिकरणम् ।

तृचे स्यात् श्रुतिनिर्द्देशात् ॥ १४ ॥ (पू०)

ज्योतिष्टोमे समाम्नायते, तस्मादेकं साम तृचे क्रियते
स्तोत्रीयम् इति । अत्रायमर्थः सांशयिक', किं तिसृषु
ऋक्षु व्यासज्य गानं कर्त्तव्यम्, उत, प्रति ऋचं, समाप्तं
गानं कर्त्तव्यम् ? इति । किं प्राप्तम ? व्यासज्येति ।
कुत: ? । श्रुतिनिर्द्देशात्, एवं श्रूयते, एक साम तृचे
क्रियते इति, साम्नि क्रियमाणे, निर्वृत्तौ गुणभूता
त्रिसंख्या ऋक्गता श्रूयते, तत्र यद्येकस्यामृचि उपक्रम्य
तस्यामेतत् परिसमापयेयु', न त्रिसख्यया साधनमस्य
क्रियमाणस्य परिच्छिन्दु', एकसंख्यापरिच्छिन्नं क्रियमाण
स्यात्, तत्र श्रुतिर्बाध्येत, तद्यथा, अय घट: त्रिषु नाग-
दन्तकेषु स्थाप्यताम् इत्युक्ते व्यासज्य स्थाप्यते, न पर्य्यायेण,
एवमिहापि द्रष्टव्यम् ।

ननु पर्य्यायेऽप्येवञ्जातीयक: शब्दो भवति, यथा त्रिषु

कुलेषु देवदत्तो भुङ्क्ते इत्युक्ते न यौगपद्यमवगम्यते, पर्य्यायेणापि भुञ्जाने भवत्येष वादः। एवमिहापि पर्य्यायेण प्राप्नोति इति। अत्रोच्यते, न तत्र त्रिसंख्या भुजिं प्रत्युपदिश्यते, येनैतदेवं भवति, तत्र कुलशब्देन सम्बध्यते, त्रिषु कुलेषु, न द्वयोरेकस्मिन् वेति, यदा भुजिनिर्वृत्तिं प्रत्युपदिश्यते, तदा यौगपद्येनैव भोजयितव्यः। इह तु त्रिसङ्ख्या क्रियते इत्यनेन सम्बध्यते, एव सति क्रियायां त्रिसङ्ख्या विहिता भवति, तत्र स्वपदगतस्य किञ्चिद्विधायकेन विहित भवति, इतरथा ऋचः सङ्ख्यायाश्च सम्बन्धस्य पदान्तरगतेन शब्देन भावनीयेत, तथा, अर्थविप्रकर्षः स्यात्। तस्मात् सामनिर्वृत्तिं प्रति त्रिसङ्ख्या उच्यते।

आह, ननु त्रिसङ्ख्या ऋक्छब्देनैवात्र सम्बध्यते, अन्यथाऽसति सामर्थ्ये समास एव, न स्यात् इति। अत्रोच्यते, न ब्रूमो न सम्बध्यते इति, सम्बध्यते एव, समासश्च भवति, स तु समासशब्दः सामनिर्वृत्तावुपयुज्यते इति, तत्र त्रिग्वस्य ऋक्छब्दस्य चार्थो निर्वृत्तावुपदिष्टो भवति, साम निर्वर्त्तयितव्यम, एवं तास्तिस्र ऋचो भवन्ति, न न्यूना इति। इतरस्मिन् पक्षेऽभ्यासस्त्रिसङ्ख्यया सम्बध्येत, *तत्र साम क्रियते इति सम्बन्धो स्यात्, अभ्यासनिर्वृत्तौ* सामनिर्वृत्तिशब्दो भवेत्। तस्मात् व्यासज्य गान कर्त्तव्यम्।

शब्दार्थत्वाद्विकारस्य ॥ १५ ॥ (यु० १)

इतश्च पश्यामः, त्र्यृचे व्यासज्य साम गातव्यमिति कुतः ? । शब्दार्थोऽयं सामसंज्ञको विकारः, ऋच गुणभूदूत्यर्थः । स यदि व्यासज्य क्रियते, बह्नयक्षराणि अविकृतानि भवन्ति, तथायं चोदकोऽनुग्रहीष्यते । तस्माद्व्यासज्य गातव्यम् ।

दर्शयति च ॥ १६ ॥ (यु० २)

ऋक्सामे वाव मिथुनौसम्भवावेति सोऽब्रवीन्न वै त्वं ममालमसि जायायै वेदो मम महिमेति ते द्वे भूत्वोचतुः, सोऽब्रवीत् न युवां ममाल स्थो जायायै वेदो मम महिमेति तास्तिस्रो भूत्वोचुः मिथुनौसम्भवामेति, सोऽब्रवीत् सम्भवामेति, तस्मादेकं साम त्र्यृचे क्रियते स्तोत्रीयमिति, नैकास्तोत्रीया साम्नः सम्भवति, नापि द्वे तिस्रः सम्भवन्तीति व्यासज्य गानं दर्शयति ।

वाक्यानां तु विभक्तत्वात् प्रतिशब्दं समाप्तिः स्यात् संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ १७ ॥ (सि०)

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । वाक्यानि विभक्तानि त्रीणि एतानि, याः तिस्र ऋचः, तत्रैकैका ऋक् कृत्स्नेन पदग्रामेण काञ्चित् स्तुतिमभिनिर्वर्त्तयति, न ऋगन्तरेण सह कश्चिदर्थं समाप्नोति, तत्र साम, ऋचः संस्तवमभिनिर्वर्त्तयन्त्या गुणभावं गच्छत् साहाय्यं करोति, तत्र यदि व्यासज्य गीयेत, न ऋचः स्तुतिमभिनिर्वर्त्तयन्त्याः साम उपकारकं स्यात्, न हि सामावयवः साम भवतीति, न

च ऋक्समुदायेन कश्चिदर्थः स्तूयते, यत्र सामसम्बद्धा स्तुतिं कुर्य्यात्, ऋक् स्तुतिं करोति, सा न सामसम्बद्धा, य ऋक्समुदायः सामसम्बद्धः स स्तुतिं न करोति, तत्र प्रत्यृचं साम्नि परिसमाप्ते क्रियमाणे सामवता शब्देन स्तुतिः कृता भवति, सामसंस्कारस्य स्तुतिभावनार्थत्वात् प्रत्यृच परिसमाप्तं गानं कर्त्तव्यमिति ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ १८ ॥ (यु॰१)

अन्यार्थमपि वाक्यमेतमर्थं दर्शयति, अष्टाक्षरेण प्रथमायामृचि प्रस्तौति द्व्यक्षरेणोत्तरयोः इति प्रस्तावे भेदं दर्शयति। तथाच, एका वा अस्योत्तमा स्तोत्रीया तामु द्ध्योद्गायेत् इति उद्गीथभेदं दर्शयति, तस्मादपि प्रत्यृचं गानं कर्त्तव्यमिति ।

अर्धर्चप्रगीतेष्वपि ऋच्येव गानं कर्त्तव्यम्, अपरिपूर्णं तद्वाक्यं अर्धर्चे भवति, ऋचि तु परिपूर्य्यत इति। पादप्रगीतेषु पाद एव गान कर्त्तव्यमिति, पाद एव हि तत्परिपूर्ण वाक्य, यथा, गोष्ठे वासिष्ठ इति, एवं यावति परिपूर्णं वाक्यं, तावति साम परिसमापयितव्यम्। क्वचित्पादेऽपि पूर्ण वाक्यम्, ऋच्यपि, क्वचिदर्धर्चेऽपि परिपूर्ण, यत्र यथा परिपूर्णं, तत्र तथा गातव्यमिति ।

अनवानोपदेशश्च तद्वत् ॥ १९ ॥ (यु॰२)

अनवानोपदेशश्च तद्वत् युक्तो भविष्यति, यथाऽस्मा-

भिन्याय उपदिष्टः, अनयानं गायति इति.शक्यते भनयानं, प्रत्यृचं परिसमापयितुं, न तु तिसृषु व्यासज्य शक्यते।

अपि च स्वाध्यायकाले प्रत्यृचं गानं परिसमापितं, स्वाध्यायकाले चाभ्यासः,प्रयोगकाले कथं प्राप्तता स्यादिति, तद्यदि प्रयोगकाले प्रत्यृचं गानं कर्त्तव्यं, ततः स्वाध्यायकाले तदभ्यासो युक्तः। तस्मादपि प्रत्यृचं गेयमिति।

अभ्यासेनेतरा श्रुतिः ॥ २० ॥ (आ० नि०)

अथ यदुक्तं, तस्मादेकं साम तृचे क्रियते इति, तासु अभ्यासेनेतरा श्रुतिः द्रष्टव्या, पर्य्यायेणेत्यर्थः। नह्यत्र ऋक् सामनिर्वृत्त्यर्थमुपादीयते, तस्मात् न शक्यमिदं वक्तुं, सामनिर्वृत्तिसाधनीभूतामृचं त्रिशब्दः परिच्छेत्स्यति इति। साम स्तोत्रस्य गुणभूतं निर्दिश्यते, रथन्तरं पृष्ठं भवति बृहत् पृष्ठं भवति इत्येवमादि, तत्र प्रत्यृचं न्यायेन गानं प्राप्तं न सामनिर्वृत्त्या सङ्ख्या सम्बध्यते, किन्तर्हि ऋग्भिः, तत्रान्यथा नावकल्पते इति अभ्यासो लक्ष्यते, तिसृष्वभ्यसितव्यं सामेति, यथा, त्रिषु कुलेषु देवदत्तो भोजयितव्यः इति, यदा त्रिसङ्ख्या कुलैः सम्बध्यते, तदाऽभ्यासो लक्ष्यते, एवमिहापि द्रष्टव्यम्। तस्मात् प्रत्यृचं परिसमाप्तं गानं कर्त्तव्यमिति। (८। २। ३ अ०)।

समासे व्[?]त्रिषु कृत्सु सामाधिकरणम्।

तदभ्यासः समासु स्यात् ॥ २१ ॥ (सि०)

अस्ति ज्योतिष्टोमः, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत इति। तत्रैतत् समाम्नायते, तस्मादेकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयम् इति। तत्र एतत् समधिगत, प्रत्यृच परिसमाप्तं गेयमिति। इदमन्यत् सांशयिकं, समासु विषमासु वा गेयम्, उत समास्वेव ? इति। किं तावन्नः प्रतिभाति ? नियामकस्य शास्त्रस्याभावादनियम इति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, समासु एव गेयं न नानाच्छन्दस्कासु इति। किमेवं भविष्यति ?। गीतेः संशर विश्लेषौ न भविष्यतः, यदि न्यूनच्छन्दस्का ऋच उपादास्यामहे, गीतिं संश्लयीयाम। अथ अधिकच्छन्दस्काः, ततो गीतिं विश्लेषयाम उभयथा चार्षं बाधेमहि समासु तु उपादीयमानासु न किञ्चिद्दूष्यति। तस्मात्समासु गानं कर्त्तव्यमिति। अपिच त्रिशब्दोपचारः समासु युक्तो भविष्यति, समाने हि कस्मिंश्चिदाश्रीयमाणे सङ्ख्याव्यवहारो भवति।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २२ ॥ (यु०)

लिङ्गं खल्वपि अस्मिन्नर्थे पश्यामः, स्याल्यां सक्तवधीयते सम्भवति इत्याहुः, यद्बृहत् गायत्रीषु क्रियते ऋक्त्वे नान्तरुजति इति नचास्यां सम्भवति इति विच्छन्दस्कासु दोषं ब्रुवन् समानच्छन्दस्कासु गानं दर्शयति। (९। २। ४ अ०)।

उत्तरयोर्गायतीत्यत्र उत्तराग्रन्थसमधीतयोरेव ऋग्योर्गानाधिकरणम्।

नैमित्तिकं तूत्तरात्वमानन्तर्यात्प्रतीयेत ॥ २३ ॥

(सि०)

ज्योतिष्टोमे समामनन्ति, रथन्तरमुत्तरयोर्गायति बृहदुत्तरयोर्गायति कवतीषु रथन्तरं गायति यद्योन्यां गायति, तदुत्तरयोर्गायति इति। तत्रैतत् समधिगतम्, समासु गेयमिति, अथ इदानीमिदं सन्दिह्यते, किं योऽन्युत्तरयोर्वा उत्तराग्रन्थसमधीतयोर्वा गेयम्, उत, उत्तराग्रन्थसमधीते एव ऋगान्तरत्वे? इति, किं प्राप्तम्? अनियमकारिणः शास्त्रस्याभावादनियमः इति। एवं प्राप्ते ब्रूमः, नैमित्तिकं तु उत्तरात्वम् उत्तराग्रन्थसमधीतासु उपपद्यते इति। कुतः?। समाख्यानात् प्रकृतत्वाच्च उत्तराग्रन्थसमधीतानाम्।

आह, द्वाभ्यामपि समाख्याप्रकरणाभ्यां वाक्यं बलीयस्तस्मादनियम एव प्राप्नोति। अत्रोच्यते, सर्वे हि सम्बन्धिशब्दाः पदान्तरमनपेक्षमाणाः न कञ्चिदप्यर्थमाहुः, तस्मात् अपेक्षितं पदान्तरं, तत् प्रकृत सन्निहितं वा, इतरथा अपरिपूर्णार्थं वाक्यमनभिधायकमेव कस्यचिदर्थस्य स्यात्, संज्ञासम्बन्धग्रहणे न पुनः पदान्तरमपेक्षते, श्रुत्यैव परिपूर्णार्थो गृह्यते। तस्मात् न सम्बन्धिशब्दोऽध्यवसानीयः, उत्तरासंज्ञैवोपादातव्येति, नहि समासु गृह्यमाणासु पदान्तरानन्तर्यमपेक्षितव्यं भवति।

'ऐकार्थ्याच्च तदभ्यासः ॥ २४ ॥ (यु॰)

तास्वेव चोत्तराग्रन्थसमधीतासु साम अध्यसितव्यम्, एवम् एकार्थता तृचशब्दस्य भविष्यति, एवं कश्चित् सामान्यविशेषमाश्रित्य तृचशब्दम् उपचरन्ति। एतदेवमुक्तम् यद्विशेषे कस्मिंश्चित् संख्या भवति, इतरथा हि सर्वत्र सर्वसंख्या भवेयुः, तथाहि संव्यवहाराभावः स्यात्। तस्मात् समानच्छन्दस्कासु समानदेवताकासु च तृचशब्दोपचारात् उत्तराग्रन्थसमधीता एव गृहीतव्या इति। (९।२।५)

अतिजगत्यामध्यसमानायां विशोकगानाधिकरणम्। (द्वितीयवर्णकम्)।

एवं वा,

तदभ्यासः समासु स्यात् ॥ २१ ॥ (पू॰)

अस्ति द्वादशाहः, द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेत् इति। तत्र चतुर्थेऽहनि वैशोकं नाम साम अतिजगत्याम् उत्पन्नम्, अतिजगती, विश्वाः पृतना अभिभूतरं नरं सजूस्ततक्षुरिन्द्रञ्जजनुश्च राजसे। क्रत्वा वरिष्ठं वरआमुरीमुतोग्रमोजिष्ठं तवसं तरस्विनम्। उत्तरे द्वे बृहत्यौ, तयोः पूर्वा, नेमिं नमन्ति चक्षसा मेषं विप्रा अभिस्वरा। सुदीतयो वो अद्रुहोऽपि कर्णे तरस्विनः समृक्वभिः। उत्तरा, समीं रेभासो अस्वरन्निन्द्रं सोमस्य

पीतये। स्वर्पतिं यदीं वृधे। धृतव्रतो ह्योजसा समूतिभिः इति। तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः, किमन्ये अतिजगत्यौ उपादाय समासु गेयम्, उत ये एव ते उत्तरे दृष्टत्यौ, एते एव उपादाय विषमास्वेव गातव्यम्? इति। किं प्राप्तम्? संशयविशेषो मा भूताम् इत्यन्ये उत्पत्ति-जगत्यावुपादाय एतस्याम समास्वेव अध्यवसितव्यमिति।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २२ ॥ (यु०)

लिङ्ग खल्वप्यस्मिन्नर्थे दर्शयति, अतिजगतीषु स्तुवन्ति इति। किं लिङ्गम्?। अतिजगतीष्विति बहुवचनम्। तस्मादन्ये अतिजगत्यौ उपादातव्ये इति।

नैमित्तिकं तूत्तरात्वमानन्तर्यात्प्रतीयेत ॥ २३ ॥ (सि०)

नैमित्तिकं तूत्तरात्वमानन्तर्यात् उत्तरापाठनिमित्तम् आनन्तर्ये सति प्रतीयेत, श्रुतिर्हि वाक्याद्बलीयसीति प्रकृतत्वादुत्तरे दृष्टत्यौ एवमनुग्रहीष्येते। तस्मान्नान्ये आदातव्ये इति।

ऐकार्थ्याच्च तदभ्यासः ॥ २४ ॥ (यु० २)

एवञ्च समानदेवताके चैषोके तृच इति तृचशब्दोपचारो युक्तो भविष्यति, तस्मादपि नान्ये उपादातव्ये इति। अत्राह, अथ यदुक्तम् अतिजगतीषु स्तुवन्ति इति शब्दोपचारात् अतिजगतीबहुत्वं दर्शयति इति, तत्परिहर्त-

व्यम् । अत्रोच्यते, तदभ्यासः एव द्रष्टव्यः षोडशभ्यासः एकविंशः षोडशी इति एकविंशतिकल्पः षोडशिनि अभ्यस्यमाने, त्रैशोकाभ्यासः, तत्र सप्तकल्पोऽतिजगत्याम-भ्यस्यमानायाम् अतिजगतीषु स्तुवन्ति इति वचनमुप-पद्यते इति । (८।२।५प्र०)

बृहतीपङ्क्त्योरेव प्रयचनेन रथन्तरस्य गानाधिकरणम् ।

प्रागाथिकन्तु ॥ २५ ॥ (सि०)

ज्योतिष्टोमे श्रूयते, बृहत् पृष्ठं भवति रथन्तरं पृष्ठं भवति इति । रथन्तरस्य योनिर्बृहती, अभि त्वा शूर नोनुमो दुग्धा इव धेनवः । ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशमी-शानमिन्द्र तस्थुषः । उत्तरा पङ्क्तिः, न त्वावान् अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते । अश्वायन्तो मघवन्निन्द्र वाजिनो गव्यन्तस्त्वा हवामहे । बृहतो योनिर्बृहत्येव, त्वामिद्धि हवामहे साता वाजस्य कारवः । त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्पतिं नरस्त्वां काष्ठास्वर्वतः । उत्तरा पङ्क्तिरेव, स त्वं नश्चित्र वज्रहस्त धृष्णुया मह: स्तवानो अद्रिवः । गामश्वं रथ्यमिन्द्र सङ्किर सत्रा वाजन्न जिग्युषे इति । तयोः वैच्छन्दस्यं गानम् आम्नायते, न ह्वै बृहद्रथ-न्तरमेकच्छन्दो यद्वै तयोः पूर्वा बृहती ककुभावुत्तरे इति ।

तत्रायमर्थः सांशयिकः, किमन्ये उत्पत्तिककुभावागमय्य गातव्यम्, उत, याऽसौ पूर्वा बृहती, उत्तरा च पङ्क्तिः,

तयो: प्रग्रथनेन एथकर्म कत्वा ककुभावुत्तराकारं गानं कर्त्तव्यम् ? इति। किं प्राप्तम् ? उत्पत्तिककुभावागमयितव्ये इति। कुत: ?। एवमन्यासां ककुभामुत्पत्तिरुत्पत्ती भविष्यति, यदि ता: ककुप्कार्य्यं प्रयुज्यन्ते।

आह ननु वाचस्तोमे तासामर्थवत्ता भविष्यति। उच्यते, सत्यमर्थवत्ता तत्र भविष्यति, ककुप्कार्य्यार्थताऽपि तु गम्यते, सा नापह्नोतव्येति।

एवं प्राप्ते ब्रूम:, प्रागाथिकं तु, तुशब्द: पक्षं व्यावर्त्तयति, प्रागाथिकं सामगानं कर्त्तव्यमिति यासौ पूर्वा बृहती, उत्तरा च पङ्क्ति:, तयो: प्रग्रथनं कर्त्तव्यम्। एवं हि स्मरन्ति, काकुभ: प्रगाथ: इति। आह, ननु ककुभि अनाद्यायां काकुभ इति न प्राप्नोति इति। उच्यते, तस्येदम् इति तत्र भव: इति वा न दोष:।

स्वे च ॥ २८ ॥ (यु० १)

एवं च स्वे च्छन्दसि गानं कृतं भवति, उत्तरापाठेन हि यत्रैषा पङ्क्तिपदर्शिता स्वकर्मार्थ, तत्र प्रकृतहान अप्रकृतप्रक्रिया च न कृता भविष्यति। तस्मादपि तयो: प्रग्रथनं कर्त्तव्यमिति।

प्रगाणे च ॥ २७ ॥ (यु० २)

एवञ्चात प्रगाथशब्द उपपन्नो भवति, प्रकर्षं हि प्रशब्दो द्योतयति, प्रकर्षेण यत्र गानं, स प्रगाथ:। कश्च प्रकर्ष: ?।

यत् किञ्चित्पुनर्गायति। तस्मादपि प्रकृतयोः प्रग्रथन कर्त्तव्यमिति।

लिङ्गदर्शनाव्यतिरेकाच्च ॥ २८ ॥ (यु० ३)

अव्यतिरेकेण च सर्वत्र लिङ्गं दर्शयति। कथमिदं-मव्यतिरेकेण? इति। यत् प्रकृतयोरेव प्रग्रथनमुपपद्यते, न प्रकृतव्यतिरेकेणेति। किं लिङ्गं भवति?। एवमाह, एषा वै प्रतिष्ठिता बृहती या पुनःपदा तद्यत्पादं पुनरारभते तस्मात् वत्सो मातरमभि हिङ्करोति' इति। पुनःपादारम्भः प्रग्रथने उपपद्यते, न अन्यथा। तस्माद्याऽसौ पूर्वा बृहती, उत्तरा च पङ्क्तिः, तयोः प्रग्रथनेन तृचकर्म्म कृत्वा ककुबुत्तराकारङ्गानं कर्त्तव्यमिति। (८।२।६ भ०)

बृहतीविस्तारपङ्क्त्योः प्रग्रथनेन रौरवयौधाजयसाम्नोर्गानाधिकरणम्।
(द्वितीयवर्णकम्)।

एवं वा,

प्रागाथिकन्तु ॥ २५ ॥ (सि०)

अस्ति ज्योतिष्टोमः, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत इति तत्र त्रिच्छन्दा आवापो माध्यन्दिनः पवमानः पञ्च-सामा, गायत्रामहीयवे गायत्रे तृचे भवतो रौरवयौधाजये बाहंते तृचे ऐगनसमन्त्य त्रिष्टुप्सु इति। यदेतत् रौरव यौधाजयश्च द्वे सामनी, तयोः पूर्वा बृहती, पुनानः सोम

धारयापो वसानो अर्षसि। आ रत्नधा योनिमृतस्य सीदस्युत्सो देव हिरण्ययः। उत्तरा विष्टारपङ्क्तिः, दुहान ऊधर्दिव्यं मधु प्रियं प्रत्नं सधस्थमासदत्। आपृच्छ्यं धरुणं वाज्यर्षति नृभिर्धौतो विचक्षणः। तदत्र संशयः, किमन्यं योत्पत्ति-वृहत्योरागमं कृत्वा समासु गानं कर्त्तव्यम्, उत, याऽसौ पूर्वा बृहती, उत्तरा च विष्टारपङ्क्तिः, तयोः प्रग्रथनेन लचकर्म कृत्वा वृहतीकारं गानं कर्त्तव्यम्? इति।

किं प्राप्तम्? अन्ये बृहत्यावागमयितव्ये इति। कुतः? एवमृचामुत्पत्तिरर्थवती भविष्यति इति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, प्रागाथिकन्तु, तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। प्रागाथिकं सामगानं कर्त्तव्यं, नोत्पत्तिबृहत्यावागमयितव्ये, प्रकृतयोरेव प्रग्रथनं कर्त्तव्यम्, एवं हि स्मरन्ति, बार्हतः प्रगाथः इति। उत्पत्तिबृहत्योरानीयमानयोः प्रगाथो न स्यात्, तत्र स्मृतिर्बाध्येत। तस्मात् प्रकृतयोः प्रग्रथनं कर्त्तव्यमिति।

स्वे च ॥ २६ ॥ (यु० १)

एवञ्च स्वे च्छन्दसि प्रकृते गानं भविष्यति, न प्रकृतहानमप्रकृतप्रक्रिया च। तस्मादपि नान्ये बृहत्यौ आगमयितव्ये इति।

प्रगाथे च ॥ २७ ॥ (यु० २)

एवञ्च प्रगाथशब्द उपपन्नो भविष्यति, स हि प्रकर्षे

गानस्य भवति, प्रकर्षश्चेह पुनःपादे उपादीयमाने भवति। तस्मादपि नान्ये बृहत्यौ उपादातव्ये इति।

लिङ्गदर्शनाव्यतिरेकाच्च ॥ २८ ॥ (यु०)

अव्यतिरेकेण च लिङ्गं दर्शयति। किं लिङ्गं भवति? एवमाह, षष्टिस्त्रिष्टुभो माध्यन्दिनं सवनम् इति। कथं कृत्वा लिङ्गम्?। यदि प्रग्रथनेन बृहतीकारङ्गानं क्रियते, ततः सर्वस्मिन् सवने या ऋचः समाम्नाताः, ताः षष्टिर्भवन्ति, इतरथा उत्पत्तिबृहत्योरानीयमानयोरभ्यधिकाः भवेयुः। तदिह निर्दिश्यते, गायत्रामहीयवे गायत्रे तृचे भवतः, ताः पञ्चायत्रः। रौरवं यौधाजये बार्हते, ता अपि षड्बृहत्यः। औशनसमन्त्यं त्रिष्टुप्सु, ता अपि तिस्रस्त्रिष्टुभः। अथ होतुः पृष्ठे बृहति रथन्तरे वा सप्तदशस्तोमे क्रियमाणे षट् बृहत्यो भवन्ति, द्वादश च ककुभः।

कथम्?। एषा हि तत्र तत्र विष्टुतिः, पञ्चभ्यो हिङ्करोति, स तिसृभिः, स एकया, स एकया। पञ्चभ्यो हिङ्करोति, स एकया, स तिसृभिः, स एकया। सप्तभ्यो हिङ्करोति स एकया, स तिसृभिः, स तिसृभिः इति। तत्र बृहतीभिस्तिसृभिः प्रथममेकया च ककुभा, पुनश्चैकया ककुभा। ततः पुनरेकया बृहत्या तिसृभिः ककुब्भिः एकया च ककुभा। एवं चतस्रो बृहत्यः षट् ककुभः। ततः पुनः एकया बृहत्या, पुनश्च तिसृभिः ककुब्भिः पुनश्च तिसृभिः ककुब्भिरिति, एवं षड् बृहत्यो द्वादश ककुभ इति।

ताभिः बृहतीभिः षड्भैकादश बृहत्यो भवन्ति। ततः पूर्णा गायत्रीर्या चतस्रो गायत्री द्वादशभिः ककुभिर्द्वादश बृहत्यो भवन्ति एवं चर्तुविंशतिर्बृहत्यः। ततो वाम देव्ये सप्तदशका गायत्राः, पावमानीभ्यां द्वाभ्यां गायत्री भ्यामवशिष्टाभ्यां सहैकोनविंशतिगायत्रो भवन्ति। ततो नौधसकालेययोरेकत्र सप्तदश बृहत्यः, एकत्र सप्तपञ्चाशता गायत्रीपादैः सह सप्तपञ्चाशद्बृहत्यः सप्तपञ्चाशत् त्रिष्टुभो भवन्ति। पावमानीभिस्त्रिष्टुब्भिः सह पष्टिस्त्रिष्टुभ इति सिद्धं भवति।

अथ बृहद्रथन्तरयोरुत्पत्तिककुभोरागमः क्रियते, तत्र याः सवने समाम्नाताः, ताः पष्टिर्भवन्ति, ये ते द्वे सवने ककुभौ असमाम्नाते आनीयेते, तयोर्द्वादशकत्वः प्रयोगस्तेन सा पष्टिः पूर्यते, यास्ता ऋचः सवने समाम्नातास्ता इह सवनशब्देन उच्यन्ते, न कर्म्मणि सवनशब्दप्रयोगः, तत्र हि त्रिषु सवनेषु बह्वः त्रिष्टुभो भवेयुः, न पष्टिस्त्रिष्टुभो माध्यन्दिनं सवनमिति। तस्मादाद्या पूर्वा बृहती उत्तरा च विष्टारपङ्क्तिस्तच प्रगाथं कृत्वा गातव्यमिति। (८।२।६ अ०)।

पञ्चपञ्चगायत्री प्रयवनेन अयात्रयौपवदीनां वा विकरणम्।
(इतीपवर्णकम्)।

एव वा,

प्रागाधिकान्तु ॥ २५ ॥ (सि०)

पञ्चच्छन्दाः आवाप आभिः पवमानः सप्तसानाः,

गायत्रसंहिते गायत्रे तृचे भवतः, श्यावाश्वान्धीगवे आनुष्टुभे, उष्णिहि सफं, ककुभि पौष्कलं, कावमन्त्यञ्जगतीषु इति। यदेतत् श्यावाश्वम् आन्धीगवञ्च द्वे सामनी, तयोः पूर्वा अनुष्टुप्, पुरोजिती वो अन्धसः सुताय मादयित्नवे। अप श्वानं श्नथिष्टन सखायो दीर्घजिह्वम्। उत्तरे द्वे गायत्र्यौ, यो धारया पावकया परिप्रस्यन्दते सुतः। इन्दुरश्वो न कृत्वः। तं दुरोषमभी नरः सोमं विश्वाच्या धिया। यज्ञं हिन्वन्ति अद्रिभिः इति। तत्र योऽर्थः सांशयिकः, किमन्ययोरुत्पत्त्यनुष्टुभोरागमं कृत्वा समासु गानं कर्त्तव्यम्, अथ वा याऽसौ पूर्वाऽनुष्टुप्, उत्तरे च गायत्र्यौ, तयोः प्रग्रथनेन तृचकर्म्म कृत्वा अनुष्टुप्कारं गानं कर्त्तव्यम्? इति।

किं प्राप्तम्? अन्ये अनुष्टुभावागमयितव्ये इति। कुत एतत्?। एवं तासामुत्पत्तिरर्थवती भविष्यति। एवं प्राप्ते ब्रूमः, प्रागाथिकं तु, प्रागाथिकं गानं कर्त्तव्यम्, एवं हि स्मरन्ति, गानुष्टुभः प्रगाथः इति, प्रगाथता प्रत्येमाणा नापह्नोतव्या।

स्वे च॥ २६॥ (यु० १)

एवं स्वे गानं भविष्यति। तत्र प्रकृतमनुग्रहीष्यते, नामकृतप्रक्रिया भविष्यति।

प्रगाथे च॥ २७॥ (यु० २)

प्रगाथशब्दस्योपपत्स्यते पुनःपाठे गीयमाने॥

लिङ्गदर्शनाच्चातिरेकाच्च ॥ २८ ॥ (यु० ३)

अव्यतिरेकेण च लिङ्गं भवति, एवमाह, चतुर्विंशति जगत्यस्तृतीयमवन, एका ककुभ् इति। तन्निर्दिश्यते, पञ्चच्छन्दा आवाप आर्भव पवमान सप्तसामा, गायत्र सहिते गायत्रे तृचे भवत, ता षट् गायत्र्यस्तिस्रो जगत्यो भवन्ति। श्यावाश्वान्धीगवे आनुष्टुभे, तयो पूर्वा अनुष्टुप् उत्तरे गायत्री, तत्र,प्रग्रथनेन क्रियमाणे द्वयो साम्ना षडनुष्टुभ, तावतस्रो जगत्य, पूर्वाभि सह सप्त। उष्णिहि सप्त, ककुभि पौष्कल एकमपि एकस्यामपि, अपरमप्ये कस्या, ते द्वे उष्णिक्ककुभौ, सैका जगती, गायत्री पादेन पूर्वाभि सहाष्टौ जगत्य। वावे तिस्रो जगत्य, ताभि सहैकादश भवन्ति। एकविंश वन्नायज्ञीय, तत्र पूर्वा बृहती, उत्तरा विष्टारपङ्क्तिस्तत ककुभावुत्तर कृत्वा प्रगाथ क्रियते। एकविंशे च स्ताने क्रियमाणे सप्त बृहत्या भवन्ति, चतुर्दश ककुभ, ता सप्त बृहत्य, ता पञ्च जगत्य पूर्वाभि सह षोडश, एकपाच्च जगतीपाद, पूर्वेण गायत्रीपादेन सह विंशतिरक्षराणि। अथ चतुर्दशसु ककुप्सु वा द्वादश ककुभ, ता सप्त जगत्य पूर्वाभि सह त्रयोविंशति, ये द्वे ककुभौ शिष्टे, सैका जगती गायत्री पादश्च, पूर्वाभि सह चतुर्विंशतिर्जगत्य, गायत्रीपाद पूर्वेविंशत्यक्षरै सह ककुब्भवति। एव प्रगाथे क्रियमाणे चतुर्विंशति जगत्य एका च ककुप्। यदा प्रगाथो न क्रियते तत श्यावाश्वान्धीगवयोरानुष्टुभात्

माध्यन्दिनानाचीचे चत्पत्तिककुभौरागमान्नैषा सख्या सम्पद्यते। तस्मात प्रयत्नेन गान कर्त्तव्यमिति । (८ ७।६अ०) ।

पादप्रयपनन ब्रह्मसामगानाधिकरणम
(चतुर्थवर्णकम)

एव वा,

गवामयने ब्रह्मसाम प्रकृत्य समामनन्ति, चतुर्गत मैन्द्रा बार्हता प्रगाथास्त्रयस्त्रिंशत च सतोबार्हतास्त्रिका इति। तत्र सन्देह, किं द्वयोर्द्वयो ऋचो प्रगाथं कृत्वा गातव्यम्, उत, तिसृषु ऋक्षु गातव्यम ? इति। किं प्राप्तम ?, तिसृषु ऋक्षु इति। कुत ?। एव प्रकृतौ दृष्टत्, तस्मान्निक साम तृचे क्रियते इति। तदिह चोदकेन प्राप्त तस्मात्तिसृषु गातव्यमिति। एव प्राप्ते ब्रूम,

प्रागाथिकन्तु ॥ २५ ॥ स्वे च ॥ २६ ॥ प्रगाथे च २७ ॥ (सि०)

द्वयोर्द्वयो ऋचोर्गेयम, एव स्वे गान कृत भविष्यति। कस्मिन स्वे ?। प्रगाथे। कथ प्रगाथ स्व ?। विहिता हि गवामयने ब्रह्मसाम प्रकृत्य, तस्मात् ब्रह्मसाम्न स्व प्रगाथ, प्रगाथशब्देन च वचनात् स्व प्रगाथ इत्युच्यते।

लिङ्गदर्शनाव्यतिरेकाच्च ॥ २८ ॥ (यु०)

भवति हि लिङ्गदर्शन, पञ्चसुमा सुवार्हता प्रगाथा

आप्यन्ते इति। तत्र प्रगाथने युज्यते, न तृचगाने। कथम्? चतुरुत्तरं हि शतन्ते प्रगाथाः, तत्र बृहद्रथन्तरयोर्ज्योतिष्टोमे प्रगाथद्वयं, नौधसकालेययोरपि तथैव प्रगाथद्वयं, इन्द्रक्रतुः प्रगाथ उत्तरस्मिन् वचसि भवति, त एते नवनवतिः प्रगाथाः शिष्टाः अभिप्लवेषु कर्त्तव्याः। पृष्ठेषु सतोबृहत्यो विधीयन्ते, अभिप्लवानां तृतीये दिवसे सतोबृहत्यः, एवमवशिष्टानि अभिप्लवानां शतमहानि, तेषामन्त्ये सतोबृहत्यः, अन्येषु नवनवतौ दिवसेषु नवनवतिः प्रगाथाः। आप्यन्ते इति लिङ्गमप्युपपन्नं भवति। तृचे पुनर्गाने क्रियमाणे षट्षष्टिस्तृचाः त्रिषु समाधिकेषु मासेषु समाप्येरन्। तदेतस्माल्लिङ्गदर्शनात् प्रगाथे गानं कर्त्तव्यमिति मन्यते।

आह, अथ कस्मान्न प्रथमतृचे गानं कृत्वा ततस्तस्मात् तृचादेकामृचमादायान्ये द्वे ऋचौ गृहीत्वा तृचे गानं क्रियते? तथा हि तृचगानपक्षे चोदकोऽनुगृहीतो भवति, लिङ्गञ्चोपपत्स्यते, पञ्चषमाः सुषार्हताः प्रगाथा आप्यन्ते इति। उच्यते, अव्यतिरेकेण लिङ्गं दर्शयति, अन्या ऋचो भवन्ति, तदेव सामेति। तस्मात् द्वयोर्द्वयोः ऋचोः प्रगाथं कृत्वा गानं कर्त्तव्यमिति। (८।२।६ प०)।

गीतिसम्पादकानन्यस्वरविकारादीनां विकल्पाधिकरणम्।

अर्थैकत्वात् विकल्पः स्यात् ॥ २६ ॥

सामवेदे सहस्रं गीत्युपायाः। आह, के इमे गीत्यु

पायाः नाम ? । उच्यते, गीतिर्नाम क्रिया, सा आभ्यन्तरप्रयत्नजनितस्वरविशेषाणामभिव्यञ्जिका, सा सामशब्दाभिलप्या, सा नियतपरिमाणे ऋचि च गीयते, तत्सम्पादनार्थः ऋक्षु अक्षरविकारो विश्लेषो विकर्षणमभ्यासो विरामः स्तोभ इत्येवमादयः सर्वे समधिगताः समाम्नायन्ते । तेषु संशयः, किं समुच्चीयन्ते उत विकल्प्यन्ते ? इति । किं तावन्नः प्रतिभाति, सर्वेषां समाम्नानात् सर्वाङ्गोपसंहारित्वाच्च प्रयोगवचनस्य, समुच्चीयेरन्निति । एवं प्राप्ते ब्रूमः, अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्यात् इति । एकार्था हि गीत्युपायाः, गीतिः कथं निर्वर्त्तेतेति प्रयुज्यन्ते, तत्रान्यतरेण भिन्ने गीतौ निर्वृत्तायां नेतरे प्रयोगमर्हन्ति । तस्माद्विकल्प इति । (८।२।७अ०) ।

ऋचा स्तुवते साम्ना स्तुवते इति विधिना साम्नैव स्तवविधानाधिकरणम् ।

अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्यादृक्सामयोस्तदर्थत्वात् ॥ ३० ॥ (पू०)

कस्मिंश्चित्कर्मविशेषे श्रूयते, ऋचा स्तुवते साम्ना स्तुवते यदृचा स्तुवते तदसुरा अन्ववायन् यत् साम्ना स्तुवते तदसुरा नान्ववायन् य एवं विद्वान् साम्ना स्तुवीत इति । तत्रायमर्थः, सांशयिकः, किमृचा वा स्तोतव्यं साम्ना वा, उत,साम्नैव ? इति । किं तावत्प्राप्तम् ? विकल्पः, ऋचा वा साम्ना वा । भिन्नमिदं वाक्यं दृश्यते, यदृचा स्तुवते

तदसुरा अन्ववायन् इति, ऋचा स्तवे क्रियमाणेऽसुरा अन्ववगता इति, परिपूर्णमेतावति वाक्यं पश्यामः, एवमर्थमिदं सङ्कीर्त्यते, कथं नाम गम्यते ऋचा स्तोतव्यमिति। किमर्थम्?। यस्मिन् कर्मविशेषे श्रूयते, तस्याङ्गं यथा स्यात्, तच्च प्रयोगसामर्थ्यात् प्रयोगवचनेन गम्यते इति।

ननु असुरसङ्कीर्त्तनान्निन्दैषा। नेत्याह, न वयं निन्दितान् अनिन्दितान्वा असुरान् विद्मः। सङ्कीर्त्तनात् कर्त्तव्यतामध्यवस्यामः। एव साम्ना स्तुवते इति पृथग्वाक्यं, तस्माद्विकल्पः। ऋक्सामयोः स्तुत्यर्थत्वादुभयोरप्येकं कार्य्यं, स्तुतिर्हि निर्वर्त्तयितव्येति, तदन्यतरेण सिध्यतीति विकल्पः।

वचनाद्विनियोगः स्यात् ॥ ३१ ॥ (सि०)

नैतदस्ति, विकल्प इति। साम्नोविनियोगः स्यात्। कुतः?। तस्येह विनियोजकं वचनमस्ति, यदृचा स्तुवते तदसुरा अन्ववायन् य एवं विद्वान् साम्ना स्तुवीत इति साम्ना स्तुतिः प्रशस्यते, प्रत्यक्षेण प्रशंसावचनेन, इतरथा कल्प्या स्यात्, ऋचा स्तवने असुरा अनुगताः। तस्मात् ऋचा स्तोतव्यमिति। अथ साम्ना स्तवः प्रशस्यते, ततो यदृचा स्तुवते तदसुरा अन्ववायन् इतीतरप्रशंसार्था निन्दैषा न किञ्चित् विकल्पयिष्यते इति। कथं निन्दावचनमेतदिति गम्यते?। इतरस्तुतिवचनात्। तस्मात् साम्नैव स्तोतव्यमिति। (८।२।८।५०)।

अयं सहस्रमानव इत्यृचा प्रगीतयैवाहवनीयोपस्थानाधिकरणम् ।
(द्वितीयवर्णकम् ।)

अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्यादृक्सामयोस्तदर्थत्वात् ॥ ३० ॥ (पू०)

क्वचित् कर्म्मविशेषे श्रूयते, अयं सहस्रमानवः इत्येतया आहवनीयमुपतिष्ठते इति । तत्रायमर्थः सांशयिकः, किमप्रगीतया उपस्थातव्यम्, उत, प्रगीतया ? इति । किं प्राप्तम् ? । प्रगीतया अप्रगीतया वा । कुत ? । अविशेषोपदेशात्, प्रगीताऽप्यसौ इयमेव ऋक्, अप्रगीताऽपीयमेव, उभयथा हि तां समामनन्ति, तस्मान्न विशेष. आदर्त्तव्य इति । न चेद्विशेष, स्तुतिपरत्वात् ऋक-सामयोर्विकल्प इति । एवं प्राप्ते ब्रूम',

वचनाद्विनियोगः स्यात् ॥ ३१ ॥ (सि०)

प्रगीतैव विनियुज्येत, नाप्रगीता । कुत. ? । वचनात् । किं वचनम् ? । अय सहस्रमानव इत्येतया इतिप्रकृतवचनशब्दः । प्रगीता च सामवेदे प्रकृता, सा, एतया इति सम्बध्यते । ननु अप्रगीताऽपि तत्र पठ्यते । सत्य, प्रगाणसम्बन्धार्था तु सा । न ह्यपठितायाः प्रगाणं शक्यते कर्त्तुमिति ऋक् सामार्थे, ऋचोऽध्ययन सामार्थं गम्यते, नह्यन्तरेण ऋचं, सामनिर्वृत्तिर्भवति, अन्तरेणापि तु साम, ऋक् निर्वर्त्यते । न ऋक् साम आकाङ्क्षते इति । तस्मादेवं सामवेदे, उपतिष्ठते वा, स्तौति वेत्युक्ते प्रगीतायामेव ऋचि सम्प्रत्ययो भवति, नाप्रगीतायाम् ।

आह, यदि प्रगीतायां सम्प्रत्ययः प्रकरणात्, वचनाद् प्रगीतायाम, अप्रगीतार्ऽपि हि शाखान्तरे समाम्नायते, सा प्रकरणं बाधित्वा वाक्येन गृह्येत इति। उच्यते, न वाक्येन ऋक् गृह्यते, प्रतीकग्रहणं ह्येतत्, अयं सहस्र मानवः इत्येतया इति पुनः प्रकृताया ऋचो वाचको मुख्य ऋक्शब्द, स्वपक्षे प्रतीकग्रहस्य लक्षणा स्यात्। श्रुति लक्षणाविषये च श्रुतिर्न्याय्या न लक्षणा। तस्मात् प्रगीतया उपस्थातव्यमिति। (८।२।८अ०)।

अग्निमूर्द्धेत्यादि याज्यानुवाक्यादीनां स्थानेन प्रयोगाधिकरणम् ॥
(तृतीयवर्णकम् ॥)

अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्यादृक्सामयोस्तदर्थत्वात् ॥ ३१ ॥ (पू०)

इह केचित् त्रैस्वर्येणाम्नायते, केचिच्चातुःस्वर्येण। आह, ये इमे चातुःस्वर्यमाधीयन्ते, किं ते, उदात्तानुदात्तस्वरितेभ्योऽधिकं अपरं स्वरं कुर्वन्ति ?। नेत्याह, तेषामप्येते एव स्वराः, येऽन्येषाम्। किं नु कुर्वन्ति ?। एकं स्वरान्तरमुत्कृष्याधीयन्ते। तत्र सन्देहः, किं समुच्चय, त्रैस्वर्यादीनाम्, उत विकल्पः ? इति। किम्प्राप्तम् ?। सर्वाङ्गोपसंहारित्वात् प्रयोगवचनस्य, समुच्चय इति। एवम्प्राप्ते ब्रूम, अर्थैकत्वाद्विकल्प स्यात्, एकोऽर्थ सर्वेषां त्रैस्वर्यादीनामध्ययननिर्वृत्तिः। तस्माद्विकल्प।

वचनादिविनियोगः स्यात् ॥ ३१ ॥ (सि०)

वचनमिद भवति स्मृत्यनुमित, तानौ यज्ञकर्म्मणि इति, तस्मात्तानेन प्रयोग कर्त्तव्य । अथ चैस्वर्य्यादीना किमर्थं समाम्नानम् ? इति । उच्यते, अर्थावबोधनार्थं भविष्यति । (८।२।८अ०) ।

रथन्तरमुत्तरयोर्गायतीत्यादौ उत्तरावर्णवशेन गानाधिकरणम्

सामप्रदेशे विकारस्तदपेक्षः स्याच्छास्त्रकृतत्वात् ॥ ३२ ॥ (पू०)

इदमाम्नायते, रथन्तरमुत्तरयोर्गायति, यद्योन्या तदुत्तरयोर्गायति, कवतीषु रथन्तर गायति, विराट्सु वाम देव्य इति । तत्र सन्देह, किमुत्तरावर्णवशेन गातव्य, किं योनिवर्णवशेन ? । कथमुत्तरावर्णवशेन गीत भवति ? कथं वा योनिवर्णवशेन ? इति । उच्यते, किञ्चिदुदाहरण गृहीत्वा व्याख्यास्याम, यदा तावत् इडन्तालभ्य माई भवति इति योनौ यस्मिन् भागे आईभाव कृत स्तस्मिन्नेव भागे उत्तरासु आईभाव क्रियते, ततो योनिवर्णवशेन गीत भवति, अथ भागान्तरे इडन्तालभ्य दृष्ट्वा आईभाव क्रियते, तत उत्तरावर्णवशेन गीत भवति ।

किं पुनरत्र कर्त्तव्यम ? योनिवर्णवशेनेति । कथम् ? । यावति भागे एकारस्य योनौ आईभाव कृतस्त विचार याम, किं तत्र कृतमिति ? एकारो नाचारित, ईकारा-

न्तरे निवर्त्तन्ते', यथा ऋगक्षराणामगीतित्वात् निवृत्तिरेव स्तोभाक्षराणामपीति ।

सर्वातिदेशस्तु सामान्याल्लोकवद्विकारः स्यात् ॥ (सि०)

नैतदस्ति, स्तोभानां निवृत्तिरिति, सर्वातिदेशो हि भवति, ऋक् स्तोभ स्वर कालाभ्यासविशिष्टाया गीतेः सामशब्दो वाचकः । कथमवगम्यते ? । तत्र प्रयोगात्, यदि स्तोभा निवर्त्तेरन्, तत्कृतो विशेषो नोपसङ्गृहीत स्यात् तत्र शब्दो बाध्येत । तस्मात् स्तोभाः प्रदिश्येरन् । यदुक्तम्, ऋक्शब्दार्थे असम्बध्यमानाः स्तोभा अनर्थका भवेयुः । अत्र ब्रूमः, लोकवत् न अनर्थका भविष्यन्ति । तद्यथा, लोके गायनैरङ्कवर्णकानि यानि नाम प्रक्षिप्यन्ते, तानि गीतिकालगणनार्थानि, नार्थसम्बन्धात्, प्रयुज्यन्ते, सुख ग्रक्षरे गीतिकालं परिच्छिद्यते । एवमिहापि काल परिच्छेदार्थानि स्तोभाक्षराणि प्रवर्त्तेरन्निति

अन्वयश्चापि दर्शयति ॥ ३६ ॥ (यु०)

अन्वयतश्चापि स्तोभान् दर्शयति, यत्राधिकानि पदानि निवर्त्तन्ते, स्तोभा गेष्णाजायुवन्ति इति, स्तोभा स्तोभा एव गेष्णा स्वरा । तस्मादपि स्तोभाः प्रदिश्यन्ते ।

निवृत्तिर्वाऽर्थलोपात् ॥ ३७ ॥ (आ०)

यामग्न्यात्पर्यो विनिवर्त्तते । निवृत्तिः अग्निष्टपति

इत्येवञ्जातीयकानां स्तोभानाम्। गीतकर्मा हीन्द्रो वाक्यशेषे उपलभ्यते, न तेनैवञ्जातीयकाः स्तोभाः सम्बध्येरन्निति। अन्वयात्सम्बध्यन्ते लोकवदिति यदुक्तं, तत्परिहर्त्तव्यम्।

अन्वयो वार्थवादः स्यात्॥ ३८॥ (आ०नि०)

अन्वीयुर्वा एवञ्जातीयका स्तोभाः, नहि वयमिन्द्ररूपं प्रत्यक्षमुपलभामहे। यच्च वाक्यशेषवचनं, सोऽर्थवादः। (९।२।१० अ०)।

स्तोभलक्षणाधिकरणम्।

अधिकञ्च विवर्णञ्च जैमिनिः स्तोभशब्दत्वात्॥३९॥

अथ कः स्तोभो नाम? तस्य लक्षणं कर्त्तव्यम्। उच्यते, य ऋगक्षरेभ्योऽधिको न च तैः सवर्णः स स्तोभो नाम, ईदृशे हि लौकिकाः स्तोभशब्दमुपचरन्तीति, तद्यथा देवदत्तेन सभायां परं प्रलपता बहुस्तोभं कथितमिति, यदर्थवचनेभ्योऽधिकं विवर्णञ्च, तत् आलोच्य एवंवक्तारो भवन्ति।

लक्षणकर्मणः प्रयोजनं न वक्तव्यं, लक्षणकर्मणो हि तदेव प्रयोजनं, यल्लक्षितो भविष्यतीति। किमर्थमुभयं सूत्रितम्? नन्वन्यतरत् पर्य्याप्तम् अधिकमिति वा विवर्णमिति वा इति। नेत्याह, भवति हि किञ्चित् अधिकं न

निवर्ण, यथा अभ्यासयाद्रियाद्रि. इति। तथा किञ्चि विवर्णं, नाधिक, यथा विकारः, ओग्नाद इति। तस्माद् भयं सवयितव्यमिति। (८।२।११ अ०)।

नीवारादिषु प्रोक्षणावघातादिधर्मानुष्ठानाधिकरणम्।

धर्मस्यार्थकृतत्वाद्द्रव्यगुणविकारव्यतिक्रमप्रतिषेधे चोदनानुबन्धः समवायात् ॥ ४० ॥

वाजपेये श्रूयते, बार्हस्पत्यश्चरु नैवारं सप्तदशशराव निर्वपति इति। अस्ति च प्रकृतौ व्रीहिषु प्रोक्षण, तत् नीवारेषु भवति, न वा? इति संशयः। तथा, उद्गीथा वा एतर्हि वाग्वति यर्हि एष पड्वः सन्तिष्ठते, न बहु वदे नान्य पृच्छेत् नान्यस्मै ब्रूयात्, संस्थिते पड्वे मध्वाशयेत् घृत वा इति मध्वशने घृताशने च पड्वधर्मा भवन्ति वा, न भवन्ति? इति संशयः। तथा राजसूये श्रूयते, नैऋत चरु नखावपूताना परिवत्स्ये गृहे इति अस्ति प्रकृतौ उलूखलमुसलयो प्रोक्षण, प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामव हन्ति इति, तत् नखेषु भवति, न भवति? इति संशय। तथा चातुर्मास्येषु श्रूयते, परिधौ पशुं नियुञ्जीत इति परिधौ यूपधर्मा. कर्त्तव्या, न कर्त्तव्या? इति संशयः। तथा, न गिरा गिरेति ब्रूयाद्यद् गिरा गिरेति ब्रूयादा त्मान तदुद्गातॉद्गिरेत् ऐर कर्त्तोद्गेयम् इति इरापदे गिरा-पदधर्मा भवन्ति न भवन्ति? इति संशयः।

किन्तावत्प्राप्तम्। व्रीह्यादिषु उक्ता धर्मा न नीवा

दिषु, तस्मात्तेषु न भवेयुरिति। एवं प्राप्ते ब्रूमः, नीवारादिषु चोदनानुबन्धः स्यात्, समवैति हि तेषु स प्राकृतो धर्म्मः, प्रकृतौ तावदपूर्वप्रयुक्तोऽसौ न व्रीह्यादिप्रयुक्तः, येनापूर्वस्य विशिष्टोऽयं साधनविशेषः, तत्रैव धर्मो न व्रीह्यादाविति समधिगतमेतत्। नीवारादयश्च व्रीह्यादिकार्य्यकारिण इत्यवगम्यते, नीवारस्य भावचोदना, नैवारश्चरुः कर्त्तव्य इति, स च नान्येन प्रकारेण नीवारो यागस्योपकरोति, वर्जयित्वा तण्डुलनिर्वृत्तिं, स प्रत्यक्षेण अवगम्यते, व्रीहिकार्य्ये वर्त्तते इति। तस्माद्व्रीहिधर्मा नीवारे भवेयुरिति।

एवं षडहेनोपासीत इति चोदनायां सत्यां यदा षडहः सन्तिष्ठते न षडहेनोपास्यते इत्यर्थं,मधुघृताभ्यामुपासीतेति गम्यते, यस्य भावे यस्य निवृत्तिस्तत्तस्य स्थानेऽवगम्यते; षडहनिवृत्तौ मध्वशनं ब्रुवन् षडहकार्य्ये वर्त्ततीति गम्यते। तस्मात् षडहधर्मो व्रत नियमो वा मध्वशने भवतीति। यागाभावात्तन्निमित्ता ग्रहा न प्रवर्त्तन्ते, ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं वोन्नीय स्तोत्रमुपाकरोति इति ग्रहचमसाभावात् स्तोत्राभावः, स्तुतमनुशंसति इति स्तोत्राभावादस्याभावः। सवनाभावात्सवनीया न प्रवर्त्तन्ते, इत्येवमादि न प्रवर्त्तते, व्रतानि नियमाय प्रवर्त्तन्ते इति।

यथान्यदनर्थलुप्तं न नखावपूतानामिति, नान्यथा नखावपूता भवन्ति, यदि न तैस्तुषाः विपूयन्ते, तस्मात्तुषविमोचने नखाः स्तुता इति गम्यते। अतर्योलूखलमुसलधर्म्माः सम्बध्यन्ते इति।

हवनीयपरिधानार्थोत्पत्तेर्यूपधर्मा निवर्त्तेरन्, तत्कृता हि ते अपूर्वप्रयुक्तपशुबन्धनद्वारेण अपूर्वं गच्छन्ति, तत्र यद्-बन्धनस्याङ्गभूतमिति श्रुतं तद्बन्धनार्थमेव द्रव्यमुत्पन्नं, यद्वा-हवनीयपरिधानार्थमुत्पन्नं, तस्मिन् पराङ्गभूते बन्धनं कृतं भवति, न तद्धर्माणां द्वारं भवितुमर्हति, न हि तत्र क्रियमाणाः पशोः कृताः भवन्ति, न पाशुकस्य, अपिच सतक्षः परिधिरनुच्छ्रयश्च यूपधर्मैः परिधित्वात् हीयेत। यूपायाज्यमानायेति च शब्द ऊह्येत, तत्रायं बाधितः स्यात्। तस्मात्परिधौ यूपधर्मा न स्युरिति।

आविश्येरन्वार्थवत्त्वात्संस्कारस्य तदर्थत्वात्॥ ४२॥ (सि॰)

आविश्येरन् वा यूपधर्माः परिधौ, बन्धनोपकारसाधने हि विधीयन्ते, यश्च परार्थो बन्धनं नयति निष्पादयति, करोत्यसौ बन्धनोपकारम्। अयञ्च संस्कारो बन्धनं निष्पादयति, तदर्थोत्पत्तिम् अतदर्थोत्पत्तिं वा नापेक्षते। तस्मात्परिधौ यूपधर्माः कर्त्तव्या इति।

यदुक्तम् अनुच्छ्रयश्च सतक्षश्च परिधिरिति। अत्रोच्यते, ये परिधित्वाविरोधिनो यूपधर्मास्ते करिष्यन्ते, न विरुद्धा इति।

आख्या चैवं तदावेशात् विकृतौ स्यादपूर्वत्वात्॥ ४३॥ (आ॰ नि॰)

अथ यदुक्तं, यूपायाज्यमानाय इति शब्द ऊहितव्यः

स्यादिति, अत्रोच्यते, नोहितव्यो भविष्यति, धर्मविशेषात् आख्या अपि यूपः इति भविष्यति, धर्मनिबद्धा हि सा, यथैव यूपे, तथा परिधावपि भवितुमर्हति, तस्मान्नोहिष्यते यूपशब्द इति। (८।२।१२ अ०)

प्रतादौ प्रणीताधर्माननुष्ठानाधिकरणम्।

परार्थेन त्वर्थसामान्यं संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ४४ ॥ (पू०)

वि वा एनं प्रजया पशुभिरर्द्धयति वर्द्धयत्यस्य भ्रातृव्यं यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति स त्रेधा तण्डुलान् विभजेत् ये मध्यमास्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्। ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधँश्चरुं ये क्षोदिष्ठाः तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुं शृते चरुं दधँश्चरुम् इत्येवमुदाहरणम्। तत्रायमर्थः सांशयिकः, किं शृते दध्नि प्रणीता धर्माः कर्त्तव्याः, उत न कर्त्तव्याः ? इति। किं प्राप्तम् ? न कर्त्तव्या इति, परार्थम् एतत् प्रदानार्थमिति न प्रणीतार्थम्। दधि च तण्डुलविभागश्च एको भाग इन्द्राय प्रदात्रे दातव्यः, शृतञ्च तण्डुलविभागश्च विष्णवे शिपिविष्टाय, न श्रपणार्थं दधि पयो वा विधीयते। तत्र हि असतीसंयोगोऽनुवाद एव, न च विधीयते। तस्मात् प्रणीतानां प्रणीताकार्य्यं विधीयते दधि पयो वा। तस्मात् प्रणीतानां धर्मैर्न संयुज्यते। न हि प्रणीतानां दध्नश्च अर्थसामान्यं

कश्चिदस्ति, तदर्थश्चाय संस्कारः, अपणहारकः, तस्मान्न णीताधर्माः पयसि दधनि वा भवेयुरिति ।

क्रियेरन् वाऽर्थनिर्वृत्तेः ॥ ४५ ॥ (सि०)

नचैतदस्ति, प्रणीताधर्मा दधिपयसोर्न कर्त्तव्या इति, अपणसाधने हि ते विधीयन्ते, न अपणार्थमुत्पन्ने द्रव्ये, तेनार्थो निवर्त्तेत, तत्र ते अपूर्वप्रयुक्तत्वात् क्रियते, क्रियते च दधिपयोभ्यां अपणम्। तस्मात् तद्धर्मैः संयोगः स्यात्। (९।२।१४ अ०)।

बृहद्रथन्तरयोर्धर्मव्यवस्थाधिकरणम्।

एकार्थत्वादविभागः स्यात् ॥ ४६ ॥ (पू०)

ज्योतिष्टोमे समामनन्ति, बृहत्पृष्ठं भवति रथन्तरं पृष्ठं भवति इति, व्यक्तो हि बृहद्रथन्तरयोर्विकल्पः, यस्मिन् कार्य्ये रथन्तरं प्रवर्त्तते तस्मिन्नेव कार्य्ये बृहत्पृष्ठसिद्धि हारेण धर्मा विहिताः। तस्माद्बृहद्धर्मा रथन्तरधर्माश्च उभयत्र कर्त्तव्या इति। बृहद्ग्रहणं रथन्तरग्रहणञ्च लच णार्थं भविष्यति।

निर्देशाद्वा व्यवतिष्ठेरन् ॥ ४७ ॥ (सि०)

निर्देशादा रथन्तरे रथन्तरधर्माः कर्त्तव्याः, नीचैर्गेयं नच वनवत् गेयं, रथन्तरे प्रस्तूयमाने समीलेत् स्वर्दृशं

प्रतिमीयेत इत्येवमादयः। बृहद्धर्माश्च, बृहति उद्गेयं बृहति गीयमाने समुद्रं मनसा ध्यायेत् इत्येवमादयः। एव निर्देशोऽर्थवान् भविष्यति, इतरथा रथन्तरग्रहणञ्च बृहद्ग्रहणञ्च प्रदर्शनार्थं स्यात्, तथा लक्षणा भवेत्, न च श्रुतिसम्भवे लक्षणा न्याय्या। यदुच्यते, अर्थैकत्वादृद्बृहद्रथन्तरयोरिति, सत्यमेकोऽर्थः पृष्ठसिद्धिः, एतदर्थमस्ति, अन्यथा बृहता साध्यते पृष्ठम्, अन्यथा रथन्तरेणेति। यथा पर्वणि विभज्यमाने दात्रमुपायो, यथा द्वौ पुरुषौ अन्तयोर्गृहीत्वा आकर्षतः। यदा तीक्ष्णेन शस्त्रेण च्छेदनम्, तत्र यत् शस्त्रस्य तीक्ष्णीकरणं द्रव्यं तच्छेदनाभ्युपाये सम्बध्यते, नाकर्षणाभ्युपाये तदर्थापत्तेऽपि। एवं बृहद्धर्मा रथन्तरे तदर्थापत्ते भवेयुर्वा न वा? इति जायते विचारणा, तत्र निर्देशसामर्थ्यादिदमवगच्छाम, अन्यथा बृहत्साधयति, अन्यथा रथन्तरमिति। प्रत्यक्षं खल्वपि अन्यदुपलभामहे, रथन्तरशूरादिकां संस्तुतिं कुर्वत् पृष्ठं साधयति, बृहत् चित्रादिकाम। तस्माद्रथन्तरधर्मा शूरादिकायां स्तुतौ निर्वर्त्ता रथन्तरे प्रस्तूयमाने भवेयुर्न बृहति, बृहद्धर्मा अपि चित्रादिकायां स्तुतौ निवद्धा बृहति भवेयु। न रथन्तरे, तस्मात् व्यवस्था धर्माणामिति। (८।२।१५ अ०)।

कामरथन्तरे बृहद्रथन्तरधर्मसमुच्चयाधिकरणम्।

अप्राकृते तद्विकाराविरोधाद्व्यवतिष्ठेरन् ॥ ४८ ॥

अस्ति वैश्वस्तोमः, वैश्यो वैश्यस्तोमेन यजेत इति। तत्र इदमाम्नायते, कखरथन्तरं पृष्ठं भवति इति। तत्रायमर्थः सांशयिकः, किं कखरथन्तरे अन्यतरस्य रथन्तरस्य बृहतो वा धर्माः कर्त्तव्याः, उतोभयोरपि ? इति। किं प्राप्तम्, अन्यतरस्येति। कुतः ?। एवं हि उक्तं, रथन्तरस्य राथन्तरा भवन्ति, बृहतो बार्हता इति निर्देशसामर्थ्यादिति, तद्विशेषेऽनुच्यमाने यावदुक्तं तावत्प्राप्तमिति। तस्मादन्यतरस्य धर्माः कर्त्तव्याः।

इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः, अप्राकृते कखरथन्तरे तद्विकारात् यस्मात् कखरथन्तरमुभयोः कार्य्यं वर्त्तते, तस्मादुभयधर्मान् लभेत, नहि विकृतौ निर्देशोऽस्ति यथा प्रकृतौ, अर्थापत्तित इह भवन्ति, चोदकेन कखरथन्तरम् उभयोरर्थापन्नम्। तस्मादुभयधर्मान् लभेत। ये तु विरुद्धा धर्माः तद्यथा उच्चैर्गेयं बलवद्गेयम् इत्येवंजातीयकाः विरोधाद्व्यवतिष्ठेरन्, अविरुद्धेषु समुच्चयः। (९।२।१६ अ०)

द्विसामके बृहद्रथन्तरधर्मयोर्व्यवस्थाधिकरणम्।

उभयसाम्नि चैवमेकार्थ्यात् ॥४९॥ (पू०)

सन्ति उभयसामानः क्रतवः, संसवः उभे कुर्य्यात् गोसव उभे कुर्य्यात्, अभिजितावपि एकाहे उभे बृहद्रथन्तरे कुर्य्यात् इति श्रूयते, सन्ति तु प्रकृतौ बार्हता राथन्तरधर्माश्च, ते इह चोदकेन प्राप्यन्ते। तत्र संशयः, किमुभय-

साम्नि उभयधर्माः कर्त्तव्याः, अथवा इहापि तथैव व्यवतिष्ठेरन् ? इति। किं प्राप्तम् ?, उभयसाम्नि चैव स्यात्, यथा कण्वरथन्तरे, उभे हि अत्र सामनी पृष्ठकार्य्यं वर्त्तेते, नैकैक,तस्मान्नैकैकधर्मान् लभेत उभे हि अत्र संहते, उभे धर्मैः संयुज्येयाताम्, उभे हि ते संहते, एकार्थापन्ने पृष्ठकार्य्यं वर्त्तेते इति।

स्वार्थत्वाद्वा व्यवस्था स्यात् प्रकृतिवत् ॥ ५० ॥ (सि०)

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, न चैतदस्ति बृहद्रथन्तरयोः संहतयोरुभये धर्माः कर्त्तव्या इति। रथन्तरे रथन्तरधर्मा बृहति बृहद्धर्माः। कुतः ?। स्वार्थत्वात् धर्माणां, रथन्तरधर्मा रथन्तरार्थाः, बृहद्धर्मा बृहदर्थाः, साम्नोर्ह्येते धर्माः, न पृष्ठस्य, तत्र साम प्रयुज्यते रथन्तरं बृहद्वा, रथन्तरे प्रयुज्यमाने तद्धर्माः प्रयोक्तव्याः, बृहत्यपि प्रयुज्यमाने बृहद्धर्माः, सामप्रयुक्ता एवैते धर्माः, साम्नापि हि दृष्टमदृष्टञ्च क्रियते। तस्मात् साम्नापि धर्मप्रयोजने समर्थम्, अतो व्यवस्था धर्माणां प्रकृतिवत्, यथा प्रकृते रथन्तरे प्रयुज्यमाने तदङ्गं प्रयुज्यते, बृहति तदङ्गम्,एवमिहापीति। (८।२।१० अ०)।

सौर्यादिषु पार्वणहोमायनयनुष्ठानाधिकरणम्।

पार्वणहोमयोस्त्वप्रवृत्तिः समुदायार्थसंयोगात्तदभीज्या हि ॥५१॥ (सि०)

स्तौ दर्शपूर्णमासौ, तत्रेदं समामनन्ति, स्रुवेण पार्वणौ जुहोति इति। सौर्यादिषु वैकृतेषु कर्मसु भवति सन्देहः, किं तेषु पार्वणहोमौ कर्त्तव्यौ न वा? इति। तत्र इदं तावत्परीक्ष्यं, किं कालाभीज्या पार्वणहोमौ, उत समुदायाभीज्या? इति, कालाभीज्यायां तयोः प्रवृत्तिः, समुदायाभीज्यायामप्रवृत्तिः। कुतः संशयः?। उभयत्र प्रसिद्धेः, उभयत्र हि पर्वशब्दो लोके प्रसिद्धः, काले समुदाये च आ हिमवत आ च कुमारीभ्यः। किं तावत्प्राप्तम्? कालाभीज्या इति, ततः कालगता प्रसिद्धिर्व्यपदिश्यते।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, पार्वणयोर्वैकृतेषु कर्मसु अप्रवृत्तिः। कुतः?। समुदायार्थसंयोगात्, ततः समुदाये प्रसिद्धिर्व्यपदिश्यते, काले प्रसिद्धिं परिहरिष्याम इति। अतः समुदायवाचित्वात् पर्वशब्दस्य समुदायस्याभियष्टव्यत्वात् वैकृतेष्वप्रवृत्तिरिति।

कालस्येति चेत् ॥ ५२ ॥ (आ०)

इति चेत् पश्यसि कालस्य पर्वशब्दो वाचकः। तस्मात् कालाभीज्येति, तत्परिहर्त्तव्यम्। आभाषान्तं सूत्रं परेण विशेष्यते।

नाप्रकरणत्वात् ॥ ५३ ॥ (आ० नि०)

नास्ति कालस्य प्रकरणम्, अस्ति तु समुदायस्य, तस्मात् प्रकरणेन विशेषेण समुदायवाची गृह्यते, न कालवाची। अत्राह, न प्रकरणेन शक्यते पर्वशब्दस्य काल-

साम्नि उभयधर्माः कर्त्तव्याः, अथवा इहापि तथैव व्यवतिष्ठेरन् ? इति । किं प्राप्तम् ?, उभयसाम्नि चेयं स्यात्, यथा कण्वरथन्तरे, उभे हि अत्र सामनी पृथक्कार्ये वर्त्तेते, नैकैकं,तस्मान्नैकैकधर्मान् लभेत उभे हि अत्र संहते, उभे धर्मैः सयुज्येयाताम्, उभे हि ते संहते, एकार्थापन्ने पृथक्कार्ये वर्त्तेते इति ।

स्वार्थत्वाद्वा व्यवस्था स्यात् प्रकृतिवत् ॥ ५० ॥
(सि०)

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, न चैतदस्ति बृहद्रथन्तरयोः संहतयोरुभये धर्माः कर्त्तव्या इति । रथन्तरे रथन्तरधर्मा लभन्ते बृहद्धर्माः । कुतः ? । स्वार्थत्वात् धर्माणां, रथन्तरधर्मा रथन्तरार्थाः, बृहद्धर्मा बृहदर्थाः, साम्नोश्चैते धर्मा, न पृथक्त्वस्य, तच्च साम प्रयुज्यते रथन्तरं बृहद्वा, रथन्तरे प्रयुज्यमाने तद्धर्माः प्रयोक्तव्याः, बृहत्यपि प्रयुज्यमाने बृहद्धर्माः, सामप्रयुक्ता एवैते धर्माः, साम्नापि हि दृष्टमदृष्टञ्च क्रियते । तस्मात् साम्नापि धर्मप्रयोजने समर्थम्, अतो व्यवस्था धर्माणां प्रकृतिवत्, यथा प्रकृतौ रथन्तरे प्रयुज्यमाने तदङ्गं प्रयुज्यते, बृहति तदङ्गम्,एवमिहापीति । (८।२।१७ प०) ।

सौर्यादिषु पार्वणहोमायनपृथक्त्वाधिकरणम् ।

पार्वणहोमयोस्त्वप्रवृत्तिः समुदायार्थसंयोगात्तदभीज्या हि ॥५१॥ (सि०)

स्तो दर्शपूर्णमासौ, तत्रेदं समामनन्ति, स्रुवेण पार्वणौ जुहोति इति। सौर्य्यादिषु वैकृतेषु कर्मसु भवति सन्देहः, किं तेषु पार्वणहोमौ कर्त्तव्यौ न वा? इति। तत्र इदं तावत्परीक्ष्यं, किं कालाभिख्या पार्वणहोमौ, उत समुदायाभिख्या? इति, कालाभिख्यायां तयोः प्रवृत्तिः, समुदायाभिख्यायामप्रवृत्तिः। कुतः संशयः?। उभयत्र प्रसिद्धेः, उभयत्र हि पर्वशब्दो लोके प्रसिद्धः, काले समुदाये च आ हिमवत आ च कुमारीभ्यः। किं तावत्प्राप्तम्? कालाभिख्या इति, ततः कालगता प्रसिद्धिर्व्यपदिश्यते।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, पार्वणयोर्वैकृतेषु कर्मसु अप्रवृत्तिः। कुतः?। समुदायार्थसंयोगात्, ततः समुदाये प्रसिद्धिर्व्यपदिश्यते, काले प्रसिद्धिं परिहरिष्याम इति। अतः समुदायवाचित्वात् पर्वशब्दस्य समुदायस्याभिधष्टव्यत्वात् वैकृतेष्वप्रवृत्तिरिति।

कालस्येति चेत् ॥ ५२ ॥ (आ०)

इति चेत् पश्यसि कालस्य पर्वशब्दो वाचकः। तस्मात् कालाभिख्येति, तत्परिहर्त्तव्यम्। आभासान्तं सूत्रं परेण विशेष्यते।

नाप्रकरणत्वात् ॥ ५३ ॥ (आ० नि०)

नास्ति कालस्य प्रकरणम्, अस्ति तु समुदायस्य, तस्मात् प्रकरणेन विशेषेण समुदायवाची गृह्यते, न कालवाची। अत्राह, न प्रकरणेन शक्यते पर्वशब्दस्य काल-

बाधिता बाधितुं, दुर्बलं हि लिङ्गात् प्रकरणम्। उच्यते, नायम् उभयत्र पर्वशब्दो वर्त्तते, यदि कालवचनस्तत् सम्बन्धात् समुदाये गम्यते, यदि वा समुदायवचनस्त-त्सम्बन्धात् काले, अन्यतरवचनो युक्तो नोभयवचनः। तत्र समुदायवचने,कल्प्यमाने प्रकरणमनुगृहीतं भवति।

अपि च पूर्णार्तः पर्वशब्दः, पूर्णातिश्च दाने प्रसिद्धः, दानानि च समुदायाः, तस्मात् समुदायाभीज्या। एवं शब्दावयवप्रसिद्धिः अनुगृहीता भवति इति। तस्माद्वै-कृतेषु पार्वणयोरप्रवृत्तिः।

मन्त्रवर्णाच्च ॥ ५४ ॥ (यु०)

मन्त्रवर्णश्च फलवदनुवादो भविष्यति, ऋषभं वाजिनं वयं पूर्णमासं यजामहे। अमावास्या सुभगा सुशेवा इति च। तस्मादपि समुदायाभीज्येति।

तदभावेऽग्निवदिति चेत्॥ ५५ ॥ (पुनः आ०)

नैतदस्ति, यदुक्तं वैकृतेष्वप्रवृत्तिरिति। तदभावेऽपि यद्यपि समुदायवचनोऽयं,न च वैकृतेष्वयमस्ति समुदायः, तथापि पार्वणहोमौ भवेतामेव। कुतः?। अन्या एवं-शब्दिका देवता भविष्यन्ति। समुदायो वाऽसन्निहितो-ऽपि यक्ष्यते, सौर्य्याद्युपकारार्थेन। यथा, अग्निमन्न आवह इति सन्निहितोऽसन्निहितो वा अग्निप्रयोगार्थेनाः वाह्यते, एवमिहापि इति।

नाधिकारिकत्वात् ॥ ५६ ॥ (आ॰ नि॰)

नैतदेवम्, आधिकारिकं ह्येदं वचनम्, अधिकारे भवं, यस्याधिकारस्तस्य गुणं विदधाति इति आग्नेयादीनाञ्चाधिकारः, ते चात्र देवताः। तेषां होमो देवतार्थः। एवं यत्र सा देवता नास्ति, तत्र तदर्थो होमो न करिष्यते। तस्मात् पार्वणहोमयोर्वैकृतेभ्यो निवृत्तिः। (९। २। १८ अ॰)।

दर्शपौर्णमासयोर्होमद्वयस्य व्यवस्थाधिकरणम्।

उभयोरविशेषात् ॥ ५७ ॥ (पू॰)

इदमिदानीं सन्दिह्यते, किमुभौ होमौ पौर्णमास्याममावास्यायाञ्च, उत पौर्णमासीहोमः पौर्णमास्याम्, अमावास्याहोमोऽमावास्यायाम्? इति। किं प्राप्तम्? उभावप्युभयत्र। कुतः?। उभयोर्हि प्रकरणे उभावप्याम्नातौ, तस्मादुभयत्र भवितुमर्हतः।

यद्भीज्या वा तद्विषयौ ॥ ५८ ॥ (सि॰)

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, नैतदस्ति, उभयमुभयत्रेति, यद्भीज्या, स तत्र भवेत्, तस्य हि स उपकारकः, अनुपकारक इतरस्य, न चानुपकारकः कर्त्तव्यः, समु

शयप्रधानावच होमाविलुप्तम्। तस्माद्यदभीव्या, तद्धि पयौ भवेतामिति। (८।२।१८ भा०)।

समिदादीनां यागताप्रधेयताधिकरणम्।

प्रयाजेऽपीति चेत् ॥ ५८ ॥ (आ० नि०)

दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजा आम्नाताः, समिधो यजति तनूनपातं यजति इडो यजति बर्हिर्यजति स्वाहाकारं यजति इति। तत्र सन्देहः क्रियते, किं समिधो यजति इत्यादिशब्दैः समिदादयो देवताविशेषा विधीयन्ते, एतान् समिदादीन् यजतीति, किं वा न प्रकृते समिदादिभिः सम्बन्ध उपादीयते? एवंप्रकृतिका देवता न प्रकृतौ उपदिश्यन्ते इति।

किं तावत् प्राप्तम्? प्रकृतानां समिदादीनां यागो विधीयते, समिदादयश्च देवता वाक्यसम्बन्धादिति। एवं प्रकृतेः समिदादिभिः सम्बन्धे क्रियमाणे प्रकरणानुग्रहो भविष्यति, तस्मात् प्रयाजेऽपि प्रकृता देवता भवितुमर्हति इति। देवता प्राधान्यञ्च यथा पार्वणहोमे इति।

नाचोदितत्वात् ॥ ६० ॥ (सि०)

नैतदेवं, नात्र समिदादयश्चोद्यन्ते देवतात्वेन। कुतः?। द्वितीयानिर्देशात्। तद्धितनिर्देशेन वा देवता चोद्यते, चतुर्थ्यन्तनिर्देशेन वा, तत्र हि तादर्थ्यं गम्यते, तादर्थ्ये च सति देवता भवति। न देवता नाम जात्या

काचित्, सैव कस्यचित् रूपस्य देवता, सैव नान्यस्य, यस्य यां प्रति तादर्थ्यं, सा तस्य देवता, द्वितीया चेप्सिततमे कारके भवति। तत्र न द्रव्यस्य, तादर्थ्यं गम्यते। तस्मान्न द्वितीयान्तेन देवताविधानम्।

अत्राह, तादर्थ्यं कल्पयिष्यामः, यथा विष्णुं यजति वरुणं यजति इति। अत्र न विष्णुर्वरुणो वा यागः। नापि यागादर्थान्तरं यागस्य कारकं यदीप्सितं, तद् द्वितीयया-ऽभिधीयते तेन तत्र कल्प्यते तादर्थ्यं, शब्दान्तरेण वा विहितं गम्यते, इह तु न, शब्दान्तरविहितं, नचैवं शक्यं परिकल्पयितुम्। नच यागस्य कारकत्वेन सम्भवति, समिदादिशब्दकत्वात्तु यजीनां समिदादयः शब्दा वाचका उपपद्यन्ते। क्रियायां चेप्सितायामिष्यते द्वितीया, यथा पाकं पचतीति। तस्मात् समिधो यजति इत्ययमर्थः समिद्यजिः कर्त्तव्य इति। यदा च यजिं प्रति अनुष्ठानं चोद्यते, तदा यजिरुपदिष्टो भवति, यदि पुनरत्र देवता उपदिश्येत, उपदिष्टे यजौ देवतोपदिश्येत, तत्रोपदिष्टो-पदेशे वाक्यं भिद्येत, तस्मान्न देवतोपदेशः। यदा न देवतोपदेशस्तदा मान्त्रवर्णिको देवताविधिः, तदा चोपा-देयत्वादेवशब्दिका देवताश्चोद्यन्ते। तस्मात् मान्त्रवर्णिको देवताविधिः। (९।१।२०अ०)।

इत्याचार्यशवरस्वामिकृते मीमांसाभाष्ये नवमस्य अध्यायस्य द्वितीयः पादः।

विकृतौ मन्त्रगतव्रीह्यादिशब्दानामूहाधिकरणम्।

प्रकृतौ यथोत्पत्तिवचनमर्थानां तथोत्तरस्यान्ततौ तत्प्रकृतित्वादर्थे चाकार्य्यत्वात् ॥ १ ॥ (सि०)

वैकृतानि कर्म्माणि उदाहरणं, सौर्य्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्च्चसकामः इति। ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः इति, चित्रया यजेत पशुकामः इति, वैश्वदेवीं सांग्रहणीं निर्वपेत् ग्रामकामः इति। अस्ति तु प्रकृतौ निर्वापमन्त्र, अग्नये जुष्टं निर्वपामि इति। तथा इन्द्राय मरुत्वते, नैवारमेकादशकपालं निर्वपेत् इति। अस्ति तु प्रकृतौ व्रीहिलिङ्गो मन्त्रः, स्योनन्ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि। तस्मिन् सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध सुमनस्यमानः इति। तद्येतद्य विकृतौ चोदकप्राप्तं सन्दिह्यते, किम् अविकारेण प्रयोक्तव्यम् उतोहेन? इति।

किं प्राप्तम्? अविकारेणेति। तथा चार्पमनुगृह्यते, यत् 'प्रकृतौ कर्त्तव्यं, तद्विकृताविति प्रकृतौ चाग्निव्रीहिशब्दौ प्रयुक्तौ, तस्माद्विकृतावपि तावेव प्रयोक्तव्याविति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, सत्यं प्रकृतौ यथा उत्पत्तिवचनमर्थानां

क्षतं मन्त्रे, तथोत्तरस्याम् अपि ततौ विकृतौ तेनैव मन्त्रेण वचनं कर्त्तव्यं, तत्प्रकृतित्वात्।

तथा प्राप्ते इदमुच्यते, नैतदेवम्, अर्थे चाकार्य्यत्वात् इति, एतावदर्थौ अग्निव्रीहिशब्दौ सूर्य्यं नीवारश्च नाभिदध्याताम्। चशब्दोऽत्र तुशब्दस्यार्थे, मन्त्राणां चार्थवचनं कार्य्यं, न स्वरूपं, स्वरूपे ह्यदृष्टं कल्पयितव्यम्। अर्थवचनेन दृष्ट उपकारः, तस्मादूहितव्यौ इति।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २ ॥ (यु०)

लिङ्गं खल्वपि अस्मिन्नर्थे भवति, न माता वर्द्धते न पिता न भ्राता न सखा इति, प्रत्यचं, भ्रातरं सखायञ्च वर्द्धमान पश्यामः, अतो नार्थवृद्धिप्रतिषेधसवादोऽयं, शब्दवृद्धिप्रतिषेधस्तु न भ्रातृशब्दो वर्द्धते, न सखिशब्द इति। का च तयोर्वृद्धिः?। वर्णान्तरोपजननं सा, एकस्मिन् भ्रातेति द्वयोर्भ्रातराविति। एतदुक्तं भवति, न भ्रातृशब्द ऊह्यते, न सखिशब्दश्चेति। अतोऽवगम्यते अन्ये ऊह्यन्ते इति। यथा न भवन्तः समाजं गच्छन्ति, न भवन्तः प्रेचका भवन्तीत्युक्ते नूनमन्ये गच्छन्तीति गम्यते। एवमिहापि न भ्राता ऊह्यते, न सखा इत्युक्ते नूनमन्ये ऊह्यन्ते इति लिङ्गदर्शनम्। स्थितन्तावत् अपर्य्यवसितमेव, अन्तराचिन्तान्तर वर्त्तिष्यते। (९।३।१ अ०)।

पौण्डरीकेषु हरित्सु स्वरणसम्बन्धीहाधिकरणम्।

जातिनैमित्तिकं यथास्थानम् ॥ ३ ॥ सि०)

इदमामनन्ति, सौद्रं चरुं निर्वपेत् श्रियै श्रीकामः इति। तत्रेदं विधीयते, पौण्डरीकाणि बर्हींषि भवन्ति इति। अस्ति प्रकृतौ मन्त्रः, स्तृणीत बर्हिः परिधत्त वेदिं जयामि मा हिंसीरमुपाश्रयाना दर्भैः स्तृणीत हरितैः सुपर्णैः निष्का इमे ते यजमानस्य ब्रध्नः इति, इह चोदकेन प्राप्तः। अत्र दर्भैरिति जातिशब्दः हरितैरिति नैमित्तिको गुणशब्दः। तत्र संशयः किं जातिशब्दः ऊहितव्यः, नैमित्तिकोऽविकारेण प्रयोक्तव्यः, उतोभावपि यथास्थानं ऊहितव्यौ, जातिशब्दः स्तरणे, नैमित्तिकः स्तरणसाधने द्रव्ये? इति। तत एवं तावत्परीक्ष्य, किमयं हरितशब्दो हरितगुणविवक्षया प्रयुज्यते, उत स्तरणद्रव्यगुणाभिधित्सया? इति। कश्चात्र विशेषः? यदि दर्भाणां हरितगुणसम्बन्धो वक्तव्यः, व्यक्तमसावदृष्टोऽर्थः, तदा पुण्डरीकाणामपि अदृष्टायैव हरितसम्बन्धो वचनीयो भवति इत्यविकारेण प्रयोक्तव्यः। अथ स्तरणद्रव्यगुणविवक्षया प्रयुज्यते, तत्र पुण्डरीकाणामपि स्वगुणो वक्तव्यो भविष्यति। तदेतत् द्वयमपि हरितशब्दादवगम्यते। किन्तु विवक्षितम्? इति संशयः।

किं तावत् प्राप्तम्? अविकारेण प्रयोक्तव्य इति। तत एतत्तावच्चिन्त्यते, हरितगुणविवक्षया प्रयुज्यते इति। कुतः?। हरितशब्दस्य मन्त्रे भावात्, नहि यो यो द्रव्य-

गुणः सोऽवश्यवचनीयो भवति, यस्य यस्य तु वाचको मन्त्रे शब्दोऽस्ति, स गुणो वक्तव्य इति गम्यते। हरितगुणस्य वाचको मन्त्रोऽस्ति। तस्मात् हरितगुणो वक्तव्य इति।

ननु स एव स्वरणद्रव्यगुणस्य वाचकः। न इत्याह, नह्यसौ स्वरणद्रव्यगुण इत्यनेन कारणेन हरितशब्देनोच्यते कथं तर्हि? हरितत्वयोगात् हरितशब्देन उच्यते, स एव हारित्वं श्रुत्या अभिदधाति लक्षणया स्वरणद्रव्यगुणम्। श्रुतिश्च लक्षणाया ज्यायसी। तस्माद्धरितगुणविवक्षया प्रयुज्यते, विकृतौ न ऊहितव्यः इति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, जातिशब्दो नैमित्तिकश्च उभावप्यूहितव्यौ, तत एतदवर्ण्यते, स्वरणद्रव्यस्य गुणविवक्षया प्रयुज्यते इति। यद्यपि हारित्वं श्रुत्या हरितशब्दोऽभिवदति, तथापि हरितगुणवचनमनर्थकम्, अदृष्टं हि तत्र कल्पनीयं स्यात्, तच्चाशक्यं दृष्टे सम्भवति। स्वरणद्रव्यगुणन्तु लक्षणयाऽभिवदति, तद्वचनेऽदृष्टं प्रयोजनं स्वरणद्रव्यप्रत्यायनं, एवञ्चेदिहापि स्वरणद्रव्यस्य पुण्डरीकस्य गुणः प्रत्याययितव्यः। तस्मात्तद्वाचक ऊहितव्यो रक्तशब्द इति। तत एव अन्तरागर्भिणीन्यायो भवतीत्यन्यथा सूत्रं वर्ण्यते,

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २ ॥ (यु॰)

जातिनैमित्तिकं यथास्थानम् ॥ ३ ॥ (सि॰)

इति। इतश्च पश्यामो विकृतावूहः कर्त्तव्य इति। कुतः?। लिङ्गं दृश्यते। किं लिङ्गं भवति?। एवमाह,

विशेषां देवतानामुक्तानां छागानां वपानां मेदसोऽनुब्रूहि इति, जातिशब्दानामूहितानां समुच्चारणं भवति, तस्मात् त्वाणामर्थवचनपक्ष एव कल्पते, ऊहे क्रियमाणे अनर्थपरत्वे अग्निच्छागशब्दावेव प्रयुज्येयातां, तथामीषाम क्रियार्थानां वचनमनर्थकमेव स्यात्, न चैते शब्दा विधीयन्ते, विधायकस्याभावात्। ननु प्रयोगवचनेन विधा यिष्यन्ते। एवं तर्हि अदृष्टार्थतादोषः। तस्मादस्ति ऊह इति।

अविकारमेके नार्षत्वात् ॥ ४ ॥ (पू०)

एके पुनराचार्य्या अविकारम अनुमन्यन्ते, अग्निवर्षे लिङ्ग वक्ष्यति, तस्यैव प्राप्ति क्रियते। यदि हि ऊह्येत, आर्षं चोदको बाध्येत, तस्मादनूह इति।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५ ॥ (यु०)

लिङ्गमग्निवर्षे दृश्यते, आग्नेये वैकृते पशौ आम्ना यते अग्नये छागस्य वपाया मेदसोऽनुब्रूहि इति। ऊह पक्षे न विधातव्यं स्यात, विधीयते तु, तस्मादनूह इति। अपिचेदमपरं लिङ्गं अग्नीषोमीये पशौ सूयते, यद्येक यूपमुपस्पृशेत् एष ते वायो इति ब्रूयात्। यदि द्वौ एतौ ते वायू इति, यदि बहून् एते ते वायवः इति। यद्यूहो भवेत् एतदपि प्राप्तत्वान्न विधातव्यं स्यात, विधीयते तु। तस्मादप्यनूह इति।

विकारो वा तदुक्तहेतुः ॥ ६ ॥ (उ०)

चाग्नेयेन पशौ व्यावर्त्त्यते, यदुक्तमविकार इति, तत्र, ऊहः स्यात्। अस्मिन्नर्थे पूर्वोक्तो हेतुः, अर्थे चाकार्य्यत्वात् इति, मन्त्रार्थं ह्यनुरुध्यते चोदको, न मन्त्राक्षराणि, अर्थपराणि हि तानि, न स्वरूपप्रधानानि। तस्मादूहः स्यात्पूर्वेणैव हेतुना। केवलं लिङ्गपरिहारो वक्तव्यः।

लिङ्गं मन्त्रचिकीर्षार्थम् ॥ ७ ॥ (१म आ० नि०)

यत् लिङ्गम् उक्तम्, अग्नये छागस्य वपाया मेदसोऽनुब्रूहि इति, तन्मन्त्रचिकीर्षया विधीयते, इतरथा ऊहितत्वादमन्त्रः स्यात्, तस्मात्पुनर्वचनम्।

नियमो वोभयभागित्वात् ॥८॥ (२य आ० नि०)

यल्लिङ्गमुक्तम् एष ते वायो इति, तत्परिह्रियते, यदि हि एतत् न उच्येत, यदि द्वावुपस्पृशेत्, यदि बहून्, सर्वे इमे मन्त्रा एकयूपे भवेयुः, उभयमपि मा प्रकृतौ भूदिति नियमः क्रियते, यदि द्वावुपस्पृशेत्, एतौ ते वायू इति ब्रूयात्, यदि बहून्, एते ते वायव इति ब्रूयात्, तस्मादेतदप्यलिङ्गमिति। (८।३।२ अ०)।

अग्नीषोमीयपशौ लौकिकयूपस्य संस्कारविधानाधिकरणम्।

लौकिके दोषसंयोगादपवृक्ते हि चोद्यते निमित्तेन प्रकृतौ स्यादभागित्वात् ॥ ९ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमः, तत्राग्नीषोमीये पशौ आम्नायते,

यदि एकं यूपमुपस्पृशेदेष ते वायो इति ब्रूयाद्यदि द्वावेतौ ते वायू इति यदि बहून् एते ते वायव: इति। तत्रैषोऽर्थ: सांशयिक:, लौकिके वैदिके च यूपोपस्पर्शने प्रायश्चित्तम्, उत वैदिके अथ वा लौकिके ? इति। किं प्राप्तम् ? लौकिके वैदिके वाऽनियम: इति। कथम् ?। विशेषानाश्रयणात्, नहि विशेष आश्रीयते लौकिके वैदिके वेति, तस्मादनियम इति। वैदिके वा, तथाहि अस्य मन्त्रस्य समीपगतेन प्रयोजनेनाभिसम्बन्धो भविष्यति, इतरथा दूरगतेनाप्रकृतेन परोक्ष: सम्बन्ध: स्यात्, तस्मात् वैदिके यूपोपस्पर्शने इदं प्रायश्चित्तम् इति।

एवं प्राप्ते ब्रूम:, लौकिके उपस्पर्शने भवितुमर्हति न वैदिके। कुत: ?। एवं दोषसंयुक्तं हि श्रूयते इदं प्रायश्चित्तं, यूपो वै यज्ञस्य दुरिष्टमामुञ्चते, यद्यूपमुपस्पृशेद्यज्ञस्य दुरिष्टमामुञ्चते तस्माद्यूपो नोपस्पृश्य: इत्यभिधाय यद्येकं यूपमुपस्पृशेत् इति समाम्नायते। तस्माद्यत्र दोषस्तत्र प्रायश्चित्तमिति। लौकिके च दोषो न वैदिके, वैदिकं हि अञ्जनम् उपञ्चयणं च कर्त्तव्यमुक्तं, न तत् कर्त्तव्यं सत् अकर्त्तव्यं भविष्यति, वाक्यकारस्योपस्पर्शनप्रतिषेधवचनं लौकिके अविरुद्धं भविष्यति।

अपि च अपहृते कर्मणि चोद्यते निमित्तेन। कथम् ?। यूपो वै यज्ञस्य दुरिष्टमामुञ्चते इति, यत्किल यज्ञे दुरिष्टं तद्यूप आमुञ्चते, यत् सुकृतं तद्यजमान इति, सर्वमिदं प्रशंसार्थं न विधिपदान्तरेण सम्बध्यते। इष्टयश्च एवैको विधिपदै: सम्बन्धमुपैति, प्रशंसापदैरपि सम्बध्यमान इह

सन्निहितो भवति। सन्निहितत्वाच्च पदान्तरैः सम्बध्यते, यथा दण्डो मनोहरो रमणीयश्च प्रहर शीघ्रमिति रमणीय-मनोहरसम्बन्धेऽपि सति सन्निहितत्वात् प्रहर शीघ्रमित्येतैः पदैः सम्बध्यते, एवमिष्टशब्दोऽपि सन्निहितत्वात् सम्बध्यते, इष्टे यदि यूपमुपस्पृशेदेष ते वायो इत्येवमादि ब्रूयादिति, सोऽयमिष्ट इत्यपवर्गस्य वक्ता शब्दः। अपवृक्ते चेदुपस्पर्शनं मन्त्रस्य निमित्तं, व्यक्तं न वैदिकम्। तस्मात् लौकिके यूपोपस्पर्शने प्रायश्चित्तं, न प्रकृतौ वैदिके अभागित्वात् प्रतिषेधस्यापवर्गस्य च वैदिके न सम्भवति इति। (८।३।३ अ॰)।

द्विपशुके पाशमन्त्रयोरेकवचनान्तबहुवचनान्तयोरपि वचनान्तरेण ऊहाधिकरणम्।

अन्यायस्त्वविकारेणादृष्टप्रतिघातित्वादविशेषाच्च तेनास्य ॥ १० ॥ (प्र॰ पू॰)

अस्ति पशुरग्नीषोमीयः, यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते इति, तत्र पाशैकत्वाभिधायी मन्त्रः, अदितिः पाशं प्रमुमोक्त्वेतम् इति। तथा पाशबहुत्वाभिधायी अदितिः पाशान् प्रमुमोक्त्वेतान् इति। प्रकृतौ तयोः समुच्चय वर्त्तते। अस्ति द्विपशुर्विकृतिः, मैत्रं श्वेतमालभेत वारुणं कृष्णमपां चौषधीनां च सन्धावन्नकामः इति। तत्र चोदकेन पाशाभिधायिनौ मन्त्रौ प्राप्तौ। तयोः

संशयः, किं बहुवचनान्तोऽविकारेण प्रवर्त्तते एकवचनान्तस्य निवृत्तिः, उत बहुवचनान्तो निवर्त्तते एकवचनान्त ऊहितव्यः, उत उभयोरपि प्रवृत्तिरभिधानविप्रतिपत्तिश्च, उतैकवचनान्त ऊहितव्यो बहुवचनान्तोऽपि निवर्त्तेत ?।

किं प्राप्तम् ? अन्यायस्त्वविकारेण अन्यायनिगदो बहुवचनान्तोऽविकारेण प्रवर्त्तते, एकवचनान्तो निवर्त्तितुमर्हति। कुतः ?। नास्यैकस्मिन् पाशे प्रवर्त्तमानस्य दृष्टः प्रतिघातः, यथैवैकस्मिन् पाशे प्रवर्त्तते, तथा द्वयोरपि प्रवर्त्तितुमर्हति, नासौ एकस्य वाचकः, न द्वयोः। एवमार्षः चोदकोऽनुगृहीतो भविष्यति। इतरथा हि ऊह्यमाने यथाप्रकृति मन्त्रो न कृतः स्यात्। न द्वयोः पाशयोः एकस्मिंश्च पाशे कश्चित् विशेषोऽस्ति। तस्मात् अविकारेण बहुवचनान्तः प्रयुज्यते, एकवचनान्तश्च निवृत्तिरिति।

विकारो वा तदर्थत्वात् ॥ ११ ॥ (द्वि॰ पू॰)

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, विकारो वा स्यात् एकवचनान्त ऊहेन प्रवर्त्तेत, बहुवचनान्तनिवृत्तिरिति। कुतः ?। तदर्थत्वात्, यौ पाशौ विकृतौ वक्तव्यौ, तौ च प्रयोगवचनानुग्रहात् यौगपद्येन, न पर्यायेण, तत्र न वक्ष्यते विशेषः, पाशशब्दे उच्चरिते कस्य पाशस्याभिधानं, कस्य न ? इति, अविशेषात् द्वयोरपि पाशयोः, तत्र तयोः कर्मत्वाभिधानं द्वितीयाद्विवचनमेव शक्नोति वदितुं, नान्यत्। तस्मात् द्विवचनमूह्येत, बहुवचनमेकवचनं च निवर्त्तितुमर्हत इति।

অপি ত্বন্যায়সম্বন্ধাৎ প্রকৃতিবৎ পরেষ্বপি যথার্থং স্যাৎ ॥ ১২ ॥ (ত্ব০ পূ০)

অপি ত্বিতি পক্ষো ব্যাবর্ত্ত্যতে, ন বহুবচনং নিবর্ত্তেত, যথা প্রকৃতৌ বহুবচনান্তমেকবচনান্তং চ প্রবৃত্তং, অন্যায়-সম্বন্ধাৎ বহুবচনান্তম্, এব বিকৃতাবপি একবচনান্তং, দ্বিবচনান্তম্ ভবেৎ । অন্যায়সম্বন্ধাচ্চ বহুবচনান্তং প্রবর্ত্তেত, যদি প্রকৃতৌ প্রাতিপদিকার্থমাত্রং পক্ষে প্রকাশিতং, বিকৃতাবপি তৎ পক্ষে প্রকাশয়িতব্যম্, অথ বহুবচনান্তে নৈকত্বমুক্তম, ইহাপি বহুবচনান্তেন দ্বিত্বং বক্তব্যম্ । তস্মা দভিধানবিপ্রতিপত্তিঃ কর্ত্তব্যা ইতি ।

যথার্থন্ত্বন্যায়স্যাচোদিতত্বাৎ ॥ ১৩ ॥ (সি০)

তুশব্দ তমপি পক্ষ ব্যাবর্ত্তয়তি, নাভিধানবিপ্রতিপত্তি কর্ত্তব্যেতি, কিন্তর্হি ? যথার্থং দ্বিবচনমূহিতব্য, বহুবচনমেকবচন চ নিবর্ত্তয়িতাং,তদ্ধি দ্বিপাশাভিধায়িন পাশশব্দাৎপরং বহুবচন একবচন বা ন শক্নোতি কর্ম সম্বন্ধং বদিতুং, লোকো হি শব্দার্থাবগমে প্রমাণ,নচ লোকে দ্বয়োরর্থয়োঃ বহুবচনান্ত একবচনান্তো বা প্রবর্ত্তমানো দৃশ্যতে, তস্মাদূহেন দ্বয়োঃ পাশয়োর্বহুবচনান্ত একবচনান্তো বা প্রয়োক্তব্যঃ ।

কথং প্রকৃতৌ একস্মিন্ পাশে বহুবচনান্ত ইতি চেৎ,

ছন্দসি তু যথাদৃষ্টম্ ॥ ১৪ ॥ (আ০ নি০)

यावद्दर्शन प्रामाण्यमभ्युपगन्तव्य, छन्दसि न दर्शन मतिक्रमितव्यम्, यो हि दर्शनमतिक्रम्यान्यदपि कल्पयेत्, न तेन छान्दस कृत स्यात्, न लौकिक नापि लक्षण सिद्धम। यदुक्त, चोदकेनाभिधानविप्रतिपत्तिर्योद्यते इति। नैतदेवम्, अन्यायस्य अचोदितत्वात्, न हि चोदकोऽन्या य्यामभिधानविप्रतिपत्तिमभिप्रापयति। किंकारणम्?। प्रकृतावेकत्वात्, पाशस्य प्रकृतत्वाच्च बहुवचनान्तस्य प्रत्यक्षा भिधानविप्रतिपत्ति। केयमभिधानविप्रतिपत्तिर्नाम?। यदन्यथाऽभिधान, अन्यथा अभिधेयम्। नच प्रकृतौ एक स्मिन बहुवचनान्त प्रयुक्तमभिधानविप्रतिपत्ति कर्त्तु, किन्तर्हि?, यत् तेन शक्यते, तत् कर्त्तुम्। किञ्चानेन शक्यते?। अस्य सिद्धे प्रयोगेऽर्थमन्विच्छन्तो, यदवगम्यते तदर्थ शब्द इत्यवधारयाम। अस्माच्च पाशद्रव्यस्य मोच नेन सम्बन्धोऽवगम्यते, तदर्थता शब्दस्य भवितुमर्हति, न एकत्वेन बहुत्वेन वा प्रयोजनम्। इह तु विकृतौ पाशस्य च पाशस्य च यौगपद्येन मोचनेन सम्बन्धो वदि तव्य, बहुवचनञ्च द्वयो पाशयोरन्याय्य तस्याभिधाने इह पुनर्न प्रयोग, किन्तु प्रयोग एव चिन्त्यते, क शब्द प्रयो क्तव्य? इति। तत्र प्रयोगेऽसदाप्तेः किमित्यवाचक प्रयो क्ष्यामहे विद्यमाने वाचके। न चाय द्वयो छन्दसि दृष्टो बहुवचनान्त, सोऽय मन्त्र प्रयुज्यमानोऽपभ्रंश एव स्यात्र छान्दस। न च बहुवचन द्वित्वप्रत्ययार्थं लभ्यते लौकिके वैदिके च। न चाभिधित्सिते द्वित्वे द्वयोर्बहुवचन भवति। तद्यथा देवदत्तयज्ञदत्ताभ्या कर्त्तव्यमिति देवदत्तयज्ञशब्द

द्वयादेव द्वित्वं प्राप्तं, न विभक्त्या विधित्स्यते, तथापि द्विवचनमेव भवति, न बहुवचनम्। तस्मात् विकृतावूहि- तव्यमिति॥ (८।३।४ अ०)।

अग्निषोमीयपशौ पाशैकत्वपाशबहुत्वाभिधायिमन्त्रयोर्विकल्पाधिकरणम्।

विप्रतिपत्तौ विकल्पः स्यात् समत्वाद्गुणे त्वन्याय-कल्पनैकदेशत्वात्॥ १५॥ (सि०)

अस्ति पशुरग्नीषोमीयः, यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते इति। तत्र पाशैकत्वाभिधायी पाशबहुत्वाभिधायी च मन्त्रौ समाम्नातौ, तयोः किम् एकत्वाभिधायी प्रकरणे निविशते, बहुत्वाभिधायी प्रकरणादुत्कृष्यते, उत उभावपि प्रकरणमभिनिविशेते? इति। किं प्राप्तम्? बहुत्वाभिधायी उत्कष्टव्यः इति। कुतः?। बहूनां हि स पाशानां मोचकः,न च प्रकरणे बहवः पाशाः सन्ति। तस्मात् प्रकरणेऽसम्बध्यमानो यत्र बहवः पाशास्तत्र नीयेत। यथा, युवं हि स्थः स्वर्पती इति द्वयोर्यजमानयोः प्रतिपदं कुर्य्यात् इति, एत असृग्रमिन्दव इति बहुभ्यो यजमानेभ्यः प्रतिपदं कुर्य्यात् इति प्रतिपद्विधानमुत्कृष्यते। यथा च पौष्णा-सादिव सारस्वत-द्यावापृथिवीयाद्यनुमन्त्रणानि उत्कृष्यन्ते, एवं पाशबहुत्वाभिधाय्यपीति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, विप्रतिपत्तौ एतस्यां का विप्रतिपत्तिः? यत् प्रकृतावेकः पाशः, पाशबहुत्वाभिधायी च मन्त्रः,

एतस्यां विप्रतिपत्तौ किं मन्त्र उत्क्रष्यते, न? इति। उच्यते, न उत्क्रष्टव्यः। ननु प्रकृतौ अन्यो मन्त्रः?। उच्यते, तेन सह विकल्पो भविष्यति। कुतः?। पाश प्रातिपदिकार्थस्य प्रकृतौ विद्यमानत्वात् उत्कर्षो न न्याय्यः। ननु बहुपाशवचन एष मन्त्रः, प्रकृतौ त्वेकः पाशः, तस्मात् तत्र न सम्भवति इति। उच्यते, बह्वनयसौ पाशान् वदन् बहुत्वाधिष्ठानं द्रव्यं प्रकाशयत्येव, यदि न प्रकाशयेत् न पाशविशिष्टं बहुत्वं गम्येत। प्रकाशयति चेत् तावता नः प्रयोजनम्, तस्य हि उन्मोचनं क्रियते, न बहुत्वस्य, पाशाकृतेर्वा। तस्मात् तस्य प्रकाशनं कर्त्तव्यं, तत् प्रातिपदिकेन करिष्यते, नोत्क्रष्यते। अस्त्येव ह्येक-वचनान्तं प्रातिपदिकं, तत्तस्य प्रकाशनं करिष्यति इति। अत्रोच्यते, न हि इदं तस्मादन्यत्। यद्येकवचनान्तं प्राति-पदिकं न उत्क्रष्यते प्रकरणादिलुच्यते, सिद्धस्तर्ह्यनुत्कर्षस्त-देवेदमिति।

ननु बहुवचनस्य बहुपाशकप्रयोगेऽर्थवत्ता। तस्मादुत् क्रष्टव्यम्। तदुत्क्रष्यमाणम् एकदेशत्वात् प्रातिपदिकमुत् कर्षति इति। उच्यते, गुणे त्वन्यायकल्पना स्यादिति न प्रधाने,गुणश्च विभक्त्यर्थः, प्रधानं प्रातिपदिकार्थः, प्राति-पदिकार्थविशेषो विभक्त्याऽभिधीयते, सति प्रातिपदिकार्थे विभक्त्यर्थेन भवितव्यम्। नच विकृतौ प्रातिपदिकमस्ति, अनारभ्याप्यनिहितं प्रकृतिं प्रविशति, किमङ्ग पुनः प्रकृता-वेवाभिहितम्। तस्माद्यत्र प्रातिपदिकार्थस्तत्र विभक्त्यर्थो भविष्यति।

ননু বিকৃতাবপি চোদকেন প্রাপ্তং প্রাতিপদিকং, প্রাতিপদিকার্থশ্চ উচ্যতে। বাঢ়ং, বিপ্রকৃষ্টস্তু চোদকঃ, বহুবচনসমর্থকং প্রাতিপদিকং চোদকো নোৎক্রক্ষ্যতি। তস্মাৎ প্রাতিপদিকমিকটেশত্বাৎ বহুবচনমাক্রক্ষ্যতীতি। ন চ প্রকৃতৌ অনর্থকমেব বহুবচনং, পাশাকৃতিকস্য হি তদুন্মোচনে কর্ম্মসম্বন্ধং করোতি। তস্মাৎ গুণে বহুবচনে অন্যায়কল্পনা ন প্রধানে প্রাতিপদিকার্থে ইতি। কিং পুনরন্যায্যম্?। যদ্ বহুত্বং গম্যমানমবিবক্ষিতমিত্যুচ্যতে, তৎ কল্প্যতাং, ন তু প্রকৃতৌ প্রাতিপদিকস্য প্রাতিপদিকার্থাভিধানমন্যায্যং কল্পয়িতব্যম্। অস্য হি গুণস্যাবাচ্যমেব বৈকৃতং বহুত্বং সন্নিধানাভাবাৎ। তস্মাৎ প্রকৃতৌ বহুবচনান্তস্যাপি নিবেশ ইতি।

প্রকরণবিশেষাচ্চ ॥ ১৬ ॥ (যু॰)

প্রকরণবিশেষাচ্চ এতদধ্যবসীয়তে, প্রাতিপদিকং বহুবচনমাকর্ষতি, ন প্রাতিপদিকং বহুবচনেনোৎকৃষ্যতে ইতি, প্রকৃতৌ প্রাতিপদিকার্থো বিদ্যতে অগ্নীষোমীয়ে পশৌ, বহুবচনার্থো বিকৃতিষু। তস্মাদপি বহুবচনান্তস্য প্রকৃতৌ নিবেশ ইতি।

উৎকর্ষো বা দ্বিযজ্ঞবৎ ইতি যদুক্তং, তৎপরিহর্ত্তব্যম্,

অর্থাভাবাত্তু নৈবং স্যাৎ গুণমাত্রমিতরৎ ॥১৭॥
(আ॰ নি॰)

গুরু যৎ প্রাতিপদিভিধানমুৎকৃষ্যতে, নাস্তি প্রকৃতৌ যজ-

मानहित्वं यजमानबहुत्वं वा, तत्र न भवेद्विषय एतयो: प्रतिपदो:। इह तु गुणमात्रं नास्ति बहुत्वं, अन्यत्तु बहुवचनस्य प्रयोजनं (सुचिना सम्बन्ध:, नचानेकप्रयोजनमन्यतमेन प्रयोजनेन न प्रयुज्यते। न हि उल्का प्रकाशनेनाप्रयुज्यमाना भस्मना न प्रयुज्यते। तस्मात् विषमं प्रतिपद्भ्यामिदमिति।

द्यावोस्तथेति चेत् ॥ १८ ॥ (आ०)

अथ यदुक्तं, द्यावापृथिवीयादीनामनुमन्त्रणानां यथा उत्कर्षस्तथाऽस्येति, तत्परिहर्त्तव्यम्,

नोत्पत्तिशब्दत्वात् ॥ १९ ॥ (आ० नि०)

नैतदनुमन्त्रणेन तुल्यं, न हि दर्शपूर्णमासयोर्द्यावापृथिव्यादीनामुत्पत्तौ शब्दोऽस्ति, अस्ति लिङ्ग पात्रस्योत्पत्तौ शब्द:। तस्मात् विषममनुमन्त्रणेनेति। (८।२।५ अ०)।

'दर्शपूर्णमासयोर्हि पत्नीके प्रयोगे पत्नीं सन्नह्येति मन्त्रस्यानूहाधिकरणम्।

अपूर्वे त्वविकारो प्रदेशात् प्रतीयेत ॥ २० ॥

दर्शपूर्णमासयोरामनन्ति, प्राक्पणीरासादयेध्मं बर्हि: उपसादय स्रुच: सम्मृड्ढि पत्नीं सन्नह्य आज्येनोदेहि इति। तत्र, पत्नीं सन्नह्येति चिन्त्यते, अस्ति हि यजमान एकपत्नीको बहुपत्नीकश्च, तत्र सर्वस्य प्रयोगमधिकृत्य पत्नीशब्द उच्चरतीति एतस्मादधिकरणेनैव निर्णीतम्, इदन्तु

सन्दिह्यते, किं द्विपत्नीके बहुपत्नीके च प्रयोगे ऊहितव्यः पत्नीशब्दः, उत न? इति। किं प्राप्तम्? अभिधानार्थत्वाम्नानायामूहितव्यः इति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, अपूर्वे तु अप्रकृतिपूर्वके कर्मणि अविकारेण प्रयुज्येत। कुतः? ईकारान्तं ङीप् पत्नीमात्रस्य वाचकं, तत्र द्विपत्नीके बहुपत्नीके च प्रयोगे पत्नीशब्दे उपादीयमाने द्विवचनं बहुवचनं च सामर्थ्यात् प्राप्नोति सम्बहनसम्बन्धं कर्तुं, समाम्नानसामर्थ्यात्तु एकवचनेन [illegible]। नचात्र द्वित्वं बहुत्वं वा विवक्ष्यते, लक्षणत्वेन हि पत्नीशब्दस्य श्रवणात्, नचैकपत्नीकात् प्रयोगाद्द्विपत्नीके प्रयोगेऽतिदेशो भवति, यथा तत्र सङ्ख्या उक्ता तद्वदिहापि इति। तस्मादविकारेण पत्नीशब्दस्य प्रयोगः। अथापि क्वचिदेकत्वं विवक्षेत, तथापि द्विपत्नीके प्रयोगे सम्प्रतिपत्त्यभावादेकवचनार्थमेकवचनं, तदनेकपत्नीके प्रयोगेऽविरुद्धमित्यविकारेण प्रयुज्यते इति। (८।३।६ अ०)।

द्विपत्नीके विकृतियागेऽपि पत्नीं सन्नह्यति मन्त्रस्यानूहाधिकरणम्।

विकृतौ चापि तद्वचनात्॥ २१॥

अथेदानीं विकृतौ पत्नीशब्दश्चिन्त्यते, किं द्विपत्नीके बहुपत्नीके च प्रयोगे ऊहितव्यः, न? इति। द्विवाची बहुवाची वा पत्नीशब्दो द्विवचनं बहुवचनञ्चोपाददानः प्रकृतौ

यदि नेद नीवाराख्यं स्यात्, न चेदमुभयमस्ति तस्माद-भिधानसिद्धये जहितव्यो नीवारशब्द इति ।

ताद्र्थ्याद्वा तदाख्यं स्यात् संस्कारैरविशिष्ट-त्वात् ॥ २५ ॥ (आ॰ नि॰)

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, नैतदस्ति, जह इति, अविकारेण प्रयोगः। कुतः?। ताद्र्थ्यात् तादर्थ्यं व्रीह्यर्थता नीवाराणां, ये व्रीहिप्रोक्षणादयः संस्काराः क्रियन्ते, संस्कारैरविशिष्टत्वाच्च व्रीहिशब्दो यथा धान्येषु व्रीहिलक्षितेषु भवति, एवम् एतेषु अपि नीवारेषु। तस्मादविकारेण प्रयोक्तव्यः इति।

उक्तञ्च तत्त्वमस्य ॥ २६ ॥ (यु॰)

कथं पुनर्ज्ञायते, यो यो व्रीहिगतो विशेषः स नीवारे ष्विति?। उक्तञ्च तत्त्वमस्य उक्तोऽस्य विशेषस्य तद्भाव षष्ठेऽध्याये सामान्यं तच्चिकीर्षा इति, तस्मादप्यविकारः। (८।२।८ प॰)।

विप्रयमाते सूर्य्य चरुर्गतवादितिसम्बोधानामूहाधिकरणम्।

ससर्गिषु चार्थस्यास्थितपरिमाणत्वात् ॥ २७ ॥
(सि॰)

सम्ब्यभिगुप्रेये ससर्गिणोऽर्थाः, तद्यथा चक्षुः प्राण

इत्येवमादयः सूर्यं चक्षुर्गमयताद्वातं प्राणमन्ववसृजतात् इति। द्विपश्वादिषु पशुगणेषु किमूहितव्य उत, न? इत्युच्यते। ननु अन्यायनिगदत्वादेवायं नोहितव्यः, द्वयोश्चक्षुषोरेकवचनान्तो यतः श्रूयते। उच्यते, नायमभिगो अधिष्ठानयोः सूर्यगमनमाह, नहि अधिष्ठाने सूर्यं गच्छतः, तेजोरश्मिवचनस्त्वयं, एकश्च तत्तेजः। तस्मान्न अयमन्यायनिगदः। द्विपश्वादिषु च वैकृतेषु प्रयोगेषु मैत्रं श्वेतमालभेत वारुणं कृष्णमपां चौषधीनां च सन्धावन्नकामः इत्येवमादिषु पशुभेदात्तेजसो भेदे गम्यमाने ऊहः स्यादिति प्राप्नोति। ननु एकस्मिन्नपि पश्ववधिष्ठानभेदेन भिन्ने एव तेजसी। न इत्युच्यते, सूर्यस्य चक्षुर्गमयतात् इति यत् पशोस्तेजस्तत् हि विवक्षितं, नाधिष्ठानभेदः, पश्वन्तरेषु पशुतेजोभेदादूह इति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, संसर्गिषु चार्थस्याख्यितपरिमाणत्वात्, संसर्गिषु अर्थेषु यद्यपि पशुभेदस्तथापि रश्मीनां संसर्ग एवैकीभूतास्तेषां रश्मयः, यथैव पानीयस्य तैलस्य घृतस्य वा स्रोता नानादेशेषु भिन्नाः समानदेशे एकीभूता भवन्ति तद्वद्रश्मयः, तस्मादेकवचनान्तस्तेषां वाचक इत्यनूहः स्यात्।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २८ ॥ (यु०)

लिङ्गं खल्वपि भवति, यथा संसर्गिणो न ऊह्यन्ते इति, न माता वर्द्धते न मज्जा न नाभिः प्राणो हि स इति

प्राणस्य चिह्नमनूद्य हेतुत्वे नोपदिशति, तस्मात् सवर्गिणो नोह्यन्ते इति । (८।३।१०) ।

द्विपशुयागे दक्षिगुणैव एकधेत्यस्य शब्दस्याभ्यासाधिकरणम् ।

एकधेत्येकसंयोगादभ्यासेनाभिधानं स्यात्

२९ ॥ (सि०)

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयो यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते इति तत्राध्रिगुप्रैषे समाम्नायते, एकधाऽस्य त्वचमाच्छ्यतात् इति तद्विकृतौ द्विपश्वादिषु सन्दिह्यते, किमभ्यसितव्य, उताविकारेण प्रयोक्तव्य ? इति । किं प्राप्तम् ? एकधेत्ययमभ्यसितव्यः । कुत. ? । एकसंयोगात् एकस्त्वचः प्रकारः आच्छेता कर्त्तव्या इति, तत्र द्वयोर्बहुषु वा तसु वक्तृत्वमानास्नैकः प्रकारो, भवति, पर्यायेण हि तौ पशुभ्योऽपाच्छिन्नि एकस्यां त्वचि अपाच्छ्यमानायामेकेन प्रकारेणापाच्छेयुस्तस्मादसर्वविषयो भवति अविकृत शब्द प्रयुज्यमानस्तस्मादभ्यसितव्य इति ।

अविकारो वा बहूनामेककर्मवत् ॥ ३० (पू०)

वाशब्दात्पक्षो विपरिवर्त्तते, नैतदस्ति, अभ्यसितव्य इति, अविकारेण प्रयोक्तव्य इति । कुत ? । एकध वचन एप शब्द., एकीकुरु पशु त्वच. इति ।

किं तत्र ऐक्य एककालोपदेशो वा एकदेशोपदेशो वा ?। बहूनामेककर्मवत यथा बहूनामेककाले कर्माणि भवन्ति, एकधा गा पाययति इति, एवमिहापि ऐकध्य त्वच कुरु इति, बहूना तु एकीकरणं ग्रक्यते कर्त्तुं, नैक स्यास्त्वच । तस्माद्बह्वीषु त्वचु एकीकरणमेकधाशब्दो वदतीत्यवसेयम् ।

सकृत्तु त्वैकध्य स्यादेकत्वात्तुचोऽनभिप्रेत तत्प्रकृतित्वात् परेष्वभ्यासेन विहृतावभिधान स्यात् ॥ ३१ ॥ (उ०)

तुशब्द पक्ष व्यावर्त्तयति, नाविकार, अभ्यसितव्य शब्द इति, एककाले कर्मण्यभिधीयमाने सहत्व त्वचाम भिहित भवति, तत्प्रकृताविकस्यान्त्वचि असम्भवात् अन भिप्रेत तत्प्रकृतित्वात् उत्तरासान्ततीना परेषु वर्द्धमानेषु पशुषु अभ्यासेन अभिधान स्यात् । (८।२।११४०) ।

द्विपश्वादिपशुविकृतौ मेधपतिशब्दस्य दैवतानुसारेणोहाधिकरणम्

मेधपतित्व स्वामिदेवतस्य समवायात्सर्वत्र च प्रयुक्तत्वात्तस्य चान्यायनिगदत्वात् सर्वत्रैवाविकार स्यात् ॥ ३२ ॥ (१म पू०)

अस्ति ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीये पशावधिगुप्रैषे मेध पतिशब्द एकवन्निगद, परेषा शाखिना द्विवन्निगद । तं प्रात सशयो भवति, द्विपश्वादिषु पशुगणेषु किमविकारेण

इतरयेतरश्च प्रयोक्तव्य, उत स्वामिपर ऊह कर्त्तव्य, उत देवतापर ? इति। किम्प्राप्तम ? अविकार। कुत ?। मेधपतित्व स्वामिदेवतस्य, स्वामी मेधपतिर्देवता च, स्वामिना पशुर्देवताभ्यान्दत्त सङ्कल्पित, मेधपतये स्वामिनेऽप्यसौ भवति, तस्य कार्य्य करिष्यतीति। देवताभ्यामपि ताभ्यामुत्सृज्यते इति। त्रयाणामपि द्वित मेध प्रति आधिपत्येन समवायोऽस्ति, सर्वत्र च आधिपत्ये पतिशब्द प्रयुक्त, आ द्विमवत, आ च कुमारीभ्य, स एव त्रयाणा एकवचनान्तो वाचको द्विवचनान्तश्च, यथा प्रकृतावविवचितैकत्वोऽविवचितद्वित्वश्च सम्बन्धमात्र निबन्धन, एव सर्वासु विकृतिषु। तस्मान्न विक्रियेत।

अपि वा द्विसमवायोऽर्थान्यत्वे यथासङ्ख्य प्रयोग स्यात् ॥ ३३ ॥ (२य पू०)

अपि वा नैतदेव, तयोरिह समवाय, एकवचिनिगदस्य, द्विवचिनिगदस्य च। तयोरेकवचनिगद स्वामिनि प्रयोक्षात, शेष, समाम्नात। येषा द्विवनिगद समाम्नातस्तेषा सदेवते वक्ष्यति। तस्माद्विकृती बह्वीषु देवतासु द्विवनिगद ऊहेन प्रवर्त्तिष्यते, यजमानेष्वेकवनिगद ऊह्यते। एव यथासङ्ख्य प्रयोगो भविष्यति।

स्वामिनो वैकशब्दादुत्कर्षो देवताया स्यात् पत्ना द्वितीयशब्दः स्यात् ॥ ३४ ॥ (३य पू०)

वाशब्द पक्ष व्यावर्त्तयति, स्वामिदेवतयोरुभयोर्वाचक इति, नैतदेव, एक एव मेधपतिशब्द। यस्मात् द्विवचन,

यस्मात् एकवचनं, स एव न स्वामिदेवतयोर्वाचको भविष्यति। नन्वेकोऽपि मेधपतिः अपरोऽपि प्रतीयते, कथमवाचक इत्युच्यते। यदा स्वामिनस्तदा मेधपतये यो मेधस्तं मेध्यादुर उपनयतेति सम्बन्धः, यदा देवतावचनस्तदा मेधपतये उपनयत मेध्यादुर इति सम्बन्धः, स एष सकृदुच्चरित उभाभ्यां यदाभ्यां न सम्बन्धुमुत्सहते, वचनव्यक्तिभेदात् वाक्यभेदः प्रसज्यते। तस्मात् स्वामिनो वाचक इति अध्यवसीयते।

अथ किमर्थं न देवतावचनः कल्प्यते?। तथा हि कल्प्यमाने एकवत्रिगदे उत्कृष्येत एकदेवत्यः क्रतुः, तच्च प्रकरणं बाध्येत। यजमानवचने पुनः कल्प्यमाने न द्विवत्रिगद उत्कृष्येत, तत्रैव यजमानयोर्दम्पत्योर्वाचको भविष्यति, तस्मात् प्रकरणानुग्रहाय स्वामिवचनः कल्प्यते, स्वामिपरस्तोहो भविष्यतीति।

देवता तु तदाशीष्ट्वात्सम्प्राप्तत्वात् स्वामिन्यनर्थिका स्यात् ॥ ३५ ॥ (सि०)

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, न स्वामिवचनो देवतापरो भविष्यति। कुतः?। तदाशीष्ट्वात् आशासाना मेधपतये मेधमिति देवताभ्यां ह्याविराशास्यते, मेधपतिभ्यां मेधमाशासाना उपनयत ताभ्याम् इति यजमानं प्रत्याशासानानुकीर्त्तनमनर्थकम्, अकर्त्तव्यञ्च, स प्राप्त एव स्वामिनं, मेधः किमर्थमाशास्यते। न च तेन नित्यमेव स्वामिसम्ब

यस्मात् एकवचनं, स एव न स्वामिदेवतयोर्वाचको भविष्यति। नन्वेकोऽपि मेधपतिः अपरोऽपि प्रतीयते, कथमवाचक इत्युच्यते। यदा स्वामिनस्तदा मेधपतये यो मेधस्तं मेध्यादुर उपनयतेति सम्बन्धः, यदा देवतावचनस्तदा मेधपतये उपनयत मेध्यादुर इति सम्बन्धः, स एष सकृदुच्चरित उभाभ्यां पदाभ्यां न सम्बन्धुमुत्सहते, वचनव्यक्तिभेदात् वाक्यभेदः प्रसज्यते। तस्मात् स्वामिनो वाचक इति अध्यवसीयते।

अथ किमर्थं न देवतावचनः कल्प्यते?। तथा हि कल्प्यमाने एकवचनिगदे उत्कृष्येत एकदेवत्यः क्रतुः, तत्र प्रकरणं बाध्येत। यजमानवचने पुनः कल्प्यमाने न द्विवचनिगद उत्कृष्येत, तत्रैव यजमानयोर्दम्पत्योर्वाचको भविष्यति, तस्मात् प्रकरणानुग्रहाय स्वामिवचनः कल्प्यते, स्वामिपरस्योहो भविष्यतीति।

देवता तु तदाशीष्ट्वात्सम्प्राप्तत्वात् स्वामिन्यनर्थिका स्यात् ॥ ३५ ॥ (सि०)

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, न स्वामिवचनो देवतापरो भविष्यति। कुतः?। तदाशीष्ट्वात् आशासाना मेधपतये मेधमिति देवताभ्यां हविराशास्यते, मेधपतिभ्यां मेधमाशासाना उपनयत ताभ्याम् इति यजमानं प्रत्याशासानानुकीर्त्तनमनर्थकम्, अकर्त्तव्यञ्च, स प्राप्त एव स्वामिनं, मेधः किमर्थमाशास्यते। न च तेन नित्यमेव स्वामिसम्ब-

रेण प्रयोजनम्। याग एव हि न सवर्त्तेत। तस्मादेष वचनो मेधपतिशब्द इति।

उत्सर्गाच्च भक्त्या तस्मिन् पतित्वं स्यात्।

३६ ॥ (यु०)

उत्सृष्टस्य यजमानेन नाय ममेति, केवल परकीयो बध्यते, कालेन देवतया सम्बध्यते इति। क पुनरस्य देवतया सम्बन्ध ?। यत्तामुद्दिश्य परित्यज्योऽस्य त्यज्यते, स च यागात् प्राक्तन, तस्मात् यागात्परार्थं द्रव्य नात्मीय परित्यज्य भासो, भात्मप्रधान यत्तदात्मीय, न च प्रति आत्मा गुणभूतस्तादृशेषु भक्त्या पतित्व भवति। तस्मात् देवतयोरेव तत्र मुख्य मेधपतित्व, भाक्त स्वामिन इति।

उत्कृष्येतैकसयुक्तो द्विदैवते सम्भवात् ॥ ३७ ॥
(आ०)

इति यदुक्त तत्परिहर्त्तव्यम्,

एकस्तु समवायात्तस्य तल्लक्षणत्वात् ॥ ३८ ॥
(आ० नि० १म)

अत्रोच्यते, यौ हि तौ द्वावग्नीषोमौ तयोर्गणे मेधपति शब्द, तथात्र देवतासमवेतस्तस्मिन् कर्मणि एकस्मै गणाय मेध उपनयत इत्युच्यते। तस्मादेकवचनान्तो गणवाची मेधपतिशब्दो नोत्कृष्यते इति।

एकादशिन्याम् एकवचनान्तमेधपतिशब्दस्योहाधिकरणम्।

अर्थान्तरे विकारः स्याद्देवतापृथक्त्वादेकाभिसमवायात् स्यात् ॥ ४३ ॥

अस्त्येकादशिनी, प्रैयाग्नेयेन वापयति मिथुनं सारस्वत्या करोति रेतः सौम्येन दधाति प्रजनयति पौष्णेन इत्येवमादि। अस्ति च प्रकृतौ अध्रिगुप्रैषे एकवन्निगदो द्विवन्निगदश्च मेधपतिशब्दः, तस्येह चोदकप्राप्तिश्चिन्त्यते, द्विवन्निगद ऊहितव्य एव, अथैकवन्निगदः किमविकारेण प्रवर्त्तेत, उत निवर्त्तेत?। किं प्राप्तम्? विकल्पो वा प्रकृतिवत् इति। एवं प्राप्ते ब्रूमः, विकार एवैकादशिन्यां न विकल्पः, तत एकवचनान्तेन निवर्त्तितव्यम्। कुतः?। देवतापृथक्त्वात्, पृथगत्र देवता, अन्यस्य पशोरन्या देवता, अन्यस्यान्येत्येव, नात्र गणो देवतात्वेन, तदभावात् समर्गित्वमपि नास्ति। प्रकृतौ च एतद्द्वयं कारणं, एकवचनान्तस्य निवेशे न तदभावादिहास्ति प्रवृत्तिः। यच्चोक्तम्, एकत्वेऽपि गुणानपायादिति, परपक्षमन्वारुह्य तदुक्तं न स्वपक्षः तस्माददोष इति।

(९।३।१४ अ०)।

इति आचार्य्यशवरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये नवमस्य अध्यायस्य तृतीयः पादः।

षड्विंशतिरस्य वङ्क्रय इत्यादौ समस्यैवाधिकरणम् ।

षड्विंशतिरभ्यासेन पशुगणे तत्प्रकृतित्वाद्गणस्य प्रविभक्तत्वादविकारे हि तासामकार्त्स्न्येनाभिसम्बन्धो विकारान्न समासः स्यादसंयोगाच्च सर्वाभिः ॥ १ ॥ (१म सू०)

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः, यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते इति। तत्राध्रिगुप्रैषे इदमाम्नायते, षड्विंशतिरस्य वङ्क्रय इति। तथोदकेन द्विपशुादीन् पशुगणान् समामनन्ति। मैत्रं श्वेतमालभेत वारुणं कृष्णमपाञ्चौषधीनाञ्च सन्धावन्नकाम इत्येवमादिषु अयमर्थः सांशयिकः, किं षड्विंशतिशब्दोऽभ्यसितव्यः, किमविकारेण प्रयोक्तव्यः, किं वचनमात्रमूहितव्यम्, अथ अस्य पदाभ्याम्, उत समस्य वचनम्? इति। किं प्राप्तम्? षड्विंशतिशब्दोऽभ्यसितव्यः, द्विपश्वादिषु पशुगणेषु प्रकृतावेकस्य पशोः षड्विंशतिर्वङ्क्रय उक्ताः, इह स गुणः प्रविभक्तः, पशौ पशौ षड्विंशतिर्वङ्क्रयः, तत्र यदि अविकारेण प्रयुज्येत, न कृत्स्ना वङ्क्रीर-

भिवदेत्। अथ समस्य वचन क्रियते, तथा षड्विंशति शब्दो निवर्त्तेत, तत्रार्थं बाधितं स्यात्। नच सर्वाभिर्वङ्क्रिभिः पशोः सम्बन्धोऽस्ति। पशुद्वयस्य ताभिः सम्बन्धः, नच पशुद्वयं पशुः।

ननु पशोः कार्य्ये यः पशोः स्थाने, स वङ्क्रिभिः सम्बन्धयितव्यः, तथा हि प्रकृतौ वचनं कृतं, समस्ताभिर्वङ्क्रिभिः पशुद्वयस्य सम्बन्धे कृते एकैकस्य षड्विंशत्या सम्बन्धः प्रत्यायितः स्यात्। अत्रोच्यते, नैव, प्रकृतौ साक्षात् षड्विंशत्या पशुसम्बन्धः, इह परसंख्यया सम्बन्धे क्रियमाणे परोक्षयाऽवयवसंख्या सम्बन्ध आनुमानिकः स्यात्। न च नियोगतः षड्विंशत्या एकैकस्य सम्बन्धः प्रत्यायितः स्यात, पञ्चविंशतिरेकस्य सप्तविंशतिरेकस्येत्यगमपि तत्र गम्येत, न चैवं प्रकृतावभिधानं कृतं, तस्मादभ्यसितव्य इति।

अभ्यासेऽपि तथेति चेत् ॥ २ ॥ (आ०)

इति चेत् भवान् पश्यति, समासवचने अप्राकृतः शब्द उच्चरितो भवति इति। अभ्यासेऽपि अनभ्यस्तं प्रकृतौ वचनम्, इह साभ्यासमप्राकृतं स्यात्।

न गुणादर्थकृतत्वाच्च ॥ ३ ॥ (आ० नि०)

नैव दोषः, गुण एष शब्दस्याभ्यासो नाम, स सत्यपेऽप्राकृतः, सत्यपि पुनः शब्द एव, अङ्गगुणाविरोधे च तादर्थ्यादित्युक्तम्। अर्थाच्च मयैतदश्रुतमुपादीयते, अवि

भक्तं गुणं वक्तुं, यच्च श्रुतचिकीर्षयाऽश्रुत क्रियते, दृश्यते एव तदस्माभिः तस्माददोषः।

समासेऽपि तथेति चेत् ॥ ४ ॥ (आ०)

इति चेत् पश्यसि, अभ्यासवचने चोदकोऽनुगृहीतो भविष्यति, कार्त्स्न्येन वङ्क्रयो वक्ष्यन्ते इति, समासेऽपि चोदकानुग्रहः, कार्त्स्न्येन वङ्क्रीणामभिधानात् अपि च समासवचने यौगपद्यवचनात् प्रयोगवचनोऽनुगृहीतो भविष्यति। तस्मात् समभ्यसितव्या वङ्क्रय इति।

नासम्भवात् ॥ ५ ॥ (आ० नि०)

नैतदेवं, मम चोदकोऽनुगृहीतः षड्विंशतिशब्दप्रयोगात्, तव प्रयोगवचनः समस्य वचनात्, न च सम्भवति चोदके प्रयोगवचनं प्रत्याहर्त्तव्यं, बलीयान् हि चोदकः स हि धर्म्माणामुत्पादकः प्रापकश्च। प्रयोगवचनः प्राप्तानामुपसंग्राहकः, स उत्तरकालेऽर्थविप्रकर्षात् दुर्बलः। तस्मादभ्यसितव्यं वचनमिति।

स्वाभिश्च वचनं प्रकृतौ तथेह स्यात् ॥ ६ ॥ (यु०)

स्वाभिश्च वङ्क्रिभिः पशवपलक्षितः प्रकृतौ, इहापि तथैव उपलक्षयितव्यः, सोऽभ्यासवचने शक्यते, समासवचने हि परसङ्ख्या समुदायस्योक्ता भवति। तथा न स्वाभिः पशव उपलक्षिता भवन्ति, तस्मादसदेतत्।

वङ्क्रीणान्तु प्रधानत्वात् समासेनाभिधानं स्यात् प्राधान्यमधिगोस्तदर्थत्वात् ॥ ७ ॥ (उ०)

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, नैतदेवम्, अभ्यसितव्यः षड्विंशतिशब्द इति, किन्तर्हि ? समस्य वदितव्या वङ्क्रय इति। कुतः ?। तत्र वङ्क्रीणां प्रधानत्वात्, प्राधान्यं हि तासां, प्रकृतौ षड्विंशतिरेता वङ्क्रय: इति अभिसम्बन्धः, तत्रेोषितः षड्विंशतिरस्येति वङ्क्रयो गणिताः, न ताभिर्गणिताभिः पशुरुपलक्षितः। किंकारणम् ?। वङ्क्रीभिर्गणिताभिर्दृष्टं प्रयोजनं कृत्स्नं पार्श्वमुद्धरिष्यते इति, न तु वङ्क्रीभिर्गणिताभिः पशावुपलक्ष्यमाणे किञ्चित् दृष्टमभ्यधिकं भवति, तस्मान्न पशुसम्बन्धो विवक्षितः, एवं प्राधान्यं वङ्क्रीणाम्, अप्रशोः, वङ्क्रार्थत्वान्न तस्य सङ्ख्या-पशुसम्बन्धः प्रयोजनम्। तस्मात्समस्य-वचनं कर्त्तव्यम्, एतावच्च प्रकृतौ उक्तमिति विकृतौ एतावत्त्वैव वक्तव्येति तस्मात्समस्य-वचनं कर्त्तव्यमिति।

तासाञ्च कृत्स्नवचनात् ॥ ८ ॥ (यु०)

तासाञ्च वङ्क्रीणामिदं कात्स्न्यमुच्यते, न पशूनाम्, ता अनुष्ठ्याच्यावयतात् इति, षड्विंशतिवङ्क्रयस्ताः प्रयत्नेन उद्धर्त्तव्या इति। इतरथा षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयस्तं प्रयत्नेन किञ्चित् कुर्य्यादित्येवमभिसम्बन्धो भवेत्। यदि लक्ष्यते, तदिकार्य्यसम्बन्धार्थं प्रतिनिर्द्दिश्यते। तदिह षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयस्ताः इति वङ्क्रीणां प्रतिनिर्देशः कार्य्यार्थः। तस्मात्तासां प्राधान्यमिति।

अपित्वसन्निपातित्वात् पत्नीवदाम्नातेनाभिधानं स्यात् ॥ ९ ॥ (पू० २)

अविकृतिरिति पञ्चत्यावृत्तिः। नैतदेवं, समसितव्या षड्-क्रय इति, किन्तर्हि? अविकृतः षड्विंशतिशब्दः प्रयोक्तव्यः। कुतः?। असन्निपातित्वात्, असन्निपाती ह्यभिगुः, न करणत्वेन निर्दिश्यते, यदि हि करणत्वेन निर्दिश्येत, ततोऽनेन प्रकाशितं कर्त्तव्यं, न ध्यानेनेति मन्त्रान्तेन कर्मसन्निपातः स्यात्। तत्राशक्यमविकृतेन यौगपद्यं कर्त्तुमिति विक्रियेत अभ्यस्येत वा। अथ पुनरेतदकरणं, क्रियमाणानुवादिनयनकालमभिगुवचनमनेकस्मिन् पशौ चोदकेनात्र निपतितम्। तत्रैषां स्वसङ्ख्यावतीवङ्क्रीरभिवदितुमशक्यं विप्रतिपत्तिरूपं तत्। तस्मान्न तद्वङ्क्रीणामियत्ता वदितव्या, किन्तर्हि? षड्विंशतिसङ्ख्यायाःसम्बन्धः कर्त्तव्यः, यथा द्विपत्नीके बहुपत्नीके वा प्रयोगे पत्नीशब्द एकवचनान्तो न सङ्ख्यया पत्नीः परिच्छिनत्ति, किन्तर्हि? एकत्वेन सम्बध्नाति एवमिहापि, तस्मादविकारेण प्रयोगः। एवमविकारे आर्षमनुग्रहीष्यते इति।

विकारस्तु प्रदेशत्वाद्यजमानवत् ॥१०॥ (उ०)

तुशब्दात्पक्षो विपरिवर्त्तते, नाविकारः, ऊहः कर्त्तव्य इति। यद्यसङ्ख्येषु आहत्य तत्सङ्ख्योच्चार्यते, तत्र वचनप्रामाण्यात् विप्रतिपन्नसङ्ख्याकस्य शब्दस्य प्रयुज्यमानस्य अदृष्टोऽर्थोऽभ्युपगम्यते, यथा प्रकृतौ पत्नीशब्दस्य, न तु इहाहत्य षड्विंशतिशब्दोऽनेकस्मिन् पशौ प्रयुज्यते, किन्तु चोदकेनेह प्राकृतवचनं प्राप्यते। तत्र यत् न्याय्यं तत् चोदकः प्रापयिष्यति, नाहत्य षड्विंशतिशब्दम्। कि

तत न्याय्यम्?। यत् प्रकृतौ विवक्षितं, प्रकृतौ च वङ्क्रीणां इयत्ता कथिता। तस्मादिह सा प्रदिश्यते।

नन्वेतदुक्तं नाध्रिगोः करणत्वेन निर्द्देश इति, यदा च न करणं, तदा कथमयं वङ्क्रीयत्तावचनः, सुतरां षड्विंशतिसङ्ख्यावचन एव भवितुमर्हति इति। उच्यते, यद्यपि नास्य तृतीयया निर्द्देशः, तथापि प्रयोगवचनेनोपगृहीत साधको भवन कमन्यं दृष्टमुपकारं करिष्यति, अन्यतोऽवदानप्रकाशनात्। अत्रोच्यते, नास्यावदानैरभिसम्बन्धः प्रकृतियाग प्रयोगवचनो यागेन सम्बध्नाति, तत्र च हविष्कङ्कीर्त्तन दृष्ट प्रयोजनं, षड्विंशतिशब्दोऽपि तत्स्तुतये भविष्यति इति। नैतदेवमिति ब्रूमः, प्रकरणात् यागमात्रेण अभिसम्बन्धे सति ऋत्विजां प्रैष इति गम्यते। लिङ्गात्तु शमितृप्रैषमेनमध्यवस्यामः। तथारूपाणि ह्यत्र वाक्यानि, दैव्या शमितार उपहृता मनुष्या आरभध्वम् इति। तथा षड्विंशतिरस्य वङ्क्रयस्ता अनुष्ठ्योच्यावयतात् इति। तस्मात् वङ्क्रीयत्तावचन एव न षड्विंशतिसङ्ख्यावचनः। यथा यजमानपदे एकयजमानवाचिनि स्वसङ्ख्यामात्रकवचनमिति-कृत्वा द्वियजमानके च प्रयोगे स्वसङ्ख्यावचनप्रदेशात् जहः क्रियते, एवमिहापीति।

अपूर्वत्वात्तथा पत्न्याम्॥ ११॥ (यु॰)

यदुक्तं पत्नीवदिति, युक्तं पत्न्या न तत्रैकपत्नीके यजमाने पत्नीशब्द समाम्नातः, द्विपत्नीके बहुपत्नीके च प्रदे-

गात् भवति। यथा एकस्याः पत्न्याः स्वमन्त्रावचनः, एवं द्वयोर्बहूनां च स्वमन्त्रावचन इति। तस्माद्वैषम्यं पत्नीनाम्।

आम्नातस्त्वविकारात् सङ्ख्यासु सर्वगामित्वात् ॥ १२ ॥ (पू० ३)

तुशब्दोऽन्यं पक्षमवतारयति, न समस्य वचनं सङ्ख्यो-ह. स्यादिति, यथा समाम्नात षड्विंशतिप्रातिपदिकं प्रयुक्तम्, एवमविकारे आर्षोनुग्रहो भविष्यति। प्रविभक्तं गुणमभिवदितु वचनमूहिष्यते, षड्विंशती एतयोर्वङ्क्रय इति। ननु षड्विंशती इत्यभिधाने वङ्क्रीणां प्रथमा न प्राप्नोति। उच्यते, यदा षड्विंशतिगुणः प्राधान्येन विवक्षितो भवति, तद्विशेषणार्थं सङ्ख्येयमुच्चार्यते, तदा प्रथमान्तेनापि लक्षणया सङ्ख्या विशेष्यते, यथा इन्द्राग्नी देवते इति। यदा द्विवेरेवयैकर्मणोऽर्थो गुणो विवक्षितो भवति, तदेकवचनान्तमेव इन्द्राग्नी इतिशब्दो लक्षणया विशिनष्टि। तथा च प्रयोगो दृश्यते, पञ्चपञ्चाशतस्त्रिवृत. सवत्सराः पञ्चपञ्चाशतः पञ्चदशाः पञ्चपञ्चाशतः सप्तदशाः पञ्चपञ्चाशत एकविंशाः इति सङ्ख्यावचनः शब्दः त्रिवृत इत्यनेन लक्षणया विशेष्यते। यथा देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्राः पर्यटिति, एवं षड्विंशती वङ्क्रय इति। एवमविकार च भविष्यति, वङ्क्रिगामी च षड्विंशतिशब्दो भविष्यति इति।

सङ्ख्या त्वेवं प्रधानं स्याद्वङ्क्रयः पुनः प्रधानम् ॥ १३ ॥ (उ०)

सत्यमुपपद्यत एव वचनं, षड्विंशती वङ्क्रय इति। सङ्ख्याप्रधानस्त्वेवंनिर्देशः कृतो भवति, षड्विंशतिगुणः प्राधान्येन विवक्षितः, तद्विशेषणत्वेन वङ्क्रीणामुच्चारणं, वङ्क्रयः पुनः प्रकृतौ प्रधानं, न सङ्ख्या, तदुक्तं, प्राधान्यमधिगोस्तदर्थत्वात्। तासाञ्च कृत्स्नवचनात् इति, तदेव न प्रकृतिवदभिधानं कृतं भवेत्। तत्र चोदक एव बाध्येत। तस्मात्समसितव्यमेव वचनमिति।

अनाम्नातवचनमवचनेन हि वङ्क्रीणां स्यान्निर्देशः ॥ १४ ॥ (यु०)

न खल्वप्यस्मिन् पक्षे सर्वमेवाम्नातमुच्यते, अनाम्नातवचनमपि प्रतीयते इति षड्विंशती षड्विंशतय इति। अथ द्विवचनं बहुवचनं वा अनार्षं, तथा न क्रियते, न तासां वङ्क्रीणा कात्स्न्येनाभिधानं स्यात्।

अभ्यासो वाऽविकारात् ॥ १५ ॥ (पू० ४)

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, न समासवचनम्, अभ्यासः स्यात्, एवमविकारो भविष्यति। तत्रार्षचोदकावनुग्रहीष्येते। सर्वं समाम्नातं कृतं भविष्यति। केवलम् अस्यशब्दोऽभ्यसिष्यते, कृत्स्नाश्च वङ्क्रयोऽभिहिता भविष्यन्ति।

पशुस्त्वेवं प्रधानं स्यादभ्यासस्य तन्निमित्तत्वात् तस्मात्समासशब्दः स्यात् ॥ १६ ॥ (सि०)

तुशब्देनावधार्यते, नैतदेवं, समस्य-वचनमेवेति। कथम्?।

एवं सति पशुः प्राधान्येनात्र निर्दिष्टः स्यात्, पशोः पशोः षड्विंशतिः, षड्विंशतिर्वङ्क्रयः न कश्चित् अषड्विंशति वङ्क्रिः पशुरिति पशोः सङ्ख्यासम्बन्धोऽभिधित्सित एव वचनं भवति। न च पशुसङ्ख्यासम्बन्धः प्रकृतौ विवक्षितः इति। एतामियत्तां वङ्क्रीणां प्रकृतौ वक्तव्या। इहापि सैव चोदकेन प्रदिश्यते। तेन नाभ्यासः कर्त्तव्यः, स हि पशुनिमित्तकः, तस्मात् समस्य-वचनं वङ्क्रीणां कर्त्तव्यमिति। (८। ४। १ अ०)।

चतुस्त्रिंशद्वाजिन इत्यनेन आश्वमेधिकसवनीयाश्वस्य चतुस्त्रिंशद्वङ्क्रिरूप विशेषवचनाधिकरणम्।

अश्वस्य चतुस्त्रिंशत्तस्य वचनाद्वैशेषिकम् ॥२७॥

अस्त्यश्वमेधः, तत्र सवनीयः पशुः अश्वस्तूपरगोमृगौ च। अस्ति तु प्रकृतौ अग्नीषोमीये षड्विंशतिरस्य वङ्क्रय इति वचनं, तदिह चोदकेन प्राप्तम्। तत्राश्वस्य चतुस्त्रिंशद्वङ्क्रयः तूपरगोमृगयोः षड्विंशतिः, अस्ति तु ऋक् समाम्नाता, 'चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धोर्वङ्क्रीरश्वस्य स्वधितिः समेति। अच्छिद्रा गात्रा वयुना कृणोत परुष्परुरनुघुष्या विशस्ता इति। तदिदं सन्दिह्यते, किं अश्वस्य वैशेषिकमिदं वचनं कर्त्तव्यं, तूपरगोमृगयोः समासेन, उत सर्वेषामेव समासवचनम्?। किं प्राप्तम्?, अश्वस्य चतुस्त्रिंशद्वङ्क्रयस्तस्य वैशेषिकमिदं वचनं कर्त्तव्यम्। कस्मात्?।

वचनात्, एवं चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धोः इत्येतत् वचनमर्थवदिति, इतरथा एतद्वचनमनर्थकं स्यात् । तस्माद्वैशेषिकमश्वस्येति । (८।४।२ अ०)।

आश्वमेधिकसवनीयाश्वस्य न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात इत्यनेन समस्ताया एव ऋचो निषेधाधिकरणम् ।

तत् प्रतिषिध्य प्रकृतिर्नियुज्यते सा चतुस्त्रिंशद्वाच्यत्वात् ॥ १८ ॥ (सि०)

तत् प्रतिषिध्य प्रकृतिर्नियुज्यते, प्रकृतौ यत् कृतं वचन तत् कर्त्तव्यमिति । कथम् ?। न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात् षड्विंशतिरित्येव ब्रूयात् इति, सा नियुज्यमाना चतुस्त्रिंशद्वाच्यत्वात् वारयति शब्द, तस्मात् प्रतिषिद्धत्वाद्वैशेषिकं वचनं न कर्त्तव्यं सामासिकं वचनं कर्त्तव्यम् ।

ननु षड्विंशतिरित्येव ब्रूयात् इति वचनात् प्रतिषिद्धेऽपि वैशेषिकमेव वचन कर्त्तव्यमिति । न, इत्युच्यते, न ह्ययं षड्विंशतिशब्दो विधीयते, किन्तर्हि ? यथाप्राप्तवचनमनूद्यते, कथमवगम्यते ?। एवकारकरणात्, यथाप्राप्ते एवकारकरणं, न च षड्विंशतिशब्दः प्राप्तः, षड्विंशतिसङ्ख्याभिधान प्रकृतौ कृतमिहापि तदेव प्राप्तम् । षड्विंशतिशब्देन तत् प्रकृतौ भणितमिहापि षड्विंशतिशब्दस्तल्लक्षणार्थमेवोच्चारितः । षड्विंशतिसङ्ख्यापरेऽनेकोऽर्थो विधीयते, चतुस्त्रिंशत्प्रतिषेधः, षड्विंशतिसङ्ख्यावच-

नञ्, तत्र वाक्यं भिद्येत, भिद्यमाने एकवाक्यत्वं बाध्येत। किं तत्? । साकाङ्क्षत्वं, न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात् षड्विंशतिरित्येव ब्रूयात् इति। एतद्धि वचनं चतुस्त्रिंश इत्वचनाभावे प्राप्तमेव सत् कर्त्तव्यतया प्रतिषेधं प्रशंसितुमुच्चार्य्यते, तदेवमेकवाक्यतामापद्यते। सैकवाक्यता सङ्गा परे बाधिता स्यात्। अनेकार्थविधानञ्चान्याय्यम्, एकार्थविधाने सम्भवति, भूयसी हि तत्रादृष्टकल्पना स्यात्। तस्माद्यथाप्राप्तवचनं कर्त्तव्यमिति।

ऋग्वा स्यादाम्नातत्वादविकल्पश्च न्याय्यः ॥ १९ ॥ (पू०)

आम्नाता हि ऋक् प्रतिषिद्धा च तस्मादृग्वस्य वैशेषिकं वचनं स्यात्। तथा च अविकल्पो भविष्यति, अविकल्पश्च न्याय्य। विकल्पे विरुद्धं वचनमन्योन्येन भवति। भवति इति चेत्, न प्रतिषेध। नेति चेत्, न विधि। तस्माद्वैशेषिकं वचनं कर्त्तव्यम्।

तस्यान्तु वचनादैरवत् पदविकारः स्यात् ॥ २० ॥ (आ० नि०)

अथ यदुक्तम्, ऋक् तत्र प्रतिषिध्यते इति। नैतदेव, तस्यां वचनात् पदविकारः स्यात्, वचनं हि भवति, न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात् षड्विंशतिरित्येव ब्रूयात् इति। तत्र चतुस्त्रिंशत्पदं श्रुत्या प्रतिषिध्यते, ऋक् लक्षणया प्रति

षिध्यति। श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिर्न्याय्या। तस्माद्वैशेषिकं वचनं कर्त्तव्यमिति।

सर्वप्रतिषेधो वाऽसंयोगात् पदेन स्यात्॥ २१॥ (उ०)

सर्वस्या एव वा ऋचः प्रतिषेधोऽयं, न चतुस्त्रिंशत्पदस्य। कस्मात्?। पदेन असंयोगात्, चतुस्त्रिंशत्पदेन ऋचः संयोगो न स्यात्, विना तस्मात् पदात्, नैव ऋक्शेषो वङ्क्रिगणनं कुर्यात्।

अथ षड्विंशतिपदेन सम्बध्येत, तथापि नाष्टवङ्क्री सङ्ख्यां ब्रूयात्, तत्र दृष्टोऽर्थो नावकल्पेत, ऊनश्च वाक्यमर्थं न साधयेत्, ऊने च वाक्ये दोषश्रवणात्, मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह। स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् इति। चतुस्त्रिंशत्पदं चेह अनर्थकं स्यात्। तस्मात् समस्त-वचनं कर्त्तव्यम्। ऋचश्च विध्यन्तरेण विहितत्वाद्वैशेषिकं वचनमिति। (८।४।२ अ०)।

अग्नीषोमीयपशावुत्कर्षेण वपाभिधानाधिकरणम्।

वनिष्टुसन्निधानादुरूकेण वपाभिधानम् ॥२२॥

ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीये पशौ अध्रिगौ वचनं, वनिष्टु

मस्य मा राविष्टोरूक मन्यमाना: इति। तत्रोरूकशब्दं प्रति विचार:, किं वनिष्टुमस्य मा राविष्टोलूकसदृशं मन्यमाना:, उत उरूक वपां मन्यमाना वनिष्टुं मा राविष्ट? इति। किं प्राप्तम्? वनिष्टुमुलूकं मन्यमाना इति। कथम् उरूकशब्द उलूकवचन:? रलयो: समानवृत्तित्वात्, पर्यङ्क: पल्यङ्क:, रोमाणि, लोमानि, अङ्गुरि: अङ्गुलि:। उलूकसदृशत्वाच्च वनिष्टो:;वपायाश्चाप्रसिद्धे:।

एवं प्राप्ते ब्रूम:, उरूकशब्देन वपाभिधानं स्यात्। वपां मन्यमाना वनिष्टुं मा राविष्टेति एषा बुद्धि: क्रियमाणा दृष्टार्था भवति, भवति हि वनिष्टुसन्निधानात् व्यामोहेन वनिष्टोर्लवनप्रसङ्ग:, तच्च निवर्त्तयन्नेष शब्दो दृष्टप्रयोजनो भवति, न हि वनिष्टुर्न लवितव्य एव, वपोद्धरणकाले वपां मन्यमानैर्न लवितव्य: इतरस्मिन् पक्षे वनिष्टुं मा राविष्टेति लवितव्ये वनिष्टौ अनर्थकः प्रतिषेध उलूकसदृशवचनञ्च अदृष्टार्थम्। कथं पुनर्वपायाम प्रयुक्तो वपां प्रत्याययिष्यति उरूकशब्द? इति। उच्यते, अवयवप्रसिद्ध्या उरुशब्दस्तावद्विस्तीर्णवचनो दृष्ट:, तद्यथा उरु राजाङ्गणम् उरु तैलिकाङ्गणमिति। तथा, उरुं हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्थामन्वेतवा उ इति। तथा उरु विष्णो विक्रमस्व इति। इहापि स विस्तीर्णवचन एव। तथा कशब्दो मेदसि प्रसिद्ध:, यथा कशवाहिनो रथा, मेदोवाहिन इति गम्यते। तस्यैकदेश: कशब्द: समुदायप्रत्ययमादधाति। मेदस्विनी तस्य वपा, न विस्तीर्णं मेदो मन्यमानैन तत्सन्निकृष्टो वनिष्टुर्लवितव्य

इति वपावच्चनता सिद्धा भवति । किं भवति प्रयोजनम् ? । वनिष्टुवचनपक्षे उपमानस्य उरुकशब्दस्य अनूहः । वपावचनपक्षे उरुशब्द ऊहितव्यः कशब्दश्चेति उरूणी के, उरूणि कानि । अथ वा उरूके उरूकानिः यदि समासाभिप्रायः । (९।४।४ अ०) ।

अश्विनो प्रशसा बाहू इत्यत्र प्रशसाशब्दस्य प्रशसापरत्वाधिकरणम् ॥

प्रशसाऽस्याभिधानम् ॥ २३ ॥ (पू०)

तस्मिन्नेवाश्विगायामाम्नायते, प्रशसा बाहू इति । तत्र सन्देहः किं प्रशसा बाहू कृणुतात् प्रशसेति तृतीयान्तः, प्रशसा बाहू ग्रहीतव्याविति, उत, प्रशसेति द्विवचनं, आकारे विभक्तेः कृते प्रशस्तौ बाहू कर्त्तव्याविति ? । किं प्राप्तम् ? प्रशसाऽस्यभिधानम्, असौ हि शासशब्दः प्रसिद्धः, तथाहि तमनुवदति, दश प्रयाजानिष्ट्वाह शासमाहरेति, असिं वै शासमाचक्षते इति । 'अनर्थिका च बाह्वोः स्तुतिः,स्तुतौ बाहू किमप्यदृष्टं कुरुत इति मान्त्रवर्णिक तयोर्हि देवतात्वं कल्पितं स्यात्, तच्चायुक्तम् अन्यस्मिन् पक्षे सति । तथा शौनःशेफे भवति दर्शनम्, अतस्त्वानग्ने शामहस्तं शामेन विशमनत्वान्न द्रष्टुमुत्सहे इति । तस्मादसिना प्रशसेति गम्यते ।

बाहुप्रशंसा वा ॥ २४ ॥ (सि०)

अथ वा बाहुप्रशंसेषा, प्रशस्ता बाहू कृत्स्नत्वात् प्रशस्तौ बाहू च्छेत्तव्याविति। तथा प्रशस्ताशब्दस्य दृष्टार्थता भविष्यति इति, कात्स्नर्येन हि बाह्वोः प्रशस्तता, कृत्स्नौ बाहू उद्धरतीत्यर्थः, कृत्स्नौ च बाहू उद्धर्त्तव्याविति। इतरस्मिन् पक्षे स्वधितिना विशसनं क्रियते असेय वाचकः शब्दः उच्चार्य्यते। यदि वा मान्त्रवर्णिकं द्रव्यं विधीयते असिना बाहू छेत्तव्यौ इति, तदयुक्तं विधिविहिते स्वधितौ सति। न च न प्रशस्तौ बाहू, ताभ्यां पशुर्हि गच्छति। श्ववनस्य च शमीकरीरे भक्षयति। तस्मात् बाहुप्रशंसा। किं भवति प्रयोजनम्?। षड्त्रिंशे शतं राजता हरितसरवोऽसय', सत्वासिपर ऊहो भवति, यथा पूर्वः पक्षः। यदा तर्हि सिद्धान्तः, तदा बाहुपरेणोहेन भवितव्यम् (८।४।५ सू०)।

अभिगौ श्येनसय पक्ष इत्यादौ श्येनादिशब्दानां कात्स्नर्यवचनाधिकरणम्।

श्येन-शला-कश्यप-कवष-स्रेकपर्णेष्वाकृतिवचनं प्रसिद्ध-सन्निधानात् ॥ २५ ॥

अस्मिन्नेवाध्रिगाविदमाम्नायते, श्येनमस्य वक्षः कृणुतात् प्रशसा दोषणी कश्यपेवांसौ कवषोरू स्रेकपर्णाष्ठीवन्त इति। एषु संशयः, किं आकृतिवचनमेषु भवति, उत कात्स्नर्योद्धरणम्? इति। किं प्राप्तम्?, प्रसिद्धमपि

ধানাৎ আকৃতিবচনম্, ইহ প্রসিদ্ধস্য সন্নিধৌ যদভিধীয়তে, কিঞ্চিদিদং কর্ত্তব্যমিতি তত্রাকৃতিবচনং গম্যতে, যথা অমী পিষ্টপিণ্ডাঃ সিংহা ক্রিয়ন্তাম্ ইতি অর্জুনবদরা মেখলাঃ ক্রিয়ন্তাম্ ইতি সিংহাকৃতিবচন মেখলাকৃতিবচনঞ্চ গম্যতে, এব শ্যেনাকৃতি বচ. কর্ত্তব্য, অলাকৃতী দীপণী, কশ্যপাকৃতী অসী, কবষাকৃতী ঊরূ, করবীরপর্ণাকৃতী অষ্ঠীবন্তৌ ইতি।

কাৎস্ন্যং বা স্যাদন্যথাভাবাৎ ॥ ২৬ ॥ (সি০)

বাশব্দ পক্ষ ব্যাবর্ত্তযতি ন চৈতদস্তি, আকৃতিবচন ইতি, কিন্তর্হি, কৃৎস্নোদরণ বিবক্ষিতং, কৃৎস্নানি উদ্ধৃতানি এতানি এতদাকৃতিকানি ভবন্তি। যথা শ্যেনাদ্যাকৃতিকানি ভবন্তি, তথৈতানি কুরুত, কৃৎস্নানি উদ্ধরতেত্যযমর্থোঽবগম্যতে, নত্বথেদ চোদ্যমানং দৃষ্টার্থং ভবতি। কৃৎস্নোদ্ধৃতৈর্হি তৈঃ প্রয়োজনম্। তথা হি তদাকৃতিনাম বক্ত ভবতি। ইতরথাঽতদাকৃতিকানামবচ্যাত্। তস্মাৎ কাৎস্ন্যমবগম্যত ইতি।

অধ্রিগোশ্চ তদর্থত্বাৎ ॥ ২৭ ॥ (যু০)

অধ্রিগুযাজ্ঞানামুদ্ধরণার্থঃ, অঙ্গানাং কাৎস্ন্যেনোদ্ধরণ কথং স্যাদিত্যয়মর্থঃ। কথম্?। এবং হি ভবতি বচন, গাত্রং গাত্রমস্যানূনং কৃণুতাৎ ইতি। তস্মাদপি শ্যেনাদিভিঃ কৃৎস্নোদরণং গম্যত ইতি। প্রয়োজন পর্ব্বোক্তম্। (৯।৪।৬ অ০)।

दर्शार्थोद्वृताग्निनाशे प्रायश्चित्तरूपज्योतिष्मत्या अननुष्ठानाधिकरणम् ।

प्रासङ्गिके प्रायश्चित्तं न विद्यते परार्थत्वात्तदर्थे हि विधीयते ॥ २८ ॥

अस्ति अग्निहोत्रम्, य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति इति । तत्रेदमाम्नायते, अग्नये ज्योतिष्मतेऽष्टाकपालं निर्वपेत् यस्याग्निरुद्धृतोऽहुतेऽग्निहोत्र उद्वायात् इति । यदि तु दर्शार्थेन पौर्णमासार्थेन वाऽग्निः उद्धृतोऽहुतेऽग्निहोत्रे उद्वायात्, किं ज्योतिष्मती कर्त्तव्या, न ? इति ।

प्राप्तम् ? कर्त्तव्येति । कुतः ? । उपसम्प्राप्तं हि निमित्तं, भवितव्यं नैमित्तिकेनेति । अग्निरसौ उद्धृतोऽहुतेऽग्निहोत्रे 'उद्वातः, एतावच्च निमित्तं ज्योतिष्मत्या', तस्मात्सा कर्त्तव्येति । न चात्र शब्दोऽस्ति अग्निहोत्रार्थमुद्धृते उद्वाते कार्य्येति तस्मादपि कर्त्तव्या ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, प्रासङ्गिके एवलक्षणकेऽग्नावनुगते प्रायश्चित्तं न कर्त्तव्यं, परार्थं हि तदुद्धरणं कृत दर्शपूर्णमासार्थम्, अग्निहोत्रार्थे चोद्धृते व्यापन्ने तदाम्नातम् । तस्मान्न कर्त्तव्यम् । आह, ननूक्तं नास्त्यत्र शब्द', अग्निहोत्रार्थमुद्धृतेऽनुगते प्रायश्चित्तमिति । अथोच्यते, यद्यपि नास्त्येवञ्जातीयकः शब्दः, तथाप्यग्निहोत्रार्थमेवोद्धृतेऽनुगते प्रायश्चित्तं गम्यते । कथम् ? । अग्निहोत्र प्रकरणे एतदाम्नातमिति, अग्निहोत्रप्रकरणे आम्नानात्तस्योपकारकमिति गम्यते । नाग्निहोत्रविशिष्टमुद्धरणं, स्वार्थे हि सर्वं क्रियते, न परविशेषणार्थेन । अत्रोच्यते,

অগ্নিসম্বন্ধমেতৎ প্রায়শ্চিত্তমুচ্যতে, নোদ্বাসনসম্বন্ধম্। কিমতো যদ্যেবম্?। যদ্যুদ্বাসনসম্বন্ধং ভবেৎ, উদ্বাসনস্যাঙ্গত্বান্নৈতদুদ্বাসনার্থমিতি গম্যতে, প্রকৃতেনাগ্নিহোত্রেণ প্রয়োজনেন সম্বধ্যতে। অগ্নিসম্বন্ধে পুনর্গুণত্বাদগ্নেস্তেনৈব প্রায়শ্চিত্তস্য প্রয়োজনসম্বন্ধঃ, তত্র যমুদ্ধৃতো ব্যাপন্নো ভবতি, যদি স প্রয়োজনং নাভিনির্বর্ত্তয়তি। তত্রাগ্নিহোত্রার্থস্যাহরণস্যাগ্নিহোত্রনির্বৃত্তিঃ প্রয়োজনম্। দর্শপূর্ণমাসার্থস্য দর্শপূর্ণমাসনির্বৃত্তিঃ। উদ্ধৃতস্যানুগতং স্বস্মৈ প্রয়োজনায়াযোগ্যং প্রায়শ্চিত্তেন যোগ্যং ক্রিয়তে। তচ্চ যোগ্যং কুর্বন্ প্রায়শ্চিত্তমগ্নিহোত্রস্যোপকরোতি। যস্তূদ্ধৃতো দর্শপূর্ণমাসপ্রয়োজনঃ তং যোগ্যং কুর্বন্নগ্নিহোত্রস্যোপকুর্য্যাৎ। যস্ত্বগ্নিহোত্রার্থমুদ্ধৃতঃ তং যোগ্যং কুর্বন্ অগ্নিহোত্রায়োপকরোতি। তস্মাদগ্নিহোত্রার্থমুদ্ধৃতে প্রায়শ্চিত্তম্। কথং পুনর্জ্ঞায়তে, অগ্নিনা প্রায়শ্চিত্তস্য সম্বন্ধঃ নোদ্বাসনেনেতি?। অগ্নিবিশিষ্টেন উদ্বাসনেন সম্বন্ধ ইতি শ্রুত্যা গম্যতে, উদ্বাসনপরীতেনাগ্নিনেতি বাক্যেন। শ্রুতির্বাক্যাদ্বলীয়স্ত্বাদুদ্বাসনসম্বন্ধং প্রাপ্নোতি ইতি। উচ্যতে উদ্বাসনসম্বন্ধস্যাপরিহার্য্যত্বাৎ যস্যোদায়াৎ ইত্যবিবক্ষিতমেব প্রাপ্নোতি, অদৃষ্টার্থত্বাচ্চ অনাকাঙ্ক্ষিতেন সম্বন্ধঃ, তদুদ্বাসনপরীতেঽগ্নৌ প্রায়শ্চিত্তেন সম্বধ্যমানে ব্যাপত্তৌ সত্যামাকাঙ্ক্ষিতেন সম্বন্ধঃ, দৃষ্টার্থতা চ। তস্মাদুদ্বাসনপরীতোঽগ্নিঃ প্রায়শ্চিত্তেন সম্বধ্যত ইতি। দর্শপূর্ণমাসার্থমুদ্ধৃতো যদানুগচ্ছতি তদাগ্নিহোত্রস্য পরকীয়োঽগ্নির্যাপন্নঃ। পরকীয়স্তোঽহরণমিতি তত্র প্রায়শ্চিত্তং

न स्यात्। अपि च लिङ्गं भवति। किमिति ?। यद्यग्नि रुद्धृतो अग्निहोत्र इत्यनुवादः। विधौ हि एतस्मिन् सति वाक्यभेदप्रसङ्गः। यद्यग्निहोत्रप्रयोजनमुद्धरणं, ततोऽकृत-प्रयोजनमिति विवक्षायाम् अहुतेऽग्निहोत्रे इति वचनमनुवदितुमुपपद्यते। तस्मादपि अग्निहोत्रप्रयोजने उद्धृतेऽनुगते प्रायश्चित्तं भवितुमर्हतीति। किन्तर्हि तदा कर्त्तव्यम्। अविशेषविहितमग्नेरुपगमे प्रसज्यादिति। (८। ४। १७अ०)।

धार्य्यांदाने प्रायश्चित्तरूपज्योतिष्मदनुष्ठानाधिकरणम्।

धारणे च परार्थत्वात्॥ २८॥ (सि०)

इदमाम्नायते, धार्यो गतश्रिय आहवनीयः इति अस्यानुगमे प्रायश्चित्तं अग्नये ज्योतिष्मतेऽष्टाकपाल निर्वपे द्यस्याग्निरुद्धृतोऽहुतेऽग्निहोत्र उद्वायात् इति। तत्रैषोऽर्थ सांशयिक, यदा धार्य्योऽग्निरनुगच्छति, तदा किमिदं प्रायश्चित्त कर्त्तव्यं, न ? किं प्राप्तम् ? कर्त्तव्यमिति। उपसम्प्राप्त, हि निमित्तं, एतावदिह निमित्त, अग्निरग्निहोत्रार्थमुद्धृतः कृतप्रयोजन उद्वातीति। तच्चेह सर्व प्राप्त, तस्मात् कर्त्तव्य प्रायश्चित्तमिति। ननु सर्वकर्म्मार्थमेतत् न केवलायाग्निहोत्राय। उच्यते, यदि सर्वकर्म्मार्थं, समुदायार्थं तत् न केवलस्यार्थेन भवतीत्युच्यते। यस्तु एकैकस्मै इत्येवं सर्वार्थं तत्, सर्वेभ्योऽपि प्रयुक्तमग्निहोत्राय

प्रयुक्तं भवति । न चेदं सर्वकर्मसमुदायार्थं, समुदायस्याचोदितत्वात् साधनानि प्रत्याकाङ्क्षाभावः । एकैकं तत्र कर्मोद्धरणमाकाङ्क्षति । तस्मात् सर्वार्थमपि सत् अग्निहोत्रार्थं भवति । एवञ्चेदनुगमनप्रायश्चित्तं प्राप्नोति इति । यथा पर्युक्षण परिसमूहनं तृणापचय इत्येवमादयः पदार्था धार्य्येऽग्नावहन्यहनि क्रियन्ते एवं प्रायश्चित्तमपि क्रियेत ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, धारणे च गतश्रियोऽनुगमने इह प्रायश्चित्तं न कर्त्तव्यम् । कुतः ? । परार्थत्वात्, न हि तदा अग्निहोत्रार्थमुद्धरणं यस्मिन् काले भवत्यसौ गतश्रीः, तत्रान्यार्थमुद्धृतोऽग्निः सर्वार्थं धार्य्यते, उद्धरण तु तत् एकस्मै एव प्रयोजनाय, धारणं तु सर्वकर्मार्थं, न च धारणेऽग्निहोत्रार्थेऽनुगमने प्रायश्चित्तं विहितं, किन्तर्हि उद्धरणे, परकीयं चात्रोद्धरणं, परार्थमुद्धरणं, यदर्थमुद्धरणं तदर्थमुद्धृतेऽपि तत् प्रायश्चित्तम् । तस्मान्न तत्रेदं प्रायश्चित्तमिति ।

क्रियार्थत्वादितरेषु कर्म स्यात् ॥३०॥ (आ॰नि॰)

अथ यदुक्तं, परिसमूहनं पर्युक्षणम् इत्येवमादयः पदार्था धार्य्येऽपि क्रियन्ते, एव प्रायश्चित्तमपीति । अत्रोच्यते, युक्तं तत्, परिसमूहनादीनि क्रियन्ते, चोदितानि हि तानि, संस्कारार्थत्वेन शक्यानि च प्रकृतप्रयोजनानि च । उद्धरणं तु कृतप्रयोजनत्वात् निवृत्तं, नियतदेश-

कालत्वाचोगक्रम। तस्मात् इदमतुल्य प्रायश्चित्तेन। (८।४।८ अ०)।

दशायसोद्दरणस्यामन्त्रकत्वाधिकरणम।

न तृत्पन्ने यस्य चोदनाऽप्राप्तकालत्वात् ॥ ३१ ॥

अस्त्यग्निहोत्रे उद्धरणमन्त्र, वाचा त्वा होत्रा प्राणेन उद्गात्रा इत्येवमादि। तत्रायमर्थ सांशयिक, यद्दर्शपूर्णमासार्थेनोद्धरण क्रियते, किं तत्रैव मन्त्र कर्त्तव्यो न? इति।

किं प्राप्तम्? दर्शपूर्णमासार्थमभ्युद्धृतेऽग्नौ अग्निहोत्र हूयत एव। तत्र चेन्मन्त्रा न क्रियते, अमन्त्रोद्धृतेऽग्निहोत्र प्रवर्त्तते। तस्मात् मन्त्रेण तदुद्धरणं कर्त्तव्यम। अथोच्येत, कालाभावे विगुणत्वादुद्धरण नाग्निहोत्रस्येति, तन्न, कालमात्रं हि अपगतम्, उद्धरण तु विगुणमप्यग्निहोत्रस्य भविष्यतीति। एव चेत् समन्त्रक कर्त्तव्यमिति।

एव प्राप्ते ब्रूम, परार्थम उत्पन्ने यस्मो यस्य अग्निहोत्र प्रवर्त्तत, चोदनेति कर्म ब्रूम न तत्र मन्त्र कर्त्तव्य इति। न तदग्निहोत्रस्योद्धरण, अत परकीये उद्धरणे न कर्त्तव्यमिति। उच्यते, ननूक्त, विगुणमुद्धरणमग्निहोत्रस्यैव भविष्यति, न गुणाभावे प्रधानाभावोऽपि इति। अथोच्यते, न गुण काल, निमित्तमसौ भवति, इत्येतदुक्तम्। अतो निमित्ताभावे क्रियमाणमश्रुत क्रत

भवति। तस्मान्न तदुद्दरणमग्निहोत्रस्येति। न चेदु
द्दरणमग्निहोत्रस्य, तस्मादत्र मन्त्रो न कर्त्तव्य', अतो-
ऽपि ह्यसावनर्थक इति। (९।४।९ अ०)।

प्रायणीयचरौ श्रद्दानधर्म्माणामनतुष्ठानाधिकरणम्।

प्रदानदर्शनं श्रयणे तद्धर्मभोजनार्थत्वात् संस र्गाच्च-मधूदकवत् ॥ ३२ ॥ (पू०)

ज्योतिष्टोमे समाम्नायते, आदित्य प्रायणीय पयसि चरु इति। तत्र सन्देह', किं प्रदानार्था' पयोधर्माः पयसि कर्त्तव्याः, उत न? इति। यदि प्रदानार्थमेतत् पय', ततः कर्त्तव्याः, अथ श्रयणार्थं, न कर्त्तव्या। कथ सशय?। सप्तमीनिर्देशात् श्रयणार्थं पय इति गम्यते, देवतासम्बन्धस्य तु चरोरधिकरणे पयसि, श्रूयमाणे वाक्य-भेदाशङ्का, अतः संशय'।

किं तावत् प्राप्तम्? प्रदानार्थमिति। कथम्?। आदित्य चरुर्भवति, स च पयसीत्येवमनेकार्थाभिधानि वाक्यं भिद्येत, द्वावपि चेद्वार्थौ अतो वाक्यादवगम्येते, यद्यन्य तरद्देवतयोर्विधीयते, तदाऽन्यतरदविधीयमान गम्यते, अतो न वाक्यभेदः। यथा च न वाक्यभेदस्तथा व्याख्यात-व्यम। तदधिकरणसम्बन्धे विधीयमाने देवतासम्बन्धा-प्रगतिर्नावकल्पते, प्रमाणान्तरेणाप्राप्तत्वात्। देवतासम्बन्धे

तु विधीयमाने द्वि ये निर्द्दिश्येते चरुपयसी, तयोर्निर्द्देश-सामर्थ्याद्वाक्येन संसृष्टं गम्यते, तच्च देवतया सम्बध्यते, तत्रार्थात्तयं आधारश्चरुर्भवति।

आह, वाक्येन द्वे चरुपयसी गम्येते, न तयो: संसर्ग:। उच्यते, यदा द्वे गम्येते, तदा प्रयोगवचनेन यौगपद्यमेतयोर्गम्यते, तत्रार्थात् संसर्ग:, एकत्वाच्च वाक्यस्य समुच्चय:। तेनाच निर्देश एव विवक्षित:, नाधिकरणसम्बन्धो गम्यमानोऽपि विधीयते। एवं तु निर्देश: क्रियते, संसृष्टे चरुपयसी कथं गम्येयातामिति, तत्र चरुसंसृष्टं पय: चरौ त्यज्यमाने नियतं त्यज्यते, तदस्य प्रदानदर्शनं भवति। पयसा श्रयमाणस्य तस्य प्रदानं कथम् स्यादिति सप्तमी निर्द्दिश्यते। तस्मात् भोजनार्थं यागार्थमेतत् पय:। भोजनमिति सारूप्याद् यागमाह। तस्माच्च पय: प्रदानार्थं पयोधर्मै: सम्बध्यते।

आह, न त्यागमात्रं याग:; देवतामुद्दिश्य यस्त्याग: स यागो भवति। उच्यते, अयमप्यदितिं देवतामुद्दिश्य त्याग: क्रियते इति। आह, न पयसोऽदितिर्देवता, न ह्युद्देशमात्रेण देवता भवति, या यस्य श्रूयते सा तस्य देवता इति। चरोर्ह्येषा श्रूयते न पयस:। उच्यते, उभयस्य निर्देशात्, उभयेन देवता सम्बध्यते, संसृष्टेन मधूदकवत्, यथा दधि मधु घृतं धाना उदकं, तत् संसृष्टं प्राजापत्यमिति भवति, एवमेवेदं द्रष्टव्यम्। यद्यपि सप्तमीनिर्दिष्टं, तत्सम्बन्धस्याविवक्षितत्वान्निर्देशमात्रस्य विवक्षितत्वात्, यथौदने दधि दत्वा अभ्यवहर्त्तव्यमिति ओदनस्य निर्देशमात्र

विवच्यते, नाधिकरणत्वम, एवमिहापि द्रष्टव्यम्। तस्मात् प्रदानार्थं पयः प्रदानार्थाश्च पयोधर्माः कर्त्तव्या इति।

संस्कारप्रतिषेधश्च तद्वत् ॥ ३३ ॥ (यु० १)

एवञ्च कृत्वा प्रदेयसंस्काराणां केषाञ्चित् प्रतिषेध उपपन्नो भवति, अयजुषा संस्थानपाकरोति, अपवित्रवति गां दोहयति इति। प्राप्ते हि प्रतिषेधो न्याय्य इति।

[illegible] तस्य वर्जनात् ॥ ३४ ॥ (यु०२)

तत्प्रतिषेधे पयःप्रतिषेधे तथाभूतमपि लोके वर्ज्यते, पयसा सिक्तं, पयः सृतञ्च। नचैव यवणार्थस्य द्रव्यस्य धर्मः, यथा ययणार्थं पानीयं, तत्प्रतिषेधे तैले पीते पानीयं न पातव्यमिति विलेप्य यवागूश्च पीयते। नच तथाभूतस्य वर्जनात् पयो लोके एवं भवति, भोजनार्थं हि तत्। यथा हि लोके पय, तद्वदिहापि भवितुमर्हति इति सामान्यतो दृष्ट व्यपदिष्टम्।

अधर्मत्वमप्रदानात् प्रणीतार्थे विधानादतुल्यत्वादसंसर्गः ॥३५॥ (सि०)

अधर्मत्व तु पयसः, नास्य प्रदेयपयोधर्मा भवेयुरित्यर्थः। कुतः?। अप्रदानात्, नहीदं प्रदीयते। ननु घर्मे प्रदीयमाने प्रदायिष्यत इत्येवमर्थं पयसि ययणमुच्यते। नेत्याह,

न्तयश: कथं स्यादित्येवमर्थं हि तत् श्रायते। श्रुतेस्त-गड्ले: प्रयोजनमस्ति, नह्यन्यथा चरुर्भवति इति, ननु प्रत्तेन पयसा नैतद्दातव्यं श्रूयते। कथम्?। प्रणीतार्थं विधानात्। ननु वाक्यभेद एवं भवति इति परिहापित एव पच, ससृष्टमत्र हविर्भवति इत्युक्तम्। उच्यते, अतुल्य त्वादसंसर्गः, अतुल्ये चरुपयसी, प्रत्यक्षतोऽधिकरणत्वेन पय श्रूयते, प्रदेयत्वेन चरु, पयसो यद्वाक्येन प्रदेयत्व गम्यते, तदधिकरणश्रुत्या बाध्यते। यत्तु वाक्यभेदप्रसङ्ग इति, तन्न, न हि पयसि चरुरिति सम्बन्धो भविष्यति, कथन्तर्हि, पयसि आदित्य इति, उभावादित्यशब्देन सम्भत्स्येते, आदित्य. पयसि, आदित्यचरुरिति उभौ चरु पयःशब्दौ आदित्यप्रधानावित्येक वाक्य भविष्यति, न वाक्यभेदप्रसङ्ग, पयआधार आदित्यो भविष्यति। तस्मान्न पयसि प्रदेयधर्मा भवितुमर्हन्ति।

परो नित्यानुवादः स्यात् ॥३६॥ (आ॰ नि॰१)

अथ यदिदमुक्त, अयजुषा वत्सानपाकरोति अपवित्र वति गान्दोहयति इति। नैतत्, एव मति अस्यार्थस्य साधक भवति, किन्तर्हि एतन्नित्यानुवादकम। नित्य मितमर्थं सन्त अनुवदति। नैवाप्रदेयत्वात् यजुषा वत्सा अपाक्रियन्ते, न पवित्रवति गौर्दुह्यते। ननु नित्यानु वादोऽनर्थकः। उच्यते, न वय प्रयोजनवत्ताम् अप्रयोजन-वत्ता वा विचारयाम., किम एतस्माद्वाक्याद्गम्यते? इति परीक्षामहे, अस्माच्च वाक्यादिद गम्यते, न यजुषा वत्सा

अपाक्रियन्ते, न पवित्रवति गोदुह्यते इति, तत्रास्य अप्र-टेयत्वात् अप्राप्त यजुः पवित्रं वेति ।

विहितप्रतिषेधो वा ॥३७॥ (आ० नि० २)

अथवा, विहितस्यैव प्रतिषेधो द्रष्टव्यः, विहितं केषाञ्चित् यजुषा वत्सानपाकरोति, पवित्रवति गां दोग्धि इति, तस्य प्रतिषेधोऽर्थवानेव भवति इति ।

वर्जने गुणभावित्वात्तदुक्तप्रतिषेधात् स्यात् कारणात् केवलाशनम् ॥३८॥ (अ० नि०)

अथ यदुक्तं, पयःप्रतिषेधे पयसा सिक्तं पयसा संसृष्टं च वर्ज्यते इति, तत्र ब्रूमः, युक्तं हि लोके पयःसंसृष्टस्य वर्जनं, तदेव हि तत्र प्रतिषिध्यते, नित्यं ह्युपसर्जनीभूत भोजने पयः प्रचरति, यच्च प्रचरति, तत्प्रतिषेधोऽर्थवान, यत् न प्रचरति, तस्य ह्यप्रसङ्गात् प्रतिषेधोऽनर्थकः। ननु केवलमपि लोके पय उपभुज्यते । उच्यते, कारणात् केवलाशन, व्रतमौषधं वा यस्य, स केवलं उपयुङ्क्ते, नत्वेतत् प्रचुरम्। तस्मात् प्रायेण गुणभूतत्वात् पयसः, पयोयुक्तमेव न भक्षयितव्यमित्येवमर्थः पयःप्रतिषेध उच्यते ।

. व्रतधर्माच्च लेपवत् ॥ ३९ ॥ ·(आ०)

अथ कस्मादयमन्यः परिहार उच्यते?, व्रतवदेतत् द्रष्टव्यमिति, यथा ब्रह्मचारिणा मांसं न भक्षयितव्यमि, त्युक्ते दर्विगतमपि लेपं वर्जयन्ति, एवमिहापि पयो न

पातव्यमित्युक्तौ पयसा मिश्रं पयसा संसृष्टं वर्जयिष्यन्ति इति ।

रसप्रतिषेधो वा पुरुषधर्मत्वात् ॥ ४० ॥

(आ० नि०)

न वा एव परिहारः । परिहारान्तरनिवृत्त्यर्थो वाशब्दः । कुतः ? । पुरुषधर्मत्वात् व्रतस्य, अदृष्टार्थं ब्रह्मचारिणो मांसाभक्षणं, तत्र तावदपि यो भक्षयति, यावति मांसरसमात्रं विदितं भवति, तस्यापि दोषः, न श्लेष्मप्रकोपादि किञ्चित् दृष्टमपेक्ष्यते, ननु पयःप्रतिषेधे तथा, तस्मात् पूर्व एव परिहार इति । (८।४।१० अ०) ।

अभ्युदयेष्टौ दधिपयसो मदेवधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ।

अभ्युदये दोहापनयः स्वधर्मा स्यात् प्रवृत्तत्वात् ॥ ४१ ॥

इदं समाम्नायते, वि वा एनं प्रजया पशुभिरर्द्धयति वर्द्धयत्यस्य भ्रातृव्यं यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति त्रेधा तण्डुलान्विभजेद्ये मध्यमास्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्, ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुं येऽणिष्ठास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुम् इति । शृते चरुन्दधंश्चरुम् इत्येतदुदाहरणम् ।

तत्रै योऽर्थे सान्नयिक, किं श्रृते दधनि च इन्द्रार्था पयोधर्मा कर्त्तव्या, उत न? इति। किं प्राप्तम्?। न कर्त्तव्या इति। कुत?। अप्रदानार्थत्वात्, प्रणीतार्थे विधानात् अतुल्यत्वाच्च चरुणा न संसर्ग इति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, अभ्युदये निमित्ते योऽयं दोहो देवताया अपनीत, स स्वधर्मा स्यात्, इन्द्रार्थाश्च तत्र पयोदधिधर्मा कर्त्तव्याः। कुत?। इन्द्रार्थमेव हि तत् पयो दधि च प्रवृत्त, यतश्चेन्द्रार्थम्, अतोऽस्येन्द्रार्था प्रवृत्ता एव धर्मा, तद्धर्माणां प्रवृत्तावस्ति कारणं, निवृत्तौ नास्ति।

ननु प्रणीतार्थे दधिपयसी विधीयेते। नेत्याह, वाक्यं हि तदा भिद्येत, चरौ देवतार्थे, चर्वर्थयोश्च दधिपयसोः। आह, ननु चरोरपि देवतासम्बन्धो दधिपयसोरपि तथा, न भविष्यति वाक्यभेद इति। नैवं शक्यः विभागः कर्त्तव्य इति, पूर्ववाक्यं वृत्तं, त्रेधा तण्डुलान् विभजेत इति। तदनन्तरं विभागविशेषपरमिदं भवति वाक्यं, ये स्थविष्ठा, तानिन्द्राय प्रदात्रे दधश्चरुं येऽणिष्ठास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुम् इति। सचाविशेषाद्दधिपयसोरपि विभागो वक्तव्यः। यदि च दधिपयसी विभक्तव्ये सती प्रणीतार्थेऽप्युच्येयाता, ततो भिद्येत वाक्यम् अतो नैतया प्रणीतार्थे विधानम्। अविधीयमाने च सप्तम्यर्थे प्रातिपदिकार्थो देवतया सम्भत्स्यते, वाक्यसामर्थ्यात्। उभे च दधिपयसी देवतया सम्भत्स्येते चरुणा सह, दधनि चरुरेको भाग इन्द्राय प्रदात्रे भवति इति। यथा

विभज्यमानेषु नानाद्रव्येषु उच्येत, रुक्मपात्र्या समाहार्या मणय, एको भागो देवदत्तस्य। रजतपात्र्या सुवर्ण निहितम् अपरो भागो विष्णुमित्रस्येति सह पात्रीभ्या द्वौ भागौ गम्येते, विभागविशेषपरत्वाद् वाक्यस्य, प्राप्तेय विभक्तत्वादनुवादश्च सामर्थ्याे गम्यते। एवमिहापि विभाग परत्वादेव वाक्यस्यास्य, विभक्तत्वाच्च दधिपयसोरेको भाग इति गम्यते। अर्थप्राप्तत्वाच्च सामर्थ्योऽनुवादो भविष्यति। तस्मात् प्रदानार्थे दधिपयसी। प्रदानार्थश्च दधिपय साधर्मा कर्त्तव्या।

शृतोपदेशाच्च ॥ ४२ ॥ (यु०)

इतश्च प्रदानार्थे दधि पयसि च इज्यार्था धर्मा कर्त्तव्या इति। कुत ?। सिद्धवत् शृतोपदेशो भवति, शृते चरु दधयरुम इति। स खलु धर्मेषु उपपद्यते, इतरथा श्रयण न क्रियेत इति। तत्र सिद्धवच्छृतोपदेशो नाव कल्पेत। तस्मादपि पश्याम इज्यार्थो दधिपयसोर्धर्मा कर्त्तव्या इति। (८।४ ११अ०)।

पशुकामेष्टौ दधिपयसो प्रदेयधर्माननुष्ठानाधिकरणम्

अपनयो वार्थान्तरे विधानात्पशुपयो-वत् ॥ ४३ ॥ (सि०)

अस्ति पशुकामेष्टि, य पशुकाम स्यात् सोऽमावास्या

निष्टा वत्सानपाकुर्य्यात्। ये चोदिष्टास्तानग्नये सनिमतेऽष्टाकपालं निर्वपेद् ये मध्यमास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुं ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुम् इति। शृते चरुं, दधंश्चरुमित्येतदुदाहरणम्। अत्र सन्देहः, किं शृते दधनि चेज्यार्थौ दधिपयोधर्माः कर्त्तव्या उत न? इति। किं प्राप्तम्? पूर्व्वेणाधिकरणेन कर्त्तव्या इति, समाना हि श्रुतिर्भवति इति। सिद्धवच्च शृतोपदेशः सत्सु प्रदानार्थेषु धर्मेषु उपपद्यते।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, अपनयो वा धर्म्माणां भवेत्। अर्थान्तरे ह्येतत्पयो विधीयते, दधि च अयणार्थं, न प्रदानार्थं। सप्तमीसंयोगात् चरुपयोवत्। यथा प्रायणीये चरौ पयसि प्रदेयधर्मा न क्रियन्ते सप्तमीसंयोगात्, एवमिहापि।

लक्षणार्था शृतश्रुतिः ॥ ४४ ॥ (आ० नि०)

अथ यदुक्तं सिद्धवच्छृतोपदेशो भवति इति। नैष दोषः। अयणेन द्रव्यं लक्षयिष्यति, अर्थप्राप्तं हि चरौ अयणं, तत्सम्बद्धं लक्ष्यते, अयणवति द्रव्ये चरुरिति। तस्मात् प्रदेयधर्म्मा न भवेयुरिति। (८।४।१२अ०)॥

ज्योतिष्टोमे श्रयणानां प्रदेयधर्म्माननुष्ठानाधिकरणम् ।

श्रयणानान्त्वपूर्वत्वात् प्रदानार्थे विधानं स्यात् ॥ ४५ ॥ (पू०)

ज्योतिष्टोमे श्रूयते, पयसा मैत्रावरुणं श्रीणाति सक्तुभिर्मन्थिनं धानाभिर्हारियोजनं हिरण्येन शुक्रं मध्वेन पात्नीवतम्। तत्र संशयः। किं श्रयणानां प्रदेयधर्म्मा भवन्ति, उत न? इति। कुतः संशयः?। यदि प्रदेयानि श्रयणानि, तत एषु प्रदेयधर्म्मा भवन्ति, अथ न प्रदेयानि, न भवन्ति इति। किं प्राप्तम्? प्रदेयानि प्रदेयधर्म्मैः सम्बध्येरन् इति। श्रयणाद्धि इदं जायते, पयोमिश्रश्च सोमो भवति, संमिश्रे च हूयमाने पयोऽपि होमेन सम्बध्यते। यदि पयोमिश्रश्च सोमो भवति, तत्र सोमस्य पयसा मिश्रमानस्य न कश्चिदुपकारं पश्यामः, यागे तु उपकारो भवति निर्वृत्तिर्नाम। यदि होमेन सम्बध्यत इति मिश्रणाभिप्रायः, ततः उपकारकं मिश्रणं दृष्टेनोपकारेण, श्रुतौ हि गुणवान् यागः प्रत्यक्षः पयसा निर्वर्त्त्यते इति। सोमोपकारः कल्प्यः स्यात्। तस्मात् पयसा सोमो मिश्र्यते, स मिश्रितः प्रयोगवचनेन कथं सम्बध्यत इति। न च प्राकृतं मिश्रणं केनचिद्द्रव्येण प्राप्तं, यत्रेदं द्रव्यान्तरं पयो विधीयते इति, अपूर्वत्वात् सोमस्य। तस्मात् प्रदानार्थस्य पयसो विधानं स्यात्। प्रदेयपयोधर्माश्चात्र कर्त्तव्या इति।

गुणो वा श्रयणार्थत्वात् ॥ ४६ ॥ (सि०)

वा शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। गुणभूतं पयः स्यात् सोमस्य, न प्रदेयद्रव्यं, प्रदेयत्वेनाश्रवणात्, सोमार्थेन च श्रुतत्वात् ।

अनिर्देशाच्च ॥ ४७ ॥ (यु० १)

न होमे प्रयोगवचनेन वा अस्य सम्बन्धः। अनिर्देशः परार्थत्वात्। न च, प्रत्यक्षेणापि पयस्त्यागे यागनिर्वृत्तिः पयसा, प्रत्यक्षदेवतासम्बद्धो हि त्यागो यागः। न चात्र पयसो देवतासम्बन्धः, मैत्रावरुणं ग्रहं गृह्णाति इति वचनं, न मैत्रावरुणं पय इति। तस्मात् दृष्टोपकाराभावात् अदृष्टः सोममिश्रणे सोमसंस्कारोऽभ्युपगम्यते, तस्मान्न प्रदेयधर्म्मैः सम्बध्यत इति ।

श्रुतेश्च तत्प्रधानत्वात् ॥ ४८ ॥ (यु० २)

इतश्च सोमार्थं पयः। कुतः? । श्रुतिर्हि सोमप्रधाना भवति, द्वितीयाविभक्तिः श्रूयते। तस्मात् श्रयणेन सोम एवोपक्रियत इति ।

अर्थवादश्च तदर्थवत् ॥ ४९ ॥ (यु० ३)

अर्थवादश्च श्रयणस्य सोमार्थस्य भवति, स मित्रोऽब्रवीत् पयसैव मे सोमं श्रीणन् इति, न हि भवति पयो मे दद्युः इति। कथं तर्हि? सोमं पयसा संस्कुर्युः इति। तस्मादपि सोमार्थं श्रयणम् ।

संस्कारं प्रति भावाच्च तस्मादय प्रधानं स्यात् ॥ ५० ॥ (यु० ४)

संस्कारं प्रति श्रयणवचनं भवति, यत्र संस्कारा श्रूयन्ते तत्रेदं श्रूयते, पयसा मैत्रावरुणं श्रीणाति इत्येवमादि। तस्मात् संस्कारप्राये श्रवणादयमपि संस्कार एवेति गम्यते। भवति हि प्रायोक्त्या तद्वृद्धिः, यथाऽग्रप्राये लिखितोऽग्र इति गम्यते। तस्मात् प्रदेशधर्मेन सम्बध्यत इति। (८।४।१२ अ०)।

अश्वमेधे इशानाय परस्वत इत्यनेन यागान्तरविधानाधिकरणम् ॥

पर्य्यग्निकृतानामुत्सर्गे तादर्थ्यमुपधानवत् ॥ ५१ ॥ (पू०)

अश्वमेधे समामनन्ति, ईशानाय परस्वत आलभेत इति। तत्प्रकृत्य श्रूयते, पर्य्यग्निकृतान् आरण्यानुत्सृजन्ति इति संशयः, किमारण्यानामालम्भ उत्सर्गार्थ एव, द्रव्योत्सर्गश्च अथ किं कर्मशेषप्रतिषेधः, पर्य्यग्निकरणान्तैः संस्कृता उत्स्रष्टव्याः? इति। किं प्राप्तम्? द्रव्योत्सर्गोऽयम्, आलम्भश्च उत्सर्गार्थ एवेति। कुतः?। एवमुत्सर्गम् अप्राप्त विदधत् तस्य सत्तां ब्रुवन् श्रुत्या वक्ष्यति, इतरथा उत्सर्गं प्राप्तमनुवदेत्। वाक्यार्थस्य प्रतिषेधस्य सत्तां ब्रूयात् प्रत्ययः। श्रुतिश्च वाक्याद् बलीयसी। एवञ्च सति देवतासम्बन्धो

ग्रहणे, ईशानमुद्दिश्य परस्वन्त आलब्धव्याः, पर्य्यग्निकरणं कृत्वा त्यक्तव्या इति । उपधानवत्, यथा, एतत्- खलु साक्षादन्नं य एष चरुर्य एनं चरुमुपदधाति इत्युपधानार्थमेव चरोरुपादानम्, एवमिहापि उत्सर्गार्थं एवालम्भो भविष्यति ।

शेषप्रतिषेधो वाऽर्थाभावादिडान्तवत् ॥ ५२ ॥ (सि०)

कर्मशेषप्रतिषेधो वाऽस्मिन् वाक्ये उच्यते । कुतः ? । अर्थाभावात्, ईशानाय परस्वत आलभेत इत्यस्य वाक्यस्य न कश्चिदर्थो भवेत्, यद्युत्सर्गार्थं आलम्भः स्यात् । कथम् ? । आलम्भकाल एवाध्वर्युर्जानीयात् नेमे ईशानाय दास्यन्त इति, तस्यैवं जानतो नैवं सङ्कल्पो भवति, ईशानाय दातुं ग्रहीतव्या इति । अशक्यार्थत्वादनर्थकमिदं वाक्यं भवति । स एष सङ्कल्प एवमवकल्पते यदीशानाय दातव्याः । तस्मादालम्भवचनेन शब्देन दानमेव विधीयते इति गम्यते । यदा च दानं विधीयते, तदा पर्य्यग्निकृतानुत्सृजन्तीत्युत्सर्गमनूद्य, एवमुत्सृजन्तीति विशेषविधानार्थं भवति शास्त्रम् ।

कथं पुनरत्र विशेषो विधीयते, किं कालः पर्य्यग्निकरणे, एतस्मिन् काल उत्सृजन्तीति । नेत्याह, नावकालवचनः शब्दः श्रूयते । काले च विधीयमाने कालान्तरं प्रतिषिध्यते न अङ्गान्तराणि । अथ किं पर्य्यग्निकरणवदुत्सृष्टव्यमिति ? । तदपि नास्ति, न ह्यत्र पर्य्यग्निकरणभावना कीर्त्यते । तस्माच्च नत्वां पर्य्यग्निकरणात्

प्राक् पराश्चयार्थाः सर्वे प्रतिषिध्येरन्। कथं तर्हि? निर्वृत्ते पर्य्यग्निकरणे उत्सृष्टव्य इति। किमेतस्यामवस्थायामिति?। नेत्याह, चोदकादेवैतत् प्राप्तम्, एतदवस्थ पशुरुत्सर्जनीय इति। अवस्थान्तरप्रतिषेधस्य च नायं शब्दो वाचक। चोदकप्राप्ते हि काले उत्सृज्यमाने कृतपर्य्यग्निकरण एवासौ भवति। यदि तु अवस्थाया प्रतिषेधः स्यात्, पर्य्यग्निकरणादूर्द्ध उत्सर्गात् प्राक् पदार्थाः प्रतिषिध्येरन्, न पराश्च। कस्तर्हि अर्थः?। पर्य्यग्निकरणे कृते यादृशो भवति तादृशस्यास्य इति। ननु चोदकेनैव तदृशोऽसौ प्राप्तः। उच्यते, पुनरस्यैतदङ्गवत्ता श्रूयते, अङ्गान्तरपरिसङ्ख्यार्थम्, एतैरेव अङ्गैरङ्गवानुत्सृष्टव्य। एवं चोदकप्राप्तानि परिसङ्ख्यायन्ते, नान्यानि अङ्गानि भवन्तीति। कथमेष शब्द एव परिसङ्ख्यातुं शक्नोति इति चेत्। शक्नोतीति ब्रूमः, कथम्? प्रत्यक्षेण वाक्येन तैरङ्गैर्निराकाङ्क्षो कृते प्रधाने शेषैरङ्गैः सह चोदकेन पराश्रा सती एकवाक्यता न भविष्यति इति। तस्मात् कर्मशेषप्रतिषेध इति।

पूर्ववत्त्वाच्च शब्दस्य संस्थापयतीति चाप्रवृत्ते नोपपद्यते ॥ ५२ ॥ (यु॰ १)

पूर्ववांश्च भवति शब्दो यागप्रवृत्तिपूर्वकः, चाज्येन शेषं संस्थापयति इति। यदि याग एव प्रारब्धस्तत संस्थापयतीति समाप्तिवाचिशब्दादुपपद्यते। यागस्य हि इदं यागान्तरं समाप्तौ सदृशम्। यदि हि पूर्वो न यागः प्रवृत्तः स्यात् उत्सर्गमात्र, न तस्य यागः समाप्तौ सदृशः

स्तत्र संस्थापयतीति नोपपद्यते। तस्मादपि शेषकर्म्म-प्रतिषेधः ।

प्रवृत्तेर्यज्ञहेतुत्वात्प्रतिषेधे संस्काराणामकर्म स्यात् तत्कारितत्वाद् यथा प्रयाजप्रतिषेधे ग्रहणमाज्यस्य ॥ ५४ ॥ (यु० २)

इदं प्रयोजनसूत्रम्। यदि द्रव्योत्सर्गो विधीयते ततः संस्काराणामकर्म स्यात्। कुतः ?। संस्कार प्रवृत्तेः यज्ञहेतुत्वात्। तत् प्रतिषेधे यज्ञाभावे किमिति संस्काराः क्रियेरन्, यज्ञकारिता हि ते। यथा प्रयाजाभावे तदर्थ-माज्यं न गृह्यते, ग्रहणमाज्यस्य न क्रियते, अप्रयाजास्ता अननूयाजा इति यत्र श्रूयते तत्र प्रयाजाभावे तदर्थमाज्यं न गृह्यते, एवमिहापि संस्कारा न कर्त्तव्या इति।

क्रिया वा स्यादवच्छेदादकर्म सर्वहानं स्यात् ॥ ५५ ॥ (आ० नि०)

यदा तु कर्मशेषप्रतिषेधपक्षस्तदापि किं न कर्त्तव्याः संस्काराः ? इति। नैतदेवं, क्रिया स्यादवच्छेदपक्षे, यागो हि तदा भवति। तस्मात् सर्वे यागपदार्थाः कर्त्तव्या। यदि न यागो भवेत् ततः अकर्म, संस्काराणां सर्वहानं स्यात्, यागस्तु तदा भवति। तस्मात् कर्मशेषप्रतिषेधपक्षे सर्वं कर्त्तव्यम् इति। (९।४।१४ अ०)।

आज्येन शेषं संस्थापयतीत्यनेन कर्मान्तरविधानाधिकरणम् ।

आज्यसंस्थाप्रतिनिधिः स्यात् द्रव्योत्सर्गात् ॥ ५६ ॥ (पू०)

पर्य्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजति इति प्रकृत्य श्रूयते, आज्येन शेषं संस्थापयति इति । तत्र सन्देहः, किमाज्यं पूर्वस्मिन् प्रतिनिधीभूतम्, अथ वा आज्यद्रव्यकं पूर्वस्मात् कर्मान्तरं विधीयते ? इति । किं प्राप्तम् ? प्रतिनिधिरिति । कुतः ? । पात्नीवतमिति द्रव्यम् उच्यते, उत्सृजतीति तत्रैवोत्सर्गः श्रूयते । शेषमित्युपयुक्तेतरत् विद्यमानं गम्यते, तत् आज्येन संस्थापयति इति पशोः कार्य्यं आज्यं श्रुतं भवति इति । ननु पूर्वकर्म्म परिसमाप्तमित्युक्तम् । अत्रोच्यते, द्रव्योत्सर्गवचने प्रत्यक्षे, शेषशब्दे चाऽपरिहृते पुनरसमाप्तं पूर्वकर्मेत्याशङ्क्यते, तस्मात् प्रतिनिधीयते आज्यमित्याशङ्कामहे । संस्थापयति इति च अपूर्वे नोपपद्यते ।

इतश्चाशङ्कामहे,

समाप्तिवचनात् ॥५७॥ (२ यु०)

समाप्तिवचनमिदं भवति, संस्थापयति इति, तेन मन्यामहे, यत् पूर्वं पशुना आरब्धं तदुत्सृष्टे पशावाज्येन परिसमाप्यते इति । अपूर्वस्यात्र कर्मण उच्यमानस्यारम्भ एव वक्तव्यो भवति, यतस्त्वनभिधायारम्भं परिसमाप्ति-

रेवोच्यते, ततोऽवगच्छामः, पूर्वस्यैव परिसमाप्तिर्नापूर्वकर्म्म चोद्यत इति।

चोदना वा कर्मोत्सर्गादन्यैः स्यादविशिष्टत्वात्॥ ५८॥ (सि०)

कर्मान्तरचोदना वा। कुतः?। पूर्वस्य कर्मणः परिसमाप्तत्वात्। ननूक्तं द्रव्योत्सर्गे शेषवचने वाऽपरिहृते पूर्वकर्मणोऽसमाप्तिराशङ्किता भवति। अत्रोच्यते, इदं द्वयमपि परिह्रियते, संस्थापयति इति प्रकृतेन पात्नीवतशब्देन सम्बध्यते, तत्रायमर्थः, पात्नीवतं संस्थापयति इति, स एव यागो विधीयते। संपूर्वश्च स्थापयतिः प्रयुज्यते, अवश्यं कश्चिद्धातुः पूर्वो भावनावचनस्य प्रयोक्तव्य इति तत्राविरुद्धो भावनायामुच्यमानायामर्थप्राप्तः संस्थापयतिरालभतिरिव प्रयुज्यते। शेषशब्दश्चैव सादृश्यात् प्रयुज्यते। द्रव्योत्सर्गश्चाविरुद्ध एव यागे उच्यमाने, तस्माद् यथाऽन्ये निर्वपत्यादयः कर्मान्तरविधाने भवन्ति, एवं तैरविशिष्टत्वात् संस्थापयतिरपि भवितुमर्हति इति।'

अनिज्याञ्च वनस्पतेः प्रसिद्धां तेन दर्शयति॥ ५९॥ (यु०)

प्रसिद्धां वनस्पतेः अनिज्याम्, अत एव पठति। कथम्?। यत् त्वष्टारञ्च वनस्पतिमावाहयस्य धेनो यक्ष्यसि त्वाष्ट्रो नवमो प्रयाजेज्या वानस्पत्या इत्यस्यैवैता-विष्टौ विद्यात् इत्यङ्गान्तरेणानुग्रहं ब्रुवन् वनस्पतीज्याया

बाधो नाम यदेवेदमिति निश्चितं विज्ञानं, कारणान्तरेण मिथ्येति कथ्यते। तथा अभ्युच्चयो यत् इदमिह भवति इति विज्ञायते, अपरमपि भवति इति विज्ञानम्। तत्रायमर्थः प्रथमं परीक्ष्यते, किं सर्वं प्राकृतं विकृतौ कर्त्तव्यम्, उत किञ्चिद्बाध्यते? इति। किं तावत्प्राप्तम्? विधेः प्राकृतस्य प्रकरणान्तरे विकृतौ यतो भवत्यविशेषेणातिदेशः, अतो यच्च यावच्च प्राकृतं धर्मजातं तत्सर्वं विकृतौ कर्त्तव्यं, यदप्यर्थलुप्तम्। कुतः?। वचनेन हीदं सर्वं प्राप्यते, न च वचनस्यातिभारोऽस्ति प्रापयतः। कथं वचनमिति गम्यते?। सर्वास्वेव वैकृतीषु देशनासु प्राकृत धर्मजातम् अपेक्ष्यते वाक्यशेषत्वेन, तदर्थेव प्राकृत्यां देशनायामनुषज्यते, एवं वैकृत्यामपि। न कश्चिद्विशेषोऽस्ति। तत्र यथा कृष्णलानां पाकोऽप्राकृतार्थोऽपि वचनप्रामाण्यात् क्रियते, एवमवहन्त्यादि अप्राकृतार्थमपि सर्वं कर्त्तव्यमिति।

अपि वाभिधानसंस्कारद्रव्यमर्थे क्रियेत तादर्थ्यात् ॥ २ ॥ (सि०)

अपि वा इति पक्षव्यावृत्तिः। नैतदस्ति, सर्वं प्राकृत विकृतौ कर्त्तव्यमिति, क्वचित् अभिधानसंस्कारद्रव्यं निवर्त्तितुमर्हति यल्लुप्तार्थम्। कुत एतत्?। अभिधानसंस्कारद्रव्यं हि प्रयोजने सति क्रियते, नाप्रयोजनम्, अन्यस्मै प्रयोजनाय तदाम्नायते न स्वार्थम्।

ननु चोक्तं लुप्तार्थमपि क्रियते वचनप्रामाण्याद्यथा कृष्णलेषु पाकः। नेत्याह, नास्ति लुप्तार्थस्य देशकं वचनम्।

अभाव दर्शयति, शेषपरिसमाप्तौ सत्यां वनस्पतिं जुहोति इति। अथ परिसमाप्तं पूर्वं कर्म, ततो लुप्ता स्यात्, तच्चाभावदर्शनमुपपद्यते। तस्मात् पूर्वकर्म परिसमाप्तम्, इदमपि कर्मान्तरम् इति।

संस्था तद्देवतत्वात् स्यात् ॥ ६० ॥ (आ० नि०)

अथ यदुक्तं, संस्थापयति इति च अपूर्वे नोपपद्यते इति, तत् परिहर्त्तव्यम्, अत्रोच्यते, असंस्थायां संस्थावचनमेतत्, तदपि पूर्वं पात्नीवतमिति समानदेवत्वात् समाप्तिसादृश्यं ज्ञायते, तत्र तत्पात्नीवतमारब्धमिह परिसमाप्तमिति। स एव सादृश्यात् संस्थापयतीति शब्दोऽवकल्पत इति। (८।४।१५ अ०)।

इति भट्टशवरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये नवमस्य अध्यायस्य चतुर्थः पादः। समाप्तश्चाध्यायः। शुभमस्तु।

मीमांसा-दर्शने.

१० अध्याये १ पादः॥

विकृतौ लुप्तार्थानां प्राकृतानां बाधाधिकरणम्।
(प्रथमवर्णकम्)

विधिः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात् सर्वकर्म स्यात् ॥ १ ॥ (पू०)

ऊहो दृष्टः, बाधाभ्युच्चयमिदानीं वर्त्तयिष्यामः।

बाधो नाम यदेवेदमिति निश्चित विज्ञान, कारणान्तरेण मिथ्येति कथ्यते। तथा अभ्युच्चयो यत् इदमिह भवति इति विज्ञायते, अपरमपि भवति इति विज्ञानम्। तत्रायमर्थः प्रथमं परीक्ष्यते, किं सर्वं प्राकृतं विकृतौ कर्त्तव्यम्, उत किञ्चिद्बाध्यते? इति। किं तावत्प्राप्तम्? विधेः प्राकृतस्य प्रकरणान्तरे विकृतौ यतो भवत्यविशेषेणातिदेशः, अतो यच्च यावच्च प्राकृतं धर्मजातं तत्सर्वं विकृतौ कर्त्तव्यं, यदप्यर्थलुप्तम्। कुतः?। वचनेन ह्योदं सर्वं प्राप्यते, न च वचनस्यातिभारोऽस्ति प्रापयतः। कथं वचनमिति गम्यते?। सर्वास्वेव वैकृतीषु देशनासु प्राकृत धर्मजातम् अपेक्ष्यते वाक्यशेषत्वेन, तद्यथैव प्राकृत्यां देशनायामनुषज्यते, एवं वैकृत्यामपि। न कश्चिद्विशेषोऽस्ति। तत्र यथा कृष्णलानां पाकोऽप्राकृतार्थोऽपि वचनप्रामाण्यात् क्रियते, एवमवहन्त्यादि अप्राकृतार्थमपि सर्वं कर्त्तव्यमिति।

अपि वाभिधानसंस्कारद्रव्यमर्थे क्रियेत तादर्थ्यात् ॥ २ ॥ (सि०)

अपि वा इति पक्षव्यावृत्तिः। नैतदस्ति, सर्वं प्राकृत विकृतौ कर्त्तव्यमिति, क्वचित् अभिधानसंस्कारद्रव्यं निवर्त्तितुमर्हति यल्लुप्तार्थम्। कुत एतत्?। अभिधानसंस्कारद्रव्यं हि प्रयोजने सति क्रियते, नाप्रयोजनम्, अन्यस्मै प्रयोजनाय तदाम्नायते न स्वार्थम्।

ननु चोक्तं लुप्तार्थमपि क्रियते वचनप्रामाण्याद्यथा कृष्णलेषु पाकः। नैत्याह, नास्ति लुप्तार्थस्य देशकं वचनम्।

न वैकृत कर्म प्राकृतैरङ्गपदार्थैः सहैकवाक्यतां याति, नैव विज्ञायते, यागेन फलं कुर्यात्, कथम्? प्राकृतैरङ्गैरिति, कथन्तर्हि, यथा प्राकृतेन यागेन फलं साधितमभूत् तथा इति। कुत एतत्?। यागगतो हि व्यापारविशेषस्ते नापेक्ष्यते, न व्यापारमात्र, यागगतश्च व्यापारः प्राकृते यागे प्रयोगवचनेन कल्पितः, सङ्गृहीतश्च विद्यते, स शक्योऽपेक्षितुम्। स चाकाङ्क्षितो निराकाङ्क्षं शक्नोति कर्त्तुमिति। अङ्गेष्वप्यपेक्ष्यमाणेषु न यागगतो विकृतौ व्यापारविशेष कल्प्यः स्यात्। इतरथा लक्षणा स्यात्। यथा दण्डेन युध्यते इति वचने न दण्डिरूपं शब्देनाभिहितम्। यदि तु तेन लक्षितेन प्रयोजनं स्यात्, शक्यते तेन लक्षयितुं, एवं मिश्राप्यङ्गवत्त्व यागगतो विशेषो नाङ्गेष्वपेक्ष्यमाणेषु शब्दा भिहितो भवति, लक्षणया तु कल्प्यते, लक्षणायाश्च शब्दो बाध्येत। अथ शब्दो मा बाधीति यागगतो विशेषो नैवा पेक्ष्येत, अङ्गान्येवापेक्ष्येरन्। ततः, कथमिति इतिकर्त्तव्य ताविशेषं प्रति वैकृतस्य कर्मणश्चोदकशब्दोऽनिवृत्ताकाङ्क्ष एवावतिष्ठेत, अङ्गैरपि च अपरा इतिकर्त्तव्यता आकाङ्क्ष्येत, गम्यमाना च प्राकृतयागेतिकर्त्तव्यता उत्सृज्येत प्राकृतानाञ्च अङ्गानां प्रकरणेऽर्थवत्ता दुर्लभा वैकृतेन कर्मणा एकवाक्यभावेऽभ्युपगम्येत। सर्वं चैतदन्याय्यम्। तस्मादेवमभिसम्बन्धः क्रियते, यथा प्राकृतेन यागेन फलं साध्यते, तथैवैतेनापि इति।

किमतो यद्येवम्? एतदतो भवति, प्राकृतान्यङ्गानि यस्मै प्रयोजनाय प्रकृतौ भवन्ति, नासति तस्मिन् प्रयोजने

विकृतौ चोदितानि भवन्ति। तस्मात् सप्राकृतप्रयोजनं न चोदकश्चोदयति इति।

तेषामप्रत्यक्षविशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥ (आ० नि०)

अथ यदुक्तं, यथा कपालेषु लुप्तप्राकृतप्रयोजनोऽपि पाको वचनप्रामाण्यात् क्रियते, एवमन्यदपि क्रियेतेति। तत्र, न हि कपालेषु पाकश्चोदकेन प्राप्नोति, प्रत्यक्षं हि तत्र वचनं, घृते श्रपयति इति। न तत् प्राकृतप्रयोजन पाकमाह, तत्र वचनप्रामाण्याददृष्टार्थः पाकः। यदि च तत्र प्रत्यक्षवचनं नाभविष्यत्, तेषामप्रत्यक्षविशिष्टत्वात् पाकोऽपि नाभविष्यदेव। तस्मादनुपवर्णनं पाकवदिति।

किं भवति प्रयोजनम्? कतरद्वा वैकृतमुदाह्रियते? इति। क्वचित् श्रूयते, स्वयंदित बर्हिर्भवति इति। तत्र प्राकृत द्रव्यं निवर्त्तते। स्वयंकृता वेदिर्भवति इति उद्धनन खनन-परिलेखनानि निवर्त्तन्ते। स्वयशीर्णा शाखा भवति इति असिद्रव्यं निवर्त्तते, मन्त्राश्चैतेषु निवर्त्तन्ते। १ वर्णकम्।

एवं वा,

कपालेऽवहन्तिबाधाधिकरणम्।

द्वितीयवर्णकम्

विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात् सर्वकर्म स्यात् ॥ १ ॥ (पू०)

इति। अस्ति प्राजापत्यचरुः, प्राजापत्यं चरुं निर्वपेत् शतकृष्णलमायुष्कामः इति। तच्चैतद्विशिष्टमुदाहरणमङ्गीकृत्य एतदेव सर्वं चिन्त्यते, किं कृष्णलेष्ववहन्ति कर्त्तव्यः, न? इति। विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात् सर्वकर्म स्यात् इति पूर्वः पक्षः, कर्त्तव्यः, यथा तेषामेव पाक इति।

अपिवाऽभिधानसंस्कारद्रव्यम् ॥ २ ॥ (सि०)

इति सिद्धान्तो, न कर्त्तव्य इति।

तेषामप्रत्यक्षविशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥ (आ० नि०)

इत्युपवर्णनापरिहारः। २ वर्णकम्।

एवं वा,

वैश्वदेवे चरौ विष्णोरावाहनबाधाधिकरणम्।

तृतीयवर्णकम्।

वैश्वदेवं चरुं निर्वपेद् भ्रातृव्यवांस्तं बर्हिःपदं कृत्वा अन्यया स्फ्येन व्यूहेदिदमहममुष्यामुष्य व्यूहामीति यं द्विष्यात् तं ध्यायेत् यदधोऽवस्येत यत्र स्फा आश्रियेत तद्विष्णव उरुक्रमायावद्येत् इति। तत्र संशयः, किं विष्णुरुरुक्रम आवाहयितव्यः; उत न? इति। किं प्राप्तम्?।

विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात्सर्वकर्म स्यात् ॥१॥
(पू०)

आवाहयितव्य'। ननु स्रुत्र कदाचिन्नवा आश्लिष्ये ऽपि, न वाऽधोऽवमृद्येत, तत्रावाहनं कृतम् अनर्थकं स्यात्। न च, वचनबलादाश्लेषयितव्यम् अवमर्दयितव्यं वा, न ह्युपादेयत्वेनाश्लिष्टमवमृदित वा श्रूयते। न च विष्णोरुरुक्रमस्य यागो अर्थकर्म, किन्तर्हि, आश्लेषणेनाव मर्दनेन च लक्षितम् अनेन प्रकारेण आहवनीये प्रति पाद्यते, तथा हि दृष्टमपनयने तस्य प्रयोजन भवति स्रुगादिसंसाधन, इतरथा हि यागादृष्टं कल्प्येत। ननु यागादृष्टमवश्य कल्पनीय, द्रव्यप्रतिपादनद्वार तत्।

अत्रोच्यते, लुप्तार्थमपि कर्त्तव्य, यथा कृष्णले चरो पाक। अपि च कदाचिदाश्लिष्येत, अधश्चावमृद्येत, तत्रान्तरिते आवाहने वैगुण्यमापद्येत। तत्राप्रमाद्यद्भिरा वाहयितव्या देवता, यदि स्रुत्र आश्लेष्यते अधश्चाव मर्दिष्यते, न आवाहनमङ्गम् अन्तरा ईप्स्यते, स्वकाले हि आवाहनेन देवता स्मर्यमाणा साध्वी भवति इति, न स्वकालोत्तरकाले, तत्र हि अर्थप्राप्तममन्त्रक स्मरणम्। अथ स्रुग्नो नोपश्लेष्यते न वाऽधोऽवमर्दिष्यते तदा कृते ऽप्यावाहने न किञ्चित् दुष्यति। नैव मन्तव्य, यथा राजा अमात्यो वा ब्राह्मणो वा परिचरितु निमन्त्रित' आहूतः अपरिचर्य्यमाणो विमानितमात्मान मन्यमानो अपचरि-

यतीत्याग्रहाते, एवं देवताऽपि इति, न तत्र देवता आहूयते आहूता सती हविरुपयोक्ष्यते, तर्पयति च। तृप्ता प्रसत्स्यति, प्रसन्ना सती फलेन संयोक्ष्यति इति तदेतद्वचने सिद्धम्। तस्मान्न दोष', आवाहितायामनिज्यमानायाम्।

अपि वाभिधानसंस्कारद्रव्यमर्थे क्रियेत तादर्थ्यात् ॥ २ ॥ (सि०)

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः, एषोऽभिधानसंस्कारो निवर्त्तते। कुतः?। अभिधानसंस्कारो द्रव्यं वा सति प्रयोजने क्रियते नान्यथा, तदर्थितम्। यदप्युक्तं, कदाचित् म्रियेत अवमृद्येत वा, तत्रावाहनं नान्तरा ईयते इति। नैष दोष', अन्तरितमेतदनन्तरितेनैव तुल्यं, यदा आवाहनस्य कालो, न तदा उरुक्रमयागस्य निमित्तमापतितम्, आपतिते हि निमित्ते तस्य प्रयोगो भविष्यति। न ह्यनाम्रिष्टम् अनवमृदितं वा तत्र प्रतिपादयितव्यं, न चान्ये प्रयोगे कृतमुपकारकं भवति। तस्मात् विष्णुरुरुक्रमो नावाहयितव्य इति।

तेषामप्रत्यक्षविशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥ (आ० नि०)

इत्युपवर्णनापरिहार उक्तः। इवर्णकम्। (१०।१।१४०)

दीक्षणीयादिषु आरम्भणीयाबाधाधिकरणम्।

इष्टिरारम्भसंयोगादङ्गभूतान्निवर्त्तेतारम्भस्य प्रधानसंयोगात् ॥ ४ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमो ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत इति। तत्र दर्शपूर्णमासप्रकृतिकानि कर्म्माणि दीक्षणीयादीनि आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत् इत्येवमादीनि। अस्ति तु प्रकृतौ आरम्भणीयेष्टिः आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दर्शपूर्णमासावारभमाणः सरस्वत्यै चरुं सरस्वते द्वादशकपालमग्नये भगिने अष्टाकपालं निर्वपेद् यः कामयेत भग्यन्नादः स्याम् इति। नित्यवदेके भगिनमामनन्ति। तत्र सन्देहः, किं दीक्षणीयादिषु आरम्भणीया कर्त्तव्या, उत न? इति। किं प्राप्तम्?, सर्वं प्राकृतं विकृतौ कर्त्तव्यं, विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात् सर्वकर्म स्यात् इति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, इष्टिरारम्भणीया ज्योतिष्टोमाङ्गभूताद् दर्शपूर्णमासप्रकृतिकाद्दीक्षणीयादेः कर्मराशेर्निवर्त्तेत। किंकारणम्?। योऽसावारम्भः स ज्योतिष्टोमस्य न दीक्षणीयादेः। कुतः?। आरम्भो हि प्रथमः पदार्थः, स्यात्, प्रथमं वा पुरुषस्य प्रवर्त्तनम्?। यदि प्रथमः पदार्थः, स ऋत्विग्वरणमन्यत् देवयजनजोषणं वा, तदिह ज्योतिष्टोमस्याङ्गं क्रतोरर्थेन कृतं स दीक्षणीयादीनामर्थं साधयति, न पुनस्तेषां कर्त्तव्यं, लुप्तमेव तत्। तस्मिन् लुप्ते आरम्भे तन्निवृत्त्यर्थो धर्म आरम्भणीयाख्यो

लुप्येत। अथ प्रथमप्रवर्त्तनम् आरम्भः, औदासीन्यात् व्यावृत्तिः, पुरुषस्य व्यापृतता, तदा ज्योतिष्टोमं साङ्गं कर्त्तुम् असावौदासीन्यात् व्यावृत्तो ज्योतिष्टोमिकेन प्रथमेन पदार्थेन, स ततः प्रभृति आ-साङ्गज्योतिष्टोमसमाप्तेः व्यापृत एव न पुनरुदासीनो भवति, यतो व्यावृत्तो भवति। साङ्गज्योतिष्टोमारम्भेणैव प्रवृत्तो दीक्षणीयादिष्विति लुप्यत एवैषामारम्भः, तस्मिन् लुप्ते आरम्भणीया पदार्थ आरम्भसिद्धर्थो लुप्येत।

ननु अङ्गभूतस्य दीक्षणीयादेरन्य आरम्भो जातः। नित्याह, ऋत्विग्गानमन देवयजनजोषणादि वा प्रथमं वा पुरुषस्य प्रवर्त्तनम् आरम्भः, प्रथमश्च प्रवृत्तोऽसौ ज्योतिष्टोमार्थमेव। अथायमन्यः प्रथमः पदार्थो दीक्षणीया देर्जात इत्युच्यते। तथापि न तस्यारम्भणीया प्रकृतावुक्तेति तस्मादङ्गभूतात् पदार्थादारम्भणीया निवर्त्तेत। अपि च दीक्षणीययैव ज्योतिष्टोमे आरम्भार्थः सिध्यति, एव हि श्रूयते, आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत् दीक्षिष्यमाणोऽग्निः सर्वा •देवता विष्णुर्यज्ञो देवताश्चैव यज्ञश्चारभते अग्निः प्रथमो देवतानां विष्णुः परमो यदाग्नावैष्णव मेकादशकपालं निर्वपति देवताश्चैव यज्ञञ्चारभतः परिगृह्यावरुन्धे इति। (१० । १ । २५०)।

अनुयाजादिषु आरम्भणीयाबाधाधिकरणम्।

प्रधानाच्चान्यसंयुक्तात्सर्वारम्भान्निवर्त्तेतानङ्गत्वात् ॥ ५ ॥

अस्ति राजसूयः, राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेत इति । तत्रेष्टिपशुसोमदर्विहोमाः प्रधानभूताः । ऐष्टिकेष्वनुमत्यादिषु संशयः, किं आरम्भणीया कर्त्तव्या, न ? इति । किं प्राप्तम् ?, कर्त्तव्या, विधेः कारणान्तरेऽति देशात् सर्वकर्म स्यात् इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, प्रधानाच्च अपरप्रधानसंयुक्तान्निवर्त्तितुमर्हति । कुतः ? । सर्वारम्भार्थेन तत्र ज्योतिष्टोमः समाम्नायते, अग्निष्टोमं प्रथममाहरति इति । स प्राकृतानां प्रधानानामेकैकस्य तन्त्रेण समाम्नातो भवितुमर्हति, एकैकस्य ह्यत्र प्रधानस्य तन्त्रेण साधारणं प्रकरणं, तेनानुमत्यादीनाम् आरम्भार्थे सिद्धे न आरम्भणीया भवितुमर्हति इति । (१० । १ । ३ अ०) ।

दारम्भणीयायां आरम्भणीयाबाधाधिकरणम् ।

तस्यां तु स्यात् प्रयाजवत् ॥ ६ ॥ (पू०)

अस्त्यारम्भणीया इष्टिः, आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत् दर्शपूर्णमासावारभमाणः सरस्वत्यै चरुं सरस्वते द्वादशकपालं अग्नये भगिनेऽष्टाकपालं यः कामयेत भग्यन्नादः स्याम् इति नित्यवदेके भगिनमामनन्ति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः, किमारम्भणीयायामारम्भणीया कर्त्तव्या, उत न ? इति । किं प्राप्तम् ? तस्यां तु स्यात् प्रयाजवत् । सत्यपि निष्प्रयोजनत्वे तुशब्दः, न खलु समर्थोऽस्ति, आरम्भणीया

यामारम्भणीया भवितुमर्हति। कुतः?। विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात् सर्वकर्म स्यात् इति, यथा प्रयाजा एवमारम्भणीयापि इति। आह, ननु तस्या अर्थ्यर्थे अन्या आरम्भणीया, तस्या अप्यर्थे अन्या आरम्भणीया, तस्या अप्यर्थेऽन्येत्येवमारम्भणीया न व्यवतिष्ठेत। व्यवस्थितेन च शास्त्रार्थेन भवितव्यम्। अत्रोच्यते, सर्वास्वेव अनवस्थासु सामर्थ्येन व्यवस्था भविष्यति।

नवाङ्गभूतत्वात् ॥ ७ ॥ (सि०)

नवेति पक्षः प्रतिषिध्यते, न स्यादारम्भणीयायामारम्भणीया इति। कुतः?। अङ्गभूता हि सा दर्शपूर्णमासयोः, अङ्गभूतस्य च प्रधानारम्भेणैव निर्वृत्तिरित्युक्तम्।

आरम्भणीयाप्रवृत्तेन दर्शपूर्णमासौ कर्त्तव्यौ, अतः प्रकृतिवदारम्भणीयापि आरम्भणीयाप्रवृत्तेन कर्त्तव्येति, तस्मात् किल आरम्भणीयायामारम्भणीया स्यात्। तन्नेव, अकृत्वाप्यन्यामारम्भणीयामारम्भणीया कुर्वन्नारम्भणीयाप्रवृत्त एव करोतीति गम्यते। तस्मान्नारम्भणीयायामारम्भणीया स्यात्। अपि च जलबुद्बुदवत् अव्यवस्था आरम्भणीयायां वाक्येन गम्यमाना सामर्थ्येन बाध्येत। अस्मत्पक्षे नाव्यवस्था न बाध, तस्मान्नारम्भणीयायामारम्भणीया इति।

एकवाक्यत्वाच्च ॥ ८ ॥ (यु०)

इतश्च पश्यामः एवमेवेति। कुतः?। एकं हीदं वाक्य

यदा आरम्भणीयां विदधाति, तदा नासौ दर्शपूर्णमासयोर्विहिता, ताम् अविहितामिव दर्शपूर्णमासयोर्विदध्यात्, विहितामिव आरम्भणीयायामतिदिशेत्, नैतत् कर्त्तुमलं भवति सकृदुच्चरितम्। तस्मादप्यारम्भणीयायामारम्भणीया नास्ति। (१०।१।४ अ०)।

खलेवाल्या यूपाहुतिबाधाधिकरणम्।

कर्म च द्रव्यसंयोगार्थमर्थाभावान्निवर्त्तेत तादर्थ्यं श्रुतिसंयोगात् ॥ ६ ॥

तस्मिन्नेव ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः, यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते इति। तत्रेदमाम्नायते, यूपमच्छेष्यता होतव्य न हि दीक्षितस्याग्नौ जुहोति आज्यधारणीं चादाय यूपस्यान्तिके अग्निं मथित्वा यूपाहुतिं जुहोति इति। साद्यस्क्रे श्रूयते, खलेवाली यूपो भवति इति। तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः, किं साद्यस्क्रे खलेवाल्यां यूपाहुतिः कर्त्तव्या, न? इति। किं प्राप्तम्?, कर्त्तव्या, विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात् सर्वकर्म स्यात् इति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, कर्म च एतत् द्रव्यसंयोगार्थं यूप एवमादिभिः संस्कारैः भविष्यतीति क्रियते, यूपं प्राप्तुमेष्यत एतच्छ्रूयते, तेनास्य संस्कारस्य श्रुतिसंयोगेन यूपार्थता। अच्छशब्दो हि आप्तुमित्यर्थे वर्त्तते, न चात्र यूपेन प्रयोजनम्, अयूपे हि खलेवाल्यां पशुर्बध्यते, तस्मात् तत्र यूप

करणार्था यूपाहुत्यादयः संस्कारा अर्थलोपान्निवर्त्तितुमर्हन्ति इति। तस्मान्नास्ति खलेवाल्यां यूपाहुतिरिति। (१०।१।५ अ०)।

साद्यस्के स्थाण्वाहुतिबाधाधिकरणम्।

स्थाणौ तु देशमात्रत्वादनिवृत्तिः प्रतीयेत ॥ १० ॥ (पू०)

तस्मिन्नेवाग्नीषोमीये पशौ श्रूयते, स्थाणौ स्थाण्वाहुतिं जुहोति इति। ततः साद्यस्क्रेऽयमर्थः सांशयिको भवति, किं साद्यस्क्रे स्थाण्वाहुतिः कर्त्तव्या, न? इति। तत्र एतत्तावत् परीक्ष्यं, किमारादुपकारकं कर्म स्थाण्वाहुतिः, उत यूपसंस्कारः इति। यद्यारादुपकारकं कर्म तदा कर्त्तव्या, अथ यूपसंस्कारो निवर्त्तेत इति। कथमारादुपकारकं कर्म स्यात्, कथं वा यूपसंस्कारः? इति। यदीवमभिसम्बन्धः क्रियते, यूपमच्छेत्स्यता स्थाण्वाहुतिः कर्त्तव्येति, ततो यूपसंस्कारः। अथ यूपमच्छेत्स्यतेति प्रकृतेन न सम्बध्येत, तदा आरादुपकारकं कर्मेति। किन्तावत् प्राप्तम्?। आरादुपकारकं कर्मेति। एतद्विधानं कर्मणः प्रयोजनं, भूतं हि तावद् भव्यार्थमिति।

अपि च निवृत्तप्रयोजनेन स्थाणुना सम्बध्यमाना आहुतिः किमिव यूपस्य उपकरिष्यति? सम्बद्धे हि क्रियमाणा सम्बन्धिनि उपकुर्य्यात्, व्यावृत्तो हि यूपात् स्थाणुः। अपि च

तत्समेकादशिन्यां यूपाहुतिर्भविष्यति, यद्यारादुपकारकं कर्म स्यात्, तथा हि नाम्नुतोऽभ्यासः कल्पयिष्यते। अपि च अविशिष्टेन वाक्येन स्थाणौ स्थाण्वाहुतिः श्रूयते, सा च प्रकरणेन यूपव्रश्चनस्थाणुविषये कल्प्येत। तस्मादारादुपकारकं कर्म स्थाण्वाहुतिः सा यस्मिं च कर्त्तव्या चोदकानुग्रहायेति। एवं प्राप्तम्। एवं प्राप्ते ब्रूमः,

अपि वा शेषभूतत्वात् तत्संस्कारः प्रतीयेत ॥ ११ ॥ (सि०)

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः। यूपसंस्कारः प्रतीयेत। कुतः?। प्रकरणविशेषात् यूपमच्छेष्यतः स्थाण्वाहुतिर्विधीयत इति गम्यते, यो हि मन्यते अविशिष्टेन वाक्येन स्थाणुदेशमात्रे विधीयत इति, फलं तस्य कल्पनीयं भवति। योऽपि मन्यते प्रकरणादारादुपकारकमग्निषोमीयस्य भवतीति, तस्यापि प्रकरणसामान्यं प्रकरणविशेषेण बाध्येत। कर्मशेषभूतश्च यूपः प्रयोजनवत्त्वात्, तेन सम्बध्यमाना अदृष्टार्थापि आरादुपकारिका सती अन्यप्रयोजना स्यात्। अतः प्रसिद्धिर्न्यायेन बाध्येत, यथा अग्नकर्ण इति। निवृत्तप्रयोजने चापि स्थाणौ यूपात् व्यावृत्ते च यूपीयो यमाविति कृत्वा तत्र क्रियमाणा यूपाहुतिः यूपसम्बद्धा कृता भवतीति तदा ग्रहणे क्रियते, यथा शिरसा धारितायाः स्रजः शिरसोऽवतारितायाः देवदत्तीया यमाविति कृत्वा शुचिदेशनिधानादिः संस्कार एषितव्यो भवति। एवं स्थाण्वा

इति । कुतः ? । स्वाहाकारस्य देवतासंयोगाभावात्, तद्धितेन वा देवतासंयोगो विज्ञायते चतुर्थ्यन्तेन वा । न चेह तद्धितो न चतुर्थी, अतो न देवताविधिः । यागसामानाधिकरण्यं च द्वितीयया गम्यते । तस्माद् यागवचनः स्वाहाकारशब्दो यथा समिदादय इति ।

आह, यदि द्वितीयया संयोगात् त यागवचन मन्यसे, आरादुपकारकस्तर्हि यागः, ईप्सिततमे हि द्वितीया विभक्तिर्भवति इति । अत्रोच्यते, एवमेव प्राप्ते वदाम, तत्रायत्वात् इति । स एव न्यायः इह, यः स्वाग्वाहुतौ अपि वा शेषभूतत्वात् तत्संस्कारं प्रतीयेत इति । शेषभूता चाज्यभागादिष्वग्न्यादयः, तदर्थो याग. सन् प्रयोजनवान् भवति । इतरस्मिन् पक्षे यागो निष्प्रयोजनः स्यात्, तदर्थं देवताभिधानमपि निष्प्रयोजन स्यात् । सत्यां च देवतासंस्कारशङ्कायां यागप्रयोजनं कल्पयितुं न शक्यते । तथा अग्न्यादीनां सम्भवति स्वार्थेऽदृष्टा स्वाहाकारवचनता न शक्या कल्पयितुम । तस्मात् देवतासंस्कारार्थमुत्तमं प्रयाज । देवतास्मरणसंस्कारद्वार चादृष्टमपि तस्माद् यागाद् भवति इति ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १५ ॥ (द्वि०)

लिङ्गमप्यस्मिन्नर्थे भवति । किं लिङ्गम् ? । सप्रतिपन्नदेवताकचातुर्मास्येषु उत्तमप्रयाजस्य निगदो दृश्यते, स्वाहाग्निं स्वाहा सोमं स्वाहा सवितारं स्वाहा सरस्वतीं स्वाहा पूषणमित्येवलक्षणकः । स देवतासंस्कारपक्षेऽ-

कल्पते। इतरस्मिन् अदृष्टार्थः स्यात्। तस्मादपि देवतासंस्कार उत्तमः प्रयाजः स्यात्। प्रयोजनं विप्रतिपन्नदेवताकेषु सौर्य्यादिकर्मसु प्राकृतानि देवतापदानि न निवर्त्तन्ते पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तु निवर्त्तन्ते। (१०।१।७ अ०)।

अग्नियागस्यारादुपकारकताधिकरणम्।

तथाज्यभागाग्निरपीति चेत्॥१६॥ (पू०)

दर्शपूर्णमासौ स्तो दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत इति। तत्रेदमाम्नायते, आज्यभागौ यजति इति। इदं चापरं श्रूयते, तौ होचतुः किमावयोस्ततः स्यादिति। यस्यै कस्यैचिद्देवतायै हविर्निर्वपंस्तदा पुरस्तादाज्यस्य यजन्निति तस्माद्यस्यै कस्यैचिद्देवतायै हविर्निर्वपन्ति ते पुरस्तादाज्यभागावग्नीषोमाभ्यां यजन्ति तौ न सौम्येऽध्वरे न पशौ इति। तत्रैतत् सन्दिह्यते, यदाज्यभागयोरग्नीषोमा विज्येते किं तत्राग्नियोगो देवतासंस्कारार्थ उत आरादुपकारकः? इति। किं प्राप्तम्?। इति चेत् सन्देह पश्यसि, तथा आज्यभागाग्निरपि स्यात्, यथोत्तमः प्रयाजः, अपि वा शेषभूतत्वात् तत्संस्कारः प्रतीयेत इति।

व्यपदेशाद्देवतान्तरम्॥ १७॥ (सि०)

न चैतदस्ति, देवतासंस्कारः आज्यभागयोरिति, किन्तर्हि आरादुपक्रिया। कुतः?। व्यपदेशात् अवगम्यते

प्रधानाग्नेर्देवतान्तरमिह इज्यत इति। कोऽसौ व्यपदेशः?
अग्निमग्न आवह सोममावह अग्निमावह इति, कथम
स्विदावाहने एतावत्यश्च देवता इज्येरन् इति। एवमा
वाहनेन देवतासु भ्रव्यामोहार्थं परिगण्यमानासु हिरग्नि
शब्देन परिगणनं कृतं, तद्देवतान्तरेऽवकल्पते, इतरथा हि
मद्वयाहृतया व्यामुह्येत। गणनं चोभयोरपि पक्षयोस्तुल्यम्।
अपि च त्वत्पक्षे सोमव्यवधानात् गणने क्रमो बाध्येत।
अपि च असकृद्वचनं शब्देनानुबध्यमानमन्यमिव व्यपदि
शति। यथा ब्राह्मण आगतो वृषल आगतो ब्राह्मण
आगतः इति द्वयोरिव ब्राह्मणयोर्भवति गणनावादः।
एवमिहापि द्वयोरिव अग्न्योर्भवति वादः।

स एष व्यपदेशो भवति लिङ्गम्। प्राप्तिस्तु वक्तव्या,
सोच्यते,

समत्वाच्च ॥ १८ ॥ (हे०)

इयं प्राप्तिः, समोऽत्र देवतया यागः, देवतापि श्रुता
प्रधानयागे, यागोऽपि वाक्यान्तरे, आज्यभागौ यजति
इति। तदिदमुभयोः यागदेवतयोः प्रयोजनवतोर्देवताया
यागार्थता न्याय्या, प्रत्यातं ह्यारादुपकारकत्वं यागस्य
इति। न हि देवतां विना यागो भवति, तेन स देवता
माकाङ्क्षति, न तु प्रधानदेवता यागान्तरमाकाङ्क्षति।
यश्च येन आकाङ्क्ष्यते तत् तदर्थं भवति। तस्माद् देवता
यागार्था। अपि च आरादुपकारकैः कर्मभिः साम्यं
भवति। कथम्? अभीषू वा एतौ यज्ञस्य यदाघारौ

चक्षुषी वा एतौ यदाज्यभागौ यत् प्रयाजा इज्यन्ते वर्म्म वा एतद्यज्ञस्य क्रियते वर्म्म यजमानस्य भ्रातृव्यस्य अभिभूत्यै इति। (१०।१।१८ अ०)

पशुपुरोडाशयागस्य देवतासंस्कारकताधिकरणम्।

पशावपीति चेत् ॥ १९ ॥ (पू०)

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः, आ सोमं वह-न्त्यग्निना प्रतितिष्ठन्ति तौ सम्भवन्तौ यजमानमभिसम्भ-वतो वरुणपाशाभ्यां वा एषोऽभिधीयते यो दीक्षितो यद-ग्नीषोमीयं पशुमालभते वरुणपाशाभ्यामेव मुच्यते इति। तत्रेदं समामनन्ति, अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्य्याग्नीषो-मीयं पशुपुरोडाशमनुनिर्वपति। तत्र सन्देहः, किं पशु पुरोडाशयाग आरादुपकारकः, उत देवतासंस्कारार्थः? इति। किं तावत्प्राप्तम्?। ततः प्रयाजाधिकरणे परा जितोऽपि हेतुः केनचिदपरेण विशेषेण पुनरनुप्राप्यत इति पुनरुपदिश्यते, पशावपीति चेत्, इति चेत् पश्यसि, किम् आरादुपकारको, देवतासंस्कारः? इति। पशा वप्यारादुपकारकः स्यात्, एतद्धि कर्म्मणां प्रसिद्धं कार्य्यम्। अग्नीषोमीयमिति च गुणभूतदेवताकस्तद्धितशब्दो भवति। पशावपि तद्धित एव शब्दो वाक्यशेषेण बलवता त्वनन्य-वचनो व्यपदिश्यते, न नियोगतस्तद्वचनः पशुपुरोडाशे। अतः प्रसिद्धेरारादुपकारकत्वम्।

न तद्भूतवचनात् ॥ २० ॥ (सि०)

नेति प्रतिषेधकः शब्दः। आ सोमं वहन्ति अग्निना प्रतितिष्ठन्ति इत्यर्थवादवचन एषः, यदर्थवादवचनादन्या पशौ देवता, अन्या पुरोडाशयागे इति गम्यते। अर्थवादवचनादेव सैवेत्यवगन्तव्या। एव ह्याह, यद्देवत्यः पशुस्तद्देवत्यः पशुपुरोडाशः इति। तस्मादर्थवादसाम्ये देवता संस्कार इति गम्यते।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २१ ॥ (हे०)

इतश्च पश्यामः संस्कारकर्म पशुपुरोडाश इति। कुतः ? लिङ्गमप्येतमर्थं दर्शयति, इन्द्राय वज्रिणे वृषभमालभेत इत्यस्य पशोः पुरोडाशस्य क्रमे सम्प्रतिपन्नदेवताकं याज्यानुवाक्याद्वयं समाम्नातं, इन्द्र सुङ्धि वज्रिणं स्तोमपृष्ठ स्तुहि शूर वज्रिण सुप्रतीतिम् इति च तत् संस्कारपक्षेऽवकल्पते, नान्यथा। तस्मात् पशुदेवतासंस्कारार्थः पुरोडाशयाग इति।

गुणो वा स्यात् कपालवत् गुणभूतविकाराच्च ॥ २२ ॥ (हि० पू०)

विशेषविवक्षया पुनस्तमेव हेतु व्यपदिशति। वाशब्देन पक्षं व्यावर्त्तयति। गुणः स्यात् देवता। एवमारादुपकारकत्वप्रसिद्धिरनुगृहीष्यते। अनेकगुणभावश्च कपालवद् भविष्यति। यथा कपालं यागेऽपि तुषोपवपनेऽपि, एवमग्नीषोमावप्यभिन्नौ पशुयागे पुरोडाशयागे च गुणभूतौ भवि

व्यूहवचनञ्च विप्रतिपत्तौ तदर्थत्वात् ॥२४॥ (यु०)

इतश्च संस्कारकर्मेति, सौत्रामण्यां पशुपुरोडाशदेवता-विप्रतिपत्तौ व्यूहवचनं देवतासंस्कारे एवावकल्पते। यद्दै सौत्रामण्यां व्यूढं तदस्याः समृद्धं यदन्यदेवत्याः पशुपुरोडाशा भवन्ति, अन्यदेवत्याः पशवः इति।

गुणेऽपीति चेत् ॥ २५ ॥ (आ०)

एवं चेत् पश्यसि, संस्कारपक्षे व्यूहवचनमवकल्पत इति, तन्न, संस्कारपक्षेऽपि व्यूहवचनं नावकल्पते, न हि तत्र किञ्चित् व्यूढं, विप्रतिपन्नदेवताकैरेव पुरोडाशैस्तत्कर्म समृद्धतरं भवति। एवं ह्याह, यदन्यदेवत्याः पुरोडाशा भवन्ति अन्यदेवत्याः पशव इति तदस्यां समृद्धं भवति इति। यथोभयोः पक्षयोर्दोषः, न तमेकयोथो भवति। यथैव हि संस्कारपक्षे व्यूहवचनमर्थवाद एवमितरस्मिन्नपि पक्षेऽर्थवादो भविष्यति।

नामहानात् कपालवत् ॥ २६ ॥ (आ० नि०)

नैतदेवं, भवदीये पक्षे न किञ्चिदपि हीनं, यथैकेन कपालेन तुषेषु उप्यमानेषु अन्येषां कपालानां न किञ्चिद्धीयते, एवमन्यया देवतया पशुपुरोडाशयागे निर्वर्त्यमाने न किञ्चित् पशुदेवतायां हीयते, तत्राव्यूढे एव व्यूहवचनं भवति। मदीये तु पक्षे देवताप्रकाशनमङ्गभूत हीयते। अन्यदेतदुच्यते, यत् व्यूढमपि समृद्धं

भवति इति। अहीने तु व्यूढशब्दे उच्चरिते न शब्दार्थो गृहीत इति।

ग्रहाणाञ्च सम्प्रतिपत्तौ तद्वचनं तदर्थत्वात् ॥ २७ ॥ (यु॰ १)

इतश्च संस्कारकर्मेति। सौत्रामण्यां सम्प्रतिपन्नदेवताकेषु ग्रहेषु तद्वचनं भवति, पुरोडाशवचनम्। नैतेषां पशूनां पुरोडाशा विद्यन्ते, ग्रहपुरोडाशा ह्येते पशव इति। न तावन्न विद्यन्ते, विप्रतिपन्नदेवताकेषु संस्कारा भावमालोच्य एवमुच्यते, ग्रहा एषां पुरोडाशा ग्रहपुरोडाशा ह्येते इति। किं तेषां पुरोडाशैः सामान्यम्?। यद्येते देवतासंस्कारार्थाः, यदि पुरोडाशा अपि देवता संस्कारार्था एवमेतदवकल्पते। तस्मात् संस्कारपक्ष एव श्रेयान्।

ग्रहाभावे च तद्वचनम् ॥ २८ ॥ (यु॰ २)

एवं श्रूयते, नैतस्य पशोर्ग्रहं गृह्णन्ति पुरोडाशवानेष पशुः इति। पशुपुरोडाशवत्ताहेतुकं ग्रहाभावं ब्रुवन् ग्रहपुरोडाशयोरेकार्थतां दर्शयति। तत्र ग्रहस्य देवता संस्कारार्थता विज्ञाता, यदि पुरोडाशोऽपि देवतासंस्कारार्थ एवमेतदवकल्पते।

देवतायाश्च हेतुत्वं प्रसिद्धं तेन दर्शयति ॥ २९ ॥ (यु॰ ३)

इतश्च पश्वाम: संस्कारकर्मेति। एवं ह्याम्नायते, अग्निभ्य: कामेभ्य: पशव आलभ्यन्ते कामा वा अग्नय आग्नेया: पुरोडाशा भवन्ति आग्नेया हि पशव: इति। पशुदेवताहेतुकान् पुरोडाशान् ब्रुवन् देवतासंस्कारार्थतां पुरोडाशानां दर्शयति।

अविरुद्धोपपत्तिरर्थापत्तेः शृतवत् गुणभूतविकारः स्यात् ॥ ३० ॥ (आ॰ नि॰ १)

अथ यदुक्तं, गुणभूतयोर्धर्मः प्रधानभूतयोरग्नीषोमयोर्न स्यात् इति। उच्यते, अविरुद्धा प्रधानभूतयोरग्नीषोमयोर्धर्माणाम् उपपत्तिः। कुतः ?। अर्थापत्तेः प्रधानभूतावपि प्राकृतं कार्यं यागनिर्वृत्तिं कुर्वाणौ द्वारभूताविति धर्मैर्योक्ष्येते शृतवत्, यथा शृते चरुं, दधंश्चरुम् इति प्रदानार्थे दधिशृते प्रणीताकार्यं कुर्वाते इति धर्मैर्युज्येते न च दोषो भवति।

स द्व्यर्थः स्यादुभयोः श्रुतिभूतत्वाद्विप्रतिपत्तौ तादर्थ्याद्विकारत्वमुक्तं तस्यार्थवादत्वम् ॥ ३१ ॥ (आ॰ नि॰ २)

अथ यदुक्तं, ऐन्द्रवारुणसावित्राणां पुरोडाशानां सौत्रामणीप्रकरणादुत्कर्षः प्राप्नोति, तत्रेदमुच्यते, स द्व्यर्थः यागो देवतासंस्कारार्थश्छिद्रापिधानार्थश्च, उभयोः अर्थयोः श्रुतिभूतत्वात्। अतो विप्रतिपन्नदेवताकेषु छिद्रापिधानार्थतया प्रकरणादुत्कर्षो न भविष्यति, तत्प्रकरणग

आख्याविकारा भवन्ति, अनाख्याविकारेष्वपि संस्कार पक्षोऽवकल्पत एव। कथम्?। अभ्यास एव पुरोडाश यागस्य भविष्यति। तत्र हि चोदकेन पशुदेवता च प्राप्नोति पुरोडाशम्। पशुदेवताया अन्यत् द्रव्य विधीयते ग्रह, पुरोडाशस्यान्या देवता। यागस्त्वविकृत एव तिष्ठति, स पशुदेवतासम्बद्धश्चैव कर्त्तव्यो ग्रहसम्बद्धश्च। तदुभयमप्यनभ्यस्ते यागे न सम्भवतीत्यर्थादभ्यस्यते याग। तस्य एकदेशाऽन्यदेवत्व प्रयाजवत्। तद्यथा, पशौ पञ्चाना प्रयाजाना चोदकेन प्राप्ताना एकादशसङ्ख्या विधीयते, सा चान्तरेणाभ्यास नावकल्पत इत्यभ्यस्यन्ते प्रयाजा। तेषामभ्यस्यमानानामेकदेशेऽन्या देवता दुरुपासा त्वेवमादय। एवमिहाप्यभ्यास पुरोडाशयागस्य। तस्मादनुत्कर्ष संस्कारपक्षेऽपीति। (१०।१।८ अ०)।

सौम्य चरु निर्वप इत्यत्र चरुशब्दस्यौदनवाचित्वाधिकरणम्

चरुर्हविर्विकार स्यात्तिज्यासमयोगात् ॥ ३४ ॥

(सि०)

चरु श्रूयते, सौम्य चरु निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकाम इति। सौम्ये आग्नेयविकार इत्येतत्समधिगत, सामान्याद्धि नियम्येत पूर्ववत्त्वाद्विकारा हि इति। तत्रैषोऽर्थ सांशयिक, किं चरु कपालविकार, हविर्विकार? इति।

यदा हविर्विकारस्तदा किं स्थाल्या हविर्विक्रियते, उत ओदनेन ? इति । किन्तावत्प्राप्तम् ? । हविर्विकारः स्यात् इति । कुतः ? द्रव्यासयोगात् । तद्धितार्थो विधीयते चरोः, सौर्य्यं चरुं निर्वपेत् इति । एषमिज्यार्थश्चरु', तस्माद्धविर्विकार इति ।

प्रसिद्धग्रहणत्वाच्च ॥ ३५ ॥ (पू०)

एव स्थिते विशेष उच्यते, हविर्विकारः, प्रसिद्धग्रहण त्वाच्च स्थाल्या हविर्विकारः क्रियते । प्रसिद्धस्य ग्रहण न्याय्यम् । प्रसिद्धश्च स्थाल्यां चरुशब्दः, आ हिमवतः आ च कुमारीभ्यः प्रयुज्यमानो दृष्टः । तस्मात् स्थाल्या हविर्विक्रियते इति ।

ओदनो वान्नसंयोगात् ॥ ३६ ॥ (उ०)

ओदनेऽपि चरुशब्द' प्रयुज्यते । तत्रोदनस्यैव ग्रहण न्याय्य न स्थाल्याः । कुतः ? । अदनीयसयोगात्, अद नीयेन हि द्रव्येण देवतायागमाचरन्ति शिष्टाः, नान दनीयेन । तत्रभवतामाचारात् तेषां स्मृतिरनुमीयते, स्मृते. श्रुति' । तस्मादोदनेन हविर्विक्रियते इति ।

न द्व्यर्थत्वात् ॥ ३७ ॥ (आ०)

न ओदनस्य वाचकश्चरुशब्दः । कुतः ? । द्व्यर्थ एवं स भवेत्, स्थाल्या हि स प्रसिद्धः समधिगत', तस्मादोदने

लक्षणाशब्दस्तत्संयोगादित्येवं मन्तव्यम्। अन्याय्यो ह्येवं-जातीयकेष्वनेकार्थभावः, तस्मात् स्थाल्या हविर्विक्रियते इति। यदुक्तम्, अदनीयेन शिष्टा देवतायागमाचरन्तीति ध्रुवमेषां स्मृतिः इति। उच्यते, अनुमानमेतत् प्रत्यक्षेण वचनेन बाध्यते। वचनादवगम्यते स्थाल्या यागः कर्त्तव्य इति। कथम्?। तस्यां हि चरुशब्दः प्रसिद्धः। न चासौ आचारानुरोधेन लक्षणाशब्दः कल्पनीयः। कल्प्यमाने वा आचारेण शब्दो बाध्येत, न चैतत् न्याय्यम्। शब्दानुरोधेन हि व्यामोहादाचार इति कल्पयितुं न्याय्यम्। यथा शूलेन मासरेण चावभृथमभ्यवयन्ति इति, प्राजापत्यं चरुं निर्वपेत् शतकृष्णलमायुष्कामः इति च।

कपालविकारो वा विशयेऽर्थोपपत्तिभ्याम् ॥ ३८ ॥ (२य पू०)

हविर्विकारपक्षो न सिद्ध्यति, स्थाल्या विकारे स्मृति-हेतुराचाराच्छ्रुतिराशङ्क्यते, ओदनेन विकारे स्थाली संयोगाल्लक्षणाशब्दः आशङ्कः। अस्ति चान्या गतिः, कपालविकारो भवेदिति। तस्मादाशब्देन पक्षं व्यावर्त्त्य कपालविकारश्चरुरिति ब्रूमः। कपालविकारोऽप्यर्थः सूर्य्यस्य, तेन सौर्य्य इति शक्यते व्यपदेष्टुम्। उपपत्तिश्चास्ति, शक्यते स्थाल्यां श्रपयितुम्। तस्माद्धविर्विकारपक्षे संशये कपालविकार आश्रयणीयः।

गुणमुख्यविशेषाच्च ॥ ३९ ॥ (यु० १)

अस्ति च गुणमुख्ययोर्विशेषः, गुणो बाधितव्यो न्याय्यः, न मुख्यः, तदुक्तम् अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात् इति।

तच्छ्रुतौ चान्यहविष्ट्वात् ॥ ४० ॥ (यु० २)

चरुश्रुतौ चान्यद्धविर्दर्शयति, प्राजापत्यं घृते चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलमायुष्कामः इति, शतकृष्णलानि हविः, चरुरेषां सम्बन्धी। चत्वारि चत्वारि कृष्णलान्यवद्यति इति कृष्णलानां हविष्ट्वम्।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४१ ॥ (यु० ३)

एवं हि आह, मारुतं चरुं निर्वपेत् पृश्नीनां दुग्धे प्रैयङ्गवं ग्रामकामः इति न्यायतो हि चरुर्न प्रियङ्गुविकारः। तस्मात् अन्यद्धविः, चरुरपि कपालविकार इति।

ओदनो वा प्रयुक्तत्वात् ॥ ४२ ॥ (आ० एवं २ पू० नि०)

हविर्विकार एवात्र चरुस्तद्धितसंयोगादवगम्यते, सौर्य्यश्चरुः कर्त्तव्य इति। यदि पुरोडाश उत्सृज्येत, चरुरुत्स्रष्टव्योऽवगम्यमानो बाध्येत, सूर्य्यसम्बद्धो हि चरुः कर्त्तव्यः, तस्मिन् अशक्ये सौर्य्यसम्बद्धः क्रियेत, न शक्ये, यदा च हविर्विक्रियते, तदा ओदनेन, ओदने हि चरुशब्दः प्रसिद्धः आ हिमवतः आ च कुमारीभ्यः। तत्र अदनीयसंयोगो युक्तो भविष्यति।

यत्तु, द्वार्थत्वमन्याय्यमिति, अन्याय्यमेव द्वार्थत्वम्। तत्र कुत एतत् स्थालीसंयोगेन ओदने भविष्यतीति, न पुनरोदनसंयोगात् स्थाल्यां स्यात्। स्मरन्ति च पाके चरुशब्दं, अनवस्रावितान्तरूष्मपक्वो विशदसिद्ध ओदनश्चरुरिति। तदुक्तं न पक्तिनामत्वात् इति। आचाराच्च स्मृतिर्बलीयसी, तस्मादोदने चरुशब्दः, ओदनेन हविर्विक्रियत इति। तथायमपर्य्योऽनदनीयेन यागो भविष्यति इति। अपि च सूर्य्यस्यान्यद्द्रव्यं नैवास्ति येन चरुः सम्बध्येत। चोदकप्राप्तः पुरोडाश इति चेत्। नैतदेवं, कर्म्मचोदनायां हि निष्पन्नायां चोदको भवति। प्राक् चरुशब्दवचनान्न यजतिचोदना। द्रव्यदेवतासम्बन्धो हि यज्यर्थः। तेन चोदनाविधिशेषः चरुशब्दो न पुरोडाशविशेषण भवति, जघन्यत्वाच्चोदकस्य इति।

अपूर्व्वव्यपदेशाच्च ॥ ४३ ॥ (१ सु०)

इतश्च पश्यामः, ओदनेन हविर्विक्रियत इति। कुतः?। अपूर्व्वव्यपदेशो भवति, एवं ह्याह, पुरोडाशेन वै देवा अस्मिँल्लोक आर्ध्नुवंश्चरुणामुष्मिँल्लोके इति, पुरोडाशेन आप्नोति चरुणामुष्मिन् इति। यदि स्थाल्यां चरुशब्दः कपालविकारश्चरुः, ततो यस्मिन्नेव पक्षे पुरोडाशस्तस्मिन्नेव पक्षे चरुः, पुरोडाशेन वै देवा अस्मिँल्लोके आर्ध्नुवन् इति चरुणा अस्मिँल्लोक इति गम्यते, तत्र चरुणामुष्मिन् इति पृथग्वद् व्यपदेशो नावकल्पते। तस्मादपि ओदनेन हविर्विक्रियत इति।

तथा च लिङ्गदर्शनम् ॥ ४४ ॥ (२ यु०)

एवञ्च कला लिङ्गदर्शनम् अप्युपपन्नं भविष्यति। कथम्?। आदित्यः प्रायणीयश्चरुः आदित्य उदयनीयः इति। तत्रैतच्छ्रूयते, आज्यस्यैव चरुमभिपूर्य्य चतुर आज्यभागान् यजति। पथ्यां स्वस्तिमिष्ट्वाग्नीषोमौ यजति अग्नीषोमाविष्ट्वा सवितारं यजति। अदितिमोदनेन इति। चतुर्षु आज्यभागेषु विधिः, अदितेः आदित्यश्चरुः इति प्राप्तत्वादनुवादः। तत्र चरुम् ओदनशब्देन ब्रुवन् ओदनेन हविर्विक्रियत इति दर्शयति। तथा इदमपरं लिङ्गं भवति, यदि तण्डुलो विद्यते आमं तद्धविः स्यात् इति। तण्डुले हविःशब्दं ब्रुवन्नोदनेन हविर्विक्रियत इति दर्शयति। (१० । १ । १० अ०)।

सौर्य्यचरौ स्थाल्यामेव पाकाधिकरणम्।

न कपाले प्रकृत्या स्यादन्यस्य चाश्रुतित्वात् ॥ ४५ ॥ (१म पू०)

अस्ति चरुः सौर्य्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकामः इति। अत्रैषोऽर्थः समधिगतः, ओदनेन हविर्विक्रियत इति। स इदानीम् ओदनः क्व पक्तव्यः? इति भवति संशयः। किन्तावत्प्राप्तम्? न नियमः स्यात्, कपालेष्वेव इति, अथेप्राप्ते यस्मिन्-कस्मिंश्चित् द्रव्ये पचेत। यदि

हि कपालं चोदकेन प्राप्येत, कपालवच्चोदकेन सङ्ख्यापि प्राप्येत। न हि प्रकृतौ कपालेषु श्रपयितव्यमित्येव चोदना, किन्तर्हि, अष्टाकपालो भवति इति, सङ्ख्यायां प्राप्यमाणायां अष्टाकपालताम्य चोदिता भवति, नान्यथा। न चैवं सङ्ख्या प्राप्यते, न हि बहुषु कपालेषु पुरोडाश वदोदनः पक्तुं शक्यः। केवले च कपाले प्राप्यमाणे यासावष्टाकपालता चोदिता सा नैव प्राप्येत। अतो यस्मिन् कस्मिंश्चित् अर्थप्राप्ते द्रव्ये पक्तव्यश्चरुरिति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, स कपाले प्रकृत्या स्यादन्यस्य चाश्रुतित्वात्। स एष चरुः कपाल एव स्यात्। एव प्रकृतिवच्छब्दोऽनुगृहीतो भवति, न चान्यत् किञ्चित द्रव्यमाम्नायते, तस्मान्नियमः।

सङ्ख्या चापि कपालवत् इति यदुक्तं तत्परिहर्त्तव्यम्,

एकस्मिन् वा विप्रतिषेधात् ॥४६॥ (आ० नि०)

यदि बहुषु कपालेषु न शक्यते चरुः पक्तुं, विप्रतिषेधात् एकस्मिन् पक्तव्यः। यदेतदुच्यते, अष्टाकपालो भवति इत्येतदुक्तं भवति, अष्टसु कपालेषु श्रपयितव्य इति। तत्र, यदि अष्टत्वं विरोधान्न प्राप्यते, तत् कपालमविरोधात् प्राप्येत।

न वार्थान्तरसंयोगादपूपे पाकसंयुक्तं धारणार्थं चरौ भवति तत्रार्थात् पात्रलाभः स्यादनियमोऽविशेषात् ॥ ४७ ॥ (२य पू०)

न वा कपालेषु पक्तव्यः। कुतः ?। अर्थान्तरसंयोगात्, अपूपपाके यत् कपालमुपादीयते, तद्गतेनोष्मणा अपूपस्य निर्वर्त्तकः पाको यथा स्यादिति। तत्र कपाल चरोरुपादीयमान उदकधारणार्थं यदूष्मणा उदकगतेन ओदनपाको निर्वर्त्यते, स ओदनपाको न कपालगतेन ऊष्मणा निर्वर्त्तते। तत्रोदकधारणार्थं कपालम् उपादीयमान न प्राकृतकार्थं स्यादिति चोदको नैवानुगृह्यते। तस्मात् अर्थात् पात्रलाभः स्यात् इति तद्, अविशेषात् न नियम्येत, किं तत् ? इति।

चरौ वा लिङ्गदर्शनात् ॥ ४८ ॥ (सि०)

स्थाल्यां वा चरुः क्रियेत, लिङ्गं हि भवति, यासु स्थालीषु सोमाः स्युस्ते चरवः स्युः इति। सोमस्थालीषु चरुं पक्तव्यं ब्रुवन् विशेषेण स्थालीं चरुस्थापनार्थां दर्शयति।

आह, दर्शनमिदं व्यपदिश्यते, प्रसिद्धयताम् इति। अत्रोच्यते, स्थाल्यां स चरुसञ्ज्ञकः पाको निर्वर्त्यते, न कटाहे कपाले वा। तस्मात् स्थाल्यां चरुः पक्तव्यः इति।

किं भवति प्रयोजनं, यदि कपालविकारश्चरुः यदि वा ओदनेन हविर्विक्रियते ? इति। यदि कपालविकारः, तस्मिन् पेषणमनर्थलोपात् कर्त्तव्यम्। अथ ओदनेन हविर्विक्रियते, अक्रिया पेषणस्य अपूपहेतुत्वात्। पिण्डार्थत्वाच्च संयवनं पूर्वपक्षे कर्त्तव्यं, न सिद्धान्ते। संवपनमप्येवम्। सन्तापनञ्च अधस्तात्, श्रपणार्थं पूर्वपक्षे कर्त्तव्यं,

न सिद्धान्ते। उपधानश्चैवमेव। पृथुश्लक्ष्णे च पूर्वपक्षे कर्त्तव्ये, न सिद्धान्ते। अध्यूह्याङ्गाराणां पूर्वपक्षे कर्त्तव्यं, न सिद्धान्ते, उपरिपाकार्थत्वात्। अवज्वलनमप्येवमेव। व्युदूह्यासादनं पूर्वपक्षे अर्थात् कर्त्तव्यम्। अर्थो नास्ति इति न सिद्धान्ते। अर्थात् सत हि व्युदूह्यासादनं न शब्दप्राप्तम्, अर्थाच्च सत न चोदकः प्रापयति॥ (१०।१। ११ अ०)॥

सौर्यचरौ पेषणाभावाधिकरणम्।

एव वा, पृथगधिकरणानि पेषणादीनि। अस्ति चरु, सौर्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकामः इति। ओदनेन हविर्विक्रियते, इत्येतत्समधिगतम्। तत्रेतत्सन्दिह्यते, किं चरौ पेषणं कर्त्तव्यं, न? इति। किं प्राप्तम्?,

तस्मिन् पेषणमनर्थलोपात्स्यात्॥ ४८॥ (पू०)

शक्यते हि तण्डुलेषु पेषणं कर्त्तुम्॥

अक्रिया वा अपूपहेतुत्वात्॥ ५०॥ (सि०)

यद्यपि शक्यते, तथापि न क्रियते। अपूपः पेषणेन विना न निर्वर्त्तते, ओदनस्तु विनैव पेषणेन भवति, कामं पेषणेन व्याहन्यते, पिष्टकं यवागूर्वा स्यात् खलिर्वा। तस्माच्चरौ पेषणं निवर्त्तेत॥ (१०।१।१२ अ०)॥

सांय्यचरौ सयवनाभावाधिकरणम् ।

पिण्डार्थत्वाच्च सयवनम् ॥ ५१ ॥

चरुरेवोदाहरणम । प्रकृतौ श्रूयते, प्रणीताभिर्हवींषि सयौति इति । तदिह सन्देह, चरौ सयवन कर्त्तव्य, न ? इति । कर्त्तव्य, प्रकृते हि कर्त्तुमिति ।

एव प्राप्ते ब्रूम, प्रक्ष्यमपि न क्रियते, पिण्डार्थं हि तत्र पिण्डेन च अपूपस्य प्रयोजन, न चरौ ॥ (१० । १ । १३ अ०) ॥

सौर्य्यचरौ सवपनाभावाधिकरणम् ।

संवपनञ्च तादर्थ्यात् ॥ ५२ ॥

सौर्य्ये एव चरुरुदाहरणम । प्रकृतौ श्रूयते, सवित्र प्रसूत इत्येवैन देवताभि सवपति इति । इह चरौ सन्देह, सवपन कर्त्तव्य, न ? इति । किं प्राप्तम् ?, प्रकृतत्वाच्चो दकानुग्रहाय कर्त्तव्यम इति । एव प्राप्ते ब्रूम, सयवितु हि तत प्रकृतौ क्रियते, न चरौ सवपनार्थेन प्रयोजनम । (१० । १ । १४ अ०) ।

सौर्य्यचरौ सन्तापनाभावाधिकरणम ।

सन्तापनमध.श्रपणात् ॥ ५३ ॥

चरावेव च सन्देहः। प्रकृतौ सन्तापनं कपालाना मसि, वसूनां रुद्राणामादित्यानां भृगूणामङ्गिरसां घर्मस्य तपसा तप्यध्वम् इति। चरौ सन्तापनं कर्त्तव्यं, न ? इति सन्देहः। प्रकृतिवद्वचनात् कर्त्तव्यमिति प्राप्तम्। अथः पाकार्थं हि तत्। तस्मान्न चरौ चोदकः प्रापयति। (१०।१।१५ अ०) ॥

सौर्यचरावुपधानाभावाधिकरणम्।

उपधानञ्च तादर्थ्यात् ॥ ५४ ॥

चरावेव कपालोपधानं प्रति सन्देहः, कर्त्तव्यं न ? इति। प्रकृतिवद्वचनात् प्राप्तम्। अथःपाकार्थत्वान्निवर्त्तते इति ॥ (१०।१।१६) ॥

सौर्यचरौ पृथुश्लक्ष्णाभावाधिकरणम्।

पृथुश्लक्ष्णे वानपूपत्वात् ॥ ५५ ॥

पृथुश्लक्ष्णे च प्रति चरोरेव सन्देहः, प्रकृतौ श्रूयते, उरु प्रथा उरु प्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयति। सन्ततन्वा तनूः सत्यतामिति त्रिभिः परिमार्ष्टि। तदुभय चरौ कर्त्तव्यं, न ? इति। चोदकानुग्रहाय कर्त्तव्यमिति प्राप्ते, अनपूपत्वात् तत् निवर्त्तते ॥ (१०।१।१७ अ०) ॥

सौर्यचरावभ्यूहाभावाधिकरणम्।

अभ्यूहश्चोपरिपाकार्थत्वात्॥ ५६॥

प्रकृतौ श्रूयते, वेदेन भस्मनाङ्गारान् अभ्यूहति इति। तत् सौर्ये चरौ कर्त्तव्यं, न? इति सन्देहः। प्रकृतिवद्वचनात् कर्त्तव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः, उपरिपाकार्थं हि तत् पुरोडाशस्यावकल्पते, न चरोरिति निवर्त्तते॥ (१०। १।१८ अ०)॥

सौर्यचरावज्वलनाभावाधिकरणम्।

तथावज्वलनम्॥ ५७॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, दर्भपिञ्जूलैरवज्वलयति इति। सौर्ये चरौ सन्देहः, किं तत्कर्त्तव्य, न? इति। किं प्राप्तम्?। प्रकृतिवद्वचनात् कर्त्तव्यम, उपरिपाकार्थत्वान्निवर्त्तते इति॥ (१०। १। १८ अ०)॥

सौर्यचरौ व्युद्‌त्यासादनाभावाधिकरणम्।

व्युद्‌त्यासादनञ्च प्रकृतावश्रुतित्वात्॥ ५८॥

प्रकृतौ श्रूयते, अन्तर्वेद्यां हवींष्यासादयति इति। तत् प्रकृतौ चाप्यसौर्ये व्युद्‌त्यासादनं क्रियते। सौर्ये चरौ सन्देहः, किं स्थाल्या व्युत्थाप्य चरुरासादयितव्यः, उत व्युत्थानं न कर्त्तव्यम्? इति। प्रकृतौ कृतत्वाच्चरावपि कर्त्तव्यमिति प्राप्तम्। तदुच्यते, व्युद्‌त्यासादनञ्च

प्रकृतावश्रुतित्वात्, प्रकृतौ न श्रूयते, कपालेभ्यो व्युद्वासादयितव्यः पुरोडाशः इति, अर्थात् स श्रुद्रियते, यथार्थाकृतं न स चोदनार्थः, तस्माच्चरौ व्युद्धरणं न कर्त्तव्यम्। अपि चोद्धरणे क्रियमाणे कपिलवत् परिशोष्य वह्नियेत। तत्र पात्रभेदः स्यात्? तस्मात् व्युद्वासादनं चरौ न कर्त्तव्यमिति॥ (१०।१।२० अ०)॥

इति भट्टश्रीशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये दशमस्य अध्यायस्य प्रथमः पादः।

मीमांसा-दर्शने

१० अध्याये २ पादः।

कपाले चरौ पाकानुष्ठानाधिकरणम्।

कपालेष्वर्थलोपादपाकः स्यात्॥ १॥ (पू०)

प्राजापत्यं चरुं निर्वपेत् घृते शतकृष्णलमायुष्काम इति। तत्र सन्देहः, किं चोदकेन पाकः प्राप्यते कर्त्तव्य, उत न प्राप्यते न कर्त्तव्यः? इति। किं तावत् प्राप्तम्?। कृष्णलेषु पाको न स्यात्। प्रकृतौ हि पुरो

ड़ाग्रार्थः पाकः, दृष्टान्तरेणापि पाकं, कृष्णलानि कृष्णलान्येव भवन्ति। तस्मान्न प्राप्यते, अतो न कर्त्तव्यः इति।

स्याद्वा प्रत्यक्षशिष्टत्वात् प्रदानवत् ॥२॥ (सि०)

स्याद्वा पाकः। चोदकेन तु न प्राप्यते, प्रत्यक्षन्तु अस्य शासनं, घृते श्रपयति इति। प्राकृतस्य कार्य्यस्यार्थे न भवति, वचनप्रामाण्याददृष्टार्थो भवति। यथा तेषामेवानदनीयानां प्रत्यक्षशासनात् प्रदानम्, एवं पाकोऽपीति। (१०।२।१ अ०)।

कृष्णले उपस्तरणाभिघारणयोरभावाधिकरणम्।

उपस्तरणाभिघारणयोरमृतार्थत्वादकर्म स्यात् ॥ ३ ॥ (सि०)

कृष्णलचराविव सन्देहः, ये प्रकृतावुपस्तरणाभिघारणे, यदुपस्तृणात्यभिघारयत्यमृताहुतिमेवैनां करोति इति। ते उपस्तरणाभिघारणे कृष्णलचरौ कर्त्तव्ये, न ? इति एष संशयः। किं प्राप्तम् ?। उपस्तरणाभिघारणयोः न क्रिया। कुतः। अमृतार्थत्वात्, अमृतार्थत्वेन हि ते क्रियेते, यदुपस्तृणात्यभिघारयति अमृताहुतिमेवैनां करोति इति अमृतेनोपमिमानः स्वादुभावार्थतां तयोर्दर्शयति, न च कृष्णलेषु स्वादुभावः सम्भवति। तस्माद् अक्रियेति।

क्रियेत वार्थवादत्वात्तयोः संसर्गहेतुत्वात् ॥ ४ ॥ (पू०)

क्रियेत वा उपस्तरणमभिघारणञ्च, विधेः प्रकारान्तरेऽतिदेशात् सर्वकर्म स्यात् इति। यदुक्तं, स्वादुत्वाय ते क्रियेते इति, न स्वादुतार्थः प्रकृतो श्रुतः, स्वादुः कर्त्तव्य इति। तस्मात् अर्थवादः, अमृताहुतिमेवैनां करोति इति। संसर्गमात्रमाज्यस्य क्रियते हविषश्च। तच्च कपालेष्वपि शक्यं कर्त्तुं, तस्मात् अनिवृत्तिः।

अकर्म वा चतुर्भिराप्तिवचनात् सह पूर्णं पुनश्चतुरवत्तम् ॥ ५ ॥ (उ०)

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। अक्रिया तयोरिति। कुतः?। चतुर्भिराप्तिवचनात्, चत्वारि कपालान्यवद्यति इति। कोऽभिप्रायः?। चत्वारि कपालानि चत्वारि अवदानानि। एकैकं कपालम् एकैकस्यावदानस्य स्थाने, तेनोपस्तरणाभिघारणयोर्निवृत्तिः। तथा चाप्तिवचनं भवति, चत्वारि कपालान्यवद्यति चतुरवत्तस्याप्त्यै इति। अविद्यमानस्यार्थान्तरेणानुग्रहो भवति, तस्मान्निवृत्तिरेतयोः। सह पुनः उपस्तरणाभिघारणाभ्यां पूर्णं चतुरवत्तम् एव स्यात्, तत्राप्तिवचनं व्याहन्येत।

क्रिया वा मुख्यावदानपरिमाणात् सामान्यात् तद्गुणत्वम् ॥ ६ ॥ (पुनः पू०)

क्रिया वा तयोर्योदकानुग्रहाय, मुख्यावदानस्य हि प्रकृतौ परिमाणमुक्तम्, अङ्गुष्ठपर्वमात्रं देवतानामवद्यति इति। इहापि कपालशब्दः परिमाणवचनः श्रूयते। स चतुःसङ्ख्यया अनुबध्यते, चत्वारि कपालान्यवद्यति इति, न यानि चत्वारि अवदानानि तानि कपालपरिमाणानि भवन्तीति। हिरण्यपरिमाणवचनः एष कपालशब्दो न आज्यस्य परिमाणं वदितुमुत्सहते। तच्च परिमाणं न द्रव्यं निवर्त्तयति, न हि द्रव्यकार्य्येषु गुणो वर्त्तितुमर्हति। परिमाणं यत् प्राकृतं तस्य कार्य्ये वर्त्तमानं तन्निवर्त्तयेत्, यथा, दृष्टं दधि घृतं शाकम् इमे शालयः, देवदत्तो भोज्यतां, देवदत्तवत् यज्ञदत्तस्तैलेनेति, तैलं हि भोजने स्नेहनेनोपकरोति, तत् स्नेहनार्थं प्राकृतं निवर्त्तयितुमर्हति घृतं, न शाकं दधि च ओदनं वा। एवमिहापि परिमाणं मुख्यावदानं परिमिमीते न द्रव्यं निवर्त्तयेत्। प्रकरणात्तु मुख्यपरिमाणं स्यात् न उपस्तरणाभिघारणयोः। तस्मात् तयोरनिवृत्तिरिति।

तेषां चैकावदानत्वात् ॥ ७ ॥ (यु०)

चतुर्णां चैकावदानतां दर्शयति, चत्वारि कपालान्येकमवदानम् इति, इतरथा चत्वारि अवदानानि अभविष्यत्। तत्रैकावदानवचनमुपरोत्स्यते। तस्मादप्यनिवृत्तिरिति।

आप्तिः संख्यासमानत्वात् ॥ ८ ॥ (परिहारः)

अथ यदुक्तं, आस्रिवचनं भवति इति, चतुरवत्ता स्तुतिरेषा, एवं चतु:सङ्ख्याया माहात्म्यं यदेकस्मिन् वदाने चत्वारि अवदानानि भवन्ति इति । यथा, यद्वैश्वदेव: प्रात:सवने गृह्यते, प्रात:सवने वा एतद्वैश्वदेवान् संस्थापयति इति वैश्वदेवस्तुतिर्न अन्यसवननिवृत्ति । एवमिहापि चतु:सङ्ख्यासंस्तव, नोपस्तरणाभिघारणयो निवृत्तिरिति ।

सतोस्त्वाम्रिवचनं व्यर्थम् ॥ ९ ॥ (परि० नि०)

तुशब्द: एनं चतु:सङ्ख्यासंस्तवं व्यावर्त्तयति । न हि विद्यमानयोरुपस्तरणाभिघारणयोस्तदाम्रिवचनेन, कश्चित् संस्तवोऽस्ति । यद्यविद्यमानम् आपयति इत्युच्यते, ततो गुणवानित्युक्तो भवति, तत्र संस्तूयते । अथ विद्यमानम् आपयति इति अनर्थको भवतीत्युक्तं भवति, न संस्तव: । तस्माद्विद्यमानयोरुपस्तरणाभिघारणयोराम्रिवचनं व्यर्थमेव, अन्य: परिहारो वक्तव्य: ।

विकल्पस्त्वेकावदानत्वात् ॥ १० ॥ (२ परि०)

तुशब्द आम्रिवचनान्निवृत्तिरुपस्तरणाभिघारणयोरित्येतन्निवर्त्तयति । यथा भवान् ब्रूते, आम्रिवचनाल्लिङ्गान्निवृत्तिरेतयोरिति, एवमेकावदानवचनाल्लिङ्गादनिवृत्तिरेतयोरिति लिङ्गविकल्प: । लिङ्गविकल्पाच्च नैकान्ततो निवृत्तिमाम्रिवचनं कर्त्तुमर्हति ।

सर्वविकारे त्वभ्यासानर्थक्यं हविषो हीतरस्य स्यादपि वा स्विष्टकृतः स्यादितरस्यान्याय्यत्वात् ॥ ११ ॥ (२ परि० नि०)

तुशब्द प्राप्तिवचनं बाधते। प्राप्तिवचने बाधिते सति चतुर्षु कृष्णलेषु, सर्वावदानविकारेष्वभ्यासो अनर्थकः स्यात्, चत्वारि चत्वारि कृष्णलान्यवद्यति समृद्ध इति। अस्मत्पक्षे पुनः इतरहविर्द्वितीयमवदानमपेक्ष्याभ्यासोऽवकल्पिष्यते। अथ मतं, एतन्ममापि स्विष्टकृतमपेक्ष्याभ्यासे भवति इति। तन्नैवं, इतरस्य स्विष्टकृतोऽपेक्षणमन्याय्यम्। प्रकरणात् प्रधानमभिसम्बध्यते, वचनेन, न च स्विष्टकृतः प्रकरणं, चोदकेन हि स प्राप्यते, तस्मात् त्वत्पक्षेऽभ्यासोऽनर्थक एव। उपस्तरणाभिघारणे कर्त्तव्ये एव।

अकर्म वा संसर्गार्थनिवृत्तित्वात् तस्मादाप्तिसमर्थत्वम् ॥ १२ ॥ (पुनः पू० उ०)

अक्रिया उपस्तरणाभिघारणयो.। कुतः ?। संसर्गः स्रुचि पुरोडाशचूर्णानां सूक्ष्माणां माभूदिति उपस्तरणेन स्रुक् स्निग्धीक्रियते, अभिघारणेन हविः स्रुचि असयुक्त कृतस्न यथा अग्नौ पतेदिति। न तु विशदस्य कृष्णलस्य स्रुचि सयोगो भवति, यन्निमित्तमुपस्तरणमभिघारणञ्च स्नेहनार्थं सुवर्णस्य क्रियेत। तस्मात् प्राकृतस्य प्रयोजनस्य निवृत्तत्वात् कृष्णलेषु उपस्तरणाभिघारणे निवर्त्तितुमर्हतः।

एवञ्चाभिवचनमुपपन्नं भविष्यति, चत्वारि कपालान्यवद्यति चतुरवत्तस्याप्त्यै इति॥ (१०।२।२ अ०)॥

कपालचरौ भक्षसद्भावाधिकरणम्।

भक्षाणान्तु प्रीत्यर्थत्वादकर्म स्यात् ॥१३॥ (पू०)

शतकृष्णलचरुरुदाहरणम्। सन्ति प्रकृतौ भक्षाः इडाप्राशित्रचतुर्धाकरणशंयुवाककालाः। तेषु संशयः, कृष्णलचरौ ते भक्षाः कर्त्तव्याः, उत न? इति। किं प्राप्तम्? न कर्त्तव्याः, प्रीत्यर्थं हि प्रकृतौ ते कृताः, सामर्थ्यं जनयिष्यन्तीति। न तु हिरण्यं प्रीतिमुत्पादयति भक्ष्यमाणम्। अतो न कर्त्तव्याः।

स्याद्वा निर्द्दानदर्शनात् ॥१४॥ (सि०)

स्याद्वा हिरण्यस्य भक्षः, भक्षणविशेषदर्शनात्, निरवधयन्तो भक्षयन्ति मुक्षुमाकार भक्षयन्ति इति प्राप्ते भक्षे केवल भक्षोपायं विधास्यति शब्द इति, इतरथा भक्षोपायं भक्षस्य विकृतौ विदध्यात्, तत्र वाक्यं भिद्येत। तस्माच्चोदकेन प्राप्यते भक्ष इति।

वचनं वाज्यभक्षस्य प्रकृतौ स्यादभागित्वात् ॥ १५ ॥ (आ०)

न त्वेतदस्ति, प्राश्नन्ति भक्षा इति, सर्वलोपादेषां

निवृत्तिः। यत्तु, भक्षणे विशेषवचनं भवतीति, वचनादेतत् आज्यस्य भविष्यति। निरवधयन्तो भक्षयन्त्याज्यमिति, चुतुषाकारं भक्षयन्त्याज्यमिति। निर्द्दानं चुतुषाकारं चार्थप्राप्तं भक्ष्यमाणस्यानूद्यत इति न वाक्यभेदः।

वचनं वा हिरण्यस्य प्रदानवदाज्यस्य गुणभूतत्वात् ॥ १६ ॥ (आ० नि०)

सत्यं, वचनमेतद्धिरण्यस्य, न त्वाज्यस्य। कुतः?। भक्षयन्तीत्येतावच्छ्रूयते, न, इदं वा तद्वा इति, तत्र यन्निर्दिष्टं प्रकृतं, तस्य तेन सम्बन्धो भवतीति, हिरण्यं चात्र निर्दिश्यते, नाज्यम्। कथम्?। प्राजापत्यं चरुं निर्वपेत् घृते शतकृष्णलम् इति शतकृष्णलश्चरुश्च कार्य्यसम्बन्धार्थमुच्यते; तद्विशेषणार्थेन घृत, न स्वनिर्देशार्थेन। तस्माच्चरुरेव शब्दान्तरैः सम्बध्यते, न घृतम्। तद्यथा एष दण्डः इष्टकाकूटे तिष्ठति प्रहरानेनेति, दण्डेनेति गम्यते, नेष्टकाकूटेनेति। एवमिहापि चरुर्भक्षणवचनेन सम्बध्यते न घृतं, तस्माच्चरोर्भक्षणं प्रदानवत्। यथा तेषामेव कृष्णलानाम् अनदनीयानां प्रदानं क्रियते, एवमत्रापि द्रष्टव्यम् इति। (१०। २। ३ अ०)।

कृष्णलचरौ एकधा ब्रह्मणे चरतीत्यनेन सहपरिहारविधानाधिकरणम्।

एकधोपहारे सहत्वं ब्रह्मभक्षाणां प्रकृतौ विहृतत्वात् ॥ १७ ॥

तत्रैव श्रूयते, एकधा ब्रह्मणे परिहरति इति। तत्र सन्देहः, किमितत् सहत्वम् उत सकृत्त्वम् इति। किं प्राप्तम्? सकृत्त्वं वा सहत्वं वा अनियम इति। कुतः? एकप्रकारवचन एकधेति शब्दः, सकृत्त्वमप्येकः प्रकारः सहत्वमपि। तद्यथा, यः सकृत् गाः प्रापयति स एकधा प्रापयतीत्युच्यते, योऽपि सह प्रापयति सोऽप्येकधा प्रापयतीति, तस्मात् सकृत्त्वं सहत्वं वा कर्त्तव्यम् इति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, एकधा ब्राह्मणे परिहरति इति सहेति गम्यते, एवं ब्रह्मभक्षस्याब्रह्मभक्षस्यापि परिहारः कृतो भविष्यति। इतरस्मिन् पक्षे कस्यचिदब्रह्मभक्षस्य परिहारो न क्रियेत, तत्र प्राकृतः प्रयोगवचनो बाध्येत। विकृतायामी भक्षाः प्रकृतौ, ते इह चोदकेन विकृता एव प्राप्तास्तत्र सहत्ववचन एकधाशब्दोऽवकल्पते। ननु वाचनिक इह भक्षोऽप्राकृतः, न प्राकृता विकृताः प्राप्तुमर्हन्ति इति। उच्यते, पुरुषसंस्कारार्थत्वेन न प्राप्नुवन्ति, द्रव्यसंस्कारार्थत्वेन तु प्राप्नुवन्तीति। यदि प्राप्नुवन्ति, किमर्थं तर्हि वचनम्? इति। भक्षोपायविधानार्थम्। ननु निर्दानं चुक्षुपाकरणं वा अर्थप्राप्तम्, अर्थप्राप्तत्वादनुवादः। उच्यते, न नियमेन प्राप्यते, नियमार्थं विधीयते इति॥ (१०।२।४ अ०॥

कृष्णलचरी ब्रह्मणे सर्वभचभागापयाधिकरणम्।

सर्वत्वं च तेषामधिकारात्स्यात् ॥ १८ ॥ (पू०)

कृष्णलचरुरेवोदाहरणम्। तत्र श्रूयते, सर्वं ब्रह्मणे परिहरति इति। तत्र सन्देहः, किं ब्रह्मभचाणामेवैष परिहारः, उत पुरुषेभ्यः शेषापनयः? इति। कथं ब्रह्मभचाणां परिहारः, कथं वा शेषापनयः? इति। यदि ब्रह्मणे परिहरति इत्यनूद्य सर्वम् इति विधीयते, ब्रह्मणे सर्वम् इति वानूद्य परिहरति इति विधीयते, ततो ब्रह्मभचाणां परिहारः। अथ सर्वम् इति लचयित्वा ब्रह्मणे परिहरति इति विधीयते, परिहरति इति वा लचयित्वा सर्वं ब्रह्मणे इति, ततः शेषापनयः। किं प्राप्तम्?। सर्वत्वं ब्रह्मभचाणां स्यात्। कुतः?। ब्रह्मणे परिहरति इति प्राप्तमेव न विधीयते। सर्वपरिहारस्तु अप्राप्तः तस्य विधानं भवितुमर्हति।

अथ वा अस्त्येव ब्रह्मणे सर्वो भागस्तत्र कस्यचिद्भागस्य परिहारः प्राप्तः कस्यचिन्न प्राप्तः, यस्य च न प्राप्तस्तस्य परिहारो विधीयते। तस्मादधिकृतानां ब्रह्मभचाणामेष वाद इति।

पुरुषापनयो वा तेषामवाच्यत्वात् ॥ १९॥ (सि०)

वाशब्दः पचं व्यावर्त्तयति। पुरुषापनयः स्यात्। यद्येवम् उच्येत, यत् ब्रह्मणे परिहरति, तत् सर्वमिति, सर्वमेव हि तद्विधानमनर्थकं स्यात्। अथ यत् ब्रह्मणे,

तत् सर्वं परिहरतीति। विशेष्यस्यानिर्देशात् न ब्रह्मशब्दो विशेषणम्। अथ यद् ब्रह्मणे, सर्वं तत् परिहरति इति। एवमपि विशेष्यो नैव निर्दिष्टः स्यात्। यत् सर्वं तत् परिहरतीति नैव वचनमर्हति, सर्वं हि सर्वं, ततश्च विशेषयितव्यम्। तस्मात् सर्वं ब्रह्मणे परिहरतीति ब्रह्मसम्बन्धः सर्वस्य विधीयते चरोः, एवं न किञ्चिदनर्थकम्। तस्मात् पुरुषेभ्यः शेषापनय इति॥ (१०।२।५ अ०)॥

भक्षभागानां स्वस्वकाले भक्षणा भक्षणाधिकरणम्।

पुरुषापनयात् स्वकालत्वम्॥ २०॥

तत्रैव सन्देहः, समधिगते शेषापनये किमेकस्मिन् काले सर्वे भक्षा भक्षयितव्याः, उत स्वस्मिन् स्वस्मिन् काले? इति। किं प्राप्तम्?। भक्षयितुं तत्परिहरणं क्रियते, अतो यत् भक्षणाय परिहृतं तदनन्तरं भक्षयितव्यमेव।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, पुरुषापनयात् स्वकालत्वम् इति, पुरुषापनयं कृत्वा कृतार्थः शब्दः स्वकालतां भक्षणानां न निवारयति, तस्माद्यथाकालमेव भक्षयितव्याः इति॥ (१०।२।६ अ०)॥

ब्रह्मणे चतुर्धाकरणादीनामभावाधिकरणम्।

एकार्थत्वादविभागः स्यात्॥ २१॥

तत्रेदं चिन्त्यते, प्रकृतौ व्यादेश आम्नातः, इदं ब्रह्मण

इदं होतुरिदमध्वर्य्योरिदमग्नीधः इति। स इह कर्त्तव्यो न कर्त्तव्यः ? इति संशयः। चोदकप्राप्त्या कर्त्तव्य इति यस्य बुद्धिः स्यात्, तस्य निवृत्त्यर्थं सूत्रम्। प्रकृतौ बहूनां सम्बन्धः कर्त्तव्यः, स विभागमन्तरेण न सिध्यतीति विभागो बहुसम्बन्धाय क्रियते। इह तु सर्वं ब्रह्मणे परिहरति इति एकस्मै सर्वस्वः, तत्र विभागेन न प्रयोजनं, क्रियमाणोऽपि न प्राकृतार्थः स्यात्, अदृष्टार्थमेव क्रियेत। तस्मात् कृष्णलचरौ न व्यादेश इति॥ (१०।२।७ अ०)॥

ज्योतिष्टोमे ऋत्विग्दानस्यानत्यर्थताधिकरणम्।

ऋत्विग्दानं धर्ममात्रार्थं स्याद्ददाति सामर्थ्यात्॥ २२॥ (पू०)

अस्ति ज्योतिष्टोमः, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत इति। तत्रेदं समामनन्ति, गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च गर्द्दभश्चाजाश्चावयश्च व्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणा। इदं चापरं श्रूयते, ऋत्विग्भ्यो दक्षिणा ददाति इति। तत्र संशयः, किं दानं धर्ममात्रम्, उत ऋत्विगानमनम् ? इति। किं प्राप्तम् ?। ऋत्विग्दानं धर्ममात्रं स्यात्, तस्यहि कर्त्तव्यता श्रूयते। ददातिकर्त्तव्यता अस्माच्छब्दाद् गम्यते, ऋत्विगानमन

भृत्या समभावयन्, यत् भृतिं वनुते, यज्ञस्य भृत्यै दाद्‌श रात्रीर्दीक्षितो भृतिं वन्वीत इति। यज्ञार्थं यद् मिमिते ऋत्विजः परिक्रेतुम्, अन्यत्र यज्ञार्थं साधयितुं, तस्मिन् भृतिवचनम्। भृतिश्च कर्मकरेभ्य आनत्यर्थं गृह्यते तस्मादपि परिक्रयार्थं ऋत्विग्भ्यो दानमिति॥

नैष्कर्तृकेण संस्तवाच्च ॥ २८ ॥ (यु॰ ५)

नैष्कर्तृकेण च संस्तवो भवति, यथा वै दारुहारो नैष्कर्तृको निष्कर्त्तनभृतः कर्मयोगी वर्त्तते, एवं वा एते यज्ञस्य ऋत्विजः इति। नैष्कर्तृको दारुहारः, यथाऽसौ, एवम् ऋत्विज इति ब्रुवन् परिक्रयार्थं दानं दर्शयति॥ १०।२।८ अ०॥

ज्योतिष्टोमे भक्षस्य प्रतिपत्त्यर्थताधिकरणम्।

शेषभक्षाश्च तद्वत् ॥ २९ ॥ (पू॰)

सन्ति शेषभक्षा ज्योतिष्टोमे दर्शपूर्णमासयोश्च, यथा वषट्कारनिमित्ता होमाभिषवनिमित्ताश्च, तथा इडा प्राशित्रचतुर्द्धाकरण शंयुवाककालाः। तेषु संशयः, किं ते परिक्रयार्थाः, उत न इति। किं प्राप्तम्?। शेषभक्षाश्च तद्वत् भवितुमर्हन्ति, यद्वत् दक्षिणादानम्। प्रीतिं हि करोति भक्षणं, प्रीत्या चानमन्ति। तस्मात् परिक्रयार्थाः शेषभक्षा इति।

संस्कारो वा द्रव्यस्य परार्थत्वात् ॥ ३० ॥ (सि०)

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, न परिक्रयार्थं भक्षण, द्रव्यसंस्कारार्थम् इति। कुतः?। यज्ञार्थेन हि द्रव्यमुत्पन्नं प्रयोजनवत्, यदि तस्य संस्कारार्थं भक्षणं, ततस्तदपि प्रयोजनवत्। दक्षिणार्द्धान्मध्याद्वावद्यति इत्येवमादि च एकदेशवचन प्रकृतशेषापेक्षं भवति, न द्रव्यस्योत्पादकं, तस्मात् द्रव्यस्य भक्षणमुच्यते, न भक्षणार्थं द्रव्यमुपादीयते, प्रकृतस्य च भक्षणम्। तस्मात् संस्कारार्थमिति गम्यते।

शेषे च समत्वात् ॥ ३१ ॥ (यु०१)

अपि च यच्छेषं द्रव्यं, तत् देवतायै सङ्कल्पितं यजमानेन न स्वयमुपयोक्तव्यम् इति। तस्मान्न तस्योपयोक्तुम् ऋत्विज ईशते, नो खल्वपि यजमानः। साम्यमत यजमानस्य ऋत्विग्भिः, परिक्रीणानश्च स्वीकुर्य्यात् द्रव्यं, तत्रास्य देवतार्थः सङ्कल्प एव न प्रवकल्पते। तस्मादपि न परिक्रयार्थं भक्षणम् इति।

स्वामिनि च दर्शनात् तत्सामान्यादितरेषां तथात्वम् ॥ ३२ ॥ (यु०२)

स्वामिनि च भक्षणं दृश्यते, यजमानपञ्चमाः समुपहूता इडां भक्षयन्ति इति। यजमानस्य भक्षणम् अपरिक्रयः, तत्सामान्यादितरेषाम् अपि न परिक्रयः। कथम्?। एवं सति, नैव विज्ञायते, इडाभक्षणेन यजमानपञ्चमाः

परिक्रीयन्त इति। किं तत् सामान्यम्?। द्वितीया विभक्तिः। तस्मादपि न परिक्रयार्थं भक्षणमिति।

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३३ ॥ (यु०२)

एवम् अन्यार्थदर्शनम् इदमुपपन्नं भवति, कुण्डपायिनामयने अत्सरुकेषमसे: सोमान् भक्षयन्ति इति प्राप्ते भक्षे विशेषः श्रूयते, अत्सरुकैः इति। एव सत्रेषु भक्षणं दृश्यते, तत्परिक्रयार्थत्वे न अवकल्पते। तस्मादपि न परिक्रयार्थं भक्षणमिति॥ (१०।२।८ अ०)॥

सत्रे ऋत्विग्वरणाभावाधिकरणम्।

वरणमृत्विजामानमनार्यत्वात् सत्रे न स्यात् स्वकर्मत्वात्॥ ३४॥

सन्ति द्वादशाहप्रभृतीनि सत्राणि, द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयु इत्येवमादीनि। अस्ति च प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे वरणम्, अग्निर्मे होता स मे होता होतस्त्वं मे होतासीति होतारम् इत्येवमादीति। तत् सत्रेषु सन्दिह्यते, किं कर्त्तव्यं न? इति। तत एतत् तावत्: परीक्ष्य, किं प्रकृतौ धर्ममात्रं वरणम्, उत परिक्रयार्थम्? इति। यदि धर्ममात्रं, प्रकृतौ सत्रेषु कर्त्तव्यम्। अथ परिक्रयार्थं,न कर्त्तव्यमिति। किं प्राप्तम्?। मन्त्रवाचियमवचोति कृत्वा धर्ममात्रम्। तस्मात् सत्रेषु कर्त्तव्यम् इति।

'एवं प्राप्ते ब्रूमः, वरणमृत्विजां सत्रेषु न स्यात्, न कर्त्तव्यमिति। स्वार्थं हि तेषां कर्म, न च कश्चिदात्मानं वृणीते। प्रकृतौ चानमनार्थं वरणं दृष्टप्रयोजनमिति न शक्यमदृष्टं कल्पयितुम्। तस्मात् सत्रेषु वरणं न स्यादिति। (१०।२।१० अ०)

सत्रे परिक्रयाभावाधिकरणम्।

परिक्रयश्च तादर्थ्यात्॥ ३५॥ (नि०)

परिक्रयश्च प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे आम्नातः, गौश्च अश्वश्च अश्वतरश्च गर्दभश्च अजाश्च अवयश्च व्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणा इति। तत् दाक्षिण्यं सत्रे चोदकेन प्राप्तं किं कर्त्तव्यं, निवर्त्तेत वा? इति संशयः। किं प्राप्तम्?, कर्त्तव्यः परिक्रयश्चोदकानुग्रहाय। अपि च तत्र गवादयः प्रतिषिध्यन्ते, न ह्यत्र गौर्दीयते न वासो न हिरण्यम् इति, तत् सति परिक्रयेऽवकल्पते।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, परिक्रयश्च तादर्थ्यात् इति, परिक्रयश्च न कर्त्तव्यः। उक्तमधस्ताद्वरणं सत्रेषु न कर्त्तव्यमिति, परिक्रयश्चेति च शब्देनान्वादेशः क्रियते, न कर्त्तव्यः परिक्रयः। कुतः?। आत्मार्थत्वात्, न कश्चिदात्मानं परिक्रीणीते इति।

प्रतिषेधश्च कर्मवत्॥ ३६॥ (आ०)

प्राप्तौ सत्यां प्रतिषेधोऽवकल्पते इति यदुक्तं, तत् परिहर्त्तव्यम्,

स्याद्वा प्रासर्पिकस्य धर्ममात्रत्वात् ॥ ३७ ॥ (पू०)

प्रतिषेध उपपद्यत इत्यर्थः। कस्य?। प्रासर्पिकस्य दानस्य इति। धर्ममात्रं हि तत् सत्रेषु चोदकप्राप्तं, तन्निवर्त्तते। तस्मादुपपन्नः प्रतिषेध इति।

न दक्षिणाशब्दात् तस्मान्नित्यानुवादः स्यात् ॥ ३८ ॥ (सि०)

नायं प्रासर्पिकस्य प्रतिषेधः। कुतः?। दक्षिणाशब्दात् दक्षिणाशब्दो ह्यत्र भवति, अदक्षिणानि सत्राण्याहुः न ह्यत्र गौर्दीयते न वासो न हिरण्यम् इति। दक्षिणाशब्दश्च परिक्रयार्थो भवति। तत्र हि श्रूयते, गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च गर्दभश्चाजाश्चावयश्च व्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणा इति, ऋत्विग्दानं दक्षिणा, न प्रासर्पिकम्। तस्यैवासौ प्रतिषेधो न प्रासर्पिकस्य। तस्मान्नित्यप्राप्तस्यैवानुवादोऽसौ न सत्रेषु दक्षिणा इति। (१०।२।११ अ०)।

उदवसानीयस्य सत्रान्ततया तत्र दानस्य परिक्रयार्थताधिकरणम्।

उदवसानीयः सत्रधर्मा स्यात् तदङ्गत्वात्तत्र दानं धर्ममात्रं स्यात् ॥ ३९ ॥ (पू०)

अस्ति उदवसानीयः, सत्रादुदवसाय पृष्ठशमनीयेन

ज्योतिष्टोमेन सहस्रदक्षिणेन यजेरन् इति। तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः, दक्षिणादानं धर्ममात्रम्, उत परिक्रयार्थम् ? इति ? तथा इदमपरं द्वैतं, किं सत्राङ्गमुदवसानीयः, न ? इति। यदि सत्राङ्गं, धर्ममात्रं दानम्। अथ न सत्राङ्गं, परिक्रयार्थम् इति। किं प्राप्तम ? सत्राङ्गम् इति। कुतः ?। सत्रप्रकरणात्, सत्रं परिसमाप्य कर्त्तव्यमिति श्रूयते, सत्रप्रकरणात् सत्रं लक्षयित्वेति गम्यते। उदवसानीयस्य सत्रस्य विधीयते इति। सत्रस्य च फलार्थत्वात्तोदवसानीयार्थता गम्यते। न च सत्रोदवसानकाले उदवसानीयः, लक्षणा हि तथा स्यात। अनङ्गत्वे च फलं कल्पयितव्यं, तस्मादानन्तर्य्यादेकवाक्यता सम्बन्धाच्च सत्राङ्गमुदवसानीयं, सत्रं यथोक्तं परिसमाप्य न सन्तोष्टव्य, न तावत् कृत्वा कृतिता मन्तव्या, इदमपर तस्याङ्ग कर्त्तव्यमुदवसानीय इत्येवमभिसम्बन्धः क्रियते। यथा अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत वाजपेये नेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत इति। तस्मात् सत्राङ्गम्। एवं चेत् साङ्गस्य सत्रस्य स्वयंकर्त्तृकत्वात् धर्ममात्रं, तत्र दानम्। सत्रधर्मा उदवसानीय इति।

न त्वेतत्प्रकृतित्वाद्विभक्तचोदितत्वाच्च ॥ ४० ॥

(सि०)

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। नैतदेव धर्ममात्रमत्र दानम् इति, किन्तर्हि, परिक्रयार्थम् इति। कुतः ?। नैतत् सत्राङ्गं विभक्तचोदितत्वात् नैतद् बृहस्पतिसवेन

सौत्रामण्या च तुल्यं, तत्रैव श्रूयते, यथोक्ताङ्गं कृत्वा नैव सन्तोष्टव्यमिदमपरं तस्य कर्त्तव्यम् इति। इह पुनः सत्रमुत्सृज्य उदवसानीयः कर्त्तव्य इति, सत्रादुदवसाय उत्थायेत्यर्थः। तत्रान्योऽर्थः क्रतुशब्दस्य, यथोदितं निर्वर्त्य न प्रदातव्यम्। उत्पूर्वस्य अवपूर्वस्य स्यतेः प्रहायेत्यर्थः। प्रहाणे इह क्रतुशब्दस्तत्र पुनरनुष्ठानानन्तर्य्यं। तस्माद् विभक्तचोदितत्वान्न सत्राङ्गं, न च सत्रप्रकृतिकम्। तस्मा- दथ दान परिक्रयार्थमिति॥ (१०।२।१२ अ०)॥

उदवसानीयस्य ऋत्विजामेकैकेनानुष्ठानाधिकरणम्।

तेषां तु वचनात् द्वियज्ञवत् सहप्रयोगः स्यात्॥ ४१॥ (पू०)

इदमेवोदाहरणं, सत्रादुदवसाय पृष्ठशमनीयेन ज्योतिष्टोमेन सहस्रदक्षिणेन यजेरन् इति। तत्रैषोऽर्थः समधिगतः, न सत्राङ्गं पृष्ठशमनीयः इति। अथेदानीमिदं सन्दिह्यते, किं संहत्य तैस्तत् कर्त्तव्यम्, उत एकैकेन? इति। किं प्राप्तम्? संहत्य इति। कुतः?। उपादेयत्वेन यागे चोद्यमानस्य बहुत्वस्य श्रवणात्। स चेदेकेन क्रियेत, बहुत्वसंयुक्तः प्रयोगो न स्यात् द्वियज्ञवत्, यथा एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयाताम् इति, यद्यपि राजपुरोहितौ लक्षणत्वेन श्रूयेते एवमपि यजेयाताम् इति याग उपादेयत्वेन, यागे च एतत् कर्तृद्वित्व

श्रूयते, यजेयाताम् इति। तद्वत् पृष्ठशमनीयेन यजेरन् इति। तस्मात् सहत्य पृष्ठशमनीयं प्रयुञ्जीरन् इति।

एवं स्थितं तावदपर्यवसितम्, अन्तराचिन्तान्तरस्य सूत्रं तावद्वर्णयिष्यामः,

---

उदवसानीये सत्रिभ्योऽन्येषामृत्विक्त्वाधिकरणम्। अन्तरा चिन्ता॥

तत्रान्यानृत्विजो वृणीरन् ॥ ४२ ॥

अस्मिन्नेवोदाहरणे एषोऽर्थः सांशयिकः, किं त एव सत्रिण ऋत्विजः, उतान्ये वा वरीतव्याः? इति। किं प्राप्तम्? त एव। कुतः?। समानकर्तृकता हि गम्यते, उदवसाय यजेरन् इति। य एव उदवसातारस्त एव यष्टार इति भवति प्रत्ययः। यथैव वचनप्रामाण्याच्चोदकप्राप्तामेककर्तृकतां बाधित्वा बहुकर्तृकता भवति, एवं चोदकप्राप्तानन्यानृत्विजो बाधित्वा वचनप्रामाण्यात् त एव भवितुमर्हन्ति इति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, तत्रान्यानृत्विजो वृणीरन् इति। न हि पृष्ठशमनीये ये सत्रादुदवसातारस्ते कर्त्तारो विधीयन्ते, न तेषामुपादेयत्वेन चोदनैत्यक्तं, न चाविहितमङ्गं भवति, न चानङ्गे हीने विगुणता काचित् भवति। सन्ति च चोदकप्राप्ता अन्ये ऋत्विजः। अपि चात्र यावति कर्मभिप्रायं क्रियाफलं, तावति त एव कर्त्तारः, तदेतदुपग्रहविशेषादवगम्यते। न च ऋत्विजः प्रति

यागस्य फलं भिप्रायं क्रियाफलम्। तस्मादार्त्विज्ये त एव कर्त्तारः, प्रधानयागे तावत्कर्तृन् प्रवराच्छाम:। ऋत्विजः पुनरन्ये वरीतव्या इति ॥ (१०।२।१३ अ०) ॥

एकैकशस्त्वविप्रतिषेधात् प्रकृतेरर्थकसंयोगात् ॥ ४३ ॥ (पू०)

स्थितादुत्तरम्। तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। न एतगमनीयं सहत्य प्रयुञ्जीरन्, किन्तर्हि एकैकशः। कुतः ?। अविप्रतिषेधात्, उदवसानेन हि पुरुषा लभ्यन्ते ये सत्रादुदवस्यन्ति इति। तत्र चैकोऽप्युदवसाता भवति, ये चोदवसानलक्षितास्तेषां याग इति एकैकस्यापि यागो विहितो भवति, न च केनचित् प्रतिषिध्यते, तस्मादेकैकोऽपि यजेत। ननु बहूनां प्रयोग उच्यते, तेनैकैकस्य न भवति। नैष दोषः, एकैकस्यापि न वार्य्यते, तेन चोदकसामर्थ्यादेकैकश एव यजेत इति।

आह, बहुसंयुक्तः प्रयोग एकैकेन न शक्यते कर्त्तुम् इति। एवमपि न दोषः, नात्र बहुवचनं विधीयते, ये सत्रादुदवसातारस्तेषामेव याग, ते च बहवः, तेषां बहूनामत्र प्राप्तानाम् अयमनुवादः। एकैकशोनापि च ते उदवसातारः। तस्मात् तेषां तथैव यागो भविष्यति, यथैवोदवसाने तेषामसंहतानां बहुवचनं, एवं यागेऽपि असंहतानामेव भविष्यति।

अत्रोच्यते, न बहुवचनमनुवादः, अप्राप्तत्वात्, न हि बहुवचनं यागे प्राप्तं यदनूद्येत। नन्विदानीमेवोक्तमुद-

वसातॄणां यागेस्ते च बहव इति। उच्यते, बहुत्वं तेषामुदवसाने, न यागे। ननु वाक्यसामर्थ्याद्यागेऽपि भविष्यति। नेत्याह, परिपूर्णं हि पदं पदान्तरमाकाङ्क्षति, ततो वाक्यं भवति, अयञ्च यागः प्रागेव बहुवचनेन सम्बन्धो न तस्यामवस्थायां वाक्येनोदवसातारः प्राप्ताः। उपादत्ते तु तदा बहुत्वं, ततो बहुवचनसंयुक्तः पदान्तरगतान् उदवसातॄनपेक्षते, तस्माद् बहुत्वसंयुक्तः प्रयोगः कर्त्तव्यः, यथा हियन्ते सत्रेषु च इति।

आह, नैतदेवं, यत्र केनचित्प्रकारेणानुवादः सम्भवति तत्रानुवादो वा स्याद् विविर्वेति। यद्यप्यपूर्वत्वादन्यत्र विधिर्न्यायानुमोदितः, तथाप्यत्रानुवाद एव बहुत्वस्य भवितुमर्हति, तथा हि यागसम्बन्धो बहूनां न क्रतो भवति, तत्र दृष्टमेव प्रयोजनं, इतरस्मिन् पक्षे बहुत्वस्य यागसम्बन्धेऽदृष्टं कल्पनीयं स्यात्, तस्मादनुवाद इति। आह, हियन्तेऽपि तर्ह्येवमेव प्राप्नोति सत्रेषु च इति। अत्रोच्यते, अस्त्यत्र विशेषः उदवसाय यजेरन् इति, राजपुरोहितौ यजेयातां, ऋद्धिकामाः सत्रमासीरन् इति। यत्र श्रान्तः प्रश्नो भवति तत्र द्वौ प्रयोगौ गम्येते, सत्रा नाय कर्त्तारः श्रवणादेव, तत्रान्तरप्रयोगवचनेन केवलो धात्वर्थो विधीयते, तदाश्रयः प्रयोगः, कर्त्तारश्च, तद्गता च सङ्ख्या, एवं सर्वमेतत्, धात्वर्थे विधीयमाने प्राप्तमेवानूद्यते हियन्ते सत्रेषु च धात्वर्थो विधीयते, प्रयोगोऽपि, कर्त्तारः, तद्गता च सङ्ख्येति सर्वमेव तत्राप्राप्तम्। न हि राजपुरोहिताविशेष शक्नोति प्रयोगं वदितुं, तत्र च

कर्तृत्वं तद्गताच्च मद्वाम्। तथा ऋद्धिकामाः इति। तस्मादेवंजातीयकेषु मद्वा उपादेयत्वेन श्रूयते। अतो द्वियज्ञादिषु नानुवादस्तेषु बहुत्वमयुक्तः प्रयोगः कर्त्तव्यः, इह तु न तथा। तस्मादेकैकः पृष्ठ्यमनीयेन यजेत इति। (१०।२।१४ अ०)।

कामेष्टौ दानस्यादृष्टार्थताधिकरणम्।

कामेष्टौ च दानशब्दात्॥ ४४ ॥ (पू०)

अस्ति सारस्वते सत्रे कामेष्टिः, प्राचं प्रस्रवणं प्राप्याग्नये कामायाष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपति तस्यामश्वां पुरुषीं च धेनुके दत्वा प्रति यमुनामवभृथमभ्यवयन्ति इति। तत्र संशयः,किं परिक्रयार्थं दानम,उत धर्ममात्रम्? इति। पृष्ठ्यमनीये च सत्रस्यानङ्गभूते परिक्रयार्थं दानमित्युक्तम्, अथेदानीमङ्गभूतायां कामेष्टौ चिन्त्यते। तत्र किं तावत् प्राप्तम्?, यथा पृष्ठ्यमनीये परिक्रयार्थम्, एवमिहापीति चशब्देनान्वादिश्यते। कुतः?। दानशब्दात्, दानशब्दो भवति, तस्यामश्वां पुरुषीं च धेनुके दत्वा इति। दानशब्द कर्मकरेषु सत्सु परिक्रयार्थ इत्युक्तम्।

न चैतत्सत्रम्, सत्रस्याङ्गभूतमेतत्। प्रकरणाच्च सत्रस्य स्वयंकर्तृकता, नाङ्गानां, तच्चोदकप्राप्तैः ऋत्विग्भिः सगुणमत् सत्रस्योपकारकं भवति। अन्यैर्ऋत्विग्भिर्विना

विगुणं सत्रस्य नोपकुर्य्यात्। तस्मादत्र दानं परिक्रयार्थं इति।

वचनं वा सत्रत्वात् ॥ ४५ ॥ (सि०)

वाशब्दात् पक्षो व्यावर्त्यते, नात्र परिक्रयार्थं दानं धर्ममात्रम् इति। कुतः ?। सत्रत्वात्, सत्रे हि आनति-र्निवृत्ता। आह, नैतत् सत्र सत्राङ्गमित्युक्तम्। उच्यते, न सत्रं, सत्राङ्गं तु सत्रमध्यपतितं, सत्रस्य च साङ्गस्य स्वयकर्तृकता, तस्यां क्रियमाणायां सिद्धा अस्या इष्टेः कर्त्तारः। तत्र आनत्या न प्रयोजनं, श्रूयमाणं तु दानं धर्ममात्र भवितुमर्हति इति। (१०।२।१५ अ०)।

दर्शपूर्णमासयोर्द्वेष्याय दानस्यादृष्टार्थताधिकरणम्।

द्वेष्ये चाचोदनाद्दक्षिणापनयः स्यात् ॥ ४६ ॥

दर्शपूर्णमासयोरिदमाम्नायते, यदि पत्नीः संयाजयन् कपालमभिजुहुयात्, वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् तस्यैकहायनो गौर्दक्षिणा तं स द्वेष्याय दद्यात् इति। तत्र संशयः, किं परिक्रयार्थम् एकहायनस्य दानम्, उत धर्ममात्रम् ? इति। किं प्राप्त, दक्षिणाशब्दात् परिक्रयार्थमिति, परिक्रयार्थे हि दक्षिणाशब्दो भवति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, द्वेष्ये च धर्ममात्रं दानम् इति चशब्देन

अन्वादिश्यते। कुतः ?। अचोदनात् द्वेष्यस्य ऋत्विजः, न हि द्वेष्य ऋत्विग् भवति, ऋत्विगाचार्यौ नातिचरितव्यौ इति। यदा परिक्रेतव्येनैव कर्त्रा प्रयोजनं नास्ति, तदा किं दक्षिणाशब्दः करिष्यति ?। अपि च परिक्रयार्थे सति दक्षिणाशब्दः स्यात् चोदकप्राप्तोऽन्वाहार्योऽपनीयेत, तत्र चोदको बाध्येत, तस्मात् धर्ममाधर्मिकद्वायनस्य दानमनृत्विजे दातव्यम् इति॥ (१०।२।१६ अ०)॥

जीवतामस्थियज्ञाधिकरणम्।

अस्थियज्ञोऽविप्रतिषेधादितरेषां स्याद्विप्रतिषेधादस्थ्नां॥ ४०॥ (सि०)

इदमाम्नायते, यदि सन्दीक्षितानां प्रमीयेत त दग्ध्वा कृष्णाजिने अस्थीन्युपनह्य योऽस्य नेदिष्ठस्तं तस्य स्थाने दीक्षयित्वा तेन सह यजेरन् ततः संवत्सरे अस्थीनि याजयेत् इति। योऽयं संवत्सरे यज्ञः, स सन्दिह्यते, किमस्मासुत जीवताम् ? इति, किन्तावत्प्राप्तम् ?, सामानाधिकरण्यादस्थ्नामिति। किं सामानाधिकरण्यम् ?। याजयतेरस्थीनि कर्मभूतानि।

ननु अस्थीन्यचेतनानि न शक्नुवन्ति स्वयं तन्त्रयितुं, कथं तानि क्रियायां कर्त्तॄणि भवेयुः ? इति। उच्यते, प्रयोज्यता तेषां युज्यते, ततो अन्ये प्रयोजयितारः, ते एतानि क्रियां कारयिष्यन्ति इति।

आह, न हि अकुर्वति कारयतीति भवति, कर्त्तुः हि

प्रयोजको हेतुः, न चैतानि कार्त्स्न्येन क्रियामुपसंहर्त्तुं शक्नुवन्ति इति। उच्यते, वचनप्रामाण्याद् यावत् यजमानं कारयितुं शक्यन्ते, तावत् कारयिष्यन्ते, औदुम्बरीसम्मानं शुक्लान्वारम्भणमित्येवमादीनि।

आह, प्रधानमेव न शक्नुवन्ति नाङ्गानि कुर्वन्ति, याजमानानि भवन्ति इति। अत्रोच्यते, वचनसामर्थ्यात् तच्छवद्रव्यं ऋत्विजः प्रतिग्रहीष्यन्ति तद्दक्षिणास्तत्परिक्रीताः तत् पचन्ति ईदृशो द्रव्यत्यागो वाचनिको भविष्यति इति। आह, एवं वर्ण्यमाने याजयितॄणामेव कर्त्तृत्वमुपदिष्टं भवति नास्याम् इति। उच्यते, यष्टॄणामेवैतेन प्रकारेण कर्त्तृत्वमुपदिश्यते, न ह्यकर्त्तरि कारयतीति भवति, हेतु-कर्त्तृत्वं चास्यां यागे सति प्राप्तमेवानूद्यते, यथा, ग्रामकामं संयाजयेत् इति ग्रामकामो यजेत इति विधीयते, हेतुत्वं च प्राप्तानुवादमात्र, तच्च दर्शयति, स्तोचे अग्निकुम्भमुपदधाति इति। अस्यामेव यजमानत्वं दृश्यते। तस्माद् अस्यां यज्ञो न जीवताम्।

इति प्राप्ते ब्रूमः, अस्मियज्ञः इतरेषां जीवतां स्यात्, तेषामविप्रतिषिद्धो यज्ञः, अस्यां विप्रतिषिध्यते, त्यागो नाम मनसा क्रियते, न चास्याम् अस्ति मनः। यदुक्तं, ऋत्विजः शवद्रव्यं दक्षिणां प्रतिगृह्य तत्परिक्रीताः त्यागं कुर्वन्ति इति, ईदृशो वाचनिकस्त्यागो भवति इति। नैतदेवं, न हि यजेतेत्युक्ते अशक्नुवत्सु वचनप्रामाण्यादन्यो यज्यर्थो भवति, यागं कुर्वीत इति हि तद्वचनं, नान्यो यज्यर्थ इति। न च वचनप्रामाण्यादेतद्भवति, यच्छवद्रव्यं तत् गृह्यते, न हि

अन्वादिश्यते। कुतः?। अचोदनात् द्वेष्यस्य ऋत्विजः, न हि द्वेष्य ऋत्विग् भवति, ऋत्विगाचार्यो नातिचरितव्यो इति। यदा परिक्रेतव्ये नैव कर्त्रा प्रयोजनं नास्ति, तदा किं दक्षिणाशब्दः करिष्यति?। अपि च परिक्रयार्थे सति दक्षिणाशब्दः स्यात् चोदकप्राप्तोऽन्वाहार्योऽपनीयेत, तत्र चोदको बाध्येत, तस्मात् धर्ममात्रमेकहायनस्य दानमनृत्विजे दातव्यम् इति॥ (१०।२।१६ अ०)॥

जीवतामस्थियज्ञाधिकरणम्।

अस्थियज्ञोऽविप्रतिषेधादितरेषां स्याद्विप्रतिषेधादस्थ्नां॥ ४७॥ (सि०)

इदमाम्नायते, यदि सन्दीक्षितानां प्रमीयेत त दग्ध्वा कृष्णाजिने अस्थीन्युपनह्य योऽस्य नेदिष्ठस्त तस्य स्थाने दीक्षयित्वा तेन सह यजेरन् ततः संवत्सरे अस्थीनि याजयेत् इति। योऽयं संवत्सरे यज्ञः, स सन्दिह्यते, किमस्यासुत जीवताम्? इति, किन्तावत्प्राप्तम्?, सामानाधिकरण्यादस्थ्नामिति। किं सामानाधिकरण्यम्?। याजयतेरस्थीनि कर्मभूतानि।

ननु अस्थीन्यचेतनानि न शक्नुवन्ति स्वयं तन्तवितुं, कथं तानि क्रियायां कर्त्तृणि भवेयुः? इति। उच्यते, प्रयोज्यता तेषां श्रूयते, ततो अन्ये प्रयोजयितारः, ते एतानि क्रिया कारयिष्यन्ति इति।

आह, न हि अकुर्वति कारयतीति भवति, कर्त्तुः हि

प्रयोजको हेतुः, न चैतानि कार्त्स्न्येन क्रियामुपसंहर्त्तुं शक्नुवन्ति इति। उच्यते, वचनप्रामाण्याद् यावत् यजमानं कारयितुं शक्नुवन्ति, तावत् कारयिष्यन्ति, औदुम्बरीसम्मानं शकान्वारम्भणमित्येवमादीनि ।

आह, प्रधानमेव न शक्नुवन्ति नाङ्गानि कुर्वन्ति, याजमानानि भवन्ति इति। अत्रोच्यते, वचनसामर्थ्यात् तच्छ्रवद्द्रव्यं ऋत्विजः प्रतिग्रहीष्यन्ति तद्दक्षिणास्तत्परिक्रीताः तत् पश्यन्ति ईदृशो द्रव्यत्यागो वाचनिको भविष्यति इति । आह, एवं वर्ण्यमाने याजयितॄणामेव कर्त्तृत्वमुपदिष्टं भवति नास्थ्नाम् इति। उच्यते, यष्टॄणामेवैतेन प्रकारेण कर्त्तृत्वमुपदिश्यते, न ह्यकर्त्तरि कारयतीति भवति, हेतुकर्त्तृत्वं चास्थ्नां यागे सति प्राप्तमेवानूद्यते, यथा, ग्रामकामं सयाजयेत् इति ग्रामकामो यजेत इति विधीयते, हेतुत्वं च प्राप्तानुवादमात्र, तच दर्शयति, स्रोत्रे अस्थिकुम्भमुपदधाति इति। अस्थ्नामेव यजमानत्वं दृश्यते। तस्माद् अस्थ्नां यज्ञो न जीवताम् ।

इति प्राप्ते ब्रूमः, अस्थियज्ञः इतरेषां जीवतां स्यात्, तेषामविप्रतिषिद्धो यज्ञः, अस्थ्नां विप्रतिषिध्यते, त्यागो नाम मनसा क्रियते, न चास्थ्नाम् अस्ति मनः। यदुक्तं, ऋत्विजः शवद्रव्यं दक्षिणां प्रतिगृह्य तत्परिक्रीताः त्यागं कुर्वन्ति इति, ईदृशो वाचनिकस्त्यागो भवति इति। नैतदेवं, न हि यजेतेत्युक्ते यागक्रुवतः वचनप्रामाण्यादन्यो यज्यर्थो भवति, याग कुर्वीत इति हि तद्वचन, नान्यो यज्यर्थ इति। न च वचनप्रामाण्यादेतद्भवति, यच्छवद्रव्यं तत् गृह्यते, न हि

तद् अस्थिमिर्दत्तं भवति, न चामति दाने परिक्रयः। न च गौणोऽर्थो विधिशब्दादवगम्यते, अन्येन हि प्रमाणेन परिच्छिन्नेऽर्थे गौणः शब्दः सम्बध्यते, यथा, गौरनुबन्ध्यः इति गोजातिविशिष्टः पशुरनुबध्यते, न वाहीकः, गौरयं वाहीक इति तु संघाटे वाहीके गौणः शब्दः प्रवर्त्तते। तस्मान्न त्यागविधाने अन्यो यज्ञार्थः स्यात्। न चास्थां द्रव्यं स्वं सम्भवति, यत् ऋत्विजो गृहीत्वा वयमनेन परिक्रीता इति मन्येरन्। तस्मान्न कथञ्चन अस्थीनि यष्टृणि भवन्ति अतो न विवक्षितं सामानाधिकरण्यम् इति।

आह, सम्बन्धवचनादनर्थकं तर्हीदं वाक्यम्। नेति ब्रूमः, न हि गम्यमाने अर्थे अनर्थकं भवति, ततः संवत्सरे याजयेदित्येतावतो वाक्यात् कश्चिदर्थोऽवगम्यते, स इह विवक्षितः, अस्थीनि याजयेदित्येष सम्बन्धो न विधीयते। आह, किमस्थीनीति प्रमादपाठः?। न च प्रमादपाठ इति ब्रूमः, न हि स एवाप्रमादपाठो यो विधानार्थः मुख्यार्थश्च, अनुवदन्नप्यर्थं लक्षणयापि ब्रुवन् वाक्ये समवायं गच्छति, न च प्रमादपाठो भवति, तत्र, अस्थीनीत्येष शब्दो विदधत् समर्थं मुख्यया वृत्त्या ब्रुवन् वाक्ये न समवैति, अनुवदंस्तु लक्षणया समवेष्यति। ततः संवत्सरे याजयेत् इति जीवतः प्रकृतान् वक्ष्यति। तत्रास्थिशब्दो वर्त्तिष्यते लक्षणया, ततः संवत्सरेऽस्थिमतो याजयेदिति। के तेऽस्थिमन्तः?। ये तेन सह यष्टुं प्रक्रान्ताः। तस्माद् यस्य तानि अस्थीनि तैरस्थिभिः स शक्यते लक्षयितुं, तेषाञ्जीवतां यज्ञ इति।

यावदुक्तमुपयोगः स्यात् ॥ ४८ ॥ (आ०; नि०)

अथ यदुक्तमस्यां याजमानं दर्शयति, स्रोचेऽस्थिकुम्भमुपदधाति इति। नैतद् याजमानं, न हि अस्थीनि यजन्ते इत्युक्तम्, अतो वचनप्रामाण्यादेतत् कर्म याजमानसरूपं भवति, यावति वचनं, तावत्येव तद् भवितुमर्हति, न तत्, सर्वं याजमानं शक्नोति लक्षयितुं, तस्मा, जीवतामेव यज्ञ इति। (१०।२।१७ अ०)।

अस्थियज्ञे अस्या जपाद्यननुष्ठानाधिकरणम्। औदुम्बरीमानमुक्तस्यर्धा नुष्ठानाधिकरणञ्च। (कृत्वा चिन्ता)।

यदि तु वचनात्तेषां जपसंस्कारमर्थलुप्तं सेष्टि तदर्थत्वात् ॥ ४९ ॥

इह जपसंस्कारमिष्टिश्च चिन्त्यते। तत्र सूत्रेतरार्द्धेन जपसंस्कारं चिन्त्यते, शेषेणापीष्टिः। जपाः यद् जपति इति चोदनाः, संस्काराः केशश्मश्रु वपति इत्येवमादयः। किम् अस्यां जपसंस्कारं कर्त्तव्यं, न? इति संशयः। ननु नैवास्यां यज्ञो जीवतामसावित्युक्तम्। उच्यते, कृत्वा चिन्तेयम्। अस्यामिति कृत्वा चिन्त्यते, अनेन प्रकारेण पूर्वाधिकरणस्य प्रयोजनं विधास्यते, यदि अस्याः यज्ञः स्यात्, किं जपसंस्कार क्रियते, न? इति। किन्त्वा

यत् प्राप्तम् ?, विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात् सर्वकर्म स्यात इत्यनेन न्यायेन कर्त्तव्यमिति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, यदि तु वचनात्तेषां जपस्य यत्र स्यात्, तेषां जपसंस्कारं लुप्तार्थं निवर्त्तेत, न तं शक्य जपितुं, नापि केशश्मश्रु वप्तुं, अशक्यस्य चोदको न प्रापयति । अत्र सूत्रोत्तरार्द्धे, सेष्टि तदर्थत्वात् इति । दीक्षणीया इष्टिः कर्त्तव्या न ? इति विचारः । किं प्राप्तम् ? चोदकानुग्रहाय कर्त्तव्या ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, सहेष्ट्या जपसंस्कारं न कर्त्तव्यम्, इष्टिर्लुप्येत इति । कुतः ? । तदर्था, हि सा, यजमानो दीक्षां ग्रहीष्यतीति, दीक्षा च व्रतानि, नियमाय मानसं कर्म, न चैषां मनोऽस्ति, दीक्षाग्रहणार्थां चेष्टिं सयागात् श्रूयते, आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाण इति तस्मादिष्टिरपि निवर्त्तेत इति । कत्वर्थं तु क्रियेत गुणभूतत्वात् । (१० । २ । १८ अ०) ।

अस्मिन्नेवेदं सन्दिह्यते, यजमानेन संमितौदुम्बरी भवति, तथा शूक्रं यजमानोऽन्वारभते इति । अस्य याग सति किमेवजातीयकं कर्त्तव्यं, न ? इति । किं प्राप्तम् ?, अचेतनानामस्या सर्वक्रियासु स्वातन्त्र्यं नास्ति तस्मात् औदुम्बरीसम्माने शुक्रान्वारम्भणे च नास्यौनि कर्त्तॄणि भवेयुः इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, कत्वर्थन्तु क्रियेत, गुणभूतत्वात्, यत् कत्वर्थम् एवंजातीयकं तत् क्रियेत, गुणभूतत्वात, गुणभूतं तत्र यजमानः, यजमानपरिमाणसम्मितया 'औदुम्बर्य्या

प्रयोजन यजमानान्वारब्धेन च शुक्रेण अचेतनेनैव च परिमीयते, शुक्रश्च अन्वारभ्यते। तस्मादेवजातीयक कर्त्तव्यम इति। (१०।२।१८ अ०)।

अष्टियमी षष्ठा काम्यकर्मायननुष्ठानाधिकरणम्। (क्रत्वा चिना)

काम्यानि तु न विद्यन्ते कामाज्ञानात् यथेतरस्यानुच्यमानानि ॥ ५० ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमस्तत्र श्रूयते, यदि कामयते वर्षत पर्जन्य इति, नीचै सदो मिनुयात् इत्येवमादि। तदिह चोदकेन प्राप्त काम्य कर्त्तव्य, न ? इति सन्दिह्यते। चोदकानुग्रहाय कर्त्तव्यम इति।

नन्वस्थीनि न किञ्चित् कामयन्ते यजमानकामनिमित्त कार्यैवजातीया पदार्थाः। अत्रोच्यते, नात्र यजमानेन कामयमानेन प्रयोजनम, एषोऽवार्थो, नीचै सदसि मीयमाने दृष्टिर्भवति इति, तद्यदि दृष्ट्या प्रयोजन, नीचै सदो मातव्य, दृष्टि प्रयोजनवती भविष्यतीति।

एव प्राप्ते ब्रूम, काम्यान्येवजातीयकानि न कर्त्तव्यानि। कुत ?। यदि यजमानो दृष्टि कामयेत नीचै सदसि मीयमाने दृष्टिर्भवति। यजमानफलद हि सप्तविशेषात् साङ्ग कर्म, नान्येषा कामयितॄणा दातुमर्हति इति। न च दृष्टिर्यजमानस्य फलमिति विद्यायत, यथेतरस्य जीवता यजमानस्य विद्यमानेऽपि कामा

ऽनुच्यमानो न भवति, किमङ्ग पुनरश्रूयमाणः, येषां काम एव नास्ति, तस्मात् काम्यानि न कर्त्तव्यानि इति ॥ (१० । २ । २० अ०) ॥

अस्तियज्ञे अश्रूयमाणसूक्तवाकगताशासनानुष्ठानाधिकरणम् ।

ईहार्थाश्चाभावात् सूक्तवाकवत् ॥ ५१ ॥ (नि०)

सन्ति अस्थियज्ञे दर्शपूर्णमासप्रकृतिकानि चोदक प्राप्तानि प्रायणीयादीनि । तेषु चोदकप्राप्तः सूक्तवाकः, तत्रेमानि, अय यजमान आयुराशास्ते सुप्रजास्त्वमाशास्ते विश्वं प्रियमाशास्ते यदनेन हविषाशास्ते तदश्यात् तदृध्यात् तदस्मै देवारासन्ताम् इति । किम् इमानि कर्त्तव्यानि, न कर्त्तव्यानि ? इत्येषोऽर्थः सन्दिह्यते । किं तावत् प्राप्तम् ?, ईहार्था ये कामाः सूक्तवाके श्रूयन्ते, तेऽपि न स्युः । किं कारणम् ? । अभावात् कामयितुः, न हि अस्थीनि कामयन्ते, इत्येतदुक्तं, तस्मात् न कर्त्तव्यानि । सूक्तवाके इति सप्तमी, सूक्तवाकवदिति सूचितम् ।

कथमेवं वर्ण्यते ? इति । उच्यते, ईहार्थाः सूक्तवाकार्थाः, अर्थेन वतिर्द्रष्टव्यः । यथा छन्दो व्यतिक्रमाद्यूहे अप्रवर्त्तमानपरिधिकपाठम् ?, मन्त्राणां यथोत्पत्तिवचनमूहवत् स्यात् इति । तस्माच्च सूत्रोपालम्भः ।

स्युर्वा अर्थवादत्वात् ॥ ५२ ॥ (पू०)

न चैतदस्ति, यदुक्तं भवता अस्य्ामीहार्थाः कामा न कर्त्तव्या इति। स्तुर्वा अर्थवादत्वात्, स्तुर्वा एते कामाः। कस्मात्?। अर्थवादत्वात्, अर्थवादा एते आयुराशास्ते सुप्रजास्त्वमाशास्ते इति, नैते विधयोऽर्थवादा एते, अर्थवादत्वाच्च तेषां क्रियां चोदक प्रापयति, एवं चोदकानुग्रहो भवति, तस्मात् पश्यामः, ईहार्थाः कामाः कर्त्तव्या इति।

नेच्छाभिधानात् तदभावादितरस्मिन् ॥ ५३ ॥ (सि०)

न चैतदस्ति, यदुक्तं भवता ईहार्थाः कामाः कर्त्तव्याः इति। कस्मात्?। इच्छाभिधानात्, इच्छाभिधाना एते कामाः, आयुराशास्ते दिव्यं धामाशास्ते सुप्रजास्त्वमाशास्ते इतीच्छायामुत्पचारां प्रयुज्यन्ते, य एतान् कामान् इच्छेत्, स चेह यजमानो नास्ति, अचेतनावस्ति एतानि पर्माणि, अस्य्ामिच्छा न विद्यते, तदभावाद् अस्य्ामिच्छाया अभावात्। इतरस्मिन् जीवति एते कामा भविष्यन्ति, नास्विषु, तस्मात् पश्यामोऽस्य्ामीहार्थाः कामा न कर्त्तव्या इति।

ननु एतेऽर्थवादा इत्युक्ताः। अत्रोच्यते, नैते अर्थवादाः, विधय एते। एवं चेत् परिहृतमेतत् भवति। तस्माद् यदुक्तं भवता, अस्य्ामीहार्थाः कामाः कर्त्तव्या इति, नैतदेव, न कर्त्तव्याः, नेच्छाभिधानात् तदभावादितरस्मिन् ॥ (१०।२।२१ प०)।

अनियमें होतृकामाभावाधिकरणम्।

स्युर्वा होतृकामाः ॥ ५४ ॥ (पू०)

द्वादशाहप्रभृतीनि सत्राणि उदाहरणम्। तानि प्रकृत्य श्रूयते, ततः संवत्सरे घर्म्याणि याजयेत् इति। चोदकप्राप्तानि दीक्षाप्रभृतीनि कर्माणि श्रूयन्ते, सन्ति च प्रकृतौ होतृकामाः, यं कामयेत अपशुमान्स्यादिति, पराचीं तस्येडामुपह्वयेत, अपशुमानेव भवति। यं कामयेत प्रमायुकः स्यादिति, तस्योच्चैस्तरां वषट् कुर्य्यात्, यं कामयेत पापीयान्स्यादिति, नीचैस्तरां तस्य याज्यया वषट्कुर्य्यात्। यं कामयेत वसीयान्स्यादिति, उच्चैस्तरां तस्य याज्यया वषट्कुर्य्यात् इति। एवं तत्र संशयः क्रियं किमस्यां होतृकामाः कर्त्तव्या अथ वा न कर्त्तव्याः? इति। ननु जीवतां यत्र इत्युक्तम्।

अत्रोच्यते, अस्यां यत्र इत्येवं कृत्वा चिन्ता प्रवर्त्तते। तत्र सूत्रेणैवोपक्रमः क्रियते, स्युर्होतृकामाः, एतेस्यां कर्त्तव्याः स्युः। कस्मात्?। चोदकः प्रापयति, एव चोदकानुग्रहो भविष्यति। तस्मात् पश्यामो होतृकामाः कर्त्तव्या इति।

न तदाशीष्ट्वात् ॥ ५५ ॥ (सि०)

न चैतदस्ति, यदुक्तं भवता होतृकामाः कर्त्तव्या इति, न कर्त्तव्याः। कस्मात्?। तदाशीष्ट्वात्, तदाशीरेषा भवति, यजमानाशीरेषा, यां वै काश्चन यज्ञे ऋत्विज

आग्निमाशास्ते सा सर्वा यजमानस्य इति यजमानविषयतामाशिषो दर्शयति। स चेह यजमानो नास्ति, अचेतनानि अस्थीनि, अस्थ्नां कामयितुं सामर्थ्यं नास्ति, अर्थी समर्थश्चाधिक्रियते इत्युक्तं, कर्त्तुर्वा श्रुतिसंयोगाद्विधिः कात्स्न्येन गम्येत इति। तस्मात् पश्वामोऽस्थ्नां स्यात् कामः न कर्त्तव्या इति। चीणा कृत्वा चिन्ता, प्रयोजनं नोच्यते। न तदाशीष्ट्वात्। (१०।२।२२ अ०)।

यजमानस्य दिष्टगतावपि सर्वस्वारस्य समापनाधिकरणम्।

सर्वस्वारस्य दिष्टगतौ समापनं न विद्यते कर्मणो जीवसंयोगात् ॥ ५६ ॥ (पू०)

अस्ति सर्वस्वारः क्रतुः शुनःकर्णोऽग्निष्टोमः। मरणकामो ह्येतेन यजेत, यः कामयेतानामयः स्वर्गं लोकमियाम् इति। तत्र संशयः, किं दिष्टगते यजमाने तदन्तं कर्म उत्स्रष्टव्यम्, उत परिसमापयितव्यम्? इति। किन्तावत्प्राप्तम्? सर्वस्वारे दिष्टगतौ यजमानस्य सत्यां तदन्तं कर्म उत्स्रष्टव्यं, कर्मणो जीवसंयोगात्, जीवता हि शक्यं, न अजीवता। तस्मादिदमर्थादापद्यते, सर्वस्वारेण दिष्टगत्यन्तं यजेत इति।

स्याद्वोभयोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥ ५७ ॥ (सि०)

स्याद्वा तस्य परिसमाप्तिः, उभयं हि प्रत्यक्षशिष्टं,

क्रतु, परिसमाप्तिश्च। मरणकामो हि एतेन यजेत इत्यारभ्य परिसमापयितव्यमित्याम्नातार्थं, तेन समाप्ति-गम्यातेवाक्ता भवति। अपि चेदमाम्नायते, आर्भवे प्रस्तूयमाने औदुम्बरीं परितोऽटगेन वाससा परिवेष्ट्य वाग्यथा परिसमापयत मे यज्ञमिति सम्प्रेयाग्निं विशति इति। यदि प्रैषमात्रं स्यात्, अदृष्टार्थं भवेत्। तस्मात् सम्प्रेषणद्वारलक्षणया परिसमाप्तिरेव विधीयते। यथा, यदि साममपद्वेयु विधावतच्छतति ब्रूयात् इति। अथ यदुक्तं जीवन् कर्त्ता भवति, न मृत इति। न इत्युच्यते, जीवता वचनं प्राप्तम्, आरब्धं परिसमापयतेति, अत तत्कृतैवासौ परिसमाप्तिः।

अत्राह, यदासौ प्रयुक्तवांस्तदा तावत् परिसमाप्ति-स्तेन न कृता, यदा परिसमाप्तिस्तदासौ नास्ति, क परिसमाप्तेः कर्त्ता? इति। अत्राच्यते, मुक्तसमयेनैतत् तुल्यं, यद्वयान् मुक्तसमय जीवन्तं कर्त्तारं मन्यते, तेनैतत् तुल्यं, योऽपि परिसमापयतेति प्रैष्य परिसमाप्तिकाले जीवति, तस्यापि जीवनं परिसमापनकालेऽनुपकारकं, पूर्वप्रैषादेवास्य कर्तृत्वम् उपपद्यते इति, स च पूर्वप्रैषो जीवतो अजीवतश्च तुल्यः। तस्माज्जीवन्निव अयमपि कर्त्तेति। अथोच्येत, जीवतः सत्त्वात् कर्तृत्वमुपपद्यते इति। एतदपि तुल्यमेव, जीवतोऽपि पुरुषः कर्त्ता न शरीरं, स च पतितेऽपि शरीरे पुरुषोऽस्ति। तस्मात् स एव परिसमाप्तौ कर्त्तेति। अथोच्येत, याजमानाश्च वाग्यतश्च हि दिष्टगतो उत्तरं तन्त्रं कर्त्तुम्, अतस्तयो

दको न प्रापयति इति । न एतदेवं, याजमानवर्जं प्रापयिष्यति नः, तस्माददोषः । अथ वा, प्रत्यक्षमेव परिसमाप्तिर्वचनं, ब्राह्मणाः संस्थापयत मे यज्ञम् इति, तत्सामर्थ्यादेव याजमानं भविष्यति ॥ (१०।२।२३ अ०) ॥

यजमानस्य दिष्टगतौ सर्वस्वारस्य शुक्रस्पर्शादियोग्याङ्गायनुष्ठानाधिकरणम ।

गते कर्मास्थियज्ञवत् ॥ ५८ ॥

अस्ति सर्वस्वारः क्रतुः शुनःकर्णोऽग्निष्टोमः, मरणकामो हि एतेन यजेत, यः कामयेत अनामयः स्वर्गं लोकमियाम् इति । तत्र दिष्टगतौ यजमानस्य सत्यां किं कर्त्तव्यम्, ? इति प्रश्नः, भवति चादर्शयित्वापि द्वौ पक्षौ, प्रश्नेनोपक्रमः । पक्षद्वयेऽपि प्रतिभाति भवति संशयः, सर्वाप्रसिद्धावपि भवति । यथा को नामायं पर्वतः ? का नामेयं नदी ? किमिदं फलम् ? इति । तदभिधीयते, गते कर्म्म अस्थियज्ञवत् दृष्टां गतिं गते यजमाने अस्थियज्ञवत् कर्म भविष्यति । यथा अस्थियज्ञे क्रत्वर्थं क्रियते नान्यत् अस्थिभिः, एवं दिष्टामपि गतिं गते क्रत्वर्थं शवेन कारयितव्यं नान्यत् । यथा, शुक्रं यजमानोऽन्वारभते, यजमानेन सम्मिता औदुम्बरी भवति इति ॥ (१० । २ । २४ अ०) ॥

सत्रमारे यजमानस्य दिष्टगतावपि आयुराशमनाधिकरणम् ।

जीवत्यवचनमायुराशिपस्तदर्थत्वात् ॥५९॥ (पू०)

सर्वस्वारे एव जीवति यजमाने भवत्येव संशयः, आशास्ते यजमानः इति किमायुराशीर्वक्तव्या, उत न ? इति । किं प्राप्तम् ?, जीवति अवचनम् आयुराशिषः । कुतः ? । तदर्थत्वात्, यत्रायुराशास्ते यजमानस्तत्र प्रस्तर प्रयच्छत एवकामो यजमान इत्यावेदयितव्यं भवति, तत् यजमानः कथं प्राप्नुयात् इति । स च अयमत्र यजमानो विपरीतकामो, मरणकामः । तस्मादायुराशीस्तत्र न वक्तव्या ।

वचनं वा भागित्वात् प्राक् यथोक्तात् ॥ ६० ॥ (सि०)

उच्यते, वक्तव्या आयुराशीः, भागी हि आयुराशी र्यांद । आर्भवे प्रस्तूयमाने यजमानस्य दिष्टा गतिः प्रार्थयितव्या भवति । प्राक् आर्भवकालादायुराशास्ते यजमानः, आर्भवकाल यावज्जीव्यासम् इति । चोदकेनैव मनुग्रहीष्यते । तस्मादत्रापि आयुराशीर्वक्तव्या इति । (१० । २ । २५ अ०) ।

द्वादशाहे ऋतुयाज्यानुष्ठानाधिकरणम् ।

क्रिया स्यादधर्ममात्राणाम् ॥ ६१ ॥

अस्ति द्वादशाहः, द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुः इति। अस्ति तत्र चोदकप्राप्तं धर्ममात्रं किञ्चित्, यथा ऋतुयाज्या, वरणम्, आत्रेयहिरण्यदानञ्च। तत्र संशयः किं धर्ममात्रं कार्य्यं, न? इति। किं प्राप्तम्? स्वयंकर्तृकत्वात् सत्रस्य, वरणं दानञ्च निवर्त्तते इत्युक्तम्। न च, अन्यद्वचनमस्ति, कर्त्तव्यमिति, यावानेव श्रुतस्य उत्सर्गे दोषः, तावान् अश्रुतकल्पनायाम्। तस्मान्न कर्त्तव्यमिति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, क्रिया स्याद्धर्ममात्राणां, यदि वरणं दानं वा, न भवत्यानर्थ्यं, तत् स्वयकर्तृकेऽपि न विरोधमुपैति। तस्माच्चोदकानुग्रहाय क्रिया स्यादिति॥ (१०।२।२६ अ०)॥

पवमानेष्टौ निर्वापानुष्ठानाधिकरणम्।

गुणलोपे च मुख्यस्य॥ ६२॥

सन्ति अग्न्याधाने पवमानेष्टयः, यः अग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्, अग्नये पावकायाग्नये शुचये इति। तत्र चोदकेन प्राप्तम् अग्निहोत्रहवण्या हवींषि निर्वपेत् इति, तत्र तावदग्निहोत्रस्य कालः, तस्मादग्निहोत्रहवणी नास्ति पवमानेष्टिषु, तदभावे किं निर्वापोऽपि न कर्त्तव्यः, उत कर्त्तव्यः? इति। किं प्राप्तम्?, यथाश्रुतोऽसौ न शक्यते कर्त्तुं, न चायथाश्रुतेन कृतेन किञ्चिदस्ति प्रयोजनम्। तस्माद्विगुणत्वान्न कर्त्तव्य इति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, गुणलोपे च मुख्यस्य क्रिया स्यात् इति। गुणोऽग्निहोत्रहवणी, प्रधानं निर्वापः, यदि निर्वापो न सम्भवेत्, ततस्तदसम्भवात् अग्निहोत्रहवण्यपि न सम्भवतीति निवर्त्तेत। न तु गुणलोपे मुख्यं न सम्भवतीति। तस्मान्निर्वापः कर्त्तव्यः, अग्निहोत्रहवणीसाधनता च तस्य न सम्भवतीति निवर्त्तते॥ (१०।२।२७ अ०)॥

वाजपेये मुष्टिलोपाधिकरणम्।

मुष्टिलोपात्तु संख्यालोपस्तद्गुणत्वात् स्यात्॥ ६३॥ (पू०)

अस्ति वाजपेयः, यदि वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत इति। तत्र श्रूयते, नैवारः सप्तदशशरावः चीरे चरुर्भवति इति। अस्ति तु प्रकृतौ सङ्ख्या मुष्टयश्च, चतुरो मुष्टीन्निर्वपति इति, उभयं चोदकेन प्राप्तम्। तत्र संशयः, किं सङ्ख्यानुग्रहो मुष्टिलोपः, उत मुष्ट्यनुग्रहः सङ्ख्यालोपः? अथ वा किं सङ्ख्यालोपः? अथ वा किं सङ्ख्याया मुष्टीनाञ्च लोपः? अथ वा अन्यतरलोपः? इति। किं प्राप्तम्? अन्यतरलोप, इति यदि वा मुष्टिषु, यदि वा सङ्ख्यायाम्। कुतः?। नियमकारिणः शब्दस्याभावात् अनियम इति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, मुष्टिलोपः स्यात्, सङ्ख्यानुग्रहश्चेति। कुतः?। मुख्यत्वात् सङ्ख्यायाः, पूर्वं हि सङ्ख्या निपतति, सा पूर्वमेव अवगम्यते, न तदवगमकाले सङ्ख्याविज्ञानस्य

परिपन्थि किञ्चिद्विज्ञानमस्ति, तस्मिन्निष्प्रुतिद्वन्द्वे सङ्ख्या-विज्ञाने प्राप्ते मुष्टिविज्ञानमापतति, तत् सङ्ख्याविज्ञानपरि-पन्थितां नाचरितुमर्हति । तस्माद् यथन्यत्वान्मुष्टीनां लोप । मुख्यार्थत्वात् सङ्ख्यानुग्रह । तदुक्त, मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकवत इति ।

एव प्राप्ते ब्रूम', मुष्टिलोपेन सङ्ख्या लोपमर्हति इति । कुत ? । तद्गुणत्वात, मुष्टिगुणो हि सङ्ख्या श्रूयते, चतुरो मुष्टी इति, चतु सङ्ख्याविशिष्टा मुष्टय' कथ भवेयुरिति सङ्ख्या उच्चार्यते, न स्वार्थे । तस्मात सङ्ख्या पूर्वनिर्दिष्टा अनिर्दिष्टेव, सा हि परविशेषणार्थमेवोच्चार्यते, तेन नैव तस्या अनुग्रह कार्य, मुष्टिलोपे सति तदधिकरणा सङ्ख्या अधिकरणाभावान्निवर्त्तते । अन्याधिकरणायां क्रियमाणायां न प्रकृतिवत् कृता स्यात् । सङ्ख्यालोपे पुनर्मुष्ट्यो निर्वापाधिकरणा श्रूयमाणा अधिकरणा-निवृत्त्या न निवर्त्स्यन्ति । तस्मान्मुष्टिगुणत्वात सङ्ख्या निव-र्त्तेत न मुष्टय । तदुक्तम, गुणविरोधे च तादर्थ्यात इति ।

•न निर्वापशेषत्वात् ॥ ६४ ॥ (सि०)

नैतदेव, न सङ्ख्या मुष्टिषु श्रूयते, यदि मुष्टिषु श्रूयेत, तद्गुणत्वान्निवर्त्तेत । क्व तर्हि श्रूयते ? । निर्वापे । कथम ? । नैवमभिसम्बन्ध क्रियते, चतुरो मुष्टीरिति, कथ तर्हि ?, चतुरो निर्वपति इति, मुष्टिगुण सङ्ख्यागुणश्च निर्वापो निर्दिश्यते, क्रियासम्बन्धे हि द्वितीया विभक्ति भवति । कथम् ? । कारकविभक्तिर्हि सा, कारक क्रियाया

एव भवति, न द्रव्यस्य। अतः चतुःसङ्ख्या श्रुत्या अवगता निर्वापस्य, वाक्येन मुष्टीनां, वाक्याच्च श्रुतिर्बलीयसी। तस्मात् सङ्ख्यानुग्रहान्मुष्टीलोप एव इति।

संख्या तु चोदनां प्रति सामान्यात् तद्विकारः संयोगाच्च परं मुष्टेः ॥ ६५ ॥ (द्वि० पू०)

तुशब्दः एतं पक्षं व्यावर्त्तयति। न सङ्ख्यानुग्रहो मुष्टिलोप इति, किं तर्हि? सङ्ख्या सङ्ख्या निवर्त्तते, शरावैश्च मुष्टयः। कथम्?। सामान्यात्, निर्वापसाधनं द्रव्यं प्रकृतौ मुष्टयः, तासां परिच्छेदिका चतुःसङ्ख्या, इह सप्तदशसङ्ख्याकः शरावद्रव्यकश्चरुर्भवतीति श्रूयते, तत्र मापनार्थं मुष्टिद्रव्यं मापनार्थैः शरावैर्निवर्त्यते, तत्परिच्छेदनार्था चतुःसङ्ख्या परिच्छेदार्थया सप्तदशसङ्ख्यया निवर्त्यते। तद्यथा इदं दधि घृतं शाकमिमे शालयः, देवदत्तो भोजयितव्यः, देवदत्तवद् यज्ञदत्तस्तैलेनेति भोजने यत् घृतेन शक्यते कर्त्तुं, तत् तैलेन क्रियते। तस्माद् यद्यपि न श्रूयते तैलेन स्नेहयितव्यम् इति, तथापि समानकार्यत्वात् तैलं घृतस्य विनिवर्त्तकं भवति। एवं सङ्ख्यापरिच्छेदं कुर्वती परिच्छेदिकाया एव सङ्ख्याया निवर्त्तिका भवितुमर्हति। परं च शरावद्रव्यं मुष्टेः निवर्त्तकं संयोगात्। तस्मात् प्राकृती सङ्ख्या प्राकृतं च द्रव्यं निवर्त्तते।

न चोदनाभिसम्बन्धात् प्रकृतौ संस्कारयोगात् ॥ ६६ ॥ (सि०)

न एतदेवम्। चोदनेति याग ब्रूमः। यागसम्बद्धा हि समदग्धसङ्ख्या शरावद्रव्यञ्च, प्रकृतौ निर्वापसंस्कार सम्बद्धा चतुःसङ्ख्या मुष्टिद्रव्यञ्च, न चान्यत्र क्रियमाणं समानकार्य्यमपि अन्यत्र निवर्त्तकं भवति, यस्य हि प्रत्यक्षश्रुतेन चोदकप्राप्तस्य कार्य्यमभिनिर्वर्त्त्यते, तेन च यागे क्रियमाणे निर्वापकार्य्यं निवर्त्त्यते। तस्मान्निर्वापप्राप्त किञ्चिदपि अनेन न निवर्त्त्यत इति। विरोधात्तु चतुर्भिर्मुष्टिभिर्निरुप्यमाणं द्रव्यं न समदग्धशराव भवति, तस्माद्विरोधात् अन्यतर निवर्त्त्यते द्रव्यं सङ्ख्या वा, तत्र चतुःसङ्ख्यानुग्रहान्मुष्टिलोपो न्याय्यतर इति॥ (१०।२। २८ अ०)॥

धेनुमालभेतेत्यादिश्रुतौ धेन्वादिशब्दाना गवाचित्ताधिकरणम्।

औत्पत्तिके तु द्रव्यतो विकारः स्यादकार्य्यत्वात्॥ ६७॥

कश्चित् श्रूयते, द्यावापृथिव्या धेनुमालभेत मारुत वत्समैन्द्र ऋषभम् इति। तदत्र संशय, किमजा धेनुवत्सर्षभाः, उत गावः? इति। किं प्राप्तम्?, चोदकानुग्रहाय अजा इति, गुणनिमित्तास्ते शब्दाः, स गुणश्चोदकेन प्राप्ते द्रव्ये आवेशयितव्यः। ननु गवि गुणमाहुस्ते शब्दाः। सत्य गवि आहुः, नतु गौरत्र प्रत्यक्षेण वचनेन, चोदकेन वा। स एष गुणवचनो यद्यपि श्रुत्या गोधिष्ठान गुण वदति, वाक्येनालभद्रव्यम् आस्कन्दति, तथापि

गोद्रव्यस्याभावात् आलम्भतिवाक्यमेव गृह्यते न श्रुतिः। अपि च धानवर्णोवचना एते शब्दाः, गुणानाममूर्त्तत्वात् न क्रियया सम्बध्यन्ते, द्रव्येणैषां सम्बन्धो भवति, चोदक प्राप्तञ्च द्रव्यम्। तेनैषां सामानाधिकरण्यम्। यथा अवी द्वे धेनू ददाति, तस्य पुरुषी धेनुर्दक्षिणा। तथा अजर्षभस्य अजिनमवस्तृणाति इति धानवर्णोवचन शब्दस्तदेक-वाक्यगतनैव द्रव्येण सम्बध्यते। एवमिहापि चोदक प्राप्तेन द्रव्येण सम्भन्त्स्यत इति। तस्मादजा धेनुवत्स ऋषभा इति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, औत्पत्तिके एतस्मिन् उत्पत्त्यैव जाति विशिष्टे गुणशब्दे द्रव्यता विकारः स्यात्, द्रव्यमपि विकुर्यात् न गुणमात्रं, यदेतज्जातिविशिष्ट धान वयश्च, न तद् अजपशुषु शक्यं कर्त्तुं, गोपशुष्वेव तद् भवति। नन्वत्र यदपि स्यात् शक्यमावेशयितुं, तद् आवेशयिष्यति, यत्र अशक्यं, तत् प्रमादिष्यते, यथा अजा धेनुवत्सर्षभा इति। उच्यते विस्पष्टस्तत्र अजशब्देन धेन्वादीनामेकवाक्यभावः, इह चोदकेन अजद्रव्यं, चोदकश्च विरोधे सति न अजद्रव्यं प्रापयति। न च धेन्वादीनां द्रव्येण सम्बन्धः, कारक विभक्तिरेषा आलम्भेन सम्बन्धं करोति। अपि सा च श्रुतिः, द्रव्यसम्बन्धो वाक्येन स्यात्, तच्च दुर्बलं श्रुतेः। तस्मिंश्च जातिविशिष्टे गुणे आलम्भसंयुक्ते सति न शक्यम् अजाद्रव्येण भवितुम्। न च चोदकापेक्षया प्रत्यक्षा जातिरुत्स्रष्टुं शक्यते। तस्मात् गावो धेन्वादयो भविष्यन्तीति। (१०।२।२८ अ०)।

वायव्य श्वेतमालभेतेत्यनेन अजस्यैवालम्भनाधिकरणम्।

नैमित्तिके तु कार्य्यत्वात् प्रकृतेः स्यात् तदापत्तेः॥ ६८॥

इदमामनन्ति, वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः इति। अत्र संशयः, किमिहापि नाजः पशुः कर्त्तव्यः, उत अज‌ पशुः? इति। उच्यते, औत्पत्तिकोऽयं श्वेतगुणसम्बन्धे श्वेतशब्दः, अतो यः कश्चित् श्वेतगुणसम्बद्धं, स आलभ्यः, न हि श्वेतशब्द प्रत्यक्षः सन् कुतश्चित् श्वेत द्रव्यात् चोदकेन निवर्त्तयितव्यं। तस्मात् अजो गौरन्यो वा श्वेत आलब्धव्य इति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, नैमित्तिके एतस्मिन् श्वेतगुणनिमित्तके द्रव्ये श्वेतशब्दे सति गुणमात्रं विक्रियते, न ह्यत्र जातिविशिष्टं द्रव्यं प्रतीयते, यदेव आलम्भसाधनभूतं तदेव परिच्छेत्तव्यं, इत्येतद्वाक्यादवगम्यते। यथास्य चोदकप्राप्तं द्रव्यं साधनमविरुध्यमानं श्रुत्या प्राप्नोति, तदयं श्वेतशब्दः परिच्छेत्स्यति। ननु अजादन्यान्यपि द्रव्याणि परिच्छेत्तुमयं शक्नोति। न ब्रूमो न शक्नोति, न तेन परिच्छिन्नेन प्रयोजनमस्ति। तस्मात् प्रत्यक्षोऽपि श्वेतशब्दः छागमेव परिच्छिन्द्यात् नान्यं पशुमिति। (१०। २। ३० अ०)।

साद्यस्के विघायाञ्च खलेवाल्यास्तण्डुलत्व च यथाक्रम खादिरत्वव्रैहत्व-
नियमाधिकरणम् ।

विप्रतिषेधे तद्वचनात् प्राकृतगुणलोपः स्यात् तेन च कर्मसंयोगात् ॥ ६९ ॥

साद्यस्के श्रूयते, खलेवाली यूपो भवति इति । तत्र सन्देहः, किं खादिरचोदकेन प्राप्येत, स खलेवाली कर्त्तव्यः, अथ न प्राप्येत, खादिरी अखादिरी वा खलेवाली स्यात् ? इति । तथा विघायां श्रूयते, दधि मधु घृतमापो धानाः तण्डुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यं भवति इति । तत्रापि सन्देहः, किं व्रीहयश्चोदकेन प्राप्यन्ते, व्रैहास्तण्डुलाः कर्त्तव्याः, उत न प्राप्यन्ते, व्रैहा अव्रैहा वा तण्डुला उपादातव्याः ? इति ।

किं तावत् प्राप्तम् ? खादिरादिः खलेवाली कर्त्तव्या, व्रैहास्तण्डुलाः कर्त्तव्याः, चोदकेन खादिरादयो व्रीहयश्च प्राप्नुवन्ति । एवं चोदकानुग्रहो भविष्यति, तेषां प्राप्तानां खलेवालीत्वं विधीयते, यो यूपः स खलेवाली कर्त्तव्य इति । प्रकृते, हि यूपः खलेवाली कर्त्तुं, न खलेवाली केनचित्प्रकारेण यूपो भवति, खादिरादीनां हि काष्ठानां संस्कारैर्यूपः क्रियते छेदनादिभिः, न लव्येषाम् । तत्र यूपो भवति इति यूपकार्ये भवतीत्युक्तं स्यात्, तथा लक्षणाशब्दो भवेत्, व्रीहीणामपि तण्डुलाश्चोदकेन प्राप्ता एव,तेषां तद्भूतानां पिष्टभावं प्रत्याख्याय देवतासम्बन्धः क्रियते । तस्मात् खादिरादयः खलेवालीत्वमापादयितव्याः, व्रीहयश्च तण्डुलभावमापादयितव्या इति ।

एव प्राप्ते ब्रूमः, विप्रतिषेधे एतस्मिन् प्राकृतस्य गुणस्य लोपः स्यात्। कथं विप्रतिषेधः?। तद्वचनात्, खले वाल्या यूपता विधीयते, न यूपस्य खलेवालीता, तथा अव्यवहितेन भवतिना सम्बन्धात् प्रत्यक्ष वाक्यम्, इतरथा व्यवहितेन परोक्षं स्यात्। खलेवालीशब्दस्य यः खले वारणे प्रवर्त्तते तस्य वाचकः, तथाभूतस्य यूपकार्य्ये विनियुज्यते, या खलेवाली स यूप इति, शक्यते च यूपकार्य्ये विनियोक्तुम्। यत्तु, यूपशब्दः कार्य्यलक्षणार्थ इति, व्यवधानालक्षणापि ज्यायसी, प्रत्यक्षं हि लक्षणायां, परोक्षं व्यवधाने वाक्यम्। तस्मात् यज्जातीयस्य वृक्षस्य खलेवाली कृता, तज्जातीयस्य यूपकार्य्ये विनियोक्तव्या, नैनां चोदको विशेषे अवस्थापयितुं शक्नोति, प्रत्यक्षा हि श्रुतिः, तथा चोदकेन बाधिता स्यात्। तस्मान्न खादिरादिनियम इति। (१०।२।३१ अ०)।

खलेवाल्या तक्षणाद्यननुष्ठानाधिकरणम्।

परेषां प्रतिषेधः स्यात् ॥ ७० ॥ (सि०)

खलेवाल्यामेव संशयः, किं तक्षणं जोषणमुच्छ्रयणमित्येवमादयः पदार्थाः कर्त्तव्याः, न? इति। किं प्राप्तम्? चोदकानुग्रहाय कर्त्तव्या इति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, परेषां प्रतिषेधः स्यात् इति। तथा भूतस्य हि यूपकार्य्ये विनियोगे कृतकृतः शास्त्रार्थो भवति,

कृतं शास्त्रार्थे स अपरस्मै गुणाय यतितव्यम्। अपि च तक्षणादीनि यूपकारणानि, न चात्र यूपे योजनम्, अयूपो हि यूपकार्ये विनियोगयितव्यः। तस्मात् तक्षणादयो न कर्त्तव्या इति।

प्रतिषेधाच्च ॥ ७१ ॥ (हे०)

इतश्च न कर्त्तव्याः, विप्रतिषेधः कृतो भवेत्, क्रियमाणेषु तस्याः खलेवाल्याः, यत् खाद्यं खलेवारणप्रवृत्तं, सा खलेवाली, तादृश्येवोपादातव्या, तक्षणे क्रियमाणे सा विनश्येत्, द्रव्यान्तरं जायेत? यत् न खले वारणे प्रवृत्तम्। शोषणं तु भटावसरमेव, शोषितं तद् यथार्थेनैव, हृतायाः हि शोषणं न तु विकारस्य। उच्छ्रयणं चोच्छ्रिताया अशक्यमेव। तस्मात् तक्षणादयो न कर्त्तव्या इति। (१०।२।२२ अ०)॥

खलेवाल्यां पर्य्यग्न्यादिसंस्काराणामनुष्ठानाधिकरणम्।

अर्थाभावे संस्कारत्वं स्यात् ॥ ७२ ॥

खलेवाल्यामेव सन्देहः, किं मैत्रावरुणदण्डेन भूमेः समक्रिया, पङ्क्तिरवरोधनं, बलवदवधानमञ्जनमित्येवमादयः पदार्थाः कर्त्तव्याः, उत न? इति। किं प्राप्तम्? न कर्त्तव्या इति, परेणां प्रतिषेधः स्यात् इत्युक्तम्। यादृशः खले वारणे वर्त्तते, तादृश एव यूपकार्ये विनियोक्तव्यः अयूपः, यूपार्थाय चोदकप्राप्ताः संस्काराः तस्मिन् निवर्त्तरन् इति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, अर्थाभावे कार्य्याभावे यदि खलेवाल्यास्तैः संस्कारैः कार्यं न भवति, ततो यूपत्वमेव तेषां निमित्तं स्यात्, खलेवाल्यां न भवेयुः, इह पुनर्भूमेः समक्रियया अद्भिरवसेचनेन बलवदवधानेन च कार्य्यमस्ति द्रार्ढ्यं, शिथिला हि सा खले वारणे न भवति, न च खलेवालीत्वमुपपन्नन्ति। तस्मात् कर्त्तव्याः। अञ्जनमपि अनुपघातकं चोदकप्राप्तं क्रियमाणमधिकाय गुणाय स्यान्न दोषाय। तस्मात् तदपि कर्त्तव्यमिति॥ (१०।२।२३अ०)॥

महापितृयज्ञे धानासु अवघातानुष्ठानाधिकरणम्।

अर्थेन च विपर्य्यासे तादर्थ्यात् तत्त्वमेव स्यात्॥ ७३॥

अस्ति महापितृयज्ञः, सोमाय पितृमते षट्कपालं पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धानाः पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्योऽभिवान्यायै दुग्धे मन्थम् इति। धाना इत्यत्र सन्देहः, किं धानासु हन्तिः कर्त्तव्यः, उत न? इति। किं प्राप्तम्? न कर्त्तव्य इति। कुतः?। विघातात्, क्रियमाणे हन्तौ धानात्वं विहन्येत सक्तवो हि भवेयुस्तस्मात् न कर्त्तव्या इति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, उक्तम् अविघातकम् अधिकाय गुणाय कर्त्तव्यम् अञ्जनवत् इति। आह अञ्जनम् अविघातकं,

इदं परिचोदनोत्तरं सूत्रं, ननु एषां कर्म चोदयितुं सामर्थ्यं नास्ति। कथमिति। नैतस्माद्वाक्यादिदमव गम्यते, यागं करोति इति, कथं तर्हि ?, यागे एकादश सङ्ख्यां करोति इति, यागे गुणवत्तां भावयतीति गुण शब्दश्रवणात्, यागसत्तायां भाव्यमानायां गुणशब्दश्रवण मनर्थकं स्यात्। तस्माद् गुणविधिस्वरूपा एते शब्दा इति। प्रत्युच्यते, अस्त्येतेषां चोदनाप्रभुत्वे सामर्थ्यं, प्रभवन्त्येते कर्म चोदयितुम्। कुतः ?। आख्यातशब्दा ह्येते, आख्यातशब्दाश्च कर्मणः चोदकाः समधिगताः, भावार्थाः कर्मशब्दाः (२।१।१सू०) इति। त एते सगुणं कर्म चोदयिष्यन्ति। यागः कर्त्तव्यः, एकादशसङ्ख्या चैवं सर्वत्र। तस्मात् कर्मचोदका एते शब्दाः। इतिकर्त्तव्यता न प्राप्नोति इति।

प्रधानं त्वङ्गसंयुक्तं तथाभूतमपूर्वं स्यात् तस्य विध्युपलक्षणात् सर्वो हि पूर्ववान् विधिरविशेषात् प्रवर्त्तितः ॥ ४ ॥ (सि०)

न त्वेतदस्ति, इतिकर्त्तव्यता न प्राप्यते कर्मान्तरादि इति। प्रधानं प्राकृतम् अङ्गसंयुक्तं तथाभूतमपूर्वम् इति वैकृतं स्यात्। उक्तमेतद् विध्यन्तो वा प्रकृतिवच्चोदनायां प्रवर्त्तते, तथा हि लिङ्गदर्शनम् (७।४।१०सू०) इति। तस्य प्राकृतस्य कर्मणो विधिः वैकृतेषु कर्मसु, वैधुविदुपलब्धे ...सर्वः वैकृतो विधिः पूर्ववान् प्रकृतिपूर्वक इति

इदं परिचोदनोत्तरं सूत्रं, ननु एषां कर्म चोदयितुं सामर्थ्यं नास्ति। कथमिति। नैतस्माद्वाक्यादिदमव-गम्यते, यागं करोति इति, कथं तर्हि ?, यागे एकादश सङ्ख्यां करोति इति,' यागे गुणवत्तां भावयतीति गुण शब्दश्रवणात्, यागसत्तायां भाव्यमानायां गुणशब्दश्रवण-मनर्थकं स्यात्। तस्माद् गुणविधिस्वरूपा एते शब्दा इति।

अत्रोच्यते, अस्त्येतेषां चोदनाप्रभुत्वे सामर्थ्यं, प्रभ-वन्त्येते कर्म चोदयितुम्। कुतः ?। आख्यातशब्दा ह्येते, आख्यातशब्दाश्च कर्मणः चोदकाः समधिगताः, भावार्थाः कर्मशब्दाः (२।१।१सू०) इति। त एते सगुणं कर्म चोदयि-ष्यन्ति। यागः कर्त्तव्यः, एकादशसङ्ख्या चेत्येवं सर्वत्र। तस्मात् कर्मणश्चोदका एते शब्दाः। इतिकर्त्तव्यता न प्राप्नोति इति।

प्रधानं त्वङ्गसंयुक्तं तथाभूतमपूर्वं स्यात् तस्य विध्युपलक्षणात् सर्वो हि पूर्ववान् विधिरवि-शेषात् प्रवर्त्तितः ॥ ४ ॥ (सि०)

न त्वेतदस्ति, इतिकर्त्तव्यता न प्राप्यते कर्मान्तराणि इति। प्रधानं प्राकृतम् अङ्गसंयुक्तं तथाभूतमपूर्वम् अपि वैकृतं स्यात्। उक्तमेतद् विध्यन्तो वा प्रकृतिवच्चोदनाया प्रवर्त्तेत, तथा हि लिङ्गदर्शनम् (७।४।१०सू०) इति। तस्य *प्राकृतस्य कर्मणो विधिः वैकृतेषु कर्मसु,केषुचिदुपलक्ष्यते।* तस्मात् सर्वः वैकृतो विधिः पूर्ववान् प्रकृतिपूर्वकः, अविशेषात्

प्रवर्त्तितः चोदकादवगम्यते, तस्मात् इहापि प्राकृती इति-कर्त्तव्यता प्राप्यते। यदुच्यते, प्रयाजादिभिर्निराकाङ्क्षत्वात् प्रकृती इतिकर्त्तव्यता न प्राप्यते इति। स्यादेतदेव, यदि यागो विधीयते, यागे हि विधीयमाने एकादश, नव, हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे इत्येतानि पदान्यनर्थकानि भवेयुः, न च शक्यते वदितुमेकादशादीनि अनूद्यन्ते इति, अपूर्वाणि हि तानि अवश्य विधातव्यानि, तानि च वाक्येन यागे। अथ यागो विधीयते, यागे च सङ्ख्या, तथा वाक्य भिद्येत। तस्माद् इतिकर्त्तव्यतायां प्राप्तायां गुणविधय एते इति।

न चाङ्गविधिरनङ्गे स्यात्॥ ५॥ (१म यु०)

इतश्च गुणविधय इति। न हि अनङ्गे कर्मणि अङ्गस्य विशेषविधिः स्यात्। भवति च विशेषविधिः, आश्ववालः प्रस्तरः इति। न ह्यसति प्रस्तरे प्रस्तरविशेषः शिष्येत, यथा यस्य नास्ति पुत्रो, न तस्य पुत्रस्य क्रीडनकानि क्रियन्ते। एवमिहापि प्रस्तरस्याश्ववालता न विधीयेत। तस्माद् गुणविधय इति।

कर्मणश्चैकशब्द्यात् सन्निधाने, विधेराख्यासंयोगो गुणेन तद्विकारः स्यात् शब्दस्य विधिगामित्वात् गुणस्य चोपदेश्यत्वात्॥ ६॥ (२य यु०)

अयत्वपरो विशेषः; प्रधानकर्मणो गुणकर्मणश्च एक-

शब्दात्, प्रयोगवचनेन हि एकेन शब्देनाङ्गप्रधानानि उच्यन्ते, तस्मात् प्रधानवचने सन्निहितानि अङ्गानि, तेषु सन्निहितेषु गुणविधिर्नाम गृहीत्वा अभिसम्बन्धो भवति, यः प्रयाजसञ्ज्ञको यागः, तत्र गुण इति। एवं सर्वत्र यागे गुणेन तद्विकारः स्यात्, सङ्ख्यया मन्त्रेण च सङ्ख्यान्तर मन्त्रान्तरञ्च विक्रियेत। प्रयाजादिविधिगामी हि शब्दः, गुणोपदेशश्च, नानर्थकं पुनर्वचनम्। तस्माद् इतिकर्त्तव्यता प्राप्यते, प्राप्ताया गुणविधय इति।

अकार्य्यत्वाच्च नाम्नः ॥ ७ ॥ (इय यु०)

न च शक्यते वदितुं, नामनाभिसम्बन्धोऽयं विधीयते इति, अन्या हि वचनव्यक्तिः शब्दार्थसम्बन्धे विधीयमाने भवति, एकादश यागान् करोति, ते च प्रयाजानुयाज सञ्ज्ञका भवन्ति इति, वाक्यं हि अस्या वचनव्यक्तौ भिद्येत। अथ पुनरेषां प्रसिद्धनामकानाम् उच्चारणं गुणविधानार्थं, तस्मादपि इतिकर्त्तव्यता प्राप्यते, गुणविधयश्चैते इति।

तुल्या च प्रभुता गुणे ॥ ८ ॥ (१ म आ० नि०)

इद पदेभ्यः केभ्यश्चिदुत्तरं सूत्रम्। कानि तानि पदानि ?। यदुक्तं, प्रयाजानुयाजा असन्निहिताः, न शक्यते तेषां गुणो विधातुमिति। तत् परिहर्त्तव्यम्।

अत्रोच्यते, तुल्या ह्येषा प्रभुता गुणान् प्रति चोदकस्य, प्राकृतान् गुणान् इह प्रापयिष्यति। ते च प्राप्ता गुणविधानपरे वाक्ये इह गृहीष्यन्ते। यद्वा उत्पाद्य प्राप

यिष्यति, ते गुणवचने न सम्भन्त्स्यन्ते इति। तत्रोत्पन्नानां प्राप्तिर्लघीयसी। प्राकृतान् प्राप्य कृतार्थः शब्दो नापूर्वान् उत्पादयितुं शक्नोति। इदम् अधुनातनवचनम् उत्पादकमिति चेत्। न एतदेवं, गुणसम्बन्धार्थमेव तद्, गुणवचनस्य श्रवणात्। तस्मादपि प्राप्तेषु गुणविधय इति।

अथ यदुक्तं, आख्यातशब्दा एते कर्मणो विधायकाः भावार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रिया प्रतीयेत (२।१।१।सू०) इति। तुल्या एषां प्रभुता आख्यातशब्दानां, ये हि शक्नुवन्ति गुणवचनसहिता गुणं कर्म च विधातुं, शक्नुवन्तितरां ते केवलं गुणं विधातुम्। यो हि पाषाणान् भक्षयति, इयत्कराम्तस्य मुद्गशष्कुल्य इति। तस्मादपि गुणविधय इति।

सर्वमेवं प्रधानमिति चेत् ॥९॥ (२य आ० नि०)

इति चेत् पश्यसि आख्यातशब्दोऽयं गुण विधास्यति इति, एव सति सर्वं प्रधानम् आख्यातशब्दवाच्यत्वात् इति।

तथाभूतेन संयोगाद्यथार्थविधयः स्युः ॥ १० ॥

(आ० नि० यु०)

न हि आख्यातशब्दाभिधानेन प्रधानभूतो गुणभूतो वा अर्थो भवति, यः स्वभावतो गुणभूतोऽर्थः, नासौ आख्याताभिधानेन प्रधानभूतो भवति। तथाभूतेन संयोगे सति आख्यातशब्दभूतेन यथार्थविधयो भवेयुः। यत् प्रधानं तत् प्रधानमेव, यद् गुणभूतं तद् गुणभूतमेव इति।

विधित्वं चाविशिष्टमेवं प्राकृतानां वैकृतैः कर्मणा योगात्तस्मात् सर्वं प्रधानार्थम् ॥ ११ ॥ (४र्थ सू०)

इतश्च पश्यामो गुणविधय इति। कुतः ?। विधित्वं चाविशिष्टं, प्राकृतानां वैकृतैः अर्थवादकर्म्मणा योगो न विशिष्यते, अग्नि स्विष्टकृतं यजति यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै इति प्रकृतौ य एव, स एव विकृतावर्थवादो भवति, अग्नि स्विष्टकृतं यजति यज्ञमेव प्रतिष्ठापयति इति। तथा चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ इति प्रकृतौ, आज्य भागौ यजति चक्षुषी एव नान्तरेति इति विकृतौ। तस्मात् सर्वम् एवंजातीयकं प्रधानार्थं, विकृतौ गुणभूतमिति।

समत्वाच्च तदुत्पत्तेः संस्कारैरधिकारः स्यात् ॥ १२ ॥ (५म सू०)

इतश्च पश्यामो न सर्वं प्रधान, प्रधानार्थमपि किञ्चिदस्तीति। समा हि उत्पत्तिक्रमता प्रयाजानुयाजानां, येनैव क्रमेण प्रकृतौ प्रयाजानुयाजानां सम्स्काराणामधिकारः, तेनैव क्रमेण विकृतौ दृश्यते। कथम् ?। प्रजापति र्यज्ञमसृजत स आज्यं पुरस्तादसृजत पशुं मध्यतः पृषदाज्यं पश्चात् इति। तस्मादाज्येन पुरस्तात् प्रयाजा वर्त्तन्ते पशुना मध्यतः पृषदाज्येन पश्चादनुयाजा वर्त्तन्ते इति प्रयाजानुयाजानां स्वक्रमाणां दर्शने प्रधानार्थत्वे सति

उपपद्यते, न प्रधानत्वे। तस्मान्न सर्वं प्रधानं, प्रधानार्थमपि किञ्चिदस्तीति॥ (१०।३।१ अ०)॥

वायव्यपशौ हिरण्यगर्भं इत्यादिमन्त्रस्योत्तरमाघारे गुणत्वाधिकरणम्।

हिरण्यगर्भः पूर्वस्य मन्त्रलिङ्गात्॥ १३॥ (पू०)

अस्ति वायव्यः पशुः, वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः इति। तत्र श्रूयते, हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे इत्याघारमाघारयति इति। तत्रायमर्थः समधिगतः, प्राप्ते एवाघारे गुणविधिरयम् इति। इदन्तु चिन्त्यते, किं पूर्वस्मिन्नाघारे गुणविधिः, उत, उत्तरस्मिन्? इति। किं प्राप्तम्?। हिरण्यगर्भः पूर्वस्य मन्त्रलिङ्गात्, पूर्वस्य आघारस्य गुणविधिरयम्। कुतः?। मन्त्रलिङ्गात्, एवं मन्त्रार्थो भवति, हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे इत्याघारमाघारयति इत्यत्र मन्त्रे इदमस्ति वचनं, भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् इति, एकः इति च प्रजापतेरभिधानम् इति। स हि प्रजोत्पत्तिसम्भवात् प्राक्, प्रजोत्पत्तेरेकसङ्ख्यायुक्त इति गम्यते, स एव मन्त्रः प्रजापतिमभिवदितुं शक्नोति। प्राजापत्यश्च पूर्व आघारः, तस्माय समर्थः कार्य्यं निर्वर्त्तयितुं, नोत्तरस्मिन्। अतः पूर्वस्य गुणविधिरिति।

प्रकृत्यनुपरोधाच्च॥ १४॥ (यु०)

प्रकृतिवदिति चोदकस्यानुपरोधो भविष्यति, उत्तरस्य

आघारस्य मन्त्रानपनयात्, इतरथा अपनीयेत, जर्हीऽध्वरः इति मन्त्रः। तस्मादपि पूर्वस्य गुणविधिरिति।

उत्तरस्य वा मन्त्रार्थित्वात् ॥ १५ ॥ (सि०)

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। न पूर्वस्य गुणविधिरिति, किं तर्हि? उत्तरस्य गुणो विधीयते, तस्य मन्त्रेणार्थो न पूर्वस्य। कथम्। एवमाम्नायते, हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे इत्याघारमाघारयति इति। कोऽर्थः?। आघारे एताम्-ऋचमुच्चारयति इति। सा उच्चारिता विशिष्टं श्रौतं विज्ञान-मङ्गभूतं करोति, कस्मै देवाय हविषा विधेम इति, एकस्मै देवाय इत्यर्थः। एकारलोपेन एतच्छन्दविज्ञानात् एतदर्थ-प्रत्ययो भवति, एकस्मै देवाय हविर्दातव्यमिति। न च पूर्वस्मिन्नाघारे श्रौतं विज्ञानमङ्गभूतमस्ति, तच्च कल्पयि-तव्यं स्यात्, श्रौतं विज्ञानमङ्गभूत भवति इति, तच्च हिर-ण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे इत्येतेन कर्त्तव्यमिति, कल्पनायां न प्रमाणमस्ति। इदं हि वाक्यं मन्त्रकार्यविशेषस्य विधा-यकं, न मन्त्रकार्यसामान्यस्य नियामकम्। सामान्यं मन्त्रकार्यं पाक्षिकम्। तस्मिन् पाक्षिके मन्त्रकार्ये विशेष-विधानमिति चेत्। आनर्थक्यम्, अप्रमाणपरिग्रहश्च, उप-देशस्य चार्थवत्त्वं, औद्दवाघारविषयत्वात्। तस्मादुत्तरस्य गुणविधिरिति।

यदुक्तं, प्रजापतिवचनोऽयं मन्त्रः इन्द्रमभिवदितुं न शक्तो भविष्यतीति, न एतदेवं, यथा हि प्रजापतिरेक इति सस्तुतः प्रजापतिशब्दत्वात्, एकोऽसौ प्राक् प्रजोत्पत्तेरिति

प्रजापतिरेक आसीदित्युच्यते, एवमिन्द्रोऽपि, ऐश्वर्य्यवचनत्वात् इन्द्रशब्दस्य, सर्वमुत्पादयितुमयम् अजमिति संस्तूयते, क ईं स्तवत् कः पृणात् को यजाति यदुग्रमिन्मघवा विश्वहावेत्। पादाविव प्रहरन्नन्यमन्यं कृणोति पूर्वमपरं शचीभिः (ऋ० ६ म० ४७ सू०) इति। तथा क उ नु ते महिमनः समस्यास्मत् पूर्व ऋषयोऽन्तमापुः। यन्मातरञ्च पितरञ्च साकमजनयथास्तन्वा स्वायाः (ऋ० १० म० ५४ सू०) इति। क ईं स्तवत् कः पृणात् को यजाति इति ऐन्द्रे सूक्ते वचनादैन्द्री ऋक्। क एनं शक्नोति स्तोतुं, को वाऽस्मै ददाति को वा यजतीति सर्वेषामनवक्लृप्तिः, अयमेव सर्वमिदं करोति, यथा गच्छन् कश्चित् पूर्वं पादमपरं करोति अपरञ्च पूर्वम्, एवमयमिदं सर्वं करोति इति। अयं चेत् सर्वं करोतीति, प्राक् करणादेकः। तथा, क उ नु ते महिमनः समस्य इति, कोऽस्य सकलस्य महिम्नः अस्मत्पूर्वेऽप्यृषयोऽन्तं प्राप्तुं शक्नुवन्ति, यन्मातापितरावपि स्वस्माच्छरीराज्जनयसीति मातापितृभ्यामपि पूर्वः, किमुत अन्यस्माज्जनादिति सिद्धमेकत्वमस्येति। सोऽपि प्राक् सर्वोत्पत्तेः, एक एव। अत इन्द्राभिधायिन्येषा ऋक्, तस्मादविरोधः।

विध्यतिदेशात् तच्छ्रुतौ विकारः स्यात् गुणानामुपदेश्यत्वात् ॥ १६ ॥ (१ यु०)

गुणविधिरयमुपदिश्यते, आघारश्रुतौ, स तत्र मन्त्रस्य विकारः स्यात्, उपदेशो हि मन्त्रविशेषोऽत्र उत्तरक्रिया-

प्रकृत्यनुपरोधाच्च ॥ १९ ॥ (यु०)

एवञ्च प्राकृतस्य धर्मस्य प्रापकश्चोदको नोपरोत्स्यते, वेद्यां हवींष्यासादयति, यूपे पशुं नियुञ्जन्ति इति । तस्मादपि क्रियान्तरम् इति ।

विधिस्तु तत्र भावात् सन्देहे यस्य शब्दस्तदर्थः स्यात् ॥ २० ॥ (सि०)

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नासादनान्तरं नियोजनान्तरं चेति, किन्तर्हि ? प्राकृतयोरासादननियोजनयोर्गुणविधिः, तत्र एतदर्थ्यते, हृष्टकार्थिके आसादननियोजने इति । कुतः ? । कार्य्यस्य हृष्टत्वात्, आसादनं समीपानयनं, तस्य होमनिर्वृत्तिर्हृष्टं प्रयोजनं, नियोजनस्यापि पशुनपगमः, एवं चेत्, तस्माद् गुणविधिरितरथ इतरथ । कुतः ? । विधेः आसादननियोजन विधेः तत्र हृष्टत्वात्, चोदकेन तत्र प्राप्तत्वात् । सन्देहे, तत्र गुणविधिः कर्मान्तरमिति, न कर्मान्तरविधान युक्तम्, अप्राप्तस्य हि प्रापनं विधिः, प्राप्ते च चोदकेन आसादननियोजने । तस्मात् यस्य गुणस्य चोदकः शब्दः तदर्थता उच्चारण स्यात् । तस्माद् गुणविधिरिति । अथ यदुक्तं, श्रुतिरेवंविधायिका, लक्ष्यते तु वाक्यम् इति ।' उच्यते, यद्यपि वाक्यं, तथापि अल्पीयसी अहृष्टानुमानकल्पना भविष्यतीति, यावता केवलस्य गुणस्य विधीयमानस्य, न गुणस्य कर्मसहितस्य इति ।

संस्कारसामर्थ्याद्गुणसंयोगाच्च ॥ २१ ॥ (आ० नि०)

अथ यदुक्तं, तीक्ष्णाग्रत्वादुत्करस्य, उपशयत्वाच्च परिधेः, दृष्टकार्य्ये आसादननियोजने न शक्यते कर्त्तुम् इति । अत्रोच्यते, यथा शक्येते उत्करे च परिधौ च आसादन-नियोजने कर्त्तुं, तथा करिष्यते, पृथ्वग्रमुत्करं करिष्यामः, महान्तञ्च परिधिम् । अतः पृथ्वग्रतया स्थविम्ना च गुणेन संयोगादासदननियोजनसंस्कारसामर्थ्यं भविष्यति । तस्मान्न कर्मान्तरम् इति ।

विप्रतिषेधात् क्रियाप्रकरणे स्यात् ॥ २२ ॥ (यु० नि०)

अथ यदुक्तं, यथा सौत्रामणीप्रकरणे धर्ममात्रमासादनं, एवमिहापि इति । तत्परिहर्त्तव्यं, अत्रोच्यते, सौत्रामणीप्रकरणे विप्रतिषेधान्न शक्यं दृष्टकार्य्यकमासादनं कर्त्तुं, तस्मात् क्रियामात्रमदृष्टकार्य्यकं सौत्रामणीप्रकरणे स्यात्, नत्विह दृष्टकार्य्यकमशक्यम् । तस्माद् गुणविधिः ॥ (१० । ३ । ३ अ०) ॥

---

*. [illegible]अधिकरणम् ।

षड्भिर्दीक्षयतीति तासां मन्त्रविकारः श्रुति-संयोगात् ॥ २३ ॥ (पू०)

अस्ति अग्निः, य एवं विद्वानग्निं चिनुते इति । तत्र

टीचाहृतयः, प्राकृत्यो वैकृत्यश्च, आकूतिमग्निं प्रयुजं स्वाहा मनो मेधामग्निं प्रयुजं स्वाहा चित्तं विज्ञातमग्निं प्रयुजं स्वाहा वाचो विधृतिमग्निं प्रयुजं स्वाहा प्रजापतये मनवे स्वाहा अग्नये वैश्वानराय स्वाहा विश्वे देवस्य नेतुर्मर्त्तो वृणीत सख्यम्। विश्वे राय इषुध्यसि द्युम्नं वृणीत पुष्यसे स्वाहा (तै० स० ४ । १ । ८ अ०) इति प्राकृत्य । तथा वैकृत्य., आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहादीक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहा सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहा आपो देवीर्बृहतीर्विश्व-शम्भुवो द्यावापृथिवी उर्वन्तरिक्षं बृहस्पतिर्नो हविषा विधातु स्वाहा विश्वे देवस्य नेतु-र्मर्त्तो वृणीत सख्यं विश्वे राय इषुध्यसि द्युम्नं वृणीत पुष्यसे स्वाहा (तै० स० १ । २ । २ अ०) इति । एताः प्रकृत्य समामनन्ति, षड्भि र्दीक्षयति इति । तत्र संशयः, किं वैकृतीनां प्रयोग., प्राकृतीनां निवृत्ति., अथ वा समुच्चयः प्राकृतीनां वैकृतीनाञ्च ? इति । किं प्राप्तम् ? षड्भिर्दीक्षयतीति तासां प्राकृतीनां आहुतीनां मन्त्रविकार. स्यात्, वैकृतैर्मन्त्रैः प्राकृता निवर्त्तेरन्, श्रुतिसंयोगात्, प्रत्यक्षश्रुतिसंयोगो विकृतानां, षट् वैकृता मन्त्रा , षट्शब्देन वैकृता गृह्यन्ते। तस्मात् प्राकृतानां बाधो न समुच्चय इति ।

अभ्यासात्तु प्रधानस्य ॥ २४ ॥ (सि०)

तुशब्द. पक्षं व्यावर्त्तयति, प्राकृतानां बाध इति, न बाध., समुच्चयः। कुतः ?। सम्भवात्, यत्र हि प्राकृत-

वैकृतयोर्युगपत् न सम्भवः, तत्र वैकृतेन प्राकृतं बाध्यते, समुच्चये हि आवृत्तिः स्यात् प्रधानस्य इति। यत्र पुनरावृत्तिः श्रुता कर्त्तव्यैव, तत्र नैष दोषो भवति, आवृत्तिः प्राप्नोति इति। इह चावृत्तिः श्रूयते प्रधानस्य होमस्य, द्वादश जुहोति इति। अतः सम्भवात् समुच्चय इति।

आवृत्त्या मन्त्रकर्म स्यात् ॥ २५ ॥ (आ०)

नैतदस्ति, समुच्चय इति, प्रत्यक्षश्रुतैर्वैकृतैश्चोदकप्राप्ताः प्राकृता बाध्येरन्। अथ यदुक्तं, सम्भवे सति न बाधितव्याः इति। अत्रोच्यते, नास्ति सम्भवः। कथम्?। वैकृताः षट् मन्त्रा अग्नौ प्राकृतेषु होमेषु प्रत्यक्षेण श्रवणेन विधीयन्ते, ते चेद्धोमाः, वैकृतैर्मन्त्रैर्भवितव्यम्, अभ्यासे सति पुनस्त एव होमा भवन्ति। ते चेद्धोमाः, वैकृतैरेव मन्त्रैर्भवितव्यम्। तस्मात् आवृत्त्या मन्त्रकर्म स्यात्। अतः प्राकृता बाध्येरन्नेवेति।

अपि वा प्रतिमन्त्रत्वात् प्राकृतानामहानिः स्यादन्यायश्च कृतेऽभ्यासः ॥२६॥ (आ० नि०)

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः। प्रतिमन्त्रं आहुतयो भवन्ति। अभ्यासाच्च द्वादशता प्राकृता अपि मन्त्राश्चोदकेन प्राप्ताः, वैकृता अपि श्रवणेन। सर्वाङ्गग्राही च प्रयोगवचन उभयान् सङ्गृह्णाति। समुच्चयासम्भवे च बाधविकल्पौ, न सम्भवति समुच्चये। बाधे हि चोदकप्राप्तिरपरुध्येत। न च होमनिर्वृत्तौ निष्कृष्टा वैकृताः श्रूयन्ते,

तेन होमयेद्रापतितस्ततो वैकृताय साधका इत्यध्यवसेयम्। दीक्षयो हि ते वैकृताः श्रूयन्ते, यद्भिर्दीक्षयति इति। होमप्रयोगवचनस्तु प्रदानार्थान् स्वाहाकारान्तान् सामर्थ्येन सविहितान् गृह्णाति। उभये च प्राकृता वैकृताश्च सविहिताः। तस्मान्न विनिगमनायां हेतुरस्ति, इमान् सङ्गृह्णाति इमान् इति। न च प्रधानावृत्तिरिह दोषो भवति, इत्युक्तमेव, तस्मात् प्राकृतानां मन्त्राणामहानम्। अपि च अन्यायश्च कृतेऽभ्यासः, सकृद्वैकृताः मन्त्राः पठ्यन्ते, तैर्दीक्षितः सम्पादयितव्य इति, सकृत्सम्पादिते तैर्दीक्षिते कृतेऽर्थे पुनरभ्यासो न न्याय्यः। तस्मादपि प्राकृतानामहानम् इति।

पौर्वापर्य्यञ्चाभ्यासे नोपपद्यते नैमित्तिकत्वात् ॥ २७ ॥ (१ यु॰)

अपि च पूर्वापरशब्दौ भवतः, षट् पूर्वान् जुहोति षडुत्तरान् जुहोति इति। न च वैकृतानां केवलानाम् अभ्यस्यमानानां पूर्वापरता उपपद्यते, नैमित्तिकत्वात्, पूर्वनिमित्तो हि उत्तरशब्द उत्तरनिमित्तश्च पूर्वशब्दः। तस्मादपि प्राकृतानामहानमिति।

तत्पृथक्त्वञ्च दर्शयति ॥ २८ ॥ (यु॰)

इतश्च पश्यामः, न निवृत्तिः, समुच्चय इति। कुतः?। तासामाहुतीनां पृथक्त्वं दर्शयति, उभयीर्जुहोति आग्निकीयाध्वरिकीश्च इति। यदुभयेषां मन्त्राणां समुच्चयस्तत्-

स्तेषामाग्निकत्वात् आध्वरिकत्वाच्च भवत्येव निर्देशः, इतरथा सर्वा एवाग्निका भवेयुः, तत्र पृथक्त्वं नोपपद्येत। भवति च पृथक्त्वं, तस्मादनिवृत्तिः, समुच्चय इति।

न चाविशेषाद्व्यपदेशः स्यात् ॥ २८ ॥ (उत्तरं)

इतश्चानिवृत्तिः, समुच्चय इति। कुतः?। व्यपदेशात्, व्यपदेशो भवति, अध्वरस्य पूर्वमथाग्नेरुपाग्नि घ्नेतत्कर्म यदग्निकर्म इति, पूर्वमध्वरस्य अथाग्नेरिति व्यपदेशः समुच्चयेऽवकल्पते, नासति विशेषे। तस्मात् समुच्चय इति॥ (१०।३।४ अ०)॥

पुनराधानेऽग्न्याधानदक्षिणानां निवृत्त्यधिकरणम्।

अग्न्याधेयस्य नैमित्तिके गुणविकारे दक्षिणादानमधिकं स्याद्वाक्यसंयोगात् ॥ ३० ॥ (पू०)

अस्ति पुनराधानं निमित्ते श्रूयते, भाग्ययशः श्रीकामानां पुनरादधीत योऽग्नीनाधाय भाग्यज्यानिं पुत्रज्यानिं वा जीयेत स पुनरादधीत इति। तत्र श्रूयते, पुनरुत्स्यूतं वासो दक्षिणा पुनरुत्सृष्टोऽनड्वान् इति। तथा, आधाने दक्षिणा, एका देया षट् देया द्वादश देयाश्चतुर्विंशतिर्देया शतं देयं सहस्रं देयमपरिमितं देयम् इति। तत्र संशयः, किं पुनराधानेऽग्न्याधानदक्षिणानामनिवृत्तिः, समुच्चयः। अथाग्न्याधेयदक्षिणानां निवृत्तिः? इति। किं प्राप्तम्?, अग्न्याधेयस्य नैमित्तिके पुनराधेये दक्षिणादानमधिकं

नापदेशोऽयम् । प्रमाणान्तरमाद्यायापि अयमर्थः प्राप्तिः, उभयोर्दक्षिणा ददाति, अन्नाधेयिकीः पौनराधेयिकीश्च, अन्वाधेये] अन्वाधेयिकीः, पुनराधेये पौनराधेयिकीः, तदेतत् भूतानुवादमात्रम् । तस्मात् प्राकृतीनां निवृत्तिरिति ।

शङ्कते च निवृत्तेरुभयत्वं हि श्रूयते ॥३३॥ (यु०)

इतश्च प्राकृतीनां निवृत्तिः । कुतः । निवृत्त्याशङ्का-दर्शनात् शङ्कते हि निवृत्तेः इति गम्यते । कथम् ? । उभयत्वं हि श्रूयते, यद् वैकृतीर्ददाति दक्षिणा उभय्योऽपि तेन दक्षिणाः प्रत्ता भवन्ति । ननु उभय्योऽपि प्रदीयन्ते, यत उभय्योऽपि प्रत्ता भवन्तीत्याह । अन्वाधेयिकी हि अन्वाधेये, पुनराधेयिक्यः पुनराधेये । तस्मात् प्राकृतीनां निवृत्तिरिति ॥ (१० । ३ । ५ अ०) ॥

आग्रयणे वासोवत्साभ्यामन्वाहार्यस्य निवृत्त्यधिकरणम् ।

वासो वत्सश्च सामान्यात् ॥ ३४ ॥

आग्रयणं भवति, इत्याग्राय यजमानस्यापराभवाय नवानामैन्द्राग्नः पुराणानामाग्नेयः सौम्यः श्यामाकः वैश्वदेवः पयसि चरुः द्यावापृथिवीय एककपालः इति । तत्र श्रूयते, वासो दक्षिणा वत्सः प्रथमजो दक्षिणा इति । अस्ति तु प्रकृतौ अन्वाहार्यो दक्षिणेति, स इह चोदकेन प्राप्यते । तदत्र संशयः, किं वासो वत्सनन्वाहार्यस्य निवृ

र्त्तकम्? उत अनिवर्त्तकम्? इति। किं प्राप्तम्?। चोदकानुग्रहात् विरोधाभावाच्च अनिवर्त्तकम् इति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, वासो वत्सश्च सामान्यात्। उक्तमधस्तात्, आधानदक्षिणानां पुनराधेये निवृत्तिरिति, चशब्देनान्वादेशः क्रियते, अन्वाहार्य्यस्य निवृत्तिः। कुतः?। कार्य्यसामान्यात्, दक्षिणाकार्य्यं अन्वाहार्य्यः प्रकृतौ, इह वासो वत्सं तस्मिन् कार्य्ये, दक्षिणाशब्दश्रवणात्। तस्मान्न समुच्चयः, निवृत्तिरिति। प्राप्तिर्वा उत्तरविवक्षया क्रियते इति॥ (१०।३।६ अ०)॥

आग्नेयी वासो वत्सयोरन्वाहार्य्यधर्म्मानुष्ठानाधिकरणम्।

अर्थापत्तेस्तद्धर्म्मास्यान्निमित्ताख्याभिसंयोगात्॥

॥ ३५ ॥

तत्रैव वाससि वत्से च संशयः, अन्वाहार्य्यधर्म्मा कर्त्तव्याः, उत न? इति। किं प्राप्तम्? न तावत् न्याय उच्यते, कर्त्तव्या इति, तेनाकर्त्तव्या इति मन्यामहे इति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, अर्थापत्तेस्तद्धर्म्मा वत्सः स्यात्, तद्धर्म्मश्च वासः साधनविशेषनिबन्धना हि ते धर्म्माः, नान्वाहार्य्यनिबन्धनाः। तस्माद् अन्यस्मिन्नपि तत्कार्य्यापन्ने भवितुमर्हन्ति इति। कथं पुनर्वासो वत्सं तत्कार्य्यापन्नम्? इति। निमित्ततया आख्याय परिक्रयेण दक्षिणेति तयाऽभिसंयोगो भवति, वासो दक्षिणा वत्सः प्रथ

मजो दक्षिणा इति। तस्माद्वासो वत्सावन्वाहार्य्यधर्मकौ स्याताम् इति ॥ (१०।३।७ अ०)॥

आग्रयणे वत्से पाकाभावाधिकरणम्।

दाने पाकोऽर्थलक्षणः ॥ ३६ ॥

तत्रैव वत्सः प्रथमजो दक्षिणा इति। तत्रैतत् समधिगत, अन्वाहार्य्यधर्माः कर्त्तव्याः इति। तदिह संशय, किं वत्से पाकः कर्त्तव्यः, उत न ? इति। किं प्राप्तम् ? चोदकानुग्रहात् शक्यत्वाच्च कर्त्तव्यः इति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, वत्सस्य दाने पाको न कर्त्तव्य, अपक्वो हि वत्सो वत्स एव, वत्सश्च श्रूयते न मांस, परिक्रयाय च श्रूयते, न पुरुषसंस्काराय। तस्माच्चोदकः पाकं न प्रापयति, तद्यदि पाकः क्रियेत, अश्रूतः प्राणिवधं चाचारविरुद्धोऽनुष्ठीयेत। तस्मात् पाको न कार्य्य ॥ (१०।३।८ अ०)॥

आग्रयणे वाससि पाकाभावाधिकरणम्।

पाकस्य चान्नकारितत्वात् ॥ ३७ ॥

तत्रैव श्रूयते, वासो दक्षिणा इति। तत्रायमर्थः समधिगतः, अन्वाहार्य्यधर्माः कर्त्तव्या इति, यच पाकः कर्त्तव्य, न ? इति संशयः। अर्थापत्तेः कर्त्तव्यः। इति

प्राप्ते ब्रूमः, न कर्त्तव्यः, अप्रकारितत्वात् इति, अप्रकारितो हि पाकः, न च वासोऽन्नं, न तत्र पाकः शक्यते कर्त्तुम्। तस्मात् तत्र पाको न कर्त्तव्य इति ॥ (१०।३।८ अ०) ॥

आग्रयणे वासो वत्सयोरभिघारणाभावाधिकरणम्।

तथाभिघारणस्य ॥ ३८ ॥

आग्रयणे श्रूयते, वासो दक्षिणा वत्सः प्रथमजो दक्षिणा इति। तत्रायमर्थः समधिगतः, अन्वाहार्य्यधर्मा वाससि वत्से च कर्त्तव्या इति। अथायमर्थः सांशयिकः, किमभिघारणं कर्त्तव्य, न? इति। किन्तावत् प्राप्तम्? अर्थापत्तेः कर्त्तव्यम् इति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, तथाभिघारणस्य। किम्?। अक्रियेति, अभिघारणं हि अन्वाहार्य्ये स्वादिम्ने क्रियते, स्वादिमा हि ओदनस्य परिक्रये उपकरोति, न च, वाससि वत्से च स्वादिम्ना प्रयोजनम्। तस्मात् तत्राभिघारणं न स्यात् इति ॥ (१०।३।१० अ०) ॥

ज्योतिष्टोम गवामेव द्वादशशतस्य दक्षिणात्वाधिकरणम्।

द्रव्यविधिसन्निधौ सङ्ख्या तेषां गुणत्वात् स्यात् ॥ ३९ ॥ (१म पू०)

अस्ति ज्योतिष्टोमः, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत

इति। तचैवाम्नायते, गोरश्वस्य, अश्वतरस्य, गर्दभस्य अजायावययोः व्रीहययवयोः तिलस्य माषस्य तस्य द्वादशशतं दक्षिणा इति। तत्र संशयः, किमेकैकस्य गवादेर्द्रव्यस्य द्वादशशतम्, उत एकस्य द्रव्यस्य ?, यदा एकस्य, तदा किमनियमो यस्य कस्यचित्, उत, माषाणाम् ? अथ वा सर्वस्मादनी इयं सङ्ख्या, उत, एकजातीयस्य ?। यदा एकजातीयस्य, तदा किम् अनियमः, यस्य कस्यचित्, उत, पशूनाम् ?। यदा पशूनां, तदा किमनियमः, येषांकेषाञ्चित्, उत, गवाम् ? इति, एते पक्षा भविष्यन्तीति। किन्तावत् प्राप्तम् ?। द्रव्याणां विधीयमानानां सन्निधौ। केषां द्रव्याणाम् ?। गवादीनां, क्व विधीयमानानाम् ?। दक्षिणासम्बन्धे सङ्ख्या समाम्नाता, तस्य द्वादशशतं दक्षिणा इति, तेषां गवादीनां एकैकस्य सङ्ख्या स्यात्। कुतः ?। गुणतः सङ्ख्या विधीयते, गवादीनि प्रधानतः। कथम् ?। नैवमभिसम्बन्धः क्रियते, द्वादशशतं स्यादिति, कथन्तर्हि द्वादशशतं तस्य इति। एवं तस्य वचनमेवंवद् भवति, इतरथा तद् अनर्थकं स्यानुवादो वा स्यात्, एकवचनमपि प्रकृतापेक्ष लक्षणया अनूद्येत। प्रधानसन्निधौ च गुणः श्रूयमाणः प्रतिप्रधानं भिद्येत, इति। अस्ति चैतया सङ्ख्यया प्रयोजनं, गवादीनि द्रव्याणि तत्सङ्ख्यानि कर्त्तव्यानि। तत्र न गम्यते विशेषः, किमेतत्सङ्ख्यं कर्त्तव्यं, किं न ?, इति। यदेव द्रव्यं नैतत्सङ्ख्यं स्यात्, तत् प्रतिश्रुति बाध्येत। तस्मादेकैकमेतया सङ्ख्यया सम्बद्ध्यम् इति।

समत्वात् तु गुणानामेकस्य श्रुतिसंयोगात् ॥ ४० ॥ (२य पू०)

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। तस्य तस्य द्वादशशतम् इति, न एतदेवमेकस्य कस्यचित् द्वादशशतं स्यात्। कुतः?। समत्वाद् गुणानां, गवादयोऽपि हि दक्षिणा-सम्बद्धाः सङ्ख्यापि। न गवादीनां सङ्ख्या विधीयते, दक्षिणा तु सङ्ख्याविशिष्टा चोद्यते, न गवादयः। कुतः?। सङ्ख्याया दाक्षिण्येन अनभिसम्बन्धे सति अनियत सङ्ख्यानां गवादीनां दक्षिणासम्बन्धे मानर्थक्यमेव सङ्ख्याया स्यात्। सङ्ख्येयसामानाधिकरण्याच्च शब्दस्य बहुवचन प्रसज्येत। गवादिषु तस्य द्वादशशतमिति चैकवचनं न स्यात्। तस्माद् यस्य कस्यचित् परिक्रयसाधनस्य द्रव्यस्य एतस्या सङ्ख्याया क्रतायामेतत्सङ्ख्या परिक्रय कृतो भवति। तस्मादेकस्य सङ्ख्या, नैकैकस्य। एवमेक वचनश्रवणं युक्तं भविष्यति।

ननु लक्षणत्वात् तस्य शब्दस्याविवक्षितं वचनम्। उच्यते, अविवक्षितेऽपि वचने या सङ्ख्या अनूद्यते, तेन वचनेन भवितव्यम्। यथा लक्षणत्वे गम्यमाने ब्राह्मणजातीयो न हन्तव्य इति न द्विवचनमात्रेण निर्देशो भवति, ब्राह्मणौ न हन्तव्यौ इति। आह, जात्याख्यायामेकस्मिन् बहु वचनं भवति, बहुषु वा एकवचनं भवति, न तु एकस्मिन बहुषु च द्विवचनं भवति, तेन अत्र बहुवचनमात्रेण निर्देश, एकवचनमात्रेण वा बहुषु निर्देशो भवति। अथोच्यते,

जात्याख्यायामेतदेवं भवति, न च तच्छब्देन जातिरभिधीयते, सन्निहितव्यक्तिवचन एव भवति । तस्माद्येकस्य कस्यचित्सङ्गा इति ।

यस्य वा सन्निधाने स्याद्वाक्यतो ह्यभिसम्बन्धः ॥ ४१ ॥ (३य पू०)

इदं पदोत्तरं सूत्रं, यदा एकस्य सङ्गासम्बन्धः, तदा अनियमः, यः कश्चिद् विशेषाग्रवणात् इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, यस्य वा सन्निधाने स्यात्, यस्य शब्दस्य सन्निधाने सङ्गाशब्दः उच्चरितः, सोऽयं सङ्गाविशिष्टः प्रतीयेत, अनन्तरमुच्चरितेन हि सहैकवाक्यता भवति । कुतः ? । अनन्तरसम्बद्ध हि विशेषणं विज्ञानं विशेष्टुं शक्नोति, न हि व्यवहितम् । व्यवहिताश्च गवादयो माषैः, वाक्यञ्च प्रकरणाद् बलीयः । तस्मान्माषाः सङ्गया सम्बध्येरविति ।

असंयुक्ता तु तुल्यवदितराभिर्विधीयन्ते तस्मात् सर्वाधिकारः स्यात् ॥ ४२ ॥ (४य पू०)

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । माषाः सङ्गायुक्ता इति, नैतदेवं, सर्वव्यापिनी सङ्गा स्यात्, सर्वैर्गवादिभिः सम्बध्येत ; असंयुक्ता केवलमाषैः सङ्गा, तुल्यवदितराभिः द्रव्यश्रुतिभिर्माषाः श्रूयन्ते । कथम् ? । तिलाश्च माषाश्चेतिचशब्देन तिलैः सहिता माषा इति गम्यते, गवादिभिः सहितानां सङ्गासम्बन्धः, चशब्दश्रुतिरर्थान्तर-

सम्बन्धमेवामाह। अभ्यन्तरश्रवणस्यैतत्सामर्थ्यं, यच्चान्यशब्द पर उच्चार्यते, तस्यार्थान्तरसम्बन्धं श्रुत्यैवाह, न वाक्येन। यदि हि वाक्येन स्यात्, पुरस्तादप्युच्चार्य्यमाण एतमर्थं कुर्य्यात्, सङ्ख्या तु वाक्येन सम्बध्यते। यदि च पूर्वं न चार्थोऽवकल्पेत, अभ्यन्तरश्रवणमनर्थकं स्यात्, न हि असावुत्तरकाले सम्बध्यते सङ्ख्यासम्बन्धे अभिनिर्वृत्ते, तस्य द्वादशशतं चेति, अन्य एवावगम्येत, द्वादशशतमन्यच्च किञ्चिदिति, न च तदन्यत् किञ्चिदुच्चार्य्यते। तस्मात् पूर्वं प्रयोगः, पश्चात् सङ्ख्यासम्बन्धः, समर्थतराणि समानविभक्तीनि, दुर्बला विभक्तिः।

अपि च समानविभक्तीनि समर्थतराणि, तेषां हि आशुतरा आवृत्तिः, विलम्बिता विविभक्तीनां, स्वार्थे समानविभक्तीनि समर्थतराणि प्रथमान्तानि भवन्ति। परपदार्थं षष्ठ्यन्तो विशिनष्टि। तस्मात् समुच्चितानि वा इतरेतरयुक्तानि वा सङ्घेयानि सङ्ख्यया सम्बध्यन्ते। समाहारो वैषा सङ्ख्यया युक्तः। तस्मात् सर्वैः सङ्ख्या सम्पादयितव्या। किमेवं भविष्यति ?। सङ्ख्यासम्बन्धे न कश्चिद्दर्शितो भविष्यति, विनिगमनायां हेत्वभावे यमेव सङ्ख्या सम्बन्धो वर्त्तयेत्, तत्रैव प्रत्ययो बाध्येत। तस्माद्दशादिराशिः सङ्ख्ययैतया सम्बध्येत इति।

असंयोगाद्विधिश्रुतावेकजाताधिकारः स्यात् श्रुत्याकोपात्क्रतोः ॥ ४३ ॥ (सि०)

नैतदस्ति, सर्वसम्पादनीया सङ्ख्या इति, असंयोगा-

हिविःश्रुतौ सर्वसम्पादने सम्बन्धो नास्ति, न श्रूयते, गवा दिराशिः सहशा भवतीति, न गवादिराशिः शब्देन निर्दि-श्यते, यः सर्वनाम्ना प्रतिनिर्दिश्येत, गवादयस्तु शब्दे-नोक्ताः, तेन ते सर्वनाम्ना प्रतिनिर्देशमर्हन्ति, न चाव गवादीनां प्राधान्यमित्युक्तं, दाक्षिण्येन हि सहशा सम्बध्यत इति सहशाविशेषणं सर्वनामशब्दः सहशां विशेष्टुमुपादी-यते। तच्चैकवचनं विवक्षितमेव, तच्चैषां नानाजातीयानां निर्दिष्टानामन्यतमदेकं प्रतिनिर्देशेन सहशाविशेषणमुपा-दीयते। तस्मान्नानाजातीयानां निर्दिष्टानामेकं स्यात्, स एकजातीय एव भवति। तस्माद् एकजाताधिकारः, इति सूचितम्। किमेवं भविष्यति ?। एवमेकश्रुतिर्न कोपिता भविष्यति, इतरथा, वाक्येन द्रव्यस्य भवन्ती प्रवृत्तिविशेषमकुर्वती नाप्रवृत्तिविशेषकरा प्रकरणवशेन क्रतोः कल्पिता भविष्यति, तस्य क्रतोर्द्वादशशतं दक्षिणा इति। तस्मादेकजातीयस्य द्वादशशत दक्षिणा इति।

शब्दार्थश्चापि लोकवत् ॥ ४४ ॥ (यु०)

अपि च लोकवदेतत् द्रष्टव्य, लोके हि निर्विशेषिते सहशाशब्दे उच्चरिते, एकजातीये प्रत्ययो भवति। कुतः ?। अन्यथा व्यवहारानुपपत्तेः, अस्ति एकस्मिन् जातिविशेषे, सर्वथान्ये. सह पराईसङ्ख्या निविष्टा, परार्द्धस्य मात्रा-न्तरसहशाभिः संव्यवहारः क्रियते। येदामिकेन केनचित् सम्बन्धः, तेषां तमेक सम्बन्धिनमपेक्ष्य सङ्ख्या निविशते। स तस्यैकः सम्बन्धी वक्तव्यः, प्रकृतो वा प्रतीतव्यः, यथाहा

य चापद्येत, स उपादेय' । इह च प्रकृता नानाजातीया-
स्तेषामन्यतम' सङ्ख्यया सम्बद्धः स्यात इति । यथा, शत
माष्या दीयताम् इति, एकजातीयानां शत, न भिन्न
जातीयानां, यथा द्रव्य' गुण' कर्मावयव इत्येवमादीनाम ॥
(१०।३।११अ०) ॥

तत्र द्वादशशत दक्षिणा इत्यनेन पशुगवसङ्ख्याभिधानाधिकरणम ।

सा पशूनामुत्पत्तितो विभागात् ॥४५॥ (१ सि०)

एकजातीयस्य सङ्ख्येत्येतत्समधिगतम । सा पशूनाम,
उत माषाणाम् ? इत अनियमे प्राप्ते उच्यते पशू
नाम् इति । कुत ? । उत्पत्तितो विभागात् औत्पत्ति-
केन विभागेन पशव' सव्यवहारेषु सङ्ख्यायन्ते, पञ्चभिरश्वै
क्रीत , पञ्चभिर्गोभि' क्रीत इति, न व्रीह्यादीनाम् औत्प
त्तिकेन विभागेन सव्यवहारेषु सङ्ख्या सङ्कीर्त्यते, निग
दाभिधाना मानाभिप्राया वा भवति, न हि भवति,
पञ्चभिर्माषै क्रीत इति, पञ्चभिर्माषाणामाढकैर्द्रोणैर्वा
कुडवैर्वा खारीभिर्वेति भवति, तत्र आढकादिभरनुच्यमा
नाणे साकाङ्क्षमेव वाक्यमपरिपूर्णमप्रमाणमर्थस्य कस्य
चित ।

अत्र माषाणामपि औत्पत्तिकेन विभागेन कस्मादिह
परिक्रयो न क्रियते ? इति । अत्रोच्यते, मूलस्य सत
परिक्रये विशेष उच्यते, द्वादशशत दक्षिणा इति न च

द्वादशशतं व्रीह्यादिबीजानां, भृतित्वेन ऋत्विजामेव कल्प्यते। त्रिभिः प्रकारैर्भृतिर्भवति व्यापारतः, फलतः वचनत इति। व्यापारस्तावन्न माषबीजानां द्वादशशत भृतिः, कर्म कुर्वाणा हि कर्मकराः पादिकमप्यहर्लभन्ते। फलानुरूप्यं नैव ज्ञायते। वचनं तु भृतौ सत्यां परि माणविशेषपरं भवति। यत्र हि पादिकमप्यहर्न लभ्यते न सा दक्षिणा भवति, न हि स तस्मिन् कर्मणि दक्षं करोति, स्नेहाद्वा अन्येन वा प्रकारेण सौम्नसं कर्म कुर्यात्, न व्रीहीणां द्वादशशतेन प्रोत्साहितः।

आह, यः कश्चित् कस्याञ्चिदवस्थायां व्रीहीणां द्वादशशतेन प्रोत्साह्यते, तस्य किं सा दक्षिणा भवेत्?। न इति ब्रूमः, दक्षकरणी हि दक्षिणा, दक्षश्च बलं, यो न आश्रि तभवं करोति, नासौ बलकरणी, तस्माद् यो न आश्रित-भवा, नासौ दक्षिणा। आश्रितभवाया आधिक्यं वचनस्य विषयः।

आह, व्रीहियोजानामपि द्वादशशतं यास्य यावतीं बलमात्रां करोति। अत्रोच्यते, आपेक्षिकं इदं बलं नाम, स एव हि पुरुषः कञ्चित् प्रति बलीयान्, कञ्चित् प्रति अबलः तत्र यावदाश्रितभवं नास्ति, तावद् अबलता, बलवत्तरो हि आश्रितेन भवतीति आश्रितभवादूर्द्ध्वं बल करणं, *तस्मादाश्रितभवं यत् द्रव्यं, सा भृतिः, सा दक्षिणा,* ततोऽधिकं दक्षिणात्वे सिद्धे वचनप्रामाण्यात भवति। विकृतौ क्रतपेये वचनप्रामाण्यादल्पबलकरणमपि दक्षिणायाः स्थाने विधीयते सोमचमसः, स आश्रयात् सिध्यति।

पशवस्तु सर्वे मुख्यवमकरणे समर्थाः, तेषु सत्सु न व्रीह्यादि-बीजानि सङ्ख्यया सम्बन्त्स्यन्ते इति ।

अनियमोऽविशेषात् ॥४६॥ (पू०)

यदा पशूनां द्वादशशतं, तदा अनियमो गवादीनां, अन्यतमस्य कस्यचिद्द्वादशशतम् । एवमनियमे लाघवं भविष्यति, प्रयोगप्राशुभावश्च, तथाधिकारशास्त्र महाविषयं भविष्यति इति ।

भागित्वाद्वा गवां स्यात् ॥ ४७ ॥ (२ सि०)

वाशब्दोऽनियमं व्यावर्त्तयति । गवां द्वादशशतं स्यात् । कुतः ? । भागित्वात्, भागवत्यो हि गावो महाभागाः, महति उपकारे वर्त्तन्ते इत्यर्थः । एवमृत्विजामुपकारभूयस्त्वं भविष्यति, ऋत्विजाञ्च उपकारः कर्त्तव्यः । महत्तमे हि उपकारे वर्त्तन्ते, उपकुर्वतां चोपकर्त्तव्यमिति सदाचारः । एवं सदाचारोऽनुगृहीतो भविष्यति, यदि महाभागानां भूयसी सङ्ख्या दीयते, गावश्च महाभागाः, तस्मात् तासां द्वादशशतम् । अथवा उपकारकतरा भवेयुः, यद्येषां दानप्रतिग्रहविक्रया न प्रतिषिध्येरन्, न केसरिणो ददाति, नोभयतोदतः प्रतिगृह्णाति इति श्रुतिः । स्मर्यते च, नाश्वं विक्रीणीत इति । तस्माद् द्वादशशतं गवां स्यात् ।

प्रत्ययात् ॥ ४८ ॥ (यु०)

अतश्च गवां सङ्ख्या । कुतः ? । प्रत्ययात् । सङ्ख्या-

सम्पादनार्थं उपादीयमानेषु प्रकृतेषु ग्रहेण उपायेन अधि माणेषु पूर्वं गावः प्रतीयन्ते, अतस्ताः सङ्ख्यया सम्बध्यन्ते, न च तत्र विरोधः कश्चिदस्ति, गोषु सम्बद्धासु न पुनरश्वादयः सम्बध्यन्ते, एकजातीयो हि सम्बद्धव्यः, स च सम्बद्ध इति । तस्मात् गवां सङ्ख्या ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४८ ॥ (यु० २)

लिङ्गं खलु एतमर्थं दर्शयति । किं लिङ्गं भवति ? । एवमाह, सहस्रं दक्षिणा । सहस्रं स्तोत्रीया यावदस्य माहस्रस्य उत्तराधरा गौर्गवि प्रतिष्ठिता तावदस्मात् लोका दसौ लोकः इति गाः प्राप्ता दर्शयति । तथा तां वा एतां यवलों समामनन्ति । इडे रन्ते हव्ये काम्ये चन्द्रे ज्योतिरदिति सरस्वति महि विश्रुति । एता ते अघ्न्ये नामानि देवेभ्यो मा सुकृतं ब्रूतात् इति गवामेतानि नामानि सहस्रतमीञ्च दक्षिणामेवमाह, एतानि ते नामानि इति यदि मा गौ, एवमेतदवकल्पते । तस्मादपि गवां सङ्ख्या इति ॥ (१० । ३ । १२ अ०) ॥

विभज्य गोदक्षिणायाः दानाधिकरणम् ।

तत्र दानं विभागेन प्रदानानां पृथक्त्वात् ॥ ५० ॥ (सि०)

ज्योतिष्टोमे गवादयो दक्षिणा, तत्रैषोऽर्थः समधिगतः,

यथा सद्गा इति। अथेदानीमिदं सन्दिह्यते, किं यस्य यावान् भाग आभजति, स्वयमेव यजमानेन विभज्य तस्य तावान् कल्पयितव्य, उत परिषदेव विभज्यत इति। किं प्राप्तम्? अनियमो विभज्याविभज्य वा दातव्यम्, एतावद्धि श्रूयते, दातव्यम् इति, न, विभज्याविभज्य वा इति। तस्मादनियम इति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, विभज्य दातव्यमिति, दातव्यस्यैव तद्रूपं, यत् स्वत्वपरित्यागेन परस्वत्वापादनं, तच्च यजमानेन स्वयं कर्त्तव्यम्। तस्मात् स्वयं प्रयोगी स्यात् इति। यो यस्याय आभजति, स तस्मै अनिर्दिष्टो न शक्यते तम् सम्बन्धयितुं, तेन यस्य निर्दिशति स दानमभिनिर्वर्त्तयति। यजमानेन च दानं निर्वर्त्तयितव्यम्। तस्माद् यजमानो विभज्य निर्दिशेत् प्रदामानां पृथक्त्वात्। असति विभागे न शक्यं स्वेन भागेन सम्बन्धं कर्त्तुम्। तस्माद्विभज्य दक्षिणा दातव्येति।

परिक्रयाच्च लोकवत् ॥ ५१ ॥ (यु० २)

अस्ति च परिक्रयार्थं दानं, न धर्ममात्रं, परिक्रयश्च भर्त्ता भृत्येन सह पणितव्यम्। यदि च परिषद् प्रत्युच्येत, परिषच्च विभजेत, न स्वामिना सह अपणिष्यत, तत्र परिक्रय एव नाभविष्यत्। यथा लोके काष्ठवाहप्रभृतिभ्यो गृह्यते, तत्र काष्ठवाहा स्वामिना सह पणन्ते तेभ्यः स्वामी विभज्य निर्दिशति इदं तुभ्यमिदं तुभ्यमिति, तद् दिहापि द्रष्टव्यम्। तस्माद्विभज्य दक्षिणा दातव्येति।

विभागञ्चापि दर्शयति ॥ ५२ ॥ (यु० २)

अपि च दर्शयति विभाग, यत् विभागाभिधायिन मन्त्रमामनन्ति सुधो वो विश्ववेदा विभजतु इति । कृष्णा जिनेन विद्यास्य दक्षिणा ददाति इति । तथा अग्नीधे ऽग्ने ददाति, अग्निमुखानेव पितॄन् प्रीणाति, ब्रह्मणे ददाति प्रसर्पकेभ्यो ददाति प्रसत्यै होत्रे ददाति नेष्ट्रे ददाति हविर्धाम चासीनेभ्य अध्वर्युभ्यो ददाति, उद्गातृभ्यो ददाति, अन्त सदसि ,आसीनेभ्यो यथायह~प्रासर्पकेभ्यो ददाति इति । एव ,विभागदर्शनमुपपद्यते । तस्माद्विभज्य दातव्यमिति ॥ (१० । ३ । १३ प०)॥

ज्योतिष्टोमे समाख्यानुसारेण दक्षिणाविभागाधिकरणम् ।

सम स्यादश्रुतित्वात् ॥ ५३ ॥ (१ पू०)

ज्योतिष्टोमे सामान्यायते, गौश्चाश्वश्च अश्वतरश्च इति । तत्रायमर्थ समधिगत , विभज्य दातव्यम् इति । इदमिदानीं सांशयिकं, किं समो विभाग , उत कर्मकृत वैषम्य, उत शब्दकृतम् ? इति । किं प्राप्तम् ?, समो भाग स्यात् अश्रुतित्वात् विशेषस्य, यत्र विशेषो न श्रूयते, तत्र समा विभागो भवितुमर्हति । कथमिव ? । एकस्मै सर्वे दातव्य प्राप्नोति, यद्यपरस्मै दातव्य न भवति । तत्र यावति एकस्मै दीयमाने नान्य संविभज्यते, तावत् तस्मै

एकस्मै न दातव्यम्, अविशिष्टं दातव्यं, एवमेकैकस्मै, तस्माद्विशेषाश्रवणात् समं देयमिति।

अपि वा कर्मवैषम्यात् ॥ ५४ ॥ (२पू०)

यदि वेति पक्षव्यावृत्तिः, न समं स्यात्, कर्मकृतं वैषम्यं भवेत्, यो बहु कर्म करोति, तस्मै बह्वी भृतिर्दीयते। तस्मात् कर्मानुरूप्येण वैषम्यमिति।

अतुल्याः स्युः परिक्रये विषमाख्या विधिश्रुतौ परिक्रयात् न कर्मण्युपपद्यते दर्शनाद्विशेषस्य तथाभ्युदये ॥ ५५ ॥ (सि०)

न चैतदस्ति, कर्मकृतं वैषम्यम् इति, किन्तर्हि उपकारकृतम्। स उपकारः श्रुत्या विधीयते, तस्मात् श्रुतिकृतं वैषम्यम्। तेन अतुल्याः परिक्रये भवेयुः। विषमा हि एषाम् आख्या, केचित् अर्द्धिनः, केचित् तृतीयिनः केचित् पादिनः, येषामर्द्धं ते अर्द्धिनः, कथं च तेषामर्द्धं भवति?, यदि तेभ्यः अर्द्धं दीयते। एवं तृतीयिनः, पादिनः इति च दीक्षा विधिश्रुतौ समाख्यायन्ते, सा परिक्रयात् कर्मकृते वैषम्ये न उपपद्यते। कः पुनरयं विशेषो दृश्यते?। अभ्युदये, अभ्युदय इति अभ्युदयफलं ऋद्धिफलं दानमाह ब्रूमः। अध्वर्युः दीक्षयति। दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति, तत उद्गातारं, ततो होतारं, ततस्तं प्रतिप्रस्थाता दीक्षयित्वार्द्धिनो दीक्षयति। ब्रह्मणाच्छं-

प्रनं ब्रह्मणः, प्रस्तोतारमुद्गातुः, मैत्रावरुणं होतुः, ततस्तं
ष्टा दीक्षयित्वा तृतीयिनो दीक्षयति । अग्नीधं ब्रह्मणः,
तिहर्त्तारमुद्गातुः, अच्छावाकं होतुः, ततस्तं उन्नेता
ीक्षयित्वा पादिनो दीक्षयति । पोतारं ब्रह्मणः, सुब्र-
ण्यमुद्गातुः, ग्रावस्तुतं होतुः, ततस्तमन्यो दीक्षयति
्रह्मचारी वा आचार्य्यप्रेषितः इति, अर्द्धिनः तृतीयिनः
ादिनः इति द्वादशाहे अनुवादः । यदि प्रकृतौ यथासमा-
ख्यम् अमीषामिमे भागाः, ततो द्वादशाहे दर्शनमुपपद्यते ।
स्मादध्वर्य्वादिभिः समाख्यानात् समाख्याश्रुतिकृतं वैषम्यं
वितुमर्हतीति ॥ (१० । २ । १४ ष०) ॥

मुनानैकाहे तस्य धेनु इत्यनेन क्रतुप्रकृतदक्षिणाबाधाधिकरणम् ।

तस्य धेनुरिति गवां, प्रकृतौ विभक्तचोदितत्वात्
सामान्यात् तद्विकारः स्यात् यथेष्टिर्गुणशब्देन
॥ ५६ ॥ (पू०)

इदमामनन्ति, अथैष भूयैस्त्रदेवः त्रिवृद्देव सर्वस्तस्य
ाखत्थस्तोत्रीया धेनुर्दक्षिणा इति । अत्र सन्देहः, किं
नुर्गवां निवर्त्तिका, उत क्रतुप्राप्ताया दक्षिणायाः ? इति ।
व इदं तावत् परीक्ष्यं, किं प्रकृतौ विभक्तं दाक्षिण्यं,
त, समस्तम् ? इति । तत इदं तत्र संख्याधिकरणं
ृयते, किं प्रकृतौ विभक्तं दाक्षिण्यं, धेनुर्गवां निव-

र्त्तिका। इति, अविभक्तः, तत्प्रायो दक्षिणाया निव र्त्तिका ? इति। किं प्रायम् ? तस्य धेनु इति ब्रूमः, धेनुः गवां निर्वर्त्तिका इति।

तत एतत्तावद् विचार्य्यते, प्रकृतौ विभक्तं दाक्षिण्य मिति। किमिदं विभक्तम् ? इति। गवादीनामेकैक द्रव्यं दक्षिणा इति। कथम् ?। गौर्वा अश्वश्च अश्वतरश्च दक्षिणा- इति प्रकृतौ गवादिभिर्दक्षिणाशब्दः प्रत्येकं परि समाप्यते, निर्दिष्टा हि गवादयः, न तेषां समुदायः। चशब्दः समुच्चयार्थो भवति, न तु समुच्चयस्य निर्देशकः, पदपदविशे षणार्थन्तु समुच्चयमुपादत्ते। यदि हि निर्दिशेत्, क्रियागुणैः समुच्चय सम्बध्येत। समुच्चय शोभनः समुच्चयो द्रष्टव्य इति यथा भवति, एव च शोभन च द्रष्टव्य इति वा भवि ष्यति। तथा, यथेह समुच्चययोः षष्ठी भवति, धवखदि रयोः समुच्चय इति, एवं धव खदिरश्चेत्यत्रापि प्रभवि ष्यत्। न तु भवति। तस्मात् चशब्दः समुच्चयं निर्दिशति श्रुत्या निर्दिष्टेन च एकवाक्यता न्याय्या, न गवादिभ्यच्चि तेन समुदायेन। तस्माद् गौर्दक्षिणा, अश्वो दक्षिणेत्येवं सम्बन्धः। लक्षयित्वा हि गवादीन्, तेषां दक्षिणात्वं विधीयते, तत्र गुणभूते प्रतिप्रधानं भिद्येत। चशब्दश्चैवं समर्थितो भविष्यति, गौर्दक्षिणा अश्वश्च दक्षिणा इति, गौरश्वादिसहितो गवादीनां वा समाहार इति।

यदि विभक्तं दाक्षिण्यं, तदा प्राप्ता गौर्दाक्षिण्ये, पुन र्विशेषार्थमुच्यते, धेनुर्दक्षिणा इति, याऽसौ गौर्दक्षिण सा धेनुरिति अन्यासां दक्षिणानामविकारेण, यथाप्रकृति

भावेन चोदकानुग्रहो भविष्यति। शब्देनैव गवि एव गुण उच्यते, धेनुत्व नाम। गौरेव हि धेनुर्नान्या, यथेष्टि गुणशब्देन, सौर्य्यं निर्वपेत् इति सूर्य्यसम्बन्धं कुर्य्यात्, द्रव्यस्येति विवक्षिते निर्वपणाश्रय एव प्रयोग शब्देन निर्दिश्यते इति, स निर्वपणकात् प्रयोगात् अनेन निर्वपणशब्देन ऐष्टिको विध्यन्तो नियम्यते, एवमिहापि गोर्गुणवचनेन धेनुशब्देन गादक्षिणाविकार क्रियते, नान्या दक्षिणा विक्रियते इति।

सर्वस्य वा क्रतुसंयोगादेकत्व दक्षिणार्थस्य गुणानां कार्य्यैकत्वादर्थे विकृतौ श्रुतिभूतं स्यात् तस्मात् समवायाद्धि कर्मभि ॥ ५७ ॥ (सि०)

वाशब्द पक्ष व्यावर्त्तयति, सर्वस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्त्तिका धेनुरिति प्रतिज्ञायते। तवैतद्वर्णते समस्त दाक्षिणाम इति। किमिद समस्त दाक्षिणाम ? इति। न प्रतिद्रव्य दक्षिणाशब्द ,सम्बध्यते, गौर्दक्षिणा, अश्वो दक्षिणा, अश्वतरो दक्षिणा इति, कथन्तर्हि गवादयो दक्षिणेति। न हि गवादीन उद्दिश्य, दक्षिणासम्बन्धो विधीयते, ये गवादयस्ते दक्षिणा इति, तथा हि दक्षिणा शब्दो गवादीन दक्षिणासम्बन्धविधानार्थे यौगपद्येन अस्त गैतसम्बन्धमभिवदन। बहुवचनान्त भव्यात् गवादयो दक्षिणा इति, यथा अग्नीषोमौ देवत प्राणापानौ अभि ममभवताम इति। गुणवचनानां शब्दानाम् आश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति। कथ तर्हि, दक्षिणामुद्दिश्य गवा

द्यो विधीयन्ते, का दक्षिणा ?, गवादय इति। दक्षिणा नाम दक्षतेरुत्साहकर्मणः, दक्षिणा उत्साहिका इति, एकः स गुणः, स च प्राधान्येन विवक्षितः, तद्विशेषणत्वेन गवादयः। गुणवचनानाञ्च शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति, न द्रव्यवचनानामाश्रितगुणवशेन, यथा विश्वे देवा देवता इति। का पुनर्दक्षिणा ?, गौश्च अश्वश्च अश्वतरश्च इति दक्षिणाशब्दो दाने सम्बध्यते, ऋत्विग्भ्यो ददातीति, न गवादयः। एको हि दक्षिणानामर्थः, ऋत्विजाम् आनमनम्। सर्व्वाश्च आनतास्ते भवन्ति, भूय आनमनेन अर्थो नास्ति, गवादीनामपि गुणानामेकं कार्य्यं दक्षिणात्वम्।

यदा समस्तं दाक्षिण्यं, तदा विकृतौ भुवि तस्मिन् प्राकृते अर्थे धेनुः श्रुतिभूता, सा च प्राकृतं कार्य्यमभिनिर्वर्त्तयति। क्रतुसंयोगेन हि श्रूयते, तस्य क्रतोः धेनुर्दक्षिणा इति, तस्मिन्निर्वृत्ते सर्वं चोदकप्राप्तमानुमानिकं निवर्त्तते। तथा समवायाद्धि कर्मभिः ऋत्विजः सम्बध्यन्ते श्रुतिभूतया।

अपि च षष्ठीश्रुत्या सप्तदशायं गोद्रव्यमिति प्रतीयते, दक्षिणासम्बन्धोऽस्य वाक्येन, श्रुतिश्च वाक्याद् बलीयसी। तस्मात् पूर्वं षष्ठीयोगः, पश्चात् दक्षिणासम्बन्धः, इतरेतरयुक्ताः दक्षिणात्वेन सम्बध्यन्ते गवादयः षष्ठी। तस्मात् भूतस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्त्तिका धेनुरिति।

चोदनानामनाश्रयाल्लिङ्गेन नियमः स्यात् ॥

५८ ॥ (आ० नि०)

यदुक्तं, यथेष्टिर्गुणशब्देन इति, अत्रोच्यते, आग्नेयो- पांशुयाजाग्नीषोमीयानां प्राकृतानां • सौर्य्यामिमणप्राजा- पत्यनैर्ऋतीनां चोदनानां न किञ्चित् एकं कार्य्यं, यद्वैकृती चोदना आश्रयेत्, तत्र वक्ष्यते, एकस्य कर्मणो वैकृतं कर्म विध्यन्त' गृह्णातीति। तत्र कस्य ग्रहीष्यति? इति सन्देहे युक्तो लिङ्गेन नियमः, इह तु प्रदिष्टो हेतु', गवा- दीनामेकं कार्य्यं दक्षिणात्वं, तस्मिंश्च धेनुः श्रुतिभूता षोडशधासान् निवर्त्तयितुमर्हति इति॥ (१०।३। १५ अ०)॥

अथ सोममपहरेयुः इत्यादौ एका गाम इत्यादिना गौगतसङ्ख्याबाधाधिकरणम्।

एका पञ्चेति धेनुवत् ॥ ५८ ॥ (पू०)

यस्य सोममपहरेयुरेकां गां दक्षिणा दद्याटभिद्ग्वे पञ्च गाः इति। अत्र सन्देहः, एका पञ्च च गावः श्रूयमाणाः किं कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्त्तिकाः, उत गवाम्? इति। किं प्राप्तम्?, एका पञ्चेति धेनुवत्। यथा धेनुः कृत्स्नस्य निवर्त्तिका एवमेका पञ्च च भवेयुः, दक्षिणा- सम्बन्धो हि तासां प्रत्यक्षः श्रूयते, तेन ताः प्राकृतीनां कार्य्यमभिनिर्वर्त्तयन्ति, प्राकृत्यश्च चातुमानिक्यो निवर्त्तन्त इति।

इदं तावदपर्य्यवसितं तिष्ठतु। अथाधिकरणान्तरं प्रस्तूयते,

साद्यस्क्रे विवत्सेन सर्वेषां क्रयार्थानां बाधाधिकरणम्।

विवत्सश्च ॥ ६० ॥ (सि०)

अस्ति साद्यस्क्रे साण्डस्त्रिवत्सः सोमक्रयणः स्यदेमानां नाम इति। सन्ति क्रयार्थानि द्रव्याणि षोडकग्रामाणि, अजया क्रीणाति, हिरण्येन क्रीणाति, ऋषभेण क्रीणाति, अनडुहा क्रीणाति, वाससा क्रीणाति इत्येवमादीनि। तत्र संशयः, किं त्रिवत्सः ऋषभस्य निवर्त्तकः, अथ वा सर्वेषां क्रयार्थानां द्रव्याणाम्? इति। किं प्राप्तम्?, ऋषभस्य निवर्त्तक इति। कुतः?। पुङ्गवत्वात्, पुङ्गवत्वेन, सामान्येन, पुङ्गवोऽसौ विधीयते। कुतः पुङ्गवत्वम्?। साण्डश्रवणात्। तस्मात् ऋषभस्य निवर्त्तक इति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, त्रिवत्सश्च। किम्?। कृत्स्नस्य क्रयार्थस्य निवर्त्तक इति। प्रत्यक्षः स क्रीणातिना सम्बध्यते, तेन षोडकग्रामं निवर्त्तयति, तस्मात् कृत्स्नस्य क्रयार्थस्य निवर्त्तक इति।

तथा च लिङ्गदर्शनम् ॥ ६१ ॥ (यु०)

एवञ्च कृत्वा लिङ्गं दर्शयति। किं लिङ्गं भवति?। एवमाह, अपरस्मिन् साद्यस्क्रे स्त्री गौः सोमक्रयणी व्यावृत्ता होया स्पर्शा इति। यदि सर्वस्य क्रयार्थस्य निवर्त्तिका स्त्री गौः ततः सैव एकाकिनी केन सह स्पर्द्ध्यते? इति। इतरथा सर्वस्यानिवर्त्तिकायां सहस्य

स्पर्द्धा भवेत्, तत्रास्यां वर्त्तमानायां स्पर्द्धायां व्यावृत्ता द्वेषी स्पर्द्धा इति नोपपद्यते। तस्मात् सर्वस्य निवर्त्तिकेति, त्रिवत्सोऽपि तत्समानश्रुतिः, सोऽपि च सर्वस्य निवर्त्तक इति।

एवं वा, यदि त्रिवत्सः सर्वेषां निवर्त्तकः, तदा तम् अपबाधमाना मावस्त्वान्तरे स्त्री गवी श्रूयमाणा केवला स्यात्, तत्र व्यावृत्ता द्वेषी स्पर्द्धा इति दर्शनमुपपद्यते, इतरथा हि केवलस्य ऋषभस्यापबाधितारं त्रिवत्सं निवर्त्तयन्ती सङ्घमध्यपतिता स्पर्द्धेताप्ति, तत्र व्यावृत्ता द्वेषी स्पर्द्धा इति वचनं नावकल्पते। अतः क्रतुस्य क्रतुदाचिणस्य निवर्त्तकस्त्रिवत्स इति॥ (१०।३।१७ अ०)॥

तत्र एवमन्तरागभिणीन्यायो भवतीति अन्यथा सूत्रं वर्ण्यते, इतश्च एका पञ्च च क्रतुस्य क्रतुदाचिणस्य निवर्त्तिका त्रिवत्सश्च, तथा च लिङ्गदर्शनं, एवमेतत्-समानश्रुतिस्त्रिवत्सोऽपि सर्वस्य निवर्त्तकः प्राप्नोति, तदेतद्दर्शनम् उपपत्स्यते, व्यावृत्ता द्वेषी स्पर्द्धा इति।

एके तु श्रुतिभूतत्वात् सङ्ख्यया गवां लिङ्गविशेषेण ॥ ६२ ॥ (सि॰)

स्थितादुत्तरम्। यदुक्तम्, एका पञ्च च क्रतुस्य क्रतुदाचिणस्य निवर्त्तिकेति, एतच, एके तु पशवो निवर्त्तन्ते, एके गावो निवर्त्तन्ते, अश्वादयो न निवर्त्तन्ते। एका देया पञ्च देयाः इति य एष नियमः, स गोविषयः। कुतः?। गोविशिष्टया सङ्ख्यया सम्बन्धात्। यदेतत् एका

ददाति पञ्च ददाति इति, नैषमभिसम्बन्धः क्रियते, एकां दक्षिणां ददातीति, कथन्तर्हि एकां गामिति, गोसङ्ख्या सम्बन्धो हि मुख्यत्वात् बलीयान्।

अपि च गोशब्देन सह सङ्ख्यायाः प्रत्यक्षः सम्बन्धः, गोशब्दव्यवधानात् परोक्षो दक्षिणाशब्देन, गोशब्दस्यैव मुख्यार्थो भवति, इतरथा लक्षणा स्यात्, एकां गामश्वादि चेति। तेन गवां लिङ्गविशेषेण सङ्ख्या गोषु निविशते। एवञ्च सर्वेषामनिवृत्तावश्वादीनां यथा प्रकृतिभावे चोदकानुग्रहो भविष्यति, तस्मादेका पञ्च च गवां निवर्त्तिका इति॥ (१०।३।१६ अ०)॥

अश्वमेध प्राकाशावित्यनेनोध्वर्युभागबाधाधिकरणम्।

प्राकाशौ तथेति चेत्॥ ६२॥ (पू०)

अश्वमेधे श्रूयते, हिरण्मयौ प्राकाशावध्वर्यवे ददाति इति। तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः, किं प्राकाशौ कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिणस्य निवर्त्तकौ, उत अध्वर्युभागस्य निवर्त्तकौ? इति। कुतः संशयः?। इह प्राकाशावित्येष यदि ददातिना सम्बध्यते, ततः कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिणस्य निवर्त्तकः, अथ अध्वर्युणा, तदा अध्वर्युभागस्य। किं प्राप्तम्? कृत्स्नस्येति। तत्र एतद्वर्ण्यते, प्राकाशाविति शब्दो ददातिना सम्बध्यते इति। कुतः?। एवं ददातिसम्बन्धविधाने श्रुतिरनुगृहीता, अध्वर्युणा सम्बन्धे

वाक्यम। अपि च प्राकाशाविति द्वितीया कारकविभक्तिः सामर्थ्यादेवाख्यातेन सम्बध्यते,न नाम्ना। तस्माद् ददातिना सम्बन्धः। अध्वर्य्युसम्बन्धे चाध्वर्य्युशब्दात् षष्ठी अभविष्यत्, तस्मादपि ददातिना सम्बन्धः। ददातिं लक्षयित्वा प्राकाशौ विधीयेते, तत्र न शक्यो ददातिरध्वर्य्युणा विशेष्टुं, वाक्यं हि तदा भिद्येत। अपि च विशेषणे सत्यपि यदि ददातिरविशिष्टः पदान्तरेण सम्बध्यते, अविशिष्ट एव कार्य्यं प्राप्नोति, प्रयुज्यमानमपि हि विशेषणमशक्तं न विशेष्यं विशिनष्टि। तस्मात् योऽध्वरं युनक्ति, सोऽध्वर्य्यु-रिहाभिप्रेतः। अतः क्रत्स्नस्य क्रतुदाक्षिणस्य निवर्त्तकौ प्राकाशाविति।

अपि त्ववयवार्थत्वात् विभक्तप्रकृतित्वात् गुणे-दन्त्वाविकारः स्यात् ॥ ६४ ॥ (सि०)

अपि त्विति पक्षव्यावृत्तिः। दक्षिणावयवकार्य्यार्थौ प्राकाशौ, न क्रत्स्नदक्षिणाकार्य्यार्थौ, विभक्ता हि तेषां भागा अध्वर्य्य्वादीनाम्, अयम् अध्वर्य्योर्भागः, इमे अन्येषाम् इति। तस्मात् गुणेदन्त्वाविकारः स्यात्। किमिदं गुणेदन्त्वाविकारः इति ?। गुणस्य इदन्ता गुणेदन्ता, इदभाव इदन्ता,गुणेदन्ताया विकारो गुणेदन्ताविकारः, अध्वर्य्योर्भागस्य निवर्त्तकौ प्राकाशौ। कथमिव ?। एकमिदं हि वाक्यं, हिरण्मयौ प्राकाशौ इति, नैव प्रथमा, नापि दक्षिणाशब्देन सम्बन्धः, येन दक्षिणाकार्य्यं वर्त्तेयाताम्। का तर्हि ?। द्वितीया, ददातिनैव सम्बध्यते। तदेक

वाक्य, हिरण्मयौ प्राकाशावध्वर्यवे ददाति इति, अध्वर्य्य-सम्प्रदानकेन ददातिना एतयो सम्बन्धस्तस्मात् तत्राध्वर्य्य-ददातिभाग निवर्त्तयत । यद्वा सर्वविशेषणविशिष्टो ददातिरपूर्वो विधीयते। दद्यार्थत्वादध्वर्य्योरन्यान् प्रान स्वर्थान प्रत्यास्यास्यति।

अथ यदुक्त, प्राकाशयोर्ददातिसम्बन्धो विधीयत इति तथा हि श्रुतिरनुगृहीता भविष्यति इति। नासौ वाक्या नपेक्षिणी श्रुति, असति ददातिना आनन्तर्य्ये साधक म्यते। यदप्युच्यते, कारकविभक्तिराख्यातेन सम्बन्धयोग्या इति। साप्यत्व दर्शनेन बाध्यते, दृश्यते त्वानन्तर्य्य प्राकाशयोरध्वर्य्युशब्देन। यदप्युक्त, तत्सम्बन्धे षष्ठी प्रभविष्यत् इति। सत्य प्राप्नोति षष्ठी, न तु तदभावे सम्बन्धो नास्ति अध्वर्य्युणा, गम्यते हि स वाक्येन। आह, चतुर्थीश्रुतिरत्र या, सा वाक्यमेवबाधिष्यते इति। न, अविधीयमानो वा धितुम् उत्सहते। कथ तर्हि अविधिक्षिते सम्प्रदाने श्रूयते? इति। सामर्थ्यप्राप्तस्यानुवादेनेति। तस्माददोष। उक्त वा सर्वविशेषणविशिष्टं दान विधीयत इति। एवमन्येषाम निहृत्तौ यथाप्रकृतिभावे चादकानुग्रहो भविष्यति। तस्मा दध्वर्य्युभागस्य निवर्त्तको प्राकाशाविति ॥ (१०।२।१८ अ०)॥

उपहर्त्तं घर्मेन क्रत्यक्रतुदाक्षिण्यस्य बाधाधिकरणम्।

धेनुवच्चाश्वदक्षिणा, स ब्रह्मण इति पुरुषापनयो यथा हिरण्यस्य ॥ ६५ ॥ (सि०)

अस्ति उपहव्यः, उपहव्यो अनिरुक्तस्तेनाभिशस्यमानं याजयेत्। अग्निष्टोमो यज्ञः पञ्चदशस्तोमो रथन्तरसामाश्वः श्वेतो दक्षिणा। उपहव्यो निरुक्तः तेनाभिशस्यमानं याजयेत्। उक्थ्यो यज्ञः सप्तदशस्तोमो वृहत्पृष्ठः अश्वः श्यावो रुक्मललाटो दक्षिणा। तत्र श्रूयते, स ह्यनिरुक्तः स ब्रह्मणे देयः इति। तत्र सन्देहः, किमश्वो ब्रह्मभागस्य निवर्त्तकः, उत कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य? इति। किं प्राप्तम्? ब्रह्मभागस्य निवर्त्तकः इति। कुतः?। कर्त्तृसम्बन्धात् अवयवार्थत्वात् विभक्तप्रकृतित्वाच्च, गुणेदन्ताविकारः स्यात्। स्रग्वत्, यथा, स्रजमुद्गात्रे ददाति इति उद्गातृभागस्य निवर्त्तिका स्रक्, न कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य। एवमिहापि इति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, धेनुवत् अश्वदक्षिणा स्यात्, कृत्स्नस्य निवर्त्तिका इति। कुतः?। दक्षिणाशब्दसम्बन्धात्, अश्वः श्यावो रुक्मललाटो दक्षिणा इति प्रत्यक्षश्रुतेनाश्वेन आनमनं कर्त्तव्यं, एवञ्चेत् आनुमानिकं निवर्त्तितुमर्हति। ननु कर्त्तृसम्बन्धोऽस्य श्रूयते, स ह्यनिरुक्तः स ब्रह्मणे देयः इति। उच्यते, एकेन वाक्येन देयकृप्तानां निर्वृत्तिः, द्वितीयेन वाक्येन विनिवृत्तौ सत्यां पुनरपगमः क्रियते, यथा, हिरण्यस्य सर्वं ब्रह्मणे परिहरति इति। तस्मात् कृत्स्नस्य निवर्त्तकोऽश्व इति।

एके तु कर्त्तृसंयोगात् स्रग्वत्तस्य लिङ्गविशेषेण ॥ ६६ ॥ (श्या०)

अथ यदुक्तं, एके पर्या निवर्त्तन्ते, कर्तृसंयोगात् लिङ्ग विशेषेण स्रगवद् इति तत्परिहर्त्तव्यम्।

अपि वा तदधिकाराद्धिरण्यवद्विकारः स्यात् ॥ ६७ ॥ (आ० नि०)

* अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः, तदधिकारात् दक्षिणाधिकारात् दक्षिणाशब्देन दक्षिणामधिकृत्यास्य सम्बन्धः कृतः। तस्मात् कृत्स्नदक्षिणाविकारोऽश्वः। अतो हिरण्यवदेव भवति, न स्रगवत् ॥ (१०।३।१८) ॥

*कतपेये सोमचमसेन कृत्स्नक्रतुदाक्षिण्यबाधाधिकरणम्।

तथा च सोमचमसः ॥ ६८ ॥ (पू०)

कतपेये श्रूयते, औदुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा स प्रियाय सगोत्राय ब्रह्मणे देयः इति। तत्र सन्देहः, किं ब्रह्मभागस्य निवर्त्तकः सोमचमसः, उत कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य ?। किं प्राप्तम् ?, तथा सोमचमसः स्यात्, यथा स्रक् उद्गात्रे तद्भागस्य निवर्त्तिका, उद्गातृसंयोगात्, एवं ब्रह्मसंयोगात् ब्रह्मभागस्य निवर्त्तकः सोमचमसः।

सर्वविकारो वा क्रत्वर्थे प्रतिषेधात् पशूनाम् ॥ ६९ ॥ (सि०)

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, न ब्रह्मभागस्य निवर्त्तकः,

किन्तर्हि क्वत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य। कथमवगम्यते ?। पशु प्रतिषेधानुवादात्, एवमाम्नायते, ऋतं वै सोमोऽनृतं पशवो यत् पशून् दद्यात् सोऽनृतं कुर्य्यात्। औदुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा इति, पशुदानमपोद्य सोमचमसो विधीयते, यः पशून् दद्यात्-तस्यैव दोषो भवेत्, एतस्मात् न पशवो दातव्या इति वक्तव्ये तमेवार्थमुक्तं मन्यमानः, सोमचमसो दक्षिणा इत्याह। सोमचमसदानेन पशवो न दीयन्त इति गम्यते। तदेवं क्वत्स्नस्य निवर्त्तकोऽवकल्पते। ब्रह्मदानस्य निवर्त्तके सति अन्येभ्यः पशवो दीयेरन्। तस्मात् क्वत्स्नस्य निवर्त्तक इति।

ब्रह्मदानेऽविशिष्टमिति चेत् ॥ ७० ॥ (आ०)

इति चेत् पश्यसि पशुदानविप्रतिषेधात् क्वत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्त्तक इति। ब्रह्मदानेऽप्येतदवकल्पते, ब्रह्मणे सोमचमसो देयः, यः पशून् दद्यात् स ब्रह्मणे इति गम्यते। तस्मात्र नियोगतः क्वत्स्नस्यैव क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्त्तके पशुप्रतिषेधानुवादोऽवकल्पते, ब्रह्मणे दानेऽपि तदुपपद्यत इति।

उत्सर्गस्य क्रत्वर्थत्वात् प्रतिपिद्धस्य कर्म स्यात् न च गौणः प्रयोजनमर्थः स दक्षिणानां स्यात् ॥ ७१ ॥ (आ० नि०)

न चैतदस्ति, ब्रह्मभागस्य निवर्त्तक सोमचमस इति, कृत्स्नस्य क्रतुदाचिण्यस्य निवर्त्तक स्यात्। अस्य सोम चमसस्य य उत्सर्ग, स क्रत्वर्थ स्यात्, दक्षिणाशब्देन चि सम्बध्यते, सोमचमसो दक्षिणा इति। न च प्रकृताविकैका गवादिर्दक्षिणा, उक्तमेतद् (५७सू०) गवादीना समुदाये दक्षिणाशब्द इति। तदेव सोमचमसदानेन प्रतिषिद्धेषु पशुषु यदि ब्रह्मदानेऽप्येतद्विशिष्टमिति कृत्वा अन्येभ्य पशवो दीयेरन् प्रतिषिद्ध क्रियेत। यो हि ब्रह्मभागो न सा दक्षिणा, दक्षिणावयवो हि स, दक्षिणावयवे दक्षिणा शब्दो निर्दिश्यमानो गौण स्यात्, न च विद्यमाने मुख्ये गौण उपादीयते। सोमचमसस्य हि प्रयोजन दक्षिणा निवृत्ति, सर्वेषामृत्विजाम् आनमन प्रयोजन दक्षिणाना, न ब्रह्मदानम्। तस्मात् कृत्स्नस्य क्रतुदाचिण्यस्य निवर्त्तक सोमचमस इति।

यदि तु ब्रह्मणस्तदून तद्विकार स्यात् ॥ ७२ ॥
सर्वं वा पुरुषापनयात्तासा क्रतुप्रधानत्वात् ॥
॥ ७३ ॥ (प्र०)

प्रयोजनसूत्रद्वयमिदम्। यदि तु ब्रह्मभागस्य निवर्त्तक सोमचमस, तत ब्रह्मभागाना सा दक्षिणा, एतेन विकारस्य अन्या दीयेरन् यथा पूर्व पक्ष। यथा तर्हि सिद्धान्त तथा सर्वं निवर्त्तते। तस्मिन् निवर्त्तिते, तत पुरुषापनय क्रियते, स ब्रह्मणे देय इति। तासा दक्षिणा क्रतुप्रधानत्व

भवति। सर्वलिंगानमनेन हि क्रतुः सिध्यति, न ब्रह्मानत्या केवलया, सोमचमसेन च सा सर्वानतिः कृतेति नान्यत् किञ्चन दीयेत, एतत्प्रयोजनं भवत्येव यच्चोक्तं यथोपवर्णितम् इति।

एवं वा,

सोमचमसेन क्रत्वदत्तिबापुरुषान्तरयोर्बाधाधिकरणम्। (वर्णकान्तरम्)।

यदि तु ब्रह्मणस्तदूनं तद्विकारः स्यात्॥ ७२॥

(पू०)

ऋतपेये श्रूयते, औदुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा। स प्रियाय सगोत्राय ब्रह्मणे देयः इति। तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः, किं ब्रह्मभागेनोनं दातव्यम्, उत सोमचमस एव केवलो दातव्यः? इति। ननु सोमचमसो दक्षिणेत्येष सम्बन्ध इत्युक्तम्। तत्रोच्यते, सोमचमसो ब्रह्मण इत्येष सम्बन्ध इति कृत्वा चिन्ता। यद्येवं, ब्रह्मणः सोमचमस इति सम्बन्धो विवक्षितः, सोमचमसेन ब्रह्मभागो निवर्त्तितोऽवशिष्टं दातव्यं तदूनो विकारः स्यादिति।

सर्वं वा पुरुषापनयात्तासां क्रतुप्रधानत्वात्॥

॥ ७३॥ (सि०)

सर्वं वा सोमचमसेन निवर्त्त्येत। कुतः?। सोमच-

मसो दक्षिणा इत्येष सम्बन्धः प्रत्यक्षः, तेन निवर्त्तिते सर्वस्मिन् दाक्षिण्ये पुनरापनय एव क्रियते, तासां क्रतुप्रधानत्वात्, दक्षिणानां सोमक्रमसो यः क्रतुदक्षिणा, स सर्वं क्रतुदाक्षिण्यं निवर्त्तयतीति ॥ (१०।३।२० अ०) ॥

वाजपेये रथस्य भागनियामकताधिकरणम् ।

यजुर्युक्ते त्वध्वर्य्योर्दक्षिणा विकारः स्यात् ॥ ७६ ॥

अस्ति वाजपेयः, तत्रेदं समाम्नायते, यजुर्युक्तं रथमध्वर्यवे ददाति इति तत्रायमर्थः सांशयिकः, किं यजुर्युक्तो ध्वर्य्योभागस्य निवर्त्तकः, किं भागे नियमः ? इति । किं प्राप्तम् ? । यजुर्युक्ते दक्षिणा तु अध्वर्य्योः विकारः स्यात् । तुशब्दः संशयव्यावृत्त्यर्थः, न खलु संशयोऽस्ति । यजुर्युक्तं रथमध्वर्यवे ददाति, नान्यदिति गम्यते, स रथोऽध्वर्य्युभागनिवर्त्त्य कृतार्थः अवशिष्टानां चोदकप्राप्तानां निवृत्तिं न शक्नोति कर्त्तुम् । नैवमभिसम्बन्धः क्रियते, यजुर्युक्तं रथं वाजपेये ददातीति, येन क्रतुसंयोगो गम्यते । कुतः ? । प्रकृतो हि वाजपेयः, अध्वर्य्युः पुनर्वाक्येन श्रूयते । वाक्यं पुनः प्रकरणाद् बलीयः । तस्मादध्वर्य्युभागस्य निवर्त्तको रथ इति ।

अपि वा श्रुतिभूतत्वात् सर्वासां तस्य भागो नियम्यते ॥ ७७ ॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । श्रुतिभूता हि सर्वे रथाः

सामान्येन वचनेन, सप्त सप्तदशकानि ददाति इति, सप्तदश रथाः, सप्तदश निष्काः, सप्तदश दास्यः, सप्तदश च युग्मानि, सप्तदश गवां शतानि, अवसो वयस्यश्च सप्तदश इति। तेनाविशेषेण सप्तदश रथाः सर्वेषां प्राप्ता विभक्तव्याः, तत्र न ज्ञायते कस्य को रथः ?, तत्राध्वर्य्योर्यजुर्युक्तः पक्षे प्राप्तः स नियम्यते, यजुर्युक्तमध्वर्य्यवे ददाति, न अन्यं, न चान्यस्मै। एवमृग्भिर्युक्तं होत्रे, नान्यं न चान्यस्मै। सामभिर्युक्तमुद्गात्रे ददाति, नान्यं, न चान्यस्मै। तत्र पक्षे विधानार्थं यजुर्युक्तग्रहणं, न अध्वर्य्योर्भागं निवर्त्तयितुमुत्सहते। तस्यानिवृत्तौ चोदकानुग्रहो भविष्यति। तस्मादध्वर्य्योर्भागे रथो नियम्यते, न तद्भागं निवर्त्तयतीति। (१०।३।२१ अ०)।

इति भट्टश्रीशवरस्वामिविरचिते मीमांसाभाष्ये दशमाध्यायस्य तृतीयः पादः॥

मीमांसा-दर्शने

१० अध्याये ४ पादः।

सत्त्रादौ मारिष्टहोमादिष्वपि नक्षत्रादीनां कर्त्तव्यताधिकरणम्।

प्रकृतिलिङ्गासंयोगात् कर्मसंस्कारं विकृतावधिकं स्यात्॥ १॥ (सि०)

अस्ति अग्नि, य एव विद्वानग्निं चिनुते इति। तत्र नक्षत्रेष्टि, अग्नये कृत्तिकाभ्य पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत सोऽत्र जुहोति अग्नये स्वाहा कृत्तिकाभ्य स्वाहा अम्बायै स्वाहा नियतये स्वाहा अभ्रयन्त्यै स्वाहा निवर्गपत्न्यै स्वाहा निपुणिकायै स्वाहा इति। सन्ति तु प्रकृतौ नारिष्टहोमा, नारिष्टान् होमान् जुहोति इति। तत्र संशय, किं नारिष्टहोमाना निवृत्ति अथवाऽनिवृत्ति, समुच्चय ? इति। तथा श्येने श्रूयते, लोहितोष्णीषा लोहितवसना निवीता ऋत्विज प्रचरन्ति इति। अस्ति प्रकृतौ, निवीत मनुष्याणा, प्राचीनावीत पितृणाम्, उपवीत देवानामुपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत् कुरुते इति, तदिह चोदकेन प्राप्तम। तत्र संशय, किमुपवीतस्य निवृत्ति उत अनिवृत्ति, समुच्चय ? इति। तथा पूर्वं पक्षे श्रूयते, मधु,ग्रयेत् घृत वा इति। अस्ति तु प्रकृतौ, पयोव्रत ब्राह्मणस्य यवागूराजन्यस्यामिक्षा वैश्यस्य इति। तदिह चोदकेन प्राप्तम। तत्र संशय, किं तस्य निवृत्ति उतानिवृत्ति, समुच्चय ? इति।

किं प्राप्तम् ? तस्य निवृत्तिरिति, प्रत्यक्षश्रुता उपदेशादय चोदकप्राप्तानाम् आनुमानिकानां निवर्त्तका इति। अपि च प्रकृतिलिङ्गसयोगा भवति, जुहोति, निवीता, प्रचरन्ति, ग्रासयेत् इति। यथा, शरमयं बर्हिर्भवति इति शरा कुशान्निवर्त्तयन्ति।

एवं प्राप्ते ब्रूम, अनिवृत्ति, समुच्चय इति। कुत ?। प्रकृतिलिङ्गासयोगात्, प्रकृतेन लिङ्गेन कार्य्येण संयोग

णपाम् उपहोमादीनां नास्ति, स हि प्रत्यक्षदर्शनेन वा भवति, यथा नैवारश्चरु इति। अभावे विधानेन वा भवति, यथा, जुह्वा वा एतर्हि वाग्भवति यर्हि पृष्ठ्य' षडह सन्तिष्ठते। न बहु वदेनान्य पृच्छेन्नान्यस्मै प्रब्रूयात् मधु आश्नीयात् घृतं वा इति। विकारेण वा, यथा, नैकृतश्चरुर्नखावपूतानाम इति। स्वशब्देन वा भवति, यथा,परिधौ पशुं नियुञ्जीत इति। प्रतिषेधेन वा भवति, यथा, न गिरा गिरेति ब्रूयात् यो गिरा गिरेति ब्रूयादात्मानं तदुद्गाता गिरेदैरं कृत्वोद्गेयम इति। अन्येन वा, येनावगम्यते प्राकृतं कार्य्यमभिनिर्वर्त्तयतीति, तदिह न किञ्चिदप्यस्ति। न चैतावता निवृत्ति, इदं प्रत्यक्षश्रुतम्, इदं चोदकेन प्राप्तमिति। प्रकृतिलिङ्गसंयोगे निवृत्तिर्भवति नान्यथा।

नन्विदानीमेवोक्तं, भवतीह प्रकृतिलिङ्गसंयोग, जुहोति, निवीता', प्रचरन्ति, आश्नीयात् इति। उच्यते, प्रकृतामां जुहोत्यादीनां जुहोत्याद्यन्तराणि इमानि विधीयन्ते। तत्र तावत् जुहोतिरदृष्टार्थ, कथमसौ गम्येत प्राकृतस्यार्थे वर्त्तत इति। तथा, उपवीतमदृष्टार्थे, कथं तस्य कार्य्ये निवीतं वर्त्तत इति गम्यते। तथा, व्रतं हत्यर्थं, मध्वशनं घृताशनञ्च तस्मिन्नर्थे वर्त्तेत इत्येतन्न ज्ञायत एव। तस्मान्नास्ति प्रकृतिलिङ्गसंयोग।

अथोच्यते, नैवोपहोमा जुहोत्यन्तरं, प्रकृते होमे मन्त्रा विधीयन्ते इति। तन्न, विधायकस्याभावात्। योऽन्नं जुहोति इति परिसमाप्ते वाक्ये केवलस्य मन्त्रस्याम्नान,

नास्ति वचनम्, एवं जुहोतीति। भिन्नान्येतानि वाक्यानि, सोऽनु जुहोति इति विधिवाक्यम्, अग्नये स्वाहा कृतिकाभ्यः स्वाहा इत्येवमादीनि मन्त्रवाक्यानि। तस्मात् न मन्त्रविधानार्थं जुहोति पुनःश्रवणम्। होमविधानार्थं श्रुतिर्विधायिका भवति, मन्त्रविधाने वाक्यं, तस्मादपि न मन्त्रविधानं, अतः समुच्चयः। उभयमपि प्रमाणेन प्राप्तं, प्रत्यक्षश्रवणं प्रमाणं, चोदकोऽपि प्रमाणं, नानाकार्यत्वा नैतयोर्विरोधः। तस्माद्यथा, प्रयाजादीन्न बाधन्ते एवं नारिष्टहोमानपि न बाधेरन्। अत एवजातीयकं कर्मसंस्कारं विकृतावधिकं स्यात् इति।

चोदनालिङ्गसंयोगे तद्विकारः प्रतीयेत प्रकृतिसन्निधानात् ॥ २ ॥ (आ० नि०)

अथ यदुक्तं, शरमयं बर्हिर्भवति इति यथा शराः कुशान् निवर्त्तयन्ति, एवमिहापीति। अत्रोच्यते, युक्तं शरमये, भवति हि तत्र प्रकृतिलिङ्गेन संयोगः, बर्हिः शब्देन, एवंविशिष्टं वा बर्हिर्भवति, शरा वा बर्हिरर्थे वर्त्तन्त इति। इह तु प्रकृतिलिङ्गासंयोगः, तस्मादयम बर्हिरिति ॥ (१०।४।१ अ०)॥

शरमयबर्हिषा कौशबर्हिर्बाधाधिकरणम्। (प्रथमवर्णकम्)॥

एव श्रा। इष्टस्यासहते, सोमारौद्रं चरुं निर्वपेत् ...णानां व्रीहीणामभिचरन् इति। तत्रेदं श्रूयते, शरमयं

बर्हिर्भवति इति। तत्र संशयः, किं कौश निवर्त्तते, न? इति। किं प्राप्तम्? उभयस्य प्रमाणावगतत्वात् समुच्चयः।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, चोदनालिङ्गसंयोगे तद्विकारः प्रतीयेत इति। अस्ति हि तत्र प्रकृतिलिङ्गेन बर्हिःशब्देन संयोगः, तस्मात् प्राकृतस्य निवृत्तिरिति।

वाजपेये रथघोषदुन्दुभिघोषाभ्यां दर्भमन्त्रयोरुभयोरेव बाधाधिकरणम्।

(द्वितीयवर्णकम्)

एव वा, अस्ति वाजपेयः, शरदि वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत इति। तत्र श्रूयते, रथघोषेण माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोति। दुन्दुभिघोषेण माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोति इति। अस्ति च प्रकृतौ, उपावर्त्तध्वमिति दर्भाभ्यां स्तोत्रमुपाकरोति इति। तदिह चोदकेन प्राप्तम्। तत्र संशयः, किं रथघोषेण दुन्दुभिघोषेण यो नादः स मन्त्रस्य निवर्त्तकः, यत् द्रव्यं तत् दर्भयोः, उतोभयम् उभयस्य निवर्त्तकम्? इति। किं प्राप्तम्?, शब्दत्वेन सामान्येन नादो मन्त्रस्य निवर्त्तकः, द्रव्यत्वेन द्रव्यं दर्भयोः। ननु तत्पुरुषनिर्देशोऽयं, तेन परार्थेन रथस्य घोषविशेषणत्वेनोच्चारणं, न स्वकार्य्येण निर्देशः।

अथोच्यते, द्वन्द्वनिर्देशोऽपि ईदृशो भवति, तत्रायमर्थः, न रथः परार्थं उच्चरिष्यते। श्रुतिर्हि तथा हीयेत, लक्षणा च स्यात्। चोदनालिङ्गसंयोगाच्च बाध्येत, तस्मात् घोषो मन्त्रस्य निवर्त्तको द्रव्यं दर्भयोः इति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, चोदनालिङ्गसंयोगे तद्विकारः प्रतीयेत, उभयस्य चोदनालिङ्गसंयोगो नैककस्य, रथघोषेणेति श्रूयते, न रथेन घोषेण चेति। रथविशिष्टो घोषो लक्षणं स्तोत्रोपाकरणस्य, प्रकृतौ दर्भौ लक्षणं मन्त्रश्च। ननु इदानीमेवोक्तं द्वन्द्वनिर्देशो भविष्यति इति। नैतदेवं, द्विवचनं हि तथा स्यात्, एकवचनेन च निर्देशः, तेनैको लक्षणं, स च घोषः, तेन हि समभिव्याहारः तृतीयायाः। ननु समुदायेन समभिव्याहारो भविष्यति। न हि समुदायस्य अशब्दार्थत्वात्। अथ समुदायो निर्दिश्येत, ततोऽभ्युपगतमुभयस्य निवर्त्तकमिति। ननु मन्त्रो वाचक एव उपावर्त्तध्वमिति। नेत्युच्यते, उपावर्त्तनमात्रस्याभिधायको मन्त्रो न चोपावर्त्तनमात्रं स्तोत्रोपाकरणम्। अथाप्यभिधानं स्यात्, तथापि तस्य निवर्त्तकं, लक्षणेनोपाकर्त्तव्यमितिप्रत्यक्षा श्रुतिः, अभिधानेन उपाकर्त्तव्यमिति चोदकः, श्रुतिश्च चोदकाद्बलीयसी। तस्मादुभयस्य निवर्त्तको रथघोषो दुन्दुभिघोषश्चेति। किं भविष्यति प्रयोजनम्? यदि रथो न घोषविशेषणम्, अरथविशिष्टोऽपि घोषस्तत्तोत्रोपाकरणं लक्षयेदिति ॥ (१०।४।२ अ०) ॥

बृहस्पतिसवादौ बार्हस्पत्यग्रहादिभि प्राकृतैन्द्रवायवादिग्रहाणां समुच्चयाधिकरणम्।

सर्वत्र तु ग्रहाम्नानमधिकं स्यात् प्रकृतिवत् ॥ ३ ॥ (सि०)

बृहस्पतिसवे श्रूयते, बार्हस्पत्यं ग्रहं गृह्णाति विपुष-

त्यर्कं ग्रहं गृह्णाति इति। महाव्रते शुक्रग्रहं गृह्णाति इति। अश्वमेधे सौवर्णराजताभ्यां महिमानौ ग्रहौ गृह्णाति इति। सन्ति तु प्रकृतौ ऐन्द्रवायवादयो ग्रहाः, त इह चोदकेन प्राप्ताः। तत्र संशयः, वैकृतैस्ते निवर्त्त्यन्ते उतानिवृत्तिः, समुच्चयः ? इति। किं प्राप्तम् ? प्रत्यक्षश्रुता वैकृताश्चोदकप्राप्तान् प्राकृतान् निवर्त्तयितुमर्हन्ति, अस्ति हि तेषां प्रकृतिलिङ्गेन ग्रहशब्देन संयोगः इति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, तत्र तत्र सर्वत्र ग्रहाम्नानमधिकं भवितुमर्हति, प्राकृतस्यानिवृत्तिः इति। कुतः ? उभयेषां प्रमाणावगतत्वात्, चोदकोऽपि प्रमाणं, प्रत्यक्षश्रवणमपि। ग्रहशब्दः प्रकृतिलिङ्गम् इति चेत्। नैवं, यदि ग्रहशब्दमुच्चार्य्य गुणो विधीयते, ततः प्राकृता एव ग्रहा गुणविकृता भवेयुः। अथ ग्रहसम्बन्धेनाग्रहो विधीयते, ततो ग्रहकार्य्ये वर्त्तेत इति प्राकृतं निवर्त्तयेत्, यथा, खलेवाली यूपः इति। अन्यः पुनरेष ग्रहशब्दो ग्रहणवचनः, अर्कं नाम ग्रहं गृह्णाति, महिमानौ नाम ग्रहौ गृह्णाति इति। अतोऽपूर्व्वा ग्रहणक्रिया विधीयते। तस्मात् ग्रहशब्दचोदनालिङ्गमेकार्थानां हि विकल्पो वा बाधो वा भवति, न चैषां वैकृतैरेकार्थता।

ननु यागनिवृत्त्यर्थाः सर्वे, तेनैषामेकार्थता इति। उच्यते, यागं प्रति सहत्वकारिण एते, न निरपेक्ष एकैक एषां साधकः, न ह्येषां पृथक्त्वेन यागसम्बन्धः, अर्केण यजेत, शुक्रेण यजेत इति, कथन्तर्हि प्रयोगवचनं एषां ग्राहकं, स च सन्निहितानां, न च सन्निधाने विशेषोऽस्ति,

तस्मात् सर्वेषां प्राकृतानां वैकृतानाञ्च संग्राहकः प्रकृतिवत्, यथा प्रकृतौ ऐन्द्रवायवग्रहणं चोदितं, मैत्रावरुणग्रहणं पुनर्योद्यते, विभागयादृष्टार्थः संस्कारो देवतोद्देशश्च, अदृष्टत्वात् कार्य्यस्य, न ज्ञायते पूर्वं उत्तरस्य कार्य्यं भवति इति, प्रयोगवचनग्रहणाच्च समुच्चयः, न केवलं मैत्रावरुणादिभि सह अप्रकरणाधीताभ्यामग्रदाभ्यामपि। एव विकृतावपि समुच्चयो भवितुमर्हति।

आह, ननु ग्रहं सङ्कीर्त्य गुणो विधीयते, अश्वमेधे सौवर्णराजताभ्याम् इति। अवोच्यते, न तौ प्राकृतौ ग्रहौ रुच्चा वोत्पत्तिसंयोगात् इति ग्रहकर्मणी भिद्येते। आह, इह तर्हि वार्हस्पत्यं गृह्णाति इति देवताविधानार्थं स्यात्। उच्यते, ग्रहे विधीयमाने श्रुतिरनुगृहीता, देवतायां वाक्य, श्रुतिश्च वाक्याद्‌बलीयसी। आह, आग्नेयवत्, यथा अग्निरिति आग्नेया।ग्रहा भवन्तीति देवताविधान भवति, एकमेकवचनान्तेनापि तस्याविवक्षितत्वात्, यथा ग्रह समार्ष्टि इति सर्वग्रहाणां सम्मार्गोऽभिधीयते, एवमिहापि सर्व ग्रहाणां देवता विधीयते। अवोच्यते, उक्तमेतच्छ्रुतेर्बलीयस्त्वादिति। आग्नेया ग्रहा भवन्तीति तु वाक्यमविरुद्धं श्रुत्या, न हि तत्राग्नेयं ग्रह गृह्णातीति, आग्नेयमत्ता तत्र वाक्येन श्रुत्यविरुद्धेन चोद्यमाना युक्तैवेति। तस्मात् प्राकृतेभ्यो व्यतिरिक्तो वार्हस्पत्यः प्राकृतैः समुच्चीयते। यथा प्रकृतौ अंशु गृह्णाति अदाभ्यं गृह्णाति इति अप्राकरणिकौ प्राकरणिकैः समुच्चीयेते, एवमिहापि वैकृताः समुच्चीयेरन्निति। *

अधिकैश्चैकवाक्यत्वात् ॥ ४ ॥ (यु०)

इतश्च पश्याम समुच्चय इति । कुत ? । नि सन्दिग्धैश्च अधिकै सुराग्रहैरैकवाक्यत्व भवति । कथम ? । सप्तदश एते ग्रहा गृह्यन्ते द्वये प्राजापत्या सोमग्रहा सुराग्रहाश्च, अत्र व्यक्तमधिका सुराग्रहा, तेषु गृह्यन्ते इति ग्रहण चा द्यत, नानूद्यते । सकृदुच्चरित गृह्यन्ते इति शब्द सोम ग्रहैरपि सम्बध्यते । तस्माच्चोदनान्तर ग्रहाणामनेन अस न्दिग्धेन अन्यदप्येवमेवावगम्यते ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५ ॥ (हे०)

लिङ्गमप्येतमर्थ दर्शयति । किम् ? । विरप्शो वा एष यज्ञक्रतुर्यद् वाजपेय अतीव ह्यग्निष्टोम क्रामत्युक्थ्यमति षोडशिन नातिरात्रम आप्नोति इति विरप्शशब्दो वि स्तीर्णे भवति, यथा विरप्शानि अरण्यानि विस्तीर्णानीति गम्यन, यदि समुच्चय, एव विस्तीर्णता, बाधाया नोपप द्यते, तस्मादपि समुच्चय इति ॥ (१० । ४ । २ अ०) ॥

वाजपेये प्राजापत्यपशुभि क्रतुपशूना समुच्चयाधिकरणम

प्राजापत्येषु चाम्नानात् ॥ ६ ॥

अस्ति वाजपेय, वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत इति । तत्र प्राजापत्या पशव, सप्तदश प्राजापत्यान पशू नालभत इति । सन्ति तु प्रकृतौ क्रतुपशव, ते इह चोट

केन प्राप्ता: । तत्र संशय:, किं ते प्राजापत्ये: क्रतुपशवो बाध्यन्ते, उत समुच्चीयन्ते ? इति । किं प्राप्तम् ? प्रत्यक्षा: प्राजापत्या चोदकप्राप्तान् क्रतुपशून् बाधेरन्निति ।

एवं प्राप्ते ब्रूम:, प्राजापत्येषु च समुच्चय: स्यात् । चशब्द: अन्वाचयार्थः । आम्नायन्ते हि क्रतुपशव:, ब्रह्मवादिनो वदन्ति, नाग्निष्टोमो नोक्थ्यो न षोडशी नातिरात्र: इति । अथ कस्माद् वाजपेयेन सर्वे यज्ञक्रतवोऽवरुध्यन्ते, पशुभिरिति ब्रूयात् यदाग्नेयं पशुमालभतेऽग्निष्टोमं तेनावरुन्धे ऐन्द्राग्नेनोक्थ्यम् ऐन्द्रेण षोडशिनं सारस्वत्याऽतिरात्रं मारुत्या बृहत्स्तोत्रमेतावन्तो वै यज्ञक्रतवस्तान् पशुभिरेवावरुन्धे इति समुच्चयं दर्शयति । ननु दर्शनमिद मुपदिश्यते, कोऽत्र न्याय: ? इति । उच्यते, प्रकृतिलिङ्गासंयोग: । ननु पशुशब्द: प्रकृतिलिङ्गम् । नेत्याह, नात्र पशुमनूद्य देवता विधीयते, सङ्ख्याश्रवणात् । सङ्ख्यादेवताश्रवणात् कर्मान्तरं चेदमुक्तं, पृथक्त्वनिवेशात् सङ्ख्यया कर्मभेद: स्यात् इति । अतो ग्रहाणामिव समुच्चयो भवितु मर्हतीति ॥ (१० । ४ । ४ अ०) ॥

साङ्ग्रहण्यैष्टौ च आमनहोमे अनुयाजाना समुच्चयाधिकरणम् ।

आमने लिङ्गदर्शनात् ॥ ७ ॥

अस्ति साङ्ग्रहणीष्टि, वैश्वदेवीं साङ्ग्रहणीं निर्वपेद् ग्रामकाम: इति । तत्र श्रूयते, आमनमस्या देवा इति तिस्र

आहुतीर्जुहोति इति। सन्ति तु प्रकृतो त्रयोऽनुयाजाः, तेऽत्र चोदकेन प्राप्ताः। तत्र संशयः, किमामनहोमैरनुयाजा निवर्त्तन्ते, उत तैः समुच्चीयन्ते ? इति। किं प्राप्तम् ?, प्रत्यक्षश्रुतैरामनहोमैरानुमानिका अनुयाजा निवर्त्येरन्। अपि च त्रित्वं प्रकृतिलिङ्गयोगो भवति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, आमने समुच्चयः स्यात्। कुतः ?। लिङ्गदर्शनात्, लिङ्गं हि इममर्थं दर्शयति। किं लिङ्गम् ? बहिरात्मा वै प्रयाजानुयाजा आत्मा देवता यत् प्रयाजानुयाजानां पुरस्ताद्वा उपरिष्टाद्वा जुहुयाद्बहिरात्मान सजातानामादधीत, अथ यन्मध्यतो जुहोति मध्यत एव सजातानामात्मान धत्ते इति अनुयाजानाम् अनिहत्तिं दर्शयति। आह, ननु त्रित्वं प्रकृतिलिङ्गसंयोगः। नेत्याह, न हि सङ्ख्यामात्रमनूद्य शक्यते गुणो विधातुं, न हि, कस्यचित् काचित् सङ्ख्या न भवति। तस्मान्न सङ्ख्या प्रकृतिलिङ्गसंयोगः। लिङ्गदर्शनं त्विदम् अपदिष्टं, प्राप्तिरत्र वक्तव्येति। उच्यते, आहुतीर्जुहोति इति श्रुत्या आहुतिसत्ता, वाक्येन मन्त्रविधानं, त्रिसङ्ख्या चानुवादत्वेनावकल्पते। सङ्ख्यामन्त्रवन्ति तु यागान्तराणि विधीयन्ते। तेषां चोभयप्रमाणावगतत्वात् समुच्चयो न्याय्य इति॥ (१०।४।५ अ०)॥

महाव्रते ऋत्विगुपगानस्य पत्न्युपगानेन समुच्चयाधिकरणम् ।

उपगेषु शरवत् स्यात् प्रकृतिलिङ्गसंयोगात् ॥८॥

(पू०)

महाव्रते श्रूयते, पत्न्य उपगायन्ति पिच्छोलाभिरुप गायन्ति, काण्डवीणादिभिरुपगायन्ति आपाटलिकाभि-रुपगायन्ति इति। अस्ति तु प्रकृतौ ऋत्विज उपगायन्ति इति। तदिह चोदकेन प्राप्यते। तत्रायमर्थः सांशयिको भवति, किं पत्नीभि. उपगायन्ति इति ऋत्विज उपगा यन्तो निवर्त्त्यन्ते, उत न निवर्त्त्यन्ते ? इति। तत्रैतत् तावच्चिन्त्यते, किं गानोपगानमेतत्, उत वादित्रोपगा नम ? इति। तत्रापि हेत, किं गानस्योपगानम्, गानो पगानं, उत गानमेवोपगानं गानोपगानम् ? इति। किं तावत् प्राप्तम् ? प्राकृत निवर्त्तते इति। तत इदं वर्ण्यते, गानस्योपगानमिति, पत्नी गायता गानमुप-चिन्वन्ति इति, गान प्राप्तमेव प्राकृतम्, उपचय उपसर्गार्थो विधीयते। तस्माद्गानस्योपगानम् इति।

अथ वा गानमेवोपगान, गानशब्दो हि शारीर्यां गीतौ प्रसिद्ध', तस्माद्गानमेतदुपगानं, गानस्य चोपगानमिति। यदा एतयोरन्यतर, तदा ऋत्विक्कार्य्ये पत्नी वर्त्तन्ते। अतः प्रकृतिलिङ्गसयोगात् प्रत्यक्षश्रुतेन चोदकप्राप्तं निव र्त्तते शरवत्, यथा शरमय बर्हिर्भवति इति शरा प्रत्यक्ष-श्रुता' चोदकप्राप्तान् दर्भान् निवर्त्तयति, एवमिहापीति।

आनर्थक्यात् त्वधिकं स्यात् ॥ ९ ॥ (सि०)

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, न निवृत्तिरिति, समुच्चयः स्यात्। तत्र एतच्चिन्त्यते, वादित्रस्यैतदुपगानम्, अस्ति ह्यत्र वादित्रं, दिक्षु दुन्दुभयो वदन्ति इत्येवमादि, तस्योपगानं वादित्रस्योपगानम्। कथम्? । प्रत्ययेन हि श्रुत्या धात्वर्थस्य सत्ता उच्यते, विप्रकृष्टा उपसर्गार्थस्य सत्ता अर्थविप्रकर्षात् दुर्बला भवति। तस्मादुपसर्गार्थसत्ताविधानं धात्वर्थसत्ताविधानेन बाध्यते।

अथ वा वादित्रमिदमुपगानम, एवं ह्याह, पत्न्य उपगायन्ति काण्डवीणादिभिरुपगायन्ति इति। काण्डवीणादिभिर्वादित्रमुपगानं भवति, भवति च तस्मीगाने गानशब्दः। तस्माद् वादित्रमुपगानम्। तत्र यद्येव वादित्रस्योपगानं, यदि वा वादित्रमुपगानम्, उभयथा प्राकृतादर्थान्तरं भवति। तस्मात् समुच्चयः। कुतः? । आनर्थक्यात्, एवं चोदकानर्थक्यं न भविष्यति, चोदकोऽनुग्रहीष्यतीत्यर्थः। तस्मात् समुच्चय इति॥ (१०।४।६ अ०)॥

अञ्जनाभ्यञ्जने नवनीताभ्यञ्जनस्य गौग्गुलवाभ्यञ्जनादिभि समुच्चयाधिकरणम्।

संस्कारे चान्यसंयोगात्॥ १० ॥ (सि०)

अस्ति अञ्जनाभ्यञ्जनो नाम एकोनपञ्चाशद्रात्रः। तत्रेदं समाम्नायते, गौग्गुलवेन प्रातः सवने समञ्जते अभिवाञ्जते पैलुदारवेण माध्यन्दिने सवने सौगन्धिकेन तृतीयसवने इति। अस्ति तु प्रकृतौ नवनीतेनाभ्यञ्जनं, तदिह

चोदकेन प्राप्तम्। तत्र संशयः, किं तद् वैकृतेन बाध्यते, उत न? इति। किं प्राप्तम्?। प्रत्यक्षश्रुतत्वात् वैकृतेषु अञ्जते अपि चाञ्जते इति च, प्रकृतिलिङ्गसंयोगाद्बाध्यते इति। आह, ननु सुत्याकालम् अञ्जनमभ्यञ्जनञ्च सत्रे, दीक्षाकाले नवनीतेनाभ्यञ्जन प्रकृतौ, अन्यकालत्वात् प्रयोजनान्तरे वर्त्तते इति बाधो न स्यात्। उच्यते, प्रयाजवदन्यकालमपि तत्कार्य्यमेव द्रष्टव्यं, कालमात्रमन्यत्, पदार्थेषु स एव। यथा तिष्ठन्त पशु प्रयजन्ति इति तिष्ठति पशौ प्रयाजा वर्त्तमानाः प्राकृतकार्य्यका एव भवन्ति, एवमिहापि द्रष्टव्यम्।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, सत्कारे अञ्जनेऽभ्यञ्जने च प्राकृतेन सह समुच्चयः स्यात्। कुतः?। अन्यसंयोगात्। अन्यकालमिदं कार्य्यान्तरे वर्त्तते, एवं चोदकोऽनुगृहीष्यते। तस्मात्समुच्चय इति।

प्रयाजवदिति चेत् ॥ ११ ॥ (आ०)

इति यदुक्तं तत्परिहर्त्तव्यम्।

नार्थान्यत्वात् ॥ १२ ॥ (आ० नि०)

न च प्रयाजवत् भवितुमर्हतीति। कुतः?। अर्थान्यत्वात्, खेदनार्थम् आर्द्रो नवनीत सुखप्रचाराय। प्रकृते कार्य्ये सुत्याकालं गौग्गुलवेनाभ्यञ्जनं जिह्मीकरणार्थं प्रत्यक्षं कार्य्यान्तरे वर्त्तत इति, न प्राकृतं निवर्त्तयितुमर्हति॥ (१०।४।७प०)॥

—

महाव्रते ऽहतवाससः तार्प्यादिभिः समुच्चयाधिकरणम् ।

आच्छादने त्वैकार्थ्यात् प्राकृतस्य विकारः स्यात् ॥ १३ ॥ (पू०)

महाव्रते श्रूयते, तार्प्यं यजमानः परिधत्ते दर्भमयं पत्नी इति । अस्ति तु प्रकृतौ, अहतवासः परिधत्ते इति । तदिह चोदकेन प्राप्तम् । तत्र संशयः, किम् अहतस्य वाससो निवृत्तिः, न ? इति । किं प्राप्तम् ? । आच्छादने तु प्राकृतस्य विकारः स्यात् । कुतः ? । एकार्थ्यात्, एको ह्यर्थः प्राकृतस्य वैकृतस्य च कौपीनम् आच्छादयितु, प्रकृतौ विकृतौ च प्रच्छादनं क्रियते । तस्मात् प्रत्यक्षश्रुतेन चोदकप्राप्तं निवर्त्तेत ।

अधिकं वान्यार्थत्वात् ॥ १४ ॥ (सि०)

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति अधिकम् इदं प्राकृताद्वाससो भवितुमर्हति इति । कुतः ? । यत हि निवर्त्तकं भवति, यद्‌निवर्त्त्यं न शक्नोति निवेष्टुं यत् तु अनिवर्त्त्योऽपि शक्नोति भवितु, न तत् निवर्त्तयति तत् हि निवर्त्तयत् अप्रतिषेधकं सत् चोदकप्राप्तं बाधेत । ननु कौपीनप्रच्छादने परिधत्ते इति भवति, नान्यकार्य्ये । उच्यते नैतदेव, उपरि वाससाऽपि तार्प्यं परिधत्ते इति भवति । तद्यथा, कम्बलं परिधत्ते, रौरवं परिधत्ते इति । सर्वतो धत्ते परिधत्ते इति अवयवप्रसिद्ध्या भवति । तस्मादहतस्य वाससो न निवृत्तिः, समुच्चय इति ।

समुच्चयस्तु दर्शयति ॥ १५ ॥ (यु०)

समुच्चयञ्च वासःशब्देन बहुवचनान्तेन दर्शयति, वासांसि वाराही चोपानहौ विमुञ्चति इति । तत्त्वविपाचया वासांसि विभ्रमयति, ततोऽध्वर्युः परिधत्ते इति । तस्मादपि पश्यामो अनिवृत्तिः समुच्चय इति । (१० । ४ । ८ अ०) ॥

महाव्रते रथन्तरादिसाम्नां क्रौञ्चादिसामभिः समुच्चयाधिकरणम् ।

सामस्वर्थान्तरश्रुतेरविकारः प्रतीयेत ॥ १६ ॥

महाव्रते श्रूयते, श्लोकेन पुरस्तात् सदसः स्तुवते अनुश्लोकेन पश्चात् सदसः क्रौञ्चेन चाखालमवेक्ष्यमाणः इति । सन्ति तु प्राकृतानि सामानि इह चोदकेन प्राप्तानि । तत्र संशयः, किं प्राकृतानां साम्नां निवृत्तिः, उत अनिवृत्तिः, समुच्चयः ? इति । किं प्राप्तम् ? । स्तुवते इति प्रकृतिलिङ्गसंयोगे प्रत्यक्षश्रुते चोदकप्राप्तानि सामानि निवर्त्यन्ते इति । यथा, कौत्सं भवति, काण्वं भवति, वशिष्ठस्य जनित्रे भवतः, शुद्धाशुद्धीये भवतः, भर्गयशसी भवतः । कौत्सानि भवन्ति इति श्रुतेषु चोदकप्राप्तानि निवर्त्यन्ते, एवमिहापि द्रष्टव्यम् ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, सामसु श्लोकेन पुरस्तात् स्तुवते इत्येवमादिषु श्रूयमाणेषु प्राकृतानाम् अविकारः प्रतीयेत । कुतः ? । अर्थान्तरश्रुतेः, अर्थान्तरेण हि सम्बन्धः श्रूयते,

पुरस्तात् सदसः स्तुवते इत्येवमादिषु। यत्र पदं केनचित् पदेन सम्बध्यते विशेषणत्वेन न तत् पदान्तरेण सह सम्बन्धमर्हति सकृदुच्चरितम्। यथा, भार्य्या राज्ञः, पुरुषो देवदत्तस्य इति भार्य्याविशेषणत्वेनोच्चार्य्यमाणः राज्ञः इतिशब्दो न पुनः पुरुषशब्देन सम्बध्यत इति, एवं पुरस्तात् सदसः स्तुवते इत्यनेन सम्बध्यमानो न पुनः श्लोकेन स्तुवते इति सम्बन्धमर्हति।

यदि स्तुतौ देशसत्ता विधीयते, श्लोकेन चेति अनूद्येत, तत उपपद्येत एकं वाक्यमिति। यदा तु पुनर्देशसत्ता विहिता, तदा परिपूर्णं वाक्यं, श्लोकेन चेत्येतदपि विधातव्यं, तदा पुनर्विधिप्रत्ययौ हृदयम् आनेतव्यः, हृदयम् आनेतुमुच्चारयितव्यः। न चोच्चारितः, तस्माद् अनुच्चारितो वा कल्पयितव्यः,उच्चारणं वा कल्पयितव्यं, कल्पनायाञ्च शब्दो बाध्येत। तस्मात् नैवम्। कथन्तर्हि ?, देशसामविशिष्टा स्तुतिः श्रुत्या विधीयते, न चैकेन केनचित् सम्बन्धे विहिते, परिपूर्णे वाक्ये पुनरपरं वाक्यं कल्पयितव्य भवति। उभयविशेषण विशिष्टा हि स्तुतिः श्रुत्या यदा विहिता, तदा परिपूर्णं वाक्यं, न तदा पुनरपरेण केनचित् सम्बन्धः कल्पयितव्यो भवति, यदर्थं किञ्चित् हिरुच्चार्य्येत, तस्मात् स्तुत्यन्तरमिदं विधीयते, न प्राकृतं निवर्त्त्यते, समुच्चयः इति।

अर्थे त्वश्रूयमाणे शेषत्वात् प्राकृतस्य विकारः स्यात्॥ १७॥ (यु०)

अथ यदुपवर्णितं, यथा कौत्सं भवति, काण्वं भवति,

'वशिष्ठस्य जनित्रे भवतः इत्येवमादिभिरिव प्राकृतानां निवृत्तिः,' इति, तत् परिहर्त्तव्यम्। अत्रोच्यते, युक्तमत्र यत् प्राकृतं निवर्त्तते, अत्र हि अर्थान्तरं न श्रूयते, प्राकृतस्यैव शेषः श्रूयते, तस्मात् तत्र वैकृतेन प्रत्यक्षश्रुतेन प्राकृतस्य निवृत्तिरिति, 'इह तु अर्थान्तरश्रवणाद् वाक्य भेदप्रसङ्गात् अनिवृत्तिरित्युक्तम्।

विकृतिविशेषे प्राकृतसाम्नां कौत्सादिभिर्बाधाधिकरणम्।
(द्वितीयवर्णकम।)

एवं वा, क्वचित् श्रूयते, कौत्सं भवति, काण्वं भवति वशिष्ठस्य जनित्रे भवतः, शुद्धाशुद्धीये भवतः, भर्गयशसी भवतः, कौञ्चानि भवन्ति इति, सन्ति तु प्रकृतौ सामानि तत्र चोदकेन प्राप्तानि। किं तानि निवर्त्त्यन्ते, न? इत्येषोऽर्थः सन्दिह्यते। किं प्राप्तम्?। अनिवृत्तिः, समुच्चय इति। कुतः?। साममात्रं विधीयते, न स्तुवते इति प्रकृतिलिङ्गसंयोगोऽस्ति। तस्मादधिकमिति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,

अर्थे त्वश्रूयमाणे शेषत्वात् प्राकृतस्य विकारः स्यात्॥ १७॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, अश्रूयमाणेऽप्यर्थे प्राकृतस्य विकारः स्यात्, शेषभूतं हि प्रकृतौ साम, इदमपि साम श्रूयते, तत्सामत्वेन सामान्येन साम्नः कार्य्यं भवितु

मर्हति। तद्यथा, दधि घृतं शाकं शालयः देवदत्तो भोजयितव्यः, देवदत्तवत् यज्ञदत्तस्तैलेनेति, यद्यपि तैलेन स्नेहयितव्य इति न श्रूयते, तथापि स्नेहने एव तैलं भवति, तत्समर्थत्वात्। एवं यद्यपि साम्ना ऋक् संस्कर्त्तव्येति न श्रूयते, एवमपि तत्समर्थत्वात् साम ऋक्संस्कारे एव भवितुमर्हति ॥ (१०।४।८अ०) ॥

कौत्सादिभिर्व्यवस्थया एकादिबाधाधिकरणम्।

सर्वेषामविशेषात् ॥ १८ ॥ (पू०)

क्वचित् श्रूयते, कौत्सं भवति काण्वं भवति वसिष्ठस्य जनित्रे भवतः शुद्धाशुद्धीये भवतः भर्गयशसी भवतः क्रौञ्चानि भवन्ति इति। सन्ति तु प्राकृतानि सामानि तत्र चोदकेन प्राप्तानि, तानि प्राकृतानां निवर्त्तकानीत्येतत् समधिगतम्। अथेदोऽर्थः सन्दिह्यते, किं सर्वाणि सर्वेषां निवर्त्तकानि, अथ किमेकम् एकस्य, द्वे द्वयोः, बहूनि बहूनाम्? इति। किं तावत् प्राप्तम्?, सर्वाणि सर्वेषामिति। कुतः?। विशेषाभावात्, न हि विशेषः कश्चिदस्ति, येनावगम्यते, इदमस्य निवर्त्तकं, नान्यस्येति। तस्मात् सर्वं सर्वस्य निवर्त्तकमिति।

एकस्य वा श्रुतिसामर्थ्यात् प्रकृतेश्चाविकारात् ॥ १९ ॥ (सि०)

न चैतदस्ति, सर्वाणि सर्वेषां निवर्त्तकानीति। एक मेकस्य, द्वे द्वयो, बहूनि बहूनाम इति। कुत ?। श्रुति सामर्थ्यात् कौत्स भवति कारव भवति इति एकैकस्य निवृत्ति कृत्वा श्रुति समर्था अर्थवतीति। एव वसिष्ठस्य जनित्रे भवत शुद्धाशुद्धीये भवतो भर्गयशसी भवत इति द्वयोर्निवृत्तौ कृतायां श्रुतिसामर्थ्यमनुगृहीतं भवति। तथा क्रौञ्चानि भवन्ति इति त्रिभि त्रीणि निवर्त्त्य कृतसामर्थ्या श्रुतिर्भवति। यद्येकस्मिन् श्रुते एकमेव निवर्त्तयेत, तता यावन्त्येव अमी षड्गीकृता प्राकृती सामसङ्घा तावन्त्येव भवति, एव सर्वत्र। किमेव भविष्यति ?। प्रकृतेरविकार, प्राकृतानामवशिष्टाना साम्ना ग्रहण भविष्यति, तत्र चोदकोऽनुगृह्यते। तस्मादेकम एकस्य निवर्त्तक, द्वे द्वयो, बहूनि बहूनामिति॥ (१०।४।१० अ०)॥

विवृद्धाविवृद्धस्तोमकक्रतुषु यथाक्रम प्राकृतसामबाधाधिकरणम्।

स्तोमविवृद्धौ त्वधिक स्यादविवृद्धौ द्रव्यविकार. स्यादितरस्याश्रुतित्वाच्च ॥ ७० ॥

सन्ति विवृद्धस्तोमका अविवृद्धस्तोमकाश्च क्रतव, एक विंशेनातिरात्रेण प्रजाकाम याजयेत् त्रिणवेनौजस्काम त्रयस्त्रिंशेन प्रतिष्ठाकामम इति। तथा दाविंशा पव माना अभिषेचनीयस्य। तत्र नव राजसामानि, एका दश राजसामानि, वसौषयवसे वाशिष्ठस्य जनित्रे च साक

प्रवेदनान्याहुः। शुद्धाशुद्धीये च संयत्रोपपदे चोभे। तथा रथन्तरविधाने पुनःस्तोमस्य यज्ञस्य, तथा अपचितिवत्यः पुनःस्तोमस्य यज्ञस्य,

पुनःस्तोमस्य सवनं मध्यमं द्वादशं स्मृतम्।
कार्य्यौ नवदशस्तोमावभितः सवने उभे ॥ इति।

तदत्र क्वचित् प्राकृती स्तोत्रसङ्ख्या विवृद्धा, क्वचिद्धीना। तत्र सन्देहः, किं विकृतौ विवृद्धौ हानौ च प्राकृतानां साम्नां निवृत्तिः, उत हानौ निवृत्तिः, विवृद्धावनिवृत्तिः? इति। किं प्राप्तम्?। उभयत्र निवृत्तिः, प्रत्यक्षश्रुतेन हि चोदकप्राप्तं निवर्त्त्यते। साम्नां चोत्पत्तिरर्थवती भविष्यति अपूर्वेषु क्रियमाणेष्विति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः,स्तोमविवृद्धौ अनिवृत्तिराधिक्यं स्यात्। कुतः?। आगमेन हि साम्नां सङ्ख्यापूरणं वक्ष्यते, आगमेन वा स्यादभ्यासस्याश्रुतित्वात् (१०।५।२३सू०) इति। एव चोदकानुग्रहो भविष्यति। अविवृद्धौ तु प्राकृतं निवर्त्तेत, यावता निवृत्तेन सा सङ्ख्या पूर्य्यते, तावत् प्राकृतं बाधितव्यं, अन्यत् प्राकृतमेव स्यात्। कुतः?। इतरस्य अश्रुतित्वात्, इतरं न श्रूयते, आगमः कर्त्तव्य इति, सङ्ख्यामात्रं श्रूयते। तस्मात् विवृद्धस्तोमकेषु अनिवृत्तिः, हीनस्तोमकेषु यावदर्थं निवर्त्तयितव्यम्। अथ यदुक्तं, साम्नां उत्पत्तिरर्थवती भविष्यति इति। उच्यते, बाध्यतां नाम चोदकेन, गुणमात्रमविशिष्टार्थम्। गुणचोदकः इति ॥ (१०। ४। ११ अ०) ॥

पवमान एव विवृद्धाविवृद्धस्तोमकक्रतूनां साम्नावापोद्वापाधिकरणम् ।

पवमाने स्यातां तस्मिन्नावापोद्वापदर्शनात् ॥

॥ २१ ॥

इह वृद्धस्तोमका अविवृद्धस्तोमकाश्च क्रतव उदाहरणं, त एव ये पूर्वस्मिन्नधिकरणे उदाहृताः। तत्रैषोऽर्थः समधिगतः, विवृद्धस्तोमकेष्वनिवृत्तिरविवृद्धस्तोमकेषु निवृत्तिरिति। अथेदानीम् इदं सन्दिह्यते, किं यस्मिन् कस्मिंश्चिदावापो यतः कुतश्चिदुद्वापः, उत पवमानेष्वेव आवापोद्वापौ? इति। किं प्राप्तम्?। अविशेषात् अनियम इति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, पवमाने आवापोद्वापौ स्याताम् इति। कुतः?। अस्मिन्नेव हि तौ दृश्येते, त्रीणि ह वै यज्ञस्योदराणि गायत्री बृहती अनुष्टुप्, अत्र ह्येवावपन्ति अत एवोद्वपन्ति इति।

ननु दर्शनमिदं प्राप्तिरुच्यताम्। उच्यते,

वचनानि त्वपूर्वत्वात् ॥ २२ ॥

असति न्याये वचनान्येव एतानि कल्प्यन्ते। तस्मात् पवमान एव आवापोद्वापस्थानमिति ॥ (१०।४।१२ अ०) ॥

यागादौ विधिशब्दस्यैव देवताभिधानाधिकरणम् ।

विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यात्तेन चोदना ॥

॥ २३ ॥

तौ दर्शपूर्णमासौ दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत इति। तत्रेदमाम्नायते, यदाग्नेयोऽष्टाकपालो ऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति इति। सन्ति चाग्नेरभिधानानि, अग्निः शुचिः पावकः धूमकेतुः कृशानुर्वैश्वानरः शाण्डिल्यः इत्येवमादीनि। तत्र सन्देहः, वाचिषु निगमेषु किं येन केनचिदग्नेः शब्देनाभिधान कर्त्तव्यम्, उत विधिशब्देनाग्निशब्देन ? इति। किं प्राप्तम् ?। येन केनचिदिति। कुतः ?। अग्न्यर्थनिर्देशात्, अग्न्यर्थेन पुरोडाशः संबद्धव्यः, अग्न्यर्था देवता कर्त्तव्या, त्यागकाले उद्देष्टव्या, सा येन शब्देन शक्यते उद्देष्टुं, तेनोद्देशनीया, सा एषां शब्दानामन्यतमेन शक्या उद्देष्टुम्। तस्माद् येन केनचित् वाचिषु निगमेषूद्देशः कर्त्तव्य इति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, विधिशब्देनैव अग्निशब्देनोद्देष्टव्या, नान्येन शुच्यादिना इति। कुतः ?। तेन चोदना, तेन विधिशब्देनास्य हविषः सम्बन्धः चोदना भवति। कथमिव ?। आग्नेयः कर्त्तव्य इत्यग्निरस्य देवता कर्त्तव्येत्यर्थः।

का पुनरियं देवता नाम ?। एकं तावन्मतं, या एता इतिहासपुराणेष्वग्न्याद्याः सङ्कीर्त्त्यन्ते नाकसदस्ता देवता इति।

उच्यते, तासु देवतासु ग्रहरादीनां शार्दूलादीनां वा न संग्रहः। स्मर्यते च कालवाचिनां देवतात्व, कालेभ्यो भवति, मासो देवता संवत्सरो देवता इति।

अपरं मतं, येषु देवताशब्दो मन्त्रब्राह्मणे श्रूयते,

अग्निर्देवता वातो देवता सूर्यो देवता चन्द्रमा देवता इत्येवमादिषु तेऽत्र देवताशब्दे नोच्यन्ते इति ।

तथाप्यश्वादीनाम् अनुपसंग्रह एव । किञ्च सामान्यवचनस्य शब्दस्य लौकिके व्यवहारे अभावादर्थस्याप्रसिद्धिः स्यात् । तस्मात् सूक्तभाजो हविर्भाजश्च देवताः । काः सूक्तभाजः ? । इमं स्तोममर्हते जातवेदसे रथमिव सम्महेमा मनीषया । भद्रा हि नः प्रमतिरस्य संसद्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयन्तव (ऋ० १८।४ म०) इति, हविर्भाजः, आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् । अग्नीषोमीयमेकादशकपालम् इति । आह, यदि हविर्भाजो देवताः कपालानामपि देवतात्वं प्राप्नोति, तान्यपि हविर्भाञ्जि । एवं तर्हि सा हविर्भाग् देवता, यां प्रति तादर्थ्यं हविषः, सूक्तस्याप्येवमेव । अत्र हि देवताशब्दः स्मर्य्यते, अग्निदैवत्यं सूक्तम्, अग्निदेवत्यं हविः इति । तथा अतिथिदैवत्यं पितृदैवत्यम् इति । एवं मूर्त्तानाममूर्त्तानां चेतनानामचेतनानां श्रुत्वा कञ्चिदर्थं प्रति तादर्थ्येन सङ्कल्पनीयानां देवतात्वं भविष्यति, सामान्यवचनत्वं चोपपत्स्यते

किमत्र ? । यद्येवं, यस्याः वाचकं शब्दमुद्दिश्य स्तुत्वा वा हविस्त्यक्ष्यामीति सङ्कल्पः क्रियते, सा देवता भवति तत्र ।

नन्वेवं सति सुतरां येन केनचिदग्नेः शब्देन निर्देशः करणीय. ।

अत्रोच्यते, भवेदेतदेवं, यद्यग्निशब्दोऽर्थप्रत्ययनार्थमुच्चार्य्येत, अर्थोऽपि हविःसम्बन्धार्थं प्रत्याय्येत, न त्वत्र-

ग्निशब्दोऽर्थप्रत्यायनार्थमुच्चार्य्यते, यत्र ह्यर्थे कार्य्यमासाद्यते, तत्र शब्दोऽर्थप्रत्यायनार्थो भवति, यत्रार्थे न प्रयोजनं, यत्र पुनः शब्दे एव कार्य, तत्र कार्य्यसम्बन्धार्थः शब्द एव प्रत्यापयितव्यः। देवतायाश्च यज्ञसाधनभावो न रूपेण भवति, केन तर्हि ?, सम्बन्धिना शब्देन। यथा अध्वर्य्युर्हस्ताभ्यामुपकरोति, एवं देवता शब्देनोपकरोति, यथा होतुः पाणौ हिर्लेपेनोपस्तृणाति इति पाणिसम्बन्धेऽपि होतेव उपकरोति, एवं सम्बन्धिना शब्देन उपकुर्वती देवता उपकारिणी गम्यते। देवतायामप्युपकारिण्यां चोदितायां शब्दस्यैव यज्ञे समवायः। तस्मान्न शब्दोऽर्थप्रत्यायनार्थमुच्चारितः। स चार्थः पुनः शब्दं प्रत्याययेदिति नचितलक्षणा हि तथा स्यात्। किन्तर्हि ? शब्द एव हविषा सम्बध्यते, तत्सम्बन्धादर्थोऽपि देवता भविष्यति, यस्य हि शब्दो हविषा तादर्थ्येन सम्बध्यते, सा देवता, शब्दे कार्य्यस्यासम्भवादर्थं कार्य्यं विज्ञायते, इह तु शब्द एव कार्य्यं सम्भवति। तस्मान्नार्थप्रत्ययनार्थः शब्द इति। तदुक्तं वृत्तिकारेण, न वा शब्दपूर्वको ह्यर्थसम्प्रत्ययस्तस्मादर्थनिष्पत्तिः इति। एवं चेदग्निशब्देन हविषः सम्बन्ध, नास्ति प्रसङ्गः शुच्यादीनां शब्दानामिति। तस्मात् मन्त्रत्वे विधिशब्द उपादातव्य इति।

उच्यते, नन्वेव शब्द एव देवता प्राप्नोति। अत्रोच्यते, नेतदस्माभिः परिहर्त्तव्य, न हीदमुच्यमानमसत्पक्षं बाधते, सुतरां शुच्यादीनामप्रसङ्ग इति।

शेषाणां चोदनैकत्वात्तस्मात्सर्वत्र श्रूयते ॥ २४ ॥ (यु०)

इतश्च विधिशब्देन वाचिषु वचनं कर्त्तव्यम् । कुतः ? । शेषाणां मन्त्राणामेक शब्दः, य एवासौ विधिशब्दः, स एव सर्वत्र श्रूयते अपाटकारे उज्जित्यां स्वाहाकारे च, अ पालग्ने प्रिया धामानि अपाट् सोमस्य प्रिया धामानि अपालिन्द्रस्य प्रिया धामानि इति अपाट्कारे । अग्नेरु ज्जितिमनूज्जेष सोमस्योज्जितिमनूज्जेषम इत्युज्जित्याम् । स्वाहाऽग्नि स्वाहा सोमम इत्येवमादि स्वाहाकारे । एवञ्च नित्यवत् श्रूयमाणा अपालिका भविष्यन्ति, यथाऽस्माभि र्न्यायोऽपदिष्ट । तस्मात् विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भाव स्यात् इति ॥ (१० । ४ । १३ अ०) ॥

—

अप्रैष्वपि विधिशब्देनैव दैवताभिधानाधिकरणम् ।

तथोत्तरस्यान्ततो तत्प्रकृतित्वात् ॥ २५ ॥

अस्ति चरु, सौर्य्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्च्चसकाम इति । सन्ति सूर्य्यस्याभिधानानि, सूर्य्य आदित्यो भास्कर सविता दिवाकर इति । तत्र किं वाचिषु निगमेषु येन केनचिच्छब्देनाभिधानं कर्त्तव्यम उत विधिशब्देन सूर्य्य शब्देन ? इति । किं प्राप्तम । अग्निशब्दसंयुक्तासो प्रकृतो निगमा इह चोदकेन प्राप्ता, न सूर्य्यशब्देनेति, सूर्य्यशब्दा

हि चरौ, न उञ्जियादिषु, ते यथार्थं विपरिणमयितव्याः, सूर्य्यार्थेन तेषु सङ्कीर्त्तयितव्याः, स च येन केनचित् सूर्य्य-वाचिना शब्देन सङ्कीर्त्त्यते, तस्मादनियमः। ये च प्रकृता वह्निशब्दसंयुक्ता निगमास्ते इहोदाहरणं, न असंयुक्ता।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, तथोत्तरस्यान्ततौ तत्प्रकृतित्वात् इति। यथा प्रकृतौ, तथा उत्तरस्यां ततौ विकृतौ कर्त्तव्याः, तत प्रकृतित्वात् तेषां, चोदकानुग्रहाय प्रकृतौ च विधिशब्दा-भिप्रायो अग्निशब्दः प्रयुक्तः, न अग्न्यभिधानपरः। इहापि तत्प्रकृतित्वात् विधिशब्दाभिप्रायेणैव निगमाः प्रयोक्तव्याः। न चायं चरुणा सूर्य्यशब्दस्य सम्बन्धः, किन्तर्हि प्रयोगेण, सौर्य्यं निर्वर्त्तयेत् इति प्रयोगेण सम्बन्धः, न सौर्य्यचरुः इति, कारकविभक्तिर्हि द्वितीया सा आख्यातेन सम्ब-ध्यते, तस्मात् तत्रापि सूर्य्यशब्देन संयुक्ता कर्त्तव्या इति॥ (१०।४।१४ अ०)॥

आधानेऽग्न्युत्पत्तौ सगुणेनाभिधानाधिकरणम्

प्राकृतस्य गुणश्रुतौ सगुणेनाभिधानं स्यात्॥ २६॥ (सि०)

अस्ति आधानं य एवं विद्वानग्निमाधत्ते इति। तत्र पवमानहवींषि श्रूयन्ते, अग्नये पवमानायाष्टाकपालं नि-र्वपेत्, अग्नये पावकायाग्नये शुचये इति। तत्र संशयः क्रियते, किं सगुणस्याग्नेरभिधानं कर्त्तव्यं, उत निर्गुणस्य?

इति। किं प्राप्तम्?। प्राकृतस्य निर्गुणस्य सगुणेन अभिधानं कर्त्तव्यमिति।

अविकारो वा अर्थशब्दानपायात्स्यात् द्रव्यवत्॥ २७॥ (पू०)

अविकारो वा स्यात् निर्गुणमभिधानम। कुतः?। अर्थशब्दानपायात, एव शब्दोऽर्थयानपेतो भवति, य एव अग्नी अग्नि, स एव पवमान, पावक शुचिश्च। या देवता निर्दिष्टव्या, सा निर्दिष्टैव भवति, असत्यपि गुणवचने, द्रव्यवत् यथा, सा वा एषा सर्वदेवत्या यदजा वशा, वायव्यामालभेत भूतिकाम इति, अजावशाशब्देन चोदित कर्मणि छागशब्देन वाचितु निगमा भवन्ति, अर्थ शब्दोऽनपेत इति कृत्वा। एवमिहापि द्रष्टव्यम्। तस्मान्निर्गुणेन अभिधान कर्त्तव्यमिति।

तथारम्भासमवायाद्वा चोदितेनाभिधानं स्यादर्थस्य श्रुतिसमवायित्वादवचने च गुणशास्त्रमनर्थकं स्यात्॥ २८॥ (उ०)

अथ वा, चोदितेन, सगुणेनाभिधीयेत। कुतः?। आरम्भासमवायात्, न हि आरम्भेण देवता कर्मणि समवैति, न स्वेन रूपेण देवतायाः कर्मणि साधनभाव इत्युक्तम। यदि हि रूपेण समवेयात, तथा सति अग्निशब्देन पवमानोऽपि प्रत्याय्यते इति गुणाभिधानं न क्रियेत। कथ

तर्हि साधनभावः?। श्रुतिसमवायित्वात् देवतार्थस्य, देवताशब्दस्य च हविषश्च सम्बन्धः साचादुच्यते, यस्य शब्दस्य सम्बन्धः, स शब्दो वदितव्यः, एवमसौ सम्बन्धः कृतो भवति। यदि च गुणाभिधान न क्रियते, गुणशासनमनर्थकं स्यात्। एवमर्थं हि तत्र शब्द उच्चार्य्यते, कथमसौ कर्मणि सम्बध्येत इति। तत्र यदि गुणो न सम्बध्नीयात्, गुणवचनवैयर्थ्यं स्यात्। तस्मात् सगुणेनाभिधानं कर्त्तव्यमिति।

द्रव्येष्वारम्भगामित्वादर्थे विकारः सामर्थ्यात् ॥ २६ ॥ (आ० नि०)

अथ यदुक्तं द्रव्यवत् इति, सा वा एषा सर्वदेवत्या यदजावशा, वायव्यामालभेत भूतिकामः इति, अजावशाशब्देन चोदिते कर्मणि छागाशब्देन निगमा वाचिषु भवन्तीति यदुक्तं, तत् परिहर्त्तव्यम्। अत्रोच्यते, युक्तं द्रव्येष्वारम्भसमवायः, रूपेण समवायं गच्छति द्रव्यं, तत्र छागाशब्देन वा असौ आलब्धा यदि वशा यद्यवशा, तत्र साऽभिधीयत इति गम्यते। तस्मादर्थे साधने सति अविकारेऽप्यर्थे वचनसामर्थ्यमुपपद्यत इति विना गुणवचनेन, अभिधान स्यात् चोदकानुग्रहाय। इह श्रुतिसमवायित्वाद्देवशब्दं चोदकप्राप्तस्य विकारः कर्त्तव्य इति॥ (१०।४।१५ अ०)॥

—०—

आधानाज्ययोरग्ने निर्गुणेनाभिधानाधिकरणम् ।

वृधन्वान् पवमानवद्विशेषनिर्देशात् ॥ ३० ॥(पू०)

अस्ति आधानं य एव विद्वानग्निमाधत्ते इति। तत्र पवमानेष्टयः, अग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदग्नये पावकायाग्नये शुचये इति। तत्राज्यभागौ प्रकृत्य श्रूयते, वृधन्वान् आग्नेयः कार्यः,पावकवान् सौम्यः इति। तत्रायमर्थः सांशयिकः, किं सगुणमग्नेरभिधानं कर्त्तव्यम्, उत निर्गुणम् ? इति।

तत्रैव तावत् परीक्ष्यते, किं देवतानिर्देशोऽयं, मन्त्रनिर्देशः' इति। देवतानिर्देशे सति सगुणमभिधानं, मन्त्र-निर्देशे निर्गुणमिति। किं तावत् प्राप्तम् ?। सगुणमभिधानमिति। तत्र एतद्वर्ण्यते,देवतानिर्देशः इति। कुतः ?। रूपत एव मन्त्राणां प्राप्तत्वात् विधानमनर्थकं, देवता पुनर्न प्राप्नोति, तस्या विधानमर्थवत् भवति, वृधन्वान् आग्नेयः कर्त्तव्य इति देवतया वृधन्वत्गुणयुक्ता भवति वृधन्वान् आग्नेयः। तस्मात् सगुणमभिधानं, यथा पावमानेष्टिषु अग्निः पवमान इति। एवमत्रापि अग्निर्वृधन्वानिति विशेषनिर्देशोऽर्थवान् भविष्यति। तस्मात सगुणमभिधानमिति।

मन्त्रविशेषनिर्देशात् न देवताविकारः स्यात् ॥ ३१ ॥ (नि०)

न चैतदेव, सगुणमभिधानमिति, निर्गुणं कर्त्तव्यम्।

तत्र एतद् वर्णयन्ति, मन्त्रविशेषनिर्देशोऽयम् इति। कुत ।? मन्त्रविशेषपर्य्यायः शब्द, आग्नेयो यो विशिष्टो ग्निविशिष्ट स बुधन्वान् कर्त्तव्य नाग्नि । अथ अग्निर्बुधन्वान क्रियते, तत्र बुधन्वानग्निर्देवता स्यात्, तत्राग्नेय इति सापेक्षे तद्धितनिर्देशो न स्यात्, न हि सविशेषणानां वृत्तिर्भवति । न खल्वपि वृत्तस्य विशेषण प्रयुज्यते । तस्मा दाग्ने विशेषण बधन्वत्ता । कस्तर्हि बुधन्वत्तया विशिष्यते ?। आग्नेय, तस्य बुधो मन्त्र ,तेनासौ बुधन्वान् भवति याग, अग्नि स्तोमेन बोधय समिधानो अमर्त्यम् इति । अथ वा मन्त्र एवाभिसम्बध्यते, बुधन्वान् आग्नेय इति ।

अथ यदुक्त, रूपादेव मन्त्र प्राप्नोति न विधातव्य इति । उच्यते, य कश्चिदग्न्यभिधानो मन्त्र प्राप्नोति, त विशेषार्थमिदमुच्यते, बुधन्वान कर्त्तव्य, अग्नि स्तोमेन बोधय इति । एव चेत् न देवताविशेषणम । तस्मान्निर्गुण मभिधान देवताया कर्त्तव्यम् । एव चाटकानुग्रहो भविष्यति ॥ (१० । ४ । १६ अ०) ॥

ग्रहाणामनुषङ्गाद्दृष्टार्थविधिप्रभावाच्च उत्तरवेदिप्रतिषेधाभ्यामभिधानाधिकरणम्

विधिनिगमभेदात् प्रकृतौ तत्प्रकृतित्वाद्विकृता वपि भेद स्यात् ॥ ३२ ॥ (पू०)

अस्ति ज्योतिष्टोम, तत्र श्रूयते, गोरनुबन्ध्याऽग्नीषोमी

अस्ति अवभृथ, वारुणेनैककपालेनावभृथं यन्ति इति। तत्र इदमाम्नायते, अग्नीवरुणौ स्विष्टकृतौ यजति इति। तत्रायमर्थ्थः सांशयिकः, किं निगमेऽस्विष्टकृच्छब्दक वचन कर्त्तव्यम, उत सस्विष्टकृच्छब्दकम्? इति। तत्र एव तावत् परीक्ष्यते, किं साविप्रायिकः स्विष्टकृच्छब्द, उत स्विष्टं करोतीति एतेन गुणेन प्रवृत्त इति गौणो न रूढ? इति। यदि रूढ, अस्विष्टकृच्छब्दक वचन कर्त्तव्यम्, अथ व्युत्पाद्यत, तत सस्विष्टकृच्छब्दकम्। किं प्राप्तम्?, साविप्रायिक, न व्युत्पाद्यते इति। कुत?। न तावत् स्विष्टं कृतवान, अथ च तस्मिन्नेव काले स्विष्टकृदित्युच्यते, स्विष्टकृत यजति इति, न ह्यत्र स्वरसंस्कारौ समर्थौ प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ भवत। अग्निरेव स्विष्टकृच्छब्देनोच्यते, तर्थार्थ स्विष्ट कृतवान्। यदा साविप्रायिक, तदा अस्विष्टकृच्छब्दक वचन कर्त्तव्यम्। कुत?। अग्नेर्हि देवताया अग्नीवाचक, न ग्नीवरुणया, विकृतौ अग्नेर्देवताया अभावात् अग्नीवरुणाभ्यां निवर्त्येत। तस्मादस्विष्टकृच्छब्दक वचन कर्त्तव्यमिति।

संयोगो वा अर्थापत्तेरभिधानस्य कर्मजत्वात् ॥ ३५॥ (सि॰)

न चैतदस्ति, अस्विष्टकृच्छब्दक वचन कर्त्तव्यम इति। किन्तर्हि सस्विष्टकृच्छब्दक वचन कर्त्तव्यम् इति। तत एतदर्णयत, गौणमिदमभिधानमिति, स्विष्टकरणात् स्विष्ट

कृदिति गम्यते, गम्यमानं न न्याय्यं प्रविवचितं कल्पयितुं, क्रियानिमित्तत्वम् अवयवशब्देभ्यो गम्यते। समुदायस्य चाग्नौ अप्रयोगात् लोकेऽग्न्यभिधानत्वं नाध्यवसीयते। तस्मान्न सांविज्ञायिकः। एवं चेत् सस्विष्टकृच्छब्दकं वचनं कर्त्तव्यम्, अर्थापत्तेः, अग्नेरर्थे अग्नीवरुणौ श्रूयेते, अग्नीवरुणौ स्विष्टकृतौ यजति इति, क्रियासंयोगित्वाच्च शक्नोति स्विष्टकृच्छब्दः अग्निवरुणौ वक्तुम्। तस्मात् सस्विष्टकृच्छब्दकं वचनं कर्त्तव्यम् इति। अथ यदुक्तं, स्विष्टं कृतवति चैष शब्दः, न चाग्निः स्विष्टं कृतवान्, इति। अत्र ब्रूमः, मत्वर्थे भूतकालता हीयेत, त्वत्पक्षे सा च सोपपदस्य धात्वर्थः। अपि च ततः पूर्वान् यागानपेक्ष्य स्विष्टं कृतवानग्निः॥ (१०।४।१८ अ०)॥

अग्नीषोमीयपशौ सर्वत्रैव प्रयोगे निर्गुणेनाग्निशब्देनाग्नेरभिधानाधिकरणम्।

सगुणस्य गुणलोपे निगमेषु यावदुक्तं स्यात्॥ ३६॥ (पू०)

अस्ति सोमे पशुरग्नीषोमीयः। तत्र श्रूयते, अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्य्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमनुनिर्वपति इति। तत्र स्विष्टकृति गुणलोपः श्रूयते, अग्निं यजति इति। तदत्र संशयः, किं याग एव स्विष्टकृतो गुणलोपः अवशिष्टेषु निगमेषु यथा प्रकृति भावः, उत सर्वत्रैव गुणलोपः? इति। किं प्राप्तम्? स्विष्टकृतो

अग्नेः सगुणस्य गुणलोपे श्रूयमाणे ब्रूमः, यदि चोच्यते, गुणलोपस्तत्रैव स्यात्, यागे चोच्यते, अग्निं यजति इति, यागे गुणलोपे उच्यमाने यदि सर्वनिगमेषु गुणलोपोऽध्यवसीयेत, अश्रुतं कल्पेत। यावाञ्च श्रुतस्योत्कर्षे दोष, तावान् अश्रुतकल्पनायाम्। तस्माद् याग एव लोपः स्यात्, न सर्वेषु निगमेष्विति।

सर्वस्य वैककर्म्यात् ॥ ३७ ॥ (सि०)

सर्वस्य वा निगमस्यापि स्विष्टकृतोऽग्निशब्दस्य गुणो लुप्येत। कुतः? एककर्म्यात्, नैव स्विष्टकृद्याग एव गुणो लुप्येत, किन्तर्हि यागप्रयोगे। कथम्?। अग्निं यजति इति प्रयोगवचन एष शब्दः, सर्वस्मिन् स्विष्टकृद्यागप्रयोगे लुप्येत, अन्येऽपि हि स्विष्टकृन्निगदाः स्विष्टकृद्याग एव। तस्मात् सर्वत्र लोप इति ॥ (१० । ४ । १८ अ०) ॥

अनुयाजेषु स्विष्टकृद्यागस्य संस्कारकर्मताधिकरणम्।

स्विष्टकृदावापिकोऽनुयाजे स्यात् प्रयोजनवदङ्गानामर्थसंयोगात् ॥ ३८ ॥

स्तो दर्शपूर्णमासौ। तत्र स्विष्टकृत्, अनुयाजेष्वग्निं स्विष्टकृतं यजति इति। तत्र सन्देहः, किं स्विष्टकृद्यागो ऽनुयाजेष्वारादुपकारकः, उत संस्कारकः? इति। किं

प्राप्तम् ? आरादुपकारकः इति । कुतः ? । एतद्धि कर्मणां प्रसिद्धं कार्य्यं, यत् आरादुपक्रिया, तथा हि भूतस्य भव्यार्थता भविष्यति, श्रुत्या च विधानम् । इतरथा भव्यस्य भूतार्थता स्यात्, वाक्येन च विधानम् । तस्मा-दारादुपक्रियेति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, स्विष्टकृदावापिकः स्यात् न वाह्यः, किमिदम् आवापिकः इति ? । आज्यभागस्विष्टकृतौ अन्तरा यावान् स्थानं, तत्र भवः आवापिकः । वहिरावा पादनुयाजस्तान्त्रिकः, या तु स्विष्टकृद्देवता तत्र, सैवासौ प्रधानदेवता आवापिकी । तस्मादावापिक इत्युच्यते । यदा चैव, तदा संस्कारकर्म स्यात्, तथा प्रयोजनवद् भवति, प्रयोजनवती अग्नेरुपकारोति इति । अपि च द्वि-विधानि अङ्गानि, आरादुपकारकाणि, सामवायिकानि च । आरादुपकारकेभ्यः सामवायिकानि गरीयांसि, तत्र हि साचाद्वाक्यम् । आरादुपकारकेषु प्रकृतेन परोक्षैवे-कवाक्यता स्यात् । तस्मात् संस्कारकर्मेति ॥ (१० । ४ । २० अ०) ॥

दर्शपूर्णमासयोर्याज्यापुरोनुवाक्ययोः संस्कारकर्म्मताधिकरणम् ।

अन्वाहेति च शस्त्रवत् कर्म स्यात् चोद-नान्तरात् ॥ ३८ ॥ (पू०)

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, याज्यामन्वाह पुरोनुवाक्या-

न्वाह इति। तत्र संशयः, किं याज्यापुरोनुवाक्यानुवचनं प्रधानकर्म, उत संस्कारकर्म ? इति। किं प्राप्तम् ? अन्वाहेति प्रधानकर्म स्यात्। कुतः ?। चोदनान्तरात्, यदि सम्स्कारकर्म ततोऽस्वरूपादेव तयोर्वचनं प्राप्नोति, पुनः अन्वाहेति वचनमनर्थकं, प्रधानकर्मत्वे तु वचनञ्च, न ह्यन्यथा तस्य कर्त्तव्यता गम्यते इति। अतः श्रुत्या कर्त्तव्यतावगमात् प्रधानकर्मेति। शस्त्रवत्, यथा स्तोत्र शस्त्रे स्तौति शंसति इति कर्त्तव्यतावगमात् प्रधानकर्मणी। एवमिहापि द्रष्टव्यम्।

संस्कारो वा चोदितस्य शब्दवचनार्थत्वात् ॥ ४० ॥ (सि॰)

संस्कारकर्म वा स्यात्। कुतः ?। चोदितस्य यर्थस्य य शब्दः, स तद्वचनार्थो भवति, स तस्य दृष्टोऽर्थः। तस्मिन् सति अदृष्टकल्पनायां हेतुर्नास्ति। तस्मात् सस्कारकर्मेति। अवाच्यत्वादिति चेत् इति यदुक्तं, तत् परिहर्त्तव्यम्,

स्याद्गुणार्थत्वात् ॥ ४१ ॥ (आ॰ नि॰)

स्यात् उपपद्येत अन्वाहेति वचनम्। कुतः ?। गुणार्थत्वात्, तिष्ठन् याज्यामन्वाह आसीनः पुरोनुवाक्यामन्वाह इति स्थानासनगुणार्थं पुनर्वचनं उपपद्यते। तस्मात् सस्कारकर्मणी याज्यापुरोनुवाक्ये इति॥ (१०।४। २१ अ॰)॥

मनोतायामूहाभावाधिकरणम्।

मनोतायान्तु वचनादविकारः स्यात् ॥ ४२ ॥

अस्ति वायव्यः पशुः, वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः इति। अस्ति तु प्रकृतावग्निषोमीये पशौ मनोतामन्त्रः, त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोता। अस्याधियो अभवोदस्र होता (तै० ब्रा० ३। ६। १०) इति। स इह चोदकेन प्राप्यते। तत्र सन्देहः, किं यथादैवतमूहितव्यो मनोता मन्त्रः, अथ वा अविकारेण प्रयोक्तव्यः? इति। उच्यते, ननु प्रकृतावप्यायनिगदोऽयम्, अग्नीषोमौ हि प्रकृतौ देवता, अयमप्याग्नेयः, असमवेताभिधानादविकारेण प्रयोक्तव्यः। अत्रोच्यते, सत्यमग्नीषोमौ देवता प्रकृतौ, तौ तु अग्निश्च सोमश्च। तत्राग्निरदेवता न त्वसमवेतः, अग्निप्रत्ययेन या अत्र देवता सा प्रतीयते। अयमिह वायुर्देवताकार्य्ये श्रूयते, स देवताकार्य्ये श्रूयमाणो अग्निकार्य्यमपि करोति देवताप्रत्ययम्। तस्मात्तदर्थापत्तेस्तद्धर्मा स्यात् (१०। ४। ३५ सू०) तस्मात् यथादैवतं मनोतामन्त्रः प्रयोक्तव्य इति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, मनोतायां तु वचनादविकारः स्यात् इति। वचनमिदं भवति, यद्यप्यन्यदेवत्यः पशुः, आग्नेय्येव मनोता कार्य्या इति, किमिव वचनं न कुर्य्यात्, नास्ति वचनस्यातिभारः। तस्मादविकारेण मनोतामन्त्रः प्रयोक्तव्य इति ॥ (१०। ४। २२ अ०)॥

कण्वरथन्तरस्य स्वयोनौ गानाधिकरणम् ।

पृष्ठार्थेऽन्यद्रथन्तरात् तद्योनिपूर्वत्वात् स्यादृचां प्रविभक्तत्वात् ॥ ४३ ॥ (पू०)

अस्ति वैश्वस्तोमः वैश्वो वैश्वस्तोमेन यजेत इति । तत्र श्रूयते, कण्वरथन्तरं पृष्ठं भवति इति । उभयविकारः कण्वरथन्तरमित्युक्तम्, अप्राकृते तद्विकाराद् विरोधाद्व्यवतिष्ठेरन् (८।२।४८ सू०) इति । तत्र संशयः, किं रथन्तरयोनौ बृहद्योनौ वा अनियमेन कण्वरथन्तरं गेयम्, उत रथन्तरयोनौ, अथ वा स्वयोनौ ? इति । किं प्राप्तम् ?, चोदकेन अनियमः, लाघवं हि तथा भवति, तत प्रयोगप्राशुभावः ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, पृष्ठार्थे यदेतत् अन्यत् रथन्तरात्, कण्वरथन्तरं श्रूयते, तद्रथन्तरयोनौ स्यात् । ज्योतिष्टोमपूर्वको हि वैश्वस्तोमः, ज्योतिष्टोमे रथन्तरयोनौ पृष्ठं कृतम् । ननु बृहद्योनावपि तत्र कृतम् । नैवम्, ऋचां प्रविभक्तत्वात्, ऋचां प्रविभाग इह गम्यते, यथा रथन्तरयोनिर्भवति इति । कुतः ? । कण्वरथन्तरे रथन्तरशब्दः श्रूयते, तेन गम्यते रथन्तरविशेषः कण्वरथन्तरम् इति । पर्यान्तरे कण्वरथन्तरशब्दो भवेत् यदि रथन्तरधर्मा न भवेयुः, तेषु सत्सु यूपवदुपपद्यते । यथा औदुम्बरो यूपो भवति इति, न हि औदुम्बरो यूपद्रव्यं प्रकृतौ सङ्कीर्तितम् । धर्मनिमित्तस्त्वयं शब्दः उपपद्यते । एवमिहापि धर्मनिमित्तः कण्वरथन्तरे रथन्तरशब्दो भवति, नान्यथेति

स्वयोनौ वा सर्वाख्यत्वात् ॥ ४४ ॥ (सि०)

न चैतदस्ति, रथन्तरयोनौ गीयेत इति, किन्तर्हि, स्वयोनौ । कुतः ? । सर्वाख्यत्वात् सर्वविशेषणविशिष्टस्य हि रथन्तरशब्दो वाचकः, प्रस्तावोद्गीथप्रतिहारोपद्रवनिधनवतः सर्वस्य सस्तोभस्वरकानाभ्यासस्य कण्वरथन्तरमित्याख्या भवति, तस्मात् योनिरपि विशेषणम् । अपि च अर्थान्तरे कण्वरथन्तरे रथन्तरशब्दः कल्प्यः स्यात् । तस्मात् स्वयोनौ गेयमिति ।

यूपवदिति चेत् ॥ ४५ ॥ (आ०)

इति चेत् पश्यसि, स्वयोनौ गेयमिति रथन्तरशब्दः तेनोपपद्यते, स हि रथन्तरधर्मेषु सत्सु यूपवदुपपद्यते इति।

न कर्मसंयोगात् ॥ ४६ ॥ (आ० नि०)

न एतदेवं, कर्मसंयोगात् काष्ठस्य यूपता, न हि लोके यूप इति सङ्घातः कश्चित् दृष्टोऽस्ति । यत्र ते संस्काराः, स यूपः, तस्मात् औदुम्बरो यूपो भवति इति संस्कारनिमित्तः, इह पुनरेवंविशेषणविशिष्टः कण्वरथन्तरशब्दो लोक एवास्ति, नासौ कण्वानां रथन्तरं कण्वरथन्तरमित्येवं कृत्वा लभ्यते, रथन्तरत्वे कण्वसम्बन्धे वा अस्य विधीयमाने वाक्यभेदः प्रसज्येत । तस्मात् सांविज्ञायिकः कण्वरथन्तरशब्दः । अत एव स्वयोनौ गीयते ॥ (१० । ४ । १२ अ०) ॥

कण्वरथन्तरस्य स्वयोन्युत्तरयोर्गानाधिकरणम् ।

कार्य्यत्वादुत्तरयोर्यथाप्रकृति ॥ ४७ ॥ (पू०)

कण्वरथन्तरं एव भवति संशयः, उत्तरयोर्गीयते इति । किं रथन्तरयोन्युत्तरयोः बृहद्योन्युत्तरयोर्वा गेयम्, उत स्वयोन्युत्तरयोः ? इति । किं प्राप्तम् ?, बृहद्योन्युत्तरयोर्वा रथन्तरयोन्युत्तरयोर्वा इति । कुतः ? । चोदकानुग्रहात् । न तत्रैष दोषो भवति स्वयोनिविशिष्टं कण्वरथन्तरम् इति, उत्तरयोर्हि यत्कार्य्यं, तत्र स्वयोनिरवश्यं ज्ञातव्या भवति । तस्मात् प्रकरणमपेक्षितव्यमिति ।

समानदैवते वा तृचस्याविभागात् ॥४८॥ (सि०)

न चैतदस्ति, बृहद्योन्युत्तरयोः रथन्तरयोन्युत्तरयोर्वा गेयम इति, किन्तर्हि, स्वयोन्युत्तरयोः ; कुतः ? । तृचशब्दात्, समानच्छन्दसि समानदेवताके च अविशेषितस्तृचशब्दो भवतीत्युक्तम् । अतः श्रुत्या चोदको बाध्यत इति स्वयोन्युत्तरयोर्गेयमिति ॥ (१० । ४ । २४ अ०) ॥

अग्निष्टुति स्तुतशस्त्रयोरविकाराधिकरणम् ।

ग्रहाणां देवतान्यत्वे स्तुतशस्त्रयोः कर्मत्वादविकारः स्यात् ॥ ४९ ॥ (सि०)

अस्ति अग्निष्टुत् एकाहः । तत्र श्रूयते, आग्नेया ग्रहा

भवन्ति इति । तत्र सन्देह, किं प्राकृतयो स्तोत्रशस्त्रयो र्यथादैवतमूह, उत अविकार । इति । ऊहबुद्धिं व्याव र्त्तयितुमिदमभिधीयते, ग्रहाणां देवतान्यत्वे स्तुतशस्त्रयो कर्मत्वादविकार स्यात्, प्रधानकर्मत्वादिति । कस्य पुन रेषा बुद्धि. स्यात्, यं निवर्त्तयेत् ? । यो मन्दधीर्मन्यते अभिधान मेस्यतीति । मन्दधियामपि चोपदेश क्रिय माण फलवान् भवति । अपि च कश्चिदपेक्ष्य सर्वे मन्द धिय । अथ तु न परितोष एव, ततोऽन्यथा वर्ण्यते, यत्तत् वृत्तमधिकरण द्वितीयेऽध्याये, (१ पा० ५ अ०) तस्येद प्रयोजनसूत्र, ग्रहाणां देवतान्यत्वे स्तुतशस्त्रयो कर्म त्वादविकार स्यात् इति । यदि संस्कारकर्मणी स्तोत्र शस्त्रे, किं भवति प्रयोजनम ? । अग्निष्टुदेकाहे यथादैवत मूह । अथ प्रधानकर्मणी, ततो ग्रहाणां देवतान्यत्वे स्तुतशस्त्रयो कर्मत्वादविकार स्यात् इति ॥ (१० । ४ । २५ अ०) ॥

चातुर्मास्येषु आज्यभागद्वयाविकारेणावाहनाधिकरणम

उभयपानात्पृषदाज्ये दध्न. स्यादुपलक्षणं निग मेषु पातव्यस्योपलक्षणात् ॥ ५० ॥ (प्र० पू०)

सन्ति चातुर्मास्यानि, चातुर्मास्यै स्वर्गकामो यजेत इति । तत्रानुयाजान् प्रकृत्य समामनन्ति, पृषदाज्येना नुयाजान यजति इति । अस्ति तु प्रकृतौ आवाहन,

देवान् आज्यपान् आवह इति। तदिह चोदकेन प्राप्तम्। तत्र संशयः, किमविकारेणावाहनं कर्त्तव्यम्, उत ऊहेन। इति। यदा ऊहेन, तदा किम् आज्यपान् दधिपान् इति कर्त्तव्यम्, उत दधिपान् इति, अथ वा पृषदाज्यपान् इति?। किं प्राप्तम्?, दध्नः अपि उपलक्षणं स्यात् आज्यस्यापि। कस्मात्?। उभयपानात्, उभयं हि तत् देवतामुद्दिश्य त्यज्यते, यच्च त्यज्यते, तत्पीयत इति मन्त्रेणोक्तं, यच्च पातव्यं, तदुपलक्षितं, प्रकृतौ आज्यपान् इति, इह आज्यस्यार्थे दधिसर्पिषी श्रूयते, अथ पृषदाज्यं गृह्णाति, द्वयं वा इदं सर्पिश्चैव दधि च, द्वन्द्वं वै मिथुनं प्रजननं, मिथुनमेवैतत् प्रजननं क्रियते इति। तुल्यं दधि आज्येन उच्यते। तस्मात् उभयमप्युपलक्षयितव्यं दधि च आज्यं चेति।

न वा परार्थत्वाद्यज्ञपतिवत् ॥५१॥ (प्र॰ पू॰ नि॰

न वा एतदेव, दधि उपलक्षयितव्यमिति। कुतः?। परार्थत्वात्, परार्थं हि पातव्यं द्रव्यं, पातॄणामुपलक्षणं, तच्चाज्येन चेदुपलक्ष्यते, कृतोऽर्थः इति न पुनर्दध्ना उपलक्षयितव्यम्, यज्ञपतिवत्, यथा, इमं यज्ञमवान्तेव यज्ञपति वर्द्धान् इति यज्ञपतिर्मनुष्याणां होतॄणां प्रशंसार्थः, न स्वार्थं कीर्त्यते इति अविकारेण प्रयुज्यते, न सर्वान् यजमानान् प्रत्याहरः। एवमिहापि पातव्यं पातृत्वेनगार्थं प्रयुज्यते, न स्वार्थम्। तस्मैकेनापि येन केनचिल्लक्षिताः पातार इति कृत्वा न द्वितीयः प्रयोक्तव्य इति।

स्वाद्वा आवाहनस्य तादर्थ्यात् ॥ ५२ ॥ (आ०)

स्यात् दध्नः उपलक्षणं, न यज्ञपतिवत्स्यात्। यज्ञपतिशब्दो हि न स्वार्थम् उच्चार्यते, इड़ासूक्तार्थेन स उच्यते, आवाहनं पुनः स्मरणार्थं, तत्र पातापि स्मर्त्तव्यः, पेयमपि। तस्माच्चोदकानुग्रहाय पेयान्तरम् उपलक्षयितव्यमिति।

न वा संस्कारशब्दत्वात् ॥ ५३ ॥ (आ० नि०)

न वा दधि उपलक्षयितव्यं, संस्कारशब्दोऽत्र विद्यते आज्यस्य, पृषदाज्येनानुयाजान् यजति इति। पृषदाज्येन चित्रेणेत्यर्थः, संस्कारेण हि मिश्रणे संस्कृतं चित्रमाज्यं भवति। तां च चित्रतामस्य प्रत्यक्षतो दधि उत्पादयति। तस्मात् परार्थं चित्रतासञ्जननार्थं न पातव्यम्, अतो नोपलक्षयितव्यमिति।

स्वाहा द्रव्याभिधानात् ॥ ५४ ॥ (आ०)

स्वादा दधि उपलक्षणं, द्रव्यं हि दधि तुल्यमाज्येन, प्रधानभूतमुपदिश्यते, इत्युक्तमस्माभिः, अथ पृषदाज्यं गृह्णाति, द्वय वा इद सर्पिश्चैव दधि च, द्वन्द्वं वै मिथुन प्रजनन, मिथुनमेवैतत् प्रजनन क्रियते इति। किं पृषदाज्यं गृह्यते ?, सर्पिश्चैव दधि चेति, सर्पिषा दध्ना च यागः कर्त्तव्य इत्यर्थः। पृषदाज्यमिति न द्रव्यान्तरमुच्यते। तस्मात् दधि उपलक्षयितव्यमिति।

दध्नस्तु गुणभूतत्वादाज्यपा निगमाः स्युर्गुणत्वं श्रुतेराज्यप्रधानत्वात् ॥ ५५ ॥ (सि०)

न चैतदस्ति, तुल्यं दधि आज्येन, प्रधानभूतमिति । ग्रहणे हि तत् तुल्यमाज्येन, न यागे, यागो हि आज्येन विधीय श्रूयते, तस्मात् श्रुतेराज्यप्रधानत्वात् यागं प्रति गुणभूतं दधि स्यात्, न हि, ग्रहणे श्रूयमाणं यागे श्रुतं भवति इति, दधि ग्रहणे श्रूयमाणं न यागार्थं भवति, तत्र श्रुत्या आज्यं करणं, दधि वाक्येनेति । किमर्थं तर्हि तत्र दधिग्रहणम् ? । गृह्यमाणेन प्रत्यक्षतयैवमाज्यं भवति इति । तस्मादाज्यपा निगमाः स्युर्न दध्न उपलक्षणं कर्त्तव्यमिति ।

दधि वा स्यात् प्रधानमाज्ये प्रथमान्त्यसंयोगात् ॥ ५६ ॥ (हि० पू०)

न चैतदस्ति, आज्यपा निगमा भवेयुरिति न दध्न उपलक्षणं कर्त्तव्यम् इति, दधिपानित्येव कर्त्तव्यं, दधि एवात्र प्रधानम् । कुतः ? । आज्ये प्रथमान्त्यसंयोगात्, प्रथमसंयोगः उपस्तरणम्, अन्त्यसंयोगोऽभिघारणं, यदि च सत्रे यजेत द्विरुपस्तृणीयात् सकृदभिघारयेत् ओषधयो वै प्रियङ्गव ओषधिष्वेव पशून् प्रतिष्ठापयति इति । यदि प्राहृषि यजेत सकृदुपस्तृणीयात् द्विरभिघारयेत् हृद्येव पशून् अभिजिवर्त्ति इति, उपस्तरणमन्यत् तत्र निधापयितुं क्रियते, परार्थेन एव तत्र शब्दार्थः, न ग्रहणमात्रं,

प्रहणेनान्यस्याधिकरणसंस्कारे उपस्तृणाति इति शब्दो वर्त्तते। तथा, अभिधारयति इति न ग्रहणमात्रम् अभिघारणम्, अन्यस्याभिमुखेनाभिघारयति इति गम्यते, सोऽन्य आज्यसंयुक्तः कथं स्यात् इति। तदुपस्तरणाभिघारणशब्दाभ्यां दधि प्रधानभूतं गम्यते, आज्यमपि तस्य गुणभूतम्। तस्माद्दध्न एवोपलक्षणं कर्त्तव्यं न आज्यस्येति।

अपि वाज्यप्रधानत्वाद्गुणार्थे व्यपदेशे भक्त्या संस्कारशब्दः स्यात् ॥५७॥ (द्वि० पू० नि०)

अपि वा नैतदेवं, दधि प्रधानं, तदुपलक्षयितव्यम् इति। आज्यमेव प्रधानं, तद्धि प्रयोजनवत् यागसम्बन्धात्, पृषदाज्येनानुयाजान् यजति इति, यत् तेनोपस्तीर्य्यते तत्र द्वयं निष्पद्यते, तच्चैवाक्तं भवति, दधि चोपस्तीर्णं, तत्र शब्दात् आधेयस्याधारसंस्कारोऽवगम्यते दधिसंस्कारः, न तु संस्कृतस्य प्रयोजनं दध्नः, प्रत्यक्षा तु चित्रता निर्वर्त्त्यमाना लक्ष्यते, तया च प्रयोजनं, पृषद्धि तदाज्यं श्रूयते। न च, यागे दधि करणं भवितुमर्हति वाक्यप्राप्तम् आज्ये श्रुतिप्राप्ते प्रत्यर्थिनि, तस्मादुपस्तरणमाज्यग्रहणार्थमेव, ततो दधिग्रहणं भविष्यतीति अर्थादाधेयाधारसम्बन्धे उपस्तरणमिव तद् भवतीति भाक्त उपस्तृणातिः प्रयुक्तः, तथाभिघारयतिः। तस्मात् सकृद् द्विरित्येतस्य गुणस्यार्थे व्यपदेशे भक्त्या एष संस्कारशब्द उपस्तृणाति, अभिघारयति, चोपजिघ्रेव पशून् प्रतिष्ठापयति, हस्त्येव पशूनभिजिघ्रति इति च। तस्मात् आज्यपा निगमा एव भवेयुरिति।

अपि वाज्याविकारत्वात् तेन स्यादुपलक्षणम् ॥ ५८ ॥ (द्व० पू०)

अपि वा इति पक्षव्यावृत्तिः, न आज्यपा निगमा भवेयुः, पृषदाज्यपानिति वक्तव्यम्। कुतः?। आज्या विकार एव भवति, दधिसर्पिषोश्च संसर्गः क्रियते, तत्र यो गुणः उपजायते तद्गुणयुक्तस्य संसृष्टस्य आज्यविशेषो भवति पृषदाज्यम् इति, तथा रागः खाडवः सुरा इति। तत्र हि उपचरितमेकं शब्दं उपलक्षयामः। उपचाराच्च अभिधानाभिधेयसम्बन्धो गम्यते, तेन च यागनिवृत्तिः श्रूयते, पृषदाज्येनानुयाजान् यजति इति। तस्मादेव-मुपलक्षयितव्यं, पृषदाज्यपानिति।

न वा स्यात् गुणशास्त्रत्वात्॥५९॥ (द्व०पू०नि०)

नैतदेवं स्यात्, संसृष्टस्य रागवत् पृषदाज्यशब्दो वाचक उपचारादिति। सत्यमुपचरितोऽयं तत्र, स तूपचारो लोकादेवावगतः, स गुण आज्ये भवतीति गम्यते। कुतः?। आज्यशब्दः सर्पिषो वाचकः। पृषच्छब्दः चित्रस्य, तद्यथा पृषद्रज्जुः पृषमपि पृषन्मृग इति। तयो-रुच्चरितयोश्चित्राज्याभिधानं गम्यते, तस्मात् तत्रैव न उपचार उपपन्नः। अतयाज्यस्यैव उपलक्षणं चित्रमचित्रं वा आज्यम् आज्यशब्देनाभिधीयत एवेति॥ (१०। ४। २६ अ०)॥

इति भट्टश्रीशबरस्वामिविरचिते मीमांसाभाष्ये दशमा-ध्यायस्य चतुर्थः पादः॥

एकदेशग्रहणे प्राथमिकानामेव ग्रहणाधिकरणम्।

आनुपूर्व्यवतामेकदेशग्रहणेष्वागमवदन्त्यलोपः स्यात् ॥ १ ॥ (सि०)

द्यावापृथिवीयमेककपालम्, आश्विनं द्विकपालं, वैष्णवं त्रिकपालम् इत्यादि एकदेशवचनम्। समस्तवचनमपि भवति, आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् इति। तथा द्विरात्रेण यजेत, त्रिरात्रेण यजेत, चतूरात्रेण यजेत, पञ्चरात्रेण यजेत, षड्रात्रेण यजेत, सप्तरात्रेण यजेत, अष्टरात्रेण यजेत, नवरात्रेण यजेत, दशरात्रेण यजेत, एकादशरात्रेण यजेत इत्येकदेशग्रहणम्। समस्तग्रहणमपि भवति, द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेत्। तथा, एकां सामिधेनीमन्वाह तिस्रः सामिधेनीरन्वाह इति एकदेशग्रहणम्। समस्तग्रहणमपि भवति, पञ्चदश सामिधेनीरन्वाह इति। तत्र संशयः, किं सर्वेष्वेव आद्योपादानम् अन्त्यलोपश्च, उत विकल्पः? इति। किं प्राप्तम्?। आनुपूर्व्यवतां क्रमवताम् एकदेशग्रहणे ब्रूमः, अन्त्यलोपः आद्योपादानञ्च इति। किंकारणम्? मुख्यमाद्य, जघन्यम् अन्त्यं, मुख्यजघन्ययो-

न्यतरस्मिन् लोप्तव्ये जघन्यो लुप्येत, मुख्यो हि अनुग्रही तव्यः। तदुक्तं, मुख्य वापूर्वचोदनाल्लोकवत् इति। आगमवत् यथा, समाजेषु समासेषु च ये आगन्तवो भवन्ति, ते पूर्वोपविष्टान् अनुपमृद्यैवनिविशन्ते, एव मिहापि द्रष्टव्यम्।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २ ॥ (यु॰)

इतश्च आद्योपादानमन्त्यलोपश्च इति। कुतः? । लिङ्गमप्येव भवति, लुप्येत वा एतत् षष्ठमहो यत् पश्चाच्चानुपयन्ति, लुप्येत वा एतत् षष्ठं कपालं यत् षष्ठ कपालं निर्वपन्ति इति षष्ठस्य लोपं दर्शयति, न प्रथमस्य।

विकल्पो वा समत्वात् ॥ ३ ॥ (पू॰)

नैतदस्ति, आद्योपादानम् इति, किन्तर्हि विकल्प। आद्यमन्त्यं वा उपादातव्यम् इति। कुतः?। सम त्वात्, समो हि अन्त्यलोप आद्यलोपेन, न हि आदि लोपे श्रुतिः, नो खल्वपि अन्त्यलोपे। मुख्ये जघन्ये वा उपादीयमाने प्राकृतमुपात्तं भवति, न हि विशेषश्रुति रस्ति, मुख्यमुपादातव्यमिति तस्मादनियम इति।

क्रमादुपजनोऽन्ते स्यात् ॥ ४ ॥ (आ॰ नि॰)

अथ यदुक्तं, समाजेषु समासेषु चागन्तुजनो यथा पाश्चात्यान् अनुपमृद्यैव निविशते एवमिहापि इति। युक्तं,

यद्यस्त्वेराक्रान्ते देशे आगन्तुर्जनो यसम्भवादन्ते निविशते, इह तु अनाक्रान्ते चिन्त्यते, के प्रथममाक्रमेयुरिति। तेनात्र न केषाञ्चित् क्रमो विरुद्ध इति।

लिङ्गमविशिष्टं सङ्ख्याया हि तत् वचनम् ॥५॥
(आ० नि०२)

अथ यल्लिङ्गमुक्तं, लुप्येत वा एतत् षष्ठमहः इति षष्ठस्य लोपं दर्शयति, नाद्यस्येति। तद् अविशिष्टं विकल्पेऽपि, सङ्ख्याया हि षष्ठमिति पूरणवचनं भवति, यस्मिन् कस्मिंश्चिदपगते येन प्रथमेन मध्येन अन्त्येन वा सङ्ख्या पूर्य्यते, तत् षष्ठम्। यथा षष्ठो भ्रातॄणां न दृश्यते इति, कनीयसि ज्येष्ठे मध्ये वा अदृश्यमाने भवति, एवमिहापि द्रष्टव्यम्।

आदितो वा प्रवृत्तिः स्यादारम्भस्य तदादित्वात् वचनादन्त्यविधिः स्यात् ॥६॥ (पू० नि०)

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, आदितः प्रवृत्तिः भवितुमर्हति। कुतः?। आरम्भस्य तदादित्वात्, आरम्भो हि तेषाम् आनुपूर्व्यवताम् आदितो न्याय्यः, पूर्वेण हि उपक्रान्तो द्वितीयादिः कर्त्तव्यः, स इह प्रथममेव क्रियमाणः अनुपक्रान्तः केनचित् क्रियेत, पूर्वो हि पदार्थः क्रियमाण उत्तरं पदार्थमभिनियच्छति, यः पुनराद्यः पदार्थः सोऽनुपक्रान्त एवान्त्येन कर्त्तव्यः, तस्मिन्नेव प्रथममुपादीयमाने न अनुपक्रमदोषो भविष्यति। तस्मात् सर्वेषेव,

ये क्रमवन्तः आरब्धव्याः, ते प्रथमादुपक्रमितव्या इति ।

अपि च, प्रथमस्य निमित्तमुपमम्प्राप्तं, न च विरोधोऽस्ति तदादिषु क्रमेषु, अन्त्यानां निमित्तेऽपि प्राप्ते, परिपूर्णत्वात् पदार्थानां, लोपो न विरुद्धः । तस्मादाद्योपादानमन्त्यलोपश्च इति । अथैवं न्यायेन प्राप्ते, यत्र वचनं भवति, तत्रापनीय मध्यममपि, विधिर्भवति । यथा, आग्नेयीम्: प्रयाजान् यजति । आग्नेयीयावनुयाजौ यजति इति । विना वचनेन, अन्त्यलोप एव न्याय्य इति ॥ (१०।५।१ अ०)॥

एकत्रिके मार्ध्ये तृचे गानाधिकरणम् ।

एकत्रिके तृचादिषु माध्यन्दिने छन्दसां श्रुतिभूतत्वात् ॥ ७ ॥ (पू०)

अस्ति एकत्रिकः क्रतुः, अथैष एकत्रिकः । तस्यैकस्यां बहिष्पवमानं, तिसृषु होतुराज्यम् । एकस्यां मैत्रावरुणस्य, तिसृषु ब्राह्मणाच्छंसिनः । एकस्यामच्छावाकस्य, तिसृषु माध्यन्दिनः पवमान इति । तदत्र माध्यन्दिने पवमाने संशयः, किं तृचाद्यासु गानं कर्तव्यम्, उत आद्ये तृचे ? इति । किं प्राप्तम् ?, एकत्रिके क्रतौ माध्यन्दिने पवमाने तृचाद्यासु स्तोत्रियासु गानं स्यात् । कुतः ?। छन्दसा श्रुतिभूतत्वात्, श्रुतिभूतानि हि त्रीणि छन्दांसि प्रकृतौ, त्रिच्छन्दा आवापः, माध्यन्दिनः पवमानः पञ्चमा-

मेति, तानि इह चोदकेनैव प्राप्तानि। तानि एवमुप सहर्त्तुं शक्यन्ते, यदि तृचायास गानम्। तस्मात् तृचायास इति।

आदितो वा तन्न्यायत्वादितरस्यानुमानिकत्वात् ॥ ८ ॥ (सि०)

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, आद्ये तृचे गानं कर्त्तव्यम्। एष हि न्यायः, क्रम एवम् अनुगृहीतो भवति। इतरस्य छन्दोऽनुग्रहस्य प्राकृतत्वादिह आनुमानिकत्वं भवति।

आह, ननु क्रमोऽपि प्राकृतत्वादानुमानिकः। उच्यते, उभयोरानुमानिकयोः क्रमानुग्रहो ज्यायान् भवति। कथम्?। तत्र हि प्रथमे गायत्रे छन्दसि अभिनिर्वृत्ते द्वितीया स्तोत्रीया प्रारब्धा, प्रथमारम्भेण हि पदार्थः क्रियमाणः उत्तरं पदार्थमभिनियच्छति। अप्रवृत्ते कस्मिंश्चित् पदार्थे सर्वे वैकल्पिक प्राप्नोति, न प्रवृत्ते। प्रवृत्ते हि ततोऽन्यदशक्यत्वादप्राप्तम्। प्रारब्धस्य च क्रिया प्राप्ता, तस्यामवस्थायां उभयप्राप्त्यभावादविकल्पः। अत्र किं तदेव प्रारब्धं परिसमाप्यताम्, अथान्यत् अप्राप्तमारभ्यताम् इति। तत् परिसमापयन् श्रुतं करोति, परित्यजन्, श्रुतं जहाति इति प्रारब्धं परिसमापनीयं गम्यते। यदिदानीं तस्मिन् निर्वृत्ते वैकल्पिकं कृतार्थत्वादप्राप्तं, तस्मात् क्रमानुग्रहो न्याय्यो न छन्दोऽनुग्रह इति।

तत्राह, ननु गायत्रेण छन्दसा पूर्वे क्रियमाणेन उत्तर काले बैष्टुभमप्युपक्रान्तं भवति। उच्यते, सत्यमुपक्रान्तं

भवति, न तु द्वितीयां तृतीयामकृत्वा। अथ तयोः पूर्वे तृचे नैव छन्दसां प्रयोजनम्। तस्मात् प्रत्यक्षत्वात् पूर्वया स्तोत्रीयया उत्तरयोः स्तोत्रीययोः क्रमस्य, क्रमानुग्रहो न्याय्यात्र छन्दोऽनुग्रह इति।

यथानिवेशश्च प्रकृतिवत् सङ्ख्यामात्रविकारत्वात् ॥ ९ ॥ (सि॰)

इतरथाद्ये तृचे गेयम् इति। कुतः?। यथानिवेश प्रकृतिवत् शब्देन प्राप्तासु स्तोत्रीयासु तिसृषु माध्यन्दिनः इति सङ्ख्यामात्रस्य प्रत्याम्नायो न क्रमस्य। आह, ननु यथा क्रमस्य न प्रत्याम्नायः, एवं छन्दसामपि। उच्यते, सत्यम् एवम् एतत्, मुख्यस्तु क्रमानुग्रहः, जघन्यः छन्दसाम्। तस्मादपि आद्ये तृचे गातव्यमिति ॥(१०।५।२ष०)॥

एकत्रिके धुर्य्याधिकरणम्।

विकल्पृचे धुर्य्ये स्यात् ॥ १० ॥ (पू॰)

अस्ति एकत्रिकः क्रतुः, अथैष एकत्रिकः। तस्य एकस्यां बहिष्पवमानं, तिसृषु होतुराज्यम्। एकस्यां मैत्रावरुणस्य, तिसृषु ब्राह्मणाच्छंसिनः। एकस्यामच्छा-वाकस्य तिसृषु माध्यन्दिनः पवमानः इति। सन्ति तु धुरि सामानि। तेषु संशयः, किं, तृचे गेयानि, उत एकस्याम् ऋचि? इति। किं प्राप्तम्? त्रिकः स्तोमः तृचे

स्यात् धुरि सामसु । एव तृचप्रापकश्चोदकोऽनुग्रहीष्यते । तस्मात् तृचे गेयमिति ।

एकस्यां वा स्तोमस्यावृत्तिधर्मत्वात् ॥ ११ ॥ (सि०)

एकस्यां वा ऋचि गेय, स्तोमस्य हि तत्रावृत्तिधर्मता भवति, वचनप्रामाण्यात्, इदं भवति वचनम् आवृत्तं धूर्षु स्तुवते, पुनरावृत्त पृष्ठैरुपतिष्ठते इति । किमिव वचनं न कुर्य्यात् । तस्मात् धुरि सामसु एकस्यामृचि गेयमिति ॥ (१० । ५ । ३ अ०) ॥

---

४ द्विरात्रादिषु दशरात्रस्य विध्यन्तानुष्ठानाधिकरणम् ।

चोदनासु त्वपूर्वत्वाल्लिङ्गेन धर्मनियमः स्यात् ॥ १२ ॥ (सि०)

सन्ति द्विरात्रादयो अहर्गणाः, द्विरात्रेण यजेत इत्येवमादयः । तेषु किं द्वादशाहस्य विध्यन्तः प्रवर्त्तेत, उत प्रायणीयोदयनीयौ वर्जयित्वा दशरात्रस्य • इति । किं प्राप्तम् ? अविशेषात् द्वादशाहस्येति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, चोदनासु तासु प्रायणीयोदयनीययोः पूर्वत्वेनासम्भवात् दशरात्रस्य विध्यन्तः प्रवर्त्तेत । केन हेतुना ? । लिङ्गेन विध्यन्तो नियम्येत । किं लिङ्गं भवति ? । एवमाह, यत् प्रथमं तत् द्वितीयं यत् द्वितीय

तत् तृतीयं जगतीमन्तर्गच्छति इति । एवं ज्ञापयति, यत् प्रथमं द्विरात्रस्य, तत् द्वितीयं द्वादशाहस्य गायत्रम् । यत् द्वितीयं द्विरात्रस्य, तत् तृतीयं त्रैष्टुभं जगतीमन्तर्गच्छति इति षड़हतृतीयं आगतम् अतः अन्तरीयमाणं दर्शयन् दशरात्रस्य प्रवृत्तिं दर्शयति । यत् प्रथमम् इति द्विरात्रस्य वादः, प्रकरणात् । तत् तृतीयम् इति द्वादशाहस्य, द्विरात्रे तृतीयाभावात् । अपि चेदमपरं लिङ्गं, गायत्रं प्रथमम् त्रैष्टुभं द्वितीयं जगतीमन्तर्गच्छति इति, अन्तराये षड़ह-तृतीयं आगतं दर्शयति । तस्मात् दशरात्रस्य प्रवृत्तिः ।

प्राप्तिस्तु रात्रिशब्दसम्बन्धात् ॥ १३ ॥ (उप०)

द्विरात्रेण यजेत इति रात्रशब्दः, इहापि दशरात्रः इति स एव, तदेतस्मात् प्रकृतिलिङ्गात् दशरात्रस्य विध्यन्त इति प्राप्ति लिङ्गदर्शनम ॥ (१० । ५ । ४ अ०) ॥

समभिराधुनोति इत्यादिमाधो धूननार्थानां मन्त्राणामनियमेनोपादानाधिकरणम् ।

अपूर्वासु तु सङ्ख्यासु विकल्पः स्यात् सर्वासामर्थवत्त्वात् ॥ १४ ॥

अग्नौ तु आधूननार्था मन्त्राः, वेशीनां त्वा पत्मन्नाधूनोमि इत्येवमादयः, तान् प्रकृत्य श्रूयते, समभिराधूनोति इति । तथा अग्नौ वपनार्था मन्त्राः, या ओषधीः इत्येवमादयः, तानपि प्रकृत्य श्रूयते, चतुर्दशभिर्वपति इति ।

तत्र संशयः, किमाद्योपादानम्, उत अनियमः ? इति । किं प्राप्तम् ?, आद्योपादानम्, आदितो वा तत्प्रायत्वात् (८सू०) इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, अपूर्वासु तु सङ्ख्यासु अप्रकृतिपूर्विकासु श्रूयमाणासु ब्रूमः, विकल्पः स्यात्, एवं सर्वासां सङ्ख्यानाम् अर्थवत्त्वं भविष्यति । आद्योपादाने हि केषाञ्चिन्मन्त्राणामुत्पत्तिरनर्थिकैव स्यात् । गम्यते च ताभिर्वपनं, प्रकरणात्, या हि प्रकृतिपूर्विका भवन्ति, तासां प्राकृतप्रयोगेणार्थवत्ता, आनर्थक्येन च कारणेन मुख्यातिक्रमः सङ्ख्यायाः ॥ (१० । ५ । ५ अ०) ॥

विवृद्धस्तोमके प्राकृतानां साम्नामागमाधिकरणम् ।

स्तोमविवृद्धौ प्राकृतानामभ्यासेन सङ्ख्यापूरणमविकारात् सङ्ख्यायां गुणशब्दत्वादन्यस्य चाश्रुतित्वात् ॥ १५ ॥ (पू०)

इह विवृद्धस्तोमकाः क्रतव उदाहरणम्, एकविंशेनातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत्, त्रिणवेन ओजस्कामम्, त्रयस्त्रिंशेन प्रतिष्ठाकामम् इति । तत्रायं संशयः, किं प्राकृतानां साम्नामभ्यासेन सङ्ख्या पूरयितव्या, उत अप्राकृतानामागमेन ? इति । किं प्राप्तम् ? अनियमः, अविशेषात् । इति प्राप्ते ब्रूमः, स्तोमविवृद्धौ अभ्यासेन सङ्ख्या

पूर्य्यते, एव हि प्रकृतग्रहणम्, इतरथा अप्रकृतक्रियेति। सङ्ख्या हि प्राकृतानां प्रधानभूतानां साम्नां गुणभाविनो-च्यते, न प्राधान्येन। न चान्यत् सामद्रव्यं श्रुत्वा विधीयते, यावांश्च श्रुतस्यार्थस्योत्सर्गे दोषः, तावान् अश्रुतकल्पनायाम्। तस्मादभ्यसितव्यानि प्राकृतानि सामानि, यथा धुरि सामानीति।

आगमेन वाऽभ्यासस्याश्रुतित्वात् ॥ १६ ॥
(सि०)

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। अप्राकृतानां साम्नां आगमेन सङ्ख्या पूरयितव्या इति। कुतः ?। अभ्यासो न हि श्रूयते, एतावत श्रूयते, एकविंशेनातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत् इति, यावांश्च श्रुतस्योत्सर्गे दोषः, तावान श्रुतकल्पनायाम्।

ननु आगमोऽपि न श्रूयते। उच्यते, उभयस्मिन्नश्रूयमाणे आगमो न्याय्यः, एवमागमपूरिता सङ्ख्या समञ्जसा भविष्यति, इतरथा अभ्यासपूरिता असमञ्जसा स्यात्। तस्मादागमेन पूरयितव्येति।

सङ्ख्यायाश्च पृथक्त्वनिवेशात् ॥ १७ ॥ (यु० १)

इतश्चागमेनेति। कुतः ?। पृथक्त्वनिवेशिनी हि सङ्ख्या, यथा अष्टौ घटा इति, अभ्यासेनापृथक् स्यात्। तस्मादागमेन पूरयितव्या इति।

पराक्शब्दत्वात् ॥ १८ ॥ (यु०२)

इतश्चागमेनेति। कुतः ?। पराक्शब्दो हि भवति, पराक् वहिष्पवमानेन स्तुवन्ति इति। स च अनभ्यासस्य वाचकः, यथा पराचीः सामिधेनीरन्वाह इति अनभ्यस्ता इति गम्यते। तस्मादपि आगमः।

उक्ताविकाराच्च ॥ १९ ॥ (यु०३)

इतश्चागमः, एवमुक्तस्याविकारो भवति। किमिदम् अविकारः इति ?। अपुनर्वचनं, तत्र जामितादोषो न भविष्यति, अभ्यासे हि स स्यात्, जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदेकं भूयः क्रियेत इति।

अश्रुतित्वान्नेति चेत् ॥ २० ॥ (आ०)

इति चेत्, इति पुनर्यदुक्तम् आगमोऽपि नैव श्रूयते इति, तत् परिहर्त्तव्यम्।

स्यादर्थचोदितानां परिमाणशास्त्रम् ॥ २१ ॥ (आ०नि०)

अर्थेन सामानि चोद्यन्ते। कतमेनार्थेन ?। एकविंशेन अतिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत् इत्येवमादीनां वाक्यानामर्थेन इति, न हि अनागम्यमानेषु सामसु एताः सङ्ख्याः सामस्त्येन सम्भवन्ति, तस्मात् अर्थचोदितानाम् इदं परिमाणशासनं कृत्वा कृतार्थः शब्दः एकविंशेन अतिरात्रेण

प्रजाकामं याजयेत् इति अग्रेप्राममागम न शक्नोति वार-यितुम्। तस्मादागमेन पूरयमिति।

आवापवचनं चाभ्यासे नोपपद्यते ॥ २२ ॥ (यु०४)

इतश्चागम इति पश्यामः, आवापवचन हि भवति, त्रीणि ह वै यज्ञस्योदराणि गायत्री बृहती अनुष्टुप्, अत्र हि एवावपन्ति, अत एवोद्वपन्ति इति। एतत् अभ्यासे नावकल्पते। तस्मादप्यागम इति।

साम्नां चोत्पत्तिसामर्थ्यात् ॥२३॥ (यु०५)

इतश्चागमः। कुतः?। साम्नां हि एवमुत्पत्तिरर्थ-वती भवति—

दश सामसहस्राणि शतानि च चतुर्दश।
माह्लानि सरहस्यानि यानि गायन्ति सामगाः।
अशीतिशतमाग्नेयं पवमानं चतुःशतम्।
ऐन्द्रं स्यात् सप्तविंशानि यानि गायन्ति सामगाः॥ इति।

इतरथैषां साम्नां उत्पत्तिरनर्थिका स्यात्। तस्मादपि आगम इति॥

धूर्ष्वपीति चेत् ॥ २४ ॥ (आ०)

अथ यदुपवर्णितं, यथा धूर्षु सामस्विति, तत् परि-हर्त्तव्यम्।

नावृत्तिधर्म्मत्वात् ॥ २५ ॥ (आ०नि०)

नैतदेव युक्तं, धुरि सामसु आवृत्तिधर्मकाणि हि तानि,

वचनप्रामाण्यात् । इदं तत्र वचनम् आवृत्तं धूपं सुवते, पुनरावृत्तं पृष्ठैरुपतिष्ठते इति, वचनात् तत्र क्रियते । तद्-दिह वचनं नास्ति, तस्माद् विषममेतदुपवर्णनम् । अत्र आगमेन सङ्ख्या पूरयितव्येति सम्यगेतदिति ॥ (१० । ५ । ६ अ०)॥

वहिष्पवमाने ऋगागमाधिकरणम् ।

वहिष्पवमाने तु ऋगागमः सामैकत्वात् ॥ २६ ॥

विवृद्धस्तोमकेषु क्रतुषु संशयः, वहिष्पवमाने किं साम्नाम् आगमः, अभ्यासः ? इति । पूर्वेण न्यायेनागमः इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, वहिष्पवमाने तु नैवम्, ऋगागमः तत्र इति । कुतः ? । सामैकत्वात् । कथम् ? । यत् उत्तरयोः पवमानयोस्तृचाय तृचाय हिङ्करोति । अथ कस्माद् वहिष्पवमाने सकृदेव हिङ्करोतीति ? । एकं हि तत् सामेति ब्रूयात्, स्वारमेव गायत्रम् इति वचनात्, सामैकत्वे प्राप्ते ऋगागमेन सङ्ख्या पूरयितव्येति, साम्नापि अभ्यसितव्यमिति ॥ (१० । ५ । ७ अ०)॥

सामिधेनीष्वभ्यासेनाम्नातेव सङ्ख्यापूरणाधिकरणम् ।

अभ्यासेन तु सङ्ख्यापूरणं सामिधेनीष्वभ्यास-प्रकृतित्वात् ॥ २७ ॥ (पू०)

न्तौ दर्शपूर्णमासौ, तत्र काम्याः सामिधेनीकल्पाः एकविंशतिमनुब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्य, चतुर्विंशतिमनुब्रूयात् ब्रह्मवर्चसकामस्य, एकविंशतिश्चानुब्रूयात् अन्न कामस्य, द्वाविंशतिमनुब्रूयात् प्रतिष्ठाकामस्य, षड्विंशतिमनुब्रूयात् पशुकामस्य इत्येवमादयः। तत्रायमर्थः सांशयिकः, किं सामिधेनीष्वागमेन सङ्ख्या पूरयितव्या, उत अभ्यासेन, उत यावदुक्तमभ्यस्य शेषमागमेन ? इति। किं प्राप्तम् ? पूर्वेण न्यायेनागम इति। अपि च अविशेषोऽर्थे, अभ्यासेन हि पूर्यमाणा न सामञ्जस्येन स्यात्, तस्मादागम इति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, अभ्यासेन तु सङ्ख्यापूरणम् इति। तुशब्दः पक्षव्यावर्त्तकः, नागमः किन्तर्हि अभ्यासः। कुतः ?। अभ्यासप्रकृतित्वात्, प्रकृतौ अभ्यासेन सङ्ख्या पूरिता, त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम् इति। कथम् ?। पञ्चदश सामिधेन्य इति श्रुतिः, एकादश च समाम्नाताः। तत्र अभ्यासेनागमेन वा सङ्ख्यायां पूरयितव्यायां अभ्यास उक्तः, त्रिः प्रथमामन्वाह, त्रिरुत्तमाम् इति, अनेन नियमेन प्रथमोत्तमयोरभ्यासः कर्त्तव्य इति, यावत्कृत्वस्तयोरभ्यासे क्रियमाणे पञ्चदशसङ्ख्या पूर्यते, तावत्कृत्वोऽभ्यसितव्यम्, इत्येतदभिप्रायं त्रित्वं, तथा हि दृष्टार्थता, त्रिसङ्ख्याभिप्राये अदृष्टं कल्प्यं स्यात्। तस्मादिहापि तत्प्रकृतित्वात् यावत्कृत्वोऽभ्यस्यमानयोर्यथोदिता सङ्ख्या पूर्यते, तावत् कृत्वोऽभ्यसितव्यम् इति।

अविशेषात् नेति चेत् ॥ २८ ॥ (आ०)

इति यदुक्तं तत् परिहर्त्तव्यम्।

स्यात् तद्धर्मत्वात् प्रकृतिवदभ्यस्येत आ सङ्ख्यापूरणात् ॥ २९ ॥ (आ॰ नि॰)

स्यात् अभ्यासः। कुतः?। प्रकृतिधर्मत्वं हि विकृतेः, तस्मात् आ सङ्ख्यापूरणात् अभ्यसितव्यम्। एवं प्रकृतिवत् कृतं भविष्यति, चोदकानुरोधेन अभ्यासमात्रम् अभ्युपगन्तव्यम्। तस्मादभ्यास इति।

यावदुक्तं वा कृतपरिमाणत्वात् ॥ ३० ॥ (सि॰)

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। नैवम्, आ सङ्ख्यापूरणात प्रथमोत्तमे अभ्यसितव्ये इति, यावदुक्तमस्यस्य अवशिष्टा नामागमेन पूरयितव्या सङ्ख्येति। कुतः?। कृतपरिमाणत्वात् अभ्यासस्य, कृतं हि अभ्यासस्य परिमाणं, त्रिः प्रथमामन्वाह, त्रिरुत्तमाम् इति, त्रिसङ्ख्या चाभ्यासेन विवक्षिता, न पूरणी सङ्ख्या, तथा श्रुतिः परिगृहीता स्यात्, इतरथा लक्षणा।

अथ यदुक्तं, दृष्टार्थता चैवं भवति इति। नैतदेवम्, आदर्त्तव्यो हि नित्यानुरोधः, द्विचतुष्केणापि हि सङ्ख्या पूर्य्यते, तथापि प्रथमोत्तमयोस्त्रिरभ्यासोऽनुष्ठेयः, तेन सङ्ख्या पूरयितव्येति। इहापि तेनैव अभ्यासेन सङ्ख्या पूर्य्यते, भवति हि सोऽप्यत्र सङ्ख्यापूरणः, प्रकृतौ प्रथमोत्तमे च त्रिरभ्यस्ते, सङ्ख्या च पूरिता। इहापि तद्वदेव कर्त्तव्यं, प्रथमोत्तमे च त्रिरभ्यसितव्ये, सङ्ख्या च पूरयितव्या, न

प्रकृताविव शब्दार्थो गम्यते, अनेनाभ्यासेन सङ्ख्या पूरयितव्येति। अभ्यासः कर्त्तव्य इति वचनादेवगम्यते, सङ्ख्या पूरयितव्येति सामर्थ्यात्। सा च प्रकृतौ अर्थादनेन पूरिता, यथार्थात् कृतः, न स चोदनार्थः। तस्मात् न, अनेनाभ्यासेन सङ्ख्या पूरयितव्येति चोदका आह। एवं चेद् यावदुक्तम् अभ्यस्य अवशिष्टानामागम इति।

अधिकानाञ्च दर्शनात् ॥ ३१ ॥ (यु०)

इतथागम इति, अधिकदर्शनं हि भवति, न जगत्या परिदध्यात्, यज्जगत्या परिदध्यात् तच्छन्दांसि गमयेत्, त्रिष्टुभा परिदधाति इति, अभ्यासे च जगतीपरिधानाशङ्का नावकल्पते। तस्मादप्यागम इति।

कर्मस्वपीति चेत् ॥ ३२ ॥ (आ०)

इति चेत् पश्यसि, यावदुक्तमभ्यस्य अधिका आगम चेदिति, धुरि सामकर्मस्वपि एवमेव स्यादिति।

न चोदितत्वात् ॥ ३३ ॥ (आ० नि०)

नैतदेवं, धुरि-सामकर्मसु युक्तम्। चोदितस्तत्राभ्यासः, आहत्तं धूर्षु स्तुवते, पुनराहत्तं पृष्ठे रूपतिष्ठते इति। इह तद्वचनं नास्ति, तस्माद्यावदुक्तम् अभ्यस्य अवशिष्टानामागमेन सङ्ख्या पूरयितव्येति ॥ (१० । ५ । ८ अ०) ॥

षोडशिनो प्राकृतत्वाधिकरणम् ।

षोडशिनो वैकृतत्वं तत्र कृत्स्नविधानात् ॥ ॥ ३४ ॥ (पू॰)

अस्ति षोडशी, ज्योतिष्टोम प्रकृत्याम्नातः, य एव विद्वानेतं षोडशिनं गृह्णाति, भवत्यात्मना, परास्य भ्रातृव्यो भवति इति । तत्र संशयः, किमेष प्राकृतः, वैकृतः ? इति ? कथम् ? । प्राकृतः, ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य आम्नानात्, वैकृतो विकृतौ वचनात्, मध्यमेऽहंस्त्रिरात्रस्य गृह्णाते इति । प्रकृतावपि वचनमस्त्येवेत्याशङ्का, अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयादतिरात्रे ब्राह्मणस्य इति, विकृतावपि वचनसामर्थ्यात् विकृतो अतिरात्रे स्यादित्याशङ्क्यते । प्रकृतावाम्नानात्, प्रकृतौ च अतिरात्रस्य भावात् प्राकृतः इत्याशङ्का । तस्मात् संशयः ।

किं प्राप्तम् ? षोड्शिनो वैकृतत्वं स्यात् । कुतः ? । तत्र कृत्स्नविधानात्, विकृतावसौ कृत्स्नो विधीयते । कथम् ? । य एव विद्वानेत षोडशिनं गृह्णीत इत्यभिधाय मध्यमेऽहं त्रिरात्रस्य गृह्यते इति विधीयते । प्रकरणाच्च वाक्यं बलीयः । एवं वाक्येन प्रकरणे बाधिते, अतिरात्रे ब्राह्मणस्य इति वचनं वैकृते अतिरात्रे इति गम्यते, तेन यद्यपि ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य विधानाद्विकृतावसौ न कृत्स्न आम्नातः, तथापि कृत्स्न एव विकृतौ विहितो भवति । तस्मात् विकृतिषु परिगणितासु षोड्शी गृहीतव्यो न प्रकृताविति ।

प्रकृतौ चाभावदर्शनात् ॥ ३५ ॥ (यु० १)

इतश्च वैकृत इति । कुतः ? । प्रकृतौ अभावो दृश्यते । कथम् ? । द्वे संस्तुतानां विराजमतिरिच्येते इति अभावे षोडशिनः, द्वे स्तोत्रीये विराजमतिरिच्येते इति वर्णितं द्वितीयेऽध्याये (२।४।२६ सू०)। तस्मादपि वैकृतः षोडशीति ।

अयज्ञवचनाच्च ॥ ३६ ॥ (यु० २)

इतश्च वैकृतः स्यात्, एवं हि भवति वचनं, न षोडशी नाम यज्ञोऽस्तीत्याहुः इति । न तावत् नास्ति षोडशी ज्योतिष्टोमे प्रकृतौ, इह भवति वचनं, यदि ज्योतिष्टोमे नास्ति, एवमुपपद्यते । तस्मादपि वैकृत इति गम्यते ।

प्रकृतौ वा शिष्टत्वात् ॥ ३७ ॥ (सि०)

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, नैतदस्ति वैकृतः षोडशीति, प्राकृतः स्यात् । कुतः ? । प्रकृत्यां हि ज्योतिष्टोमे आम्नातः, प्रकरणाच्च ज्योतिष्टोमेनैकवाक्यता स्यात्, सा विकृतावप्युच्यमानस्य नापैति । न हीदं वचनं प्रकृतौ प्रतिषेधकं, किन्तर्हि विकृतावुपदेशकम् । तस्मात् प्रकृतौ शिष्टाप्रतिषिद्धत्वात् षोडशी भवितुमर्हति इति ।

अपि च न केवलं प्रकरणमस्य साधकं, किन्तर्हि वाक्यमपि तथेति, अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयादतिरात्रे ब्राह्मणस्य इति । न चेद् प्रकृतौ सम्भवत् वैकृतेऽतिरात्रे शक्यते कल्पयितुम् । तस्मात् प्राकृतः षोडशीति ।

प्रकृतिदर्शनाच्च ॥ ३८ ॥ (यु०)

प्रकृतौ भवति दर्शनमस्य षोडशिनः, तिस्रः सस्तुताना विराजमतिरिच्यन्ते इति, उक्तमेतत् षोडशिनि गृह्यमाणे तिसृणां स्तोत्रीयाणां दर्शनमवकल्पत इति। तस्मात् प्राकृतः षोडशीति।

आम्नातं परिसङ्ख्यार्थम् ॥ ३९ ॥
(आ० नि० १)

अथ यदुक्तं, वैकृतस्तत्र क्रतुत्वविधानादिति, तदुक्तं, प्रकृतावप्रतिषेधकं तद्वचनमिति। अथ चोदकेन प्राप्तो किमर्थं पुनरुच्यते इति। अविशेषेण हि तद्वचनं प्रकृताव भिधाय अग्निष्टोमे राजन्यस्य, ब्राह्मणस्य चातिरात्रे इति वाक्ये नोक्तं, तद्विकारार्थमेवं प्राप्नोति परिसङ्ख्यानं, तदर्थ मुच्यते, अनतिरात्रेऽप्यनग्निष्टोमेऽपि कथं गृह्येत ? मध्य मेऽहनि विराजस्य गृह्यते इति।

उक्तमभावदर्शनम् ॥ ४० ॥ (आ० नि० २)

अथ यदुक्तं, प्रकृतौ षोडशी न दृश्यते, द्वे सस्तुताना विराजमतिरिच्येते इति, तदुक्तम्। अभावदर्शनात् वैक ल्पिकः षोडशी, न विहितप्रतिषेधात् यत्रेऽतिरेकः इति।

गुणाद्यज्ञत्वम् ॥ ४१ ॥ (आ० नि० ३)

अथ यदुक्तम्, अयज्ञवचनात् न प्रकृतौ षोडशीति, तदुक्तं, शिष्टत्वात् प्रकृतौ गृह्यत इति। कथं त्वयज्ञवच

नम् ?। वैकल्पिकत्वात्, पचे सः यज्ञो नास्तीति भक्त्या अयज्ञ इत्युच्यते। तस्मात् प्राकृत. षोडशीति। प्रयोजनं, पूर्वपचे प्रकृतौ न गृह्यते, गृह्यते सिद्धान्ते॥ (१०।५।८अ०)॥

आग्रयणादेव षोडशिग्रहणाधिकरणम्।

तस्याग्रयणाद् ग्रहणम्॥ ४२॥ (सि०)

अस्ति षोडशी, य एवं विद्वानेतं षोडशिनं गृह्णाति, भवत्यात्मना परास्य भ्रातृव्यो भवति इति। तत्रायमर्थः समधिगत', प्राकृतः षोडशी इति। अथेदानीम् इदं सन्दिह्यते, किमसौ आग्रयणादुक्थ्याच्च ग्रहीतव्य इति, उत, आग्रयणादेव? इति। किं प्राप्तम्?। तस्याग्रयणात् ग्रहणम्। कुतः?। वचनात्, आग्रयणात् गृह्णाति षोडशिनम् इति।

उक्थ्याच्च वचनात्॥ ४३॥ (पू०)

गृह्णीम एतत्, आग्रयणाद् ग्रहीतव्यः षोडशी इति, किन्तु उक्थ्याच्च ग्रहीतव्यः। कुतः?। वचनात् वचनमिदं भवति, उक्थ्यात् गृह्णाति षोडशिनम् इति, किमिदं वचनं न कुर्यात्। तस्मादुक्थ्याग्रयणाभ्यां ग्रहीतव्य इति। (१०।५।१० अ० पू०)। तदेतत् अपर्यवसितं तिष्ठतु तावत्, अथ इदानीमेतच्चिन्त्यते,

---

तृतीयसवन एव षोडशिग्रहणाधिकरणम्।

तृतीयसवने वचनात् स्यात् ॥ ४४ ॥

अस्ति ज्योतिष्टोमः, तत्र श्रूयते, यः षोड़शी गृह्यते इन्द्रियमेव वीर्य्यमात्मन् धत्ते इति। तत्र संशयः, किं सवने-सवने ग्रहीतव्यः, उत, तृतीयसवने? इति। किं प्राप्तम्। सवने सवने इति। कुतः?। प्रतिसवनं हि श्रूयते, गृह्णाति षोड़शिनम् इति। अम्लक्षणे च कर्मणि शब्दो नः प्रमाणम्। तस्मात् सवने-सवने षोड़शी गृह्यते इति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, तृतीयसवने स्यात् अस्य ग्रहणम् इति। कुतः?। वचनात्, भवति हि वचनं, तृतीयसवने आग्रयणात् गृह्णाति षोड़शिनम् इति, वचनं नः प्रमाणं, तस्मात् तृतीयसवने ग्रहीतव्य इति। अथ यदुक्तं, प्रति-सवन षोड़शिग्रहणम् इति, तृतीयसवनग्रहणस्तुत्यर्थं तत्। कथम्?। प्रातःसवने गृह्यः तेजो वै प्रातःसवनं, तेजस एव वज्रं निर्म्मिमीते। माध्यन्दिने सवने गृह्यः, तेजो वै माध्यन्दिनं सवनं, तेजस एव वज्रं निर्म्मिमीते। तृतीयसवने गृह्यः, पशवो वै तृतीयसवनं, पशुभ्य एव वज्रं निर्म्मिमीते। यत् प्रातःसवने गृह्णीयात् वज्र उत्तरे सवने व्यतिरिच्येत। यन्माध्यन्दिने मध्यतः, वज्रं निहन्यात्। तृतीयसवने गृह्यः, तत् सर्वेषु सवनेषु गृह्णाति न पूर्वे सवने प्राप्तिं नीत इति॥ (१०।५।११ अ०)॥

अनभ्यासे पराक्शब्दस्य तादर्थ्यात् ॥ ४५ ॥
(१० अधि० पू० यु० १)

स्थितात् उच्यते, इतश्च पश्यामः, उक्थाच्च ग्रहीतव्य इति । कुतः? । यत् पराञ्चमुक्थाद्विगृह्णाति षोडशिनम् इति । उक्थाद्विगृह्णातीति, सम्बन्धः, न उक्थात् पराञ्चम् इति । कुतः? । अनभ्यासे पराक्शब्दो वर्त्तते । कुतः? । तादर्थ्यात्, तादर्थ्यं हि प्रस्तावगम्यते, पराची. सामिधेनीरन्वाह, अनभ्यस्ताः सामिधेनीरन्वाहेति यथा, अनभ्यासवचनः सन् नोक्थ्येन सम्बध्यते, न हि भवति सम्बन्धः, उक्थादनभ्यस्तमिति, कथन्तर्हि उक्थाद्विगृह्णाति तमनभ्यस्तम् इति । तस्मादप्युक्थाग्रयणाभ्यां ग्रहीतव्य इति ।

उक्थ्यविच्छेदवचनत्वात् ॥ ४६ ॥ (१० अधि० पू० यु० २)

इतश्चोक्थ्यादपि ग्रहीतव्य इति । कुतः? । उक्थ्यविच्छेदवचनं भवति, विच्छिन्दन्ति ह वा एतदुक्थ्यं यदुक्थ्यानि षोडशिनञ्च ततः प्रणयन्ति इति, प्रणयतिना सम्बन्धाद्विस्पष्टमपादानं दर्शयति । तस्मादप्युभाभ्यां ग्रहीतव्य इति ।

आग्रयणाद्वा पराक्शब्दस्य देशवाचित्वात् पुनराधेयवत् ॥ ४७ ॥ (१० अधि० उ०)

आग्रयणात् एव वा ग्रहीतव्यः, नोक्थ्यात् । कुतः ? । यदाग्रयणात् गृह्णाति षोडशिनम् इति वचनात्, न शक्यः आग्रयणात् कृत्स्नो गृह्यमाण उक्थ्यात् ग्रहीतुम् इति । अगतिका ह्येषा गतिः, यत् कृत्स्नसंयोगे सति विकल्पसमुच्चयौ स्याताम् । सत्यां हि गतौ न तौ आश्रयणीयौ स्तः । अस्ति चात्र गतिः । कथम् ? । पराकशब्दस्य देशवाचित्वात्, दिग्देशकालवचनो हि पराक्शब्दो भवति, तथा सति उक्थ्यात् पराञ्चमिति सम्बन्धो भविष्यति, न कृत्स्नसंयोगो विरोत्स्यते । यथा, पराञ्चमग्न्याधेयात् पुनराधीयते इति कालसंयोगे पञ्चमी, नापादाने । एवमिहापि द्रष्टव्यम् । तस्मादप्याग्रयणादेव ग्रहीतव्य इति ।

विच्छेदः स्तोमसामान्यात् ॥४८॥ (आ॰नि॰)

अथ यदुक्तं, विच्छेदवचनादपादानदर्शनम् इति । नैतदेव, विच्छेदः स्तोमसामान्यात् भवति, विच्छिन्दन्ति वा एतदुक्थ्यं यदुक्थ्यानि षोडशिनस्य ततः प्रणयन्ति इति, एकविंशस्तोमत्वादुक्थ्यविशिष्ट इव षोड़शी इति, तत्र पूर्वयोर्विच्छिन्न एवोच्यते, ततः प्रणयन्ति इति । इयमपि कालसम्बन्ध एव पञ्चमी, नापादाने । तस्माद् आग्रयणादेव ग्रहीतव्यः षोडशी ॥ (१० । ५ । १० अधि॰ शेषः) ॥

षोडशिग्रहस्य सप्तोत्रशस्त्रताधिकरणम् ।

उक्थ्याग्निष्टोमसंयोगादस्तुतशस्त्रः स्यात् सति हि संस्थान्यत्वम् ॥ ४९ ॥ (पू०)

षोडशिनि प्रकृते इदमाम्नायते, अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयादप्युक्थ्ये ग्राह्य इति । तत्रायमर्थः सांशयिकः, किम् अस्तोत्रशस्त्रः षोडशी, उत, सस्तोत्रशस्त्रः ? इति । किं प्राप्तम् ? अस्तोत्रशस्त्रः स्यात् । कुतः ? । उक्थ्याग्निष्टोमसंयोगात्, उक्थ्याग्निष्टोमसंयोगो भवति, अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयादप्युक्थ्ये ग्राह्यः इति । अग्निष्टोमसंस्थे उक्थ्यसंस्थे च षोडशी ग्रहीतव्य इत्युच्यते । एवमग्निष्टोमसंस्थोऽसौ क्रतुर्भवति, यद्यत्र स ग्रहो गृह्यते, यदि च न तत्र स्तोत्रं शस्त्रं वा क्रियते । सति हि स्तोत्रे शस्त्रे वा षोडशिना स्तोमेन सन्तिष्ठेत । तत्राग्निष्टोमसंस्थो न स्यात्, उक्थ्यसंस्थश्च । तत्रेदं वचनम् उपरुध्येत, अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयादप्युक्थ्ये ग्राह्य इति ? । अग्निष्टोमविशिष्टे ज्योतिष्टोमे स उच्यते, अग्निष्टोमस्य चाङ्गम् । न हि, यागः स्तुतशस्त्रयोरङ्गं भवति, फलवत्त्वात् यागस्य, अफलत्वाच्चेतरयोः । अग्निष्टोमश्चासौ ज्योतिष्टोमसंस्थो अनेन भवति, नान्यथा । तस्मादस्तोत्रशस्त्रः स्यात् इति ।

सस्तुतशस्त्रो वा तदङ्गत्वात् ॥ ५० ॥ (सि०)

सस्तुतशस्त्रो वा षोडशी । कुतः ? । तदङ्गत्वात्,

थागस्य हि स्तोत्रग्रहस्याङ्गभूते ग्रहग्रहणनिमित्ते । कथम् ? । ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं वोन्नीय स्तोत्रमुपाकरोति इत्युपसम्प्राप्ते निमित्ते भवितव्यं नैमित्तिकेन । तस्मात् सस्तुतग्रस्तः षोडशी स्यात् ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५१ ॥ (हे०)

लिङ्गमप्येतमर्थं दर्शयति, सस्तुतग्रस्तः षोडशी इति । कथम् ? ऊर्द्ध्वा वा अन्ये यज्ञक्रतवः सन्तिष्ठन्ते तिर्य्यञ्चोऽन्ये, ये होतारमभिसन्तिष्ठन्ते, ते ऊर्द्ध्वाः, ये वा अच्छावाक, ते तिर्य्यञ्चः । कथं कृत्वा एतल्लिङ्गम् ? । एतदुक्तं भवति, द्वये एव यज्ञक्रतवो भवन्ति ये होतारमभिसन्तिष्ठन्ते ये चाच्छावाकम । यदि सस्तोत्रग्रस्तः षोडशीति तत एवं, अन्यथा अयं षोडशी अध्वर्य्युमभिसन्तिष्ठेत । तस्मादपि सस्तोत्रग्रस्तः षोडशी ।

वचनात् संस्थान्यत्वम् ॥ ५२ ॥ (आ० नि०)

अथ यदुक्तं, सति हि सस्थान्यत्वम् इति । वचनादेवं भविष्यति । अग्निष्टोमान्तं यदुक्तं, तस्य वचनादयमन्योऽन्तो विधीयते । किमिव वचनं न कुर्य्यात् । तस्मादपि सस्तोत्रग्रस्त इति ॥ (१० । ५ । १२ च०) ॥

अङ्गिरसां द्विरात्रे षोडशिन परिसंख्याधिकरणम् ।

अभावादतिरात्रेषु गृह्यते ॥ ५३ ॥ (पू०)

अस्ति अङ्गिरसां द्विरात्रः, तत्रेदमाम्नायते, वैखानसं पूर्वेद्युः साम भवति षोडश्युत्तरे इति। तत्रायमर्थः सांशयिकः, किमत्र षोडशिनो विधानम्, उत, प्राप्तस्य परिसङ्ख्यानम्? इति। किं प्राप्तम्? अप्राप्तस्य विधानम्, आनुमानिकश्चोदकः, स विहिते न प्रापयति, विहितत्वं उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते इत्यनेन वचनेन। तस्मात् चोदको न प्रापयतीति अप्राप्तस्य विधानमिति गम्यते।

* अन्वयो वानारभ्यविधानात् ॥ ५४ ॥ (सि०)

अन्वयो वा षोडशिनोऽस्मिन् क्रतौ परिसङ्ख्यार्थमिदं श्रवणं, वैखानसं साम पूर्वेद्युर्भवति षोडश्युत्तरे इति। कथम् अन्वयः?। अनारभ्यविधानात्। कतमोऽनारभ्यविधिः?। उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते इति, तेन प्राप्तिः उपसंहारः क्रियते, यदेतत् द्विरात्रस्योत्तरे गृह्यते इति, एतदङ्गिरसां द्विरात्रस्य गृह्यते, नान्यत्र इति।

अथ वा एवं प्राप्तम्, अभावादतिरात्रेषु गृह्यते इति, यदेतत् प्राकृतमतिरात्रेषु षोडशिग्रहणं, वैकल्पिकं तत् विकल्पेनैव सर्वद्विरात्रेषु प्राप्तं नियम्येत, उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते इति, तस्योपसंहारे कृतेऽन्यद्विरात्रेषु अभावः, अभावादङ्गिरसां द्विरात्रे नियतो गृह्यते षोडशी उत्तरे इति। अन्वयो वा अनारभ्यविधानात्, अन्वितानि षोडशिना सर्वद्विरात्रोत्तराणि अहानि, प्रत्यक्षश्रवणात् उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते इति अनारभ्यविधानेन।

ननु उपसंहारः परिसङ्ख्या वा षोडशी उत्तरे इति। उच्यते, न शक्यं प्रत्यक्षश्रवणं परिसङ्ख्यातुं विशेषवचनेन। त्रयो हि दोषाः प्रादुःषुः, श्रुतार्थं ग्रहणं परार्थं कल्पना, प्राप्तबाधश्च। न चोपसंहारः, भिन्नत्वाद्वाक्ययोः। किमर्थं तर्हीदं षोडश्युत्तरे। इति। नैवैतद्विधानं षोडशिनः, किन्तर्हि वैखानसस्य साम्नः, वैखानसं तत् साम पूर्वं द्व्यहं भवति इति विधीयते, उत्तरे षोडशीत्यनूद्यते, अनारभ्यविधानेन प्राप्तत्वात्। तस्मात् प्राप्तस्य षोडशिनो ग्रहणम् इति॥ (१०।५।१३अ०)॥

नानाहीने षोडशिग्रहग्रहणाधिकरणम्।

चतुर्थे चतुर्थेऽहन्यहीनस्य गृह्यत इत्यभ्यासेन प्रतीयेत भोजनवत्॥ ५५॥ (पू०)

षोडशिनं प्रकृत्य आमनन्ति, चतुर्थे चतुर्थेऽहन्यहीनस्य गृह्यते इति। अत्रैषोऽर्थं सांशयिकः, किमेकस्मिन्नहीने चतुर्थे दिवसे षोडशी अभ्यसितव्यः, उत, एकस्मादहीनादहीनान्तरे चतुर्थेऽहनि गृह्यते इत्येवमभ्यसितव्यः। इति। किं प्राप्तम्। एकस्मिन्नभ्यसितव्यः इति। कुतः?। अहीनस्यैकस्येत्युच्यते, नानाहीनेषु चेत् इष्यते, मा लक्षणा भवति, अस्मिन् पक्षे श्रुतिः। अपि च वीप्सानर्थक्यं नानाहीनेषु चेत् स्यात्, चतुर्थेऽहनि अहीनस्येत्येतावतैव तत् सिद्ध्यति। एकस्मिंस्तु वीप्सा अर्थवती भवति,

तस्मादेकस्मिन्नहीने चमसितव्य, भोजनवत्, यथा चतुर्थे चतुर्थेऽहनि देवदत्तो भुङ्क्ते इति चतुर्थे भुक्ता तत चतुर्थे गम्यते एकस्मिन् पचे इति, एवमिहापि द्रष्टव्यम। तस्मात् एकस्मिन्नहीने इति।

अपि वा सङ्ख्यावत्त्वात् नानाहीनेषु गृह्यते पक्षवदेकस्मिन् सङ्ख्यार्थभावात् ॥ ५६ ॥
(सि॰)

नानाहीनेषु वा चतुर्थेऽहनि गृह्यते, एव सद्भावात् ग्रहण भवति, चतुर्थेऽहनि इति। एकस्मिन्नहीने एक चतुर्थमहः, अन्यदष्टम भवति। यदुक्तं, श्रुतिशब्दो भवि ष्यतीति अहीन इति। भवति सा हि श्रुति, न च तया श्रुत्या किञ्चित् सिद्ध्यति, चतुर्थस्याभावात्। अस्म त्पचे लचणा, तया तु सिद्ध्यति। अपि च, न लचणा, सामान्याभिप्रायमेकवचनम। यदुक्त, चौयानर्थक्यम् इति। न, आनर्थक्यमापततीत्यशब्दार्थ कल्पनीय। तस्मात् नानाहीनेषु ग्रहीतव्य इति, पचवत्, यथा, पचम्यां पचम्या भुङ्क्ते इति पचान्तरं गम्यते, एवमिहापि द्रष्टव्य। तस्मान्नानाहीनेषु ग्रहीतव्य इति।

भोजने तत्सङ्ख्या स्यात् ॥ ५७ ॥ (न्या॰ नि॰)

यत्तु भोजनवदित्युक्तम्, अर्थात् तत् तस्माच्चतुर्थी दृष्यन्यचतुर्थ तत्र कल्प्यते। चतुर्थ्यादारभ्य यान्यहानि, तेषां चतुर्थम् अहीनस्य तत् अष्टमम्। शब्दलचणे कर्मणि

शब्दाभिहित गम्यते, न लोकाभिप्रायः तस्मात् युक्त भोजने लोकाभिप्रायानुष्ठानम्, अहीने तु शब्दाभिहित गम्यते ॥ (१०।५।१४अ०) ॥

विकृतौ ग्रहाणामाग्रयणाग्रतायाः अधिकरणम् ।
(प्रथमवर्णकम्) ।

जगत्साम्नि सामाभावात् ऋक्तः साम तदाख्यं स्यात् ॥ ५८ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते, यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात्, यदि बृहत्सामा शुक्राग्रान, यदि जगत्सामा आग्रयणाग्रान् इति । आग्रयणाग्रान् इत्येतदुदाहरणम् । तत्र संशयः, किम आग्रयणाग्रतायाः प्रकृतौ निवेशः, उत विकृतौ ? इति । किं प्राप्तम ? प्रकरणानुग्रहात् प्रकृतौ इति, यदि जगत्सामा इति ज्योतिष्टोम एवोच्यते, येन केनचिदभिसम्बन्धेन गुणेन क्रियया वा ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, जगत्साम्नि श्रूयमाणेऽपि ऋक्तः साम तदाख्यम् इति अध्यवसीयते । कुतः ? । सामाभावात् न हि, कृत्स्नेऽपि सामवेदे जगन्नाम सामास्ति, तस्मादत्र जगत्यामुत्पन्नं साम स जगत्सामा, स विषुवान् । ननु, शुक्राग्रो विषुवान् इत्युच्यते । नैष दोषः, स कामाय भविष्यति । तस्माद्विकृतौ विषुवति निवेशः इति ।

जगत्सामीतशब्देन विवक्षी यद्वार्थाविकरणम्।
(द्वितीयवर्णकम्)।

एव वा,

जगत्साम्नि सामाभावात् ऋक्तः साम तदाख्यं स्यात् ॥ ५८ ॥

यदि जगत्सामा आग्रयणाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात् इत्येतदेव उदाहरणम्। तत्र संशयः, किम् अन्यतरसामा जगत्सामा, रथन्तरसामा बृहत्सामा वा? किमुभयसामा जगत्सामा? किं रथन्तरसामा जगत्सामा? किं यत्र जगत्यामुत्पन्नं साम जगत्सामा? इति। किं प्राप्तम्? अन्यतरसामा इति। कुतः?। विशेषानवगमात्, ज्योतिष्टोमस्य प्रकृतत्वात्, तस्य च अन्यतरसामत्वात्, एवं प्राप्तम्। अथवा उभयसामा जगत्सामा, जगच्छब्दः कृत्स्नवाची, कृत्स्नपृष्ठता च ज्योतिष्टोमे उभयसामत्वे अन्यतरसामत्वे जगच्छब्दस्याविशेषणत्वात् अविवक्षा प्रसज्येत। तस्मादुभयसामा। अथ वा रथन्तरसामा जगत्सामा, तत्र हि ऋचि जगच्छब्दो विद्यते, ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशम् इति। यदि चोभयसामा जगत्सामा भवेत् क्रतकरो विधिरनर्थकः स्यात्। तेन नैतयोः समुच्चय प्रकृतौ। तस्माद् रथन्तरसामैव जगत्सामा इति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, यत् जगत्यामुत्पन्नं साम, स जगत्सामा इति। तथा हि श्रुतिः, इतरथा रथन्तरसामनि अध्यवसीयमाने ऋचा पदं लक्ष्यते, पदेन साम, सेयं

लक्षितलक्षणा स्यात्। तस्मात् जगत्यां यत्र साम, स जगत्सामा, क्रतुः जगदाख्यं साम स्यादिषुवति। ननु शुक्राग्नी विषुवानित्युच्यते। नैष दोषः, स कामाय भविष्यति। तस्मादिषुवति विकृतौ निवेश इति ॥ (१० । ५ । १५ अ०) ॥

सप्तमे उपवत्यग्रियवत्योरभावाधिकरणम्।

उभयसाम्नि नैमित्तिकं विकल्पेन समत्वात् स्यात् ॥ ५९ ॥ (१म पू०)

सन्ति उभयसामानः क्रतवः, संसव उभे कुर्यात्, अपचितावपि एकाहे श्रूयते, उभे बृहद्रथन्तरे कुर्यात् इति। तत्रास्ति रथन्तरनिमित्तकं बृहन्निमित्तकञ्च, उपवतीं रथन्तरपृष्ठस्य प्रतिपदं कुर्यादग्रियवतीं बृहत्पृष्ठस्य इति। तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः, किं रथन्तरनिमित्तकं बृहन्निमित्तकं वा कार्य्यं, विकल्पः ? अथ वा रथन्तरनिमित्तकं कर्त्तव्यम् ? अथ वा अन्यनिमित्तकमेव कर्त्तव्यम् ?। किं प्राप्तम् ?, अन्यतरनिमित्तकं कर्त्तव्यं, विकल्पः ? इति। कुतः ?। समा प्राप्तिः, विरुद्धयं समुच्चयः, न हि, विनिगमनायां हेतुरस्ति, एवंनिमित्तकं कर्त्तव्यं, न एवंनिमित्तकम् इति। न च, द्वे प्रतिपदौ शक्येते कर्त्तुम्। तस्माद्विकल्पः।

मुख्येन वा नियम्येत ॥ ६० ॥ (२य पू०)

यदुक्तं, मम प्राप्तिर्नास्ति विनिगमनायां हेतुरिति, अस्तीति ब्रूमः, मुख्यत्वं नाम रथन्तरस्य प्रथमाधीतत्वम्। तदुक्तं, मुख्यं वा पूर्वचोदनात् लोकवत् ।(१२।२।८सू०) इति।

निमित्तविघाताद् वा क्रतुयुक्तस्य कर्म स्यात् ॥ ६१ ॥ (सि०)

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। द्वयोरपि निमित्तयोर्विघातः स्यात्, क्रतुनिमित्तमेवाश्रीयते, तथा सति नैतद्रथन्तरपृष्ठं, न बृहत्पृष्ठं बृहद्रथन्तराभ्यामुभाभ्यां तत्र पृष्ठनिर्वृत्तिः। तस्मात् नोपवती प्रतिपत्, नाधिपवती, अन्यैव क्रतुनिमित्ता भवितुमर्हति इति ॥ (१०।५।१६अ०) ॥

ऐन्द्रवायवस्य सर्वादावप्रतिकर्षाधिकरणम्।

ऐन्द्रवायवस्याग्रवचनादादितः प्रतिकर्षः स्यात् ॥ ६२ ॥ (पू०)

ज्योतिष्टोमे श्रूयते, वाक् वा ऐन्द्रवायवो यत् ऐन्द्रवायवाग्रा ग्रहा गृह्यन्ते वाचमेवावरुन्धे इति। तत्र संशयः, किम् ऐन्द्रवायवस्य सर्वादितः प्रतिकर्षः स्यात्, उपांश्वन्तर्यामाभ्यामपि पूर्वं ग्रहीतव्यः उत शुक्रामन्थिभ्यां पूर्वं ग्रहणम्? इति। किं प्राप्तम्?, ऐन्द्रवायवस्य सर्वादितः प्रतिकर्षः इति। कुतः?। अग्रवचनात्,

अग्रता अत्र विधीयते, ऐन्द्रवायवाग्रं गृह्णाति इति ऐन्द्रवायवमग्रे कुर्य्यादेषाम् इति । अविशेषात् सर्व एव ऐन्द्रवायवाग्राः कर्त्तव्याः, यदि आदितः प्रतिकर्षो न क्रियेत, उपांश्वन्तर्य्यामौ ऐन्द्रवायवाग्रौ न स्याताम् । आदितस्तु प्रतिकर्षे क्रियमाणे सर्वे ऐन्द्रवायवायवाग्राः कृता भवन्ति । न चात्र ऐन्द्रवायवस्याग्रता विधीयते, यदि विधीयेत, यान् कांश्चित् प्रति ऐन्द्रवायवस्य अग्रतायां कृतं कर्त्तव्यं स्यात् । अथ पुनरन्येषां ग्रहाणामैन्द्रवायवाग्रता धर्म उच्यते, तस्मात् सर्वेषां धर्मः कर्त्तव्य इत्यादितः प्रतिकर्षः स्यात् । कथ पुनरवगम्यते, सर्वेषामेवायं धर्मः ? इति । ऐन्द्रवायवाग्रान् कुर्य्यात् इति निर्देशात्, नात्र ग्रहस्य कर्त्तव्यता उच्यते, तदग्रा कर्त्तव्या इति श्रूयते । अग्रता परार्था न स्वार्था विज्ञायते । तस्मात् सर्वादितः प्रतिकर्षः स्यात् ।

अपि वा धर्मविशेषात् तद्धर्माणां स्वस्थाने प्रकरणादग्रत्वमुच्यते ॥ ६३ ॥ (सि०)

अपि वा इति पक्षव्यावृत्तिः । न सर्वादितः प्रतिकर्षः स्यात्, किन्तर्हि स्वस्थानस्य ग्रहणम् । कुतः ? । नात्र तदग्रता विधीयते, वाक्यं हि तदा पनुगृह्यते, किन्तर्हि तदग्राणां ग्रहण विधीयते, तथा हि श्रुतिरनुगृहीता भवति, यदि रथन्तरसामा सोमः स्याद् ये ऐन्द्रवायवाग्रा ग्रहाः समाम्नातास्तेषामनेनानुपूर्व्येण ऐन्द्राय

वादितया धर्मविशेषेण तद्धर्माणां प्रकृतानां ग्रहणं विधीयते, स्वे स्थाने ये ग्रहा ऐन्द्रवायवाद्याः, तान् प्रकृत्य ग्रहण विधिरिति न सर्वादित प्रतिकर्ष इति ।

धारासयोगाच्च ॥ ६४ ॥ (सु॰)

अपि च, धारासंयोगो भवति ऐन्द्रवायवादिवाक्ये, अग्रा अव्यवच्छिन्नया धारया गृह्णाति इति, तस्माद्धारा ग्रहास्ते, तद्यान् अधिकृत्य ग्रहण विधीयते इति ॥ (१० । ५ । १७ अ॰) ॥

कामसंयोगेऽपि ऐन्द्रवायवस्यादावप्रतिकर्षाधिकरणम् ।

कामसंयोगे तु वचनादादित: प्रतिकर्षः स्यात् ॥ ६५ ॥ (पू॰)

अथ यत्र कामसयोगे वचन, ऐन्द्रवायवस्य ऐन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयाद्, य कामयेत यथापूर्वं प्रजाः प्रकल्पेरन् इति । तत्र किं, सर्वादित स प्रतिकर्ष., उत तत्रापि स्वक्रमस्थस्य ग्रहणम् ? इति । किं प्राप्तम् ?, पूर्वेणाधिकरणेन स्वक्रमस्थस्य इति ।

तथा प्राप्ते ब्रूम , कामसयोगे तु सर्वादित प्रतिकर्ष. स्यात् । कुत ? । वचनात्, वचन हि भवति, ऐन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयाद् य कामयेत यथापूर्वं प्रजा प्रकल्पेरन् इति । तत् सर्वादित प्रतिकर्षेऽर्थवत् अग्रताया

विधीयमानानाम्। अप्रवृत्तिविशेषकरं तत् अग्राणां ग्रहणे विधीयमाने। तस्मात् सर्वादितः प्रतिकर्ष इति।

तद्देशानां वाग्रसंयोगात् तद्युक्तं कामशास्त्रं स्यात् नित्यसंयोगात् ॥ ६६ ॥ (सि॰)

न चैतदस्ति, यदुक्तं सर्वादितः प्रतिकर्ष इति। स्वक्रमस्थस्य ग्रहणे क्रमानुग्रहो भविष्यति, तस्मात् स्वक्रमस्थस्य इति। यदुक्तम्, अग्रताभिधानादादितः प्रतिकर्ष इति, तन्न, *तद्देशानां धारादेशानाम् ऐन्द्रवायवाग्राणामग्रमुपदेशः*, तद्युक्तानां तदग्राणां ग्रहणेन कामः साध्येत, श्रुतिरेवमनुगृह्यते, त्वत्पक्षे वाक्यं, श्रुतिश्च वाक्याद्बलीयसी। अथ यदुक्तम्, अप्रवृत्तिविशेषकरं ग्रहणविधौ इति। तन्न संयोगपृथक्त्वात्, एकोऽत्र नित्यस्य कामसंयोगः, ग्रहणेन कामं साधयेत्, अपरो नित्यसंयोगः, ये ऐन्द्रवायवाग्रा ग्रहास्तान् गृह्णीयादिति। तस्मादस्ति प्रवृत्तिविशेषः, अतस्तद्देशसंयुक्तं कामसाधनमेतत्। तस्मात् स्वक्रमस्थस्य ग्रहणम् इति ॥ (१०।५।१८ अ॰) ॥

आश्विनाग्रादीनां ग्रहाणां प्रतिकर्षाधिकरणम्।

परेषु चाग्रशब्दः पूर्ववत् स्यात् तदादिषु ॥६७॥ (सि॰)

अस्ति ज्योतिष्टोमः, तत्र ऐन्द्रवायवात् परे ग्रहाः

कामाय गृह्यन्ते, आश्विनाग्रान् गृह्णीयादामयाविनः। शुक्राग्रान् गृह्णीयात् अभिचरतः। मन्थ्यग्रान् गृह्णीयादभिचर्य्यमाणस्य इति। तत्र संशयः, किमितेष्वपि स्वक्रमस्थानां ग्रहणम्, उत सर्वादितः प्रतिकर्षः कर्त्तव्यः ? इति। किं प्राप्तम्, परेषु च ऐन्द्रवायवात्, परेष्वेवमादिषु ग्रहणेषु अग्रशब्दः पूर्ववत् स्यात् स्वक्रमस्थग्रहणम् इति। यस्य यस्याग्रता श्रूयते, तदर्थार्थं क्रमसंयोग इति॥ (पू०)

प्रतिकर्षो वा नित्यार्थेनाग्रस्य तत्संयोगात्॥ ॥ ६८ ॥ (सि०)

प्राक् ऐन्द्रवायवात्, प्रतिकर्षः स्यात्। कुतः ?। न हि अत्र नित्यार्थेन कामस्य संयोगो भवति। यदि हि नित्ये कामो भवेत्, आश्विनाग्रान् मन्थ्यग्रान् इत्यग्रशब्दोऽस्य नोपपद्येत, न हि, तस्मिन् वचने सति प्रवृत्तेः कश्चिद्विशेष उपलभ्यते, प्रागैन्द्रवायवात् पुनः प्रतिकर्षे वचनमर्थवत् भवति। अपि च प्रकृतास्ते ग्रहाः, तेषामाश्विनाग्रता शुक्राग्रता विधीयते। तस्मात् आदितः प्रतिकर्षः इति।

प्रतिकर्षञ्च दर्शयति ॥ ६९ ॥ (यु०)

धारयेयुस्तं यं कामाय गृह्णीयुः, ऐन्द्रवायवं गृहीत्वा सादयेत् तं यं कामाय गृह्णीयुः इति कामाय गृहीते धार्य्यमाणे ऐन्द्रवायवस्य ग्रहणं दर्शयति। तस्मात् सर्वादितः प्रतिकष्टव्य इति॥ (१० । ५ । १८ अ०)॥

आश्विनादीनां ग्रहाणामैन्द्रवायवस्य पुरस्तात् प्रतिकर्षाधिकरणम् ।

पुरस्तादैन्द्रवायवस्याग्रस्य कृतदेशत्वात् ॥ ॥ ७० ॥ (सि०)

अस्ति ज्योतिष्टोमः, तत्रैन्द्रवायवात् परे ग्रहाः कामाय श्रूयन्ते, आश्विनाग्रान् गृह्णीयादामयाविनः । शुक्राग्रानभिचरतः । मन्थ्यग्रानभिचर्य्यमाणस्य इति । तेषां स्वक्रमस्थानां ग्रहणं, प्रतिकर्ष इति समधिगतमेतत् । अथेदानीमिदं सन्दिह्यते, किं सर्वादितः प्रतिकर्षः, यतः कुतश्चिद्वा, उत ऐन्द्रवायवस्य पुरस्तात् प्रतिकर्षः ? इति । किं प्राप्तम् । नियमकारिणः शास्त्रस्य अभावादनियम इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, पुरस्तादैन्द्रवायवस्य प्रतिकर्ष इति । कुतः ? । अग्रस्य कृतदेशत्वात्, एषोऽग्रस्य देशो विज्ञातः, यत् उपांश्वन्तर्य्यामाभ्यामूर्द्ध्वं, पुरस्ताच्च ऐन्द्रवायवस्य । कथमिव कृत्वा ? । पूर्वेण वचनेन ऐन्द्रवायवाग्राः ग्रहाः प्रकृताः, यदि रथन्तरसामा सोमःस्यात् ऐन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात् इति, तत्रैन्द्रवायवाग्रतामुद्दिश्य तेषां ग्रहणं विहितं, तेनैव विहितत्वात् न पुनराश्विनाग्रेषु शुक्राग्रेषु मन्थ्यग्रेषु च ग्रहणं विधीयते, अतो वाक्येन तदग्रता विधीयते । सा पुनरैन्द्रवायवाग्रता प्रकृतत्वात् अभिचरतः शुक्राग्रान् किं कुर्य्यात् ? गृह्णीयात् इति प्रकृतेनाभिसम्बध्यते । शुक्राग्रान् ग्रहानिति नास्ति सम्बन्धो ग्रहणशब्दाभावात् । केन तर्हि सम्बन्धः ? । प्रकृतेनैन्द्र-

यायवाग्रग्रहेन, शुक्राग्रान् गृह्णीयात् ऐन्द्रवायवाग्रानिति। के ते ग्रहाः? इति तत्रोक्तम्। तस्मात् ऐन्द्रवायवस्य पुरस्तात् प्रतिकर्षः इति।

तुल्यधर्मत्वाच्च ॥ ७१ ॥ (यु० १)

तुल्यधर्माश्चैते ऐन्द्रवायवाग्रे, तत्र धारासंयोगो दृश्यते, तस्मात् धाराग्रहानुद्दिश्य एतदग्रता विधीयते।

तथा च लिङ्गदर्शनम् ॥ ७२ ॥ (यु० २)

धारयेयुर्यं य कामाय गृह्णीयुः, ऐन्द्र वायवं गृहीत्वा सादयेत्, अथ तं सादयेद् यं कामाय गृह्णीयुः इति काम्यस्य धारणानन्तरम् ऐन्द्रवायवस्य ग्रहणं दर्शयति। तस्मादैन्द्रवायवस्य पुरस्तात् प्रतिकर्ष इति ॥ (१०।५। २० अ०) ॥

सादनस्यापि प्रतिकर्षाधिकरणम्।

सादनं चापि शेषत्वात् ॥ ७३ ॥ (सि०)

इदमाम्नायते, आश्विनाग्रान् गृह्णीयादामयाविनः, शुक्राग्रान् गृह्णीयादभिचरतः, मन्थ्यग्रान् गृह्णीयादभिचर्यमाणस्य इति। पुरस्तात् ऐन्द्रवायवस्य प्रतिकर्षः इत्युक्तम्। तत्रायमर्थः सांशयिकः, किं सादनमपि प्रतिकृष्यते, न? इति। अवचनान्नेति ब्रूमः, शब्दप्रमाणका वय, ग्रहस्य ग्रहणस्य प्रतिकर्षमाह, न सादनस्य। तस्मान्न सादनं प्रतिकृष्यत इति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, सादनम् अपि प्रतिकृष्यत इति। कुतः?। ग्रहणशेषो हि सादनं, ग्रहणं हि प्रदानार्थं, तदनेकस्य द्रव्यस्य युगपत प्राप्तम् असादयित्वा न शक्यं युगपत् होमार्थं कर्त्तुम्। सादनेन ग्रहणं होमयोग्यं भवति, तस्मात् ग्रहणशेषः सादनमिति ग्रहणे प्रतिकृष्यमाणेऽवश्यं प्रतिकृष्टव्यमिति।

लिङ्गदर्शनाच्च॥ ७४ ॥ (यु॰)

लिङ्गमपि दृश्यते, यथा सादनं प्रतिकृष्यते इति। किं लिङ्गम्?। धारयेयुस्तं यं कामाय गृह्णीयुः, ऐन्द्रवायव गृहीत्वा सादयेत्, अथ त सादयेद् य कामाय गृह्णीयुः इति सादनस्यापि प्रतिकर्षं दर्शयति॥ (१० ५।२१ अ॰)॥

प्रदानस्याप्रतिकर्षाधिकरणम्।

प्रदानस्यापि सादनवद्॥ ७५ ॥ (पू॰)

इदमाम्नायते, आश्विनाग्रान् गृह्णाति आमयाविनः। शुक्राग्रानभिचरतः। मन्थ्यग्रानभिचर्य्यमाणस्य इति। तत्र ग्रहणे प्रतिकृष्यमाणे सादन प्रतिकृष्यते इत्युक्तम्। अथेदानीमिद सन्दिह्यते, ग्रहणे प्रतिकृष्यमाणे प्रदान प्रतिकृष्यते, न? इति। किं प्राप्तम्? प्रतिकृष्यते इति। कुतः?। सम्बन्धात् सम्बद्धं हि ग्रहण प्रदानस्य, प्रदातु हि तत् गृह्यते, तथा हि दृष्टार्थं तत् भवति, इतरथा यत् सादना

दृष्टं तत् अदृष्टार्थं भवेत्, न चेदमदृष्टार्थम्। तस्मादितरस्मिन् काले प्रदानं क्रियते, तत्र ग्रहणं कर्त्तव्यम्। एवं चेत्, यत्र ग्रहणं तत्र प्रदानमपि भवितुमर्हतीति सम्बन्धात्, सादनवत्, यथा ग्रहणे प्रतिकृष्यमाणे सादनं प्रतिकृष्यते, एवं प्रदानमपि इति।

न वा प्रधानत्वात् शेषत्वात् सादनं तथा ॥ ७६ ॥ (सि०)

न चैतदस्ति, प्रदानं प्रतिकृष्यत इति, प्रधानं हि तत्, न हि तत् ग्रहणस्योपकारकम्। तस्मान्न प्रतिकृष्यते। यदुक्तं, सादनवत् इति, शेषो हि सादनं, तस्मात् प्रतिकृष्यते॥ (१०।५।२२ अ०)॥

वानीकायामैन्द्रवायवाग्रतौव समानविध्यर्थताधिकरणम्।

त्र्यनीकायां न्यायोक्तेष्वाम्नानं गुणार्थं स्यात् ॥ ७७ ॥ (पू०)

अस्ति द्वादशाहे त्र्यनीका, ऐन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयौ, दशमं चाहः, अथेतरेषां नवानामह्नामैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः, अथ शुक्राग्रम्, अथाग्रयणाग्रम्, अथैन्द्रवायवाग्रम्, अथ शुक्राग्रम्, अथाग्रयणाग्रम्, अथैन्द्रवायवाग्रम्, अथ शुक्राग्रम्, अथाग्रयणाग्रम् इति। तत्र प्रथमद्वितीययोरह्नोरैन्द्रवायवाग्रता शुक्राग्रता च श्रूयते। सा चोद-

केनैव तयोः प्राप्ता, रथन्तरसामत्वात् वृहत्सामत्वाच्च। तत्र सन्देहः, किम् उदितम् अनुवदितुं पुनः श्रूयते? किम् अन्यत् परिसङ्ख्यातुम्? उत अर्थवादार्थम्? अथवा समान विध्यर्थम्?। किं प्राप्तम्? अर्थवादाय इति। कुतः?। उदितम् अनुवदितुं हि उच्यमाने प्रवृत्तिविशेषक्रिया नास्ति। त्रिदोषा परिसङ्ख्या, तस्मादर्थवादाय इति। कः पुनरत्र गुणवादः?। औचित्यमाग्रयणाग्रत्वं हि तृतीयेऽहनि न्याय्यम्। कथमिव?। प्रथम द्वितीययोरह्नोरैन्द्रवायवाग्रता शुक्राग्रता च उदिता, न तृतीयेऽहनि, तत्र त्वाग्रयणाग्रता न्याय्या इति।

अपि वाहर्गणेष्वग्निवत् समानविधानं स्यात्॥ ॥ ७८॥ (सि॰)

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः, न गुणार्थं श्रवणं, समान विध्यर्थमिति। न शक्यं वदितुं चोदकेन प्राप्त, तत्र पुन र्वचनमनर्थकं, तस्मात् तदन्यार्थं इति। कथन्तर्हि शक्यम्?। वाक्येनेदं ज्योतिष्टोमे रथन्तरसाम्नि प्रवृत्तं चोदकेन प्राप्यते, तस्मात् समानविधिकं करिष्यामि इति पुनरुच्यते, अग्निवत्, यथा अथातोऽग्निष्टोमेनैवानुयजति, तमुक्थ्येन, तमतिरात्रेण, तं चतूरात्रेण, तं पञ्चरात्रेण, तं सप्तरात्रेण, तमष्टरात्रेण, तं नवरात्रेण, तं दशरात्रेण, तमेकादश रात्रेण इति। प्रयोजनं पक्षोक्तं, न परिसङ्ख्या भवतीति॥ (१०।५।२३ अ॰)॥

व्यूढद्वादशाहस्य समूढविकारताधिकरणम् ।

द्वादशाहस्य व्यूढसमूढत्वं पृष्ठवत् समानविधानं स्यात् ॥ ७६ ॥ (पू०)

द्विविधो द्वादशाहः, व्यूढः समूढश्च । समूढस्तावत्, ऐन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयौ, दशमं चाहः, अथेत रेषां नवानामह्नामैन्द्रवायवाग्र प्रथममहः, अथ शुक्राग्रम्, अथाग्रयणाग्रम्, अथैन्द्रवायवाग्रम्, अथ शुक्राग्रम्, अथाग्रयणाग्रम्,अथैन्द्रवायवाग्रम, अथ शुक्राग्रम्, अथाग्रयणाग्रम् इति । अथ व्यूढः, ऐन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयौ, अथेतरेषां दशानां अह्नामैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः, अथ शुक्राग्रम्, अथ द्वे आग्रयणाग्रे, अथ ऐन्द्रवायवाग्रम्, अथ द्वे शुक्राग्रे, अथाग्रयणाग्रम्, अथ द्वे ऐन्द्रवायवाग्रे इति । तत्र सन्देहः, किमुभयप्रकारमपि द्वादशाहं प्रकृत्य धर्मा आम्नाताः, उत समूढं प्रकृत्य आम्नातास्तद्विकारो व्यूढः ? इति । किं प्राप्तम् ? द्वादशाहस्य व्यूढसमूढत्वं समान विधानं स्यात् ? । कुतः ? । उभयप्रकारस्य प्रकृतत्वात्, न गम्यते विशेषः, कस्य धर्माः, कस्य नेति । तस्मात् समानविधानौ । पृष्ठवत्, यथा बृहद्रथन्तरे पृष्ठे प्रकरणस्य तुल्यत्वात् समानधर्मिणी, एवं व्यूढसमूढं स्यात् इति ।

व्यूढो वा लिङ्गदर्शनात् समूढविकारः ॥ ८० ॥ (सि०)

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । न व्यूढसमूढौ समान

विधानी, किन्तु व्यूढः समूढविकारः स्यात्। कुतः?। लिङ्गदर्शनात् लिङ्गमिदं भवति, ऐन्द्रवायवस्य वा एतदायतनं यच्चतुर्थमहः इति व्यूढे श्रूयते, न च व्यूढे चतुर्थेऽहनि ऐन्द्रवायवाग्रता, का तर्हि? आग्रयणाग्रता। तत्र ऐन्द्रवायवस्य वा एतदायतनम् इति वचनं नावकल्पते। यदि व्यूढः समूढविकारः, ततः प्रकृतिमपेक्ष्योपपद्यते वादः, ऐन्द्रवायवस्य एतदायतनं प्राप्तं, तत्र आग्रयणस्योच्यते इति। तस्मात् लिङ्गदर्शनात् व्यूढः समूढविकारः इति।

कामसंयोगात् ॥ ८१ ॥ (यु०)

यः कामयेत बहुः स्यां प्रजायेय इति काम्यो वा नैमित्तिको वा नित्यमर्थं विकृत्य निविशते, यथाऽग्न्यामये मुद्गौदनभोजनं निवातशय्या चेति।

तस्योभयथा प्रवृत्तिरैककर्म्यात् ॥ ८२ ॥ (प्रयो०)

इदं प्रयोजनसूत्रम्। तस्य उभयप्रकारस्याङ्गगणेषु प्रवृत्तिः अविशेषेण, ऐककर्म्यात् यथा पूर्वः पक्षः। यथा तर्हि सिद्धान्तः, यत्र वचनं लिङ्गञ्च तत्र व्यूढः प्रवर्त्तते, अन्यत्राविशेषेण समूढ इति॥ (१० । ५ । २४ अ०)॥

सवत्सरसत्रे ऽनीकानां विहृताधिकरणम्।

एकादशिनवत् त्वानीका परिवृत्तिः स्यात् ॥

॥ ८३ ॥ (पू०)

द्वादशाहे समाम्नायते, ऐन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयौ, दशम चाहः, अथेतरेषां नवानामह्नामैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः, अथ शुक्राग्रम्, अथाग्रयणाग्रम्, अथैन्द्रवायवाग्रम्, अथ शुक्राग्रम, अथाग्रयणाग्रम्, अथ ऐन्द्रवायवाग्रम्, अथ शुक्राग्रम्, अथ आग्रयणाग्रम् इति, तत् गवामयने चोदकेन प्राप्त, तत्र बहूनि त्र्यनीकानि परिवर्त्तयितव्यानि, तत्रार्थप्राप्तोऽभ्यासः। अथेदानीम् अभ्यासे सन्देहः, किं दण्डकलितवत् अभ्यासः कर्त्तव्य. उत स्वस्थानविवृद्धिः? इति। कथं दण्डकलितवत् स्यात् कथं वा स्वस्थानविवृद्धिः? इति। यदि अह्नामधिकारस्तत आद्येषु नवसु अहःसु परिसमाप्तेषु शिष्टेष्वपि त्र्यनीकां चोदकः प्रापयतीति उपस्थितमिदं भवतीति, ऐन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः अथ शुक्राग्रम् इति। तेष्वपि नवसु परिसमाप्तेषु पुनरिदम एवोपतिष्ठते, ऐन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः इति। एवं दण्डकलितवदावृत्ति.। अथाह्नरधिकारो नास्ति, तत. प्रायणीयोदयनीययोरन्तरं नवभिरनीकैः पूरितमिति गवामयनेऽपि नवभिरनीकैः पूरयितव्यं स्यात्, तत्र पूर्णे पुनरावृत्तिर्नास्तीति दण्डकलितवत् न स्यात्, न च, वृद्ध्या विना तदन्तरं पूर्य्यते इति स्वस्थानविवृद्धिः आगतेति।

किं पुनः प्राप्तम्? दण्डकलितवदावृत्तिरिति। तत्र एतदर्शते, अह्नरधिकारोऽस्तीति। एवं हि आम्नायते, ऐन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः अथ शुक्राग्रं, प्रकृतत्वादहरिति गम्यते, तस्मादह्नरधिकारः, अतोऽवगच्छामः, दण्डकलित

वदावृत्तिरिति। 'आवृत्तिन्यायानां दण्डकलितं न्याय्यं', तथा क्रमानुग्रहो भवति। तद्यथा, कश्चिदुच्यते अनुवाकः त्रिः पठ्यतामिति, दण्डकलितवदसौ पठ्यते, क्रमानुग्रहाय। एवमिहापि द्रष्टव्यम्। यथा अस्मिन्नेव गवामयने एकादशिनी अभ्यस्यमाना दण्डकलितवदभ्यस्यते, न स्वस्थानविवृद्धेरिति।

स्वस्थानविवृद्धिर्वा अह्नामप्रत्यक्षसङ्ख्यत्वात् ॥ ८४ ॥ (सि॰)

स्वस्थानविवृद्धिर्वा, न दण्डकलितवदावृत्तिः। तत्र इदं वर्ण्यते, नाहरधिकार इति। कुतः?। अह्नाम प्रत्यक्षसङ्ख्यत्वात्, अप्रत्यक्षा अह्नां सङ्ख्या नवानामह्नामिति, ऐन्द्रवायवाग्रमिति च विधीयमानम् इति। कथं अहर्न विधीयते? इति। वाक्यभेदप्रसङ्गात्, ऐन्द्रवायवाग्रं प्रथमं भवति, तच्च अहः, नाहःसङ्घात इति वाक्य भिद्येत। तस्मादनुवादमात्रमहर्ग्रहणम्। एवं चेत्, क्रमानुग्रहाय स्वस्थानविवृद्धिराश्रयणीया। आग्रयणाग्रान् कृत्वा ऐन्द्रवायवाग्रा कर्त्तव्या इति।

पृष्ठावृत्तौ चाग्रयणस्य दर्शनात् त्रयस्त्रिंशे परिवृत्तौ पुनरैन्द्रवायवः स्यात् ॥ ८५ ॥ (युः)

इतश्च पश्यामः, स्वस्थानविवृद्धिः इति। कुतः?। उत्तरस्मिन् पञ्चसि पृष्ठावृत्तौ आग्रयणाग्रताया दर्शनं

भवति त्रयस्त्रिंशोऽहनि। कथम्?। जगतीं वै छन्दांसि प्रत्यवरोहन्ति आग्रयणं वै ग्रहाः, उद्यत् पृष्ठानि, त्रयस्त्रिंश स्तोमाः इति, तदेतत् स्वस्थानविवृद्धाववकल्पते, न दण्डकलितवदावृत्तौ। कथम्?। पूर्वस्मिन् पञ्चसि त्र्यनीका द्भिः परिवर्त्तते, तस्मिन्नेनावृत्तैव सा आग्रयणाग्रेषु परिसमाप्यते, उत्तरमपि पर्व्वा व्यावृत्तमिति कृत्वा आग्रयणाग्रेषु आरभ्यते। तत्र प्रथमे नवमभागे त्रयस्त्रिंशमहरिति कृत्वा तदाग्रयणाग्र भवति, तत्रैतद्दर्शनम् उपपद्यते। दण्डकलितवत् पुनरावृत्तौ सत्यां तत् ऐन्द्रवायवाग्रं स्यात्। कथम्?। त्रिवृत आरभ्य नवकैरच्चःसु सङ्ख्यायमानेषु पूर्वस्मिन् पञ्चसि सप्त परिक्षिप्यन्ते, तत्र सप्तमे ऐन्द्रवायवाग्रता, शुक्राग्रो विषुवान्, आग्रयणाग्रः प्रथमः स्वरसामा, ततो विश्वजिदिति त्र्यनीका समाप्ता, त्रयस्त्रिंशमहरैन्द्रवायवाग्रं प्राप्नोति तत्रैतद्दर्शनं विरुध्यते, तस्मात् स्वस्थानविवृद्धि इति।

वचनात् परिवृत्तिरैकादशिनेषु ॥ ८६ ॥

(आ० नि०)

अथ यदुक्तम्, ऐकादशिनवत् इति। युक्तं, यत् ऐकादशिनेषु दण्डकलितवदावृत्तिरिति, वचनं हि तद्भवति, वारुणमन्तत. पुनः पर्य्यावृत्तेषु आग्नेयमेव प्रथमेऽहनि आलभेत इति वचनात् दण्डकलितवदावृत्तिः पुनःपर्य्यावृत्तेष्विति, सा द्वादशाहे असम्भवन्ती गवामयन विशति। किमिव वचनं न कुर्य्यात्, न हि वचनस्यातिभारोऽस्ति।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ८७ ॥ (हि०)

लिङ्गं खलु अपीममर्थं दर्शयति, यथा दण्डकलितवत् ऐकादशिना आवर्त्तन्ते इति, प्राणा वा एकादशिना यदेकादशिनीभिरीयुरहानि अतिरिच्यन्ते पशवो वा इति। स्वस्थानविवृद्धौ नास्त्यतिरेकः, दण्डकलितवदावृत्तौ न्यूनता अतिरिक्तता वा भवति। तस्मादपि पश्यामः, ऐकादशिनेषु दण्डकलितवदावृत्तिरिति ॥ (१०।५।२५ अ०) ॥

व्यूढे मन्त्राणां छन्दोव्यतिक्रमाधिकरणम्।

छन्दोव्यतिक्रमात् व्यूढे भक्ष-पवमान-परिधि-कपालस्य मन्त्राणां यथोत्पत्तिवचनमूहवत् स्यात् ॥ ८८ ॥

अस्ति द्वादशाहः समूढो व्यूढश्च, तत्र व्यूढः, ऐन्द्र वायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयौ, अथेतरेषां दशानामह्नाम् ऐन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः, अथ शुक्राग्रम्, अथ द्वे आग्रयणाग्रे, तथैन्द्रवायवाग्रम्, अथ द्वे शुक्राग्रे, अथाग्रयणाग्रम्, अथ द्वे ऐन्द्रवायवाग्रे इति।

तत्र व्यूढे इदं समामनन्ति, छन्दांसि वाऽन्योन्यस्य लोकमभ्यध्यायन्ति गायत्री त्रिष्टुभः त्रिष्टुप् जगत्याः जगती गायत्र्याः इति। तत्र सन्ति भक्षपवमानपरिधिकपालानि, भक्षास्तावत् भक्षे हि मा विश दीर्घायुत्वाय शन्तनुत्वाय एहि वसो पुरोवसो प्रियो मे हृदये भद्रा-

शाक्करं रैवतम् इति। तत्र संशयः, किमेकस्यामृचि गानं कर्त्तव्यम्, उत, तृचे? इति। किं प्राप्तम्?। एकार्चे स्यानि यद्गे स्युः, एकस्यामृचि गातव्यानि, एवं स्वाध्याये गीतानि, यथा स्वाध्याये गीतानि, तथा कर्मणि गातव्यानि। कर्मणि स्वाध्याये च अवैलक्षण्यं न्याय्य, कर्माणि कर्त्तुं स्वाध्यायमभ्यस्यन्ति, अतो यथा अभ्यस्तं तथ प्रयोक्तव्यम्। तस्मादेकस्याम् ऋचि गीयेरन्। एकर्चोत्पत्तीनि उदाहरण, न तृचोत्पत्तीनि, यथाह सिमा-सन्तनि यतयएयागपत्य शाक्करवर्णम् इति।

तृचे वा लिङ्गदर्शनात् ॥ २ ॥ (सि०)

न चैतदेवम्, एकस्यामेव गातव्यानि इति। कुत?। लिङ्गदर्शनात् लिङ्ग भवति, एवमाह, अष्टाचरेण प्रथमाया ऋच प्रस्तौति द्वाचरेण उत्तरयोः इति। न हि एकस्या ऋचि प्रथमोत्तरासम्बन्धो भवति। तस्मात् तृचे गातव्यानि इति। अथेदमपरं लिङ्गम्, ऋक् साम उवाच मिथुनीसम्भवावेति, सोऽब्रवीत् न वै त्व ममालमसि जायात्वे वेदो मे महिमेति त द्वे भूत्वा ऊचतु, सोऽब्रवीन्नैव वा ममास स्त्री जायात्वे वेदो मे महिमेति, तास्तिस्रो भूत्वा ऊचु, सोऽब्रवीत् सम्भवाम इति तस्मादेक साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयम इति।

आह, लिङ्गमिद, प्रासिरुच्यताम् इति। 'तदभिधीयते, छन्देऽपि ऋग्वेदे न प्रथमा नाम काचिदृगस्ति, तथा उत्तरे इति, व्यवस्थाक्षत प्रथमात्वम्, उत्तरात्वम् इति प्रथ

माया ऋच षष्टाचरेण प्रस्तोतव्य, द्वाचरेण चोत्तरयोरिति तस्मिन् वचने सति ऋचस्खलितमापद्यते। तथा, यद्यपि अनुवादसरूपोऽयं शब्द, तस्मादेक साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयम इति, तथापि ऋक् साम उवाच इति पुरस्ता दर्थवादपरोचनया विदधातीति गम्यते। तदुक्त, वचनानि त्वपूर्वत्वात् (३।५ २१ सू०) इति ॥ (१०।६।१ अ०) ॥

स्वदृशमन्त्रेन वीचणस्य कालार्थताधिकरणम

स्वदृशं प्रति वीचणं कालमात्र परार्थत्वात् ॥ ॥ २ ॥

ईश्वर वै रथन्तरमुद्गातुरयत्। प्रमथिता रथन्तरे प्रस्तूयमाने सम्मीलेत् स्वदृश प्रति वीचेत। अत संशय, किं स्वदृश प्रति वीचणम अङ्गप्रयोजनसम्बन्ध, उत कालार्थ संयोग ? इति। तत एतावत् तावत परीक्ष्यं, किं रथन्तरे प्रस्तूयमाने सम्मीलेत् इत्यस्य शेष स्वदृश प्रति वीचेत इति, उत, स्वदृशमित्येवमादि पृथग्वाक्यम् ? इति। किं प्राप्तम ? अङ्गप्रयोजनसम्बन्ध इति पृथग्वाक्यम इति। कुत ?। भेदेनावगमात्, भिन्नमिदमुपलभ्यते, स्वदृश प्रति वीचेत इति। ननु अभिन्नमपि लच्यते, रथन्तरे प्रस्तूयमाने सम्मीलेत् इति विधाय, स्वदृश प्रति वीचेत इत्यनुवदति ? इति। उच्यते, उभयावगतौ भेदो ग्रहीतव्य, स भेदो गृह्यमाणेन तेन विरुध्यत, अन्यतरगतिस्तु विध्यनुवादयोर्विरोधात्, तत्र विधिर्न्याय्या अपूर्वत्वात्, वादमात्र

हि अनर्थकम् (१।२।१८ सू०)। विध्यवगमाद्य, विधिरवगम्यते, वीक्षेत इति, श्रुतिरेवमनुगृह्यते, स्वर्गं प्रति वीक्षेत इति स्वर्दृक्शब्दं प्रति वीक्षणार्थो विधीयते, स्वर्दृक्शब्देन सह वीक्षणस्य साक्षात्सम्बन्धः, इतरथा स्वर्दृक्शब्दः कालं लक्षयेत्, श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिर्न्याय्या। तस्मात् अङ्गप्रयोजनसम्बन्धः।

अथ वा, स्वर्गं प्रति वीक्षेत इत्येवमङ्गप्रयोजनसम्बन्धः, स्वर्दृक्शब्दो वीक्षणस्य साधनमिति, तथा लिङ्गमप्यनुगृहीतं भवति, स्वर्दृक्शब्दश्रवणात् वाक्यमपि। तस्मादङ्गप्रयोजनसम्बन्ध एवेति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, स्वर्गं प्रति वीक्षणं कालमात्रं स्यात् परार्थत्वात्, नैतदेवम् अङ्गप्रयोजनसम्बन्धः इति, किन्तर्हि स्वर्दृक्शब्देन वीक्षणस्य कालार्थः सम्बन्धः स्यात्। कुतः?। परार्थत्वात् साम्नः, रथन्तरं पृष्ठं भवति इति पृष्ठस्तुतौ हि साम विनियुज्यते, तत्र साम पदानां स्तुतिं निर्वर्त्तयतां सङ्घे पादिभिर्विशेषैः स्तुतिपदाक्षराणि उपदर्शयत् स्तुतिमभिनिर्वर्त्तयतीत्युच्यते। एवं चेत् साम्नि स्तुतौ विनियुज्यमाने यानि, तानि परस्परसव्यपेक्षाणि ऋक्पदानि स्तुतौ विनियुक्तानि सम्भवन्तीत्यतः स्वर्दृक्शब्दस्य तत्राध्ययनात् स्तुतौ विनियोग उक्तो भवतीत्यतः परार्थत्वादिह कालार्थः संयोग इति अध्यवसीयते।

ननु मन्त्रे समाम्नानमात्रं, रथन्तरोपदेशाच्च पदोपदेशमानुमानिकं बाधित्वा एतद्वाक्यं प्रत्यक्षमङ्गप्रयोजनसम्बन्धमेव प्रकल्पयेदिति।

उच्यते, तद्धि बाधकं भवति, यद्बाधमानमप्रयोजनं भवति, न चेतद्बाधमानमनर्थकं, क्रियासु कालपरिच्छेदे नार्थवत्त्वात्। मन्त्रे समाम्नानसामर्थ्यात्, सामोपदेशाच्च स्तुतिसम्बन्धः साक्षात्, वाक्यात् क्रियाकारकसम्बन्धः। उभयोः प्रमाणावगतत्वात् उभयसम्बन्धो न विरुध्यते इति यद्युच्येत। तन्न, यो हि मन्त्रवाक्याद् व्यवच्छिन्नस्य क्रियाकारकसम्बन्धमवगच्छति, नासौ मन्त्रदुच्चरितस्य स्तुतिसम्बन्धमप्यवगच्छति। यद्यवगच्छेत, पुनरुच्चारयेत्, नान्यथा। तस्मात् तस्यामेव स्तुतौ क्रियासम्बन्धे कारकसम्बन्धः, न स्तुतिसम्बन्धे, कारकविशेषणाभावात्। तदेवं मन्त्राम्नानस्य सामोपदेशवाक्यस्य स्वदृशं प्रति वीक्षेत इत्यस्याविरोधे साधिते कालार्थः संयोग इति, अत उच्यते, कालार्थः संयोग इति।

अथ यदुक्तं, भेदाभेदयोर्भेदो गृहीतव्यः, विध्यनुवादयोः विधिर्ज्यायान् विधिप्रत्ययदर्शनाच्चैवमेव अवगम्यते इति। अत्र ब्रूमः, सत्य, विध्यनुवादयोर्विधिर्ज्यायान्, अपूर्वार्थप्रकल्पकत्वात् इति, यदि तु प्रमाणान्तरप्राप्तिर्नावगम्यते। यत्र तु पदान्तरादर्थाद्वा प्राप्तिरवगम्यतेऽर्थस्य, तत्र प्रमाणान्तरप्रतीतत्वात शब्द उच्चरन अनुवाद इत्यवगम्यते। अत्र च स्वार्थप्रवृत्त्या पुरुषस्य दर्शनमस्ति, नापश्यन् पुरुषं क्रियासु व्यापारमुपगन्तुमुत्सहते, इत्यर्थप्राप्ते विधिप्रत्ययोऽप्यनुवाद इत्यवगम्यते। ननु रथन्तरे प्रस्तूयमाने सम्मीलेत् इति प्रत्यक्षवाक्यमर्थप्राप्तं पुरुषस्य दर्शनं बाधेत, यथा प्रजापतिव्रतानि पौरुषेयीं स्वेच्छाप्रवृत्तिं वच-

तत्सामर्थ्यात् निरुन्धन्ति तद्वत् इति। नैतदवगम्यते। कथम्?। क्रियाप्रारम्भसम्बन्धात् रथन्तरे प्रस्तूयमाने इत्युच्यते, तदतीते प्रस्तावे वचनार्थस्य कृतार्थत्वादर्थप्राप्तं न वारयितुमर्हति।

अथ यदुक्तं, स्वर्दृक्शब्दवीक्षणयोर्वाक्येन सम्बन्धः इति, वाक्यार्थत्वात् हविःप्रयोगाच्च लिङ्गात् दर्शनक्रिया-सामर्थ्यमस्ति इति। अत्र ब्रूमः, प्रतिशब्दः कर्मप्रवचनीयत्वात् स्वर्दृक्शब्दस्य लक्षणतामाचष्टे श्रुत्यैव, श्रुतिश्च लिङ्गवाक्ययोर्बाधिका समधिगतैव। अथ वा, नात्र वाक्यं बाध्येत, वाक्यं हि सम्बन्धप्रत्यायकं, यथासम्भवमनेकविधः सम्बन्धो वाक्यात् गम्यते, क्वचित् क्रियाकारकसम्बन्धः, क्वचिद्विशेषणविशेष्यसम्बन्धः, क्वचिल्लक्ष्यलक्षणसम्बन्धः, इत्येवम्प्रकाराः सम्बन्धविशेषा इति। तत्रेह लक्ष्यलक्षणसम्बन्धः प्रयोजनप्रयुक्त इति गृह्यत एव सम्बन्धविशेष इति, न वाक्यं बाध्यते। यथा लोके, वृक्षं प्रति विद्योतते इति न विद्योतनस्य वृक्षस्य च साध्यसाधनभावो गम्यते इति। अन्यतः प्रवृत्तस्य विद्योतनस्य वृक्षचिह्नभावाय उपादीयते इति। तद्वदिहापि पुरुषार्थतया प्रवृत्तस्य दर्शनस्य स्वर्दृक्शब्दो लक्षणतया उपादीयते इति न वाक्यानर्थक्यम्। न हि लक्ष्यलक्षणयोरनुच्चार्यमाणयोः सम्बन्धोऽवगम्यते इति।

यदपि, हविःप्रयोगात् लिङ्गानुग्रह इति, तदपि न *समर्थमिवेक्षितस्यार्थस्य प्रयासः, स्वार्थो हि हविः प्रयुज्य-*मानो दर्शनमवगमयेत् न परार्थः, स्वर्दृक्शब्दे तु सोप-

पदो दृष्टिः कर्तृत्वे गुणभूतोऽवगम्यते, कर्त्ता तु प्रधानभूतः। न च कर्त्ता प्रत्याय्यमानो वीक्षणलिङ्गत्वेन कल्पते, दृष्टेरत्यन्तपारतन्त्र्यात्, कर्त्रभिधानश्च सन् अयं नैव वीक्षतिना सामञ्जस्येन सम्बन्धमुपैति। यदि ताव-दयमर्थं उपदिश्यते, खट्टं वीक्षेत इति, कोऽसौ खट्टक्, यं प्रति वीक्षणमुपदिष्टम्? इत्यविजानन्तो नैव क्रियामध्यवस्येम। अथायमर्थः, खट्टंशा वीक्षणं निर्वर्त्तयेत् इति, तथाप्यप्रज्ञानात् स एव दोषः। तदेवम्प्रकारे सम्बन्धे प्राञ्जस्येनाभ्युपगम्यमाने न लिङ्गं न च वाक्यम् अनुगृह्यते, लक्षणसम्बन्धे तु वीक्षणस्य एतदुच्चारणकाले वीक्षेत इति भवति कयाचित् युक्त्या सम्बन्धः, श्रुति-सम्बन्धश्च कर्त्रभिधानस्यापि सतो न विरुध्यते। सामानाधिकरण्यात् ईशानेन विशेषणविशेष्यभावसम्बन्धमभ्युपैति, ईशानं खट्टं तस्युपः इति। अतो वदामः, स्तुत्यर्थस्य सतः खट्टंश प्रति वीक्षेत इत्यत्र कालार्थः सम्बन्ध इति।

किं भवति प्रयोजनम्?। अङ्गाङ्गिसम्बन्धे सति, यदा, रथन्तरमुत्तरयोर्गायति इत्यतिदेशः, तदा एतदुपतिष्ठते, रथन्तरे प्रस्तूयमाने सम्मीलेत् इति। उत्तरयोस्तु खट्टक्शब्दाभावाद्दर्शनानियमः पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तु लक्षणसम्बन्धे सति तावति भागे कालाद्दानात् खट्टं प्रति वीक्षेत इति नियमः सिद्धो भवति॥ (१०।६।२८०)॥

सत्रामयनिके पृष्ठ्यषडहे बृहद्रथन्तरयोर्विभागाधिकरणम्।

पृष्ठस्य युगपद्विधिरेकाहवत् द्विसामत्वम् ॥ ४ ॥ (पू०)

इदमाम्नायते, पृष्ठ्ये षडहे बृहद्रथन्तरसामा इति। तत्र भवमर्थः सांशयिकः, किमहरहर्द्विसामकं कर्त्तव्यम्, उत केषुचिदह्नःसु रथन्तरं केषुचिद् बृहत्? इति। कुतः संशयः?। यदीत समस्ते सामनी, यदि विभक्ते, उभयथा पृष्ठ्ये षडहे बृहद्रथन्तरसामा इति शब्दोऽवकल्पते। तत्रैव विचारः, किं द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिरयं, बृहद्रथन्तरे सामनी यस्य इति, उत, अनेकपदो बहुव्रीहिः, बृहदस्य, रथन्तरमस्य? इति। यदि द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिः, प्रत्यहं समस्ते सामनी, अनेकपदे बहुव्रीहौ विभक्ते इति।

किं तावत् प्राप्तम्? समस्ते इति। तत एतद् वर्णितं द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिरिति। कुतः? बृहद्रथन्तरशब्दयोरानन्तर्यात् वृत्तिपक्षस्याश्रितत्वात्, वृत्तिपक्षे च समासस्य नित्यत्वात्। द्वन्द्वे च स्वार्थाभिधानात् श्रुत्यनुग्रहाऽन्तरङ्गता च। इतरथा च उभयमपि बाध्येत। अतो द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिः, एवं चेत्, प्रत्यहं समस्ते सामनी भवेताम्। कुतः?। इतरेतरयोगद्वन्द्वस्य भावात्, यत्र रथन्तरं तत्र बृहत्सहितं, स एष युगपद्विधिर्यदितरेतरयोगः, तस्मात् प्रत्यहं समस्ते इति। एकाहवत् तथा ज्योगामयाविन उभे कुर्यात् ससवे उभे कुर्यात्, अपचितावपि एकाहे बृहद्रथन्तरे कुर्यात् इति।

विभक्ते वा समस्तविधानात् तद्विभागे विप्रतिषिद्धम् ॥ ५ ॥ (सि०)

न चैतदस्ति, अहरहर्द्विसामकम् इति, केषुचिदहःसु रथन्तरं केषुचित् बृहत्, न समस्ते सामनी विधीयेते। कुतः?। यद्युभयोरपि पक्षयोर्बृहद्रथन्तरसामेतिशब्दोऽवकल्पते, विभक्ते सामनी इति न्याय्यम्। कुतः?। प्रकृतावेकेन साम्ना पृष्ठं साधितं, विकृतावपि एकेन साधितव्यं चोदकानुग्रहाय, तथा च सति बृहन्निमित्तं रथन्तरनिमित्तञ्च सकलमभिनिर्वर्त्तयिष्यते।

अथबृहद्रथन्तरसमुदायः पृष्ठं साधयति, न बृहत्साधनं न रथन्तरं साधनमिति तन्निमित्तं न प्रकल्पेत, तच्च चोदकोपरोधः स्यात्। न केवलं, तन्निमित्तं न प्रकल्पते बृहत्पृष्ठतापि न प्रकल्पते, रथन्तरपृष्ठतापि, तच्च वैयर्थ्यात् स्यादन्यदेव प्रयोगान्तरम्।

अपि च समस्तं पृष्ठमित्युपचर्यमाणं लक्षितं बृहत्पृष्ठं भवति, रथन्तर पृष्ठं भवति इति, तत्समुदायाभिधाने लिङ्गम्। अपि च बृहतशब्दः सामशब्देन सम्बन्धमपेक्ष्यमाणो न रथन्तरशब्देन सम्बद्धः स्यात्। आनन्तर्यञ्च तुल्यं रथन्तरशब्दस्य सामशब्देन। अपि च वृत्तिपक्षाश्रये सुतरां द्वन्द्वपदेन असामर्थ्यं, न चैव नियोगो वृत्तिपक्षे नित्यः समास इति, विभाषां हि स भगवान् पाणिनिरधीते।' सामशब्दश्रुतिश्च बृहद्रथन्तरयोर्लक्षणतामा-

घष्टे । तस्मादसमस्ते सामनी स्यातामिति । एत-च्चोक्तमेव विभागेऽपि सामोर्विप्रतिसिद्धो ह्यद्व्यन्तरसाम ग्रन्द इति । यथा, मांसं घृततैलाभ्यां देवदत्तो भोजयि तव्य इत्युक्तोऽह मांसं घृतेनाहं मांसं तैलेन, एवमपि ग्रब्दोऽवकल्पते । एकाहे तु एकत्वादेव विभागासम्भवात् समस्ते ज्योगामयाविन उभे कुर्यात् इति ॥ (१० । ६ । ३ अ०) ॥

प्रायणीयोदयनीययोरैकादशिनानां विभागाधिकरणम् ।

समासस्त्वैकादशिनेषु तत्प्रकृतित्वात् ॥ ६ ॥

(पू०)

इदमाम्नायते, ऐकादशिनान् प्रायणीयोदयनीययो रतिरात्रयोरालभेत इति । तत्र संशय, किमेकादश प्रायणीये पुनस्त एव एकादश उदयनीये, आहोस्वित कश्चित् प्रथम प्रायणीये केचित् उदयनीये ? इति । समानत्वात् निर्देशस्य, संशय । किं प्राप्तम् ? तुशब्द संशयनिवृत्त्यर्थं, समास एव ऐकादशिनेषु, सर्वे प्राय णीये, सर्वे पुन उदयनीये भवितुमर्हन्ति । कुत ? । तत्प्रकृतित्वात् प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे समस्तानाम् ऐकादशि नानाम आलम्भ, इहापि समासश्चोदक प्रापयति । अपि च लक्षणत्वेन प्रायणीयमुदयनीयं वा अह श्रूयते, तत्र प्रायणीये सर्वे विहिता भवन्ति, न अन्यत विशेष, के

इह ऐकादशिनानां विहिताः? इति, तथोदयनीये। तस्मात् समासस्तत्र।

विहारप्रतिषेधाच्च ॥ ७ ॥ (यु०)

विहारप्रतिषेधश्चायम्, ऐकादशिनान् प्रायणीयोदयनीययोरतिरात्रयोरालभेरन् इति, अन्वहमेकैकमालभेत इति विहारः प्राप्तः। तत्र एकः पशुः प्रायणीये प्राप्त एव अन्येऽन्येषु अहःसु। ततोऽनेन किं क्रियते? येऽन्येषु अहःसु, ते प्रतिषिध्यन्ते, प्रायणीये च ते सर्वे भवन्ति इति, तथोदयनीये। तस्मात् सर्वे प्रायणीये भवितुमर्हन्तीति।

श्रुतितो वा लोकवद्विभागः स्यात् ॥ ८ ॥ (सि०)

वाशब्देन पक्षं व्यावर्त्तयति, नैतदस्ति समास इति, विभागः स्यात्। कुतः?। द्वित्वश्रुतितः, द्वित्वश्रुतिर्हि भवति, प्रायणीयोदयनीययोः इति। सा च इदानीमुपादेयत्वेन, न लक्षणतया। कुतः?। एकादशिनीविधौ सन्निहिते वचनादैकादशिनीं विधाय पुनः श्रुत्या तां लक्षयित्वा प्रयोजनविधित्सया एतदभिधीयते, प्रायणीयोदयनीययोः इति, तत्र द्वन्द्वभाविनोः प्राधान्यात् सत्यामपेक्षायां भवति समासः। समासे च इतरेतरयोगात् न एकादशिनी केवले प्रायणीये, सा उदयनीययुक्ते भवितुमर्हति, तद्वत् उदयनीयेऽपि। तस्मात् समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिः। यदि पुनर्नोपादेयत्वेन अन्यार्थे तां, तत्र द्वन्द्वभाविनोरप्राधान्यम्, अप्राधान्येऽसत्याम् आकाङ्क्षायां

न समासो भविष्यति। तत्र प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्ति-स्यात्, उपादेयत्वेन तु एतत् श्रूयते। तस्माद्विभाग इति। लोकवत् यथा, लोके शतं देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यां दीयताम् इत्युक्ते समासार्थो विधीयते, यदेतत् शतं, तदेताभ्यां दीयताम् इति। इन्द्वश्रुतिविधानसामर्थ्यात् शतं विभज्यते, एवमेकादशिन्यपि विभज्येत इति।

विहारप्रकृतित्वाच्च ॥ ९ ॥ (यु॰)

इतश्च विभागः। कुतः? विहारः प्रकृत, एकादशिन्यामन्वहमेकैकमालभेत इति। तस्यैव विकारः, ऐकादशिनान् प्रायणीयोदयनीययोरतिरात्रयोरालभेत इति। यावत्प्रकृत तावद्विहारस्यानुग्रहीतव्यम्।

विशये च तदासत्तिः ॥ १० ॥ (आ॰ नि॰)

इद पूर्वोत्तर सूत्रम्, आह, यदि विहारोऽभिप्रेयते, तत्र एकत्र पञ्च आलब्धव्याः, एकत्र षट्, तत्रैकदेशो न निर्ज्ञायते, किं प्रायणीये किमुदयनीये? इति। अनिर्णयेनानध्यवसानम्, अनध्यवसायतोऽप्रवृत्तिः, तत्रोपदेश वैयर्थ्यं स्यात् इति। उच्यते, विशये एतस्मिन् संशये प्रकृत्यासत्ति मुख्येनानुग्रहीत, तत्र प्रायणीये पञ्च आलभ्यन्ते, षट् उदयनीये इति अध्यवस्यामः।

वयस्थैति चेत् ॥ ११ ॥ (आ॰)

इति चेत् पश्यसि प्रत्यासत्तिर्मुख्येनानुग्रहीतव्या इति।

तस्मात् त्रय एव प्रायणीये आलब्धव्या, यावत्तु बहुवचनम-विरुद्धं भवतीति स्थितायां प्रतिज्ञायां सूत्रेण प्रतिचोदयति एवम्।

न ममत्वात् प्रयाजवत् ॥ १२ ॥ (आ० नि०)

न एतदेवम्। कुतः ?। समत्वात्, यदा प्रायणीयोदयनीययोरितरेतरापेक्षयोरेकादशिना विधीयन्ते, न सर्वेऽन्यतरस्मिन् केवले कर्त्तव्यास्तदपेक्षया कात्स्न्यं बाधितं भवति। तत्र यावद्भिरन्यतरत्र भवद्भिरवश्यं बाधितव्यं तावद्भिरनुज्ञातो बाधः। अत एव साम्येनैव विभागः प्रयाजानामिव, यथा पञ्चागन्तवः प्रयाजाः प्रथमोत्तमयोर्विकारभूताः साम्येन प्रविभज्यन्ते, एवमिहापि यावत्तु साम्यं भवति, तावतः साम्येन विभज्य अभ्यधिक उदयनीये आलप्स्यते प्रत्यासत्तिर्मुख्येनानुग्रहीष्यते इति तस्माद्दोषः॥ (१०।६।४ अ०)॥

विश्वजित् सर्वपृष्ठ इत्यत्रैकस्यैव पृष्ठदेशे निवेशाधिकरणम्।

सर्वपृष्ठे पृष्ठशब्दात्तेषां स्यादेकदेशत्वं पृष्ठस्य कृतदेशत्वात् ॥ १३ ॥ (पू०)

इदमाम्नायते, विश्वजित् सर्वपृष्ठः इति। तत्रायमर्थः सांशयिकः, किं सर्वेषां पृष्ठदेशे निवेशः, उतैकस्य पृष्ठदेशे अन्येषामन्यत्र ? इति। किं प्राप्तम् ? सर्वपृष्ठे एतस्मिन् सर्वेषां साम्नां पृष्ठदेशे निवेशः। कः पुनः पृष्ठदेशः ?।

ऋहुं माध्यन्दिनपवमानात्, प्राक् मैत्रावरुणसाम्नः, इद-मन्तरालं पृष्ठदेशः, स एवैको देशः स्यात् सर्वेषां साम्नाम्। कुतः?। पृष्ठशब्दात्, पृष्ठकार्य्ये वर्त्तमानस्य वा अयं क्रतौ देशः। तस्मात् सर्वेषां पृष्ठदेशे निवेशः।

विधेस्तु विप्रकर्षः स्यात् ॥ १४ ॥ (सि०)

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, एवं न्यायेन प्राप्तं वचना-दन्यथा भवितुमर्हति। एकस्य पृष्ठकार्य्ये विधिरन्येषां परिसामकार्य्ये। कथम्?। पवमाने रथन्तरं करोति आर्भवे बृहत् मध्ये इतराणि वैरूपं होतुः पृष्ठं वैराजं ब्रह्मसाम आकरं मैत्रावरुणसाम रैवतमच्छावाकसाम इति। एव-मेकस्य पृष्ठकार्य्ये विधानमर्थवत् भविष्यति, यदीतरेषां सामकार्य्ये निवेशः। इतरथा एकस्य पृष्ठकार्य्ये विधानं नोपपद्यते, यस्मा भूदित्यतः पश्चामः एकस्य पृष्ठकार्य्ये निवेशः, अन्येषां परिसामकार्य्ये इति ॥ (१०।६।५ अ०) ॥

वैरूपसामवैराजसाम्नी पृष्ठकार्य्ये निवेशाधिकरणम्।

वैरूपसामा क्रतुसंयोगात् त्रिवृदेकसामा स्यात् ॥ १५ ॥ (पू०)

अस्ति ज्योतिष्टोमः, तत्रोकथ्यः षोडशी च संस्थावि शेषः। तत्र श्रूयते, उकथ्यो वैरूपसामा एकविंशः षोडशी वैराजसामा इति। तत्रायमर्थः सांशयिकः, किं वैरूपं वै-

राजञ्च क्रत्स्ने क्रतौ निविशेते, उत पृष्ठकार्य्ये? इति। किं प्राप्तम्? क्रत्स्ने क्रतौ वैरूपमेकं साम स्यात्, षोडशिनि वैराजम्। कुतः?। क्रतुसंयोगात्, अविशेषेण क्रत्स्ने क्रतौ वैरूपसाम विधीयते, वैराजञ्च, तत्र विशेषेऽवस्थातुमर्हति पृष्ठकार्य्ये, त्रिवृद्वत्, यथा, त्रिवृदग्निष्टोमः, त्रिवृत्स्तोमः क्रत्स्ने क्रतौ भवति, एवमिमे अपि सामनी क्रत्स्नयोः क्रत्वोर्भवेताम्। यथा वा, धेनुरथैष भूर्वैश्वदेवः विश्वदेव सर्वस्तस्य विश्ववत्यः स्तोत्रिया धेनुर्दक्षिणा इति क्रत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य कार्य्ये धेनुः संयोगात्, एवमिमे अपि सामनी भवितुमर्हतः।

पृष्ठार्थे वा प्रकृतिलिङ्गसंयोगात् ॥१६॥ (सि०)

पृष्ठकार्य्ये वा सामनी विधीयते। कथम्?। वैरूपसामा वैराजसामेति सामशब्देन प्रकृतिलिङ्गेन बहुव्रीहिरवगम्यते, न वैरूपं साम विधीयते वैराजञ्च, किन्तर्हि, वैरूपसामता वैराजसामता च क्रतोः। क्रतुसंयोगो हि भवति न स्तोत्रसंयोगः, एकस्मिन्नपि च स्तोत्रे वैरूपे वैराजे च भवति वैरूपसामता वैराजसामता च क्रतोः। कुतः?। यदि हि स्तोत्रे साम विधीयते स्तोत्राविशेषात् सर्वस्तोत्रेषु भवेत् न त्वेतदेवं, तस्मादेकस्मिन् स्तोत्रे वैरूपे वैराजे च भवति, वैरूपसामता वैराजसामता च इति। यदैकस्मिंस्तदा पृष्ठकार्य्ये स्यातां, वैरूपसामता हि गुणो विधीयमानः, वैराजसामता च एवंजातीयकस्य गुणस्य कार्य्ये भवितुमर्हति, प्रकृतौ च बृहत्सामता रथन्तरसामता चेत्र-

दीयते। तद्विशेषात् यावान् कश्चिदग्निष्टोमसम्बद्धः सङ्ख्यया परिच्छेत्तव्यः सर्वं परिसञ्चक्षीत सङ्ख्यात्वेन सामान्येन तत्सङ्ख्यां विकुर्य्यात्। यथा दधिघृतयाज्निभिर्देवदत्तो भोजयितव्यो देवदत्तवद् यज्ञदत्तस्तैलेनेत्युक्ते सेचनसामान्यात् तैलं सेचनकार्य्यं एव विनियुज्यते, न ओदनकार्य्ये। इत्येवं सङ्ख्यापि सङ्ख्याकार्य्ये एव विनियुज्यते।

स्तोमस्य वा तल्लिङ्गत्वात् ॥ २३ ॥ (सि॰)

न चैतदस्ति सर्वसङ्ख्याविकार इति, किन्तर्हि स्तोमगतामेव सङ्ख्यां विकुर्य्यात्। कथम्?। स्तोमविषये त्रिवृच्छब्दस्यान्यत्र दर्शनात्, यथा त्रिवृद्बहिष्पवमानः इत्यत्र स्तोमविषयता परिच्छिन्ना, एवं त्रिवृदग्निष्टोमः इत्यत्रापि स एव शब्द उच्चरितस्तमेव सम्बन्धिनमनुमानात् बुद्धौ सन्निधापयेत्, अतः स्तोमलिङ्गत्वात् तद्गतामेव सङ्ख्यां विकुर्य्यात्।

अत्राभिधीयते, नैतद्युक्तं, सङ्ख्याशब्दा हि अनियतवृत्तयो भवन्ति ते हि येन येन सम्बध्यन्ते सङ्ख्येयेन तं तं परिसञ्चक्षते। तथा चोपदर्शितमेव त्रिवृद्रज्जुस्त्रिवृत्पाणिरिति। तस्माद्बहिष्पवमानेन सामानाधिकरण्यात् स्तोत्रं परिसञ्चष्टे, अन्यत्रापि यो यः परिसङ्ख्यातव्यो भविष्यति, तं तं परिसङ्ख्यास्यतीत्यतः स्तोमलिङ्गत्वमप्यहेतुर्नियमस्य इति।

अत्राभिधीयते, अवसितं त्रिवृच्छब्दोऽसतीत्य लौकिकमर्थं, विशिष्टसङ्ख्यासङ्घाते वावरितः, यथा त्रिवृद्बहिष्पव

मानः इति स्तोमविषयिण्यां नवसङ्ख्यायां त्रिवृद्दृष्टिष्यव मानः इत्यभिधाय नव स्तोत्रिया उच्यन्ते, तेन तासु वर्त्तत इति गम्यते, तथा परस्मिन्नपि दृश्यते, त्रयस्त्रिकपालास्त्रिवृता स्तोमेन सम्मिता नव प्रकृतिरग्निष्टोमस्य इति नवानां कपालानां त्रिवृता स्तोमेन सम्मानं वदन् त्रिवृच्छब्दस्य तत्र प्रसिद्धिं दर्शयति इति, अतः प्रसिद्धवदाचारात्, सामानाधिकरण्यदर्शनाच्च अयमस्यार्थ इति निश्चीयते, लोकेऽपि सामानाधिकरण्यप्रयोगाद्वा आचाराद्वा अर्थावसानं भवति, यथाऽयं देवदत्त इति। तस्मादयं त्रिवृच्छब्दो विशिष्ट सङ्ख्यासङ्घेयविषयोऽन्यत्र दृष्ट इति इहापि प्रयुज्यमानो यत्र दृष्टस्तमेव लिङ्गात् बुद्धौ सन्निधापयतीत्यत स्तोमविषयो नियम्येत। यदुक्तं, सङ्ख्या ह्यनियतविषया सर्वत्र सम्बन्धमुपयाति। एतत् अवयवार्थनिराकरणात् समुदायाङ्गीकरणाच्च परिहृतमेवेति। एव अन्यगताना सङ्ख्यानामनिवृत्तौ चोदकानुग्रहो भविष्यतीति॥ (१०।६।७ अ०)॥

उभयसाम्नि बृहद्रथन्तरयो समुच्चयाधिकरणम्।

उभयसाम्नि विश्वजिद्वद्विभागः स्यात्॥ २४॥

(पू०)

सन्ति उभयसामानः क्रतवः, सस्व उभे कुर्य्यादपचितावप्येकाह्ने उभे कुर्य्यात् इति। तत्र संशयः, किं बृहद्रथन्तरे विभक्ते भवतः, उत समस्ते? इति। कुतः? सम-

स्तता अवगम्यते, कुतो वा व्यस्तता ? इति। उच्यते, एत देव वचनमुभयमर्थमुद्गमयति। कथम् ?। उभाभ्यां क्रतु मस्वन्वयितव्यं, ते यदि समस्ते अथ वा व्यस्ते भवत, उभ यथापि क्रतुस्ताभ्यां सम्बद्धो भवति। तत्रोभयथा प्रति भाति वचने। किं युक्तम् ?। व्यस्ते इति। कुत ?। प्रकृतौ हि बृहद्रथन्तराभ्यामन्यतरेण पृष्ठं साधितमिहापि प्रकृतिवच्चोदकानुग्रहायान्यतरेण साधयितव्यं अवगम्यते। एवञ्च पृष्ठसम्बद्धानां कर्मणां कात्स्न्येन प्रवृत्तौ चोदको ऽनुग्रहीष्यते, उभया पृष्ठं साधयतोरन्योन्येन विहितत्वात प्रयागान्तरमापद्येत, न रथन्तरं पृष्ठं न बृहत्पृष्ठमिति उभ यथापि वचनार्थोपपत्तौ न चोदकबाधायां कारणमस्ति, तस्मात् यथा न विश्वजिति बृहदादीनां सर्वेषामेकत्र निवेश, एवमिहापीति।

पृष्ठार्थे वा अतदर्थत्वात् ॥ २५ ॥ (सि०)

नैतदस्ति, विभक्ते इति, किन्तर्हि समस्ते सामनी स्याताम। कुत ?। प्रकृतौ हि बृहद्रथन्तराभ्यां विकल्प मानाभ्यां पृष्ठं साधितम, इह इदानीं विकृतौ तयोरधि गतदेशयोर्विकल्परूपेणैव प्राप्तयो केवलमेतद्वचनं सामस्त्य विधानार्थम् उभे बृहद्रथन्तरे कुर्यात् इति, एवञ्च सामस्त्य भवात, यदि ते सामनी परस्परं न जहीत, उपादेयत्वेन धानया श्रुतत्वात् द्वित्वश्रुति समासश्रुतिश्च विवक्षितैव, तत्र यत्र बृहत्, तत्र रथन्तरमपीति, न क्वचनम् इति।

तत्रैतत् स्यात्, प्रधानक्रियापेक्षम् अनयो. साहित्यं,

तत्र व्यस्तयोरपि क्रियमाणयोः साहित्यं न विरुध्यते। यथा देवदत्तयज्ञदत्तयोः पाकेन समस्तयोरपि संयोगे उच्यमाने एकः किञ्चित्करोति अपरोऽपि किञ्चित्, न यदेकेन कृतं, तदेव अपरः करोति, तदुदेकं साम किञ्चित् स्तोत्रमभिनिर्वर्त्तयिष्यति द्वितीयमप्यपरम्। प्रधानोपकारापेक्षं साहित्यमिति समस्तसंयोगो न विरोत्स्यते इति।

तत्राभिधीयते, यत्र परस्परसव्यपेक्षयोर्योगो भवति, तत्रैतदेवं न्याय्यं, येन क्रियावयवेन आरम्भेण मध्येन अवसानेन वा योगः, तेन सहितयोर्न पृथक्त्वः। कुतः ? यथैवानेन उपकर्त्तव्यमित्यवगम्यते, एवमितरसहितेनेति। यत्तु, लोके कारकसामस्त्येऽप्यभिहिते भेदेन व्यापारदर्शनमिति, अर्थाभ्भवादसौ, न हि उखायामधिश्रीयमाणायां भूयोऽधिश्रयणं शक्यते कर्त्तुमित्यर्थविरोधात् न करोति, न तु शब्देनासौ तत्र न चोदितः। 'यद्यत् कर्त्तव्यं तत्तत्संहिताभ्यामेव नान्यथा। इह तु नासम्भवः, बृहद्रथन्तरयोर्हि ऋक्संस्कारत्वेन विनियोगात्, ते च शक्नुतः सहिते सह संस्कर्त्तुमित्यतः तयोः साहित्यमेव युक्तम्। यदुक्तम्, उभयथा सम्भवे चोदकानुग्रहो न्याय्य इति धर्मकात्स्न्र्यं निमित्तविघातश्च न भविष्यति। तत्र प्रत्यक्षात् समस्तविधानात् चोदके बाध्यमाने न दोषो भवति।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २६ ॥ (यु०)

लिङ्गञ्च दर्शयति, यथा समस्तयोः प्रयोगो न व्यस्तयोरिति। किं लिङ्गम्?। एवमाह, महाहृचौ वै बृहद्रथन्तरे निधनेन समाप्येते यत् महाहृचौ समृच्छेते न छत्र विभक्तं प्रभग्नम् इति निधनभेदवचनादेकस्थानता अवगम्यते। यदि भिन्नदेशे स्याताम् अर्थादेव तत्र निधनभेदः सिद्धः। अथ तु सहिते भवतः, ततो निधनभेद वचनमर्थवत् भवति। तस्मादप्यभेदः। तथा अपरं लिङ्गं पूर्वाह्ने वै रथन्तरम्, अपराह्णे बृहत् इति एकेनाह्ना अभिसम्बन्धादेकस्थानतां दर्शयति। तस्मात् समस्तयोः पृष्ठदेशे निवेश इति॥ (१०।६।८अ०)॥

मध्वशनघृताशनयो षडहान्तेऽनुष्ठानाधिकरणम्।

पृष्ठे रसभोजनमावृत्तौ संस्थिते त्रयस्त्रिंशेऽहनि स्यात् तदानन्तर्य्यात् प्रकृतिवत् ॥२७॥ (पू०)

क्वचित् कर्मविशेषे श्रूयते, पृष्ठ्याः षडहस्त्रयस्त्रिंशा रभ्मण. इति। द्वादशाहे वचनं, संस्थिते पृष्ठ्ये षडहे मधु आशयेत् घृतं वा इति। तदिह मध्वशन घृताशनञ्च चोदकप्राप्तं सत् सन्दिह्यते, किं त्रयस्त्रिंशान्ते कर्त्तव्यम्, उत षडहान्ते? इति। किं प्राप्तम्?। ततः सूत्रेणैवोपक्रमः, पृष्ठे रसभोजनमावृत्तौ षडहे त्रयस्त्रिंशेऽहनि संस्थिते कार्य्यम्। कुतः?। तदानन्तर्य्यात्, प्रकृतौ

त्रयस्त्रिंशानन्तरं रसभोजन दृत्तं, प्रकृतिवदिहापि कुर्वाणो यदि त्रयस्त्रिंशानन्तरं करोति, चोदकमनुगृह्णाति। अथ त्वन्यस्याह्नोऽनन्तरं कुर्यात, चोदकं बाधेत। आनन्तर्यं हि क्रमः, स च विशेषसम्बन्धे कारणमिति समधिगम्। एतदानन्तर्यञ्च रसभोजनस्य, त्रयस्त्रिंशेन सह दृष्टमित्यतः त्रयस्त्रिंशानन्तरं क्रियत इति।

अन्ते वा कृतकालत्वात् ॥ २८ ॥ (सि०)

न चैतदस्ति, त्रयस्त्रिंशानन्तरं रसभोजनम् इति, किन्तर्हि षडहान्ते स्यात्। कुत'?। संस्थिते षडहे इत्युच्यते, न, संस्थिते त्रयस्त्रिंशे इति। षडहाभिगमलक्षिते पर्यवसाने, न त्रयस्त्रिंशाद्युपलक्षिते, षडहश्च षडहसु पर्यवसितो भवति, न एकस्मिन् त्रयस्त्रिंशेऽहनि। यदुक्तं, त्रयस्त्रिंशानन्तर्यदर्शनात् प्रकृतिवदिहापि तदानन्तर्यं एव भोजनेन भवितव्यमिति। नैतद्युक्तं, तत्र ह्यर्थात् त्रयस्त्रिंशानन्तर्यं हत्तम्। कुतः?। तस्मिन्नहनि तत्र द्वादशाहे षडहः पर्यवसित इति। इहापि यत्र पर्यवस्यति तत्र भोजनं भविष्यति। ततः षडहावसानलक्षितेन भोजनस्य सम्बन्ध', संस्थिते षडहे इति। न, *त्रयस्त्रिंशावसानलक्षितेन इति। यत्तु क्रमः* कारणं विशेषसम्बन्धे इति। सत्यं कारणं न तु बलीयसा प्रमाणेन यत्र विरुध्यते। इह तु वाक्येन षडहावसाने विधीयते इत्युक्तम्। तस्माद्वाक्येन विशेषसम्बन्धे

इति न आनन्तर्य्यमात्र कारणम्। अतः षड्हान्ते भोजन स्यादिति ॥ (१० । ६ । ८ अ०) ॥

षड्हद्विरावृत्तावपि मध्वशनघृताशनयोः सकृदनुष्ठानाधिकरणम्।

अभ्यासे च तदभ्यासः कर्मणः पुनः प्रयोगात् ॥ २९ ॥ (पू०)

आवृत्तं पृष्ठ्यं षड्हमुपयन्ति इति श्रूयते तत्रैतत् चोदकेन प्राप्यते, संस्थिते पृष्ठ्ये षड्हे मध्वाशयेत् घृतं वा इति, *तत् सन्दिह्यते, किं षड्हावृत्त्या आवर्त्तेत भोजनम्* उत, षड्हान्ते सकृदेव क्रियेत ? इति। किं प्राप्तम् ?। षड्हावृत्तौ सत्याम् आवर्त्तेत भोजनम्। कुतः ?। कर्मणः पुनः पुनः प्रयोगात् तद्धि कर्म पुनरावर्त्तते, तदा *हत्वा यदपि तत्सम्बद्धं तदप्यावर्त्तेत, यथा* स्तोत्रशस्त्रादि षड्हसम्बद्धमावर्त्तते, एव षड्हसम्बन्धि भोजनमप्यावर्त्तेत इति।

अन्ते वा कृतकालत्वात् ॥ ३० ॥ (सि०)

न चैतदस्ति, यदुक्त, षड्हावृत्त्या भोजनमप्यावर्त्तेत इति, किन्तर्हि षड्हान्ते सकृदेवानुष्ठीयेत। कुतः ?। कृतकालत्वात्, कृतो हि भोजनस्य कालः, संस्थिते षड्हे इति। संस्थानं, पर्य्यवसान, षड्हगतस्य व्यापारस्योपरमः, न च, पुनः षड्हं कुर्वाणः षड्हगताद् व्यापारा

दुपरत इत्युच्यते, न च, अनुपरतौ कर्त्तुं, षडहः सन्तिष्ठते। संस्था हि क्रियां प्रति औदासीन्य, व्यापारान्तरकरणं वा, पूर्वस्मात् कर्म्मणः। न च पुनः षडहं कुर्वाण औदासीन्यं भजते, न च व्यापारान्तरं करोति, तस्यैव कर्म्मण आवृत्तिं करोति। अतोऽपर्य्यवसितः। अपर्य्यवसिते च संस्थाभावात् अश्रुतमेव प्राशनमिति न क्रियते।

यदुक्तं, यथा अन्ये षडहधर्म्मा स्तोत्रशस्त्रादय आवर्त्तन्ते, तद्वत् प्राशनमप्यावर्त्तेत इति। नैतद्युक्तं, ते हि अहःसम्बद्धाः, तेषाम् अह्नामावृत्तिरिति स्तोत्रादीनामावृत्तिरिति युक्तं, न हि तेऽहःसु अवसानसंयोगेन चोद्यन्ते। इह तु अवसानसंयोगेन भोजनस्य चोदना इत्युक्तो हेतुः। तस्मान्न भोजनस्यावृत्तिर्युक्तेति।

अपि च यद्येतत् भोजनं षडहाङ्गं भवेत्, ततः प्रधानावृत्त्या आवर्त्तेत, न चैतदङ्गम्। कुतः?। अङ्गत्वप्रख्यापकस्य कारणस्याभावात्, प्रकरणादङ्गता स्यात्, वाक्यसंयोगाद्वा, प्रत्यक्षोपकारदर्शनाद्वा। एतेषाञ्च इह न किञ्चित् कारणं पश्यामः। प्रकरणं तावत् द्वादशाहस्य, न षडहस्य। वाक्यसंयोगोऽपि सन्स्थिते षडहे इति षडहस्य संस्थायां भोजनमाचष्टे, संस्थितयैव षडहो भवति, यदस्य न किञ्चिदपरम् अङ्गजातं परिशिष्यते। न च, मधुशनघृताशने प्रत्यक्षेणोपकुरुतः षडहस्य। कुतः?। निवृत्ते करणात्, कामं यथा च यावत्या च तर्पणमात्रया कर्तृणा यानि पुरस्तात् कर्म्माणि वर्त्तन्ते, तेषां सामर्थ्योपजननेनोपकुर्य्यात्। नातिवृत्तस्य षडहस्य इति। यान्यपि क्रमादीनि

कारणानि, तान्यपि प्रमाणान्तरमस्यन्धमुपादाय विशेष सम्बन्धे कारणानि भवन्ति, न केवलानि। तस्मात् षडहा-वसानन्तर्चिते काले पुरुषाणा भोजनक्रिया विधीयते इत्यतो नावर्त्तेत भोजनम् इति ॥ (१०।६।१०अ०) ॥

गवामयने मध्वशनप्रशनयोः प्रतिमासमात्रस्याधिकरणम्

आवृत्तिस्तु व्यवाये कालभेदात् स्यात् ॥ ३१ ॥

गवामयने श्रूयते, चत्वारोऽभिप्लवाः षडहाः पृष्ठ्यः षडह स मास स द्वितीय स तृतीयः स चतुर्थ स पञ्चम।. तत्रैतत् चोदकेन प्राप्तं, सस्थिते पृष्ठ्ये षडहे मध्वाशयेत् घृत वा इति। तत्र सन्दिह्यते, किं प्रतिमास मावर्त्तते रसभोजनम्, उत, सर्वान्ते सकृदेव कार्यम्? इति। किं पुनर्युक्तम्?। उक्तेन न्यायेन सकृदिति। सर्वान्ते ह्यसौ षडहगतात् व्यापारादुपरमते, न प्राक्, सर्वागसौ कृत्वापि षडह, पुन षडहाय प्रयतत एव। न चासौ षडह सस्थितो भवति, यदि पुनस्तदर्थं प्रयतत एव। सर्वान्ते तु न पुन प्रयतते, इत्यत सर्वान्ते कुर्या दित्येव प्राप्तम्। एव प्राप्ते ब्रूम, आवृत्तिस्तु व्यवाये कालभेदात्स्यात्, आवृत्ति रसभोजनस्य स्यात्, न सकृत् क्रिया। कुत?। निमित्तावृत्ते, षडहसस्था निमित्त, स च षडह पुनरावर्त्तते, तस्मिन्नावर्त्तमाने सस्था निमित्त मावर्त्तते इत्यत आवर्त्तेत।

यदुक्तं, सर्वान्ते हि असौ षडहादुपरतो भवति, न प्राक्, तस्मादसौ पुनः तदर्थं प्रयतत एव इति । अत्राभिधीयते, यद्यप्यसौ पुनः प्रवर्त्तते, तथापि न परिसमाप्य पुनरारभते, पुनश्च परिसमापयति, न यथावृत्ते षडहे । तत्र स्वानुपरतस्य पृष्ठस्यावृत्तिः । इह चतुर्भिरभिप्लवैर्व्यवधीयते । तेनोत्तरक्रियान्तरव्यवधानात् पृष्ठगतो व्यापारः पर्यवसित इति गम्यते विशेषः । न च, तस्मिन्नपर्यवसिते क्रियान्तरं शक्यं कर्त्तुम्, उभयप्रकारस्यान्तः क्रियायाः, कृत्वा औदासीन्य, क्रियान्तरव्यवधानश्चेत्युक्तमेव । तस्मात् प्रतिमासं सव्यवधानः पृष्ठ आवर्त्तते, तस्मिन्नावर्त्तमाने संस्थानिमित्तं भोजनमप्यावर्त्तते इति, अतः प्रतिमासमावर्त्तेत इति ॥ (१०।६।११ अ०) ॥

द्वादशाहे सत्रिभिरपि मध्वशनाधिकरणम् ।

मधु न दीक्षिता ब्रह्मचारित्वात् ॥ ३२ ॥ (पू०)

द्वादशाहे श्रूयते, सञ्चिते पृष्ठे षडहे मध्वाशयेत् घृत वा इति । तत्र संशयः, किं सत्रिभिर्मधु भक्षयितव्यं, न ? इति । किं प्राप्तम् ? । नेति । कुतः ? । दीक्षिता हि ते ब्रह्मचारिणः, ब्रह्मचारिणाञ्च मधु प्रतिषिध्यते, मधु मांसञ्च वर्जयेत् इति । तस्माच्च प्राश्नीयुरिति । ननु एतद्वचनं, सामान्यं प्रतिषेधं बाधेत । न बाधते इति ब्रूमः । कथम् ? । यद्यबाधमानमेतत्, द्वादशाहेऽनर्थकं भवेत्, ततो बाधेत ।

कारणानि, तान्यपि प्रमाणान्तरसम्बन्धमुपादाय विशेष सम्बन्धे कारणानि भवन्ति, न केवलानि। तस्मात् षडहावसानलक्षिते काले पुरुषाणां भोजनक्रिया विधीयते इत्यतो नावर्त्तेत भोजनम् इति ॥ (१०।६।१०अ०) ॥

गवामयने मध्वशनघृताशनयो प्रतिमासमभ्यासस्याधिकरणम्।

आवृत्तिस्तु व्यवाये कालभेदात् स्यात् ॥ ३१ ॥

गवामयने श्रूयते, चत्वारोऽभिप्लवाः षडहाः पृष्ठः षडहः स मासः स द्वितीयः स तृतीयः स चतुर्थः स पञ्चम। तत्रैतत् चोदकेन प्राप्तं, संस्थिते पृष्ठ्ये षडहे मध्वाश्रयेत् घृतं वा इति। तत्र सन्दिह्यते, किं प्रतिमासमावर्त्तेत रसभोजनम्, उत, सर्वान्ते सकृदेव कार्य्यम्? इति। किं पुनर्युक्तम्?। उक्तेन न्यायेन सकृदिति। सर्वान्ते ह्यसौ षडहगतात् व्यापारादुपरमते, न प्राक्, अर्वागसौ कृत्वापि षडहं, पुनः षडहाय प्रयतत एव। न चासौ षडहः संस्थितो भवति, यदि पुनस्तदर्थं प्रयतत एव। सर्वान्ते तु न पुनः प्रयतते, इत्यत. सर्वान्ते कुर्य्यादित्येवं प्राप्तम्। एव प्राप्ते ब्रूमः, आवृत्तिस्तु व्यवाये कालभेदात्स्यात्, आवृत्तिः रसभोजनस्य स्यात्, न सकृत् क्रिया। कुतः?। निमित्तावृत्तेः, षडहसंस्था निमित्तं, स च षडहः पुनरावर्त्तते, तस्मिन्नावर्त्तमाने संस्था निमित्तमावर्त्तते इत्यत आवर्त्तेत।

यदुक्तं, सर्वान्ते हि असौ षडहादुपरतो भवति, न प्राक्, क्वाऽप्यसौ पुनः तदर्थं प्रयतत एव इति। अत्राभिधीयते, यद्यप्यसौ पुनः प्रवर्त्तते, तथापि तं परिसमाप्य पुनरारभते, पुनश्च परिसमापयति, न यथावृत्ते षडहे। तत्र ह्यनुपरतस्य पृष्ठ्यस्याहृत्तिः। इह चतुर्भिरभिप्लवैर्व्यवधीयते। तेनोत्तरक्रियान्तरव्यवधानात् पृष्ठगतो व्यापारः पर्य्यवसित इति गृह्यते विशेषः। न च, तस्मिन्नपर्य्यवसिते क्रियान्तरं शक्यं कर्त्तुम्, उभयप्रकारत्वान्त' क्रियायाः, कृत्वा औदासीन्य, क्रियान्तरव्यवधानञ्चेत्युक्तमेव। तस्मात् प्रतिमासं सव्यवधानः पृष्ठ आवर्त्तते, तस्मिन्नावर्त्तमाने संस्थानिमित्त भोजनमप्यावर्त्तते इति, अत. प्रतिमासमावर्त्तत इति॥ (१०।६।११ अ०)॥

द्वादशाहे सत्रिभिरपि मध्वशनाधिकरणम्।

मधु न दीक्षिता ब्रह्मचारित्वात्॥ ३२॥ (पू०)

द्वादशाहे श्रूयते, सञ्चिते पृष्ठे षडहे मध्वाशयेत् घृत वा इति। तत्र संशयः, किं सत्रिभिर्मधु भक्षयितव्यं, न? इति। किं प्राप्तम्?। नेति। कुतः?। दीक्षिताः हि ते ब्रह्मचारिणः, ब्रह्मचारिणाञ्च मधु प्रतिषिध्यते, मधु मांसञ्च वर्जयेत् इति। तस्मान्न प्राश्नीयुरिति। ननु एतद्वचन, सामान्यं प्रतिषेधं बाधेत। न बाधते इति ब्रूमः। कथम्?। यद्यबाधमानमेतत्, द्वादशाहेऽनर्थकं भवेत्, ततो बाधेत।

न त्वनर्थकम्। कथम्?। उभयविध द्वादशाहम् अङ्गीकृत्यो भयमश्नितव्य घृत मधु वा, तत्र सत्त्रिणा घृतप्राशन भवि ष्यति, भद्दीने मधुन प्राशनम् ऋत्विजाम, एवमुभय द्वाद शाहसम्बद्ध भविष्यति विषयभेदेन। न च विरुद्धस्याचारो भविष्यतीति। तस्मात्र प्राश्नीयुरिति।

प्राश्नीत वा यज्ञार्थत्वात् ॥ ३३ ॥ (सि०)

न चैतदस्ति, सत्त्रिभिर्मधु न भक्षयितव्यमिति, किन्तु हि भक्षयितव्यम्। कथम्?। अविशेषेण उच्यते कल्प मात्रस्य, उभयप्रकारमङ्गीकृत्य द्वादशाह, सस्थिते पृष्ठ्ये षडहे मध्वाश्नयेत् घृत वा इति। उभय विकल्पेन, न कल्प व्यवस्था। तस्मात सत्त्रिणोऽपि मधु भक्षयेयु।

यत्तूक्त, विषयभेदेनार्थवत्त्वात् न बाधो न्याय्य, द्वाद- शाहाङ्गभावस्यैव सति न विरोत्स्यते इति। अत्रोच्यते, षडहे आतन्वते सत्रसम्बद्धेऽहीनसम्बद्धे वा अविशेषेण मध्वशने घृताशने चोच्यमानेऽत्र केन व्यवस्था ब्रूम?। विरोधेनेति चेत्। न, विषयभेदेन विधिप्रतिषेधयो समाम्नानात्, पुरु षार्थेन प्रतिषेध, कर्माङ्गत्वेन विधानम। यदि च प्रति षेधबलीयस्त्वमिहाङ्गीक्रियते, वचनमनर्थकमेव स्यात्। पक्षेऽर्थवत्तेति चेत्। न। नानाविषयत्वात्, तुल्यार्थयोर्हि तुल्यविषययोर्विकल्पो भवति, न, नानार्थयो, नानार्थता चेहाधिगम्यते। कुत?। विधे कर्मसाद्गुण्यप्रयोजनत्वात्। प्रतिषेधस्यापि नियमानुष्ठानात् पुरुषस्यादृष्टसिद्धिरिति। तस्मात् प्राश्नीयुरिति ॥ (१०।६।१२ अ०) ॥

मानसस्य दशमाहाहृताधिकरणम्।

मानसमहरन्तरं स्यात् भेदव्यपदेशात् ॥ ३४ ॥ (पू०)

द्वादशाहे श्रूयते, अनया त्वा पात्रेण समुद्रस्या प्रजापतये जुष्टं गृह्णामीति प्राजापत्यं मनो ग्रहं गृह्णाति इति। तत्र संशयः, किं मानसमहर्द्वादशाहात् अहरन्तरम्, उत, अहरङ्गम्? इति। तत्र इह कानिचित् भेदकारणानि प्रतिभान्ति, तानि निराचिकीर्षन् आचार्य्य उपन्यस्यति, मानसमहरन्तरं स्यात् इति। कुतः?। भेदेन व्यपदेशात्, द्वादशाहात् भेदेन व्यपदिश्यते। कथम्?। वाग्वै द्वादशाहो मनो मानसम् इति द्वादशानन्तर्भूतं मानसं व्यपदिशति। वाग्वै द्वादशाहः इति वाक्संस्तवात्, मनो मानसम् इति च मनःसंस्तवात्। यथा वाङ्मनसयोर्भेदो वस्तुतोऽवगम्यते, एवमेतयोरपि द्वादशाहमानसयोः, यतः पृथक्त्वे सति भेदेन व्यपदेशो भवति, नान्यथा अतो भिद्यते एतदहरिति व्यपदेशादृम्यते।

तेन च संस्तवात् ॥ ३५ ॥ (यु० १)

इतश्च अहरन्तरमिति। कुतः?। तेन च मानसेनाह्ना द्वादशाहः संस्तूयते। कथम्?। विदूतानि ह वै द्वादशाहस्य गतरसानि छन्दांसि, तानि मानसेनैव आप्याययन्ति इति, द्वादशाहस्य यानि गतरसानि छन्दांसि, तानि मानसेनाप्याययन्ति इति ब्रुवन् भिन्नं द्वादशाहात् दर्शयति।

कथम् ? । सम्भवात्, न हि तेनैवात्मना तस्य संगति संभवति । कुत ? । प्रत्यक्षविरोधात् श्रुतिमुख्यत्वे, न हि देवदत्तो देवदत्तेन स्तूयते, भिन्नै गिरं पाण्डादिभि संस्तूयते । तद्वदिहापि द्वादशाहो मानसेन स्तूयत इति संभवात् भेदोऽधिगम्यते इति ।

अहरन्ताच्च परेण चोदना ॥ ३६ ॥ (यु०२)

इतश्च अहरन्तरमेवेति गम्यते । कुत ? । द्वादशाहिकात् अहरन्तात् परेण चोद्यते, पत्नी. संयाज्य प्राच उदेत्य मानसाय प्रसर्पन्ति इति । यद्यदि द्वादशाहिकस्याङ्गं गुणविधिर्भवेत् द्वादशाहिकी पत्नीसंयाजान्तता स्यात् । अथ त्वहरन्तर भवति, ततो द्वादशाहिकानामयं धर्मो नान्यस्येति न दोषो भविष्यति, अतोऽपि वैलक्षण्यात् अहरन्तरविधिरिति गम्यते ।

पक्षे सङ्ख्या सहस्रवत् ॥ ३७ ॥ (आ०नि०)

परिचोदनापरिहारोऽयम् । किमिह परिचोदना ? नन्वेव द्वादशाह इति त्रयोदशसु अहःसु नोपपद्यते । उच्यते, यदा प्रमाणान्तरेण शब्द एतावति अर्थे प्रयुक्त इति गम्यते तदा सङ्ख्यासामविकल्पात् त्रयोदशसु गुणवृत्त्या प्रयोग सेत्स्यति । यथा अतिरात्र सहस्रम् अहानि अतिरात्रेण सहस्रसाध्येन यजेत इति अधिकेऽपि सहस्रे सहस्रशब्दो दृष्ट, तद्वदिहापि अधिके भविष्यति । अथ वा कर्मगणनामधेयमेतत्, द्वादशाह इति यावन्ति कर्माणि

अङ्गीकृत्य प्रयुक्तस्तावतां वाचक इति निश्चीयते। सर्वाणि प्रकरणादङ्गीकृत्य प्रयोगात् सर्वेषां वाचको भविष्यतीति न दोषः।

अहरङ्गं वांऽशुवच्चोदनाभावात् ॥ ३८ ॥ (सि॰)

दशमस्याह्नो गुणस्य विधिः स्यात्, न अहरन्तरचोदना। कुतः?। अहरन्तरप्रकल्पकस्य वचनस्याभावात्। कथम्।? एव तावत् श्रूयते, अनया त्वा पात्रेण समुद्र रसया प्रजापतये जुष्टं गृह्णामीति प्राजापत्यं मनो ग्रह गृह्णाति इति, दशममहरङ्गीकृत्य ग्रहचोदनैषा, गृह्णाति इति संस्कारविधानात्, न च संस्कारभेदे कर्मभेदो भवति, अचोदकाय संस्कारा इत्युक्तं, येसु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र (२।१।३अ॰) कर्म न प्रधानम् इति। यथा अंशदाभ्यौ विधीयमानौ न कर्म भिन्त', यस्मिन् कर्मणि भवत तत्र परौ ग्रहाभ्यासाविति विज्ञायेते न कर्मान्तरे इति। यदि च अहरङ्गमेतत् भवति, न कर्मान्तरम्, एवमल्पीयसी एव अदृष्टानुमानप्रसङ्गकल्पना भविष्यति, प्रकृतसम्बन्धश्च, न अप्रकृतप्रक्रिया क्रियान्तरस्य, अतो न अहरन्तरम्। दशमे एव अहनि गुणविधिरिति।

दशमविसर्गवचनाच्च ॥ ३९ ॥ (यु॰१)

इतश्च न अहरन्तरं, तत्रैव गुणविधिः। कुतः?। दशमविसर्गवचनात्, दशमविसर्गवचनं हि भवति, एष वै दशमस्याह्नो विसर्गो यन्मानसम् इति। एष दशमस्य वि

सर्वोऽन्तो यन्मानसमिति ब्रुवन्, अन्तोऽयमन्तवतो दशमस्य, न स्वतन्त्रमेतत् कर्मेति दर्शयति। तस्मादपि दशमस्याङ्गं, नार्थान्तरमिति गम्यते।

दशमेऽहनीति च तद्गुणशास्त्रात् ॥४०॥ (यु०२)

इतश्चाङ्गम्। कथम्?। एवं गुणशास्त्रं युक्तं भविष्यति, दशमेऽहनि मानसाय प्रसर्पन्ति इति, दशमेऽहनि सार्पराज्ञीभिर्ऋग्भिः स्तुवन्ति इति दशमस्याह्नः प्रधानभावेन निर्देशात् ग्रहस्याधेयभावेन, तत्स्तोत्रस्य गुणोऽयं दशमस्य, नार्थान्तरमिति गम्यते।

सङ्ख्यासामञ्जस्यात् ॥ ४१ ॥ (यु०३)

यदि च गुणोऽयम्, एवं सङ्ख्या समञ्जसा भविष्यति, द्वादशाहः इति, इतरथा, त्रयोदशस्तु द्वादशाहः इत्यसमञ्जसं सङ्ख्यावचनं स्यात्, अवाच्यत्वात्। यदुक्तं, गुणवृत्त्या सहस्रसाध्यवद् भविष्यतीति, तदनुपपन्नम्। कुतः?। तत्र हि प्रमाणान्तरेण सङ्ख्यावगमात् अधिके सहस्रशब्दो गौण्या वृत्त्या प्रयुक्त इति निश्चीयते। न त्विह सङ्ख्यातिरिक्ते प्रमाणमस्ति, येन गौणीयं वृत्तिराश्रीयेत। यद्ध्येतत् अमदा त्वा पार्थिव इति वचनं, तदपि ग्रहसंस्कारविधानात् दशमेऽहनि यागाभ्यासं विधत्ते, न कर्मान्तरम् इति समधिगतम्। एवञ्चेत्, न एतत् प्रत्यक्षवचनमङ्गान्तरप्रकल्पकं, नान्यत् प्रमाणान्तरं प्रापकं, येन सङ्ख्येयेऽतिरिक्ते शब्दप्रयोग इत्यध्यवस्यामः। तस्मात् न इह गौण्या वृत्त्या प्रयोग इति।

यद्यपि, कर्मगणनामधेयत्वात् प्रकरणवशेन तावताम् अङ्गीकरणात् नामधेयरूपेण चावृत्तिर्भविष्यतीति, तदपि न युक्तं, सत्यं, कर्मगणनामधेयमेतत्, न त्वयथार्थसमन्वयेन, द्वादशैतानि कर्माणि अहोभिः परिमितानि एकत्वं समाहृतानि इत्यनेन रूपेण तत्कर्मगणस्य नामधेयं, न वर्णानुपूर्व्यमात्रेण इति, तथा हि सर्वेष्वेव कर्मनामधेयेषु अर्थसमन्वयेनानुवादभूतो नामशब्दो वर्त्तते, न लौकिकार्थतिरस्कारेण परिभाषामात्रेण वृद्धिगुणवत् । यथा, अग्निहोत्र, श्येनः, ज्योतिष्टोमः इति । एवं द्वादशाहः इत्यर्थान्वयेन नामधेय, न अर्थाभावेन इति । तस्मात् अपरिचोदनेषा ।

पशुतिरेके चैकस्य भावात् ॥ ४२ ॥ (यु० ४)

इतश्चाहरङ्गमिति विज्ञायते । कुतः ? । पशुतिरेकेण एकस्य अतिरेकं दर्शयति, न द्वयोः । कथम् ? । यः पशुरतिरिच्येत स ऐन्द्राग्नः कार्य्यः इति एकादशिनीं द्वादशाहे विधाय विहृतायामेकस्यातिरेकं दर्शयति, तत्र तावदतिरिच्यते, एको न भवति । कथम् ? । एकादश पशवः, द्वादश अहानि, एकस्यातिरेकं ब्रुवन् द्वादशैतानि अहानीति गमयति.। यदि त्रयोदश अहानि स्युर्द्वयोरभावः स्यात्, नैकस्येति । तस्मादप्यहरङ्गं न कर्मान्तरम् इति ।

स्तुतिव्यपदेशमङ्गेन विप्रतिषिद्धं व्रतवत् ॥ ४३ ॥

(आ० नि० १)

अस्मिन् सूत्रे द्वयोः सूत्रयोः परिहार उच्यते। यदुक्तं मानसमहरन्तरं भेदेन व्यपदेशात्, तेन च मानसेन संस्तवात् भेदः, न हि आत्मनैव आत्मा संस्तूयते इति। अत्राभिधीयते, नैतत् विप्रतिपिद्धम्, अङ्गे नापि समुदायस्य स्तुतिर्दृष्टा यथा महाव्रतधर्मेण संवत्सरसत्रस्य, यन्ति वा एते मिथुनात् ये संवत्सरमुपयन्ति। अन्तर्वेदि मिथुनौ सम्भवतस्तेनैव मिथुना न यन्ति इति समुदायदोषमभिधाय तदवयवभूतस्य महाव्रतस्य धर्मेणानुलिङ्घ्यन् समुदायस्य अवयवधर्मेण स्तुतिं दर्शयति। लोकेऽपि अवयवधर्मेणावयवी संस्तूयत एवेति, यथा दीर्घैः केशैः शोभनो देवदत्त इति। तद्दिहापि द्वादशाहः सम्तोष्यते इति न दोषः।

वचनादतदन्तत्वम् ॥ ४४ ॥ (आ० नि०२)

यदुक्तं, यद्यहरन्तरमेतत्, एवं द्वादशाहधर्मैर्वैलक्षण्यं मानसान्तता युक्ता भविष्यति, न तदङ्गत्वे, पत्नीसंयाजान्तता भवेत् इति। अत्र वदामः, वचनात् अतदन्तत्वं भविष्यति, द्वादशाहिकानाम् अह्नां सामान्येन पत्नीसंयाजान्तता, विशेषेण तु दशमस्याह्नो मानसान्तता उच्यते, पत्नीः संयाज्य प्राञ्च उदेत्य मानसाय प्रसर्पन्ति इति, नास्ति वचनस्यातिभारः। तस्माददोषः। अतो दशमस्याह्नो मानसमङ्गं न स्वतन्त्रम् इति ॥ (१०।६।१३ अ०) ॥

अवन्वमृतम् कर्माधिकरणम्।

सवनेऽरुः प्रकृतिवत् ॥ ४५ ॥ (पू०)

इह द्वादशाहप्रभृतीनि सत्राणि उदाहरणम्। तत्र संशयः; किं सत्त्रमेकः प्रयुञ्जीत, उत बहवः ?। किं प्राप्तम् ? एकः। कुतः ?। प्रकृतिवत् ज्योतिष्टोमे एकः कर्त्ता, तत्प्रकृतित्वात् चोदकानुग्रहाय सत्त्रम् एक एव प्रयुञ्जीत इति। ननु बहवः श्रूयन्ते, य एवंविद्वांसः सत्त्रमासते, य एवंविद्वांसः सत्त्रमुपयन्ति इति। उच्यते। कामिनां सत्त्रं विधीयते, ते च परस्परनिरपेक्षा बहव एव, ते यद्येकैकश्येनापि कुर्वन्ति तथापि सत्त्रक्रियामभिसमीक्ष्य बहव एव कुर्वन्तीति बहुवचनं भविष्यति। यथा लोके पृथक्केनापि कुर्वाणानां बहुवचनं दृश्यते, देवयेत् वर्षेत्, बहवः कृषिं कुर्य्युः। सम्यं चेत् सम्पद्येत, बहवो ब्राह्मणा यजेरन् इति। तथा वेदेऽपि प्रयोगदर्शनं, सत्राद्रुदवसाय पृष्ठशमनीयेन यजेरन् इति एवमत्रापि आसीरन् उपेयुः इति बहुवचनं भविष्यति इति।

वचनात् तु बहूनां स्यात् ॥ ४६ ॥ (सि०)

नैतदस्ति, एको यजेत, न बहवः इति। किन्तर्हि ? बहवो यजेरन्। कुतः ?। वचनात्, वचनमिदं भवति, आसीरन् उपेयुः इति, बहुत्वसम्बद्धः प्रयोगो विधीयते, स प्रत्यक्षवचनात् चोदकप्राप्तामेककर्त्तृकतां बाधेत इति।

अपदेशः स्यादिति चेत् ॥ ४७ ॥ (आ०)

यदुक्तं, सामान्यक्रियासम्बन्धमभिसमीक्ष्य लोकवत् बहुवचनशब्दप्रयोगो भविष्यति, यथा कृषिं कुर्य्युरिति,

वेदेऽपि दर्शनं, पुष्ठग्रमनीयेन यजेरन् इति बहुवचनं भवति, एवमत्रापि इति। तत्परिहर्त्तव्यम्।

नैकव्यपदेशात् ॥ ४८ ॥ (आ० नि०)

नैतत् सत्रे उपपद्यते, एककर्त्तृकम् इति। कुतः?। एकव्यपदेशात्। कथम्?। एवमाह, एष वै कुणपमत्ति यः सत्रे प्रतिगृह्णाति। एक एव यजेत इति, सत्रमपीत्य अन्यस्यैककर्त्तृतां विदधत् तस्य बहुकर्त्तृतां गमयति। यत्तु लोकवदिति, तत्र युक्तं, लोकेऽन्यतः प्रवृत्तस्यार्थस्य अनुवादभूतः शब्द उच्चार्यमाणः सामान्यक्रियासम्बन्धाभिसमीक्षया उच्चरित इति गम्यते। यदपि उदवसानीयवदिति, तदपि उदवसानीये युक्तं, तत्र हि भिन्नानि उदवसानानि उपलक्ष्य क्रियामात्रं विधीयते, तद्बहुत्वञ्च समानकर्त्तृकत्वादेव प्राप्तमनूद्यते इत्युक्तमेव। इह तु शब्दपूर्विका क्रियाप्रवृत्तिः, शब्दश्च बहुत्वविशिष्टं प्रयोगं सत्रिभिरभिसम्बन्धयति, अतः शब्दप्रामाण्यादुपादीयमानायां क्रियायां बहुत्वं विवक्षितमिति बहवः प्रयुञ्जीरन्निति।

सन्निवापञ्च दर्शयति ॥ ४९ ॥ (यु० १)

इतश्च बहव एव यजेरन् इति। कुतः?। सन्निवापदर्शनात्, बह्वनाम् अग्नीनाम् एकत्र सन्निवापमाह, पशुभिः पशुभिर्यक्ष्यमाणः सन्निवपेरन्, सारस्वताग्नि होष्यन्तः सन्निवपेरन् इति। यदि संहत्य कुर्वन्ति, एवमग्नीनां सन्निवाप उपपद्यते। अथ तु एकैकस्यैक कुर्युः, सन्नि-

वापदर्शनं नोपपद्यते । तस्मादपि गम्यते बहूनां सत्त्रमिति ।

बहूनामिति चैकस्मिन् विशेषवचनं व्यर्थम् ॥ ॥ ५० ॥ (यु० २)

इतश्च पश्यामः सम्भूय प्रयोग इति । कुतः ? । एवं श्रूयते, यो वै बहूनां यजमानानां गृहपतिः, स सत्त्रस्य प्रत्येता, स हि भूयिष्ठामृद्धिमाप्नोति इति, एकस्मिन् गृहपतौ बहुभिर्यजमानैः सह प्रवृत्ते फलविशेषं ब्रुवन् बहूनां सहप्रयोगं दर्शयति । इतरथा एकस्मिन् यजमाने कर्त्तुरेकत्वात् फलैकत्वाच्च सामान्यविशेषभावानुपपत्तेः फलविशेषवचनं व्यर्थं स्यात्, अस्ति तु फलविशेषवचनम् । तस्मादपि गम्यते बहव एव यजेरन्निति ॥ (१० । ६ । १४ अ०) ॥

सत्त्रे यजमानानामेव ऋत्विक्त्वाधिकरणम् ।

अन्ये स्युर्ऋत्विजः प्रकृतिवत् ॥ ५१ ॥ (पृ०)

इदं सत्त्रविशेषोदाहरणम् । तेषु बहवः कर्त्तार इत्युक्तम् । इदम् इदानीं सन्दिह्यते, किं त एव भवेयुः ऋत्विजः, उत, अन्ये उपादातव्याः ? इति । किं प्राप्तम् ? । अन्ये उपादातव्या ऋत्विजः । कुतः ? । ज्योतिष्टोमे हि प्रकृतौ अन्ये कर्त्तार उपादेयाः समाम्नाताः, तद्विद्यामि

ऋत्विग्भिः प्रकृतिवत् कुर्वाणैः षोडशानुपदाय अन्ये एवो-पादेया इति । एवं प्रकृतिवत् कृतं भविष्यतीति ।

अपि वा यजमानाः स्युर्ऋत्विजामभिधान-संयोगात् तेषां स्यात् यजमानत्वम् ॥५२॥
(सि०)

नैतदस्ति, अन्ये ऋत्विज इति, यजमानाः एव ऋत्विजः स्युः । कुतः ? । ऋत्विजामभिधानसंयोगात्, यजमानसंस्कारो हि दीक्षापदार्थोऽध्वर्य्वादिसमाख्यासंयोगेन कर्मनिमित्तेन प्रसिद्धरूपेणाभिधाय विधीयमानो यजमानानां तेषां आध्वर्य्यवादिसम्बन्धमवबोधयति । कथम् ? । यदि ते तान् पदार्थान् कुर्वन्ति एवं ते नैमित्तिकीभिराख्याभिर्युज्यन्ते नान्यथेति, अतोऽवगम्यते अस्ति तैः पदार्थैरभिसम्बन्ध इति । किं तद्वचनम् ? । अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति ततो होतारं तत उद्गातारम् इत्युपक्रम्य सर्वर्त्विजः उपक्रान्ता दीक्षासम्बन्धेन । तस्माद्गम्यते यजमाना एव आर्त्विज्ये स्युर्नान्ये इति ।

कर्तृसंस्कारो वचनादाधातृवदिति चेत् ॥
॥ ५३ ॥ (आ०)

इति चेत् मन्यसे, यजमाना एव ऋत्विजः स्युरिति, तन्न युक्तं, प्रकृतौ हि यजमानादन्ये प्रकृतिवद्विकृतावपि यज-मानेभ्योऽन्यैरेव भवितव्यमिति पूर्व एव पक्षो व्यपदिश्यते,

कैश्चिन्न तु पूर्वोक्तस्य परिहारो वक्तव्यः, स उच्यते, कर्तृसंस्कारो वचनादाधातृवत् भविष्यति । कथम्? । एतद्वदेव श्रूयते, अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति इति, तत् यदि भिन्ना अपि कर्त्तारो भवन्ति तान् आत्मीयाभिः सञ्ज्ञाभिरुपलक्ष्य वचनसामर्थ्यात् दीक्षासंस्कारस्तेषां विधीयते इति नानुपपन्नं, आधातृवत्, यथाऽन्यत्वाप्यृत्विजां संस्कारो विधीयते आधाने, यस्त्वोऽग्निमाधास्यत् स्यात् स एतां रात्रिं व्रतञ्चरेत् इति, न मांसम् अश्नीयात्र स्त्रियमुपेयात् इति वचनादध्वर्योर्नियमो विधीयते, तथा ज्योतिष्टोमे सर्वर्त्विज उपवसन्ति इति ऋत्विजामुपवासो विधीयते, तद्वदिहापि ऋत्विजामेव संस्कारो भविष्यति ।

स्वामित्वे तन्न्यायत्वात् प्रकृतिवत् ॥ ५४ ॥
(आ० नि०)

नैतदस्ति, अन्ये ऋत्विज इति, किन्तर्हि यजमाना एव ऋत्विजः स्युः । कुतः? । एतस्मिन् संशये, त एव वा यजमाना ऋत्विजः, अन्ये वा भिन्नाः? इति, त एवेति न्याय्यम, उक्तोऽत्र न्यायः, अपि वा यजमानाः स्युर्ऋत्विजामभिधानसंयोगात् इति, अनेन न्यायेन पश्यामः, ते एवेति । यदुक्तम्, आधातृवत्संस्कार ऋत्विजां भविष्यति इति, तदनुपपन्नम् । कथम्? । अप्राकृतप्रयोजना या दीक्षा ऋत्विजां विधीयते, प्रकृतिवद्वा प्राकृतकार्य्यिका सती यजमानबहुत्वात् क्रमपरतया सही

र्थित। प्राप्तायाः सङ्कीर्त्तनं लघीयः, क्रममात्रविधानात्, ऋत्विक्संस्कारे सति अदृष्टकल्पना, अधिकार्थविधानञ्च। तस्मात् प्राप्तायाः चोदकेन सङ्कीर्त्तनं, न अप्राप्तविधान मिति। यत्तु, यथा ऋत्विजामुपवासविधानम्, बाधा तुश्च व्रतविधानं, तद्वदिहापि इति, तन्न युक्तं, विस्पष्टं वचनम्, ऋत्विज उपवसन्ति, स तां रात्रिं व्रतयेत् इति। न च तत्र अपूर्वत्वात् प्राप्तत्वाशङ्का। तस्मात् तत्र विधानम्।

स्वाम्याख्याः स्युर्गृहपतिवदिति चेत् ॥ ५५ ॥
(आ०)

परिचोदनासूत्रमेतत्। अथ कस्मात् न स्वाम्याख्याः एता अध्वर्य्वाद्या भवन्ति गृहपतिवत्? इति। किमेवं भविष्यति?। एवं चोदकप्राप्ताऽन्यकर्तृकता न बाधिता भविष्यति। अध्वर्य्वादाय समाख्या गृहपतिवत् यजमानाभिधानतयाऽर्थवत्यो भविष्यन्तीति स्थिते अर्थे सूत्रेण परिचोदयति।

न प्रसिद्धग्रहणत्वादसंयुक्तस्य तद्धर्मेण ॥ ५६ ॥
(आ० नि०)

नैतत् युक्तं, स्वाम्याख्या एता गृहपतिवत् इति। कुतः?। प्रसिद्धग्रहणत्वात्, आध्वर्य्यवादि कर्म कुर्वाणेषु हि कर्तृषु कर्मनिमित्ता एता आख्याः प्रसिद्धाः, न याजमानं कुर्वाणेषु, यजमानानाम् आभिः क्रियाभिर-

संयुक्तानां भविष्यन्तीत्यनुपदनम्। कथं गृहपतिरित्याख्या?। उच्यते, असंयुक्तस्य ऋत्विग्धर्मेण स्वामिन एवाख्या गृहपतिरिति। अपि च अवयवप्रसिद्ध्यापि गृहपतिशब्दस्य पतिर्वाच्य इति यजमानाभिधेयता उपपद्यते। प्रकृतावपि स्वामिनि चायं प्रयुक्तः, गृहपतिर्जेत इति। न त्वध्वर्य्वादयः स्वामिनि केनचिदपि प्रकारेण तत्क्रियासंयुक्ता उपपद्यन्ते, इत्यन्यक्रियासम्बन्धात् ता भिद्यन्ते इति। बहूनामिति च तुल्येषु विशेषवचनं नोपपद्यते।

इतश्च आर्त्विजेषु यजमाना एव। कुतः?। एवमाह, यो वै बहूनां यजमानानां गृहपतिः सचस्य प्रत्येता स हि भूयिष्ठामृद्धिमाप्नोति इति एकस्मिन् गृहपतिरितिविशेषवचनम् असमानत्वे सति उपपद्यते, नान्यथा, यदि सर्वे गृहपतिकर्म कुर्य्युर्न कर्मान्तरं, ततो विशेषाभावात् गृहपतौ विशेषवचनानुपपत्तिः स्यात्। अथ तु इतरे उभय कुर्वन्ति, गृहपतिर्याजमानमेव, ततो विशेषवचन युक्तं भवति। तस्माद्विशेषवचनात् ते एव ऋत्विज इति गम्यते।

दीक्षितादीक्षितव्यपदेशश्च नोपपद्यते अर्थयोर्नित्यभावित्वात् ॥ ५७ ॥ (सि॰ यु॰ १)

इतश्च स्वयंकर्तृकाणि सत्राणीत्यवगम्यते। कुतः?। दीक्षितादीक्षितव्यपदेशात्, एवमाह, दीक्षिताः अमैर्यजन्ते पदीक्षिता अहीनैर्यजन्ति इति, एतौ च नियतावेवार्थौ, दीक्षिताः स्वार्थं यजन्ते, याजकाय अपि अदी-

क्षिता याजयन्ति इति, अहीने सत्रे चैतयोरर्थयोर्विशेषाभावात् व्यपदेशानुपपत्तिः स्यात्। अथ तु सत्रे यावत्कार्यं तत्सर्वं दीक्षितैरेव क्रियते, अहीने चादीक्षितैः, ततो व्यपदेश उपपद्यते, नान्यथा। अतो व्यपदेशादव गच्छामः, अस्ति सत्रे स्वयंकर्तृत्वमिति।

अदक्षिणत्वाच्च ॥ ५८ ॥ (सि॰ यु॰ २)

इतश्च स्वयंकर्तृकं सत्रम्। कुतः ?। अदक्षिणत्वात् अदक्षिणानि सत्राणि आहुः, न ह्यत्र गौर्दीयते न वासो न हिरण्यमिति दक्षिणाभावदर्शनं स्वयकर्तृकत्वे उपपद्यते, नान्यथा, परकर्तृकत्वे हि दक्षिणाभावो नोपपद्यते, न हि कश्चित्, ऋते स्वार्थात्, परार्थे परः प्रवर्त्तते। तस्मादपि गम्यते स्वयकर्तृकाणि सत्राणीति ॥ (१०। ६। १५ अ॰) ॥

सत्राहीनयोर्विवेकाधिकरणम्।

द्वादशाहस्य सत्रत्वमासनोपायिचोदनेन यजमानबहुत्वेन च सत्रशब्दाभिसंयोगात् ॥ ५९ ॥ (सि॰)

द्वादशाह एवोदाहरणम्। उक्तञ्च पूर्वं सत्रमहीनश्च द्वादशाह इति। तस्येदानीं द्विप्रकारस्य लक्षणमत्वा ख्यायते, एवंलक्षणको द्वादशाहः सत्रम्, एवंलक्षणको

ऽहीन इति। तद्विवेकज्ञानार्थमिदमुच्यते, आसनोपायिचोदनया यजमानबहुत्वेन च सत्रत्वमवगम्यते। एते चोदने आसते, उपयन्ति इति हि नित्यं सत्रसम्बद्धे दृष्टे, य एवं-विद्वांसः सत्रमासते, य एवं-विद्वांसः सत्रमुपयन्ति इति। यजमानबहुत्वेन च, चतुर्विंशतिपरमाः सप्तदशावराः सत्रमासीरन् इति। तत्सहचरितलिङ्गदर्शनात् सहचरिते प्रत्ययो भवतीति।

यजतिचोदनादहीनत्वं स्वामिनां चाऽस्थितपरिमाणत्वात् ॥ ६० ॥ (सि०)

अथ किंलक्षणकोऽहीनः ? इति, तदुच्यते, यत्र यजतिचोदना, अनियतश्च कर्तृपरिमाणं तत्र अहीनः इति निश्चीयते। अहीनानां यजतिचोदनया विधानं, द्विरात्रेण यजेत इत्येवमादि। कर्तृपरिमाणञ्च एषामनियतं, सत्राणान्तु नियतं परिमाणं बहवः। एवंलक्षणस्य च लक्षणे संचितं प्रयोजनं नात्यन्मृग्यमिति ॥(१०।६ १६ अ०)॥

पौण्डरीके सकृदेव दक्षिणादानाधिकरणम्।

अहीने दक्षिणाशास्त्रं गुणत्वात् प्रत्यहं कर्म भेदः स्यात् ॥ ६१ ॥ (पू०)

अस्ति पौण्डरीक एकादशरात्रः, पौण्डरीकेण एकादशरात्रेण स्वाराज्यकामो यजेत इति। तत्र श्रूयते, अयुत पौण्डरीके दद्यात् पारसहस्रमेकादशम् इति। तत्र

सन्दिह्यते, किं प्रत्यहं अयुतम् अश्वमहस्रञ्च दातव्यम्, उत, एकमेवायुतमश्वसहस्रञ्च सकृत् ? इति किं प्राप्तम् ? अहीने दक्षिणायास्त्र प्रत्यहं भिद्येत। कुतः ?। गुणत्वात् दक्षिणायाः, प्रधानत्वाच्च अह्नां, समुदायशब्देन समुदायीनि अहानि उपलक्ष्य,दक्षिणा गुणो विधीयमानः प्रति प्रधान भिद्येत, यथा गणाय स्नानम्, उपलेपनं वा विधीयमान गणिनां भवति, एमवापि द्रष्टव्यम्। प्रतिकर्मावसायी च चोदक एवमनुगृह्यते, दक्षिणाभूयस्त्वाच्च फलभूयस्त्वं भविष्यति। अतोऽवगम्यते भेद इति।

सर्वस्य वैककर्म्यात् ॥ ६२ ॥ (१ आ०)

न चैतदस्ति, प्रत्यहं दक्षिणाभेद इति, एकमेवायुत सहस्रं च दीयते। कुतः ?। * ऐककर्म्यात्, एक हि दक्षिणानां कार्य्यम्, ऋत्विगानमनम्। आनतिश्च साङ्ग क्रतुनिर्वृत्तये ऋतेति अन्तरा न तया प्रयोजनमस्तीति न भूय. क्रियते। यत्तु, अङ्गभूयस्त्वेन फलभूयस्त्वमिति तत् अङ्गत्वे प्रज्ञाते भवति, नान्यथा। 'समुदायाङ्गञ्च दक्षिणा, न अवयवाङ्गमित्युक्तम्। अथ यदुक्तं, प्रतिकर्मावसायी चोदकः प्रतिकर्म प्रापयति, इति। प्रत्यक्षवचनात् समुदायाङ्गीकरणेन च दक्षिणाना विधानमिति चोदको बाधित इति न दोषः।

पृषदाज्यवद्वाऽह्नां गुणशास्त्रं स्यात् ॥ ६३ ॥
(१ आ० नि०)

न चैतत्, सकृदेव दातव्यमिति, कि तर्हि, भेदेन।

कुतः ?। प्रत्यहं दक्षिणानां प्राप्तानामयं विशेष उच्यमानः प्रत्यहमेव भवितुमर्हतीति। पृषदाज्यवत्, यथा पृषदाज्ये ... यजति इति पृषत्ता गुणो विधीयमानः ... नुयाजं भिद्यते, एवमत्रापि द्रष्टव्यमिति।

ज्योतिष्टोम्यस्तु दक्षिणाः सर्वासामेककर्मत्वात् प्रकृतिवत् तस्मान्नासां विकारः स्यात्॥ ६४॥ (२ आ०)

न चैतदस्ति, भेद इति, किन्तर्हि, तन्त्रेण सकृदेव। कथम्?। ज्योतिष्टोम्यो हि दक्षिणाः साङ्गं कर्मराशिमङ्गीकृत्य दीयन्ते, तथाभूतानाञ्च तासां समुदायानत्यर्थानां प्राप्तानामयं विशेष उच्यते, सहस्रमयुतम् इति, विशेष उच्यमानः, या इह दक्षिणा दीयन्ते, तासामयं विकार इति गमयति, एकत्वम् आनतेः, न वारयति। तस्मात्सकृत् दातव्यमिति। यत्तु, अनुयाजवत् इति, युक्तं, यत् अनुयाजेषु द्रव्यस्य भेद इति, यागे हि द्रव्यं गुणभूतं चोद्यते, तत् यागानां भेदादन्यस्य क्रियमाणं न अन्यस्य उपकरोतीति भिद्यते। इह त्वेका आनतिरिष्यते(?)म्। तस्माद्विषमो दृष्टान्त इति।

द्वादशाहे वचनात् प्रत्यहं दक्षिणाभेदस्तत्प्रकृतित्वात् परेषु तासां संख्याविकारः स्यात्॥ ६५॥ (२ आ० नि०)

न चैतदस्ति, सक्कद्दातव्यमिति । प्रत्यक्षमयं विशेषो भिद्यते । कुतः ? । द्वादशाहे हि प्रत्यक्षं वचनम्, अन्वह द्वादशशतं ददाति इति । पौण्डरीकश्च द्वादशाह प्रकृतिः, तस्मात् पौण्डरीके प्रत्यक्षं चोदकप्राप्ता प्रसक्तानां दक्षिणानामयं विशेष उच्यमानः तथैव कर्मावयवसम्बन्धानां विकार इति गम्यते, ततो भेदेन दक्षिणानां विशेष इति ।

परिक्रयाविभागाद्वा समस्तस्य विकारः स्यात् ॥ ॥ ६६ ॥ (सि०)

न चैतदस्ति, दक्षिणाभेद इति, किन्तर्हि, सकृदेव दक्षिणा दीयेतेति । कुतः ? । परिक्रयाविभागात्, समस्ता दक्षिणा विक्रियेरन्, क्रतुश्च हि क्रतुमङ्गीकृत्य दक्षिणा विधीयन्ते । कथम् ? । तावतः पुरुषार्थत्वात् । यत् फल वत, तत् पुरुषस्य चिकीर्षितं, तच्च कुर्वाणस्य, सहायान् उपाददानस्य अयं विशेष उच्यते परिक्रयः । न चावयव फलवान्, समुदायात् फलनिष्पत्तेः, समुदायं चाङ्गीकृत्य परिक्रयः क्रियमाणः, आ समुदायनिर्वृत्तेः, परिक्रयः कृत इति अन्तरा न भूयः क्रियते ।

अपि च, पौण्डरीकशब्दसंयोगेन परिक्रयविशेष उच्य मानः तच्छब्दवाच्यस्यैव भवतीति गम्यते, समुदायश्च पौण्ड रीकशब्दवाच्यो न अवयवः, स हि समुदायशब्देन लक्ष्यते, तत्र लक्षणैव दोषः । असम्भवे हि लक्षणा आश्रीयते, न च, इहासम्भवः । अतः समुदायमङ्गीकृत्य सकृदेव ऋत्विजो व्रियेरन्निति । तस्मात्सकृत्परिक्रय इति, सकृद्दाने

प्रयोगवचनानुग्रहः, प्रयोगप्राशुभावाच्च महाविषयता शास्त्रस्येति, तस्मादप्येतदेव न्याय्यमिति।

भेदस्तु गुणसंयोगात् ॥ ६७ ॥ (आ० नि०)

यदुक्तं, द्वादशाहप्रकृतित्वात् पौण्डरीकस्य, तत्र च द्वादशाहे दक्षिणाभेदात् तथाभूताया एवेह विशेष उच्यते इति, तत् परिहर्त्तव्यम्। अत्रोच्यते, तत्राप्येकत्वात् क्रतोः, एक एव परिक्रयः। भेदस्तु वचनात् तुल्या सम्बन्धप्रयोजनो दक्षिणासंस्कारप्रयोजनश्च, न तस्मिन् भिद्यमाने परिक्रयैकत्वं भिद्यत इति॥ (१०।६।१७ अ०)॥

पौण्डरीके सर्वासां दक्षिणानां विभज्य नयनाधिकरणम्।

प्रत्यहं सर्वसंस्कारः प्रकृतिवत्सर्वासां सर्वशेषत्वात् ॥ ६८ ॥ (१ म पू०)

पौण्डरीक एवोदाहरणम्। तत्रैतत्समधिगतं, सकृदेव परिक्रय इति। अस्ति तु प्रकृतौ, माध्यन्दिने सवने दक्षिणा नीयन्ते इति। तत्र संशयः, किं सर्वासां कार्त्स्न्येन प्रत्यहं नयनम्, उत, सकृन्नयनम्, अथ वा प्रविभज्य नयनम्? इति। किं प्राप्तम्?, प्रत्यहं सर्वासां संस्कारः स्यात्। कुतः?। प्रकृतिवत् प्रकृतौ हि सकला दक्षिणा तस्मिन् काले संस्कृताः, इहापि तद्वदेव सकलाः संस्कर्त्तव्या इति। कथम्?। अङ्गं प्राधान्यात्, तद्गुणभावाच्च दक्षि-

णानां, सर्वा एताः सर्वेषाम् अङ्गं शेषभूता, शेषभूतश्च चार्थस्य यः संस्कारः, स तेन तेन अङ्गं प्रयुज्यते इति तस्मात् प्रत्यहं सर्वसंस्कारः।

एकार्थत्वान्नेति चेत् ॥ ६८ ॥ (२ य पू०)

न चैतदस्ति, प्रत्यहं सर्वसंस्कारः इति, किन्तर्हि सकृदेव संस्कारः स्यात्। कुतः ?। एकार्थत्वात् दक्षिणानाम् एकं कार्य्यम् आनयनं, तासाञ्च नयनादिसंस्कारसंस्कृतानां प्रत्यर्पणं कार्य्यम, एकस्मिन्नपि च अहनि तत्संस्कारसंस्कृतासु दीयमानासु कृतः चोदनार्थ इति भूयः संस्कारेण प्रयोजनं नास्ति। तस्मात् सकृत् संस्क्रियेरन्निति।

स्यादुत्पत्तौ कालभेदात् ॥७०॥ (२ य पू० नि०)

नचैतदस्ति, सकृत्संस्कार इति, किन्तर्हि प्रत्यहम। कुतः ?। उत्पत्तौ कालभेदात्, उत्पत्तौ दक्षिणानां त्रिविधकालसम्बन्धः श्रूयते, तस्मात् त्रिष्टुभो लोके माध्यन्दिने सवने दक्षिणा नीयन्ते इति, सर्वाश्चैता सर्वेषाम् अङ्गं शेषभूता., तेषाञ्चाङ्गं माध्यन्दिनानि सवनानि भिद्यन्ते, तत्र च अगम्यमानविशेषत्वात् यस्य माध्यन्दिने सवने न संस्क्रियेरन्, तस्यैव संस्कारलोपः स्यात्, प्रयोगभेदात्। न च अन्यतरत्र संस्क्रियमाणा अन्यत्र संस्कृता भवन्ति, तस्मात् भेदेन संस्क्रियेरन्निति।

विभज्य तु संस्कारवचनात् द्वादशाहवत् ॥७१॥ सि०)

न चैतदस्ति, समस्तानां प्रत्यहसंस्कार इति, किन्तर्हि विभज्य संस्क्रियेरन् । कुतः? । वचनात्, द्वादशाहे प्रत्यहं नयनादिसंस्कारो वचनात् क्रियते, अन्वहं द्वादशशतं ददाति इति । पौण्डरीकश्च द्वादशाहप्रकृतिः, न ज्योतिष्टोमप्रकृतिः, तस्मात् परिक्रयैकत्वेऽपि सति वचनात् भेदेन संस्कार इति ॥ (१० । ६ । १८ अ०) ॥

मनो ऋच इत्यनेन यावदर्थमृचामुपादानाधिकरणम् ।

लिङ्गेन द्रव्यनिर्देशे सर्वत्र प्रत्ययः स्यात् लिङ्गस्य सर्वगामित्वादाग्नेयवत् ॥ ७२ ॥ (पू०)

क्वचित् कर्मविशेषे श्रूयते, मनोः ऋच सामिधेन्यो भवन्ति इति । तत्र संशयः, किं, यावत्यो मनुलिङ्गा ऋचः, ताः सर्वा दाशतयीभ्य आनीय सामिधेनीषु विनियोक्तव्याः, उत काश्चिदेव, न सर्वाः? इति । किं प्राप्तम्?, सर्वा एवंलिङ्गा उपादेयाः । कुतः? । लिङ्गस्य सर्वगामित्वात्, इत्येतावत् श्रूयते मनोः ऋचः सामिधेन्यो भवन्ति इति । मनुशब्दसंयोगो हि लक्षणम् ऋचामुपादीयमानानां, मनुसम्बन्धेन च शब्द उपलक्षयन् यावतीषु सम्भवेत्, तावतीः अविशेषात् शक्नोति उपलक्षयितुम्, एतच्च वचनं लिङ्गमात्रसम्बन्धेन विनियोजकं, न इयत्तापरिच्छिन्नानां विशेषकम् । तस्मात् अविशेषात् सर्वास्तल्लिङ्गवत्य उपादेयाः, आग्नेयवत्, यथा, अजीषोमामाग्नेयेन संवत्सर-

मुपधाने, आसीत सूक्तेन सूक्तस्य अविच्छेदाय इति आग्ने येन सूक्तेनेत्युक्तं, यावन्ति आग्नेयानि सूक्तानि दाशत यानि, सर्वैरिष्टका उपधीयन्ते, एवमिहापि मनुलिङ्गा भ सामिधेनीकार्यं कर्त्तव्यमिति। यथा वा, अहर्गणे यच्छी यमस्तु प्रास्यति इति, सर्वेषामङ्गा यत् च्छीयम, अविशे- षात् तत् सर्वं प्रास्यते, तद्वदिहापि अविशेषात् सर्वासामु पादानमिति।

यावदर्थं वा अर्थशेषत्वादल्पेन परिमाणं स्यात् तस्मिंश्च लिङ्गसामर्थ्यम् ॥ ७३ ॥ (सि०)

न चैतदस्ति, सर्वासां मनुलिङ्गानां दाशतयीनामा गम इति, किन्तर्हि यावदर्थम् उपादेया इति। कुत ?। अर्थशेषत्वात्, कार्यशेषभावेन हि सामिधेनीनामुपादान, तच्च कार्यम् अल्पाभिरपि सिध्यतीति, सिद्धत्वात्कार्यस्य, यद्यपि लक्षिता सन्ति अपरा ऋच, तथापि प्रयोजना- भावात् नैवोपादीयन्ते इति।

ननु कार्यशेषभाव सर्वत्र वाचनिक, इहापि प्रत्यक्ष वचनात् लिङ्गपरिच्छिन्ना सामिधेन्यो विधीयन्ते इति सर्वासां विधान भविष्यति इति। अत्राभिधीयते, सत्य सर्वत्र वाचनिक शेषभाव, न लिङ्ग सामिधेन्यो विधी यन्ते, किन्तर्हि चोदकप्राप्तानाम् इयत्तापरिच्छिन्नाना केवलमनेन विशेष उच्यते, मनो. ऋच इति। सोऽय विशेष उच्यमानो यावत्य उपन्यस्ता', ता एव विशेष कृता र्थत्वात् व्यावर्त्तन्ते, नापरा अपि तल्लिङ्गा. प्रसज्यन्ते।

तस्माल्लिङ्गवतीनां नियतानामुपादानं न सर्वासाम् इति। न च, लिङ्गवतीनां भावात् गुणानुरोधेन प्रधानावृत्ति-र्न्याय्या। एवञ्च लाघवं प्रयोगप्राशुभावश्च भविष्यति इति। अपि च अस्मिन् पक्षे लिङ्गमपि समर्थमेव। कथम्?। लिङ्गं हि लक्षणत्वेन सामिधेनीनामुच्यते। तत्र यद्यपि न तल्लिङ्गाः सर्वा उपादीयन्ते, यास्त्विह प्रयुज्यन्ते ताः तल्लिङ्गा एव नान्यलिङ्गाः, तथापि लिङ्गमनुगृहीतमेव न बाधितमिति। तस्माद् यावदर्थमुपादानं न सर्वासामिति।

आग्नेये कृत्स्नविधिः ॥७४॥ (१ म आ० नि०)

यदुक्तं, यथा आग्नेयैः सूक्तैरिष्टका उपदधाति इत्युक्ते सर्वाणि लिङ्गविशिष्टानि उपादीयन्ते, न कानिचित्, एव-मत्रापि द्रष्टव्यम् इति, तत्परिहर्त्तव्यम्। अत्रोच्यते, युक्तम् आग्नेयेषु कृत्स्नविधानम्। कुतः?। इष्टकाबहु-त्वात्, प्रतिसूक्तम् उपदधाति इति वचनात्, बह्वीनामुप धेयानां सूक्ताल्पत्वात् कार्त्स्न्येनोपादानमविरुद्धम्, इह तु इयत्तापरिमितानां विशेष उच्यते, इत्युपदिष्टो हेतुः। तस्मा-दयम् इह अदृष्टान्त इति।

ऋजीषस्य प्रधानत्वादहर्गणे सर्वस्य प्रतिपत्तिः स्यात् ॥ ७५ ॥ (२ य आ० नि०)

यदप्युक्तम् अहर्गणे यथा ऋजीषस्य कृत्स्नस्य अप्सु प्राशनम्, एवमत्रापि अविशेषात् सर्वासामुपादानम् इति, तत् परिहर्त्तव्यम्। अत्रोच्यते, ऋजीषस्य प्रधानत्वात् युक्तम्, ऋजीषस्य अविशेषात् प्रतिपत्तिरियम् अभिधीयते,

सा सर्वस्य ऋजीषस्य स्यात्, यस्य न क्रियेत, तस्य संस्कार-परिलोपः स्यात्। तस्मात् सर्वेषामङ्गानां यत् ऋजीषं, तत् सर्वं प्राप्यते। इह तु अर्थशेषत्वादित्युपदिष्टो हेतुः। तस्मात् विषमम् एतत् ऋजीषेणेति ॥ (१०।६।१८ अ०) ॥

वासमि मानोपावहरणयोरनुष्ठानाधिकरणम्।

वासमि मानोपावहरणे प्रकृतौ सोमस्य वचनात् ॥ ७६ ॥

ज्योतिष्टोमे मानोपावहरणे समाम्नाते। तत्र संशयः, किं यत्र क्वचित् मानं, येन केनचित् उपावहरणं कार्य्यम्, उत, वाससि मानं वाससा चोपावहरणम्? इति। किं प्राप्तम्?, अर्थात् यत्र क्वचिन्मानं, येन केनचिदुपावहरणम्। एवञ्च अनियमे लाघवं प्रयोगप्राशुभावश्च भविष्यति इति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, वाससि मानं वाससा च उपावहरणञ्च कार्य्यम्। कुतः?। वचनात् वचनमिदं भवति, वाससि मिनोति, वाससा च उपावहरति इतिवचनस्य सामर्थ्यात् नियम्येत ॥ (१०।६।२० अ०) ॥

अथ वा, नैवात्र संशयः, वचनात् वाससि मानं वाससा चोपावहरणम्, एवं प्राप्तम् उत्तरविवक्षया कीर्त्यते, विशेषं चिन्तयितुम्। यत्र प्राप्तम् उत्तरविवक्षया कीर्त्यते, न तत्र पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां प्रयोजनमिति।

अहर्गणेऽर्थात् वासोन्तरोत्पादनाधिकरणम्।

तत्राहर्गणेऽर्थाद्वासः प्रकृतिः स्यात् ॥ ७७ ॥

अस्ति द्वादशाहः, तत्र चोदकप्राप्तम् उपावहरणं, वाससा उपावहरति इति। तत्र संशयः, किमुपावहरणार्थम् अन्यद्वास उत्पाद्यम, उत, न? इति। किं प्राप्तम्?, नोत्पाद्यम्। कुतः?। न वचनमस्ति, अन्यत् भेदेनोत्पाद्यमिति, वचनादृते न प्रतीमो भेदेन उत्पत्तिं तस्मात् न उत्पाद्यमिति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, अहर्गणे अर्थाद्वासः उत्पाद्यम्। कथम्?। अहर्बहुत्वात्, बहूनि अहानि, तत्र चोदकेनैतत् प्राप्यते, वाससा उपावहरति इति। भेदेन च अनुत्पाद्यमाने उपावहरणार्थं एव न सिध्येत्। तस्मात् उत्पादयितव्यमिति ॥ (१०। ६ २१ अ०) ॥

उपावहरणार्थमेव वासोन्तरोत्पादनाधिकरणम्।

मानं प्रत्युत्पादयेत् प्रकृतौ तेन दर्शनादुपावहरणस्य ॥ ७८ ॥ (पू०)

तत्रैवाहर्गणे चिन्त्यते, उक्तमेतत्, अर्थात् वास उत्पाद्यम् इति। *तत्र संशयः, किं मानं प्रति उत्पाद्यम्*, उत उपावहरणं प्रति उत्पाद्यम्? इति। किं प्राप्तम्?, मानं प्रति उत्पाद्येत। कुतः?। प्रकृतौ तेन दर्शनादुपावहरणस्य, ज्योतिष्टोमे यस्मिन् मीयते तेनैव उपावहरण

क्रियते, प्रकृतिवच्च विकृतौ, चोदकानुग्रहाय तस्मिन्नेव काले उत्पाद्यमिति।

हरणे वा श्रुत्यसंयोगादर्थाद्विकृतौ तेन ॥ ७६ ॥

(सि०)

न चैतदस्ति, मानं प्रति उत्पाद्यम् इति, किन्तर्हि, हरणं प्रति उत्पाद्यम्। कथम्?। श्रुत्यसंयोगात्, न हि श्रूयते, मानं प्रति उत्पाद्यम् इति। श्रुत्यभावाच्च नैकान्ततोऽध्यवसीयते, अत्रैवेति। यस्य चार्थः प्रयोजकः, सप्रयोजनप्रयुक्तत्वात् तत्काल एव न्याय्यः, न अन्यकालः इति। हरणकाले चानेन प्रयोजनमिति हरणे एव न्याय्यम् उत्पादयितुमिति। यदुक्तं, प्रकृतौ माने यत् वासस्तस्य हरणे दर्शनात्, इह चोदकानुग्रहाय तत्कालमेवोत्पाद्यम् इति, तत्परिहर्त्तव्यम, अत्रोच्यते, न श्रूयते, तेनैव वाससा उपावहरणं कर्त्तव्यमिति, किन्तु अर्थात् तेन क्रियते, एकत्वात् अङ्गः, न हि तदाऽमोऽन्यत्र व्यापृतमिति तेनैव क्रियते। यच्च अर्थात् कृतं, न तत् चोदकः प्रापयति, अवाचनिकत्वात्। न च, इह तदेव वास उभयार्थं सम्भवति, अहबेहुत्वात्। तस्मात् हरणकाले एव उत्पाद्यमिति ॥ (१०।६।२२अ०) ॥

इति भट्टश्रीशबरस्वामिविरचिते मीमांसाभाष्ये दशमाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥

—

ज्योतिष्टोमे प्रत्यङ्ग' हविर्भेदाधिकरणम् ।

पशोरेकहविष्ट्व' समस्तचोदितत्वात् ॥१॥ (पू०)

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः, यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते इति । तत्र संशयः, किं कृत्स्नः पशुरेकं हविः, उत प्रत्यङ्ग' हविर्भेदः ? इति । किं प्राप्तम् ? । कृत्स्नः पशुरेकं हविः इति । कुतः ? । समस्तस्य चोदितत्वात्, समस्तो हि पशुरग्नीषोमौ प्रति चोद्यते, न पृथक् अङ्गानाम् अग्नीषोमीयता । तस्मात् पश्वाकृतित्वात् द्रव्यात् अवदाय अग्नीषोमाभ्यां दातव्यम् । अङ्गहविष्ट्वे पशुशब्दे लक्षणा स्यात् । तस्मात् कृत्स्नः पशुरेकं हविः । तच्च दर्शयति, अथो खल्वाहुः कापेया दक्षिणस्य पूर्वं पदस्यावदेयं, तत्सर्वस्य पशोरवत्तं भवति इति । अथो खल्वाहुः गोपायना दक्षिणस्य पूर्वं पदस्यावदेयं, तत्सर्वस्य पशोरवत्तं भवति इति कृत्स्नस्य पशोरवदानं दर्शयति । तस्मादपि कृत्स्नः पशुरेकं हविरिति ।

प्रत्यङ्ग' वा ग्रहवदङ्गानां पृथक्प्रकल्पनत्वात् ॥ २ ॥ (सि०)

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, नैतदस्ति, कृत्स्नः पशुरेकं

हविः इति। किमर्थं, प्रत्यङ्गं हविर्भेदः। कुतः?। पृथक्-प्रकल्पनत्वात्, पृथगङ्गानि प्रकल्पन्ते, हृदयस्यावद्यति जिह्वाया अवद्यति वक्षसोऽवद्यति दोष्णोरवद्यति पार्श्वयोरवद्यति गुदस्यावद्यति। हृदयाकृतिकादिभ्योऽवदानं श्रूयते, नैतत् अविशसितं पशौ सम्भवति। तस्मात् हृदयाद्यर्थेन विशसितव्यः पशुः, तस्मिंश्च विशस्यमाने पश्वाकृतिर्न भवति। तदेवम् आपतति, पश्वाकृत्या यागस्य क्रियमाणस्योपकुर्यात्, तां पश्वाकृतिम् अन्तर्धाय च न शक्नोति साक्षात् यागद्रव्यं परिच्छेत्तुम्। तस्मात् प्रणाड्या सा आकृतिः उपकर्तुम् अर्हतीति पश्वाकृतिकस्य द्रव्यस्य हृदयादीनि यानि, तानि हवींषि, तेभ्योऽवदाय प्रदातव्यमिति, ग्रहवत्, यथा, सोमे ऐन्द्रवायवं गृह्णाति, मैत्रावरुणं गृह्णाति। आश्विनं गृह्णाति इति पृथक्-कल्पनत्वात् सोमरसो हविः न सोमलता, एवम् अत्रापि द्रष्टव्यम्। समस्तचोदना तु अङ्गहविष्ट्वेऽपि प्रणाड्या अवकल्पत एव। अथ यद्दर्शनमुक्तं, तत् सुतरामनेकहविष्ट्वे उपपद्यते। कथम्?। कृत्स्नं पशोरवदानम् अन्येन अनुजिघृक्षन् न कृत्स्नस्य पशोरवदीयते इति दर्शयति॥ (१०।७।१अ०)॥

पशौ हृदयादिभिरेवाङ्गविशेषैः यागानुष्ठानाधिकरणम्।

हविर्भेदात् कर्मणोऽभ्यासः तस्मात्तेभ्योऽवदानं स्यात्॥ २॥ (पू०)

प्रत्यङ्गं हविर्भेद इत्येतत् समधिगतम्। इदमिदानीं

सन्दिह्यते, किं, येन केनचिदङ्गेन हविषा यागो निर्वर्त्तयितव्यः, उत, सर्वेभ्योऽवदातव्यम्, अथ वा परिसङ्ख्या, केनचित्? इति। किं प्राप्तम्?। सर्वेभ्योऽवदातव्यम्, इत्यवदानकर्म अभ्यसितव्यम् इति। कुतः?। हविर्भेदात्, भिन्नानि हवींषि हृदयादीनि यानि अवदाने सङ्कीर्त्तितानि, अवशिष्टानि च पश्वाकृत्या प्रणाड्या परिच्छिन्नानि, तेभ्यः सर्वेभ्योऽवदातव्य, पश्वाकृत्या हि केचिद्विशेषाः परिच्छिद्यन्ते,तत् यदि एकस्मात् अङ्गात् अवदीयेत, न पश्वाकृतिपरिच्छिन्ना. सर्वे विशेषा उपसंगृह्येरन्, तत्र पश्वाकृत्या अङ्गभावो न कृतः स्यात्, अनेकविशेषणविशिष्टं हि मांसराशिं परिच्छिन्दती अङ्गभावं नीता भवति, नान्यथा। एकहविष्टे हि पश्वाकृतिपरिच्छिन्नाङ्गराशेः सर्वावदानानभ्यासेनैव यथाश्रुतादेव अवत्तं भवति। पृथक्प्रकल्पितेषु अङ्गेषु एकस्मादङ्गात् अवद्यन् कांश्चित् विशेषान् जह्यात्, अभ्यस्तु अवदानानि सर्वान् विशेषान् परिगृह्णाति। तस्मात् सर्वेभ्योऽवदातव्यमिति।

आह, ननु पश्वाकृतिपरिच्छिन्नाना विशेषाणां यागार्थत्वात् अन्यतमेन यागः सिध्येत। उच्यते, सिध्येदेव, यदि विशेषाणां यागसम्बन्धः श्रूयेत। पश्वाकृतेस्तु श्रूयते। तस्माद्विशेषेषु गृह्यमाणेषु अङ्गभावः कृतो भवतीति तदर्थं प्रयोगवचनेन विशेषा गृह्यन्ते, नावगम्यते विशेष., को वा विशेषो गृहीतः को वा नेति, अतः सर्वे गृह्यन्ते प्रयोगवचनानुग्रहाय, यत्र विशेषो न गृहीतः तेन विनापि यथाश्रुतमेव

भवतीति कल्प्यमाने तस्य पश्चात्कृत्या परिच्छेदे न कश्चिदप्यधिकोऽर्थोऽङ्गीकृतो भवतीति अनादरस्त प्रत्याश्रितः स्यात्। तस्मात् सर्वेभ्योऽवदेय हृदयादिभ्योऽवशिष्टाचेति।

आज्यभागवद्वा निर्द्देशात् परिसङ्ख्या स्यात् ॥ ४ ॥ (उ०)

हृदयादिभ्योऽवदातव्यं नावशिष्टात्। कुतः?। तेषां निर्देशात् निर्दिश्यन्ते हृदयादीनि, 'एकादश वैतानि पशोरवदानानि' इति। तत्र प्राप्तत्वादेवैषामेष विधिर्न सम्भवति इति। आनर्थक्यात् नानुवादः। निर्गु णस्य पुनःश्रवणमिति इतरेषामश्रुतानां परिसङ्ख्यायकं भवति। यथा, न गन्तव्यं न भोक्तव्यमिति च विस्पष्टं प्रतिषेधः, एवमेव परिसङ्ख्यायां प्रतिषेधः क्रियते। आज्यभागवत्, यथा गृहमेधीये, पञ्चमे पक्षे आज्यभागग्रहणं परिसङ्ख्यार्थमित्युक्तम्, एवमिहापि प्राप्नोति। तस्मात् परिसङ्ख्येति।

तेषां वा द्व्यवदानत्वं विवक्षन्नभिनिर्दिशेत् पशोः पञ्चावदानत्वात् ॥ ५ ॥ (पुनः पू०)

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, न चैतदस्ति, परिसङ्ख्येति, तत्र हि त्रयो दोषाः, स्वार्थप्रहाण, परार्थकल्पना प्राप्तबाधश्च। यदुक्तं निर्देशादिति, नैतदेव, तेषां हृदयादीनां द्व्यवदानत्व विवक्षन् अभिनिर्दिशेत्, नैव वचनव्यक्तिर्भवति, एकादशैव 'पशोरवदानानि, नाभ्यधिकानि, यानि अवदानानि तानि द्विर्द्विरवद्यति

इति, कथन्तर्हि, एकादश द्विर्द्विरवद्यति इति । कुतः ? । नात्र अवदानम् अनूद्यते, अप्राप्तत्वात् । कथम् अप्राप्तिः ? । पशोः पञ्चावदानत्वात् पञ्चावदानत्वं हि पशोः श्रूयते । तस्मात् नानुवादः, एतानि द्विर्द्विरवद्यतीति । एतेषां द्विरवदानं विधाय कृतार्थः शब्दो भवति, अवशिष्टानां त्यागं न वारयति । तस्मात् सर्वेभ्योऽवदेयमिति ।

अंसशिरोनूकसक्थिप्रतिषेधश्च तदन्यपरिसङ्ख्याने-ऽनर्थकः स्यात् प्रदानत्वात् तेषां निरवदान-प्रतिषेधः स्यात् ॥ ६ ॥ (यु०)

इतश्च न परिसङ्ख्या । कुतः ? । अंसशिरोनूकसक्थिप्रतिषेधात्, एवमेतेषां प्रतिषेध उपपद्यते, यदि न परिसङ्ख्यानं भवति, भवति च सः । नांसयोरवद्यति न शिरसो नानूकस्य नापरसक्थ्योः इति । परिसङ्ख्याने अंसशिरोनूकसक्थ्नां प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । अथ तु न परिसङ्ख्या, ततः प्रदानत्वात् यानि अंसादीनि, तेषां निरवदान प्रतिषिध्यते । किमिदं निरवदानम् ? इति । निष्कृष्य तस्मात् अङ्गात् अवदानं निरवदान, द्विरवद्यति इति तत् प्रतिषिध्यते इति, अतः अवैरेवाङ्गैः इज्या क्रियते इति ।

अपि वा परिसङ्ख्या स्यादनवदानीयशब्दत्वात् ॥ ॥ ७ ॥ (सि०)

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः, परिसङ्ख्या एव स्यात्, नैव सर्वेभ्योऽवदातव्यम् । कुतः ? पुनःश्रवणस्यार्थवत्त्वात् । ननु

विदोषा परिसङ्ख्येत्युक्तम। उच्यते, नावाय दोषो भवति। कथम्?। अवदान हि चोदकेन होमार्थं प्राप्नोति, इह तस्य हृदयादिभि सम्बन्ध क्रियते। तेन हृदयादीनि वाक्येन होमसम्बद्धानि भवन्ति, नान्यानि अङ्गानि पश्वा कृतेर्दैवतासम्बन्धीनि। न च, एतस्मिन् प्रत्यचे हृदयादि वाक्ये सति पश्वाकृतर्दैवतासम्बन्धोऽन्येषाम् अङ्गाना होम साधनत्वे नावपद्यते, हृदयादिष्वपि एवमाकृतिकात् स्वह्य मात्रेषु आकृतर्दैवतासम्बन्ध उपपद्यत एव। तस्मादन्यानि अङ्गानि परिसङ्ख्यायन्ते।

अपि च अनवदानीयशब्दो भवति, माकल्यान अनवदा नीयान सुराप्रहाय आजिसृतभ्यो हरति इति। यदि परि सङ्ख्या, तत किञ्चिदङ्गमनवदानीय भवति, इतरथा सर्वम् अवदानीय स्यात्, अनवदानीयशब्दो नोपपद्यते। तस्मात् परिसङ्ख्येति। ननु शृङ्गखुराभिप्रायमनवदानीय भविष्यति। नेत्युच्यते, अनवदानीय हि तत्, अनवदानीयहरणे चाजि सृतभ्य इति चतुर्थी नोपपद्यते। न हि, शृङ्गखुरैरेव आजि सृतोऽभिप्रियन्ते। स्यादेतत्, परिक्रयार्थं तत् भविष्य तीति। उक्तमेतत् न देवताद्रव्येण स्वकार्य्याणि कर्त्त व्यानि इति। तस्मान्न शृङ्गखुराभिप्रायम्।

अब्राह्मणे च दर्शनात् ॥ ८ ॥ (यु० २)

इतश्च परिसङ्ख्येति। कुत?। अब्राह्मणे हि भच दर्शयति। *कथम्? ककुभो राजपुत्र साद्यन्तीति अनुस्याप* इति ककुभो भच दर्शयति। इतरथा यागे प्रवृत्तत्वादग्नेन

शेषेभ्यः इति ।। कुतः ? । एवं प्रकृतिवत् शब्दानुग्रहो भविष्यति, त्रीणि अङ्गानि यानि इज्याशेषभूतानि, तेभ्य इज्यायां क्रियमाणायां त्रिशब्दोऽप्यनुगृहीतो भवति ।

त्यङ्गै र्वा शरवत् विकारः स्यात् ॥ ११ ॥ सि०)

अनिज्याशेषैस्त्र्यङ्गै रिज्येत, एष विकारः स्यात्, न त्रीणि यानि कानिचिदङ्गानि । यदि यैः कैश्चित्त्रिभिरङ्गै-रिज्या कर्त्तव्येत्यभ्युपगम्येत, तदाङ्गै रिति न विधीयेत, प्राप्तत्वादेव, त्रित्वार्थं विधानं स्यात्, त्रिभिरिज्येत इति, तत्र त्रिशब्दोऽङ्गशब्देनासमर्थ एव स्यात्, असामर्थ्ये समासो नोपपद्येत ।

अपि च असत्यां त्रयाणाम् अङ्गानामेकस्यां साधारण्यां क्रियायाम् एकस्मिन् वा साधारणे गुणे त्रिशब्दस्याङ्गशब्देन विशेषणविशेष्यसम्बन्धाभावात् सामर्थ्यं न विद्यते, यानि त्रीणि अङ्गानि विलम्बद्दानि तानि त्र्यङ्गानीति । असति विशेषे व्यवहाराभावात् साकाङ्क्षं भवति, कतमानि त्र्यङ्गा नीति । सत्यपिऽपि कथम् ? । तदुच्यते, समाहार एष समासः, येषां समाहार उक्त एकक्रियागुणसम्बन्धो वा, तानि त्र्यङ्गानि, एषाञ्च समाहार उच्यते, यत् दोष्णः पूर्वा र्द्धादग्नये समवद्यति, गुदस्य मध्यतः, श्रोण्या जघनतः इति । समवदानं समाहारः, एकेन अग्निना गुणेन सम्बन्धः, एकया च समवद्यतिक्रियया । तस्मात् एतानि त्र्यङ्गानि, एतानि चानिज्याशेषाणि । अतो वचनप्रामा ण्यात् अनिज्याशेषैस्त्र्यङ्गैः स्विष्टकृदिज्येतेति । शरवत्

यथा, शरमयं बर्हिः इति वचनप्रामाण्यात् शरैः कुशा बाध्यन्ते, एवमिहापि इज्याशेषता बाधिष्यते इति ।

आह, इज्याशेषाणां प्रतिपत्तिरेषा, न च, अन्येन इज्यायां क्रियमाणायामेतत् प्रतिपादितं भवति, तस्मात् इज्याशेषाणां कार्य्ये अवर्त्तमानानि न इज्याशेषविकारभूतानि भवितुमर्हन्ति इति । अत्रोच्यते, यद्यपि प्रतिपाद्यन्ते तथापि नान्यथा, तस्यां निर्वृत्तौ इज्याशेषैः कर्त्तव्यायामनिज्याशेषाणि विधीयन्ते, एतानि तत्र प्रतिपादयितव्यानि, एतान्यपि हि कृतकार्य्याणि प्रतिपादयितव्यान्येव । यानि तु शेषभूतानि तानीह प्रतिषिद्धानि यथाकाममन्यत्र प्रतिपादयिष्यन्ते इति ॥ (१० । ७ । ३ अ०) ॥

अध्यूध्न्या इडाभक्षविकारताधिकरणम् ।

अध्यूध्नी तु होतुः चाङ्गवत् इडाभक्षविकारः स्यात् ॥ १२ ॥ (पूर्वपक्षे पू०)

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः, यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते इति । तत्रेदमाम्नायते, अध्यूध्नीं होत्रे हरन्ति इति । तत्रायमर्थः सांशयिकः, किम्, अध्यूध्नी होतृभक्षस्य विकारः, उत अविकारो होतुर्नियम्यते ? इति । कथं विकारः स्यात्, कथं नियम्यते ? इति । यदि अध्यूध्नी विधीयते, होत्रे हरन्ति इत्येतदनूद्यते, ततो विकारः । अथ अध्यूध्नीमुद्दिश्य होत्रे हरन्ति इति विधी-

यते, ततो नियमः। किं प्राप्तम्?। होतुः भक्षस्य विकारः स्यात्। कुतः?। अपूर्वा अध्वर्यू अदेवतशेषत्वात्, इडाभक्षे न प्राप्ता, सा न शक्या अनुवदितुम्, अतो विधीयते, होतृभागहरणेऽध्वर्यू भवन्तौ होतृहरणे प्रत्यक्षा, आनुमानिकम् इडाभक्षं निवर्त्तयति इति। चाङ्गवत्, यथा अनित्याशेषैस्त्वङ्गैः इज्याशेषाणि निवर्त्तन्ते, तद्वत्।

शेषे वा समवैति तस्माद्रथवन्नियमः स्यात् ॥ १३ ॥ (पूर्वपक्षे उ०)

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, इडाभक्षविकारः इति। कथं स्यादिडाभक्षविकारः, यद्यपूर्वा अध्वर्यू स्यात्?। सा हि इडायां समवैति। कथम्?। अनग्निभिरिडा वर्दयन्ति इति तस्याः हरणं प्राप्तं, होतृसम्बन्धो न प्राप्त, स विधीयते, याम् इमाम् अध्वर्यू हरन्ति, तां होत्रे नान्यस्मै इति, होत्रे त्वस्य भक्ष कुर्वन्तीति। अपि च होत्रे हरन्ति इत्यानन्तर्यात् एकवाक्यता प्रत्यक्षा, इतरस्मिन् पक्षे, अध्वर्यू हरन्ति इति च होतृशब्दव्यवधानात् कल्पयितव्या भवेत्। तस्मात् भागे नियमः, रथवत्, यथा, यजुर्युक्तं रथमध्वर्यवे ददाति इति रथस्य वाक्यान्तरेण प्राप्तत्वात् अव्यवधानाच्च अध्वर्युभागे नियमः, एवमिहापि होतृभागे नियमः इति।

अशास्त्रत्वात्तु नैवं स्यात् ॥ १४ ॥ (सि०)

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, न भागे नियमः, इड़ाभक्ष-

विकारः इति। कुतः?। नास्ति शास्त्रं, येन इडाभक्षे अध्यूध्नी स्यात्, नन्विदम उक्तम, अनस्थिभिरिडां वर्द्धयन्ति इति। उच्यते, अनुवादस्वरूपत्वादस्य, प्राप्तत्वाच्च अनस्थिकानां वचनान्तरेण, अथ यद्यप्यस्थिमिश्यते तत्समवत्त धान्याम आनयति तत् हृदयं प्राश्यति जिह्वां वनस्तनिममतस्तेस्नेस्याः? वनिष्टुम् इति, अनुवाद इति गम्यते, न चात्र अध्यूध्नी कीर्त्त्यते। तस्मादप्राप्ता। अप्राप्ता चेत् होतृहरणमुद्दिश्य विधीयते। यत्तु, व्यवधानात् अप्राप्तैव एकवाक्यता कल्पयितव्या इति। अपूर्वत्वात् अध्यूध्न्या अनुवादाभावेऽनर्थकत्वपरिहाराय कल्पयिष्यामः। एवञ्च स्वपदगतं हरणं विहितं भविष्यति इति। इतरथा तु होत्रेऽध्यूध्नी सम्बन्धो विधीयते, न स्वपदगतहरणम्। तस्मादपि भक्षविकारः।

अपि वा दानमात्रं स्यात् भक्षशब्दानभिसम्बन्धात् ॥ १५ ॥ (द्वि० पू०)

अपि वा इति पक्षव्यावृत्तिः। यदा एवं, न वचनान्तरेण इडाभक्षेऽध्यूध्नी प्राप्ता, माऽपूर्वा हर्त्तव्या विधीयते, न तर्हि भक्षविकारः। दानमात्रमेतत् होत्रे अध्यूध्नीं हरन्ति इति। नात्र भक्षशब्देन अभिसंयोगो विधीयते। तस्मान्न भक्षविकार इति।

दातुस्त्वविद्यमानत्वादिडाभक्षविकारः स्यात् शेषं प्रत्यविशिष्टत्वात् ॥ १६ ॥ (उ०)

स्याद्वा होत्राध्वर्युविकारत्वात्तयोः कर्माभिसम्बन्धात् ॥ १९ ॥ (सि०)

स्याद्वा मैत्रावरुणभक्षः, प्रैषेषु असौ अध्वर्युविकारः, अनुवचनेषु होतुः, तस्मान्मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानु चाह इति, अतस्तस्य तयोः कर्माभिसम्बन्धात् अर्थापत्त्या भक्षं लभते। तस्मात् सभक्षः स्यादिति ॥ (१०।७।६ अ०) ॥

मैत्रावरुणस्यैकभागताधिकरणम् ।

द्विभागः स्यात् द्विकर्मत्वात् ॥ २० ॥ (पू०)

अथेदानीं मैत्रावरुणमेव प्रति भवति सन्देहः, किं द्विभागो मैत्रावरुणः, उत एकभागः? इति। किं प्राप्तम्?। द्विभागः स्यात्, अध्वर्युविकारत्वादध्वर्युभागं प्राप्नोति, होतृविकारत्वात् होतृभागं प्राप्नोति। तस्माद् द्विभागः स्यात् इति।

एकत्वाद्वैकभागः स्यात् भागस्याश्रुतिभूतत्वात् ॥ २१ ॥ (सि०)

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, न द्विभागः स्यात्, एकभागो भवेदिति। कुतः?। भागस्याश्रुतिभूतत्वात् इति, न इह अध्वर्युभागो मैत्रावरुणस्य श्रूयते, नापि होतृभागः। यदि हि उभौ श्रूयेयाताम्, एकेन भागेन कृतेऽपि संस्कारे द्वितीयोऽपि वचनप्रामाण्यात् स्यात्, यद्येकेन

तयोः प्राप्तिर्गम्यते, तत्रैकत्वाम्नेयावदणस्य, एकेनैव भागेन यावती प्राकृती प्रतिः, सा कृतेति द्वितीयभागं चोदको न प्रापयति । तस्मात् एकभागः स्यात् इति ॥ (१० । ७ । ७ अ०) ॥

प्रतिप्रस्थातुर्भक्षाभावाधिकरणम् ।

प्रतिप्रस्थातुश्च वपाश्रपणात् ॥ २२ ॥ (पू०)

अग्नीषोमीये एव पशौ प्रतिप्रस्थाता नाम ऋत्विक् श्रूयते । तं प्रति सन्देहः, किं तस्य शेषभक्षो भवेत्, न ? इति । किं प्राप्तम् ? । भवेदिति । कुतः ? । वपां हि श्रपयन्नध्वर्यु कर्म करोति, प्रतिप्रस्थाता वपां श्रपयति इति । तस्मात् स्यादस्य भक्षः इति ।

अभक्षो वा कर्मभेदात्तस्याः सर्वप्रदानत्वात् ॥ २३ ॥ (सि०)

अभक्षः स्यात् प्रतिप्रस्थाता । कुतः ? । यस्मिन् यागे स अध्वर्योर्विकारः, तस्य द्रव्यशेषो नास्ति, वपामसौ श्रपयति, तस्याः सर्वप्रदानत्वं, तत्र शेषाभावात् किं भक्षयेत् ? यत्र शेषोऽस्ति हृदयादिषु अंशेषु, न तत्र असौ अध्वर्योर्विकारः । अन्यद्धि वपापूर्वम् अन्यत्पूर्वात्, चोदकेन च यस्य अपूर्वस्य शेषः प्रतिपाद्यते, तस्य तत्कर्मकरे भक्षः, एवं हि तस्योपकारको भवति इति । अन्यकर्मकरे भक्ष-

विदं श्रूयते, आज्यभागौ यजति, एवं प्राकृतेन यागेन स्वकार्यं करोति इति, इह पुनः आज्यभागौ यजति इति स प्रकारोऽतिदिश्यते, एवमनेन प्रकारेण यागः स्वकार्यं करोति, यथा द्वाभ्यां शब्दाभ्याम् एकोऽर्थ उच्यते। भाग्ने यवत्, आवाहने अग्निमग्न आवह इति य एवं सम्बोध्यते, स एवोच्यते, आत्मानमावह इति। यथा वा, एष दण्डः, दण्डेन प्रहर इति द्वाभ्यामेक एव दण्ड उच्यते। एवमिहापि प्राकृतौ, आज्यभागौ यजति इति विकृतावपरेण आज्यभागवचनेन तदस्तं श्रेहमेधीयं करोति इति वाक्य पूर्ध्वते, न यागान्तरं चोद्यते, नापि चोदकप्राप्तस्य अनुवाद मात्रमिति।

न वा शब्दपृथक्त्वात् ॥२६॥ (३य पू०)

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। नैतत् भाग्नेयावाहनेन तुल्यं, तत्र हि अग्ने आवह इत्येतावता आवोढा अग्निकृतः, अग्निमावह इत्येतावता वोढव्योऽग्निरुच्यते, न ताभ्यामेकोऽर्थः क्रियते। इह तु प्रकृतिवत् इत्येकेनैव वचनेन आज्यभागवत्ता अवगम्यते। पुनः आज्यभागौ यजति इति कृतकरं शास्त्रमनर्थकं स्यात्। तस्मादनुवादमात्र मित्यध्यवसातव्यम्। ननु अनुवादोऽनर्थकः। नेत्युच्यते, अर्थवादार्थेन भविष्यति, आज्यभागौ यजति यज्ञतायाः इति, यदेतत् प्रकृतिवत् करोति, तथा कुर्वन् आज्यभागौ पश्यति, तत्र यज्ञता सम्पत्स्यते इति।

अधिकं वार्थवत्त्वात् स्यादर्थवादगुणाभावे वचनादविकारे तेषु हि तादर्थ्यं स्यादपूर्वत्वात् ॥ २७ ॥ (४र्थ पू॰)

अथवा अधिकयोः कर्मान्तरयोरुत्पत्तिः, न, अनुवाद इति, आज्यभागावत्र क्रियेते एवेति, किन्तर्हि उपदिश्येते यागावत्र कर्त्तव्याविति। कुतः?। अनुवादमात्रं हि अनर्थकं, शब्दपृथक्त्वाच्च ताभ्यामेकं कर्मोच्यते। अथ कस्मात् न, अर्थवादार्थता गुणार्थता विकारार्थता वा भवति? इति। उच्यते, अर्थवादासङ्कीर्त्तनात् नाथार्थवादार्थता। नन्वत्र यज्ञतायाः इत्यर्थवादः सङ्कीर्त्यते। उच्यते, न वाक्यान्तरेण विहितेऽर्थे वाक्यान्तरेण अर्थवादेन किञ्चित् प्रयोजनमस्ति। तस्माद्यागान्तरविधानार्थं एवायं नार्थवादः। ननु यागान्तरं नास्ति आज्यभागसंज्ञकम्। उच्यते, आज्यभागधर्मकं भविष्यति। न च, गुणसङ्कीर्त्तनमस्ति, यथा अप्सुमन्तौ आज्यभागौ यजति इति। नचान्यो वचनप्रकारोऽस्ति, यथा नान्यामाहुतिं पुरस्तात् जुहुयात् इति प्रतिषिद्धप्रसवार्थं यदन्यामाहुतिं पुरस्तात् जुहुयात् इति निन्दित्वा स्रुवेणाघारयति इति वचनम्। तेषु हि सत्सु एवमर्थवत्ता स्यात्। तस्मात् कर्मान्तरवचनम्, अपूर्वत्वात्, एवमपूर्वमर्थं करिष्यति, इतरथा न विशिष्टोत्पत्तिः स्यात्, किं पुनरत्र कर्मान्तरे लक्षणमिति?। एकस्यैव पुनःश्रुतिरविशेषादनर्थकं हि स्यात् इति। अतः क्रमेण प्रधान-

यागादुपरिष्टादपरो यागो भाज्यभागधर्मको विधीयेते, अज्ञातो ज्ञाप्येत इत्यर्थः।

प्रतिषेधः स्यादिति चेत् ॥ २८ ॥ (५म पू०)

इति चेत् पश्यसि, कर्मान्तरचोदनेति। तत्र, तस्य भाज्यभागो इति नामसङ्कीर्त्तने सति अनाज्यभागो न शक्यो प्रतिपत्तुम्। तद्धर्मकत्वे सति लक्षणशब्दः, चाज्य-भागो इति विशेषस्य अविवक्षा स्यात्, तस्मात् न कर्मान्तर वचन, किन्तु परिसङ्ख्यया प्रतिषेध स्यात्, यथा पञ्च पञ्च नखा भक्ष्याः इति शशादीनां पञ्चानां कीर्त्तनात् अन्येषां भक्षण प्रतिषिध्यते इत्ययमर्थो वाक्येन गम्यत इति, एवमि हापि अन्येषामङ्गानां प्रतिषेधो भविष्यति इति।

नाश्रुतत्वात् ॥ २९ ॥ (५म प० नि०)

न हि अत्र प्रतिषेधवाचि किञ्चित्पद श्रूयते, नापि इतराङ्गवचन, न च असम्प्रतिपन्नपदार्थको वाक्यार्थः प्रमाणं भवति, पदार्थो हि वाक्यार्थस्य मूलं, नास्य पृथक् सिद्धि-रस्तीति। तदुक्तं, तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वात् (१। १। २५। सू०) इति। तस्मान्न प्रति-षेध, तत्र हि त्रयो दोषाः, श्रुतार्थग्रहण, परार्थकल्पना, प्राप्तबाधश्च। तस्मात् कर्मान्तरवचनमेतदिति।

अग्रहणादिति चेत् ॥ ३० ॥ (६ष्ठ पू०)

इति चेत् पश्यसि, कर्मान्तरचोदनेति उक्तस्तत्र।

दोष, स एव महान्। तस्मात् किं भवतु ? आज्यभागयोः स्वशब्देन ग्रहणम्, अन्येषां अङ्गानां चोदकेन। स्वशब्देनाज्यभागौ गृहीतौ दृष्ट्वा चोदकस्तौ न प्रापयति, अन्यानि अङ्गानि अगृहीतानि प्रापयिष्यति इति। किमेवं भविष्यति ? इति। सहृत्यकारिता न कल्पयिष्यते, चोदकप्राप्तयोर्वाक्यान्तरेणार्थवादवचनमनर्थकं न प्रतिज्ञातं भविष्यति। विस्पष्टं सकृद्ग्रहणेन पुनः श्रुतिरित्येतत्र कर्मान्तरं कल्पयिष्यते। यथा देवदत्तोऽत्र तिष्ठतीत्युक्ते न तिष्ठन्नेव तिष्ठतीत्युक्ता, एतावता देवदत्ताख्योऽयमभिधीयत इति गम्यते। न च परिसङ्ख्या त्रिदोषा सती कल्पिता भविष्यति। तस्मात् चोदकेन अगृहीतावाज्यभागौ गृहीताविति।

आह, कस्मादिदं गौरवमाश्रितम्। यदि हि प्रत्यक्षमाज्यभागौ न गृहीतौ स्याताम्, चोदक एव तौ शक्नुयात् ग्रहीतुं, प्रत्यक्षवचनेन चोदकग्रहणाशक्तौ गौरवे किं प्रयोजनम् ? इति। उच्यते, न गौरवस्य किञ्चित् साधु प्रयोजनम्, न तु गौरवेण यत् कृतं तन्न कृतं भवति। गौरवस्य तु दोषोऽस्ति, न तु दोषोऽपि सति चोदक आज्यभागौ गृह्णाति, यः परिहारेण पथा ग्रामं गच्छति, परिहारदोषमसौ प्राप्नोति, न तु ग्रामगमनं न भवति। तस्मात् अग्रहणात् आज्यभागयोर्ग्रहणमिति।

न तुल्यत्वात् ॥ ३१ ॥ (६ष्ठ पू० नि०)

नैतदेवम्। यदि हि चोदकः पृथक् पृथक् प्राकृतान्

पत्नी सयाजयन्ति इति। इडान्ता आतिथ्या सन्तिष्ठते नानुयाजान् यजति इति। तत्र संशय, प्रायणीया कि शय्वन्ता कृत्स्नसस्था वा, उत शय्वन्तैव ? तथा आतिथ्या किम इडान्ता कृत्स्नसस्था वा, उत इडान्तैव। किं प्राप्तम् ?, शय्विडान्तत्वे विकल्प स्यात् इति। कुत ?। पत्न्यनुयाजस्य प्रतिषेधात्। शय्वन्ता सन्तिष्ठते इति तावत् व्यक्तमेव वचनम् अपरमपि वचन न पत्नी सयाज यन्ति इति। यदि शय्वन्तैव नित्य, पत्न्यनुयाजप्रतिषेधो अनर्थक स्यात् तस्मात् पत्न्यनुयाजप्रतिषेधेन कृत्स्नसस्थान मुच्यत। कथम ?। प्रायणीयाया पत्नीसयाजान् केवलान न करोति, नान्य न करोति इति। तथा आतिथ्याया मनुयाजान केवलान् न करोति, नान्य न करोति इति, अकर्त्तव्यपरिसङ्ख्यानार्थमेवेद भिन्नमेव वाक्यद्वय पूर्वाभ्या वाक्याभ्यामिति।

नित्यानुवादो वा कर्मण स्यादशब्दत्वात् ॥३८॥
(सि०)

न त्वेतदस्ति, विकल्प इति एक एव कल्प शय्वि डान्तत्वम। तत्र हि विशिष्ट वचन, द्वितीय कल्पा नास्त्येव। न हि तस्य वचनम् अस्ति। न च पत्न्यनुयाज प्रतिषेधक कृत्स्नसस्थानवाचक, किन्तर्हि तन्नित्यानुवाद, नित्यप्राप्त अनुवदति, यथा, नान्तरिक्षे न दिवि आग्न चेतव्य इति पूर्वाभ्यां सहैकवाक्यतैव अनयो शय्वन्ता ४। सन्तिष्ठते न पत्नी सयाजयन्ति इति तथा

इडान्ता आतिथ्या सन्तिष्ठते नानुयाजान् यजन्ति इति। अत्र यत्नलाघवेन स्तुतिः। ननु प्रतिषेधवचनः कृत्स्नसंस्थानं वदेत्। य एव हि श्रुतस्यार्थस्योत्सर्गे दोषः स एवाश्रुतकल्पनायाम्। तस्मात् शंय्विडान्ततैव स्यादिति॥ (१०।७।१२ अ०)॥

प्रायणीयातिथ्ययोः पूर्वाभ्यामेव शंय्विडाभ्यां संस्थाधिकरणम्।

प्रतिषेधार्थवत्त्वात् चोत्तरस्य परस्तात् प्रतिषेधः स्यात्॥ ४०॥ (पू०)

इदमेवोदाहरणं,शंय्वन्ता प्रायणीया सन्तिष्ठते न पत्नीः संयाजयन्ति इति, इडान्ता आतिथ्या सन्तिष्ठते नानुजान् यजति इति। तत्र द्वौ शंयू द्वे इडे इति। तत्रायमर्थः सांशयिकः, किं परेण शंयुना शंय्वन्ता सन्तिष्ठते, उत पूर्वेण?। एवं, किं परया इडया इडान्ता सन्तिष्ठते, उत पूर्वया? इति। किं प्राप्तम्?। पूर्वाभ्यां शंय्विडाभ्याम् इति। कुतः?। पूर्वाभ्यामपि संस्थापयता श्रुत्यर्थः कृतो भवति इति। कृते च शब्दार्थे कस्मादुत्तरान् पदार्थान् कुर्यात्? इति। उच्यते, उत्तराभ्यामपि संस्थापयन् शब्दार्थमेव करोति, तत्र नियमात् पूर्वाभ्यां संस्थापयन् शब्दार्थं परिच्छिन्द्यात्, शब्दार्थं परिच्छेत्स्यामः, यदि उत्तराभ्यामपि संस्थापनं शब्दो वक्ष्यति, ततस्ताभ्यां

संस्थापयन् भूयांसमुपकारं लप्स्यते तस्मादनियम, पूर्वाभ्यामुत्तराभ्यां वेति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, उत्तराभ्यामिति। कुतः?। निषेधार्थवत्त्वात्, तदेव पत्नीसंयाजस्यानुयाजस्य च प्रतिषेधोऽर्थवान् भवति, यदि उत्तराभ्यां न संस्थाप्येत, नैव पत्नीसंयाजानुयाजौ प्राप्नुत, तस्मादुत्तराभ्याम् इति। ननु च प्रतिषेधस्य नित्यानुवादत्वमुक्तम्। उच्यते, न सत्यां गतौ न्याय्यं, तस्मान्न पूर्वाभ्यामिति। उच्यते, लिङ्गमेतदुपदिष्टं, न च लिङ्गं साधकं भवति, प्राप्तिरुच्यताम ? इति, पक्षेऽपि हि लिङ्गस्य चार्थवत्ता स्यात्, अथोच्यते, इयं प्राप्तिः, यदा विशेषो नावगम्यते, शंयुरन्ते यस्या अङ्गरीतेः, सा शंयुन्ता, एवम् इडान्ता। सैषा अङ्गरीतिर्विधीयते शंयन्ता इडान्ता च। सा च विधीयमाना अन्यानि अङ्गानि परिसमष्टि। कथम्?। शंयुन्तया अङ्गरीत्या इडान्तया च सङ्कीर्त्यमानया शंयुइडान्ततायां सत्याम् अन्यानि अङ्गानि न आकाङ्क्षन्ते अनाकाङ्क्षमाणानि च नैकवाक्यतां यान्ति, अतोऽप्राप्तानीति गम्यते। नन्वेव सति पूर्वाभ्यां शंयुइडान्तता न कञ्चिदर्थमधिकं साधयति इति। उच्यते, नैष दोषः, न हि तस्यार्थे पृथग्वाक्यं यस्य चानर्थक्यं परिजिहीर्ष्यते, अस्य वाक्यस्योत्तरान्तता प्रयोजनं, तस्मात् उत्तराभ्यां संस्था स्यादिति।

प्राप्तिर्वा पूर्वस्य वचनादतिक्रमः स्यात् ॥ ४१ ॥

(सि०)

नैतदस्ति, उत्तराभ्यां प्रयिडाभ्यां सन्तिष्ठते इति । पूर्वाभ्यामेव । कुतः ? । नेह संयुान्ताया अङ्गरीतेर्भावो विधीयते, इडान्तायाश्च । किन्तर्हि संस्था विधीयते, प्रयिडान्ता सन्तिष्ठते, प्रवर्त्तमाना प्रयिडान्ता च जाता सन्तिष्ठते, न प्रवर्त्तते । तिष्ठत्स्वेव कर्दषु सन्तिष्ठतीत्युच्यते । तत्र पूर्वाभ्यामुत्तराभ्यामिति विशेषे अनवगम्यमाने पूर्वाभ्याञ्च न प्रवर्त्तेत उत्तराभ्याञ्च । तदेव तत्र पूर्वाभ्यामेव सस्थाने क्रतं भवति । प्रतिषेधश्च नित्यानुवाद इत्युक्तम ।

प्रतिषेधस्य त्वरायुक्तत्वात् तस्य च नान्यदेशत्वम् ॥ ४२ ॥ (यु०)

इतश्च पूर्वाभ्यां परं न कर्त्तव्यमिति । कुतः ? । त्वरायुक्तो हि प्रतिषेधोऽयं क्रतः । कथम् ? । देवासुराः सत्यमभजन्त, अर्द्धं देवाः सत्यस्याभजन्त अर्द्धमसुराः, तदसुरैः सत्यमनूच्यमानं देवान् अपाक्रामत् ते प्रायणीयं निरवपन् तच्छंयुन्तमासीत् । अथ असुरा यज्ञमायस्ततो यज्ञः तत्वर इति तमेव क्रत्वा त्वरितमाद्रियन्ते इति । तथा आतिथ्यं निरवदस्तदिडान्तमासीदथा सुरा यज्ञमायस्ततो यज्ञः तत्वरः इति तदिडान्तमेव क्रत्वा त्वरितमाद्रियन्ते इति । त्वराक्रतश्च पूर्वमपेचन्ते, नोत्तरम । तस्मात् नान्यो देशः प्रतिषेधस्य । तस्माच्च पूर्वाभ्यामेव प्रयिडाभ्या पर न कर्त्तव्यमिति ॥ (१० । ७ । १२ अ०) ॥

षडुपसद उपसद्यायने इत्यादिना अपूर्वोपसत्कर्मविधानाधिकरणम् ।

उपसत्सु यावदुक्तमकर्म स्यात् ॥४३॥

(१म पू०)

अस्ति ज्योतिष्टोमः, तत्रेदमाम्नायते, षडुपसद उपसद्यन्ते इति, ताः प्रकृत्य आमनन्ति, अप्रयाजास्ता अननुयाजा इति । तत्र संशयः, किं यावत् प्रतिषिद्धं तावत्र कर्त्तव्यम्, अन्यत्सर्वं कर्त्तव्यम् । अथ यावत् उपदिष्टं तावत् कर्त्तव्यम्, अन्यत् सर्वं न कर्त्तव्यम् । अथ अपूर्वा उपसदः ? इति । किं प्राप्तम् ?, उपसत्सु यावदुक्तं न कर्त्तव्य, अप्रयाजास्ताः अननुयाजाः इति प्रयाजानुयाजानां प्रतिषेधं कृत्वा कृतार्थः शब्दोऽविशिष्टार्थोदकप्राप्तान् न वारयति । तस्मादविशिष्टं सर्वं कर्त्तव्यम् इति ।

स्रौवेण वा गुणत्वात् शेषप्रतिषेधः स्यात् ॥४४॥

(२य पू०)

न चैतदस्ति, प्रतिषिद्धं वर्जयित्वा सर्वं कर्त्तव्यमिति, यावदुपदिष्टं कर्त्तव्यम् । स्रौवेण आघारेण सर्वमन्यत् परिसङ्ख्यायते, अविशिष्टो ह्यसौ स्रौव आघारः पुनराम्नायते, न तत्र कश्चित् गुणो विशिष्टः श्रूयते, तस्मात्तेन तत् परिसङ्ख्यायते ।

अप्रतिषिद्धं वा प्रतिषिध्यप्रतिसवात् ॥ ४५ ॥

(२य पू० नि०)

न चैतदस्ति, यावदुक्तं कर्त्तव्यम्, अवशिष्टं नेति, किन्तर्हि सर्वं कर्त्तव्यं प्रतिषिद्धं वर्जयित्वा इति । एवं हि श्रूयते, अप्रयाजास्ता अननुयाजास्ता इति, एवं प्रतिषेधं कृत्वा कृतार्थः शब्दो नान्यस्य बाधको भवितुमर्हति । यदुक्तं, निर्गुणं सौत्रामण्याघारश्रवणमिति, प्रतिप्रसवोऽयं न परिसङ्ख्या । एवं श्रूयते, नान्यामाहुतिं पुरस्तात् जुहुयात् यदन्यामाहुतिं पुरस्तात् जुहुयादन्यन्मुखं कुर्यात् स्रुवेणा घारमाघारयतीति, नान्यामाहुतिं पुरस्तात् जुहुयात प्राकृतिकीभ्य । एता हि आघारादिका आहुतयः सर्वेष्टीनां मुखं, यदन्यामाहुतिम् औपसदीम् अग्न्यादिका जुहुयाद-न्यन्मुखं कुर्यात् तस्मात् स्रुवेणाघारयति इति । आघारादि-कान्याहुतीर्जुहोति इत्याघारादीनाम अभावमाशङ्क्य पुनः प्रतिप्रसवोऽयम आघारमाघारयति इति, नान्यत् करोति, किन्तर्हि आघारयति, न नाघारयतीति । तस्मान्न परिसङ्ख्या, प्रतिषिद्धं वर्जयित्वा सर्वं कर्त्तव्यम् इति ।

अनिज्या वा शेषस्य मुख्यदेवतानभीज्यत्वात् ॥ ॥ ४६ ॥ (सि०)

अथ वा अपूर्वा उपसदः, अनिज्या प्राकृतस्य शेषस्य, नित्यानुवादोऽयम, अप्रयाजास्ता अननुयाजा इति । मुख्यदेवतामनभीज्याम् उपदिश्य प्रधानदेवता विधीयन्ते, नान्यामाहुतिं पुरस्तात् जुहुयात् आग्नेय्या अग्निर्हि मुखम् इत्यभिधाय, यदन्यामाहुतिं पुरस्तात् जुहुयात् वैष्णवीमन्यत मुखं कुर्यादाग्नेय्या अग्निर्हि मुखं स्रुवेण आघारमाघा

रयति नान्यं यजते अग्निमनीकं सोमं नान्यं विष्णुर्जननम् इति। तदेतदाघारेण निराकाङ्क्षीकृत नान्येन प्रकृताङ्गेन सह एकवाक्यतामेति। अतः प्राप्ता मुख्यदेवता अनभीज्या अत्रोपदिश्यन्ते नान्यं यजति, तस्मादग्निः प्रथम इज्यते इति। (१०।७।१४ अ०)।

वारुणेनैककपालेन इत्यादिना अपूर्वस्य अवभृथस्य विधानाधिकरणम्।

अवभृथे बर्हिषः प्रतिषेधात् शेषकर्म स्यात्॥ ॥ ४७॥ (१म पू०)

अस्ति ज्योतिष्टोमेऽवभृथः, वारुणेनैककपालेनावभृथमभ्यवयन्ति इति। तत्रैतदाम्नायते, अपबर्हिषः प्रयाजान् यजति। अपबर्हिषौ अनुयाजौ यजति इति। तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः, किं, बर्हिर्मात्रं वर्जयित्वा अन्यत्सर्वं कर्त्तव्यम्, उत, आज्यभागाभ्यामन्यत् परिसङ्ख्यायते। अथ वा अपूर्वोऽवभृथः? इति। किं प्राप्तम्?। बर्हिर्मात्रं वर्जयित्वा शेषकर्म स्यात्। कुतः?। बर्हिःप्रतिषेधात्, अपबर्हिषौ अनुयाजौ यजति इति बर्हिर्मात्रं प्रतिषिध्य कृतार्थः शब्दोऽन्यत् चोदकप्राप्तं न शक्नोति वारयितुं, तस्मादन्यत् स्यादिति। ननु आज्यभागौ यजति इति परिसङ्ख्यार्थं ग्रहणम्, अप्सुमन्तावाज्यभागौ यजति इति। गुणार्थं तस्मान्यते स्म।

आज्यभागयोर्वा गुणत्वात् शेषप्रतिषेधः स्यात् ॥ ॥ ४८ ॥ (२य पू०)

न चैतदस्ति, शेषकर्म कर्त्तव्यमिति, किन्तर्हि शेषप्रतिषेधः स्यात्। कुतः?। आज्यभागयोः श्रवणात्, अप्सुमन्तावाज्यभागौ यजति इति। ननु अप्सुमत्तागुणकविधानार्थं तत् इत्युक्तम्। नेत्याह, लिङ्गक्रमाभ्यां प्राप्ताविव अप्सुमन्तौ, अप्स्वग्ने सधिष्टव अप्सु मे सोमो अब्रवीत् इति, ताभ्यामितौ आज्यभागौ अप्सुमन्ताविव, निर्गु णमेवेदं वचनम इतरेषामङ्गानां परिसङ्ख्यायकं भवितुमर्हति। यत्तु, अपवर्हिषः प्रयाजान् अपवर्हिषौ अनुयाजौ यजति इति, परिसङ्ख्याताना प्रयाजानाम अनुयाजयोश्च विधानार्थं भवतीति। तस्मात् शेषाणामेवाङ्गानां परिसङ्ख्येति।

प्रयाजानां त्वेकदेशप्रतिषेधात् वाक्यशेषत्वं तस्मान्नित्यानुवादः स्यात् ॥४९॥ (२य पू० नि०)

तुशब्द. पक्षं व्यावर्त्तयति, न चैतदस्ति, परिसङ्ख्येति। त्रिदोषा परिसङ्ख्या इत्युक्तम्। किञ्च अपवर्हिष प्रयाजान् यजति इति वाक्यशेषो नावकल्पते, यदि प्रयाजान् यजति इत्येष विधिस्तदा वर्हिः प्रयाजोऽपि प्राप्नोति, तत्र अपवर्हिष इत्येतत् नोपपद्यते। अथ वर्हिष. प्रतिषेधः, प्रयाजाना विधिर्नावकल्पते, तत्रापास्य वर्हिषः प्रतिषेधोऽनुपपन्न.। उभयविधाने वाक्यं भिद्येत, वाक्यशेषो नोपपद्यते, एकञ्चेद वाक्यम्। तस्मान्न शेषपरिसङ्ख्या।

आज्यभागयोर्ग्रहणं नित्यानुवादो गृहमेधीय-
वत् स्यात् ॥ ५० ॥ (सि०)

अथ वा अपूर्वोऽवभृथः, यद्वत् गृहमेधीयः, तद्वत् स्यात्। आज्यभागाभ्यां प्रत्यक्षश्रुताभ्यामेकवाक्यता मिला निराकाङ्क्षो नान्यैः प्राकृतैरेकवाक्यतामेति। तस्मादपूर्वोऽवभृथः इति॥ (१०। ७। १५ अ०)॥

वाजपेयादौ यूपादीनां खादिरत्वादिनियमाधिकरणम्।

विरोधिनामेकश्रुतौ नियमः स्यात् ग्रहणस्यार्थवत्त्वात् शरवच्च श्रुतितो विशिष्टत्वात् ॥५१॥
(सि०)

अस्ति वाजपेयः, शरदि वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत इति। अत्र श्रूयते, खादिरो यूपो भवति इति। तत्र संशयः, किं, खादिरो वा पालाशो वा रौहितको वा, उत, खादिर एव ? इति। तथा अन्यत्र श्रूयते, बृहत् पृष्ठं भवति इति। तत्र संशयः, किं बृहद्वा पृष्ठं, रथन्तरं वा, उत, बृहदेव ? इति। नैधातव्यायां श्रूयते, यवमयो मध्यमः इति। तत्र संशयः, किं यवमयो वा व्रीहिमयो वा, उत, यवमय एव ? इति। सर्वेष्वेषु किं प्राप्तम्, विरोधिनाम् अन्यतमस्मिन् श्रूयमाणे नियमः स्यात्, खादिर एव यूपः, बृहदेव पृष्ठं, यवमय एव मध्यम इति। कुतः ?।

ग्रहणस्यार्थवत्त्वात्, एवं बृहत्खादिरयवानां ग्रहणमर्थवद्भ विष्यति, इतरथा। प्राप्तानुवादमात्रमनर्थकं स्यात। श्रुत्या विशिष्टाः खादिरादयः चोदकप्राप्तान् पलाशादीन् बाधेरन्, शरवत्, यथा शरमयं बर्हिर्भवति इति शरेषु श्रुतेषु कुशा निवर्त्तन्ते, एवमिहापीति।

उभयप्रदेशान्नेति चेत् ॥ ५२ ॥ (पू०)

इति चेत् पश्यसि, उभयं हि प्रदिशति चोदकः, खादिरं पालाशञ्च, बृहत् रथन्तरञ्च, व्रीहीन् यवांश्च। केन इदानीं, चोदकेन तुल्ये प्रदेशे सति पलाशादयो निव र्त्तिताः? खदिरग्रहणम् अशक्तं परिसङ्ख्यातुं, त्रिदोषत्वात परिसङ्ख्याया इत्युक्तम्। तस्मान्न नियमो विकल्प एवेति।

शरेष्वपीति चेत् ॥ ५३ ॥ (आ०)

यद्युभयप्रदेशादुभयं भवतीति अध्यवसीयते, शरेष्वपि श्रुतेषु कुशा नैव निवर्त्तेरन्। इति स्थिताया प्रतिज्ञाया सूत्रेण परिचोदयति स्म।

विरोध्यग्रहणात्तथा, शरेष्वति चेत् ॥ ५४ ॥ (आ० नि०)

इति चेत् पश्यसि, एष न्यायं उच्यमानः शरेषु अपि दोषं प्रसञ्जयति इति। न शरेषु किञ्चन दोष्यति, तत्र कुशा निवर्त्तन्त इति तथा स्यात्। कुतः?। विरोध्य ग्रहणात्, न हि विरोधिषु शरेषु अङ्गीक्रियमाणेषु कुशाः शक्या अङ्गत्वे नोपादातुम्। तस्मात् कुशा निवर्त्तन्ते इति।

तथेतरस्मिन् ॥ ५५ ॥ (पुनः आ०)

तथा इतरस्मिन् अपि खदिरादौ विरोधिनि अङ्गी-क्रियमाणे न शक्याः पलाशादयोऽङ्गत्वेनोपादातुं, तस्मा-न्निवर्त्तिष्यन्त इति ।

श्रुत्यानर्थक्यमिति चेत् ॥ ५६ ॥ (आ० नि०)

इति चेत् पश्यसि, विरोध्यग्रहणात् पलाशादीनां निवृत्तिर्भविष्यति इति । चोदकश्रुतेरानर्थक्यं स्यात्, प्राप-यति हि चोदकः पलाशादीनि । स हि तुल्यः खदिरा-दिषु पलाशादिषु वा । तदुक्तम्, अग्रहणादिति चेत् । न तुल्यत्वात् (१) (७।३०—३१ सू०) इति । न च शक्यं वक्तुं, खदिरादिभिः प्रयोगवचन एकवाक्यतामेतीति ब्रवीति । प्रयोगवचनेन हि स श्रूयते, स श्रूयमाणः पर-म्परया पशुयागं यास्यतीति । अथेदानीं यागप्रयोगवचनः तद्विशिष्टान् यागान् यास्यति, तेषु पलाशादयो विशेषा-श्चोदकप्राप्ता न खदिरादिभिर्निवर्त्तिताः । तस्माद्विकल्प इति ।

ग्रहणस्यार्थवत्त्वादुभयोरप्रतिपत्तिः स्यात् ॥ ५७ ॥ (उ०)

ब्रवीति, प्रयोगवचनो हि प्रत्यक्षश्रुतेन खदिरेणैकवा-क्यतामेति, तस्मिन् निराकाङ्क्षे न पलाशः प्रवर्त्तिष्यते, तस्मात् खदिरविशिष्टः पशुयागो यागप्रयोगवचनेन गृहीतो न पलाशविशिष्टः, तस्मात् खदिरस्यैव प्रवृत्तिर्नोभयोः । एवं

रथन्तरे यवमये च। तस्मात् खदिरादीनां नियमः, नैव पलाशादिभिर्विकल्पः इति ॥ (१०।७।१६ अ०) ॥

काम्येष्टिषु प्राकृतद्रव्यदेवतस्य निवृत्त्यधिकरणम्।

सर्वासाञ्च गुणानामर्थवत्त्वात् ग्रहणमप्रवृत्ते स्यात् ॥ ५८ ॥ (सि०)

काम्या इष्टयः श्रूयन्ते, आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्रुक्काम', अग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपेत् श्यामाकं ब्रह्मवर्चसकामः, ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः इति। तत्रैतेषु यागेषु अयमर्थः सांशयिकः, किं प्राकृतं द्रव्यदेवतं निवर्त्तते, उत, न निवर्त्तते ? इति। सर्वासाम् एवंजातीयकानां चोदनानामुत्पन्नानां द्रव्यदेवतेनैव सहोत्पत्तिः, तस्योत्तरकालं चोदकः। तस्मादगृहीतद्रव्यदेवते चोदकेन, विधिनैव प्राप्ते द्रव्यदेवतं प्रति निराकाङ्क्षे यागे अवशिष्टानि अङ्गानि चोदक' प्रापयिष्यति इति। अथ यदुक्तम् अग्रहणात् ग्रहणम् (१०।७।३० सू० भा०) इति, तदिह सिद्धम्।

अधिकं स्यादिति चेत् ॥ ५९ ॥ (पू०)

इति चेत् पश्यसि, विधिना प्राप्तत्वादवशिष्टानि चोदकः प्रापयिष्यति इति। नैतदेवम्, अधिकं स्यात्। उक्तमेतत् (१०।७।६१ सू० भा०) तुल्यश्चोदक' सर्वेषु अङ्गेषु,

न हि स पदार्थमाकाङ्क्षति, पदार्थकृतं प्रकारमाकाङ्क्षति, तस्मात् द्रव्यदेवतमपि चोदकः प्रापयति। प्राप्ते वचनप्रामाण्यात् अधिकं भविष्यति, एकं वचनप्रापितम्, अन्यत् चोदकेनेति।

नार्थाभावात् ॥ ६० ॥ (उ०)

न एतदेवम्, अधिकं कर्त्तव्यमिति। कुतः?। अर्थाभावात्, प्रयोजनाभावादित्यर्थः। सत्यं, चोदकप्राप्तं प्रत्यक्षश्रुत्या न प्रतिषिद्धं द्रव्यदेवतं, किन्तु परार्थं तत् यागनिर्वृत्तये, स च याग एकेनैव द्रव्येण एकया देवतया निर्वर्त्तयितव्यः श्रूयते, आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्रुक्कामः इत्येवमादि। तस्मिन् सहायापेक्षे कल्प्यमाने निर्देशो बाध्येत। अथ तेन निवर्त्तते, चोदकप्रापितस्य न किञ्चिदस्ति प्रयोजनमिति तत् श्रुतमपि सिद्धत्वात् प्रयोजनस्य, न करिष्यते॥ (१०।७।१७ अ०)॥

सोमापौष्णपशौ खादिरयूपस्य नियमाधिकरणम्।

तथैकार्थविकारे प्राकृतस्याप्रवृत्तिः प्रवृत्तौ हि विकल्पः स्यात् ॥ ६२ ॥ (सि०)

क्वचित् कर्मविशेषे श्रूयते, औदुम्बरो यूपो भवति। तत्र संशयः, किं प्राकृतमत्र यूपद्रव्यं बाध्यते, उत प्राप्यते? इति। किं प्राप्तम्?, एकार्थविकारे अस्मिन् औदुम्बरे,

एकार्थयासौ खदिरादिभिः, विकारय,तत्र प्राकृतस्य खदिरादेः अप्रवृत्तिः, यथा प्राकृतस्य द्रव्यदेवतस्य पूर्वस्मिन् अधिकरणे, तथा अस्मिन् खादिरस्य यूपद्रव्यस्य अप्रवृत्तिः। प्रवृत्तौ हि तस्य विषमशिष्टो विकल्पः स्यात् चोदकप्रामण्य प्रत्यक्षश्रुतस्य च, न चैष न्याय्यः। तस्मात् अप्रवृत्तिः।

यावच्छ्रुतीति चेत् ॥ ६२ ॥ (पू०)

…ति चेत् पश्यसि, विकल्पः सदोष इति। समुच्चयो भवतु, उभयस्मिन् सह नियुज्यतां पशुः, तदा चोदकानुग्रहो भविष्यति।

न प्रकृतावशब्दत्वात् ॥ ६३ ॥ (उ०)

न एतदेव, केवले हि औदुम्बरे नियोजनं श्रूयते, केवले खादिरे प्रकृतौ, खादिरे बध्नाति इति। उभयस्मिंश्च बन्धनद्रव्ये न प्राकृतं वाक्यं, न च प्रत्यक्षश्रुतं, तेन समुच्चयस्य प्रमाणमेव नास्ति, अतः प्राकृतं यूपद्रव्यं निवर्त्तते इति॥ (१०।७।१८ अ०)॥

ब्रह्मवर्चसकामस्यैर्व्रीहिभिरेव यागाधिकरणम्।

विकृतौ त्वनियमः स्यात् पृषदाज्यवत् ग्रहणस्य गुणार्थत्वात् उभयोश्च प्रदिष्टत्वात् गुणशास्त्रं यदेति स्यात् ॥ ६४ ॥ (पू०)

सौमारौद्रं घृते चरुं निर्वपेत् शुक्लानां व्रीहीणां ब्रह्मवर्चसकामः, सौमारौद्रं चरुं निर्वपेत् कृष्णानां व्रीहीणाम् अभिचरन्, नैर्ऋतं चरुं निर्वपेत् कृष्णानां व्रीहीणां, सौम्यं चरुं निर्वपेत् शुक्लानां व्रीहीणाम् इति। तत्र संशयः, किं व्रीहिभिर्यवैर्वा यष्टव्यम्, उत व्रीहिभिरेव ?। किं प्राप्तम् ?, विकृतौ तु विरोधिनामन्यतमस्मिन् ग्रहणे अपि अनियमः स्यात्, व्रीहिभिर्यवैर्वा इति। कुतः ?। ग्रहणस्य गुणार्थत्वात्, तस्य हि व्रीहिग्रहणं गुणार्थं, न यागसम्बन्धार्थं, शुक्ला व्रीहयो भवन्ति, यागस्तु उभाभ्यामपीति। यथा पृषदाज्येनानुयाजान् यजति इति आज्यं पृषत्तासम्बन्धार्थं भवति, एवमिहापि व्रीहयः शुक्लगुणसम्बन्धार्थाः, न यागसम्बन्धेन अन्यपरिसङ्ख्यानार्थाः। तथा यद्यपि चतुरवत्ती यजमानः पञ्चावत्तैव वपा कार्या इत्येतत् श्रवणमुपपद्यते, यदि एवंजातीयकेन प्राकृतं न, निवर्त्येत, ततः पञ्चावत्तेन चतुरवत्तेऽनिवर्त्तिते यद्यपि चतुरवत्ती इति दर्शनं युक्तं भवति। न चानर्थको गुणोपदेशो भवति, उभयोः प्रदिष्टत्वात् उभये व्रीहियवाः चोदकेन प्राप्ताः विकल्पन्ते। यदा व्रीहयः, तदा गुणश्रुतम्। अव्रीहिपक्षे असम्भवादर्थात् निवर्त्तेत। तस्माद्विकल्पः इति।

· ऐकार्थ्याद्वा नियम्येत श्रुतितो विशिष्टत्वात् ॥ ६५ ॥ (सि०)

एकार्था हि व्रीहियवाः, तत्र व्रीहीणां श्रुतत्वात् यथा

नैव प्राप्नुवन्ति । ननूक्तं गुणसम्बन्धार्था हि व्रीहयः इति । नैतदेवं, यदि गुणसम्बन्धार्था भवेयुस्ततो न नियमः स्यात्, न तु गुणसम्बन्धार्थाः, विकारसम्बन्धे हि षष्ठी भवेत् व्यतिरिक्ते प्रातिपदिकार्थे, तेन विकारविशेषणं श्रुत्या भवति, गुणविशेषणं वाक्येन, श्रुतिश्च वाक्याद्बलीयसीति, तस्मात् श्रुत्या व्रीहयो यागेन सम्बध्यमानाः समानार्थान् यवान्निवर्त्तयेयुः ।

विरोधित्वाच्च लोकवत् ॥ ६६ ॥ (यु०)

विरोधिनश्चैते । कथम्? । ये हि एकस्मिन् कार्य्ये विकल्पेन साधकाः श्रूयन्ते, ते परस्परेण विरोधिनो भवन्ति, विरोधिनाञ्च न सह प्रवृत्तिः, लोकवत्, यथा, मत्स्यान् न पयसा समश्नीयात् इति यद्यपि सगुणा मत्स्या भवन्ति तथापि पयसा सह न समश्नन्ते । तस्मात् सगुणा अपि व्रीहयो यवान्निवर्त्तयन्त्येव ।

क्रतोश्च तद्गुणत्वात् ॥ ६७ ॥ (आ० नि०)

यदि व्रीहीणां विकारेण सम्बन्धः, कथम् एषां गुणेनापि सम्बन्धो भविष्यति? इति । उच्यते, नैषां गुणेन सम्बन्धः श्रुत्या वाक्येन वा, नापि गुणस्य व्रीहिभिः, कथं तर्हि? क्रतोः तद्गुणत्वात्, क्रतुरयं शुक्लगुणः श्रूयते कृष्णगुणश्च, तच्चैकवाक्यत्वात् एकस्मिन् क्रतावर्थेन द्रव्यगुणौ सम्बध्येते, तेनार्थभेदोऽपि परिहृता भवति ।

विरोधिनाञ्च तत्श्रुतावशब्दत्वात् विकल्पः स्यात् ॥ ६८ ॥ (२यु०)

विरोधिनाश्च अन्यतमस्मिन् प्रत्यक्षे श्रूयमाणे अन्यस्मिंश्च चोदकप्राप्ते अप्रत्यक्षत्वात् प्रत्यक्षे विरोधिनि सति चोदकस्य अन्यार्थो विकल्पः स्यात्। तस्मादपि नियमः।

पृषदाज्ये समुच्चयात् ग्रहणस्य गुणार्थत्वम्॥ ॥ ६९ ॥ (आ० नि०)

पृषदाज्ये तु युक्तं, न हि तत्र केनचिद्विरोध आज्यस्य, तेन न प्राचिकमाज्यं, ततस्तत्र दध्ना आज्यसमुच्चयः। यतः पृषत्तासञ्जननार्थं दधि, तेन न प्राचिकं दधि आज्येन वं समुच्चय इति।

यद्यपि चतुरवत्तीति तु नियमे नोपपद्यते॥ ॥ ७० ॥ (आ०)

अथ यदुक्तं, यद्येवंजातीयकेषु नियमो भवेत्, यद्यपि चतुरवत्ती इति चतुरवत्तदर्शनं नोपपद्यते इति, तत्परिहर्त्तव्यमिति।

क्रत्वन्तरे वा तन्न्यायत्वात् कर्मभेदात्॥ ७१ ॥ (आ० नि०)

क्रत्वन्तरे एव वा, दर्शपूर्णमासयोश्चतुरवत्तदर्शनं भविष्यति। यद्यपि दर्शपूर्णमासयोश्चतुरवत्ती यजमानः, तथापि पञ्चावत्तैव वपा भवति इति, अन्यस्मिन् कर्मणि चतुरवत्तम्, अन्यस्मिन् पञ्चावत्तं, यद्यप्येवंजातीयकेषु नियमस्तथापि चतुरवत्तदर्शनमुपपद्यत इति। (१०।७।१८ अ०)।

पश्चावत्तैव वपा कार्य्येत्यनेनाङ्गेष्वपि पश्चावत्तविधानाधिकरणम् ।

यथाश्रुतीति चेत् ॥ ७२ ॥ (पू०)

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः, यो दीक्षितो यत् अग्नीषोमीयं पशुमालभते इति । तत्रेदमाम्नायते, यद्यपि चतुरवत्ती यजमानः पञ्चावत्तैव वपा कार्य्या इति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः, किं वपायां श्रूयमाणं पञ्चावत्तम् अङ्गापूर्वे चतुरवत्तं निवर्त्तयति, उत न ? इति । किं प्राप्तम् ? इति चेत् संशयः, न इति । कुतः ? । यस्मिन् श्रूयते पञ्चावत्त, तत्रैव चतुरवत्तं निवर्त्तयति, नान्यत्र । यथा क्रत्वन्तरे न निवर्त्तयति, एवमङ्गापूर्वेष्वपि पञ्चावत्तश्रुतिर्न निवर्त्तयितुमर्हति ।

न चोदनैकत्वात् ॥ ७३ ॥ (सि०)

नैतदेवम्, एका ह्येषा चोदना यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते इति । तत्र प्रकरणे पञ्चावत्तं श्रुतम्, अतः प्रकरणादङ्गापूर्वे भविष्यति । आह, ननु वाक्याद्वपाया भवितुमर्हति इति । न इत्युच्यते, वपा हि द्रव्यं, न तत्सम्बन्धे प्रयोजनमस्तीति । उच्यते, पञ्चावत्ततां वपाद्योगवचनं उपसंहरिष्यति, तथा न दोषो भविष्यति इति । अत्रोच्यते, एवं सत्यपि अङ्गापूर्वे पञ्चावत्तं सिध्येत् । कथम् ? । एका हि सा चोदना, अङ्गयागो वपायागश्च, तेन चेत् पञ्चावत्तं सम्बध्यते, तदा अङ्गेष्वपि भवितुमर्हति । ननु च वपासम्बन्धात् वपैव पञ्चावत्ता न अङ्गानीति ।

उच्यते, नैतदेव वचनं, वपैव पश्वावत्तेति, कथन्तर्हि पश्वावत्तैव वपेति, यत एवकारकरणं ततोऽन्यत्रावधारणं, न चाविशेषेण या पश्वावत्तप्राप्तिः, सा शक्या वपामात्रस्येन निवर्त्तयितुं, निवर्त्तकस्य शब्दस्याभावात्। तस्मादङ्गेषु न चतुरवत्तम्।

अपि च, एवञ्जातीयकेषु चाङ्गेषु पश्वावत्ते जाते ततोऽपरा चोदना तानि द्विर्द्विरवद्यति इति, वपाग्रहणं तत्र हविर्लक्षणार्थं, प्राथम्यात् अत्रभवत्प्राप्त श्रूयते, विधित्सिते हि तस्मिन् वाक्यभेदप्रसङ्गः। तस्मादङ्गेष्वपि पश्वावत्तमेवेति।

इति श्रीभट्टशबरस्वामिविरचिते मीमांसाभाष्ये दशमस्याध्यायस्य सप्तमः पादः॥

मीमांसा दर्शने

दशमे अध्याये अष्टमः पादः।

प्रतिषेधस्य विधानर्थानियमस्य पर्युदासताधिकरणम्।

प्रतिषेधः प्रदेशेऽनारभ्य विधाने च प्राप्तप्रतिषिद्धत्वात् विकल्पः स्यात्॥ १॥ (पू०)

प्रतिषेधः श्रूयते चोदकेन प्रदिष्टे धर्मे, क्वचिदनारभ्य वादेन प्राप्ते। चोदकेन प्रदिष्टे महापितृयज्ञे न होतारं

वृणीते नार्षेयम् इति । तथा, अनारभ्य-वादेन प्राप्ते, आश्रावयेति चतुरक्षरम् अस्तु, श्रौषडिति चतुरक्षरं, यजेति द्व्यक्षरं, ये यजामहे इति पञ्चाक्षरम् । द्व्यक्षरो वषट्कारः, एष वै प्रजापतिः सप्तदशो यज्ञेषु अन्वायत्त इति । तत्र नानुयाजेषु ये यजामहं करोति इति । तत्रायमर्थः साशयिकः, किं प्रदेशानारभ्य वादयोः प्रतिषेधः स च विकल्पः, उत, पर्युदासः ? इति । किं प्राप्तम् ? विकल्पः इति, प्राप्तिप्रतिषेधयोः प्रमाणवत्त्वात्, उभौ हि प्राप्तिप्रतिषेधौ प्रमाणवन्तौ प्राप्तिस्तावत् प्रमाणवती, सद्यापित्वयज्ञेन यजेत प्रकृतिवत् इति । तथा, एष वै प्रजापतिः सप्तदशो यज्ञेष्वन्वायत्त इति भवति वाक्यं प्राप्तेः, प्रतिषेधमनपेक्ष्य माणं प्रमाणभूतम् । तथा, प्रतिषेधः प्रमाणवान्, न होतारं वृणीते नार्षेयं, सत्यारेवैनानुत्सृजति इति । तथा, नानुयाजेषु ये यजामहं करोति इति । सर्वेषु यजिषु ये यजामहक्रिया प्राप्ता, न करोत्यनुयाजेषु इति प्रतिषिध्यते । ये यजामहः कर्त्तव्य इतिवचनात् स ये यजामहकः प्रयोगः फलवानिति गम्यते, न कर्त्तव्यो ये यजामहे इति वचनात् अ ये यजामहकः प्रयोगः फलवानिति गम्यते । उभयोः प्रामाण्यादुभयथापि फलमिति गम्यते, तस्माद् विकल्पः । एवं होतार्षेयवरणेऽपि । तस्मात् प्राप्तप्रतिषिद्धत्वात् विकल्पः स्यात् ।

अर्थप्राप्तवदिति चेत् ॥ २ ॥ (आ०)

इति चेत् अवगम्यते, विकल्पः स्यादिति, तत्र अर्थ-

प्रसज्येत् स्यात्, तद्यथा लोके, अर्थप्राप्ते यत्र प्रतिषेधो भवति, न विषं भक्षयितव्यं, न सर्पाय अङ्गुलिर्देया, न कण्टकः पादेनाधिष्ठेयः इति, अक्रियैव तस्यार्थस्य भवति, न विकल्पः, तेन मन्यामहे, विधिप्रतिषेधयोः प्रतिषेधो बलीयानिति, प्राप्ते हि विधौ प्रतिषेधो भवति, येन च नाम प्राप्ते यदुच्यते, तत् तस्य बाधकं भवति। तस्माद् क्रियैव अनुयाजेषु ये यजामहस्य, महापितृयज्ञे च होतृ-वर्षट्करणस्येति।

न, तुल्यहेतुत्वादुभयं शब्दलक्षणम्॥ ३॥

(आ॰ नि॰)

नैतदेवं, तुल्यो हि हेतुरिह प्राप्तेः प्रतिषेधस्य च, उभयं शब्दलक्षणं, प्राप्तिरपि प्रतिषेधोऽपि, प्राप्तिरपि प्रतिषेधे प्राप्ते, प्रतिषेधोऽपि प्राप्तौ प्राप्तायाम्। लोके पुनरुभयम् अर्थलक्षणं प्रत्यक्षतो गम्यमानं गुणदोषकरं, तत्र विधिप्रतिषेधयोर्यतरो गुणवान् सोऽनुष्ठीयते। न तु शब्दलक्षणे गुणदोषौ शक्येते अवगन्तुम्। तस्मात् यद्यत् वाक्येन प्राप्तं, तत्तदुभयमवधार्यते, उभौ च प्राप्तिप्रतिषेधौ प्राप्नुतः। तस्मात् विकल्पस्तत्र तत्रेति।

अपि तु वाक्यशेषः स्यादन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य विधीनामेकदेशः स्यात्॥ ४॥ (सि॰)

अपि तु इति पक्षव्यावृत्तिः। वाक्यशेषः प्रतिषेधः

प्रदेशानारभ्यवादयोः। नैवम् अभिसम्बन्धः, अनुयाजेषु ये यजामहो न कर्त्तव्यः इति, कथन्तर्हि, नानुयाजेषु इति, नञ्शब्दोऽनुयाजशब्देन सम्बध्यते, न करोतिना। किमतः, यद्येवम्?। नानुयाजेष्वित्येतावत् अपरिपूर्णं वाक्यं तस्माकाङ्क्षं पूर्ववाक्यैकदेशेन सम्भंत्स्यते, यदेतत् ये यजामहं करोतीत्युक्तं, तत् न अनुयाजेषु, यावदुक्तं स्यात्, अनुयाजवर्जितेषु यजतिषु ये यजामहं करोति इति। तस्माद् विधिरेव पर्य्युदस्तानुयाजकः, नास्ति प्रतिषेध इति न विकल्पो भविष्यति। महापितृयज्ञेऽपि प्रकृतिवत् इति-वचनात् होतार्षेयवरणमिह कर्त्तव्यं प्राप्तम। तदुच्यते, प्रकृतिवत् कर्त्तव्यं, वरणं वर्ज्जयित्वे ति, नञ्शब्दोऽत्र वृणीतेरर्थेन सम्बध्यते, प्रत्ययार्थस्तु अनुवादः, यदत्र प्रकृतिवत् कर्त्तव्यं तद्वरणं वर्जयित्वे ति।

किमर्थं पुनरनुयाजैर्व्वधात्वर्थेन च नञ्शब्दः सम्बध्यते? इति। उच्यते, अन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य, अन्याय्यो हि विकल्पः। कथम्?। इह यजतिषु ये यजामहं करोति इत्युच्यते, यद्येवम् अवगम्यते, न शक्यः स विना ये यजामहेन यजतिरभिनिर्व्वर्त्तयितुं, तत्र प्रतिषेधवचनमनर्थकं, प्रतिषेधेऽपि विद्यते विधिवचनमनर्थकम्। तस्मादन्याय्यो विकल्पः। ननु अन्यतरस्य विधेरानर्थक्यप्रसङ्गाद्विकल्प आश्रयणीयो भवति। उच्यते, यत्रान्यतरत् आनर्थक्यमापद्यते, कल्प्यतापि तत्र विकल्पः, यत्र न केनचिदपि प्रकारेणार्थवत्ता सम्भवति। इह तु अनुयाजसम्बन्धपर्य्युदासेनार्थवत्ता, तस्मान्न विकल्पः।

आह, ननु अनुयाजसम्बन्धे नञ्शब्दस्य समासः प्राप्नोति, नित्यो हि अस्य नञ्शब्दस्य सुबन्तसम्बन्धेन समास इति वार्त्तिककारो भगवान् कात्यायनो मन्यते स्म, वाव चनानर्थक्यञ्च स्वभावसिद्धत्वात् इति। नेति भगवान् पाणिनिः, स हि विभाषा (२।१।११ सू०) इति प्रकृत्य ईदृशं समासमुक्तवान्, सहादित्वाच्च पाणिनेर्वचनं प्रमाणम्, असहादित्वान्न कात्यायनस्य। असहादी हि विद्यमानमपि अनुपलभ्य ब्रूयात्। तस्मात् पर्य्युदास इति॥ (१०।८।१ अ०)॥

न तौ पशौ करोतीत्यादिनिषेधस्यार्थवादताधिकरणम्।

अपूर्वे चार्थवादः स्यात्॥ ५॥

स्तो दर्शपूर्णमासौ, तत्राज्यभागौ प्रकृत्य समामनन्ति, न तौ पशौ करोति न सोमे इति। तत्रायमर्थः सांशयिकः, किं पर्य्युदासः, उत, प्रतिषेधः, अथ वा अर्थवादः? इति। किं प्राप्तम्? यथा पूर्वत्र पर्य्युदासस्तथा तावत् पर्य्युदासो नावकल्पते। कथम्?। दर्शपूर्णमासयोरेतत् श्रूयते, तत्र कः प्रसङ्गो यत् सोमे स्यात्, यदि सोमः पर्य्युदस्येत, सम्बन्ध एव न स्यात्, सोमवर्जितयोर्दर्शपूर्णमासयोः इति, तस्माच्चोदकप्राप्तयोः सोमे प्रतिषेधः। ननु अपूर्वः सोमः, नैव तत्र चोदकेनाज्यभागौ प्राप्नुतः। उच्यते, लक्षणार्थः सोमशब्दो भविष्यति, सौमिकेषु दीक्षणीयादिषु पशुबन्धे मा भूत् च न कर्त्तव्यौ इति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, अपूर्वे चार्थवादः स्यात् इति, अपूर्वे सोमे नैव आज्यभागौ प्राप्नुतस्तस्मान्न प्रतिषेधः। अथ दीक्षणीयादीन् सोमशब्दो लक्षयति। तत्रायमेव दोषो भवति यल्लक्षणा। अपि च प्राप्तप्रतिषिद्धत्वाद्दीक्षणीयादिषु विकल्पः प्राप्नोति, विकल्पश्चान्याय्य इत्युक्तं, तस्मादसम्भवति अस्मिन् विकल्पो भविष्यति, सम्भवति चायं, तौ न पशौ करोति इत्यस्यार्थवादत्वेन। कः पुनरत्र?। प्रशंसार्थः, सोमे आज्यभागौ न क्रियेते पशावपीति, तद्यथा आदित्यो यूप इति अञ्जने कृते तेजःसामान्यादुच्यते, एवमिहापि पशौ आज्यभागौ कथं न क्रियेयाताम्? इति तदर्था प्रशंसा इति॥ (१०।८।२ अ०)॥

नातिरात्रे गृह्णाति षोडशिनमित्यादिनिषेधस्य विकल्परूपताधिकरणम्॥

शिष्ट्वा तु प्रतिषेधः स्यात्॥ ६॥

आह, प्रथमेऽधिकरणे नशब्दः पर्युदासार्थः, द्वितीये तु अर्थवादार्थः। अथ किंलक्षणकः प्रतिषेधः? इति, लक्षणमुच्यते, शिष्ट्वा तु प्रतिषेधः स्यात्, यथा नातिरात्रे गृह्णाति षोडशिनम् इति, न तत्र शक्यं वक्तुं पर्युदास इति, सम्बन्ध एव हि न स्यात्, अतिरात्रवर्जितातिरात्रे गृह्णाति षोडशिनमिति। नापि कस्यचिदर्थवादत्वेन सम्भवति, तस्मात् न गृह्णातीत्यत्र सम्बन्धः।

ननु परस्परं विरुद्धौ विधिप्रतिषेधौ न सम्भवतः। उच्यते, वचनप्रामाण्यात् प्रतिषेधो विधिं बाधित्वा भविष्यति, विधिरपि प्रतिषेधं, न चान्या गतिरस्तीति पक्षे मिथ्याप्रत्ययः कल्पयिष्यते, तदा विधिर्यदा न प्रतिषेधः, तदा प्रतिषेधो यदा न विधिरिति। ननु सर्वदा विधिः प्रतिषेधश्च प्राप्नोति। उच्यते, उक्तमेतत् वचनप्रामाण्यात् विरोधाच्च मिथ्याप्रत्ययः प्रयोगवचन एकं कल्पं गृहीत्वा न द्वितीयमपि गृह्णातीति, तस्मादन्यतरेण कल्पेन सिध्यतीति। ननु कल्पान्तराभावे वैगुण्यम्। अत्रोच्यते, सत्यं वैगुण्यं, वैगुण्येऽपि तत्सिद्धिरेव वाक्यात् प्रमाणादवगम्यते। तस्माददोषः। यत्र पुनरन्या वचनव्यक्तिरस्ति वाक्यस्य, तत्र न विकल्पो भवति, यथा नानुयाजेषु ये यजामहं करोति इति। (१०।८।३ अ०)।

अनाहुतिर्वै जर्तिलाश्चेत्यादिनिषेधस्यार्थवादताधिकरणम्॥

न चेदन्यं प्रकल्पयेत् प्रक्लृप्तावर्थवादः स्यादानर्थक्यात् परसामर्थ्याच्च ॥ ७ ॥

इदं समाम्नायते अग्निहोत्रे, जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयात् गवेधुकयवाग्वा वा जुहुयात् न ग्राम्यान् पशून् हिनस्ति न आरण्यान् इति। अथो खल्वाहुरनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च, गवेधुकाश्च पयसा अग्निहोत्रं जुहुयात् इति।

अत्र सन्देहः, किं जर्त्तिलयवाग्वा गवेधुकयवाग्वा वा जुहोति इति विधिः, अनाहुतिर्वै जर्त्तिलाश्च गवेधुकाश्च इति प्रतिषेधः। अथ वा उभौ एतौ अर्थवादौ, पयसा अग्निहोत्रं जुहोति इति विधिः ? इति। किं प्राप्तम् ?, जर्त्तिलयवाग्वेति विधिः, विधिशब्दस्य प्रत्यक्षत्वात्, अनाहुतिरित्यपि प्रतिषेधः प्रत्यक्षः। पयसा अग्निहोत्रं जुहोतीति अपरो विधिः, प्रत्यक्षत्वादेव। एवं सति विकल्पः, जर्त्तिलयवाग्वा गवेधुकयवाग्वा वा होतव्यं, न वा ताभ्यां, पयसा होतव्यम् इति। न चात्र पर्युदासोऽवकल्पते, न हि नञ्शब्दस्य जर्त्तिलयवाग्वा गवेधुकयवाग्वा वा सामर्थ्यमस्ति, आहुतिशब्देन सह समस्तत्वात्, कल्प्यमाने वा सामर्थ्ये सम्बन्ध एव न स्यात्, अजर्त्तिलयवाग्वा जर्त्तिलयवाग्वा जुहोति इति, अनर्थकश्च पर्युदासे विधिर्भवेत्, क्षतस्य पर्युदस्तत्वात्। क्षीरविधाने च पर्युदासानर्थक्यं जर्त्तिलगवेधुकानाम् अप्राप्तत्वात् तस्माद्विकल्प इति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, भवेदयं प्रतिषेधेन विकल्पः, न चेदन्यं विधिं प्रकल्पयेत्। पयसा अग्निहोत्रं जुहोति इत्यस्य विधेः प्रकृतौ गवेधुकहोमवचनमनाहुतिवचनमप्यर्थवादार्थं स्यात्, आनर्थक्यात्, अनर्थको हि भवति तदा प्रतिषेधः, यदा हि पयसा जुहोति। अर्थादेव तदा अनाहुतिर्जर्त्तिला गवेधुकाश्च भवन्ति। अथ कथम् असावनाहुतिः, या यत्रे हूयते ?। परसामर्थ्याच्च, परेण च पयसा अग्नि-

होमं जुहोति इत्यनेन विधिना सामर्थ्यं जर्त्तिलगवेधुक विधेः प्रतिषेधस्य च भवति, तस्मात् सर्वमेकं वाक्यम्। कथम्?। जर्त्तिलयवाग्वा जुहुयात् गवेधुकयवाग्वा वा इति साक्षात्तन्निन्दावचनेनैवैतत् सम्बध्यते, अनाहुतिर्वै जर्त्तिलाश्च गवेधूकाश्चेति या च तन्निन्दा, सा पयोविधि-प्रशंसार्था। कथम्?। जर्त्तिलगवेधुकाहुतिर्गुणवती, न तत्र ग्राम्याः पशवो हिंस्यन्ते, न आरण्याः। एवमपि गुणवती पयोहोमं प्रति अनाहुतिरेव, एवं पयोहोमो गुणवत्तर इति। जर्त्तिलयवाग्वा जुहुयात् इति न कर्त्त-व्यार्थं कीर्त्त्यते, किन्तर्हि प्रतिषेद्धुं, कर्त्तव्योपदेशे हि कल्पनीयं किञ्चित्, प्रतिषेधसम्बन्धे प्रत्यक्षनिन्दया इतर-स्तुतिः, आनन्तर्य्यानुग्रहश्च, यथा, विषं भक्षयितव्यं न कदाचित् इति विषभक्षणस्य कर्त्तव्यता प्रतिषेधसम्बन्धार्थं कीर्त्त्यते, नानुष्ठानाय। एवमिहापि द्रष्टव्यमिति ॥ (१०। ८। ४ अ०) ॥

त्रैयम्बकादावभिघारणानभिघारणयोर्नानाप्रयवादतताधिकरणम् ॥

पूर्वेण तुल्यकालत्वात् ॥ ८ ॥

चातुर्मास्येषु त्रैयम्बकानधिकृत्य समामनन्ति, अभि-घार्य्या नाभिघार्य्या इति मीमांसन्ते, यदभिघारयेत् रुद्रा यास्ये पशूनभिदध्यात्, यन्नाभिघारयेन्न रुद्रायास्ये पशून-भिदध्यात्। अथो खल्वाहुरभिघार्य्या एव, न हि हविर नभिघृतमस्ति इति। तथा, होतव्यमग्निहोत्रं न होत

व्यमिति मीमांसन्ते ब्रह्मवादिन, यदि जहुयात् यथा पूर्वमाहुतीर्जुहुयात्, यत्र जुहुयादग्नि परापतेत, तूष्णीमेव होतव्य, यथापूर्वमाहुतीर्जुहोति, नाग्निं परापतति इति। अत्रायमर्थः सांशयिकः, किमभिघारयितव्या स्रवे य स्रक्ताः उत नाभिघारयितव्या ? इति, होतव्यम् अग्निहोत्रम्। न होतव्यं वा ? विधिप्रतिषेधावेतौ इह, नार्थवादार्थम् एतयोः सङ्कीर्त्तनम् ? इति। किन्तावत् प्राप्तम् ?। विधिप्रतिषेधाविति ब्रूमः, तद्रूपत्वात्, विधिप्रतिषेधयोर्हि प्रत्यक्षं रूपमुपलभ्यते। श्रुत्या चानुष्ठानार्थता प्रतिषेधार्थता च अवगम्यते, वाक्यादर्थवादार्थता, श्रुतिश्च वाक्याद्बलीयसी। न च, पर्य्युदासोऽवकल्पते। तस्मात्, अग्निहोत्रं होतव्य न होतव्य वा, यदा होतव्य, तदा तूष्णीं व्यस्रक्ता अभिघारयितव्या, न वाभिघारयितव्याः। यदा पुनरभिघारयितव्याः, तदा अभिघारयितव्यवचनमर्थवादार्थं, प्रतिषेधसङ्कीर्त्तनादभावाशङ्कायां पुनरुच्यते इति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, पूर्वाधिकरणोदाहरणैस्तुल्यकालानि इमानि उदाहरणानि। का तुल्यकालता ?। पूर्वं विधिप्रतिषेधावभिधाय उत्तरेण तयोरभिसम्बन्धः क्रियते इति, तदेतत् पूर्वाधिकरणेनैव तुल्य, यौ विधिप्रतिषेधौ श्रूयेते, न तौ अनुष्ठातुं वर्जयितुं वा। किन्तर्हि मीमांसितुं, एवं चाह, अभिघार्य्या नाभिघार्य्या. इति मीमांसन्ते, तथा होतव्यमग्निहोत्रं न होतव्यमिति मीमांसन्ते ब्रह्मवादिन इति। मीमांसा च इतरविधिप्रशंसार्था, तथा

प्रत्यक्षः शब्दार्थेन सम्बन्धः, न किञ्चित् कल्पनीयम। विधिप्रतिषेधयोर्हि किञ्चित् कल्पनीयं स्यात्, यदभिघारयेत्, रुद्रायास्ये पशूनभिदध्यादिति। इदमभिघारणं गुणवत्तरं, यत् ईदृशोऽपि दोषो नाद्रियत इति, तथा यत् जुहुयात् यथापूर्वमाहुतीर्जुहुयात्, यत्र जुहुयादग्निः परापतेदिति तीय तूष्णीं होमः प्रशस्तः, यदस्मिन् क्रियमाणे उभावपि दोषौ परिहृतौ भवत इति॥ (१०। ८। ५ अ०)॥

आधाने उपवादस्य विकल्पताधिकरणम्॥

उपवादश्च तद्वत्॥ ९॥ (सि०)

अस्त्याधानं, तत्रेदमामनन्ति, य एवं विद्वान् वारवन्तीयं गायति, य एवं विद्वान् यज्ञायज्ञीयं गायति, य एवं विद्वान् वामदेव्यं गायति इति। तत्रेदमाम्नायते, उपवीता वा एतस्याग्नयो भवन्ति यस्याग्न्याधेये ब्रह्मा सामानि गायति इति। तत्रायमर्थः सांशयिकः, किमयमुपवादः प्रतिषेधार्थः, उत पर्युदासार्थः, उत, अर्थवादार्थः? इति। किं प्राप्तम्?, न पर्युदासः, ब्रह्मणः अप्राप्तत्वात्। अमतो वचनमर्थवादार्थं भवति, यथा प्रजापतिर्वा एक आसीत् स आत्मनो वपामुदखिदत् इति।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, न ब्रह्मण उपवादः कस्यचिदर्थवादः सम्भवति। न च, वाक्यान्तरस्थेनार्थवादेन किञ्चिदपि प्रयोजनमस्ति। तस्मात् उपवादस्तद्वत् स्यात्। किञ्च

तत्? । यथा अतिरात्रे गृह्णाति षोडशिनम् इति, विधाय प्रतिषेधार्थं स्यात् । कथम्? । ब्रह्मणो गान नैव प्राप्तमिति ब्रह्मगानप्रतिषेधार्थं वचनं नावकल्पते, तस्मात् ब्रह्मग्रहणमविवक्षितं, सामगानप्रतिषेध एवैष स्यात् । ब्रह्मशब्दः प्रमादपाठ इति चेत् । न एतदेवम् । ब्राह्मणवाचित्वादुद्गातभिधानं भविष्यति ।

प्रतिषेधादकर्मेति चेत् ॥ १० ॥ (आ०)

इति चेत् दृश्यते, सामगानस्यैव निन्देति, अकर्म सामगानस्य, न हि निन्दित कर्त्तव्यं भवतीति ।

न शब्दपूर्वत्वात् ॥ ११ ॥ (आ० नि०)

नैतदेवं, यथैव हि निन्दया न कर्त्तव्यमिति गम्यते, एवमुपादेयतया कर्त्तव्यमिति गम्यते । न चान्यत् कर्त्तव्यमिति कश्चित् विधिः प्रकल्पते, यस्य प्रशंसार्थं निन्देत । तस्मादनुष्ठातुं विधिः, वर्जयितुमपवादः इति । (१० । ८ । ६ अ०) ।

दीक्षितो न ददातीत्यादिनिषेधस्य पयुदासताधिकरणम् ।

दीक्षितस्य दानहोमपाकप्रतिषेधोऽविशेषात् सर्वदानहोमपाकप्रतिषेधः स्यात् ॥ १२ ॥

(१ म पू०)

ज्योतिष्टोमे श्रूयते, दीक्षितो न ददाति न जुहोति

न पचति इति। अनेयोऽर्थ सांशयिक, किं सर्वदान होमपाकाना प्रतिषेध, उत अक्रतुयुक्तानाम्। अथ वा क्रतुयुक्तानामपि चोदकप्राप्ताना प्रतिषेध। अथ वा पर्य्युदास ? इति। किं प्राप्तम् ?, सर्वदानहोमपाकाना प्रतिषेध। कुत ?। अविशेषात् नास्ति विशेषवचन शब्द। तस्मात सर्वेषा प्रतिषेध इति।

अक्रतुयुक्ताना वा धर्म स्यात् क्रतौ प्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥ १३ ॥ (२ य पू०)

वाशब्द पक्ष व्यावर्त्तयति, न सर्वेषा प्रतिषेध। केषा तर्हि ?, अक्रतुयुक्ताना धर्म्म स्यात। कुत ?। क्रतौ प्रत्यक्षशिष्टत्वात्, प्रत्यक्ष हि श्रुतौ दानादीना शासनमस्ति, तस्मात् प्रत्यक्ष वर्जयित्वा प्रतिषेध स्यात्।

तस्य वाप्यानुमानिकमविशेषात् ॥ १४ ॥ (३ य पू०)

अपि वा तस्य क्रतार्यत् आनुमानिक चोदकप्राप्त, तत् प्रतिषिध्यते, आनुमानिक हि तत् न प्रत्यक्षम्। प्रत्यक्षच्युतय प्रतिषेध।

अपि तु वाक्यशेषत्वादितरपर्य्युदास स्यात् प्रतिषेधे विकल्प स्यात् ॥ १५ ॥ (सि०)

तुशब्दोऽवधारणायाम्। वाक्यशेष स्यात् प्रतिषेध, उक्तानाम् अविशेषेण दानादीना ज्योतिष्टोमिके पर्य्युदा

येन प्रतिषेधो वाक्यशेषः स्यात्, यदहरहर्दद्यात् इत्यस्य शेषो न दीक्षितः इति । एवं होमपाकवाक्ययोरपि । अमति पर्य्युदासे प्रतिषेधे विकल्पः स्यात्, स चान्याय्य इत्युक्तम । तस्मात् पर्य्युदास इति । (१० । ८ । ७ अ०) ।

वर्त्म होमादिभिराहवनीयस्य बाधाधिकरणम् ।

अविशेषेण यत् शास्त्रमन्याय्यत्वात् विकल्पस्य तत् सन्दिग्धमाराद्विशेषशिष्टं स्यात् ॥ १६ ॥

इदं समामनन्ति ज्योतिष्टोमे, वर्त्मनि जुहोति इति । राजसूये, वल्मीकवपामुपस्तीर्य्य जुहुयात् इति । इदमपि श्रूयते, यत् आहवनीये जुहोति तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतो भवति इति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः, किं ज्योतिष्टोमे वर्त्मनि होतव्यं, राजसूये वल्मीकवपायाम, उत, विकल्पः एतयोः आहवनीयेन ? इति । किं प्राप्तम् ? होमार्थत्वात् तावद्वर्त्मवल्मीकवपयोः, समुच्चयो न प्राप्तः, अन्यतरेण होमनिर्वृत्तेः कृतत्वात्, होमार्थता चैतयोः प्रतिज्ञायेत । कुतः ? । भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्यार्थं भवति, न च, बाधोऽत्यन्तमेव वर्त्मविषयः, आहवनीयहोमोऽपह्नुतो भवति, विकल्पे, पक्षे तावदनुगृह्यत इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, अविशेषेण यत् शास्त्रं तस्य आराद्विशेषशिष्टं स्यात्, यत् विशेषेण शिष्यते, तदस्य दूरं स्यात्, असम्बद्धमित्यर्थः । सन्दिग्धं हि तत् । कथमिव ? । यदि

सामान्यं विशेषलक्षणार्थं, ततो विशेषेऽपि प्राप्तम्। अथ न लक्षणार्थं, ततो न प्राप्तम्, एवं सन्दिग्धम्। अथ वा, सामान्यं विशेषेण विरुध्यत इति एवं सन्दिग्धम्। अथ वा, सामान्यं तस्मिंश्च विशेषे अन्यस्मिंश्चेति एव सन्दिग्धम्। तत् सामान्यविधाने विशेषविधौ न स्यात्। किं कारणम्?। अन्याय्यत्वात् विकल्पस्य। कथमन्याय्यो विकल्पः?। अत्रोच्यते, यदि वर्त्माद्यधिकरणता एषु होमेषु श्रूयते, स पक्षे न भवतीति विकल्पमाश्रयता प्रमाणापेता कल्पयितव्या। अथ वर्त्माद्यधिकरणता एषु न श्रूयते, ततः पक्षे सा भवतीति प्रमाणापेतैव। वर्त्मग्रहणञ्च श्रूयमाणमविवक्षितं स्यात्। अथोच्येत, अर्थात् पक्षे भाव', स चार्थो होमनिर्वृत्तिराहवनीयेनेति। तन्न, यदि होमनिर्वृत्तिमात्रं कर्त्तव्यं तत आहवनीयेनाप्यर्थात् सिध्येत। इह तु वर्त्माद्यधिकरणतापि विधीयते, सा आहवनीये उपादीयमाने नोपसंह्रियेत। अनुपसंहारे च प्रयोगवचनो बाध्येत।

अत्रोच्यते, यद्यपि वर्त्माद्यधिकरणतापि विधीयते, होमे गुणभूतत्वाद्धोमं समीचीनं करोति इति तस्यानुपसंहारोऽपि न दोष', अधिकरणान्तरेण समीचीनो भविष्यति इति तस्माद्विकल्प एव इति। नेत्युच्यते, वर्त्मादिहोमसम्बन्धोऽत्र विधीयते, स च प्रधानभूतः, न होम', तस्मिन् अनुपसंह्रियमाणे न यथाश्रुतं कृतं स्यात्।

अत्रोच्यते, सम्बन्धेऽपि विधीयमाने द्वय विधीयते, एकं साध्यम्, एकं साधनं, यत् साध्यं, तत् प्रधानं, स च

होमः। तस्मात् विकल्प, सम्बन्धेऽपि च श्रूयमाणेऽवर्ज्या पादातव्यो भवति होम', होमश्चेत् आहवनीय प्राप्नोत्येव इति। तन्न, आहवनीयस्यानङ्गत्वात्। कथम अनङ्गत्वम ?। विशेषेषु अप्राप्ते'। कथमप्राप्ति ?। वल्मीकाधिकरणतायां सत्याम् आहवनीयाधिकरणताया ज्ञान करण च प्रत्यसम्भवात्, यदि वल्मीकाधिकरणमिति ज्ञायते, न तत् आहवनीयाधिकरण शक्य ज्ञातु' कर्तु वा।

आह, यथा शक्यते तथा कर्त्तव्यम, इत्याख्यातार्थो भविष्यति, तस्माद्वल्मीकादि बाधित्वा आहवनीयो भविष्यति इति। उच्यते, स्यादेतदेव, यदि वल्मीकादिबाधामन्तरेण आहवनीयोपदेशो नावकल्पेत, द्वेधा हि शक्यते कर्तु, वल्मीकादि बाधित्वा परिहृत्य वा। अत्र बाधाया वर्ज्ज नि इति प्रत्ययोऽपह्नोतव्यो भवति, तस्मात् परिहार' श्रेयानिति। आह, परीहारेऽपि आहवनीयो भवति इति प्रत्ययोऽपह्नूयेत। अपह्नोष्यामहे, भवत्वाहवनीयप्रत्यय', अशक्योऽसौ कर्त्तुमित्यपि किं न भवति, अशक्य न करिष्यते। आह, योऽय सामान्यप्रत्यय उच्यते, स सर्वेषु विशेषेषु कार्य्यम आसञ्जति, एवं चेद्वल्मीकादिहोमेषु च अन्यत्र च तेनाहवनीयो विहित, तत्र, यो वल्मीकादिहोमे आहवनीय प्रत्यय स न शक्य परिहर्तुमतो वल्मीकादिहोम बाधित्वा अवतिष्ठेत इति। अत्रोच्यते, नैतदेवं, न हि सामान्य वाची शब्दो विशेषान् अभिवदति, यदि चाभिवदेत, यदा जाने गवि नावकल्पेत, पूर्वदर्शनाभावात्। सामान्ये च दृष्टपूर्वत्वादवकल्पते। तस्मान्न सामान्य विशेषान्

अभिवदति, तस्मात्र वर्मादिहोमे आहवनीयप्रत्ययः। अभिवदन वा न मुख्यया वृत्त्या अभिवदेत कथं तर्हि लक्षणया, लक्षणा च श्रुत्या बाध्येत। तस्माद् वर्मादि होमे श्रुत्या वर्मादिषु गार्हपत्यस्य आहवनीया विप्रात् कृत चेति।

आह, ननु विपरीतमप्येतत् स्यात् आहवनीये प्राप्ते वर्मादिप्रत्ययो न शक्य इति। भवेदेव, किन्तु विशेषे वर्मादिप्रत्ययः श्रौत, आहवनीयप्रत्ययो लक्षणया। तत्र श्रुतिप्रत्ययो बलीयान् इत्युक्तम। ननु सामान्ये ऽप्याहवनीयप्रत्यय श्रौत। उच्यते, वर्मादिप्रत्ययोऽपि सामान्ये श्रौत, होमे हि स विशिष्टे विधीयते, स सर्वहोमे एतादृशेष्यति। तस्माद्वर्मादिहोम वर्जयित्वा अन्येषु होमेषु आहवनीय करिष्यते इति॥ (१०१७ दध०)॥

वैमृधादिषु सामान्यप्रविधवाक्यश्रौतताधिकरणम्।

अप्रकरणे तु यच्छास्त्र विशेषे श्रूयमाणमविकृत माज्यभागवत् प्राकृतप्रतिषेधार्थम्॥ १९॥

(पू०)

अनारभ्य किञ्चिदाम्नातं, सप्तदश सामिधेनीरनु ब्रूयात् इति। तत्र प्रकृता विशेषविहितेन पाञ्चदश्येन बाधित सर्वविकृतीरनुप्राप्त कासुचित् विकृतिषु पुनः श्रूयते, वैमृधेऽध्वरकल्पायां पशौ चातुर्मास्येषु मित्रविन्दायां

वैधातव्यायाम् आग्रयणेष्टाम् इति। तासु विकृतिषु अस्य श्रवण किमर्थमिति विचार्यते, किं प्राप्तम्?, अप्रकरणे वाक्यस्थम् आम्नात विकृतिविशेषे पुनरविकृत श्रूयते, तत्, प्राकृतमङ्गजातं प्रतिषेद्धुं, वैमृधादिषु सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात् इति, नान्यत् प्राकृत कुर्य्यादिति। न चैवं विज्ञायते, वैमृधादिष्वेव साप्तदश्य, नान्यासु विकृतिष्विति, तासु तत् प्रत्यक्षेण वाक्येन श्रुतं न शक्यं बाधितुम्।

विकारे तु तदर्थं स्यात् ॥ १८ ॥ (यु०)

यदि तु सामिधेनीनां विकारः कश्चित् श्रूयेत, ततो विकारार्थमाम्नातमिति गम्यते, न तु विकारः श्रूयते। तस्मात् प्राकृतप्रतिषेधार्थमेवेति।

वाक्यशेषो वा क्रतुना ग्रहणात् स्यादनारभ्य-विधानस्य ॥ १९ ॥ (सि०)

वाशब्दः पक्ष व्यावर्त्तयति। वाक्यशेषोऽयं वैमृधादिषु अनारभ्य-विधानस्य, सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात् एतासु विकृतिष्विति, तेन अन्यासु विकृतिषु न स्यात्। ननु प्रत्यक्षश्रुतम् अन्यासु विकृतिषु तत् न शक्यं बाधितुम्। उच्यते, सत्यं प्रत्यक्षश्रुत सामिधेनीषु, न तु तत् क्रतुना गृह्यते। क्रतुसम्बन्धाभावात्, प्रयोगवचनोऽपि न गृह्णाति, सति वैमृधादिसम्बन्धके वाक्ये। यदेतत् साप्तदश्यम् अनारभ्योक्त, तत् वैमृधादीनामङ्गमिति प्रत्यक्षं वाक्यं,

तस्मादान्या विकृतयः तत् गृह्णन्ति । अकृतग्रहणे च सति मार्जिनीनां सामर्थ्यं निष्फलत्वान्न क्रियेत, तस्मादन्यस्य विधेः वेदधारादिषु वाक्यशेषः । आह, ननु वाक्यभेदो भवति, मार्जिन्यः समर्थं भवन्ति, ताश्च वेदधारादिषु इति । उच्यते, द्वे एते वाक्ये, पूर्वेण वाक्येन योऽर्थ उक्तः, तस्यैव विशेषः परेण वाक्येन विधीयते इति वाक्यशेष इत्युच्यते इति ॥ (१० । ७ । ८ अ०) ॥

पृथिव्यै स्वाहा इत्यादिविधिना अविहितस्वाहाकारेषु प्रदानेषु स्वाहाकार विधानाधिकरणम् ।

मन्त्रेष्ववाक्यशेषत्वं गुणोपदेशात्स्यात् ॥ २० ॥
(सि॰)

दर्विहोमं प्रकृत्य श्रूयते, पृथिव्यै स्वाहा अन्तरिक्षाय स्वाहा वायवे स्वाहा इति । अस्ति च अनारभ्य वचनं, वषट्कारेण वा स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयते इति । तत्र सन्देहः, किं तस्याय वाक्यशेषः, स्वाहाकारेण अन्नं प्रदीयते देवेभ्यः इत्येतस्मिन् दर्विहोमे पृथिव्यै स्वाहा अन्तरिक्षाय स्वाहा इति, उत नायं वाक्यशेषः, शेषेष्वपि प्रदानेषु स्वाहाकारो नाम्नातस्तेष्वपि स्वाहाकारः ? इति । किं प्राप्तम् ?, अनन्तरवृत्तेनाधिकरणेन वाक्यशेष इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः, मन्त्रेषु वाक्यशेषत्वं, न स्यात्, न हि विधायकाविधायकवाक्ययोः एकवाक्यत्वं भवति, विधा

यकं ब्राह्मणम्,अविधायको मन्त्रः। अपि च, अनन्तराधिकरणे न क्रतुसम्बन्धोऽस्ति इह तु सम्बन्धो गम्यते, वषट्कारेण स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयते इति, प्रदानं चात्र प्रधानकर्म्म। अपि च, गुर्व्वोपदेशो भवति, तस्मिन् दर्विहोमे पृथिव्यै स्वाहा इत्येवं समुच्चारणं भवति, न स्वाहा पृथिव्यै इति। तस्मादन्येष्वपि दर्विहोमेषु स्वाहाकारोऽस्तीति।

अनाम्नाते च दर्शनात् ॥ २१ ॥ (यु० १)

यत्रापि दर्विहोमे न आम्नायते स्वाहाकारः, तत्रापि क्वचिद्दृश्यते, एतेन द्यावापृथिवी आपृणेयामिति औदुम्बर्यां विशाखे जुहोति आन्तान् अवस्तावयति भूमिप्राप्ते स्वाहा करोति इति प्राप्तं स्वाहाकारं दर्शयति।

प्रतिषेधाच्च ॥ २२ ॥ (यु० २)

क्वचिच्च प्रतिषेधो भवति, न स्वाहेति वचनं करोति मन्त्रं च नाह इति। प्राप्तिपूर्व्वकः प्रतिषेधो भवतीति अवाक्यशेषता अध्यवसीयते ॥ (१०।७।१० अ०) ॥

अन्यतिग्राह्यस्य विकृतावुपदेशाधिकरणम्।

अन्यतिग्राह्यस्य विकृतावुपदेशादप्रवृत्तिः स्यात् ॥ २३ ॥ (पू०)

इदमाम्नायते, य एवंविद्वानग्निं चिनुते इति, तथा

नवष्टम्भनं वा एतद्यज्ञस्य यदतिग्राह्या इति । तत्र सन्देहः, किं अग्न्यतिग्राह्यं विकृतौ चोदकः प्रापयति, उत न ? इति । किं प्राप्तम्, अग्न्यतिग्राह्यस्य विकृतौ अप्रवृत्तिः इति, अग्निग्रातिग्राह्याय अग्न्यतिग्राह्यं, तत् विकृतौ न प्रवर्त्तते । कुतः ? । विकृतावुपदेशात्, विकृतौ हि तत् उपदिश्यते, अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजति, तमुक्थ्येन तमतिरात्रेण तं चतूरात्रेण तं पञ्चरात्रेण तं षड्रात्रेण त सप्तरात्रेण तमष्टरात्रेण तं नवरात्रेण तं दशरात्रेण इति । तथा यत् पृष्ठ्ये ति गृह्णीयात् प्राश्च यज्ञं पृष्ठानि सगृह्णीयु', यदुक्थ्येति गृह्णीयात् इति न नूनमग्न्यति ग्राह्य चोदकः प्रापयति, यत् साक्षाल्लाध्याधित् विकृतौ चोद्यते इति ।

मासि-ग्रहणाञ्च तद्वत् ॥ २४ ॥ (यु०)

इदञ्च आम्नायते, मासि मासि अतिग्राह्या गृह्यन्ते इति । यदि चोदक. प्रापयेत्, न, मासि-माम्यतिगृह्यन्ते इत्युपदेश. स्यात् ।

ग्रहणं वा तुल्यत्वात् ॥ २५ ॥ (सि०)

गृह्यते वा चोदकेन अग्न्यतिग्राह्य, न हि अस्य अन्ये ग्रहे रस्ति विशेष, अन्यानि अङ्गानि गृह्णाति एतत् न गृह्णातीति नैतदवकल्प्यते ।

लिङ्गदर्शनाञ्च ॥ २६ ॥ (यु०)

लिङ्ग खल्वपि दृश्यते, कङ्कचितं चिन्वीत शीर्षचित

चिन्वीत यः कामयेत सुवीर्या अस्मिन् लोके सम्भवेयम् इति । तथा पञ्च ऐन्द्रान् अतिग्राह्यान् गृह्णाति इति । कद्दाकारताम् ऐन्द्रताञ्च विशेषं ब्रुवतस्त्रातिग्राह्यस्य विकृतौ प्राप्तिं दर्शयति ।

ग्रहणं समानविधानं स्यात् ॥२७॥ (१आ०नि०)

अथ यदुक्तं, विकृतावुपदिश्यते इति, तत्परिहर्त्तव्यम् । अत्रोच्यते, यस्यां विकृतावुपदिश्यते, तस्यां प्रकृतौ च समानः स विधिः । अवशिष्टासु विकृतिषु चोदकः प्रापयतीति ।

मासि-ग्रहणमभ्यासप्रतिषेधार्थम् ॥ २८ ॥ (२ आ० नि०)

अथ मासि ग्रहणं कथम् ? इति । तद् अभ्यासप्रतिषेधार्थं, न, अहन्यहनि गृह्यन्ते मासि मासि गृह्यन्ते इति । (१०।७।११ प०)।

उपस्तरणाभिघारणाख्या सहैव चतुरवदानाधिकरणम् ।

उत्पत्तितादर्थ्याच्चतुरवत्तं प्रधानस्य होमसंयोगात् अधिकमाज्यमतुलात्वाल्लोकवदुत्पत्तेर्गुणभूतत्वात् ॥ २९ ॥ (पू०)

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते, चतुरवत्तं जुहोति इति ।

तत्र भयमर्थः सांशयिकः, किं सहोपस्तरणाभिघारणाभ्यां चतुरवत्तम्, उत प्रधानद्रव्यादेव चतुरवदातव्यम्, अधिकमुपस्तरणमभिघारणञ्च ? इति ।- किं प्राप्तम् ? प्रधानद्रव्यादेव चतुरवदातव्यम् । कुतः ? । उत्पत्तितादर्थ्यात्, पुरोडाशोत्पत्तेर्होमार्थता भवति, यदाग्नेयोऽष्टाकपालो भमावास्यायां पौर्णमास्याञ्च भच्युतो भवति इति । यत्तु होति तत् चतुरवत्तं कर्त्तव्यं, पुरोडाशस्य होमार्थो नोपस्तरणाभिघारणे । तस्मात् पुरोडाशस्य चतुरवदातव्यमिति । अधिकमाज्यं स्यात्, अतुल्यं हि तत् पुरोडाशेन । पुरोडाशे होमार्थे तत् गुणभूतम् आज्यम्, तेन यद्यपि सह आज्येन पञ्चवत्तं भवति, तथापि होमे चतुरवत्तमेव कृतं, यथा लोके, प्रस्थमुग्दे वदत्तः इत्युच्यते, यद्यपि सूपशाकादिभिरधिकः प्रस्थो भवति, तथापि भुजो प्रस्थो निर्दिश्यते, व्यञ्जनानि भोदनार्थानि ।

तत्संस्कारश्रुतेश्च ॥ ३० ॥ (यु०)

प्रधानावदानसंस्कारार्थेन च उपस्तरणाभिघारणे श्रूयेते, यदुपस्तृणाति अभिघारयति अमृताहुतिमेवैनां करोति इति, तेनोपस्तरणाभिघारणसयुक्त प्रधानद्रव्या चतुरवत्त होतव्यमिति गम्यते ।

ताभ्यां वा सह स्विष्टकृतः सकृत्त्वे द्विरभिघारणेन तद्वाप्तिवचनात् ॥ ३१ ॥ (सि०)

ताभ्यां वा सह द्विर्हविषोऽवदाय चतुरवत्तं कर्त्तव्यम् ।

कुतः?। स्विष्टकृतः सकृत्त्वे द्विरभिघारणेन तदाभिवचनं भवति, सकृदुपस्तृणाति सकृदवद्यति द्विरभिघारयति चतुरवत्तस्याप्त्यै इति, द्विरभिघारणेन चतुरवत्तं पूर्णं दर्शयति, इतरथा षडवत्तं तेन पूर्य्येत। आह, दर्शनमेतत्, प्राप्तिर्वक्तव्या इति। अत्रोच्यते, चतुरवत्ते होमे श्रूयते, चतुरवत्तं जुहोति इति, न होमार्थे पुरोडाशे सान्नाय्ये वा, नैवं श्रूयते, यत् होमार्थं द्रव्यं तच्चतुरवत्तं कुर्य्यादिति, चतुरवत्तं श्रूयमाणं होमेन असम्बध्यमानम् अनर्थकं स्यात्।

अथोच्यते, प्रयोगवचनग्रहणादर्थवत् भविष्यति। तन्न, साक्षात्होमसम्बन्धे वचने सति चतुरवत्तं जुहोति इति नान्यत् प्रयोगवचनग्रहणं कल्पते। अस्मिंश्च साक्षाद्वचने तदर्थात् अवत्तं, न अतदर्थात् इति न विशेषः श्रूयते, तदर्थात् अतदर्थाद्वा चतुरवखण्डनसंयुक्तं द्रव्यं होतव्यम, एवञ्च श्रुतिः परिरक्ष्यते, इतरस्मिन् पक्षे वाक्यं परिरक्ष्येत, द्विर्हविषोऽवद्यति इति च विकल्पः स्यात्, यदि हविश्चतुरवत्तं दीयेत, तथा इदमपर श्रवणम् असदनुवादभूतं स्यात् चतुरवत्त वा विकल्पयेत्, अभावाच्च पक्षे विकल्पो न न्याय्यः स्यात्। तस्मात् सहोपस्तरणाभिघारणाभ्यां चतुरवत्तमिति।

तुल्यवच्चाभिधाय सर्वेषु भक्तानुक्रमणात् ॥३२॥

(यु॰)

चत्वारि वा एतानि दैवदधानि अवदानानि यदुप-

स्तृणाति तदनुवाक्यायै यत् पूर्वमवदानन्तद्याज्यायै यद्
त्तर तद्देवतायै यत् अभिघारयति तद्वषट्काराय इति
चतुरवत्तस्य चत्वारि अवदानानि सङ्कीर्त्त्य अनुवाक्यादिभि
र्भक्तिवादेन अवयवश सङ्कीर्त्तयन उपस्तरणादीनि दर्श
यति, तस्मात सहोपस्तरणाभिघारणाभ्या चतुरवत्तमिति ।
दधशब्दो भागधेयवचन, तद्यथा कङ्कटकाय दध, नापि
ताय दधम इति, दैवदधानि दैवभागा इत्यर्थ ॥ (१०।
७। १२ अ०) ॥

उपांशुयाजे पि चतुरवत्तस्यावश्यकत्वानिरूपणम् ।

साम्रदाय्यवन्नियम्येत ॥ ३३ ॥ (पु०)

दर्शपूर्णमासयोरुपांशुयाजोऽस्ति, तत्र चतुरवत्त
जुहोति इति । तत्र सशय, किमुपांशुयाजे चतुरवत्त
कर्त्तव्यम्, उत न ? इति । किं प्राप्तम ?, साम्रदाय्यव
न्नियम्येत यथा साम्रदाय्यम अनारभ्याधीत परिगणितासु
विकृतिषु पत्र श्रूयमाण वाक्यशेषात्तास्वेव नियम्यते,
एवमिदमपि चतुरवत्तम उपस्तरणाभिघारणाश्रयत्वात् यत्र
ते, तत्रैव नियम्येत औषधसान्नाय्ययो, उपांशुयाजे न
स्यादिति ।

हविषो वा गुणभूतत्वात्तथाभूतविवक्षा स्यात् ॥ ३४ ॥ (सि०)

वाशब्द पक्ष व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति, नोपांशुयाजे

चतुरवत्तमिति, होमे चतुरवत्तं गुणो विधीयते, स उपांशु याजहोमेऽपि स्यात्, अत्रापि चतुरवदातव्यम्। अथ यदुक्तम्, औषधसान्नाय्ययोरेव चतुरवत्तम् उपस्तरणाभिघारणाश्रयत्वात् इति। न उपस्तरणाभिघारणवचनं चतुरवत्तस्य वाक्यशेषभूतं, यथा सप्तदशसामिधेनीरनुब्रूयात् इति मित्रविन्दादिषु, सप्तदशानुक्रमादिति। नैवमिह चतुरवद्येत्, कथमुपस्तृणीयात्, अभिघारयेच्चेति, कथं तर्हि ?, चतुरवदानसंयुक्तं द्रव्यं जुहुयात् हविषो पस्तृणीयात्, अभिघारयेच्चेति, यत्र हविषि उपस्तीर्य्यमाणेऽभिघार्य्यमाणे च चतुरवत्तयुक्तं प्रदानं भवति तत्र न प्रधानद्रव्याच्चतुरवदातव्यम्। यत्र पुनः प्रदानद्रव्याच्चतुरवखण्डनमन्तरेण, न चतुरवत्तं भवति, तत्र प्रधानद्रव्याच्चतुरवदातव्यम्। चतुरवत्तभूतमिह होतव्यं विवक्ष्यते, न इतस्ततो वा चतुरवदातव्यमिति। तस्मादुपांशुयाजेऽपि चतुरवत्तं कर्त्तव्यमिति॥ (१०।८। १३ अ०)॥

दर्शपूर्णमासयोरायपे ऐन्द्राग्नयोरनुवादताधिकरणम्।

पुरोडाशाभ्यामित्यधिकृतानां पुरोडाशयोरुपदेशस्तत्श्रुतित्वाद्वैश्यस्तोमवत् ॥३५॥ (१म पू०)

दर्शपूर्णमासयोरिदमाम्नायते, पुरोडाशाभ्यामेवामावस्यायां याजिनं याजयेत् यावेतावाग्नेयश्चैन्द्राग्नश्च इति। तत्रैव

संशयः, किमधिकारश्रुतिवाक्यशेषोऽयं, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत इत्याभ्यां पुरोडाशाभ्यामसोमयाजीति। अथ किमधिकयोः कर्मान्तरयोरुत्पत्तिः, अपराभ्यामेव ज्जातीयकाभ्यां पुरोडाशाभ्यां यजेत इति। अथ वा, अङ्गकर्त्तृव्यपदेशः, आभ्यां पुरोडाशाभ्यामृत्विक् याजयेत् इति। अथ वा, असोमयागकाले आभ्यां यजेतेति कालोपदेशः। उत ऐन्द्राग्नस्य विधिः, आग्नेयस्य चानुवादः। अथ वा उभयोरनुवादः। इति एते पक्षाः।

किं तावत् प्राप्तम्?, अधिकारशेषः इति। यदेतत् स्वर्गकामो यजेत इति, तस्य शेषः, आभ्यां पुरोडाशाभ्याम् असोमयाजी स्वर्गकामो यजेतेति। कुतः?। तत्श्रुतित्वात्, तत्श्रुतिमन्तौ हि पुरोडाशौ शब्देनानूद्येते। तेन नाभ्यधिकौ। असोमयाजिनश्च कर्त्तृव्यापार आभ्यां सम्बध्यते श्रुत्या, न कालः, स हि लक्ष्येत, श्रुतिश्च लक्षणाया गरीयसी। तत्र सोमयाजिनो वा न पुरोडाशौ, असोमयाजिनो वा न सान्नाय्यम्। यदि पुरोडाशावधिकृत्य असोमयाजी विधीयते, ततो नासोमयाजी सान्नाय्ये, तत्रैवकारः समर्थितो भवति, पुरोडाशाभ्यां केवलाभ्यामसोमयाजी, न सान्नाय्येनेति। अथासोमयाजिनमधिकृत्य पुरोडाशौ विधीयेत, तथा न सोमयाजिनः पुरोडाशौ, तत्राश्याने एवशब्दो भवति, पुरोडाशाभ्यामसोमयाजिनमेवेति। यथा—

यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं
मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम्।

यस्ते न द्रुह्येत कतमच्चनाह
तस्मै मां ब्रूयाः निधिपाय ब्रह्मन् इति ॥

यं शुचिमेव विद्याः इति वदितव्ये यमेव विद्याः शुचिमिति। एवमत्रापि। तदुभयोरपि वचनव्यक्त्योरधिकारश्रुतिवाक्यशेष इति उभयथा अयं पूर्वपक्षो भवति। यथा वैश्यस्तोमेऽधिकारश्रुतिशेष', वैश्यो वैश्यस्तोमेन यजेत इति, तद्वदत्राप्यधिकारश्रुतिशेष एवेति।

त्वनित्याधिकारोऽस्ति विधौ नित्येन सम्बन्धस्तस्माद्वाक्यशेषत्वम् ॥ ३६ ॥ (२य पू॰)

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। नैतदेवम्, अधिकारवाक्यशेष इति, नित्यौ हि दर्शपूर्णमासौ, यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत इति, नित्यौ च तन्त्रेमौ पुरोडाशौ फलं प्रति सहकारिणौ। तौ अनित्यमसोमयाजिनं प्रति विधीयेते इत्यनुपपन्नम्। कथम्?। नित्यौ हि दर्शपूर्णमासयोर्भविष्यतः, यदासोमयाजी तस्योपकरिष्यत इति नोपपद्येत, पुरोडाशविधिः नित्येन दर्शपूर्णमासममुदायेन सम्बन्धः तस्मात् न असोमयाज्यधिकारश्रुतिवाक्यशेष', किन्तर्हि, अधिकर्याः कर्मान्तरयोरुत्पत्तिरिति। नैवमभिसम्बन्धः क्रियते, यावेतौ पुरोडाशौ दर्शपूर्णमासयोर्विहितौ, तौ प्रति असोमयाजी विधीयते इति, कथन्तर्हि, असोमयाजी यः स्वर्गकामः स आग्नेयं कुर्यादैन्द्राग्नञ्चेत्येते कर्मणी विधीयेते, विधीयेते चेत् पूर्वाभ्यां कर्मान्तरे। तत्र यावेतौ इत्यनुवादवचनं धर्मोपदेशं भविष्यति। यथा

वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। नैतदस्ति, कालविधि रिति, नाप्यधिकयोः कर्मणोरुत्पत्तिः, न वा आग्नेयस्यानुवादः, ऐन्द्राग्नस्य विधिः, किन्तर्हि उभयोरनुवादः। कथम्?। सोमयाजिनः सान्नाय्यविधानार्थमेतद्वाक्यम्, अतो नैन्द्राग्नस्यापि विधिः, भिद्येत हि तदा वाक्यम्, एवमभिसम्बन्धः क्रियते, अमावास्यायां पुरोडाशावेतौ यौ प्राप्तौ, सोमयाजिनः सान्नाय्यमपरमपीति, पुरोडाशाभ्यामेवासोमयाजिनं याजयेत्, यो एतो आग्नेय ऐन्द्राग्नश्च, सान्नाय्येन सोमयाजिनम् इति एवमेकेन वाक्येन सोमयाजिनः सान्नाय्यं विधीयते, अपरेणापि वाक्येनासोमयाजिनः। यस्मादुभयोरप्यनुवाद इति।

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ४६ ॥ (यु०)

अन्यार्थोऽपि चैतमर्थं दर्शयति, न कर्मान्तरे इति। कथम्?। चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो ह्रूयन्ते त्रयोदशामावास्यायाम् इति। कर्मान्तरोत्पत्तावभ्यधिका आहुतयो भवेयुरिति। (१०।८।१४ भा०)।

उपांशुयाजस्य [illegible]ताधिकरणम्।

उपांशुयाजमन्तरा यजतीति हविर्लिङ्गाश्रुतित्वात् यथाकामी प्रतीयेत ॥ ४७ ॥ (पू०)

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते, उपांशुयाजमन्तरा यजति इति। तत्र द्रव्यं प्रति सन्देहः, किम्, अनियम, उत

नियतं किञ्चिद्द्रव्यम्? इति। किं प्राप्तम्?, न किञ्चित् हवीरूपं श्रूयते, तस्मात् यथाकामी प्रतीयेत। तत्र उच्यते, श्रूयते हवीरूपम्, आज्यस्यैव नावुपांशु पौर्णमास्यां यजन् इति, तस्मादाज्यद्रव्यकं स्यात्। उच्यते, एवमप्यनियमः, यत्किञ्चित् आज्यं गृहीत्वा इज्येतेति।

ध्रौवाद्वा सर्वसंयोगात्॥ ४८॥ (सि०)

ध्रौवाद्वा आज्यादिज्येत, न यतः कुतश्चित्। कुतः?। सर्वसंयोगात्, सर्वयजतिभिर्हि सम्बद्धं, सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद्ध्रुवायामाज्यम्। तस्मात् ध्रौवाज्यात् यजेतेति॥ (१०। ८। १५ अ०)॥

उपांशुयाजस्य प्रकृतदेवतानियमाधिकरणम्।

तद्वच्च देवतायां स्यात्॥ ४९॥ (पू०)

देवतां प्रति उपांशुयाजस्य संशयः, किम् अनियमः, नियमः? इति। किं प्राप्तम्?, यद्वत् द्रव्यं प्रति अनियमः पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षे, तद्वत् देवतायाम् अनियमः। ननु अग्नीषोमौ विधीयेते। उच्यते, पुराकल्परूपोऽयं न विधिरूपः। इमाः तर्हि विष्णुरुपांशु यष्टव्यः इत्येवमादिका देवता विधीयन्ते। उच्यते, उक्तमजामिकरणवचनार्था एते अर्थवादा इति, तस्मादनियमः।

तान्त्रीणां प्रकरणात्॥ ५०॥ (सि०)

न हि देवतामन्तरेण यागो भवति, न च वचनमन्त-

रेण देवता, न च, अन्यस्य विहिता देवता, अन्यस्य भव कल्पते। तस्मात् प्रकृतानां तान्द्रीणामन्यतमया देवतया प्रकृतत्वात् एकवाक्यतां कृत्वा देवताम् अवगमिष्यामः। एकया च कृतार्थत्वात् यां काञ्चित् देवतामिति ॥ (१०।८।१६ अ०) ॥

उपांशुयाजस्य विष्ण्वादिदेवताकत्वपौर्णमासीकर्मत्वयोरधिकरणम्।

धर्म्माद्वा स्यात् प्रजापतिः ॥ ५१ ॥ (१म पू०)

तान्द्रीणामन्यतमा देवतेत्युक्तम्। तत्र सन्देहः, किं तान्द्रीष्वनियमः, अथ वा प्रजापतिः, अथ वा अग्निः, अथ वा विष्णुः, अमावास्यायां चोपांशुयाजः। अथ वा पौर्णमास्यामुपांशुयाजः, विष्णुर्देवता। अथ वा उभयत्रोपांशुयाजः, देवताविकल्पश्च इति। अथ वा पौर्णमास्यामेव उपांशुयाजः, तत्रैव विष्ण्वाद्या देवताः? इति पक्षाः। किं तावत् प्राप्तम्। प्रजापतिः देवता। कुतः?। धर्म्मात्, तस्य हि उपांशुत्व धर्म्मः, तस्मात् यत्किञ्चित् प्राजापत्यं यज्ञे क्रियते, उपांश्वेव तत् क्रियते इति। उपांशुयाजनामकत्वाच्च अस्य कर्म्मण इदम् अवगम्यते, न्यूनमस्य उपांशुत्वं धर्म इति, आग्नेयादिषु च न उपांशुत्वेन अस्य सम्बन्ध इति, तेन प्रजापतिरिति गम्यते, स हि अनुपांशुधर्म्मकः। अन्यस्यां सत्यामुपांशुत्वेनाप्य सम्बन्धो भवेदिति।

देवतायास्त्वनिर्वचनं तत्रशब्दस्येह मृदुत्वं तस्मा-
द्विहाधिकारेण ॥ ५२ ॥ (२य पू०)

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। नैतदस्ति, प्रजापतिर्देवतेति। तान्द्रीयां मुख्योऽग्निर्देवता स्यात् प्रजापतेः देवतायाः अनिर्वचनं धर्मः तूष्णींभावः, प्रजापतिं मनसा यजेत् इति। ननु उपांशुत्वं प्रजापतेर्धर्मः, तस्मात् यत्किञ्चित् प्राजापत्यं क्रियते, उपांश्वेव तत् क्रियते इति। उच्यते, अनुवादरूपत्वात् अर्थवाद एष प्रजापतिं मनसा यजेत् इत्यस्य विधिः। इह पुनरुपांशुयाजे तत्रशब्दस्य मृदुत्वम्। तस्माच प्रजापतिः, अधिकृतानां मुख्योऽग्निः स्यादिति।

विष्णुर्वा स्याद्धौत्राम्नानादमावास्याहविश्च स्यात्
हौत्रस्य तत्र दर्शनात् ॥ ५३ ॥ (३य पू०)

वाशब्दात् पक्षो निवर्त्यते। नैतदेवम्, अग्निः स्यादिति, कथन्तर्हि? विष्णुः देवता स्यात्, हौत्राम्नानात्, अमावास्यां प्रकृत्य वैष्णवं हौत्रमाम्नायते, इदं विष्णुर्वि चक्रमे प्रतद्विष्णुः स्तवते वीर्येण इति, तदेवमर्थवत् भवति, यदि विष्णुदेवत्य उपांशुयाजः। एवममावास्यायामाम्नानमर्थवत् भवति, यदि अमावास्यायामुपांशुयाजः। तस्मादमावास्यायामुपांशुयाजः स्यादिति।

अपि वा पौर्णमास्यां स्यात् प्रधानशब्दसंयोगात्
गुणत्वान्मन्त्रो यथाप्रधानं स्यात् ॥५४॥ (४र्थ पू०)

* यदुक्तं विष्णुर्देवतेति तत् गृह्यते, न त्वमावास्यायां उपांशुयाज इति। विधायको हि तस्य शब्दः पौर्णमास्याम्, आज्यस्यैव नो उपांशु पौर्णमास्यां यजन् इति न मन्त्राम्नानं न शक्नोति अमावास्यायामाक्रष्टुम्। उपांशुयाजे मन्त्रस्य विधानात्, यत्रोपांशुयाजः तत्र मन्त्र इति गम्यते, न, यत्र मन्त्रस्तत्रोपांशुयाज इति उपांशुयाजस्य हि मन्त्रो विधीयते न मन्त्रस्योपांशुयाजः।

आनन्तर्य्यञ्च सान्नाय्यस्य पुरोडाशेन दर्शयति अमावास्याविकारे ॥५५॥ (४र्थ पू०यु०)

इतश्च न अमावास्यायामुपांशुयाजः, अमावास्याविकारे हि साकप्रस्थाय्ये सान्नाय्यस्यानन्तर्यं पुरोडाशेन दृश्यते। कथम्?। आज्यभागाभ्यां प्रचर्याग्नेयेन च पुरोडाशेनाग्नीधे स्रुचौ प्रदाय सहकुम्भीभिरभिक्रामन्नाह इत्याग्नेयादानन्तर्यं सान्नाय्यस्य दर्शयति न उपांशुयाजस्य। तस्मादमावास्यायामुपांशुयाज इति

अग्नीषोमविधानात् पौर्णमास्यामुभयत्र विधीयते ॥ ५६ ॥ (५म पू०)

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति। नैतदेवं, पौर्णमास्यामेवोपांशुयाज इति। उभयत्र स्यात्, देवताविकल्पश्च। कुतः?। अविशेषेण हि उपांशुयाजः श्रूयते, उपांशुयाजमन्तरा यजति इति, यदेतत् आज्यस्यैव नो उपांशु पौर्णमास्यां यजेरन् इति, देवताविधानमेतत् पौर्णमास्याम्। तस्मा

दग्नीषोमदैवत्यं पौर्णमास्यामुपांशुयाजं, मन्त्राम्नानात् वैष्णवोऽमावास्यायामिति देवताविकल्पः स्यात् ।

प्रतिषिद्ध विधानात् वा विष्णुः समानदेशः स्यात् ॥ ५७ ॥ (सि०)

न चैतदस्ति, यदुक्तमुभयत्र उपांशुयाजे देवताविकल्पय इति, किन्तर्हि पौर्णमास्यामेवोपांशुयाजस्तत्रैव च विष्ण्वाद्या देवताः इति । कुतः । ? प्रतिषिद्ध विधानात । किमिदं प्रतिषिद्ध विधानात ? इति । अमावास्या वर्जयित्वा पौर्णमास्यां विधानात् इति । कथम ? । आज्यस्यैव नौ उपांशु पौर्णमास्या यजन् इति प्रकृत्य, समाम्नायते, जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशौ उपांशु याजमन्तरा यजति इति, पौर्णमास्यामिति गम्यते, तत्रैव चेद् वचनं विष्णुरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय प्रजापतिरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वायाग्नीषोमावुपांशु यष्टव्यावजामित्वाय इति । तत्र पौर्णमास्यामेवोपांशुयाजस्तत्रैव च विष्ण्वाद्या देवता इति ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ५८ ॥ (यु० १)

इतश्च न अमावास्यायामुपांशुयाजः । कुतः ? । अन्यार्थोऽप्येतमर्थं दर्शयति । कथम् ? । चतुर्दश पौर्णमास्याम् आहुतयो हूयन्ते, त्रयोदशामावास्यायाम इति चतुर्दश भवेयुः, त्रयोदशेति नोपपद्यते, तस्मान्नामावास्यायामुपांशु याज इति ।

न चानङ्गं सकृच्छ्रुतावुभयत्र विधीयेतासम्बन्धात् ॥ ५९ ॥ (यु० २)

इतश्च न अमावास्यायां, न हि सकृत् श्रूयमाणम् अनङ्गम् उभयत्र भवति, अङ्गं हि प्रधानार्थत्वादुभयत्र स्यात्, प्रधानश्चेदं, नाङ्गं, तस्मात् पौर्णमास्यां श्रूयमाणं नामावास्यायां भवेत्, असम्बन्धात्, न हि प्रधानं प्रधानेन सम्बन्धं याति इति ।

गुणानां च परार्थत्वात्, प्रकृतौ विधिलिङ्गानि दर्शयति ॥ ६० ॥ (यु० ३)

गुणानां च परार्थत्वात् प्रधानेषु प्रकृतौ विधिलिङ्गानि दर्शयति, न प्रधानानामपरार्थत्वात् । कथम् ? । अस, मन्त्रावाज्यभागौ यजति इति एकादश प्रयाजान् यजत्येकादशानुयाजान् इति । तस्मादपि उपांशुयाजो नामावास्यायामिति ।

विकारे चाश्रुतित्वात् ॥ ६१ ॥ (यु० ४)

अमावास्याविकारे च साकप्रस्थाय्ये उपांशुयाजो न श्रूयते । कथम् ? । आज्यभागाभ्यां प्रचर्याग्नेयेन च पुरोडाशेनाग्नीध्रे स्रुचौ प्रदाय सहकुम्भीभिरभिक्रामन्नाह इति आग्नेयादनन्तरं सान्नाय्यं दर्शयति, नोपांशुयाजम् । तस्मादपि न अमावास्यायामुपांशुयाज इति ॥ (१० । ८ । १७ अ०) ॥

एकपुरोडाशायामप्युपांशुयाजाधिकरणम्।

द्विपुरोडाशायां स्यादन्तरार्थत्वात् ॥ ६२ ॥ (पू०)

दर्शपूर्णमासयोरिदमामनन्ति, उपांशुयाजमन्तरा य जति इति, तत्रायमर्थः समधिगतः, पौर्णमास्यामुपांशुयाजः, तत्र च विष्णादा देवताः इति। अस्ति चोर्ध्वं सोमात्, द्विपुरोडाशा पौर्णमासी। प्राक् सोमात्, एक पुरोडाशा। तत्रायमर्थः सांशयिकः। किं द्विपुरोडाशायामेव उपांशुयाजः, उत, द्विपुरोडाशायामेकपुरोडाशायाञ्च? इति। किं प्राप्तम्? द्विपुरोडाशायां स्यात। कुतः?। अन्तरार्थत्वात, अन्तरासंयोगेन हि श्रूयते उपांशु याजमन्तरा यजति इति प्राक् पुरोडाशसंकीर्त्तनात्, पुरोडाशौ अन्तरेति गम्यते, द्विपुरोडाशायामन्तरा शक्यं कर्त्तुं, न एकपुरोडाशायां, तत्र क्रियमाणम् अयथाश्रुत स्यात्। तस्मात् द्विपुरोडाशायामेवेति।

अजामिकरणार्थत्वाच्च ॥ ६३ ॥ (यु०)

इतश्च द्विपुरोडाशायामेवेति। कुतः?। अजामिकरणार्थत्वमत्र श्रूयते, जामि वा एतद् यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशावुपांशुयाजमन्तरा यजति। विष्णुरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय प्रजापतिरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय अग्नीषोमावुपांशु यष्टव्यावजामित्वाय इति, जामि साहश्यमिति। पुरोडाशयोश्च साहश्यदोष उच्यते, जामि वा एतद् यज्ञस्य क्रियते यदन्वञ्चौ पुरोडाशौ पुरोडाशं

क्षत्वा पुनरनूचीनः पुरोडाश एवेति, यत्र दोषस्तत्र दोष विघातार्थेन भवितव्यम्। तस्मात् द्विपुरोडाशायामेवेति।

तदर्थमिति चेन्न तत्प्रधानत्वात् ॥ ६४ ॥ (आ०)

इति चेत्पश्यसि, तदर्थत्वात् अन्तरार्थत्वात् द्विपुरोडाशायामेव भविष्यति इति, तत्र, तत्प्रधानत्वात्, पौर्णमासी प्रधानतः, अन्तरार्थो गुणतः, उपांशुयाजः पौर्णमासस्यवयवो विधीयते, उपांशुयाजस्याप्यन्तराल गुणः, एकपुरोडाशापि भवत्येव पौर्णमासी, तस्यामुपांशुयाजः केन न स्यात्, अन्तराल गुणोऽसम्भवात्र भविष्यति इति। तस्मादसति अन्तराले एकपुरोडाशायामुपांशुयाजः कर्त्तव्य इति।

अशिष्टेन च सम्बन्धात् ॥ ६५ ॥ (यु०)

अशिष्टेन च अश्रुतेन अन्तरालार्थेन उपांशुयाजस्य सम्बन्धः कर्त्तव्यः स्यात् अन्तरालगुणक उपांशुयाज इति। न हि अन्तराल गुणत्वेन विधीयमानं पश्यामः। तस्मात् एकपुरोडाशायामपि उपांशुयाजः कर्त्तव्यः'इति।

उत्पत्तौ तु निवेशः स्याद्गुणस्यानुपरोधेनार्थस्य विद्यमानत्वात् विधानादन्तरार्थस्य नैमित्तिकत्वात् तदभावश्रुतौ स्यात् ॥ ६६ ॥ (आ०नि०)

तुशब्दः पक्ष व्यावर्त्तयति। नैतदस्ति, गुणत्वेनान्तरालं न श्रूयते इति, उत्पत्तिवाक्ये नैवोपांशुयाजोऽन्तराले

निविशते, अन्तरालमस्य गुण उत्पत्तिवाक्येन श्रूयते, उपांशुयाजमन्तरा यजति इति। तस्मात् अस्य गुणस्य अनुपरोधेन गुणी निविशेत, न एकपुरोडाशायां स्यात्, नैकपुरोडाशायामक्रियमाणोऽनर्थको भवति, अन्तरालार्थो हि द्विपुरोडाशायां विद्यते। तदभावे अन्तरालार्थस्य अभावे, अश्रुतौ यदि द्विपुरोडाशा न श्रूयेत, ततः स्यादेकपुरोडाशायामुपांशुयाजः, अस्ति त्ववकाशो द्विपुरोडाशा पौर्णमासी। तस्मात् एकपुरोडाशायां न स्यादिति।

उभयोस्तु विधानात्॥ ६७॥ (सि०)

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। उभयोः पौर्णमास्योरुपांशुयाजः, एकपुरोडाशायामपि स्यादित्यर्थः। कुतः?। विधानात्, विधीयते हि स एकपुरोडाशायामपि, सापि हि पौर्णमासी, आज्यस्यैव ना उपांशु पौर्णमास्यां यजन् इति पौर्णमासीशब्द एकपुरोडाशां वर्जयन् उपरुध्येत। तस्मात् एकपुरोडाशायामपि स्यात्।

गुणानाञ्च परार्थत्वादुपवेषवद्यदेति स्यात्॥ ६८॥ (यु०)

गुणयान्तराले प्रधानार्थं श्रूयते उपांशुयाजार्थेन, अन्तरालेन उपांशुयाजस्योपकर्त्तव्यमिति। नासौ एकपुरोडाशायामुपांशुयाजं निवर्त्तयितुमर्हति, पौर्णमास्यां श्रूयमाण उपांशुयाज एकपुरोडाशाया अपि पौर्णमासीत्वात् तत्र प्राप्नोति, अन्तराले च श्रुतत्वादन्तरालेऽपि प्राप्नोति।

एकपुरोडाशायामन्तरालाभावात् न अन्तराले स्यात् तस्मादन्तरालस्य गुणस्य शास्त्रं यदा पौर्णमासी तदेति स्यात्, उपवेषवत्, यथा उपवेषेण कपालान्युपदधाति इति यदोपवेषस्तदा तेनेति गम्यते, एवमिहापि यद. अन्तराल, तदा अन्तराले भविष्यति । तस्मात् एकपुरोडाशायामपि स्यादिति ।

अनपायश्च कालस्य लक्षणं हि पुरोडाशौ ॥ ६८ ॥ (आ० नि०)

उच्यते, ननु अन्तरालगुणक उपांशुयाज' श्रूयमाणो ऽन्तरालाभावादुच्यमानोऽपि पौर्णमास्या एकपुरोडाशाया वैगुण्यात् फलस्यासाधक इति न क्रियेत, न हि, पौर्णमासी विशेषे यत्रान्तरालमिति अन्तरालगुणता विधीयते, अविशेषेण हि द्विपुरोडाशायाम् एकपुरोडाशाया च तद्विधान, तस्मात् एकपुरोडाशायां प्रयोजनाभावान्न करिष्यते इति । आह, एवं सति उपांशुयाजाभावादेकपुरोडाशा नैव कर्त्तव्या । अत्रोच्यते, नैष दोष, फलवती हि सा भविष्यति, यदि द्विपुरोडाशा सम्भवियति इति । अत्रोच्यते, यद्येकपुरोडाशाया वैगुण्य उपांशुयाजस्य स्यात्, ततो न क्रियेत, न तु वैगुण्यमस्ति, न ह्यन्तराल गुणत. श्रूयते, किन्तर्हि काल लक्षयितु, यो पुरोडाशो तयोर्मध्ये इति । कथम ? । अनूद्य हि तौ पुरोडाशौ एतद्विधीयते, जामि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते, यदन्वञ्चो पुरोडाशो उपांशुयाज मन्तरा यजति इति, यो तावनूदितौ यथा व्यवस्थितौ भवत ,

तयोपांशुयाजः कर्त्तव्यः तस्मिन् काल इति गम्यते, अनपायश्च तस्य कालस्य एकपुरोडाशायामपि। कथम्?। यो हि द्वयोः पुरोडाशयोर्मध्य इति कालोऽवगम्यते, स एव पूर्वस्मादुत्तर इति। एवं चेत् यद्यप्येकपुरोडाशायां द्वौ पुरोडाशौ न स्तः, तथापि स पूर्व आग्नेयोऽस्ति, तस्मादुत्तरः स एव कालः, योऽसावन्तरालेन लक्षितः। यथा, नागवेलायामागन्तव्यं, शङ्खवेलायामागन्तव्यं, पटहवेलायामागन्तव्यमिति, यस्मिन् ग्रामे न नागाः न शङ्खाः न पटहस्तस्मिन्नपि स एव कालः, तत्र हि आगमनं क्रियते। एवमिहापि द्रष्टव्यम्। तस्मात् एकपुरोडाशायाम् उपांशुयाजः कर्त्तव्य इति।

प्रशंसार्थमजामित्वम् ॥ ७० ॥ (आ॰ नि॰)

अथ यदुक्तम्, अजामिकरणार्थत्वात् इति, तत् परिहर्त्तव्यम्, अभोधते, प्रशंसा एषा उपांशुयाजस्य, वैचित्रेण, न त्वेतदेवास्य फलं विधीयते, यदजामित्वमिति। कुतः?। विहितस्य हि प्रयोजनं विधीयते। न चैवं सति उपांशुयाजो विहितः स्यात् विधाने चार्थद्वयविधानं दोषः। न च, अजामिकरणं नाम किञ्चिदिष्टं फलम्। तस्मात् प्रशंसैषा, यथोपस्तरणाभिघारणयोरमृतार्थत्वम्, अमृतं वा आज्यं मर्त्त्यं हविर्यदुपास्तृणात्यभिघारयत्यमृताहुतिमेवैनां करोति इति। तस्मात् एकपुरोडाशायामप्युपांशुयाजः कर्त्तव्य एवेति॥ (१०।८।१८ अ॰)॥

इति श्रीमच्छबरस्वामिकृतौ मीमांसाभाष्ये दशमस्याध्यायस्याष्टमः पादः समाप्तः॥

आग्नेयादीनां समुदितानां तन्त्रेण स्वर्गफलकत्वाधिकरणम्।

प्रयोजनाभिसम्बन्धात् पृथक्सतां ततः स्यादैक-कर्म्यमेकशब्दाभिसंयोगात्॥ १॥

दशमेऽध्याये बाधाभ्युच्चयलक्षणं वृत्तम्। इदानीमेकादशे तन्त्रावापलक्षणं निर्वर्त्तयिष्यामः। तत्र यत्सकृत्कृतं बहूनामुपकरोति तत् तन्त्रमित्युच्यते, यथा, बहूनां ब्राह्मणानां मध्ये कृतः प्रदीपः। यत्तु आवृत्त्या उपकरोति स आवापः। यथा तेषामेव ब्राह्मणानामनुलेपनम्। श्लोकमुदाहरन्ति,—

साधारणं भवेत्तन्त्रं परार्थे त्वप्रयोजकः।

एवमेव प्रसङ्गः स्याद्विद्यमाने स्वके विधौ॥ इति

साधारणं भवेत्तन्त्रमित्युक्तार्थम्। परार्थे त्वप्रयोजकः इति, यः परार्थमुत्पन्नः तदर्थमेव चानुष्ठीयमानः परस्योपकरोति, स परः तस्याप्रयोजकः। यथा, पश्वालम्भो यागार्थमुत्पन्न-स्तदर्थमेव चानुष्ठीयमानो लोहितसक्तकर्मणोरप्युपकरोतीति। एवमेव प्रसङ्गः स्यात्, अय तु विशेषः, विद्यमाने स्वके विधौ इति। यद्यप्यस्य अन्यो विधिर्विद्यते परविधिना तु कृतार्थत्वान्न क्रियते। यथा, प्रयाजाः पशोरपि

चोदकेन प्राप्ताः पशुपुरोडाशस्यापि, पश्वर्था एव तु कृताः पशुपुरोडाशस्योपकुर्वन्तीति न पुनस्तदर्थं क्रियन्ते ।

प्रकृतमिदानीमुच्यते, तन्त्रावापलक्षणं प्रतिज्ञातं, तदुच्यते, दर्शपूर्णमासयोः प्रधानानि आग्नेयादीनि, तेषां स्वर्गः फलं श्रूयते, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत इति । स किं तेषां तन्त्रेण भवति, उत भेदेन ? इति । एवं चातुर्मास्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् ।

ननु च नैवात्र स्वर्गः फलं श्रूयते, स्वर्गकामपदेन तावत् पुरुषोऽभिधीयते, यजेतेत्यनेनापि यागनिर्वृत्तिः, तयोर्वाक्येन सम्बन्धः, केनेदानीं फलमुच्यते ?। अनेनैव स्वर्गकामपदेनेत्याह । ननु पुरुषस्य अयं वक्ता । न खलु कश्चित् पुरुषः स्वर्गकामो नामास्ति । ननु च यस्य स्वर्गे कामः स स्वर्गकाम इति । एतदेव न जानीमः कस्य स्वर्गे काम इति, य एव हि स्वर्गकामः स एवास्वर्गकामो भवति इति । एवं तर्हि कालोपदेशोऽयं भवति, यदा स्वर्गकामस्तदा यजेत इति । अत्रापि न कश्चित् कालविशेषोऽस्ति, यस्मिन्नियमेन स्वर्गकामः स्यात्, सर्वेषु कालेषु सर्वे कामा अनियमेन उत्पद्यन्ते । तत्र न कश्चित् कालविशेषोऽनेन शक्यते व्यपदेष्टुम् । एवं तर्हि नैवायं पुरुषोपदेशो नापि कालोपदेशः, किं खलु, फलकामो निमित्तं, स्वर्गविषये कामे उत्पन्ने यजेत इति, यथा कपाले नष्टे यजेत इति । अस्य पक्षस्य सूत्रेणैव परिहार उक्तः, फलकामो निमित्तमिति चेत् (६ । २ । ९) । न नित्यत्वात् (६ । २ । १०) इति । नित्यानि अग्निहोत्रादीनि कर्माणि, तानि यदि

निमित्ते विधीयन्ते, नित्यत्वमेषां विहन्येत। तत्र नित्य चोदना यावज्जीविकाद्या अपकथ्यन्ते, लिङ्गानि च अप वा एष स्वर्गाल्लोकात् च्यवते यो दर्शपूर्णमासयाजी सन् पौर्णमासीम् अमावास्यां वाऽतिपातयेत् इत्येवमादीनि।

परिशेषात् फलसंयोग एवायम्। कथं पुनरनेन शक्यते फलं विधातुम्। तदुच्यते, ? स्वर्गकामो यजेत इति यदि वा स्वर्गकामो यागायोपदिश्यते यथा लोहितोष्णीषाः। यदि वा यागः स्वर्गकामाय, यथा मलिनः स्नायात्, बुभुक्षितोऽश्नीयात् इति। तत्र यदि स्वर्गकामः कर्मणि उपदिश्यते, उपदिष्टोऽपि न प्रवर्त्तेत, को हि परार्थं प्रयासमातिष्ठेत्? तथा कर्मचोदनाऽनर्थिकैव भवति। अथ यागः स्वर्गकामार्थः, ततोऽसौ पुरुषस्योपकरोति, तं पुरुषः स्वार्थेन करोति इति। तथा कर्मचोदना अर्थवती भवति। अपि च यागविधौ मुख्यार्थः परिगृहीतो भविष्यति, स्वर्गकामविधौ वाक्यार्थः। तस्माद्यागः स्वर्गकामस्योपकारकः। स्वर्गकामस्य अनेकपुत्रपशुग्रामान्नाद्यादिलाभकरः स यदि पुत्रान्नाद्यादीनामन्यतमं करोति, ततः स्वर्गकामशब्दोऽविवक्षितार्थः पुरुषमात्रवचनो भवति। तथा च आनर्थक्यमेव, अन्तरेणापि हि तद्वचनं पुरुषमात्रमाख्यातादेव गम्यते। तस्माद् यागात् स्वर्गो भवति।

तत्रानेककर्मसन्निपाते दर्शपूर्णमासादिषु भवति संशयः, किं तन्त्रमेषां फलम्, उत, भेदेन? इति। किं प्राप्तम्? भेदेन इति। किं कारणम्? इमानि आग्नेयादीनि प्रधानानि परस्परानपेक्षाभिश्चोदनाभिः पृथग्भू

तानि उत्पन्नानि पृथगेव फलमाकाङ्क्षन्ति। तत् सन्निधौ स्वर्गादि फलं श्रूयमाणं भेदेनाकाङ्क्षितत्वाद् भेदेनैव सम्बध्यते। तस्मात् प्रतिप्रधानं फलभेद इत्येवं प्राप्तम्।

एवं प्राप्ते इदमारभ्यते, प्रयोजनाभिसम्बन्धात् पृथक्त्वां ततः स्यादैककर्म्यमेकशब्दाभिसंयोगात् पृथग्भूतानामपि एतेषामाग्नेयादीनां ततः स्यादैककर्म्यम्। कुतः?। प्रयोजनाभिसंयोगात्, प्रयोजनं फलं, तत् प्रति एषां समेतानां सम्बन्धात् संयोगादित्यर्थः। एककर्म्यमिति, कर्मशब्देनात्र फलम् उच्यते, क्रियत इति। तत् येषामेकं, तानि एककर्माणि, तेषां भाव ऐककर्म्यम्, ऐकफलमित्यर्थः। कथं पुनर्ज्ञायते, समेतानामाग्नेयादीनां फलेन योगः इति?। एकशब्दाभिसंयोगात्, य एषां समुदितानामेकः शब्दो वाचकः, तेन एतानि अभिधाय फलसम्बन्धः कृतः दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामः इति। अतः समुदितेभ्यः फलं गम्यते, न भेदेन। यथा ग्रामेणोदपानः खेयः, ग्रामेण तडागः खेय इति, ग्रामशब्देन समुदायवचनेन संयुज्य कूपो विधीयमानः समुदितैः पुरुषैरेकः खन्यते, न प्रतिपुरुषं कूपभेदः। एवमिहापि।

शेषवद्वा प्रयोजनं प्रतिकर्म विभज्येत ॥ २ ॥

(आ०)

नायमेकान्तः, यत् समुदायशब्देन संयोज्योच्यते, तत् समुदितानामेव भवति इति, भेदेनापि किञ्चिद्भवति। यथा, गणाय स्नानं, गणायानुलेपनम् इति अनुलेपनादि-

शेषो गणशब्देन समुदायवचनेनापि संयोज्योक्तो न समुदायेन सम्बध्यते, केन तर्हि, समुदायिभिः। प्रतिपुरुषं हि स्नानादि चावर्त्तते। अतः शेषवद्वा फलं भिद्येत, क्रतुवद्वा तन्त्रं स्यात् इति चशेषेपि कोऽयं हेतुः समुदायशब्दसंयोगः। तस्मात् हेत्वन्तरं वक्तव्यं, चशेष विशेष इति। सोऽयमुच्यते,

अविधानात्तु नैवं स्यात् ॥ ३ ॥ (सि०)

नात्र यागमुद्दिश्य फलं विधीयते, स्वर्गेण यागं कुर्यात् इति, किन्तर्हि, फलमुद्दिश्य यागो विधीयते, स्वर्गं यागेन कुर्यात् इति। किं कारणम्?। यात्र विधायिका विभक्तिः यजेत इति, सा यागं श्रुत्या विदधाति, फलं वाक्येन विदध्यात्। न च श्रुत्यर्थे सम्भवति वाक्यार्थो ग्राह्यः, श्रुत्यर्थस्य मुख्यत्वात्। किं पुनः स्याद् यदि फलं विधीयते?। फले विधीयमाने यजत्यर्थोऽनूद्येत, न हि द्वयोर्विधीयमानयोः सम्बन्धोऽस्ति। अनुवादश्च सन्निहितानाम् आग्नेयादीनां स्यात्। तानि च परस्परानपेचाणि मिथो विभक्तानि उत्पन्नानि इति विभागेनैव तैः फलं सम्बध्यते। अथ पुनः यजत्यर्थे विधीयमाने आग्नेयादयो यागाः शब्देन समुदायवचनेन फलनिर्वृत्तावुपादेयत्वेन चोद्यन्ते, चोदितानां समुदितत्वं गुणः सन्निधानविशेषात् यो गम्यते स विवक्षितो भवति, अविवक्षाया कारणाभावात्।

यदि यागा विधीयन्ते, दर्शपूर्णमासशब्देन विशिष्टा न

शक्यन्ते, न हि विधीयमानस्य विशेषणं भवति, यस्मात्तर्णं विशेषणमप्यविधीयमानं न भवति, न च द्वयोर्विधीयमानयोः परस्परसम्बन्धो भवति। किं पुनरत्र विशेषणेन कार्य्यम्? यावता रूपवतामाग्नेयादीनां सन्निधौ श्रूयते दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत इति यजतिशब्दः समुदायवचन इति। किमर्थं तर्हि दर्शपूर्णमासशब्दः?। अनर्थकश्च नित्यानुवादमात्रं, यथा, इन्द्रेण देवेन दृष्टं, इडान्ता तिष्ठा सन्तिष्ठते, नानुयाजान यजति इति। अथ वा, वाक्यार्थस्यैवात्र विधानं न्याय्यं, श्रुत्यर्थे हि विधीयमाने दर्शपूर्णमासशब्दः अनर्थक एवापद्यते, वाक्यार्थे तु दर्शपूर्णमासशब्दो विशेषणेनार्थवान। यजतिरपि भावनाविधानार्थं प्राप्तोऽपि पुनः श्रूयते। प्राप्तिश्च दर्शपूर्णमासशब्दस्य यागवचनत्वात् इति न किञ्चिदनर्थकम्। तस्मादेष पक्षो न्याय्यः।

शेषस्य हि परार्थत्वाद्विधानात् प्रतिप्रधानभावः स्यात् ॥ ४ ॥ (आ॰ नि॰)

यत्तु शेषवत् इति, शेषस्य अनुलेपनादेः परार्थेन विधानं पुरुषसंस्कारकत्वेन, एव दृष्टोऽर्थो भवति, अन्यथा अदृष्टं कल्पयितव्यं स्यात्, तत्र गुण पुरुषलक्षणार्थो भवति। शक्नोति च सम्बन्धात् पुरुषान् लक्षयितुम्। अदृष्टं वा कल्पाता लक्षणा वेति दृष्टा लक्षणा कल्पयितुं न्याय्या, तस्मात् पुरुषलक्षणार्थो गुण, न च, लक्षणकार्य्येण सम्बध्यते, किन्तर्हि लक्षित। तद्यथा शुक्लवाससमानय इति, यदा तु शुक्ले वाससी पुरुषलक्षणार्थम्

घ्यते, न तदा आनयनेन सम्बध्येते इति। एवमिहापि न गणः कार्य्येण सम्बध्यते, किन्तु पुरुषा एव कार्य्येण सम्बध्यन्ते। तस्मादनुलेपनादि प्रतिप्रधानं भिद्यते॥ (११।१।१ अ०)॥

अङ्गानामेककार्य्याधिकरणम्।

अङ्गेष्विदानीं चिन्ता, किम् अङ्गानि सम्भूय कार्य्यं कुर्वन्ति, उत, भेदेन? इति। तत्रेदमुच्यते,

अङ्गानान्तु शब्दभेदात् क्रतुवत् स्यात् फलान्यत्वम्॥ ५॥ (पू०)

यथा प्रधानानां समेतानामेकं फलं नैवमङ्गानाम्, अङ्गानां पृथक् प्रयोजनम्, अङ्गस्याङ्गस्य पृथक् फलम्। किं कारणम्?। शब्दभेदात्, चोदनाभेदादित्यर्थः। समिधो यजति, तनूनपात यजति, इत्येवमादिभिः परस्परानपेक्षाभिश्चोदनाभिः पृथक्त्वेनाङ्गानि चोद्यन्ते, तानि पृथगेव प्रयोजनानि आकाङ्क्षन्ति, न साहित्येन, साहित्यस्यानुक्तत्वात्। अतस्तेषां पृथगेव प्रयोजनैरभिसम्बन्धो विज्ञायते, क्रतुवत्, यथा क्रतुषु पृथक्त्वेन चोदितेषु पृथगेव फलसम्बन्धो भवति।

अर्थभेदस्तु तत्रार्थे ह्यैकार्थ्यादैककर्म्यम्॥६॥(सि०)

युक्तं, यत् क्रतुषु फलभेदः। शब्देन तत्र भिद्यानि

फलानि उक्तानि, सौर्य्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः, ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः इति। इह ऐकार्थ्यं, सर्वेषामङ्गानाम् एकोऽर्थः प्रधानेषु उपकारः। उपकारापेक्षायां हि अङ्गानि श्रूयन्ते, तानि सर्वाणि एकार्थानि भवन्ति। नन्वेवं सति एकार्थत्वादेषां विकल्पः प्राप्नोति। वक्ष्यते तत्परिहारः, विधेस्तु एकश्रुतित्वात् (१७ सू०) इत्यत्र यथा विकल्पो न भवति। अत ऐकार्थ्यात् अङ्गानामेकं कार्य्यम् इति।

शब्दभेदान्नेति चेत् ॥ ७ ॥ (आ०)

अथ यदुक्तं, चोदनाभेदादङ्गानामर्थभेदो न्याय्य इति, तत् परिहर्त्तव्यम्। परिहृतं तत् एकार्थत्वेन। न परिह्रियते, सर्वाणि च प्रधानस्योपकुर्य्युः भिन्नानि च कार्य्याणि कुर्य्युः, तद्यथा कारकाणि कर्त्रादीनि सर्वाणि तावत् क्रियाया उपकुर्वन्ति, अथ च प्रतिकारकं कार्य्यभेदः। इदं तर्हि परिह्रियते, यदि समिदादिभिर्वाक्यैरङ्गानां प्रयोग उच्यते, समिद्यजिः प्रयोक्तव्यः, तनूनपाद्यजिः प्रयोक्तव्य इति, ततः स्यात् प्रयोजनाकाङ्क्षा। सा च भवन्ती भेदेन स्यात्, न त्वत्र प्रयोग उच्यते, किन्तर्हि रूपमात्रमाख्यायते, एवं लक्षणको याग इह भवति इति। तत् *कस्य हेतोः? । प्रयोगवचनस्य प्रत्ययस्याभावात्, अन्येन* च प्रयोगस्योक्तत्वात्। क्व पुनरेषां प्रयोग उक्तः? उत्तरसूत्रे दर्शयिष्यामः। न चेदत्र प्रयोजनाकाङ्क्षा, कुतः प्रयोजनं, कुतो भेदः।

कर्मार्थत्वात् प्रयोगे ताच्छब्द्यं स्यात् तदर्थत्वात् ॥ ८ ॥ (आ० नि०)

प्रधानानां प्रयोगे उच्यमाने अङ्गानामपि ताच्छब्द्यं स्यात् प्रयोगस्य, तेनैव प्रधानप्रयोगवचनेनैव शब्देन अङ्गानामपि प्रयोग उच्यते, दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत इति। कुतः?। कर्मार्थत्वात्, क्रियार्थत्वादित्यर्थः। फलस्य क्रियार्थौ दर्शपूर्णमासौ श्रूयेते, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं कुर्य्यात् इति। तत्र आकाङ्क्षा भवति, कथम्? इति। सा समिदादिभिश्चोदनाभिर्निवर्त्त्यते, समिधो यजति, तनूनपातं यजति इत्येवम् इति। तत् कस्य हेतोः?। तदर्थत्वात्, तदर्था एताः समिदादिचोदनाः, तेनाकाङ्क्षितत्वात्, अफलत्वात्, फलवत्सन्निधानाच्च। सैषा दर्शपूर्णमासयोः फलं साधयतोः इतिकर्त्तव्यता, न च, इतिकर्त्तव्यतामन्तरेण कर्म्मचोदना अर्थवती भवति। तस्मात् सेतिकर्त्तव्यताकः कर्म्मणः प्रयोगश्चोद्यते। तथा च सिद्धमेतत् प्रधानप्रयोगवचनेनैव शब्देन अङ्गानां प्रयोगः चोद्यत इति, एवं च सति एकशब्दचोदितान्येव अङ्गानि। तत्र यथा प्रधानानाम् एकशब्दाभिसम्बन्धात् फलैकत्वम् एवमङ्गानामपीति।

अत्राह, न एतद्युक्तम्। कुतः?।

कर्तृविधेर्नानार्थत्वाद्गुणप्रधानेषु ॥ ९ ॥ (आ०)

कर्त्तुर्येव प्रधाने विधिः दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत इति, यश्च अङ्गेषु साङ्गाभ्याम् इति, तयोः नानार्थत्वं, प्रधान-

विधिः फलार्थः अङ्गविधिः प्रधानार्थ । तत्र प्रधानानि फलं प्रति विधातव्यानि, अङ्गानि प्रति अनूद्यानि, न च विध्यनुवादौ युगपत् सम्भवतः । तस्मात् नैकेन वाक्येन प्रधानानि, तेषाञ्च इतिकर्त्तव्यता शक्या विधातुम् । अतो न प्रधानचोदनागृहीतानि अङ्गानि ।

तत्राह, नैतदयुक्तं, युक्तमेतत् । कुत ? ।

आरम्भस्य शब्दपूर्वत्वात् ॥ १० ॥ (आ०नि०)

आरम्भो व्यापारः क्रियेत्यनर्थान्तरम् । यागेन इह स्वर्गस्य क्रिया उच्यते, यजेत यागेन स्वर्ग कुर्य्यात्, स्वर्गार्थं व्याप्रियेत इत्यर्थः । इदं तु न ज्ञायते कोऽसौ व्यापारः ? इति, तत्सन्निधौ च अग्न्यन्वाधानादि श्रूयते । तस्मिन् आकाङ्क्षितत्वात् सन्निधानाच्च एतद्भवति, अयमस्मिन् व्यापार , येन यागः स्वर्गं करोति इति । तस्मिन् विधीयमाने नास्ति वाक्यभेदः ।

अथ वा, प्रधानाना फलं प्रति, अङ्गानाञ्च प्रधानानि प्रति, विधिरविरुद्ध । कथं कृत्वा ? । { दर्शपूर्णमासाभ्या स्वर्गसाधनमपूर्वम् उच्यते, तस्य सविशेषस्य वचन प्रयुज्यते । यथा, एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयम् अग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो यजेत इति । तस्मात् प्रधानप्रयोगवचनेनैव अङ्गानां प्रयोगो विधीयत इति ॥ (११।१।२ अ०) ॥

दर्शपूर्णमासादिकाम्यकर्मणां सर्वाङ्गोपसंहाराधिकरणम्।

इदं विचार्यते, किम् अग्निहोत्रादीनां कर्मणामेकदेशाङ्गयुक्तानामपि प्रयोगः, अथ वा सर्वाङ्गोपसंहारेणैव ? इति। अथ तत्र किं वृत्तम् ?। सर्वशक्तौ प्रवृत्तिः स्यात् (६।३।१ सू०) इति। तत्र नैयमिकमारभ्य प्रति चिन्ता कृता, यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत इत्यनया चोदनया योऽयं यावज्जीविकः प्रयोगनियम उच्यते, किं तत्र सर्वाङ्गोपसंहारः, उत, न ? इति। इह इदानीं फलार्थे प्रयोगे चिन्ता, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत इत्यनया चोदनया योऽयं स्वर्गार्थ आरम्भः, तत्रापि किं नैयमिकवदेव प्रयोगः, उत, सर्वाङ्गोपसंहारः ? इति। किं तावत् प्राप्तम्,—

एकेनापि समाप्येत कृतार्थत्वाद्यथा क्रत्वन्तरेषु प्राप्तेषु चोत्तरावत् स्यात् ॥ ११ ॥ (पू०)

एकदेशेनापि अङ्गानां, समाप्येत, कर्म प्रयुज्येतेत्यर्थः। कुतः ?। कृतार्थत्वात्, या असौ, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गार्थे व्याप्रियेत इत्युक्ते कथं व्यापारितव्यमित्याकाङ्क्षा, सा एकेनापि अङ्गेन कृतार्था भवति, समिधो यजति एवं व्यापारितव्यं, तथा अङ्गद्वयेन अङ्गत्रयेण च। यो यावन्ति अङ्गानि करिष्यति, स तावत्कृतमुपकारं प्राप्स्यति। यथा क्रत्वन्तरेषु सौर्यार्यमणप्राजापत्यनैर्ऋतादिषु यो यावन्ति कर्माणि करोति, स तावद्वाः फलमश्नुते। न तु तत्सन्निधानाविशेषात् सर्वाण्येवाङ्गानि,प्राप्स्यन्ते। प्राप्तेषु चोत्तरावत्

स्यात्, तद्यथा, वाग्यतः तिस्रो दोहयित्वा विसृष्टवाग् अनन्वारभ्य तूष्णीमुत्तरा दोहयति इति, यस्य यावत्यो गावः स तावतीर्दोहयति इति, तावतीष्वपि कृतार्थं उत्तराशब्दः। एवमिहापि यो यावन्ति अङ्गानि उत्सहते स तावन्ति करिष्यति।

फलाभावान्नेति चेत्॥ १२। (आ०)

इति चेत् भवान् पश्यति, एकदेशङ्गायुक्तानामनियतानां कर्म्मणां प्रयोग इति। तन्न। कुतः? फलाभावात्, यावच्छ्रुत स्वर्गकामस्य, स्वर्गकामेनेदं कर्त्तव्यमिति, तस्मात् कल्येनाकुर्वतः फलाभावः स्यात्, सर्वं चेद श्रुत स्वर्गकामो यजेत इत्युक्ता सर्वस्य अन्वन्वाधानादेः कर्मकलापस्याम्नानात्।

न, कर्मसंयोगात् प्रयोजनमशब्ददोषं स्यात्॥ ॥ १३ ॥ (आ० नि०)

नैतदेवम्, अङ्गवैकल्ये फलाभाव इति। कुतः?। कर्मसंयोगात्, प्रधानकर्म्मणा हि फल संयुक्त, दर्शपूर्णमासाभ्या स्वर्गकामः इति, न अङ्गैः अङ्गानि तु तदाकाङ्क्षया गृह्यन्ते, सा चाकाङ्क्षा एकेनापि कृतार्था भवतीत्युक्तम्। एव चेत् प्रयोजनम् अङ्गकृत उपकारः, फलं च स्वर्गादि अशब्ददोषं स्यात, दर्शपूर्णमासयोः फलार्थत्वे दर्शपूर्णमासाभ्या स्वर्गकामः इत्येवशब्दो न दुष्येत्, तस्मा-

विधौ चाङ्गानां विधायका ये समिदादयः, ते च तदुपकारित्वे न दुष्येयुः। तस्माचाङ्गाभावे फलाभावः।

ऐकशब्द्यादिति चेत् ॥ १४ ॥ (आ०)

इति चेत् पश्यसि, दर्शपूर्णमासाभ्यां तत् फलं न समिदादिभ्य इति, नैतद्युक्तम्। किं कारणम्?। ऐकशब्द्यात्, एकः शब्द उपदेशकः प्रयोगस्य दर्शपूर्णमासयोः, समिदादीनाञ्च, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत इति, तेन च फलसम्बन्धः कृतः। तत्र कुतः एतत् दर्शपूर्णमासतः फलं, नेतरेभ्यः इति।

न सर्वाणि फलसंयुक्तानि इति, किन्तर्हि दर्शपूर्णमासावेव। कथं ज्ञायते?। दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं कुर्य्यादिति दर्शपूर्णमासयोरेव स्वर्गं प्रति करणत्वं श्रूयते, न समिदादीनाम्। आकाङ्क्षया हि तेषां ग्रहणं, सा च कथंभावस्याकाङ्क्षा कथं कुर्य्यादिति, न करणस्य, केन कुर्य्यादिति तस्य निर्दिष्टत्वात् दर्शपूर्णमासाभ्यामिति। तस्मान्न समिदादीनां फलेन संयोगः यदि च संयुज्येरन् न समानि आग्नेयादिभिः स्युः।

समत्वाच्च गुणत्वं तत्र यदुच्यते एकदेशाङ्गयुक्तानामपि प्रयोग इत्येतदेव नास्ति ये त्वैककर्म्यादिति सूत्रं पठन्ति तेषामयमर्थः इति चेत् पश्यसि प्रधानानामङ्गवत्तया अङ्गानि क्रियन्ते इति। तस्मादैककर्म्यं भवतु एकमेवाङ्गं प्रयुज्यतामेकेनापि प्रधानमङ्गवद्भवति।

नार्थपृथक्त्वात्समत्वाद्गुणत्वम् ॥१५॥ (आ०नि०)

नेतदेव कस्मादर्थपृथक्त्वाद्यर्थपृथक्त्वं भवति उपकारपृथक्त्व मेवैनाङ्गेनार्थवत्तायामल्प उपकारो बहुभिर्महान् कथं प्राप्यते समत्वाद्गुणत्वं यथैकेन बहुभिश्च समः उपकारः स्यात्। तत्र एकस्यैवाङ्गत्वं भवेत् अन्येषामगुणत्वं स्यात्। अनङ्गत्वमित्यर्थः। तत्र बहूनामाम्नानमनर्थकं स्यात्। न चैषां विकल्प इत्युक्तं विधिस्त्वेकश्रुतित्वादित्यत्र तस्मादङ्ग भूयस्त्वे फलभूयस्त्वमिति।

विधेस्त्वेकश्रुतित्वादपर्य्यायविधानात् नित्यवच्छ्रुत-भूताभिसंयोगात् अर्थेन युगपत् प्राप्तिर्यथा-प्राप्तं स्वशब्दो निवीतवत् सर्वप्रयोगे प्रवृत्तिः स्यात् ॥ १६ ॥ (सि०)

नत्वेतदेवमेकदेशेनाप्यङ्गानां प्रयोग इति। कथं तर्हि सर्वाङ्गोपसंहारेण, कुत विधेरेकश्रुतित्वात्। एकेन शब्देनाङ्गानां प्रयोगो विधीयते दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति सर्वापेक्षयेत्युक्तम। सा त्वपेक्षा कृत्स्ने वाग्न्यन्वाधानादिव्यापारे तदेकदेशे वा। तत्रैकदेशापेक्षा न युक्ता। कस्मात् अपर्य्यायविधानात्। इमान्यङ्गानि न पर्य्यायेण विधीयन्ते कदाचित् समिधो यजति कदाचित् तनूनपातमिति। कथं तर्हि नित्यवद्यथाभूतानि च श्रुतानि तथा भूतान्यपेक्षयाभिसम्बध्यन्ते यथोक्तेन नित्यवत् श्रुतानामपि

सतामेकदेशोऽपेक्षिष्यत इति। नैतद्युक्तं कुतः? अर्थेन युगपत् प्राप्तेः। अर्थेन प्रधानोपकारेण खल्वेकार्थोत्तवद्युपसन्निपतन्त्यङ्गानि। तत्र शब्दत विशेष इद प्राप्यते। इद नेति अत सर्वाणि प्राप्स्यन्ते। यथाप्राप्त च स्वशब्दार्थौ निवीतवत् यथा "निवीता ऋत्विजः प्रचरन्तीति" ऋत्विग्विशेषाभावात् सर्वेषां च सन्निधानात् सर्वऋत्विजो निवीता भवन्ति। एवमिहापि सर्वप्रयोगे प्रवृत्तिः स्यात्।

तथा कर्मोपदेशत्वात् ॥ १७ ॥ (हे०)

तथा च कृत्वा चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो हूयन्ते त्रयोदशामावास्यायामिति आहुतिसंख्या पाक्षिकी न भविष्यति।

क्रत्वन्तरेषु पुनर्वचनम् ॥ १८ ॥ (पू० आ० नि०)

तत्र यदुक्तं यथा क्रत्वन्तरेष्विति, युक्तं तथा क्रत्वन्तरेषु पार्थक्य "सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम" इत्युक्ता पुनरुच्यते। "ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकाम" इति। किमत। अतस्तेषां परस्परानपेक्षाणां कार्यं न समाप्येति गम्यते। परिसमाप्ते हि पूर्वस्य विधाने उत्तरं पृथक्त्वेन विधीयते। अथेह विधिस्त्वे कश्चुतित्वादिवतन न्यायेन सम्भूयकार्थमङ्गानां युक्तं तस्माद्वैषम्यं क्रतुभि।

उत्तरास्वश्रुतित्वाद्विशेषाणां कृतार्थत्वात् सन्दोहे यथा कामी प्रतीयेत ॥ १९ ॥ (पू० आ० नि०)

यथाप्राप्ते चोत्तरावत् स्यादिति यदुक्तं तन्न युक्तं यदुत्तरासु यावत्स्वं दोहनमश्रुतित्वात्। नाप्योत्तराणां दोहनं विधीयते। किं तर्हि अनूद्यते। किं कारणम्?। विशेषाणां वाग्विसर्जनादीनां विधाने कृतार्थं तद्वाक्यं नोत्तराणां दोहनं विधातुमुत्सहते। विधीयमानेऽर्थद्वयी, भिद्येत वाक्यम्। अनुवादश्च प्राप्तस्यार्थस्य भवति। अर्थाच्च यावत्स्वं दोहनं प्राप्तम्। अर्थादस्या न दोह्याः स्याप्तु सर्वाः कथं न दोह्याः। उपरिष्टादेतद्वक्ष्यामः। तथा पयः प्रतिषेधः कुमाराणामित्यत्र तस्मात्यथा कामी प्रतीयेत यावत्यो गावः स तावतीर्दोहयति।

काम्यकर्मणि फलाभिव्याप्तायामकृदनुष्ठानाधिकरणम् १

काम्येषु कर्मसु चिन्ता। किं काम्यं कर्म सकृदेव प्रयोक्तव्यम् अथ वा फलस्य भूयस्त्वमिच्छता भूयोऽभ्यसितव्यमिति। किं प्राप्तम्?

कर्मण्यारम्भभाव्यत्वात् कृषिवत् प्रत्यारम्भं फलानि स्युः ॥ २० ॥ (पू०)

काम्ये कर्मणि प्रतिप्रयोगं फलभेदः आरम्भभाव्यत्वात् कर्मप्रयोगेण फल भाव्यते। कथं ज्ञायते। प्राक्तनात् कर्मणः फल नास्ति यदि भवेत्कर्मानर्थक्यं स्यात्। कर्मोत्तरकाले चास्तीति श्रुतितो गम्यते। यत्र प्राक्कर्मणो नास्ति कर्मोत्तरकाले च भवति तत्तेन कर्मणा भाव्यते

कृषिवत् यथा कर्षणेन धान्यमभकूङ्क्ष्यते । पुनरपि धान्य वदेतङ्गविष्यति ।

अधिकारश्च सर्वेषां कार्य्यत्वादुपपद्यते विशेषः ॥ २१ ॥ (पृ० यु०)

एवं च कृत्वा सर्वेषां कर्मणा पुनः पुनः क्रियमाणानामधिकारो भविष्यति । तत्रेमानि दर्शनान्युपपत्स्यन्ते "तेषां ये प्रथम यजेरन् तेषा गौरतिरात्रो ये द्वितीयं तेषामायुरिति" । प्रथम यजेरन् द्वितीय यजेरन् एतदभ्यासे सति । तस्माद्यावदिच्छमभ्यासः ।

सकृत्तु स्यात् कृतार्थत्वादङ्गवत् ॥२२॥ (पू०आ०)

सकृदेव तु काम्यं कर्म प्रयोक्तव्य कुत कृतार्थत्वात् । सकृत् कृतेन कृतर्थोदनार्थः । न च कृते पुनः कर्त्तव्यमस्ति क' पुनर्थोदनार्थो, यागस्य कर्त्तु फल होमस्य कर्त्तुः फल मिति कथ कृत्वा तदुच्यते इह यजेज्जुहुयादिति धातुना क्रियोच्यते प्रत्ययेन कर्त्ता तयोः कर्त्ता प्रधानभूत उपसर्जनभूता क्रिया"प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूत" अनुप्रयोगश्च कर्तृप्राधान्य एव भवति पचति देवदत्त इति । तेन होतुर्यष्टुश्च फलमुच्यते । सकृदनेन सकृदिष्टेन कामो होता यष्टा च जात । तत्र द्वितीयादिप्रयोगोऽनर्थकः स्यात् कृतार्थत्वादङ्गवत् । तद्यथा प्रधानस्य साद्गुण्योपपादनायाङ्गानि क्रियन्ते सकृत् कृतैव तदुपपादितमिति नाभ्यस्यन्ते तद्वत् ।

शब्दार्थश्च तथा लोके ॥ २३ ॥ (निद०)

लोकेऽपि तथैव शब्दार्थोभवति काष्ठान्याहरेत्युक्तः सकृदाहरति न पुनः पुनः ।

अपि वा संप्रयोगे यथाकामी प्रतीयेताश्रुतित्वाद्विधिषु वचनानि स्युः ॥ २४ ॥ (सि०)

अपि वा नैवं स्यादस्मिनर्थिनः कर्मण्य संयोगे सकृदेवार्थी कर्मप्रयोगे वर्त्तेतेति कथं तर्हि यथाकामी प्रतीयेत सकृद्वा बहुकृत्वो वा फलभूमार्थी बहुकृत्व सन्तुष्टः सकृत्, कुतः ? अश्रुतित्वात् । नात्र यष्टुर्हेतुः फलं श्रूयते यस्तु प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूत इति तत्कर्मनिमित्तेषु नामपदेषु पाचको लावक इत्येवमादिषु । आख्याते तु न कर्त्ता क्रियाप्रधानतः, किं तर्हि भावप्रधानमाख्यात, भावना च न कस्यचिच्छ्रूयते । भावनाप्रयुक्तस्य साधनग्राम स्यापेक्षितत्वाद्यजेत केन किमर्थं कथमिति, कर्त्तृप्राधान्ये कार्य्याभावान्न साधानाकाङ्क्षया भवितव्यम् । न हि भवति पाचकः केन किमर्थं कथमिति । भावना च फलस्योच्यते न क्रियायाः । तृतीयानिर्देशात् "उद्भिदा यजेत" "बलभिदा यजेतेति" भाव्यत्वे हि द्वितीयाया निरपेक्ष्यत्वं स्वर्गस्त्वीप्सितः कामसंयोगात् स्वर्गकाम इति । तदेतदेवमापद्यते स्वर्गकामो यागेन स्वर्गं भावयेदिति यच्च भाव्यते तदात्मकमन्यतो हि भावो नोपपद्यते । असच्चेत्कर्मणा भाव्यते पुनः पुनरपि भावयिष्यति कृषिवत् तस्मात् फलस्य

र्थिना काम्यं यावदिच्छमभ्यसितव्यमिति। यदि च नियोगतः सकृदेव कर्त्तव्यं भवेत् ततस्तेषां प्रथमं यजेरन्निलेवमादिषु गवादिविधिषु वचनान्येतानि कल्पेरन्द्वितीयं यजेरन्निति तथा च वाक्यानि भिद्येरन् ये च द्वितीयं यजेरन् तेषां गोरतिरात्र इति।

ऐकशब्द्यात् तथाङ्गेषु ॥ २५ ॥ (पू० आ० नि०)

यत् तु चाङ्गवदिति। युक्तं यदङ्गानां सकृत् प्रयोगः। ऐकशब्द्यात् एकत्वादङ्गानां प्रधानानां चोपदेशकः शब्दः सर्वाङ्गान्यपेक्षया स्तत्रातीत्युक्तं सा चापेक्षा सकृदेवेष्वङ्गेषु भवति कृतार्था। तस्मात् तत्र पुनः पुनः क्रियाया हेतुर्नास्ति इह त्वसतः फलस्य कर्मोत्पादकं तस्य प्रतिप्रयोगमन्यस्यान्यस्योत्पत्तिरविरुद्धेत्येवमनदिष्टो हेतुः। तस्मादिषमत्वमङ्गैः।

लोके कर्मार्थलक्षणम् ॥ २६ ॥ (निर०)

यच्च लोकवदिति लोके कर्मार्थप्रधानं कार्य्यवशात् सकृदप्युक्तोऽसकृदाहरति चासकृदप्युक्तः सकृदाहरति नाहरति वा। यथेह शब्दलक्षणे कर्मणि यथाशब्दार्थं प्रवृत्तिस्तस्माल्लोकवदिति चदृष्टान्तः।

अङ्गस्यानभ्यासाधिकरणम्।

क्रियाणामर्थशेषत्वात् प्रत्यक्षतस्तन्निर्वृत्त्याऽपवर्गः स्यात्॥ २७॥ (पू०)

व्रीहीनवहन्ति तण्डुलान् पिनष्टि इत्येवमादीनां दृष्ट-प्रयोजनानां क्रियाणामातण्डुलनिर्वृत्तेः प्रयोगः स्यात्। कुतः एतासां प्रयोगे प्रत्यक्षोऽर्थो निर्वर्त्त्यते। अवहतास्त-ण्डुलाः पिष्टाश्च, तैश्च प्रयोजनं पुरोडाशस्य कार्य्यत्वात्। तस्मादेतासां तदर्थ एव प्रयोगो विज्ञायते यदि सकृदेव मुसलस्योद्यमननिपातने कृत्वोत्सृज्येत उपलाया वा प्रक-र्षणाप्रकर्षणे, यदेषां कार्य्यं तन्नैव निर्वर्त्त्येत अत आसां तन्निर्वृत्त्या अपवर्गः स्यात्। आतण्डुलनिर्वृत्तेराच पिष्ट-निर्वृत्तेरभ्यास इति।

धर्ममात्रे त्वदर्शनाच्छब्दार्थेनापवर्गः स्यात्॥ २८॥ (सि०)

यत्र तु दृष्टं कार्य्यं तन्निर्वर्त्त्यते। यथा "अग्निचित्यामौ-दुम्बरमुलूखलं सर्वौषधस्य पूरयित्वा वहन्त्यत्र तदुपदधाति" इति। तत्र तण्डुलनिर्वृत्त्या नास्ति प्रयोजनम्। तण्डुल कार्य्यस्य पुरोडाशादेरसन्निहितत्वात् तस्मात् तत्र सकृत् क्रियया कृतः शब्दार्थ इति न स्यादभ्यासः। येषां तु तण्डुलफल एव मुसलस्योद्यमननिपातनकर्मण्यवहन्ति शब्दः प्रवर्त्तते इत्यपगमस्तेषामातण्डुलनिर्वृत्तेरभ्यासः प्राप्नोति। स तु मन्द एवाभ्युपगमः। यत् कारणं

विनापि तण्डुले प्रयोगो दृश्यते कषायमवहन्ति किण्व मवहन्तीति न चासौ गौण प्रयोगो विशेषाभावात् अवयवप्रसिद्धा चावघातमात्रवचन एव प्रतीयते न च समु दायोऽर्थान्तरे प्रसिद्ध । तण्डुलव्यापारस्य तु प्रायोवृत्ते तत्र प्रयोगप्राचुर्यमतोऽयं व्यामोह ।

प्रयाजादयन्य सकृदनुष्ठानाधिकरणम् ।

प्रयाजादीन्युदाहृत्य चिन्त्यते किं सकृत प्रयोग एषां उताभ्युताभ्यामोऽपिकर्त्तव्य इति तत्र धर्ममात्रे त्वदशना च्छब्दार्थेनापवर्गं स्यादित्यनेन न्यायेन सकृत् प्रयोगे प्राप्ते एवमुच्यते ।

क्रतुवच्चानुमानेनाभ्यासे फलभूमा स्यात् ॥ २९ ॥ (पू०)

अभ्यास कार्य्य कुत यतोऽभ्यासे भूमा स्यात् कथ ज्ञायते अनुमानेन, किं तदनुमानम् । प्रागङ्गप्रयोगात् प्रधानोपकारो नासीदृशं ततो भवति तेन विज्ञायते नून मङ्गेन क्रियत इति क्रियते चेत् पुन पुनरपि करिष्यते क्रतुवत् । यथा कर्मसु सौर्य्यादिषु फल कर्मणा क्रियते इति कर्माभ्यासे फलभूयस्त्वमेवमिहापि ।

सकृद्वा कारणैकत्वात् ॥ ३० ॥ (सि०)

सकृदङ्ग प्रयोक्तव्य नावृत्त्या । कुत कारणैक-त्वात् । एकं कारणमङ्गाना प्रधानेषु उपकार क पुन रसौ । येन प्रधानानि फल ददति । तद्येत् सकृत् प्रयुक्ता नाङ्गेन कृत, जातानि प्रधानानि फलवन्तीति पुन रङ्गव्यापार । अथ न कृत पुनरासप्रयोग येन सकृत्

कृतेन नोपकृतं स पुनः क्रियमाण उपकरिष्यतीति का आशा।

परिमाणं चानियमेन स्यात् ॥ ३१ ॥ (यु०)

यदि चानियमः सकृदसकृद्वा प्रयोगः ततः चतुर्दशपौर्णमास्याहुतयो हूयन्ते त्रयोदशामावास्यायामिति योऽयं नित्यवदाहुतिपरिमाणानुवादः स न स्यात्। स तावद्भवतां पाक्षिकः कल्प्येत तथास्य रूपं बाध्येत तस्मादनभ्यासः।

फलस्यारम्भनिर्वृत्तेः क्रतुषु स्यात् फलान्यत्वम् ॥ ३२ ॥ (पू० आ० नि०)

यत्तु क्रतुवदिति युक्तं यत् क्रतुष्वभ्यासः। फलस्यारम्भनिष्पत्तेः। कर्मारम्भेण तत्र फलं निष्पद्यते आरम्भान्तरेण परं निष्पत्स्यत इति। अङ्गस्य पुनरुक्तपरिणामफलं प्रधानम्। फलवत्तासम्पादनं तच्चेत् सकृत् कृतेन कृतं न भूयः क्रियास्विति एवमपदिष्टो हेतुस्तस्मादनुपन्यासः।

अर्थवतस्तु नैकत्वादभ्यासः स्यादनर्थको यथा भोजनमेकस्मिन्नर्थस्यापरिमाणत्वात् प्रधाने च क्रियार्थत्वादनियमः स्यात् ॥ ३३ ॥ (आ०)

यदुक्तं सकृत्कृतेनाङ्गेन कृतत्वादर्थस्यानर्थकोऽभ्यासः इत्यत्र ब्रूमः। अर्थवांस्तु अभ्यासो ग्राह्यो नानर्थकोऽभ्यासः। कथं कृत्वा एकत्वादभ्यासः स्यादनर्थकः यथैक-

मेवार्थमभ्यस्यमानमपि भूम कुर्यात् तत्राभ्यासोऽनर्थकः स्यात्। यथा भोजनमेकस्मिन् कालेऽभ्यस्यमानमेकफलं तृप्तिं करोतीति नाभ्यस्यते। अपि त्वर्थस्यापरिमाणत्वे द्रव्यत्सुपकारं करोत्यङ्गमिति ज्ञायते। ननु यावता प्रधानं फलवद्भवति तावत् करोतीति गम्यते। सत्यमेवं किन्तु प्रधाने क्रियार्थत्वादनियमः स्यात्। प्रधानस्य फल-क्रियार्थमङ्गम्। तच्च प्रधानफलमपरिमितम्। तदङ्गो-पकारस्य भूयस्त्वे भूयो भविष्यति अल्पत्वे अल्पम्। अभ्यासे चासत्य भूयानुपकारः स्यात् कार्य्यत्वात् तस्य। तस्मा-दनियमः स्यात् सहाद्वा प्रयोगोऽभ्यासो वेति।

पृथक्त्वाद्विधितः परिमाणं स्यात् ॥३४॥ (आ॰नि॰)

यत् तु आहुतिसंख्याविरुध्यत इति पृथक्त्वादुपकारस्या-भ्यासे न्यायप्राप्तेयमाहुतिसङ्ख्याऽनुवादः स्यात् स विधितः स्यादाहुतिविधीनभिप्रेत्य चतुर्दशपौर्णमास्यामाहुतिविधय-स्त्रयोदशामावास्यायामिति। न ह्याहुतिसङ्ख्या युज्येत आहुतिविधिसङ्ख्यातु सामञ्जस्योपपद्यते।

अनभ्यासो वा प्रयोगवचनैकत्वात् सर्वस्य युगपच्छास्त्रादफलत्वाच्च कर्मणः स्यात् क्रिया-र्थत्वात् ॥ ३५ ॥ (सि॰ नि॰)

अनभ्यासो वाङ्गाना कुतः प्रयोगवचनैकत्वात्। एकः प्रयोगवचनोऽङ्गाना प्रधानानां च। तस्यैकत्वात् सर्वस्य

युगपच्छामनमनेन कर्मणा साङ्गेन यजेतेति। सकृत् कृतैराङ्गैस्त्वाङ्ग जातमिति न पुनः क्रियायां हेतुरस्ति। ननूपकारभूयस्त्वं भविष्यति। यद्यङ्गान्यदृष्टमुपकारं कुर्य्युस्ततस्तदभ्यासे उपकारभूयस्त्वमनुमीयेत दृष्टमेव त्वर्थमङ्गानि कुर्वन्ति प्रधानस्याङ्गवत्ताम्। सा चाभ्यासेऽपि तावत्येवाङ्गवत्ता साचेद् फलसम्पत्ता साङ्गेन यजेतेति नाङ्गानि। अङ्गानि तत्सम्पादनेनार्थवन्ति। नन्वेतद्युक्तमिव यदाहि प्रयाजा न तदा प्रधानयजिरपूर्वं वा यदा च यजिरपूर्वं च न तदा प्रयाजाः, तदेवमदृष्टरहिते समिदादिमात्रे मत्वङ्गवत्तैव नास्ति कुत उपकारः। अपि च यदि यजिमात्रमेवाङ्गेषु नापूर्वफलम् अस्ति ततः सोमाङ्गभूतानामिष्टिपशुबन्धानां चोदक एव नास्ति। असति ह्यपूर्वे इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षा नास्ति यजतेः प्रज्ञातेतिकर्त्तव्यताकत्वादितिकर्त्तव्यतां चोदको नातिदिशेत तच्चैतानि दर्शनानि नोपपद्येरन् तस्यैकयतं प्रयाजानुयाजाः न च समिष्ट यजूंषि जुहोति प्रहृत्य परिधीन् जुहोति हारियोजनमिति। तस्मादियमन्या व्याख्या।

अनभ्यासो वाङ्गानां प्रयोगवचनैकत्वात्। एकप्रयोगवचनेऽङ्गानां प्रधानानां च तस्यैकत्वात् सर्वस्याङ्गप्रधानकलापस्य युगपच्छामनप्रधानानामनभ्यासः। कस्य हेतोः। सकृत्कृतैः प्रधानैः कृत इत्यर्थो दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति कृते ह्यर्थे यच्छास्त्रविहितं फलं तल्लब्धमिति न पुनः क्रियायां हेतुरस्ति

एवमङ्गेष्वपि सकृत्कृतेषु यदङ्गानां प्रापकं शास्त्रं तस्यार्थः कृतः। तस्मिन् कृते यच्छास्त्राधिगतमाङ्गफलं तदङ्गमिदानीमित्यवगन्तव्यम्। तथा च सत्यभ्यासोऽनर्थकः। यत्तु फलभूयस्त्वं भविष्यतीति तदयुक्तं दर्शपूर्णमासयोर्यत् फलं तद्भावनायामङ्गोपकार उपयुज्यते नापूर्वस्य फलस्योत्पत्तौ। यद्यपूर्वफलम् अङ्गे कल्प्येताङ्गफलमेव तत् स्यात्। न चाङ्गानि फलवन्ति प्रधानानां स्वकार्यं साधयताम् दृष्ट उपकारस्ते क्रियते सकृत्कृतैरसौ कृतः, तस्मादाङ्गावृत्तौ फलभूयस्त्वमस्ति।

अभ्यासो वा छेदनसमार्गविदानेषु वचनात्सकृत्त्वस्य ॥ ३६ ॥ (आक्षे०)

अभ्यासो वाङ्गानाम्। कुतः?। पितृयज्ञे हि श्रूयते, सकृदाच्छिन्नं बर्हिर्भवतीति यथानुयाजे सकृत्परिधीन् समार्ष्टीति। स्विष्टकृति चोत्तरार्द्धात् सकृदवद्यतीति तद्यत् सकृदङ्गानां प्रयोगस्तत एतानि वचनान्युपपद्यन्ते। तस्मादभ्यासः।

अनभ्यासस्तु वाच्यत्वात् ॥ ३७ ॥ (आ०नि०)

अनभ्यासस्त्वङ्गानां यथोक्तेन न्यायेन यत्तु छेदनादिषु वचनात् सकृत्त्वस्यान्यत्राभ्यासो विज्ञायत इति। अत्र ब्रूमः, यद्यप्यनभ्यासस्तथापि छेदनादिषु वाच्यं सकृत्त्वं दर्शपूर्णमासयोरसकृदाच्छिन्नं बर्हिर्भवतीति वचनात् तत् प्रकृतित्वात् पितृयज्ञेऽप्यसकृत् प्राप्तं तथा प्राप्तेऽसकृत्त्व

वाच्यम् एवं प्रयाजेषु त्रिःसंमार्ग उक्तः सानुयाजेषु पुनरावर्त्तते तत्रापि त्रित्वे प्राप्ते सकृत्त्वं विधातव्यं तथा द्विर्हविषोऽवद्यतीत्यविशेषेणोक्ते स्विष्टकृत्यपि द्वित्वं प्राप्तं तत्र सकृत्त्वं विधीयते, तस्माच्छेदनादिषु सकृदवदानाद्यावृत्ताभ्यासो विद्यात् न्याय्य इति।

कपिञ्जलाधिकरणम्।

वसन्ताय कपिञ्जलानालभेत इति श्रूयते तत्र विचार्यते, किं तत्र त्रयश्चत्वारः पञ्च वा विकल्पेनालम्भव्या अथवा त्रय एवेति। किं प्राप्तम्?।

बहुवचनेन सर्वप्राप्तेर्विकल्पः स्यात् ॥ ३८ ॥

विकल्पेनालम्भव्याः कस्मात् सर्वप्राप्तेः सर्व एते संख्याविशेषा बहुवचनेन प्राप्यन्ते। सर्वे तस्य वाच्याः सर्वत्र प्रयोगात्। न च समुच्चयेन सम्भवन्त्ययगपत्त्वात्। तस्माद्विकल्पः। ननु एवं सत्येकस्य शब्दस्यानेकार्थता चाश्रिता भवति। न चैष न्याय्य। उच्यते सत्यमेवमगत्या आश्रीयते सत्यां गतौ नाश्रयितव्यः। अस्ति तु इयं गतिर्यत् त्रित्वं बहुवचनस्यार्थः स्यात्। तद्योगाच्चतुरादिष्वपि वर्त्तते सर्वेषु तेषु त्रित्वमस्तीति। नैतद्युक्तम् यदि बहुवचनस्य त्रित्वमर्थः स्यात् ततश्चत्वारो ब्राह्मणा इति, समानाधिकरण्यं नोपपद्यते ब्राह्मणा इत्यस्य त्रयोऽर्थः। चत्वार इत्यस्य चत्वारस्तयोः समानाधिकरण्यं न प्राप्नोति। न हि भवति चत्वारस्त्रय इति एवं सर्वत्र लक्षणया भविष्यति

यथा न्यग्रोधः चैत्रमिति । भिन्नं हि चतुष्टादीनि माहचर्य्यात् शक्नोति लक्षयितुं, सिद्ध्यति लक्षणा त्वाश्रिता भवति । किं क्रियतामगत्या आश्रीयते । मत्वां गतौ नाश्रयितव्या । अस्ति चेयं गतिर्यद् बहुत्वं बहुवचनस्यार्थः स्यात् । सर्वेऽपि ते बहव इति श्रुत्वैव सामानाधिकरण्यं घटिं बहुत्वं विज्ञायते किं तद् बहुत्वमित्युच्यते । बहुत्वं वृद्धिः उपचयः आधिक्यमित्यर्थः । कथं कृत्वा वृद्धतिरयं वृद्धार्थः । तस्यौणादिक उकारः प्रत्ययः वृद्धेर्नलोपश्चेति । तस्य रूपं बह्विति बहु वृद्धमधिकमित्यर्थः । सर्वे चैते त्र्यादयोऽधिकास्तस्मात् सर्वे बहुशब्दवाच्याः । नन्वापेक्षिकमेतद् बहु अधिकमिति । यदेव हि बहु तदेवान्यापेक्षयाबहु भवति, सत्यमेव यत्तु यदपेक्ष्य बहु न तदेवान्यदपेक्ष्याबहु, तद्यथा उत्तराः कुरवो दक्षिणान् कुरूनपेक्ष्योत्तरा इत्युच्यते न च ततोऽन्ये उत्तरादेशा न सन्ति । अथ च नियतापेक्षत्वादुत्तरत्वं न जहति । एवं त्रिप्रभृतयो द्वित्वमपेक्ष्य बहुत्वं लभन्ते न च ते कदाचिदबहवः । कथ पुनर्ज्ञायते द्वित्वापेक्षं त्रिप्रभृतीनां बहुत्वमित्युच्यते अपेक्षा तावत् समानजातीयेषु भवति यथा बलवान् देवदत्त इति न हस्तिनं सिंहं वा अपेक्ष्य भवति । किं तर्हि समानजातीयान् पुरुषानपेक्ष्य । एवं सङ्ख्यापि सङ्ख्यामेवापेक्ष्य बहुत्वं लब्धमर्हति । तत्रैकत्वं तावन्नापेक्ष्यते द्वयोर्बहुवचनस्यादर्शनात् । त्र्यादिषु च सर्वेषु दृश्यते तेन विज्ञायते द्वित्वापेक्षमिति । तच्च बहुवचनेनोपलभ्यते । कुतः तद्भावे भावात् तदभावे तदभावात् । त्रित्वादिषु भवति ।

तदभावे च द्वयोरस्मिंश्च न भवति एवं बहुवचनम् इति समाख्यान्वयी भवति अभियुक्तवचनं च बहुवचनमिति यदि त्रित्वं बहुवचनस्यार्थः स्यात्। त्रिषु वचनमित्येव तद् ब्रूयात्। लाघवादसन्देहात् तस्माद् द्वित्वमपेक्ष्येते बहवः। अतोऽवस्थितं त्र्यादीनां बहुत्वमेवं च सति नैकः शब्दोऽनेकार्थो भवति। सर्वेषां च बहुत्वान्न कश्चित् लक्षणया प्रयोगः। अथोच्यते त्रिषु निरुपपदं प्रयुज्यते चतुरादिषु तु सोपपदं चत्वारो ब्राह्मणा इति तच्च मिथ्या त्रिष्वपि सोपपदं प्रयुज्यते यथा त्रयो लोकास्त्रयो वेदा इति। यदि च निरुपपदं च त्रित्वं प्रत्याययेत्। ततो वसन्ताय कपिञ्जलानित्युक्ते विचार एवायं न प्रवर्त्तेत। यथा अत्रैव न विचार्य्यते किं कपिञ्जला आलब्धव्या उत मयूराः कपोता वेति। कस्य हेतोः यतः कपिञ्जलशब्दस्य न मयूराः कपोता वा वाच्याः। इहापि यदि बहुवचनस्य त्रित्वमेव वाच्यं स्यात् नेतरा संख्या। पूर्ववद्विचार एवायं स्यात्।

दृष्टः प्रयोग इति चेत् ॥ ३९ ॥ (पू० आ०)

अथोच्येत दृष्टो बहुवचनस्य प्रयोगश्चतुरादिषु चत्वारो ब्राह्मणा इति। ततो विचार इति। तथेहं। इहापि कपिञ्जलशब्दस्य दृष्टः प्रयोगः कपोते मयूरे च। महान् कपोत उच्यते कपिञ्जलोऽयं न पोत इति। तथाल्पो मयूरः कपिञ्जलोऽयं न मयूर इति।

भक्त्येति चेत् ॥ ४० ॥ (आ० नि०)

चाह भक्त्या तत्र कपिञ्जलशब्दः प्रयुज्यते । न च भा प्रयोगे शब्दार्थशङ्का भवति ।

तथेतरस्मिन् ॥ ४१ ॥ (पू० चा०)

इतरस्मिन्नपि चत्वारो ब्राह्मणा इति लक्षणया प्रयुज्यत इत्युक्तम् । न च लक्षणा प्रयोगे शब्दार्थशङ्का भवति । अपि च प्रातिपदिकार्थस्य वा संख्या सा च अनेनाभिधीयते यथा ब्राह्मणा इति । प्रातिपदिकार्थं एव वा यथा द्वाविक इति । न च त्रित्वं प्रातिपदिकस्यार्थो न तत्संख्या इति । तस्मात् चत्वार इति बहुवचनं न प्राप्नोति । अथाच्यते । अस्ति चतुर्षु अवयवभूतं त्रित्वं तदपेक्षं बहुवचनमिति । द्वित्वमपि तत्रास्ति । एकत्वं च काममनेनैव द्विवचनमेकवचनं चोत्पद्येत तस्मात् न त्रित्वयोगाच्चतुरादिषु बहुवचनप्रयोगः बहुत्वादेव तेषां बहुवचनमतः सर्वे चत्वादयः, परार्द्धपर्य्यन्ता बहुवचनस्यार्थः सर्वे चेदर्थतः कपिञ्जलानालभेत इति सर्वं प्राप्स्यन्ते तस्माद्विकल्पः ।

प्रथमं वा नियम्येत कारणादतिक्रमः स्यात् ॥ ४२ ॥ (सि०)

प्रथम वा बहुत्वम् । त्रित्वं नियम्येत किं कारणम् । न हि कश्चित् चतुर उपाददानो न त्रीनुपादत्ते । यत् कारणमनुमतास्त्रयश्चतुर्षु वोपात्तेषु सत्सु शब्दार्थो बहूना लभेतेति श्रुत आलब्धव्याश्च बहवः । एवं सति कारणाद तिक्रमः स्यात् । यदि च यथाश्रुतानुपादाने किञ्चिदन्यत्-

कारणं चित्वातिक्रमे स्यात् ततोऽतिक्रमः। न तदस्ति तस्मात् चित्वं नियमेन। ननु फलभूयस्त्वं कारणं भविष्यतीति नैतदस्ति। यत्र बहवः कल्पाः श्रूयन्ते तेषां कश्चित् लघुः कश्चिद् गुरुः तत्र गुरोः कल्पस्यानुष्ठानात्मानसामर्थ्यात् तदनुष्ठानात् फलभूयस्त्वमनुमीयते यथा एका देया षड्देया द्वादश देया चतुर्विंशतिर्देया इति इह तु एकएव कल्पो बहूनामालम्भः स त्रिभिश्चतुरादिभिस्तुल्यः। अतस्तत्र यो लघुमुत्सृज्य गुरुकल्पमातिष्ठेत तस्य फलभूयस्त्वं न भवितुमर्हति।

श्रुत्यर्थाविशेषात् ॥ ४३ ॥ (यु०)

यथा पशुमालभेतेति श्रुतर्थो महान्त महार्घं वा पशुमालभेत न तस्य फलभूयस्त्वं भवति। यस्तु मांसीयं शिष्टमतिक्रामेत् स यदि तावद्वैदिकोषु हिंसासु प्रत्यवायस्ततः प्रत्यवेयात्। अथाप्रत्यवायस्तथापि शिष्टविगर्हणं च लभेत्। कृते श्रुत्यर्थे मांसीयान् पशून् हन्तीति। तस्मात् त्रयः कपिञ्जला आलब्धव्याः।

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ४४ ॥ (निद०)

अन्यार्थोऽपि चैतमर्थं दर्शयति यथा न्याय उपदिष्टः। यथा "कृष्णा याम्या अवलिप्ता रौद्रा नभोरूपाः पार्जन्याः तेषामैन्द्राग्नो दशम" इति यदि च त्रय एते त्रिका एव नियोगत ऐन्द्राग्नो दशमः सम्पद्यते। इतरथा पाक्षिकः स्यात्। तस्मात् त्रित्वनियमः।

प्रकृत्या च पूर्ववत् तदासत्तेः ॥ ४५ ॥ (यु॰)

प्रकृत्याग्नीषोमीयैकत्वं प्राप्यते तस्योत्पत्तिर्भविष्यति इत्येवमुपादीयमाने, इतरथा विप्रकर्षः स्यात्। इदं चापि लिङ्गं गृहमेधीये श्रूयते, ओदनानुद्धरतीति तत्र मध्यम इति त्रयाणां निरुपपदं भवति। अन्यत्र सोपपदं पञ्चानां मध्यमः। अष्टानां मध्यम इति।

उत्तरादोहनानुवादाधिकरणम्।

उत्तरासु यावत्स्वमपूर्वत्वात् ॥ ४६ ॥ (पू॰)

सान्नाय्ये दोहनं प्रकृत्य श्रूयते। वाग्यतस्तिस्रो दोहयित्वा विसृष्टवागनन्वारभ्योत्तरा दोहयतीति किमयं विधिरनुवाद इति। किं प्राप्तम्?, अपूर्वार्थत्वात् विधिरिति। अनुवादो ह्यनर्थकः स्यादिति प्राप्ते उच्यते।

यावत्स्वं वाग्विधानेनानुवादः स्यात् ॥ ४७ ॥ (सि॰)

अनुवादः स्यात् नायं विधिः उत्तरा दोहयतीति अन्योऽत्र विधिर्विसृष्टवागनन्वारभ्येति। यद्येषोऽपि विधिः स्याद्वाक्यं भिद्येत उत्तरा दोहयति तथानन्वारभ्येति अथ कुतः प्राप्ते अनुवादः।

साकल्यविधानात् ॥ ४८ ॥ (हे॰)

साकल्यमत्र विधीयते गवान्दोग्धव्यानां नास्यैतां रात्रिं पयसाग्निहोत्रं जुहुयात् कुमारास्र न पयो लभेरन्। ननु कुमाराणां पयोदानप्रतिषेधो या न हि पयः प्रतिषेधे किञ्चिददृष्टमस्ति। अदृष्टं कल्पयितव्यम्। नन्वितरत्रापि लक्षणाश्रयणीया बाढम् दृष्टार्थाच्छ्रुतिर्लक्षणा बलीयसीति। तस्मात् साकल्यविधिरेवायं पयः प्रतिषेधं नायं लक्षणया। ततः प्राप्तेऽनुवादः।

वह्वर्थत्वाच्च ॥ ४९ ॥ (हे०)

वहुदुग्धीन्द्राय देवेभ्यो हविरिति च मन्त्रस्य सर्वासु दुह्यमानास्वपाचिकत्वं भविष्यति। वहुत्वं च प्रत्ययेऽचम्।

अग्निहोत्रे चाशेषवद्यवागूनियमः प्रतिषेधः कुमाराणाम् ॥ ५० ॥ (हे०)

अग्निहोत्रे च श्रूयते। "नास्यैतां रात्रिं पयसाग्निहोत्रं जुहुयाद् यथान्यस्यै देवतायै प्रत्तमन्यस्यै देवतायै दद्यात् तादृक् तत्स्यात् यवाग्वा जुहुयादिति"। सर्वस्य पयसः सान्नाय्यार्थतां दर्शयति। तथा पयःप्रतिषेधः कुमाराणामितिव्याख्यातम्।

सर्वप्रायिणापि लिङ्गेन संयुज्यते देवताभिसंयोगात् ॥ ५१ ॥ (हे०)

वत्सेभ्यश्च ह्वा एता मनुष्येभ्यश्च पुरात्याययन्ते अथैतर्हि देवेभ्य एवैता आप्याययन्ति"सर्वप्राप्तेरेतल्लिङ्गं कथम्।

यावत्तेभ्यो मनुष्येभ्यश्च पुरााप्याययन्ति तस्मात् सर्वं प्राप्तेरेतल्लिङ्गम् अतो यावत्स्वमुत्तरासु दोहनं स्यात्।

आघारादीनामङ्गानां तन्त्राधिकरणम्।

दर्शपूर्णमासयोः प्रधानान्याग्नेयादीनि तेषामङ्गान्याघारादीनि तेषु चिन्त्यते किं तस्य तस्य प्रधानस्य भेदेनाङ्गानां प्रयोगः अथ वा सर्वेषां तन्त्रेणेति अथ तत्र किं प्राप्तं क्रतुवचनानुमानेनाभ्यासे फलभूमा स्यादिति तत्र क्रत्वो दर्शपूर्णमासावुद्दिश्य कथा कृता इह तु तत्तत्प्रधानं प्रति चिन्त्यते किं प्राप्तम्।

प्रधानकर्मार्थत्वादङ्गानां तद्भेदात्कर्मभेदः प्रयोगे स्यात् ॥ ५२ ॥ (पू०)

अङ्गानां प्रयोगे कर्मभेदः स्यात् क्रियाभेदः तस्य तस्य प्रधानस्य भेदेनाङ्गानां प्रयोगः कुतः। प्रधानकर्मार्थत्वात् प्रधानार्थत्वादित्यर्थः। प्रधानार्थेन ह्यङ्गान्युपदिश्यन्ते अङ्गवन्ति प्रधानानि कथं स्युरिति। अङ्गसम्बन्धे च प्रधानार्थे अङ्गानां महत्त्वं न विवक्ष्यते। न हि तत्र प्रधानानि विधीयन्ते। किं तर्हि अङ्गानि चाविधीयमानस्यार्थस्य गुणो विवक्षितो भवति। यथा ग्रहं संमार्ष्टीत्येकत्वमेवं चेदेकैकस्य प्रधानस्याङ्गैः सम्बन्धः कर्त्तव्यः तानि यदि सकृत् क्रियेरन् न विभागेन सम्बध्येरन् यथा प्राचीनीतीदवमानीययोरेकादशिन्यां समस्तेव सम्बन्धः कर्त्तव्य इत्युक्त विधेस्त्वेकश्रुतित्वादित्यत्र तस्मात्प्रतिप्रधानमङ्गभेदः।

क्रमकोपश्च यौगपद्यात् स्यात् ॥ ५३ ॥ (आ०)

प्रधानानि च क्रमवन्ति तानि च यथाक्रमं साङ्गानि कर्त्तव्यानि तत्र यदि तन्त्रम् अङ्गानि स्युः ततोऽकृत्वाग्नेयं साङ्गमग्निषोमीयः प्रक्रान्तः स्यात् तथा च प्रधानानां क्रमकोपः स्यात्। अथ तु भेदस्ततः साङ्गमाग्नेयमपवृज्याग्नीषोमीयः साङ्गः प्रक्रान्तः क्रियत इति नास्ति क्रमकोपः। अपर आह यदि तन्त्रं भवेयुः अङ्गानि ततो यावत्तनूनपादाग्नेयस्योपकरोति तावत्तमिधाग्नीषोमीयस्योपकर्त्तव्यं स एष उपकार क्रमकोपः। अपि च अङ्गारापोहनादीनि संमार्गादीनि प्रतिप्रधानं भिद्यन्ते तेषाघारादीनामवैलक्षण्यं भविष्यति।

तुल्यानां तु यौगपद्यमेकशब्दोपदेशात् स्याद्विशेषाग्रहणात् ॥ ५४ ॥ (सि०)

तुशब्दः पक्षान्तरं परिजिग्राहयिषति पक्षः श्रेयान् भेद इति किं तर्हि यौगपद्यं सहात् प्रयोगः स्यात्। सकृदेव प्रयुक्तान्यङ्गानि सर्वैः प्रधानैर्युगपत् सम्बध्यन्ते तुल्यानामेकशब्दोपदिष्टानां वेदमर्थं प्रति विशेषाग्रहणात्। इमानि कर्त्तृतो देशतः कालतश्च तुल्यानि दर्शपूर्णमासयोः यद्यप्यत्र्वारश्चत्वार ऋत्विजः सन्ति। दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत पौर्णमास्यां पौर्णमास्यां यजेतामावास्याममावास्यया यजेतेति। प्रधानैश्च सहाङ्गानाम् एकदेशकालकर्त्तृकत्वं वचनात्। अङ्गानि तु विधानात् प्रधानैर्नोपदिश्यरन्नि-

त्वत्र एकेन च शब्देन प्रधानानि फलं प्रत्युपदिष्टानि दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति। किमतः, अतस्तेषां फले सम्भूयकारित्वं, तेन स्वर्गकामस्य सर्वेषां युगपच्चिकीर्षा नैकशः। सर्वचिकीर्षया त्वाघारादीनां क्रियमाणानां तुल्यकर्षादीनां न दृश्यते विशेषः कस्यै तान्याग्नेयस्याग्नीषोमीयस्य वेति सर्वेषां च युज्यन्ते तस्मात् सर्वार्थानि भवन्ति। तस्मादनावृत्तिः।

ऐकार्थ्यादव्यवायः स्यात् ॥ ५४ ॥ (आ॰ नि॰)

यच्च क्रमकोपश्च यौगपद्ये स्यादिति तत्र ब्रूमः ऐकार्थ्यादव्यवायः स्यात्। न क्रमकोप कुतः ऐकार्थ्यात् सम्भूयकारीण्येतानीत्युक्त तेषां सह क्रिया नैकशः। न हि तत्रैकेन कृतेन कश्चिदर्थः। एकसम्बन्धक्रियायामानुपूर्व्यं स्यात्तस्मान्न तेषां प्रयोगे क्रमः कुतः क्रमकोप इति। यच्चोपकारे क्रमकोप इति तत्रापि नावारः कृतमात्र एव प्रधानेपूपकरोति यत्कारण तस्मिन्काले प्रधानान्येव न सन्ति। यदा तु सर्वाण्यङ्गानि कृतानि तदा तन्त्राण्यपूर्वाणि सम्भूय प्रधानेपूपकुर्वन्ति अङ्गानामपि हि सम्भूयकारित्वमुक्तम् षष्ठेऽकार्थ्यादेककर्म्यमिति तस्मादुपकारेऽपि नास्ति क्रमकोपः।

तथा चान्यार्थदर्शनं कामुकायनः ॥ ५५ ॥(यु॰)

तथा चान्यार्थदर्शनं भवति यथा न्याय उपदिष्ट इति कामुकायान आचार्यो मन्यते स्म। किं पुनस्तत् चतुर्द-

पौर्णमास्यामाहुतयो ह्रयन्ते त्रयोदशामावास्यायामिति यथाहुतिः स्याच त्रयोदश चतुर्दश वा व्यवतिष्ठेरन् यत्र सत्वर्गवदारादुपकारिणामप्यावृत्तिरस्तीति तत्र ब्रूमः।

तन्न्यायत्वादशक्तेरानुपूर्व्यं स्यात्संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ५६ ॥ (आ॰ नि॰)

सहि न्यायः सम्भूयकारिणां सहक्रियेति सर्वथैव सहक्रियाऽशक्तौ सु धर्मसंसर्गेऽप्यानुपूर्व्यं स्यात् भेदेन क्रिया। *न शक्यते एकस्याङ्गारोपोहनेन सर्वेषां पाकः कर्त्तुं, न* चैकस्मिन् पुरोडाशे श्रपिते सर्वे श्रपिता भवन्ति संस्कारस्य तदर्थत्वात् संस्कारोऽयं पाकार्थो विधीयते। तत एव प्रत्यचोपकारिणः प्रतिप्रधानमावृत्तिः स्यात् अन्यथा याग एव न संवर्त्तेत।

असंसृष्टोऽपि तादर्थ्यात् ॥ ५७ ॥ (यु॰)

असंसृष्टोऽप्याघारादिः प्रतिप्रधानमावर्त्तेत कुतः तादर्थ्यात्। यस्य समीपे क्रतस्तदर्थं इति गम्यते विशेषः। आघारादीन्याज्यभागान्तान्याग्नेयस्य स्विष्टकृदादीन्यग्नीषोमीयस्येति गृह्यमाणे विशेषे भेदः। तस्मादुपांश्वयाजादीनां समीपे प्रागाघारादीनि ऊर्द्धं स्विष्टकृदादीनि कर्त्तव्यानि एवं च संसर्गिभिरितरेषां सर्वेषामं भविष्यति।

विभयाद्वा प्रदीपवत् ॥ ५८ ॥ (निद०)

यदुक्तं यस्य सन्निधौ प्रयुक्तानि तस्येमानीति गम्यते इति नियमः तस्मादावृत्तिरिति नैतद्युक्तं कुतः विभवात्। विभविष्यन्त्येतान्येकस्यापि सन्निधौ क्रियमाणानि सर्वेषा-मुपकर्त्तुं प्रदीपवत्। तद्यथा प्रदीप एकस्मिन् प्रदेशे भुञ्जानानां ब्राह्मणानामेकस्य सन्निधौ क्रियमाणः सर्वेषा मुपकारं करोति तस्मादनावृत्तिः।

अर्थात् लोके विधितः प्रतिप्रधानं स्यात् ॥ ५९ ॥ (आ० नि०)

उपवर्णनापरिहारः पूर्वं न कृत इति स तावद् उच्यते। यदुपवर्णितं प्रदीपवदिति तदयुक्तम् अर्थाल्लोके प्रदीपस्य सकृदसकृद्वा क्रिया। यदि सकृत्कृतः सर्वं प्रकाशयति सकृत् क्रियते अथ न प्रकाशयति ततोऽसकृत्। ततश्चास्य प्रत्यक्षसामर्थ्यम् अथेह विधित उपकारोऽनुपकारो वा गम्यते न प्रत्यक्षेण। न चास्ति विधानमस्योपकरोतीति सन्निधानात् विनियोगग्रहणाद्गम्यते यस्य सन्निधौ प्रयुक्तास्तस्योपकरोतीति तस्मादावृत्तिः।

सकृदिज्यां कामुकायनः परिमाणविरोधात् ॥ ६० ॥ (आ०)

अथ यदुक्तं सकृदिज्या कामुकायन आचार्यो मन्यते।

नैवं चतुर्दशपर्योदशेत्याहुतिपरिमाणस्य विरोधः स्यादिति तस्य कः परिहारः। आभाषान्तं सूत्रम् ।

विधेस्त्वितरार्थत्वात् सकृदिज्या श्रुतिव्यतिक्रमः स्यात् ॥ ६१ ॥ (आ० नि०)

विधीयत इति यदङ्गं विधिशब्देनोच्यते अङ्गस्येतरार्थत्वात् । यदेतत् स्थितं यस्मिन्विधौ यत्कृतं तदर्थमेव तदिति तदावृत्त्याङ्गानां प्रयोगः । तत्र चतुर्दश पर्योदशेत्याहुतिसंख्या नोपपद्यते । आहुतिविषयस्तु चतुर्दश पर्योदश तेषां लक्षणया वचनमुपपद्यते चतुर्दशपौर्णमास्यामाहुतिविषयः । पर्योदशामावास्यायामिति । नैतत् संख्याविधानं प्रत्ययेनैव संख्यायाः प्राप्तत्वात् अनुवादस्त्वयं अनुवादश्च लक्षणयोपपद्यते । विहितस्य स भवति । आहुति विधानां चेयं संख्या विहिता नाहुतीनां तस्मात्तेषामनुवादः ।

विधिवत् प्रकरणाविभागे प्रयोगं बादरायणः । ॥ ६२ ॥ (सि०)

तस्यैव प्रयोग बादरायणो मन्यते स्म कुतः । प्रकरणाविभागात् । सर्वेषां प्रधानानामविभक्तं प्रक्रिया सम्भूय कारित्वादित्युक्तं तथेदमर्थं प्रति न कश्चन विशेषः । यत्तु स्वविधिप्रयोगेण विशेषप्रसङ्ग उक्तः तदयुक्तं किं कारणं प्रधाने यः स्वविधिक्रमः स प्रकरणेन बाध्यते विधिवत् ।

यथा विधौ तुल्यत्वात् प्रकरणस्य सर्वार्थान्यङ्गानि विज्ञा- यन्ते न यस्य सन्निधौ तदर्थानि क्रमस्य प्रकरणेन बाधित त्वात्।

अपि चैकेन सन्निधानमविशेषको हेतुः ॥ ६३ ॥
(हे॰)

यद्यपि सर्वार्थाः तदाप्येकस्य कस्यचिदवश्यं सन्निधौ कर्त्तव्या। तस्मात्र विशेष. सन्निधेरैकान्ततः शक्य अवधार यितुमतस्तन्त्रेण प्रयोगः। बादरायणग्रहण कीर्त्त्यर्थं नैकी यमतार्थम्।

क्वचित् विधानान्नेति चेत् ॥ ६४ ॥ (आ॰)

नैतद्युक्तं सकृत् क्रियेति। कुतः क्वचित् सहत्वमा श्रत्य विधीयते सह। वपन्ति सह यियन्ति तदनाहृत्तौ सर्वत प्राप्तायां परिसंख्यार्थं भवति इहैव सहत्वमान्य चेत्युच्यते।

न विधेश्चोदितत्वात् ॥ ६५ ॥ (आ॰ नि॰)

न तत्र परिसंख्या युज्यते प्राप्तस्य पुनर्वचनं परि- संख्यार्थं भवति न चेह सहत्वं प्राप्त कुतः भेदेन निर्वा- पस्य चोदितत्वात्। आग्नेयाग्नीषोमीययोर्भेदेन निर्वा पस्तु उक्त. तयोर्भेदेनैवावहननपेषणे प्राप्तस्तत्रावश्य

विधेय महत्वमस्मात्र क्वचित् सहत्वविधानादन्यत्र भेदेन क्रिया विधायेतेति ।

कृष्णग्रीवस्य भेदेन प्रदानाधिकरणम् ।

क्वचिच्छ्रूयते आग्नेयं कृष्णग्रीवमालभेत सौम्यं बभ्रुमाग्नेयं कृष्णग्रीवं पुरोधायां स्पर्द्धमान इति तत्र विचार्य्यते । किं कृष्णग्रीवस्य प्रथमस्य तृतीयस्य सह प्रदानं कर्त्तव्यमथवा भेदेनेति किं प्राप्तम् ।

व्याख्यातं तुल्यानां यौगपद्यमगृह्यमाण विशेषाणाम् ॥ ६६ ॥ (पू०)

व्याख्यातं प्रयोगे यौगपद्यमिति तुल्यानां तु यौगपद्यमेकशब्दोपदेशात् स्यादिति इह तु कृष्णग्रीवयोरेकदेवतत्वात् सह प्रयोगे क्रियमाणे न गृह्यते विशेषः सह क्रिया चैकफलत्वात् प्राप्ता तस्मात् सह प्रदानम् ।

भेदस्तु कालभेदाच्चोदनाव्यवायात् स्याद्विशिष्टानां विधिः प्रधानकालत्वात् ॥ ६७ ॥ (सि०)

भेदस्तु प्रदानस्य युक्तो न तन्त्रता कुतः कालभेदात् कथं कालभेदः चोदनाव्यवायात् । सौम्यचोदनया व्यवहिते कृष्णग्रीवचोदने तत्र पाठक्रमादेकस्य पुरस्तात् सोम्यस्य प्रयोगः प्राप्त एकस्योत्तरत्र तयोर्यदि सह प्रदानं क्रियेत क्रम उपरुध्येत अन्यतरस्य पुरस्तात् क्रियायामुत्तरस्योपरिष्टात् पूर्वस्य तस्माद्भेदेन प्रयोगः ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ६८ ॥ (निद०)

अभिन: सौम्यमाग्नेयौ भवत इति ।

विधिरिति चेत् न वर्त्तमानापदेशात् ॥ ६६ ॥

(आ० नि०)

अथ विध्यभिप्राय कल्पेत मुख्यर्थमुत्सृज्य लक्षणार्थः परिगृहीत: स्यात् तस्मात् प्रदानभेद. ।

इति श्रीशवरस्वामिन: कृतौ मीमांसाभाष्ये एकादशस्याध्यायस्य प्रथम: पाद: ॥ १ ॥

अथ एकादशाध्यायस्य द्वितीय: पाद: ॥

आग्नेयादीनां न देशकालादिभेदताधिकरणम् ।

एकदेशकालकर्त्तृत्वं मुख्यानामेकशब्दोपदेशात् ॥ १ ॥ (पू०)

दर्शपूर्णमासयोराग्नेयादीनि प्रधानानि तत्र देशकालकर्त्तार:"सभे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत"पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत"अमावास्यायाममावास्यया यजेत"। दर्शपूर्णमासयोर्चत्वारोऽचत्वार ऋत्विज इति । तथा चातुर्मास्ये प्राचीन

प्रवणे वैश्वदेवेन यजेत, वसन्ते वैश्वदेवेन यजेत। चातुर्मास्यानां यज्ञक्रतूनां पञ्चलिंज इति। तत्र विचार्य्यते किम् आग्नेयादीनां प्रधानानां तन्त्रं देशकालकर्त्तारः अथवा भेद एवेति। तत्र एतावत्तु परीक्ष्य किं ? चोदनाविधिविशेषा देशादयो यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इत्येवमादय आग्नेयादिचोदनाविषयस्तेषामिमे समादिविषयः शेषाः। आग्नेयोऽष्टाकपालः एव भवति एव सर्वत्र अथवा "प्रयोगाङ्गं देशादयः" य एषामाग्नेयादीना प्रयोगः फलसाधनार्थस्तदङ्गानामिति" किञ्च, अतः ? यदि प्रयोगाङ्गं ततस्तन्त्रम् अथ चोदनाविधिविशेषास्ततो भेदेनेति। किं प्राप्तम एकदेशकालकर्तृत्व मुख्यानां तन्त्रमित्येषा प्रतिज्ञा तत्र एव तावद्दर्णयति। प्रयोगाङ्ग देशादय इति कुतः ?। न तावदृते देशकालकर्त्तृभ्यः प्रयोगो भवति। यच्च येन विना न भवति तत्तदङ्गमित्यवगम्यते तस्मात् प्रयोगाङ्गं देशादयः। यदा प्रयोगाङ्ग तदा तन्त्रभावः। कस्मात् एकदेशापदेशात्। दर्शपूर्णमासाभ्या स्वर्गकामो यजेतेति एकशब्दापदेशादेक फल एकफलाासङ्ग प्रयोगः। तत्र न गृह्येत विशेषा देशादीनामेदमर्थ्यं प्रति। अगृह्यमाणे विशेषे तन्त्रभावो युक्तः तस्मात् तन्त्र देशादयः।

अविभिर्येत् कर्मणामभिसम्बन्धः प्रतीयेत तल्लचणार्थाभिसंयोगाद्विधित्वाच्चेतरेषां प्रति प्रधानभावः स्यात् ॥ २ ॥ (सि०)

अविधियेन् यदि चोदनाविशेषो न स्यात् देशादि-विधिस्तत. कर्मणामाग्नेयादीना भेदेन देशादिरभिसम्बन्धो न प्रतीयेत। चोदनाविशेषस्त्वयं कि कारणम् इह समे दर्श-पूर्णमासाभ्यामित्येवमादिभिर्वाक्यै: देशादयो विधीयन्त अप्राप्तत्वात् ते चेद्विधीयन्ते आग्नेयादीनां दर्शपूर्णमास शब्देनानुवादयितव्यम्। अन्यथा अनेकार्थविधानमेकस्मिन् वाक्ये भवतीति। अनुवादे च तेषा सहत्वञ्च विवच्यते। वि वच्यमाणे वाक्यभेदो भवति आग्नेयादिना देशादय: तेषा च सहितानामिति। कथम्? समे दर्शपूर्णमासाभ्यामित्येव-मादिभिर्वाक्यैराग्नेयादिषु देशादयो न विधातुं शक्यन्ते लक्षणार्थाभिसंयोगात् लक्षणार्थेनाभिसंयोगो विज्ञायते दर्शपूर्णमासशब्द समुदायार्थोऽयं समुदायश्च समुदायि लक्षणार्थ. शक्नोति साहचर्य्यात् समुदायिनो लक्षयितुं न त्वेवमपि लक्षणाथितो भवति। वर लक्षणा नैकवाक्यस्या नेकार्थत्वम्। अनेकार्थत्वेऽगमकत्वम्। लक्षणानुगमिका लौकिकत्वात्। अपि च श्रुत्या समुदाये देशादयो विधी येरन्। न च समुदायस्य देशादिभि सम्बन्धोऽस्ति। कारक हि मम्य कारकस्य कर्मणा सम्बन्धो न कर्मगुणेन तस्मादपि लक्षणा। यथा पौर्णमासीमभिमृशेदिति हवि-र्लक्षणा चोदनाविभिन्नत्वाद्वेतरेषा देशादीना प्रतिप्रधान-भाव: स्यात् गृह्यमाणविशेषत्वात्। अथ केन प्रमाणेन आग्नेयादिषु विधीयन्ते?। समे यजेत पौर्णमास्यां यजेत्य नेनाख्यातेन। अत्र हि धातुना यागमनूद्य विभक्त्या तेषु समादीना विधि:, कर्त्तारोऽपि, यस्तेषा यागानां रूपविधा

नार्थौ भवति अच्युतो भवतीति तेन विधीयन्ते। अथ वा अस्तिर्भवतीतिपरः प्रथमपुरुषे प्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति।

अङ्गानां प्रधानदेशादिनियमाधिकरणम्।

एवं स्थितमपर्यवसितं भवत्यतोऽन्तरा चिन्तान्तरं क्रियते किम? पुनः कारणमेतस्मिन्नपर्यवसिते चिन्तान्तरमारभ्यते एतस्मिन् न्याये स्थिते तस्याश्चिन्तायाः पूर्वपक्ष उत्तिष्ठति अतः असौ एतस्मादनन्तरमुच्यते।

अङ्गेषु च, तदभावः प्रधानं प्रति निर्देशात् ॥ ३ ॥ (पू०)

अङ्गेषु इदानीं विचार्यते किं तेषां समुदाय एव देशकालकर्त्तारः अथवाऽनियम इति किं प्राप्तम्। अङ्गेषु च तदभावः कुतः प्रधानं प्रति निर्देशात् चोदनाविधिशेषत्वे-नाग्नेयादीनि प्रधानानि प्रति समादयो निर्दिष्टा नान्यत्र भवन्ति। तस्मादनियमः। यथा द्रव्यदेवतं यत् प्रधानेषु न तदङ्गेषु। एवं देशादयोऽपि स्थितादुत्तरम।

यदि तु कर्मणो विधिसम्बन्धः स्यादैकशब्द्यात् प्रधानार्थाभिधानसंयोगात् ॥ ४ ॥ (सि०)

यदि आग्नेयादेः कर्मणः समादिसम्बन्धः स्यात् ततः स्यागादनाविधिशेषत्वे भेदेन च समादयः। नतु तदस्ति

श्रुत. ऐकशब्द्यात् प्रधानार्थाभिधानसंयोगात् यस्मा-दाग्नेयादीनां समस्तानामेकशब्दो वाचकस्तेन समादी-नामभिसंयोग: समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति । न ये व्यस्तानां वाचका: यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इत्येवमादय: । तत्र प्रत्यक्ष समस्तसंयोगमतृस्य परोक्षो व्यस्तसंयोग: कल्प्य: । सोऽपि लक्षणया यत्र तु प्रधानानामभिसंयोग: क्रियते तत्र उभयमपि परिहृतं भवति । क: पुन: प्रधा-नार्थ: । प्रधानं फल तस्मात् प्रधानार्थो यो व्यापार: । कथासौ आग्नेयादीनां प्रयोग: । कथ तेनाभिसंयोग: समादीनां विधीयते । उच्यते । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्ग-कामो यजेतेत्यनेन समस्तानामाग्नेयादीनां फलसाध-नार्थ: प्रयोग उक्तस्तस्य च यदि पुन: श्रुत्वा समादयो विधीयन्ते याभ्यामिताभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्या यजेत ताभ्यां समे यजेतेति ततो न परोक्षो व्यस्तसम्बध. कल्पितो भवति न च लक्षणा तस्मात् प्रयोगे विधिरेतेषा स च सर्वेषां प्रधानानां साधारण: तदेकमर्थ्यं प्रतिपद्यते विशेष: । तस्मात् तन्त्रं देशकालकर्त्तार: ।

तथा चान्यर्थदर्शनम् ॥ ५ ॥ (नि॰द॰)

अन्यार्थोऽप्येतमेवार्थं दर्शयति । उपांशु च वा एतानि घोराणि हवींषि यदमावास्यायां सम्भ्रियन्ते आग्नेयं प्रथ समेन्द्रे उत्तरे इति । समस्य पौर्वापर्यं येककालत्व उप पद्यते तस्मादपि तन्त्रम्।

श्रुतिश्चैषां प्रधानवत् कर्मश्रुतेः परार्थत्वात् ॥ ६ ॥ (हे०)

इतश्च प्रयोगचोदना पुनः श्रुतिरियं, कुतः श्रुतिस्तेषां समादीनां प्रधानानामिव, कथं कृत्वा कर्मश्रुतेः परार्थत्वात् । या च कर्म श्रुतिः दर्शपूर्णमासाभ्यामिति सा परार्था तृतीयायोगात् तथा सामानाधिकरण्यात् यजेतेति यजिरपि परार्थ एव तदेतदेवमापद्यते दर्शपूर्णमासयागेनान्यत् किमपि कुर्य्यादिति ।

कर्मणोऽश्रुतत्वाच्च ॥ ७ ॥ (हे०)

कर्म च न श्रुतं, कार्य्यं न श्रुत, प्रधान न श्रुतमित्यर्थः । तत्र स्थाने समादीनि श्रूयन्ते प्रधानस्थाने श्रुतत्वात् । श्रुतिरेषां प्रधानवदित्युच्यते । न च तानि प्रधानानि तत्र यदि आग्नेयादिवाक्यानां पुनः श्रुतिरियं कल्पेरत गुण भावानुवादो भज्येत न हि तत्र तेषां गुणभाव उक्तः उत्पत्तिमात्राख्यानानि तानि च किञ्चित् कार्य्यं निर्देष्टुं यत्नेप्यानुक्तोऽपि गुणभावोऽर्थप्राप्तोऽनूद्येत प्रयोगचोदनायां तु गुणभाव उक्तः । कार्य्यमपि फलं तस्मात् तस्याः पुनःश्रुतिरियं तया च तद्भावः सिद्धः ।

अङ्गानि तु विधानत्वात् प्रधानेनोपदिश्येरन् तस्मात् स्यादेकदेशत्वम् ॥ ८ ॥ (सि०)

अङ्गेषु स्थितादुत्तरं यदा प्रयोगाङ्ग देशादय इत्युप-

कुतः ऐकशब्द्यात् प्रधानार्थाभिधासंयोगात् यस्मा-दाग्नेयादीनां समस्तानामेकशब्दो वाचकस्तेन समादी-नामभिसंयोगः समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति। न वै व्यस्तानां वाचकाः यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इत्येवमादयः। तत्र प्रत्यक्ष समस्तसंयोगमतत्सृज्य परोक्षो व्यस्तसंयोगः कल्प्यः। सोऽपि लक्षणया अथ तु प्रधानानामभिसंयोगः क्रियते तत उभयमपि परिहृतं भवति। कः पुनः प्रधा-नार्थः। प्रधानं फलं तस्मात् प्रधानार्थो यो व्यापारः। कथासौ आग्नेयादीनां प्रयोगः। कथं तेनाभिसंयोगः समादीनां विज्ञायते। उच्यते। दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्ग-कामो यजेतेत्यनेन समस्तानामाग्नेयादीनां फलसाध-नार्थः प्रयोग उक्तस्तस्य च यदि पुनः श्रुत्या समादयो विधीयन्ते याभ्यामेताभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्या यजेत ताभ्यां समे यजेतेति ततो न परोक्षो व्यस्तसम्बन्धः कल्पितो भवति न च लक्षणा तस्मात् प्रयोगे विधिरेतेषा स च सर्वेषां प्रधानानां साधारणः तत्रेदमर्थ्यं प्रतिपद्यते विशेषः। तस्मात् तन्त्रं देशकालकर्त्तारः।

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ५ ॥ (नि० द०)

अन्यार्थोऽप्येतमेवार्थं दर्शयति। यदापि इ वा एतानि घोराणि हवींषि यदमावास्यायां सम्भ्रियन्ते आग्नेयं प्रथ-ममैन्द्रे उत्तरे इति। सभरण पौर्वापर्यं चैककालत्व उप पद्यते तस्मादपि तन्त्रम्।

श्रुतिश्चैषां प्रधानवत् कर्मश्रुतेः परार्थत्वात् ॥ ६ ॥ (हे॰)

इतश्च प्रयागचोदना पुन श्रुतिरिव, कुत श्रुतिस्तेषां समादीनां प्रधानानामिव, कथं कृत्वा कर्मश्रुते परार्थत्वात्। यात्र कर्मश्रुति दर्शपूर्णमासाभ्यामिति सा परार्था तृतीयायोगात् तया सामानाधिकरण्यात् यजेतेति यजिरपि परार्थ एव तदेतदेवमापद्यते दर्शपूर्णमासयागेनान्यत् किमपि कुर्य्यादिति ।

कर्मणोऽश्रुतत्वाच्च ॥ ७ ॥ (हे॰)

कर्म च न श्रुत, कार्य्यं न श्रुत, प्रधान न श्रुतमित्यर्थं। तस्य स्थाने समादीनि श्रूयन्ते प्रधानस्थाने श्रुतत्वात्। श्रुतिरेषां प्रधानवदित्युच्यते। न च तानि प्रधानानि तत्र यदि आग्नेयादिवाक्यानां पुन श्रुतिरिव कल्प्येत गुणभावानुवादो भण्येत न हि तत्र तेषां गुणभाव उक्तः उत्पत्तिमात्राख्यानानि तानि च किञ्चित कार्य्यं निर्दिश्य अपेक्ष्यानुक्तोऽपि गुणभावोऽर्थप्राप्तोऽनूद्येत प्रयोगचोदनाया त गुणभाव उक्त । कार्य्यमपि फल तस्मात् तस्या पुन श्रुतिरिव तया च तन्त्रभाव सिद्ध ।

अङ्गानि तु विधानत्वात् प्रधानेनोपदिश्येरन् तस्मात् स्यादेकदेशत्वम् ॥ ८ ॥ (सि॰)

अङ्गेषु स्थितादुत्तर यदा प्रयोगाङ्ग देशादय इत्युप

कुत' ऐतच्छब्दात् प्रधानार्थाभिधासंयोगात् यस्मा-दाग्नेयादीनां समस्तानामेतच्छब्दो वाचकस्तेन समादी-नामभिसंयोगः समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति। न ये व्यस्तानां वाचकाः यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इत्येवमादय'। तत्र प्रत्यक्ष समस्तसंयोगमतस्तस्य परोक्षो व्यस्तसंयोगः कल्प्यः। सोऽपि लक्षणया अथ तु प्रधानानामभिसंयोगः क्रियते तत उभयमपि परिहृतं भवति। कः पुनः प्रधा-नार्थ'। प्रधानं फलं तस्मात्स्यात् प्रधानार्थो यो व्यापारः। कथासौ आग्नेयादीनां प्रयोगः। कथ तेनाभिसंयोगः समादीनां विज्ञायते। उच्यते। दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्ग-कामो यजेतेत्यनेन समस्तानामाग्नेयादीनां फलसाध-नार्थः प्रयोग वक्तव्यस्य च यदि पुनः श्रुत्या समादयो विधीयन्ते याभ्यामेताभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत ताभ्यां समे यजेतेति ततो न परोक्षो व्यस्तसम्बधः कल्पितो भवति न च लक्षणा तस्मात् प्रयोगे विधिरेतेषां स च सर्वेषां प्रधानानां साधारणः तत्रैदमर्थ्यं प्रतिगच्छति,विशेषः। तस्मात् तन्त्रं देशकालकर्त्तारः।

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ५ ॥ (लि॰ट॰)

अन्यार्थोऽप्येतमेवार्थं दर्शयति। उपांशु च वा एतानि घोराणि हवींषि यदमावास्यायां सन्निपत्तन्ते आग्नेयं प्रथ ममैन्द्रं उत्तरे इति। सम्भवत पौर्वापर्यं चैककालत्व उप पद्यते तस्मादपि तन्त्रम्।

श्रुतिस्तेषां प्रधानवत् कर्मश्रुतेः परार्थत्वात् ॥ ६ ॥ (हि॰)

इतश्च प्रयोगचोदना पुनः श्रुतिरियं, कुतः श्रुतिस्तेषां समादीनां प्रधानानामिव, कथं कृत्वा कर्मश्रुतेः परार्थत्वात्। यात्र कर्म श्रुतिः दर्शपूर्णमासाभ्यामिति सा परार्था तृतीयायोगात् तया सामानाधिकरण्यात् यजेतेति यजिरपि परार्थ एव तदेतदेवमापद्यते दर्शपूर्णमासयागेनान्यत् किमपि कुर्य्यादिति ।

कर्मणोऽश्रुतत्वाच्च ॥ ७ ॥ (हि॰)

कर्म च न श्रुतं, कार्य्यं न श्रुत, प्रधान न श्रुतमित्यर्थः। तस्य स्थाने समादीनि श्रूयन्ते प्रधानस्थाने श्रुतत्वात्। श्रुतिरेषां प्रधानवदित्युच्यते। न च तानि प्रधानानि तत्र यदि आग्नेयादिवाक्यानां पुनः श्रुतिरियं कल्प्येत गुणभावानुवादो भण्येत न हि तत्र तेषां गुणभाव उक्तः उत्पत्तिमात्राख्यानानि तानि च किञ्चित् कार्य्यं निर्दिष्टं यदपेक्ष्यानुक्तोऽपि गुणभावोऽर्थप्राप्तोऽनूद्येत प्रयोगचोदनायां तु गुणभाव उक्तः। कार्य्यमपि फलं तस्मात् तस्याः पुनः श्रुतिरियं तया च तद्भावः सिद्धः ।

अङ्गानि तु विधानत्वात् प्रधानेनोपदिश्येरन् तस्मात् स्यादेकदेशत्वम् ॥ ८ ॥ (सि॰)

अङ्गेषु स्थितादुत्तर यदा प्रयोगाङ्ग देशादय इत्युप-

तेषु समवेतानां समवायात्तन्त्रमङ्गानि भेदस्तु तद्भेदात् कर्मभेदः प्रयोगे स्यात् तेषां प्रधान-शब्दत्वात्तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥११॥ (हि॰)

यदि च समान द्रव्यदेवतमङ्गानां प्रधानानां च स्यात् ततस्तेषु द्रव्यदेवतेषु समानेषु समवेतानामङ्गानां प्रधानानां च समवायात् तदवस्थोऽविशेष इति तन्त्रमिच्या स्याद्भेदस्तु तद्भेदात् । अथ तु भेदो द्रव्यदेवतस्य ततस्तद्भेदात् कर्मभेदः प्रयोगे स्यात् । इज्याकर्मणः प्रयोगविशेष-ग्रहणाद्भेदः स्यात् । तथा चान्यार्थदर्शनं युक्तं भविष्यति चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो हूयन्ते त्रयोदशामावास्याया-मिति तस्मादपि द्रव्यदेवतस्य भेदः ।

राजसूयादायङ्गानामधिकरणम् ।

दर्शपूर्णमासेष्ट्या द्वौ समुदायौ दर्शः पूर्णमासश्च । तथा राजसूयेऽनुमत्यादयः इष्टयः पवित्रादयः सोमाः चातुर्मास्ये-ष्वपि पर्वाणि वैश्वदेवादीनि तत्र विचार्यते किं दर्शस्य पूर्णमासस्य च तन्त्रेणाङ्गानां प्रयोगः तथा राजसूयेष्टीनां सोमाना च चातुर्मास्येषु च पर्वाणामुत तन्त्रभेदेनेति किं प्राप्तम् ।

इष्टि राजसूयचातुर्मास्येष्वैककर्म्यादङ्गानां तन्त्रभावः स्यात् ॥ १२ ॥ (पू॰)

तत्र तत्र तन्त्रेण प्रयोगः कुतः ऐककर्म्यात् एकफल-

[illegible] एकं कर्मेदं तत्र तत्र श्रूयते दर्शपूर्ण-
मासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत राजसूयेन स्वाराज्यकामो
यजेत चातुर्मास्यैः स्वर्गकामो यजेत इत्येवमादिषु एकैक-
प्रयोगे तत्र न भवति विरोधः तस्मात् तन्त्रम्।

कालभेदान्नेति चेत् ॥ १३ ॥ (आ०)

नैतदेवं तन्त्रमङ्गानीति किं तर्हि भेदेन कुतः काल-
भेदात् क्वचित् कालभेदः क्वचिद्देशभेदः दर्शपूर्णमासयोः
कालभेदः पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतामावास्यायाममा-
वास्यया यजेतेति। तथा चातुर्मास्येषु वर्षासु वसन्ते
वैश्वदेवेन यजेत, वर्षासु वरुणप्रघासैर्यजेत, हेमन्ते साक-
मेधैर्यजेतेति। राजसूये देशभेदः दार्षद्वतपदप्रभृती
गृह ऐन्द्रमेकादशकपालो राज्ञो गृहे पारिजातदर्शिता
गृह इति कालभेदाद्देशभेदाच्च तन्त्रेण विरोधः पौर्णमासी-
देवताङ्गानां कालस्थानि पौर्णमास्या उपकुर्वन्ति नामा-
वास्याया वैगुण्यात् तस्माद्भेदः।

नैकदेशत्वात् पशुवत् ॥ १४ ॥ (आ० नि०)

नैतदेवं भेद इति कुतः? एकदेशत्वात् यत्र फलसम्बन्ध-
स्तत्राङ्गानां चोदना। यत्कारणं फलं साधयता प्रधाना-
नामङ्गान्युपकारीणि वर्त्तन्ते, समुदायचोदनायां फलसम्बन्धः
दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति, राजसूयेन स्वाराज्य-
कामो यजेतेति चातुर्मास्यैः स्वर्गकामो यजेतेति नैकदेश-
चोदनायां पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजेत वसन्ते वैश्वदेवेन

आग्नावैष्णवाद्यङ्गानां भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ।

था स्यादध्वरकल्पेष्टौ विशेषस्यैककालत्वात् ॥ १९ ॥ (पू०)

इदं श्रूयते आग्नावैष्णवं प्रातरष्टाकपालं निर्वपेत्, रस्वतं चरुं बार्हस्पत्यं चरुमाग्नावैष्णवमेकादशकपालं ध्यन्दिने, सारस्वतं चरुं बार्हस्पत्यं चरुमाग्नावैष्णवं दशकपालमपराह्णे सारस्वतं चरुं बार्हस्पत्यं चरुं, य भ्रातृव्यः सोमेन यजेतेति । तत्र चिन्त्यते किं त्रिषु लेषु युज्यमानानामेतेषां कर्मसमुदायानां तन्त्रेणाङ्गानां गः उत भेदेनेति । किं प्राप्तम् । तथा स्यादध्वर ल्पायां यथा पशौ तन्त्रमङ्गानां प्रयोगः । कुतः ? । शेषस्यैककालत्वात् । अङ्गविशेषः कश्चिदेषां भिन्न- लानां समुदायानाम् एककालः श्रूयते "पुरोडाशः प्रथ- तो निर्वपेदिति" कथं पुनर्ज्ञायते सर्वेषां निर्वापाणामयं लविधिरिति । सर्वेषां ह्येषामेकफलत्वादेकप्रकरणं पाध्वरकल्पेष्टिः यजमानमेतया प्राप्नोतीति चैकशब्देन पत् फलं प्रति विधानात् । तस्मात् नैककाले क्रियमाण तरयोरन्ययोः समुदाययोर्निर्वापः प्रतिलक्ष्येत । स प्रति- ष्यमाणस्ततः प्राग्भाविनामङ्गानां प्रतिकर्षं वर्षेत तदा दशाभिसम्बन्धात् तदङ्गमपकर्षं स्यादिति तानि प्रतिकृ- ानि सर्वेषां तन्त्रं भवन्ति । तेषु तन्त्रेषु उत्तरेषामपि न्यभावोऽगुणः कुतः ? यदि सर्वांपि तन्त्रं क्रियन्ते नास्ति

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ १६ ॥ (हे०)

चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो ह्रयन्ते त्रयोदशामावास्यायामिति तन्त्रभावेन पौर्णमास्यां चतुर्दशाहुतयः स्युरमावास्यायां त्रयोदश भेदे तूभयत्रोभयं भवति तस्माद्भेदः।

तथा तदवयवेषु स्यात् ॥ १७ ॥ (यु०)

यदा चैष न्यायस्तदावयवेष्वप्यवयवेषु देशकालभेदात् तन्त्रभेदः तत्र चातुर्मास्यावयवयोरनीकवत् सान्तपनीययोर्बर्हिषः साधारणवचनमर्थवद्भवति यदानीकवतोवर्हिस्तत् सान्तपनीयस्येति इतरथा सिद्धत्वात् तदनर्थकं स्यात् तस्मादपि भेदः।

पशौ तु चोदनैकत्वात्तन्त्रस्य विप्रकर्षः स्यात् ॥ १८ ॥ (पू० आ० नि०)

यत्तुक्तं पशुवदिति तत्र ब्रूमः,। पशौ युक्ता सकृदङ्गानां क्रिया। तत्र ह्येकमेव तन्त्र केवलं, प्रचारस्य वचनाद्विप्रकर्षः। तदेकत्वन्तु चोदनैकत्वात्। एका तत्र चोदना आश्विन ग्रह गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयाग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोतीति। कर्मचोदनायां ह्यङ्गाना ग्रहणं च प्रचारचोदनायां तदेव हि प्रधान विप्रकृष्टकालेन प्रचारदर्शेन निर्वर्त्यते। तदर्थानि च कृतान्यङ्गानि। तेषां पुनः क्रियाया हेतुर्नास्ति तस्मादिषम उपन्यासः।

पुरा वाचः प्रवदितो निर्वपेदिति। ननु प्रकरणात् सर्वेषां प्राप्नोति। न प्रकरणं धर्माणां विशेषकम्। किन्तर्हि विनियोजकम्। इदमत्र भवतीत्येतत् प्रकरणस्य सामर्थ्यं नास्येदं तस्येदमिति। त्रयाणां च निर्वापाणां क्रमप्राप्तस्य पूर्वस्यैव विज्ञायते। तस्मान्नास्ति विशेषस्यैककालत्वम्। कर्मणां च तत्र भेदः कालभेदादिति।

फलैकत्वादिष्टिशब्दो यथान्यत्र ॥ २३ ॥
(पू० आ० नि०)

यस्त्विष्टिरिति भिन्नानामपि कर्मणाम् एकफलानां फलस्यैकत्वमपेक्ष्यैकवचनं भवति. फलान्तरत्वादीहायाः। यथा सर्वपृष्ठेष्टिर्मृगारेष्टिः सुमनानामिष्टिरिति।

वसाहोमे भेदेनानुष्ठानाधिकरणम्।

वसाहोमस्तन्त्रम् एकदेवतेषु स्यात् प्रदानस्यैककालत्वात् ॥ २४ ॥ (पू०)

एकदेवताः पशव उदाहरणं सारस्वतं प्राजापत्यान् पशूनालभत इति अस्ति तु प्रकृतावग्नीषोमीयपशौ वसाहोमः कर्त्तव्यः। याज्यार्द्धर्चे वसां जुहोतीति स इह चोदकेन प्राप्यते तत्र चिन्त्यते किं भेदेन वसाहोमः कर्त्तव्यः अथ वा तन्त्रमिति किं प्राप्तं वसाहोमस्तन्त्रमेकदेवतेषु स्यात् प्रदानस्यैककालत्वात्। वसाहोमः खल्वेकदेवतेषु

तन्वभावे क्रमभेदः । यथासुक्रमभेदः ततः पूर्वस्य सर्वं गुण-काण्डमपहृत्योत्तरस्योपक्रमेण भवितव्यम् । तथा निर्वापा-न्तेषु प्रतिक्रियमाणेषु क्रमभेदो भवति । न तत्पूर्वस्य प्रो-क्षणादीनि क्रियन्ते यावदुत्तरस्य निर्वापान्तानि न कृतानि अपि च सहोपक्रमे युगपच्चिकीर्षा सत्यां च सत्यां यद्यदा-पतति तत्तदच्छ्रमाणविशेषत्वात् साधारणं भवति ।

इष्टिरिति चैकवच्छ्रुतिः ॥ २० ॥ (पू० यु०)

सैषाध्वरकल्पेष्टिरिति चैकवत् श्रवणम् । तत्र ता वदेकैवेष्टिः बहव एते यागाः । यदि तु सह क्रियन्ते ततः सैकसमाप्ते यतीभावः पर्यवसितो भवतीति एकवदुप-चार उपपद्यते । तस्मात्तन्त्रम् ।

नैतदेवं तन्त्रमङ्गानीति । किन्तर्हि भेदेन कुतः ? ।

अपि वा कर्मपृथक्त्वात्तेषां च तन्त्रविधानात् साङ्गानामुपदेशः स्यात् ॥ २१ ॥ (सि०)

कर्माणि तावदेतान्याग्नावैष्णवादीनि पृथग्भूतानि तेषां तन्त्रविधानं नानाकालेषु प्रातर्मध्यन्दिनेऽपराह्ण इति । तत्र तत्रैषां साङ्गानामुपदेशः स्यादतः कालभेदा-दङ्गानां गम्यते विशेषः । तस्माद्भेदः । यत्तु विशेषस्यैकका-लत्वादिति तत्र ब्रूमः ।

प्रथमस्य वा कालवचनम् ॥ २२ ॥ (पू०या०)

प्रथमस्य कर्मणो यो निर्वापस्तस्यैतत्कालवचनम् ।

पुरा वाचः प्रवदितो निर्वपेदिति। ननु प्रकरणात् सर्वेषां प्राप्नोति। न प्रकरणं धर्माणां विशेषकम्। किन्तर्हि विनियोजकम्। इदमत्र भवतीत्येतत् प्रकरणस्य सामर्थ्यं नास्येदं तस्येदमिति। त्रयाणां च निर्वापाणां क्रमप्राप्तस्य पूर्वस्यैव विज्ञायते। तस्मान्नास्ति विशेषस्यैककालत्वम्। कर्मणां च तत्र भेदः कालभेदादिति।

फलैकत्वादिष्टिशब्दो यथान्यत्र ॥ २३ ॥
(पू० आ० नि०)

यस्त्विष्टिरिति भिन्नानामपि कर्मणाम् एकफलानां फलस्यैकत्वमपेक्ष्यैकवचनं भवति फलान्तरत्वादीहायाः। यथा सर्वपृष्ठेष्टिर्मृगारेष्टिः सुमनानामेष्टिरिति।

वसाहोमे भेदेनानुष्ठानाधिकरणम्।

वसाहोमस्तन्त्रम् एकदेवतेषु स्यात् प्रदानस्यैककालत्वात् ॥ २४ ॥ (पू०)

एकदेवताः पशव उदाहरणं सान्दग्न्य प्राजापत्यान् पशूनालभत इति अस्ति तु प्रकृतावग्नीषोमीयपशौ वसाहोमः कर्त्तव्यः। याज्यार्द्धे वसां जुहोतीति स इह चोदकेन प्राप्यते तत्र चिन्त्यते किं भेदेन वसाहोमः कर्त्तव्यः अथ वा तन्त्रमिति किं प्राप्तं वसाहोमस्तन्त्रमेकदेवतेषु स्यात् प्रदानस्यैककालत्वात्। वसाहोमः खल्वेकदेवतेषु

तन्त्रं स्यात् कुतः ? प्रधानस्यैककालभावात् एककालस्तेषां प्रदानं वैश्वदेवीं कृत्वा प्रचरन्तीति देवता चैका प्रजापतिः अतस्तेषामेकप्रदानत्वम्। प्रदानस्यैकत्वात् एकः सर्वेषां साधारणो याज्यादिर्चान्तः तत्र क्रियमाणस्य होमस्येदमर्थं प्रति न गृह्यते विशेषः। तस्मात्तन्त्रम्।

कालभेदात्त्वावृत्तिर्देवताभेदे ॥ २५ ॥ (सि०)

देवताभेद एकादशिनेषु भिन्नप्रदानेषु भिन्ना याज्यादिर्चान्ताः। तेषु गृह्यते विशेषो यस्य प्रदानस्य याज्यादिर्चान्तः कृतः स तदर्थ इति। तस्मात् तन्त्रभेदः।

यूपाहुतौ तन्त्राधिकरणम्।

अन्ते यूपाहुतिस्तद्वत् ॥ २६ ॥ (पू०)

ज्योतिष्टोमे यूपैकादशिनी एकादश यूपान् छिनत्तीत्याम्नाता। अस्ति तु पशुतायग्नीषोमीये पशौ यूपाहुतिः सा किं भेदेन कर्त्तव्या उत तन्त्रमिति किं प्राप्तम् अन्ते यूपाहुतिः तद्वत् यद्वयानादेवतेषु वसाहोमः भेदेन तद्दिदयमपि भेदेन कर्त्तव्येत्यर्थः। कुतः ?। यूपस्यान्तिकेऽग्निं मथित्वा यूपाहुतिं जुहोतीति श्रूयते। बहूनां च यूपानां भिन्नान्यन्तिकानि यस्यैव यूपस्यान्तिके न क्रियेत तस्यैव तेन गुणेन वर्जनं स्यात्। तस्माद्भेदेन कार्य्यम्।

इतरप्रतिषेधो वा ॥ २७ ॥ (सि०)

अथ वा नैव भेदेन कर्त्तव्येति। किन्तर्हि तन्त्रम्। कस्मात्। इतरप्रतिषेधोऽयं आहवनीयप्रतिषेधो नान्तिकविधिः। कथं ज्ञायते ?। आहवनीये जुहोतीत्युत्सर्गात् सर्वहोमेष्वाहवनीयः प्राप्तः तत्राग्निं मथित्वेति वाच्यं तदपि मन्थनं प्राग्वंशे कर्मणः प्रवृत्तत्वात् प्राग्वंशे प्राप्तं तत्रेदमपि वक्तव्यम्। यूपस्यान्तिकेऽग्निं मथित्वेति उभयस्मिंश्चापि विधीयमाने वाक्यभेदो मन्थनस्य स्वार्थवद्भावात्। तस्मादन्यतरदविवक्षितं मन्थनमन्तिकं वा। तत्र च मन्थनं विवक्षितमविवक्षितमन्तिकमिति ब्रूमः। कुतः ?। मन्थनविधिपरत्वाद्वाक्यस्य। एवं ह्याह यूपमाच्छेत्स्यता होतव्यं न हि दीक्षितस्याग्नौ जुहोतीति दीक्षितस्याग्नौ होमे दोषं मन्यत इति तत्परिहारार्थं कस्यान्तरमुक्तं येष्वाशीमनूयाच्छेत्स्यत इति। तथाप्यहोमे दोषमिव मन्यमानः पुनः पुनराह होतव्यमिति पुरुषस्येव जुहोत्यायतन इति। तदुभयमपि तत्र न शक्यमिति प्रतिषिध्य तृतीयं कल्पमाह यूपस्यैवान्तिकेऽग्निं मथित्वा तथा होतव्यं तदुभयमपि शक्यं जुहोत्यथ न दीक्षितस्याग्नौ जुहोतीति। तत्र यदि यूपस्यान्तिके जुहोतीत्ति तद्विवक्षितं न मन्थनं तत्र आहवनीयमेव यूपस्यान्तिके नीत्वा होमः प्राप्नोति आहवनीये जुहोतीति नियमात् तत्र न दीक्षितस्याग्नौ जुहोतीत्येतन्न सम्बध्यते अथ तु अग्निं मथित्वेत्येतद्विधीयते तत आहवनीयप्रतिषेधो भवति। अन्योऽयमाहवनीयाद् यो मथ्यते। तथैतत् समर्थितं भवति जुहोति च न आहवनीये जुहोतीति।

तस्मात् मन्थनं विधीयते नान्तिकम्। अनुवादमात्रमन्तिकस्य, कुतः प्राप्तेऽनुवादः?। सौकर्य्यात् महाग्निना यूपान्वेषणं दुष्करं यूपान्तिके त्वग्निं मथित्वा सुकरो होमः। न्यायप्राप्तस्यानुवादः। एवं सति यदन्तिके जुहोति न दोषः। अथ कस्मान्मन्थनमात्रं कृत्वा आहवनीये एव न हूयेत अदृष्टं कल्पितं भवति। तस्मात् तत्र यूपाहुतिः।

अशास्त्रत्वाच्च देशानाम् ॥ २८ ॥ (यु०)

न चान्तिकदेशाः शक्याः शासितुं आपेक्षिकत्वादन्तिकस्य। अथ परमान्तिकं शिष्येत तदा यूप उपदह्येत। तच्च प्रतिषिद्धम्। न च शक्यं परमान्तिकेऽग्निमन्थनं कर्त्तुम्। तस्मादप्यविवक्षितत्वमन्तिकस्य।

अवभृथाधिकरणम्।

अवभृथे प्रधानेऽग्निविकारः स्यान्न हि तद्धेतुरग्निसंयोगः ॥ २९ ॥ (पू०)

अस्ति ज्योतिष्टोमेऽवभृथः तस्मिंश्च श्रूयते। अप्सुवभृथेन चरन्तीति तत्र विचार्य्यते। किं प्रधानमात्रमप्सु कर्त्तव्यमथ साङ्गान्यपीति किं प्राप्तम्? अवभृथे प्रधानेऽग्निविकारः प्रधानमात्रमप्सु कर्त्तव्यं कुतः न हि तद्धेतुरग्निसंयोगः न ह्यङ्गानां प्रधानहेतुकोऽग्निना संयोगः यदाह

यनीये जुहोतीति। होममात्रेऽग्निर्विहितः स यथा प्रधाने तथाङ्गेषु आपस्तु प्रधाने केवले विहिताः अप्सु वभृथेन चरन्तीति। अवभृथशब्दो हि वरुणदैवतस्यैककपालद्रव्यस्य यागस्य वाचकः। तदुत्पत्तिवाक्ये श्रूयते वारुणेनैककपालेनावभृथं यान्तीति। न चात्र गमनं विधीयते। अथ गृह्णीत तदप्सु प्रचारवचनात्। न चावभृथो नाम क्षयिदेशोऽस्ति यं वारुणेनैककपालेन गच्छेयुः। न च वारुण एककपालोऽस्ति येन गमनमुच्येत तस्मादेककपालस्य देवतासम्बन्धकरणमेवालोच्यते। स च यागस्तद्वचनोऽवभृथशब्दस्तस्मिन्नापो विहिता.। तासामङ्गेषु कः प्रसङ्गः द्रव्यदेवतवद्यथा द्रव्यमेककपालो वरुणश्च देवता प्रधाने विहितत्वात्साङ्गेषु भवतः एवमापोऽपि।

साङ्गो वा प्रयोगवचनैकत्वात् ॥ ३० ॥ (सि०)

साङ्गो वावभृथोऽप्सु प्रवर्त्तेत। कुतः। प्रयोगवचनैकत्वात्। नाचापोऽवभृथे श्रूयन्ते। किन्तर्हि प्रयोगे। न ह्येतद्वचनमप्स्ववभृथ इति। कथन्तर्हि अप्स्ववभृथेनेति। द्वे अपि पदे कारकवचने। न च विशेषणविशेष्यता। उभयोश्चरन्तीति क्रियया सम्बन्धो न मिथश्चरन्तीति प्रयोग उच्यते तस्मात् प्रयोगाङ्गमापः। अविभक्ताङ्गप्रधानानां प्रयोग इत्युक्तमङ्गानि तु विधानत्वात् प्रधानेनोपदिश्येरन् इत्यत्र तस्मात् साङ्गोऽवभृथोऽप्सूपदिष्टो न केवलः अतोऽङ्गान्यपि तत्रैव कर्त्तव्यानि।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ३१ ॥ (हे०)

लिङ्गं चैतमर्थं दर्शयति अप्सु तृणं प्रास्यावधारयतीति यद्यङ्गानामग्नेर्वृत्तिः स्यादुभयं विधीयेत। अप्सु धारयति तृणं प्रास्यतीति च तदा वाक्यभेददोषः स्यात्। अथ यथोक्तो न्यायस्तथाप्सु त्वनूद्य तृणप्रासनं केवलं विधीयत इति नास्ति दोषः। अथ यदुपवर्णितं द्रव्यदेवतत्ववदिति तत्र ब्रूमः।

शब्दविभागाच्च देवता नयः ॥३२॥ (पू०यु०नि०)

विभक्तशब्दः प्रधानस्यावभृथ इति वाचकः अङ्गाना मावारादयः शब्दाः। अवभृथशब्दसंयुक्तं च द्रव्यदेवतं वारुणेनैककपालेनावभृथं यन्तीति। तस्मान्न तदङ्गेषु भवति आपस्तु प्रयोगाङ्गमित्येवमपदिष्टो हेतुः। अतोऽनुपवर्णनमेतत्।

वरुणप्रघासादिषु विहाराधिकरणम्।

वरुणप्रघासेषु विहारस्थ्यक्रमाम्नातं पृथगग्नी प्रणयतः पृथग्वेदी कुरुत इति। तत्र श्रूयते यदावध्वर्युरुत्तरे विहारे हवींष्यासादयति मारुतीमेव प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्मिन्निति। इह विचार्यते। किं भेदेन दक्षिणविहारेऽङ्गानि कर्त्तव्यानि अथ वा यान्येवोत्तरे कृतानि तान्येवोत्तरत्राप्युपकुर्वन्तीति किं प्राप्तम्?।

दक्षिणेऽग्नौ वरुणप्रघासेषु देशभेदात् सर्वं क्रियते ॥ ३३ ॥ (पू०)

भेदेनाङ्गानि कर्त्तव्यानि कुतः ? देशभेदात्। देशोहि भिद्यते दक्षिण उत्तर इति। यान्युत्तरे विहारे प्रधानानि तेषां तद्देशान्येवाङ्गान्युपकुर्वन्त्यङ्गानि तु विधानत्वात् प्रधानेनोपदिश्येरन् तस्मात् स्यादेकदेशत्वमिति नान्यदेशाया: मारुत्या:। तस्मात् तदर्थं दक्षिणे विहारे भेदेन कर्त्तव्यानीति।

अचोदनेति चेत् ॥ ३४ ॥ (आ०)

एवं चेत् पश्यसि देशभेदादङ्गानां पृथक् क्रियेति नैतद्युक्तम्। यत् कारणमचोदनात् मारुत्या:। यत्र याग: फलं प्रति चोद्यते तत्राङ्गानि गृह्णाति। न चेह मारुत्या: फलं प्रति चोदना। न तर्हि चातुर्मास्यै: स्वर्गकामो यजेतेति। नचेदिह कर्म चोद्यते अङ्गानां प्राप्तिरेव नास्ति कुतो भेदस्तन्त्रता वा।

स्यात् पौर्णमासीवत् ॥ ३५ ॥ (आ० नि०)

स्यादङ्गानां प्राप्ति: पौर्णमासीवत् यथा पौर्णमास्यां यजेतेति न तावत्कर्मफलं चोद्यते। अन्यत्रैव तच्चोदितं दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति। अथ वा साङ्गप्रधानं पौर्णमास्यां क्रियत इत्येवमिहापि भविष्यति।

प्रयोगचोदनेति चेत् ॥ ३६ ॥ (आ०)

अथोच्येत प्रयोगस्तत्र पौर्णमास्यां चोद्यते यजेतेत्या-

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ३१ ॥ (हे०)

लिङ्गं चैतमर्थं दर्शयति अप, त्वचं प्रास्यावारयतीति यद्यङ्गानामग्नो वृत्तिः स्यादुभयं विधीयेत । अप्सु धारयति त्वचं प्रास्यतीति च तद्वाक्यभेददोषः स्यात् । अथ यथोक्तोन्यायस्तत्राप्सु त्वनूद्य त्वचप्रासनं केवलं विधीयत इति नास्ति दोषः । अथ यदुपवर्णित द्रव्यदेवतवदिति तत्र ब्रूमः ।

शब्दविभागाच्च देवता नयः ॥३२॥ (पू०यु०नि०)

विभक्तशब्दः प्रधानस्यावभृथ इति बाधकः अङ्गाना माघारादयः शब्दाः । अवभृथशब्दसंयुक्तं च द्रव्यदेवतं वारुणेनैककपालेनावभृथं यन्तीति । तस्माच्च तदङ्गेषु भवति आपस्तु प्रयोगाङ्गमित्येवमपदिष्टो हेतुः । अतोऽनुपपन्नमेतत् ।

वरुणप्रघासादिषु विहाराधिकरणम् ।

वरुणप्रघासेषु विहारमृथक्त्वमाम्नातं पृथगग्नी प्रणयतः पृथग्वेदी कुरुत इति । तत्र श्रूयते अष्टावध्वर्यु-रुत्तरे विहारे हवींष्यासादयति मारुतीमेव प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्मिन्निति । इह विचार्यते । किं भेदेन दक्षिणविहारेऽङ्गानि कर्त्तव्यानि अथ वा यान्येवोत्तरे कृतानि तान्येवोत्तरत्राप्युपकुर्वन्तीति किं प्राप्तम् ? ।

दक्षिणेऽग्नौ वरुणप्रघासेषु देशभेदात् सर्वं क्रियते ॥ ३३ ॥ (पू०)

भेदेनाङ्गानि असंख्यानि कुतः? देशभेदात्। देशोहि भिद्यते दक्षिण उत्तर इति। यान्युत्तरे विहारे प्रधानानि तेषां तद्देशान्येवाङ्गान्युपकुर्वन्त्यङ्गानि तु विधानत्वात् प्रधानेनोपदिश्येरन् तस्मात् स्यादेकदेशत्वमिति नान्यदेशाया: मारुत्या:। तस्मात् तदर्थं दक्षिणे विहारे भेदेन कर्त्तव्यानीति।

अचोदनेति चेत् ॥ ३४ ॥ (आ॰)

एवं चेत् पश्यसि देशभेदादङ्गानां पृथक् क्रियेति नैतद्युक्तम्। यत् कारणमचोदनास मारुत्या:। यत्र याग: फलं प्रति चोद्यते तत्राङ्गानि गृह्णाति। न चेह मारुत्या: फलं प्रति चोदना। का तर्हि चातुर्मास्यै: स्वर्गकामो यजेतेति। नचेदिह कर्म चोद्यते पत्नानां प्राप्तिरेव नास्ति कुतो भेदस्तम्मता वा।

स्यात् पौर्णमासीवत् ॥ ३५ ॥ (आ॰ नि॰)

स्यादङ्गानां प्राप्तिः पौर्णमासीवत् यथा पौर्णमास्यां यजेतेति न तावत्कर्मफलं चोद्यते। अन्यत्रैव तच्चोदितं दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति। अथ वा साङ्गप्रधानं पौर्णमास्यां क्रियत इत्येवमिहापि भविष्यति।

प्रयोगचोदनेति चेत् ॥ ३६ ॥ (आ॰)

मन्येथेत प्रयोगस्तत्र पौर्णमास्यां चोद्यते यजेतेत्या-

ख्यातेन। प्रयोगस्याङ्गप्रधानानां विवक्षितः। प्रयोगाङ्गं च कालः तस्मात् तत्र साङ्गं प्रधानं पौर्णमास्यां क्रियत इति तत्र ब्रूमः। तथेह।

इहापि मारुत्याः प्रयोगश्चोद्यते ॥३७॥ (आ॰ नि॰)

आसादयतीत्यनेनाऽऽख्यातेन। यथा च कालः प्रयोगाङ्गमेवं देशोऽपि तस्मात् मारुत्यपि साङ्गा दक्षिणविहारे कर्त्तव्या। ननु न आसादयतिशब्देन याग उच्यते। कथं तस्य प्रयोगं वक्ष्यति। आह यागार्थमेतदासादनं यथा प्रकृतौ। तथा दृष्टार्थं भवति। इतरथाऽदृष्टोऽर्थः कल्पयितव्यः स्यात्। यागार्थं चेत् तत्र यागोऽवश्यं कार्य्यः सैषा लक्षणया यागचोदना भवति यथा सौम्यं चरुं निर्वपेत् सौम्यं बभ्रुमालभेतेति। तस्मादिहापि मारुत्याः प्रयोगश्चोद्यते। तथा च प्रधानानामङ्गाना भेदेन क्रिया।

आसादनमिति चेत् ॥ ३८ ॥ (आ॰)

आह नासादयतिशब्देन याग उच्यते, किन्तर्हि आसादनम्। ननु लक्षणया यागं वक्ष्यति। न श्रुतिमुत्सृज्य लक्षणाश्रयणीया। आसादनस्य दृष्टार्थत्वे नाश्रयिष्यते। आश्रीयेत यद्यासादनं दृष्टार्थं सम्भवति यदि दक्षिणेऽग्नौ मारुत्या होम सिद्धः स्यात्तत्समीपे नयनं दृष्टार्थं भवेत् स तु असिद्धः। नादृष्टार्थता युज्यते श्रुत्यर्थ एव गाह्यः। तस्मादासादनमासादयतिशब्देनोच्यते न यागः।

नोत्तरेणैकवाक्यत्वात् ॥ ३९ ॥ (आ॰ नि॰)

नैतदृष्टार्थमासादनम्। कुतः?। उत्तरेणैकवाक्यत्वात्। अदृष्टार्थोत्तरे विहारे हवींषि आसादयति अनीनोत्तरविहारसम्बन्धेन पदसमूहेन मारुतीमेव प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्मिन्नित्येतस्मिन्नेकवाक्यत्वादेव गम्यते यथा नासादनमदृष्टार्थमिदम्। तत् कथं कृत्वा?। आहवनीयद्वये अव्यवस्थया हविषां होमः प्राप्तस्तदनुविधानादासादनमपि तथैव प्राप्तम्। तत्र व्यवस्थामात्रमनेन क्रियते। यथा प्राप्तस्य च वर्णहोमाय च प्राप्तं नादृष्टाय। तस्माद्धोमार्थमासादनम्। अपर आह एकस्मिन् वाक्ये एक एवायमासादयतिशब्द उभयोर्विहारयोरासादननाह। उत्तरस्मिंश्च व्यक्तान्तहोमार्थं तस्मिन्नेवोच्चारणे दक्षिणे होमार्थं न भविष्यतीति एतन्नोपपद्यते। तस्मादुभयत्र होमार्थम्। अथोच्येतासादनमेवेदं विधीयते। यतो दृष्टार्थं भवति तत्र दृष्टार्थं यत्र न सम्भवति तत्रादृष्टार्थमिति। तच्च न विध्यनुवादयोर्यौगपद्यसङ्गात्। यत्र दृष्टार्थं तत्रानूद्यते प्रकृतितः प्राप्तत्वात्। यत्रादृष्टार्थं तत्र विधीयते। तदुभयं युगपन्न सम्भवति। तस्मादयुक्तमेतत्। अथ होमार्थत्वे सति कस्मात् यागचोदना कल्प्यते नासादनमात्रमेवेत्याह होमयाज्येति। नैवम् आसादनं हि होमार्थं भवति नान्यथासाद्यमानमन्यत्र होमार्थं भविष्यति। अपि च।

अवाच्यत्वात्॥ ४०॥ (हे०)

न च होमार्थमासादनं वक्तव्यं सति होमे प्रकृतित एव प्राप्नोति यागस्तु वक्तव्यः। स च सति होमे गम्यते

सहपथयानेन यत्तु तस्मादध्याप्यासादयतिशब्देन यौगं मासीवत् यागस्य प्रयोग उच्यते तदा च तन्त्रभेदः।

आम्नायवचनं तद्वत् ॥ ४१ ॥ (यु०)

वैदिकवचनं तद्वद् युक्त भविष्यति यदाम्नायोपदिष्टः। यदेवाध्वर्युः करोति तत् प्रतिप्रस्थाता करोतीति। तथा यस्मिन्नेव होमस्तस्मिन् भूते देवतायजनमिति दर्शिते ऽपि विहारे देवतायागं दर्शयति तद् यागार्थं आसादयति-शब्दो युज्यते तस्मादप्येवम्।

कर्तृतन्त्रताधिकरणम्।

कर्तृभेदस्तथेति चेत् ॥ ४२ ॥ (पू०)

तत्रैव चिन्त्यते किं कर्त्तारो भेदेन। उत तन्त्र-मिति। किं प्राप्तम्। कर्तृभेदस्तथा यथाङ्गभेदः। अष्टानां हविषां साङ्गानां कर्तृभिरुत्तरे विहारे प्रचरित व्यमितरैर्दक्षिणे। एवं यथादेशं साङ्गानि प्रधानानि कृतानि भवन्ति। तेनोत्तरवैहारिकाः कर्त्तारो गृह्यमाण-विशेषा दक्षिणे विहारे नोपकुर्वन्ति तस्मात् कर्मान्त-रैर्भवितव्यम्।

न समवायात् ॥ ४३ ॥ (सि०)

नैतदेवमङ्गवत्कर्तृभेद इति। किन्तर्हि तन्त्रेण कर्त्तारः स्युः कुतः?। समवायात्। वचनेन हि कर्त्तारः समवय-

न्यत्र। चातुर्मास्यानां यज्ञक्रतूनां पञ्चत्विं न इति। समुदायसम्बन्धेऽपि सत्यवयवा एककर्तृभिः सम्बध्यन्ते वरुणप्राघासानाञ्च तदवयवत्वात् पञ्चभिरभिसम्बन्धोऽभ्युपगम्यते एकयागे वरुणप्राघासानां प्रयोगः एककालत्वात् समानोप क्रमोपसंहाराच्च तत् यावद्वचनं तावदेवान्न भेदेन कर्त्तव्यं नान्यदपि। न च कर्तॄणां भेद पक्षः। तस्मात् तन्त्रेण भवन्तीति। तत्रैतत् स्यात् प्रधानभेद उक्तोऽप्यङ्गानां भेदोऽभ्युपगम्यते कुतः?। अङ्गानां प्रधानगामित्वात् यथैव हि प्रयाजादीनां मारुत्या भेदाद्भेदेन क्रिया एवमङ्गभूतत्वात् कर्तॄणां प्रयाजादिवत्क्रमात् भेदोऽध्यवसायत इति। तत्रोच्यते। अङ्गत्वाविशेषेऽपि सति अन्यथाजातीयोपकारोऽन्यजातीयोऽन्यस्य प्रयाजादीनि उत दृष्टेनोपकारसम्बन्धेनोप कुर्वन्ति। बर्हिरादीनि यागद्रव्यधारणेन अपराण्यधिकरणसंस्कारद्वारेण तानि यागदेशाधिकरणभेदाद्भिद्यते कर्त्तारस्तु क्रियानिर्वृत्त्योपकुर्वन्ति तेन ते देशभेदेऽपि सति प्राकृतोपकारे प्रत्यभिज्ञानतन्त्रेण क्रियानिर्वृत्तिं प्रकुर्वन्ति कर्तुमिति। न भिद्यन्ते कः पुनः प्राकृत उपकार? इति। होता तावदग्रतो गार्हपत्यस्य पश्चादाहवनीयादवस्थितो याज्यानुवाक्यावचनेन संबोधयन् यागस्य कर्त्तॄत्वं शक्नोति तद्देशावस्थित एव सामीप्यात् तन्त्रेण क्रमप्राप्तं यागं कुर्वाणमध्वर्युवत् प्रतिप्रस्थातारमपि सम्बोधयितुमित्यतो न भिद्यते। तथाग्नीध्रः समानत्वादुत्करदेशस्य, तद्रावस्थित एव प्रत्याश्रावणेनोभौ कर्त्तारावनुग्रहीतुम्। अतोऽसावपि न भिद्यते। तथा ब्रह्मा दक्षिणतोऽवस्थित उभयोराहव-

नीययो: समानत्वाद्देशस्य य एवोत्तरस्य दक्षिण: स एव दक्षिणस्य दक्षिण इति तथावस्थित: कृताकृतप्रत्यवेक्षणे-नानुप्रावेक्षणेन च शक्तौ त्वुभावपि अनुग्रहीतुम्। अतस्त स्याप्यभेद:। अध्वर्यु प्रतिप्रस्थात्रोस्तु वचनाद्भेद उक्त एवे त्यदोष तस्मान्न कर्त्तृभेदैर्भवितव्यम्।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४४ ॥ (हे०)

लिङ्गं चैतमर्थं दर्शयति। प्रथममृषभं दक्षिणां ददातीति दक्षिणैकत्वमाह। तदेककर्तृत्वे नोपपद्यते। अन्यत्र दक्षिणाभावात् याजयेयु:। नन्वन्वाहार्य्येण याजयि-ष्यन्ति। न ज्ञायते कान्वाहार्य: क्रमेण इति विशेषाग्रहणा-दुभयधर्मम:। उपादेयत्वेन चोदितस्यैकत्वं विवक्षितम् तस्मात् दक्षिणैक्यम्। तथा च तन्त्रं कर्त्तार:।

वेदिसंयोगादिति चेत् ॥ ४५ ॥ (आ०)

अथोच्येत वेदिसंयोगो हेतु: श्रूयते अन्तर्वेद्यन्य: पादो-होतुर्भवति बहिर्वेद्यन्य इति एकस्य होतु:पाद उभय-त्रोपकर्त्तुमसमर्थस्तस्मात् कर्त्तृभेद:।

न देशमात्रत्वात् ॥ ४६ ॥ (आ०नि०)

नैतदेवं कस्मात् देशमात्रत्वात् नाच हेतु: पादो वेदे-रुपकारार्थत्वे नोपदिश्यते किन्तर्हि देशमात्रमेतद्विधीयते तस्मिन्देशे होता स्थातव्यं यत्रास्यैक: पादोऽन्तर्वेदि भवति बहिर्वेद्यन्य इति। कुत:?।

एकवाक्यत्वात् ॥ ४७ ॥ (सि०)

एकमिदं वाक्यं युक्तं सन्निध्यनुषङ्गात् एकार्थत्वाच्च यदि च होतुः पादाविद्यङ्गत्वे नोपदिश्येत एकस्मिन्नन्तर्वेदि-निहिते कृतः श्रुत्यर्थ इति द्वितीयस्यानियमः स्यात्। सोऽपि विधातव्यो बहिर्वेद्यन्य इति। कथ पुनरेकोऽन्तर्वेदी त्युक्ते द्वितीयोऽपि तत्र प्रसज्येत अप्रतिषिद्धत्वात्। यदि द्वयोरन्तर्वेद्यन्यतः प्राप्तिः स्यात्तत एकस्य वचनं द्वितीय निवृत्त्यर्थं न चास्ति प्राप्तिः तस्मान्नास्ति प्रसङ्गः. तथा च वाक्यभेदः। अथ तु देशविशेषविधानार्थमेतत्ततस्तद्दे-ताभ्यामुभाभ्यां सम्भूय क्रियत इत्येकार्थत्वादेकवाक्यत्व मुपपन्नं तस्मान्न होतुः पादौ वेदेरुपकारकः नोभयत्र विधिः।

अपराग्नितन्त्रताभावाधिकरणम्।

एकाग्नित्वादपरेषु तन्त्रं स्यात् ॥ ४८ ॥ (पू०)

इदमपर तत्रैव चिन्त्यते किमापराग्निका होमास्तन्त्रं कार्या उत भेदेनेति। किं प्राप्तं तन्त्रमिति कुतः एका-ग्नित्वात् पौर्वाग्निकानामग्निभेदात् भेद उक्तः इह स हेतु-र्नास्ति एकाग्नित्वादेतेषां तस्मादेते तन्त्रं भवेयुः।

नाना वा कर्तृभेदात् ॥ ४९ ॥ (सि०)

नाना भवेयुः। कुतः कर्तृभेदात् ?। माहत्वा यान्य-

नीययोः समानत्वाद्देशस्य य एवोत्तरस्य दक्षिणः स एव दक्षिणस्य दक्षिण इति तत्रावस्थितः कृताकृतप्रत्यवेक्षणे नानुष्ठावचनेन च शक्तोत्युभावपि अनुग्रहीतुम्। अतश्च स्याप्यभेदः। अध्वर्यु प्रतिप्रस्थात्रोस्तु वचनाद्भेद उक्त एवे त्यदोषः तस्मान्न कर्त्तन्तरैर्भवितव्यम्।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४४ ॥ (हे०)

लिङ्ग चैतमर्थं दर्शयति। प्रथममृषभं दक्षिणां ददातीति दक्षिणैक्यमाह। तदेककर्तृत्वे नोपपद्यते। अन्यत्र दक्षिणाभावाद याजयेयुः। नन्वन्वाहार्येण याजयिष्यन्ति। न ज्ञायते ऋान्वाहार्यःऋषभ इति विशेषाग्रहणा दुभयत्रर्षभः। उपादेयत्वेन चोदितस्यैकत्वं विवक्षितम् तस्मात् दक्षिणैक्यम्। तथा च तन्त्रं कर्त्तारः।

वेदिसंयोगादिति चेत् ॥ ४५ ॥ (आ०)

अथोच्येत वेदिसंयोगो हेतुः श्रूयते अन्तर्वेद्यन्यः पादो-होतुर्भवति बहिर्वेद्यन्य इति एकत्र होतुःपाद उभय लोपकर्तुमसमर्थस्तस्मात् कर्तृभेदः।

न देशमात्रत्वात् ॥ ४६ ॥ (आ०नि०)

नैतदेव कस्मात् देशमात्रत्वात् नात्र हेतु. पादो वेदे-रुपकारार्थत्वे नोपदिश्यते किन्तर्हि देशमात्रमेतद्विधीयते तस्मिन्देशे होता स्थातव्य यत्रास्यैकः पादोऽन्तर्वेदि भवति बहिर्वेद्यन्य इति। कृत. ?।

एकवाक्यत्वात् ॥ ४७ ॥ (द्वि०)

एकमिदं वाक्यं युक्तं सन्निध्यनुग्रहात एकार्थत्वाच यदि च होतुः पादौ वेद्यन्ते नोपदिश्येत एकस्मिन्नन्तर्वेदि निहिते कृतः श्रुत्यर्थ इति द्वितीयस्यानियमः स्यात्। सोऽपि विधातव्यो बहिर्वेद्यन्य इति। कथ पुनरेकोऽन्तर्वेदी त्युक्ते द्वितीयोऽपि तत्र प्रसज्येत अप्रतिषिद्धत्वात्। यदि इयोरन्तर्वेद्यन्यतः प्राप्तिः स्यात्तत एकस्य वचनं द्वितीय निवृत्त्यर्थं न चास्ति प्राप्तिः तस्मादस्ति प्रसङ्ग तथा च वाक्यभेदः। अथ तु देशविशेषविधानार्थमेतत्ततस्तदे-ताभ्यामुभाभ्यां सम्भूय क्रियत इत्येकार्थत्वादेकवाक्यत्व मुपपन्नं तस्मान्न होतुः पादौ वेदेरपकारकः नोभयत्र विधिः।

अपराग्नित्वताभावाधिकरणम्।

एकाग्नित्वादपरेषु तन्त्रं स्यात् ॥ ४८ ॥ (पू०)

इदमपरं तत्रैव चिन्त्यते किमापराग्निका होमास्तन्त्रं कार्या उत भेदेनेति। किं प्राप्तं तन्त्रमिति कुतः एका-ग्नित्वात् पौर्वाग्निकानामग्निभेदात् भेद उक्तः इह स हेतु-र्नास्ति एकाग्नित्वादेषां तस्मादेते तन्त्रं भवेयुः।

नाना वा कर्तृभेदात् ॥ ४९ ॥ (सि०)

नाना भवेयुः। कुतः कर्तृभेदात्। माहत्या यान्य-

नीययोः समानत्वाद्देशस्य य एवोत्तरस्य दक्षिणः स एव दक्षिणस्य दक्षिण इति तथावस्थितः कृताकृतप्रत्यवेक्षणे-नानुज्ञावचनेन च शक्तोत्युभावपि अनुग्रहीतुम्। अतश्च स्वाम्यभेदः। अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोस्तु वचनाद्भेद उक्त एवे-त्यदोषः तस्मान्न कर्त्तृभेदैर्भवितव्यम्।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४४ ॥ (हे०)

लिङ्गं चैतमर्थं दर्शयति। प्रयग्मस्तूपर्भ दक्षिणां ददातीति दक्षिणैक्यमाह। तदेककर्तृत्वे नोपपद्यते। अन्यत्र दक्षिणाभावात् याजयेयुः। नन्वन्वाहार्य्येण याजयिष्यन्ति। न ज्ञायते ह्यन्वाहार्यः क्षर्भ इति विशेषग्रहणा-दुभयवर्षभः। उपादेयत्वेन चोदितस्यैकत्वं विवक्षितम् तस्मात् दक्षिणैक्यम्। तथा च तन्त्रं कर्त्तारः।

वेदिसंयोगादिति चेत् ॥ ४५ ॥ (पू०)

अथोच्येत वेदिसंयोगो हेतुः श्रूयते अन्तर्वेद्यन्यः पादो होतुर्भवति बहिर्वेद्यन्य इति एकस्य होतुःपाद उभय-त्रोपकर्तुमसमर्थस्तस्मात् कर्तृभेदः।

न देशमात्रत्वात् ॥ ४६ ॥ (आ०नि०)

नैतदेवं कस्मात् देशमात्रत्वात् नात्र हेतुः पादो वेदि-रुपकारार्थत्वे नोपदिश्यते किन्तर्हि देशमात्रमेतद्विधीयते तस्मिन्देशे होत्रा स्थातव्यं यथास्यैकः पादोऽन्तर्वेदि भवति बहिर्वेद्यन्य इति। कुतः ?।

शेषस्य प्रतिषेधकं विज्ञायते एवमिहापि प्राजापत्यानाल-भेतेति चोदितानां कर्मणां तथैव सर्वाङ्गेषु प्राप्तेषु इदं पर्यग्निकरणान्तस्य गुणकाण्डस्य निर्गुणं पुनर्वचनं कर्मशेषस्य निवर्त्तकं यस्माच्चैवं तस्मात् ब्रह्मसाम्ना लभत इति कर्मान्तरचोदना स्यात् पूर्वापेक्षया ब्रह्मसाम्ना लभते समुद्य प्राजापत्यानिति ।

संस्कारप्रतिषेधो वा वाक्यैकत्वे क्रतुसामान्यात् ॥ ५१ ॥ (सि०)

न वा कर्मशेषप्रतिषेध इति किं तर्हि संस्काराणां प्राप्तावसराणाम् तस्मादवसरात् प्रतिषिद्धानाम्भि प्रति प्रसवः । किं कारणम् ? ।

वाक्यैकत्वे क्रतुसामान्यात् ॥ ५२ ॥ (हे०)

एकमिदं वाक्यं तान् पर्यग्निकृतानुत्सृजन्ति ब्रह्मसाम्ना लभत इति । कथं ज्ञायते ? आलभत इति द्रव्यदेवतस्याश्रवणात् । समाने च क्रतौ वाक्यैकत्वं भवति । तथा हि केवल आलम्भो वक्तव्या द्रव्यदेवतयोरश्रवणात् । अथ वाक्यभेदः स्यात् । ततः पूर्वेण कर्मशेषः प्रतिषिध्येत परेण कर्मान्तरं चोद्येत तच्च द्रव्यदेवतं वक्तव्यम् । यत्तु पूर्वोक्तं सम्भंत्स्यत इति । तत्रैव कृतार्थत्वादिह न सम्बध्येत । तस्मादेकं वाक्यं नन्वेकस्मिन्नपि क्रतौ पूर्वेण संस्काराः प्रतिषिध्यन्ते परेण विधीयन्त इति । अर्थभेदाद्वाक्यभेद इति एवं भवति । न हि ब्रह्मसाम्ना लभत इत्युक्ते पर्यादिष

इष्टानि तानि प्रतिप्रसूयात्: कर्माणि इतराख्ययोः । तत्र भावेऽन्यतरेण कर्तृकृतं वैगुण्यं स्यात् । तस्माद्भेदः ।

पर्य्यग्निकृतोत्सर्गाधिकरणम् ।

पर्य्यग्निकृतानामुत्सर्गे प्राजापत्यानां कर्मोत्सर्गः।
श्रुतिसामान्यादारण्यवत्तस्माद्ब्रह्मसाम्नि
चोदनापृथक्त्वं स्यात् ॥ ५० ॥ (पू०)

वाजपेये प्राजापत्यान् पशून् प्रकृत्य श्रूयते तान् पर्य्यग्निकृतानुत्सृजन्ति ब्रह्मसाम्ना लभन्त इति तत्र विचार्य्यते तान् पर्य्यग्निकृतानुत्सृजन्तीति किमयं कर्मशेषप्रतिषेधो ब्रह्मसाम्ना लभत इति कर्मान्तरचोदना । अथ वा पूर्वः पर्य्यग्निकरणात् परेषां संस्काराणां प्रतिषेधार्थः उत्तरस्तेषामेव कालान्तरे प्रतिप्रसवार्थ इति । किं प्राप्तम् ? कर्मोत्सर्गः कर्मशेषप्रतिषेध इत्यर्थः श्रुतिसामान्यादारण्यवत् यथा पर्य्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजन्तीत्ययं कर्मशेषप्रतिषेध इत्युक्तं शेषप्रतिषेधो कार्य्याभावादिष्टान्तवदिति तथा तुल्या तुल्येयं श्रुतिः । किमनयोस्तुल्यं तत्र कर्माणि चोदितानि वसन्ताय कपिञ्जलानालभेत इति । तेषु सर्वेषु प्राकृतगुणाः प्राप्ताः । तेषु प्राप्तेषु पर्य्यग्निकरणान्तं गुणकाण्डं पुनः श्रुतं पर्य्यग्निकृतानुत्सृजन्तीति निर्गुणं पुनर्वचनमितरपरिसंख्यायकं भवतीति । कर्म-

शेषस्य प्रतिषेधकं विज्ञायते एवमिहापि प्राजापत्यानाल-भेतेति चोदितानां कर्मणां तथैव सर्वाङ्गेषु प्राप्तेषु इदं पर्य्यग्निकरणान्तस्य गुणकाण्डस्य निगुणं पुनर्वचनं कर्मशे-षस्य निवर्त्तकं यस्माच्चैवं तस्मात् ब्रह्मसाम्ना लभत इति कर्मान्तरचोदना स्यात् पूर्वापेक्षया ब्रह्मसाम्ना लभते सप्त-दश प्राजापत्यानिति।

संस्कारप्रतिषेधो वा वाक्यैकत्वे क्रतुसामान्यात् ॥ ५१ ॥ (सि०)

न वा कर्मशेषप्रतिषेध इति किं तर्हि संस्काराणां प्राप्तावसराणाम् तस्मादवसरात् प्रतिषिद्धानामन्यत्र प्रति प्रसवः। किं कारणम्?।

वाक्यैकत्वे क्रतुसामान्यात् ॥ ५२ ॥ (हे०)

एकमिदं वाक्यं तान् पर्य्यग्निकृतानुत्सृजन्ति ब्रह्मसाम्ना लभत इति। कथं ज्ञायते? आलभत इति द्रव्यदेव-तयाश्रवणात्। समाने च क्रतौ वाक्यैकत्वं भवति। तथा हि केवल आलम्भो वक्तव्या द्रव्यदेवतयोरुक्तत्वात्। अथ वाक्यभेदः स्यात्। ततः पूर्वेण कर्मशेषः प्रतिषिध्येत परेण कर्मान्तरं चोद्येत तच द्रव्यदेवतं वक्तव्यम्। ननु पूर्वोक्तं सम्भंत्स्यत इति। ततत्रैव कृतार्थत्वादिह न सम्बध्येत। तस्मादेकं वाक्यं तन्चैकस्मिन्नपि क्रतौ पूर्वेण संस्काराः प्रतिषिध्यन्ते परेण विधीयन्त इति। अर्थभेदाद्वाक्यभेद इति एवं भवति। न हि ब्रह्मसाम्ना लभत इत्युक्ते मर्यादेय

पर्य्यग्निकरणान्तः उत्सर्गः सिद्धः स न विधीयते तमनूद्या-लम्भः केवल उत्सृज्येतेति नास्ति क्रतुसामान्ये वाक्यभेदः।

वपानां चानभिघारणस्य दर्शनात् ॥ ५३ ॥ (यु०)

सर्व्वा वा एतर्हि वपा यदनभिघृता ब्रह्म वै ब्रह्मसाम यद्ब्रह्मसाम्नालभते तेनासर्व्वास्तेनाभिघृता इति यदि संस्कारप्रतिषेधः ततो जुह्वाः सवनीयप्रचारेण चिरत्वात् प्रयाजशेषो नास्ति तदभावादनभिघृतत्वं युज्यते। अथ कर्म्मप्रतिषेधस्ततो ब्रह्मसाम्नालम्भः कर्म्मान्तरे तत्र प्रयाजाः पुनरिज्यन्ते तेषां शेषोऽस्ति तेनाभिघारणं स्यात् अनभिघारणदर्शनं नोपपद्येत। तस्मादपि संस्कारप्रतिषेधः।

पञ्चशारदीयाधिकरणम्।

अस्ति पञ्चशारदीयोऽहीनो मारुतीयः पञ्चशारदीयो यः कामयेत बहु स्यामिति स एतेन यजेतेति तत्र श्रूयते वैशाख्याममावास्यायां सप्तदश मारुतीस्त्रिवत्सा अय-चिता उपाकरोतीति सप्तदश पृश्नीरुक्षस्तान् पर्य्यग्निकृतान् प्रोक्षितानितरा आलभन्ते प्रेतरानुत्सृजन्तीति ततः संवत्सरे राजीवा आनयन्ति तांश्चैवोक्षस्तान् पर्य्यग्निकृतानितरा आलभन्ते प्रेतरानुत्सृजन्तीति तत्र सैव चिन्ता किमुत्सर्गानुत्सर्गे आरभ्यवत् कर्म्मशेषप्रतिषेधः। अथवा प्राजापत्यवत्संस्कारकर्म्मप्रतिषेधः तेषां च सुत्यासु प्रतिप्रसवः चोक्षोत्सृष्टे एकैकस्मिन्नहन्यालभन्ते पञ्चोत्तम इति। यदि कर्म्मशेषप्रतिषेधः प्रतिवर्षमन्ये उक्षाणः अथ संस्कारप्रतिषेधः ततस्त एव पञ्चवर्षाण्युपरुध्यन्ते पुनः

पुनः संस्क्रियन्ते मन्त्यासु सुत्याम्वालभ्यन्त इति किं तत्र प्राप्तम् ?।

पञ्चशारदीयास्तथेति चेत् ॥ ५४ ॥ (पू०)

इति चेत् पश्यसि कथं पञ्च शारदीया इति। पञ्च शारदीयास्तथा यथानन्तराः। प्राजापत्यासंस्कारप्रतिषेध इत्यर्थः। एवं प्रकृतप्रत्ययो भवति स एवमनुग्रहीष्यते। इतरथा प्रकृतहानमप्रकृतप्रत्ययश्च भवेत्। एवञ्च तांश्चैवो-क्ष इत्यपि चावचनं युक्तं भविष्यतीति। प्रायश्चित्तविधानं च यदि कूटः काणो वा भवेत् वार्हस्पत्यं चरुं निर्वपेत्। यदि प्रापतेदाग्नेयं चरुं, यद्यवसीदेन्नैर्ऋतं चरुमिति नि-रवद्यानामेतानि निमित्तान्युत्पद्येरन्। तस्मात् संस्कारप्रति-षेधः।

न चोदनैकवाक्यत्वात् ॥ ५५ ॥ (सि०)

नैतदेवं संस्कारप्रतिषेध इति। कथं तर्हि कर्माङ्गप्रतिषेधः। कुतः ?। चोदनैकवाक्यत्वात्। सप्तदश मारुतीः पृश्नीरुपाकरोतीति कर्मचोदनैषा द्रव्यदेवतासम्बन्धात्। तयैकवाक्यमेतत्। सप्तदश पृश्नीनुक्ष इति। कथं ज्ञायते ? सप्तदश पृश्नीनुक्ष इत्येतावदपरिसमाप्तं तत्पूर्वापेक्षया परि-समाप्यते मारुतानालभन्त इति। एवं मन्त्रनुपङ्गोऽवश्यं भवति। तथा च समत्वादाक्षेपः किमुच्यते चोदनैक-वाक्यत्वादिति। आह, यद्यसावङ्गत्वे भविष्यति ततोऽनु-षङ्गः। यथार्थं तस्य, तत एकवाक्यत्वात् इदं तस्य शेषत्वे ना-

दशपेयाधिकरणम्।

राजसूयेऽभिषेचनीयदशपेयाविकाहौ। तत्र चिन्त्यते किं तयोस्तन्त्रप्रयोगः, अथ वा भेदेनेति। किं प्राप्तम्?।

दशपेये क्रयप्रतिकर्षात् प्रतिकर्षः ततः प्राचान्तत्समानं तन्त्रं स्यात्॥ ५८॥ (पू०)

समानं तन्त्रमनयोः। कुतः?। दशपेयस्य क्रयः प्रतिकृष्यते सह सोमं क्रीणात्यभिषेचनीयदशपेययोरिति। अभिषेचनीयस्य पूर्वकालीनत्वात् क्रयकाले दशपेयक्रयस्य प्रतिकर्षः। स प्रतिकृष्यमाणस्ततः प्राग्भाविनः पदार्थान् प्रतिकर्षति। तदादि वाभिसम्बन्धात्तदन्तमपकर्षं स्यादिति। अतस्तयोरेकाहयोस्तन्त्र क्रमः। तन्त्रप्रक्रान्तयोः प्रवृत्तितस्तन्त्रमेव समाप्तिर्युक्ता। तस्मात् समानतन्त्रो।

समानवचनं तद्वत्॥ ५९॥ (पू० हे०)

समानो वा एष यज्ञो यद्दशपेयश्चाभिषेचनीयश्चेति तन्त्रस्य समानत्वाद् यज्ञयोः समानत्वमात्मनाभिन्नत्वात्।

अप्रतिकर्षो वाऽर्थहेतुत्वात्॥ ६०॥ (सि०)

सहत्वं विधीयते। न वा प्रतिकर्षः क्रयस्य कुतः?। *अर्थहेतुत्वात्। हासिमो क्रयो एकोऽर्थहेतुकः अन्यः शब्द* कृतः। यत् प्राक् क्रतुप्रवृत्तेर्यज्ञसाधनोपार्जनकाले सोमविक्रयिणा सह संवादः सोमस्य परिक्रयणं मूल्यपरिच्छेदः

सोऽर्थादवश्यं करणीयः। तस्मिन्नकृते क्रतोरेव प्रवृत्तिर्न युक्ता। कुतः? क्रतुकाले कदाचित् सोमो न स्यात् विक्रेता वास्य नार्घेण वा दद्यात् तथा क्रतुरेव न सवर्त्तेत तस्मैतत् सद्वत्वमुच्यते। किं कारणम्? मुख्यत्वात् तत्रैव च क्रयो निर्वृत्तकल्पो मूल्यार्पणमात्रं परिशिष्टम्। यदन्यत् तत्र कल्प्यते क्रीणामीत्येवमादि तद्धर्ममात्रं परतन्त्रत्वादेव विक्रेतुः एवं च सति भिन्नकालयोर्यथाकालमेवाङ्गानि भविष्यन्ति। दृष्टश्च तस्मिन्नुपसवादे क्रयार्थे क्रीणातेः प्रयोगो देवदत्तेन सहस्राभिधान्यं क्रीतं उपसंहृता इति। अतस्तस्य वादः। स च बहिः क्रतोर्वर्त्तते। तस्माचास्ति प्रतिकर्षः। कालभेदाद् यथोक्त एव तन्त्रभेदः।

पूर्वस्मिंश्चावभृथस्य दर्शनात् ॥ ६१ ॥ (हे०)

पूर्वस्मिंश्चाभिषेचनीये अवभृथदर्शनं भवति। कथं समानं वा एतद्यज्ञं विच्छिन्दन्ति यदभिषेचनीयस्यावभृथमभ्यवयन्तीति तदेवमवभृथदर्शनं पूर्वस्मिन्नुपपद्येत यदि भेदेन तन्त्रप्रवृत्तिरितरथा दशपेयान्तोऽवभृथः स्यात्। दीक्षाणां चोत्तरस्य दशपेयस्य च पृथग्दीक्षाणां दर्शनं तथाभिषेचनीयस्य दीक्षा वर्द्धयेयुर्यथा दशमेऽहनि दशपेयः सम्पद्यते सद्योदीक्षयति सद्यः सोमं क्रीणातीति। इतरथाभिषेचनीये य एव दशपेयस्यापि दीक्षाः स्युः तत्रैव दर्शनं नोपपद्यते। यत्तु समानवचनं तद्वत् इति तत्र ब्रूमः।

समानः कालसामान्यात् ॥ ६२ ॥ (पू० हे० नि०)

एकस्मिन् ऋतावेतौ सोमौ वर्त्तेते तत्र उत्तरे संवत्सरात् ऊर्द्धमेतत् कालसामान्यम् अपेक्ष्य तत्सामान्यवचनं नान्यथोपपद्यत इति । तस्मात्तन्त्वभेदः ।

वरुणप्रघासेऽवभृथाधिकरणम् ।

वरुणप्रघासेषु श्रूयते वारुण्या निष्कासेन तुषैश्चावभृथमभ्यवयन्तीति तत्र विचार्य्यते । किं प्रदानं विप्रकर्षोऽयमुत कर्मान्तरचोदनेति । किं प्राप्तम् ? ।

निष्कासस्याऽवभृथे तदेकदेशत्वात् पशुवत् प्रदानविप्रकर्षः स्यात् ॥ ६३ ॥ (पू०)

प्रदानविप्रकर्षोऽयम् । कुतः तदेकदेशत्वात् ? । वरुणं प्रत्याभिर्घात्यया मारुत्यामिक्षा वारुण्यामिक्षेति । सा द्विधा प्रतीयमाना दृश्यते एकदेशोऽस्या आवापस्थाने, एकदेशः समिष्टयजुरूर्द्धम् उभयथापि वरुणदेवता तेन प्रदानविप्रकर्षो विज्ञायते पशुवद् यथा सवनीयस्य पशोर्वपया प्रातःसवने चरन्ति, पुरोडाशेन मध्यन्दिने चङ्गे, तृतीयसवन इति । अवभृथशब्द इदानीं किमर्थः भक्त्यानुवादमात्रं देशसामान्यात् देवतासामान्याच्च । अथ धर्मातिदेशः कोऽग्निहोत्रवद्वदेव कस्मान्न भवति अशक्यत्वात् । अनेनैव प्रदानविप्रकर्षोऽनेनैव धर्मातिदेश इत्यशक्यमेकस्य वाक्यस्य । प्रदानविप्रकर्षं कृत्वा कृतार्थस्य धर्मानतिदेष्टुं न शक्तिरिति ।

अपनयो वा प्रसिद्धे नाभिसंयोगात् ॥६४॥ (सि०)

न वायं प्रदानविप्रकर्षः किन्तर्हि अपनयो निष्का सम्य पूर्वकर्मणः कर्मान्तरोपदेशः किं कारणं प्रसिद्धेना भिसंयोगात्। प्रसिद्धेन नामधेयेनावभृथशब्देन सयोगात् निष्कासेनावभृथमवयन्तीति। ननु भाक्तोऽयमनुवाद मात्रमित्युक्तमनुवादः सत्रप्रवृत्तिकरोऽनर्थकः स्यादितीयम् अर्थवान्। ननु तत्रापि लक्षणा भवति। अस्तु लक्षणापि हि प्रवृत्तिविशेषकरत्वादर्थवती। यथाऽग्नौ तिष्ठत्सु वटे तिष्ठति। अनेकार्थता तर्हि दोषो भवति। पूर्वकर्म-चोदनायामसौ दोषः। यथैतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयम-ग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेतेति। कथं पुन-रनेन शक्यते अपूर्वं कर्म चोदयितुम्। उच्यते। वारुण्या निष्कासेन तुषैश्चावभृथमपोऽभ्यवयन्तीति श्रूयते न चाव-भृथः शक्यतेऽभ्यवैतुं तत्रैवं विज्ञायते निष्कासेन तुषैश्चाव-भृथं कर्त्तुमपोऽभ्यवयन्तीति यथा श्राटकं कर्त्तुं सूत्राणि वयन्तीति लक्षणया यथा य एव विद्वांसः सत्रमुपय-न्तीति।

प्रतिपत्तिरिति चेन्न कर्मसंयोगात् ॥ ६१ ॥

-(आ० नि०)

अथान्यार्थेपत्वान्निष्कासस्यावभृथगमनं प्रतिपत्तिर्भव-तीति। तन्न कुतः? कर्मसंयोगादर्थकर्मणा ह्यस्य गुणभूतस्य संयोगो विज्ञायते तृतीयासामर्थ्यात् प्रति-पत्तौ हि द्रव्यप्रधान्यात् द्वितीयया निरदेक्ष्यत। यथा

धत्वाज्जे सत्याविद्यायां प्राप्स्यतीति। अथ वावभृथशब्दके-नास्य कर्मणः संयोगात् यदि च प्रतिपत्तिः स्यात्ततोऽव-भृथशब्दोऽनर्थक एव भवेत्। अयमवभृथशब्दो धर्मानति-दिशेत्। न च प्रतिपत्तेः प्रधानकर्मणां धर्माः शक्या अति-देष्टुम् वैषम्यात् तथा हि अवभृथेन प्रतिपादयतीत्युक्तं स्यात्। न वावभृथेन किञ्चित् प्रतिपादितं यदतिदिश्येत।

उदयनीयाधिकरणम्।

उदयनीये च तद्वत् ॥ ६६ ॥ (१पू०)

ज्योतिष्टोमे श्रूयते। प्रायणीयस्य निष्कासे उदयनीय-मनुनिर्वपतीति। तत्राप्यवभृथवन्निष्कासो गुणतः स्यात्। तत्रापि ह्युदयनीयशब्देन प्रधानकर्मणा संयोगो भवति। प्रायणीयस्य निष्कास उदनीयमनुनिर्वपतीति। न च शक्यते उदयनीयो निर्देष्टुमतस्तथेहापि सम्बन्धो वि-धीयते निष्कासो नोदयनीय कर्त्तु हविषं निर्वपतीति। अथवा वा पूर्ववत्। अपि च द्वितीयासंयोगात् कर्मणः प्राधान्यं विज्ञायते निष्कासस्य सप्तमीयोगात् गुणभावः प्रतिपत्तौ तु कर्म्मगुणता स्यात् निष्कासप्रधानता। तत्र कर्म तृतीयासम्बद्धं भवेत् निष्कासो द्वितीयासम्बद्धः ननु प्रधानभूतेऽपि सप्तमी भवति यथा स्वागारे गावो बाध्यन्ता प्राकारे कुसुमानीति। भवति यत्र प्रमाणान्तरेण द्रव्यं प्रधानं विदितम्। इह तु शब्दस्य यथार्थतैव गुण-

भावो युक्तः। यत्कारण कारकविभक्तिरियम्। कारकं च क्रियार्थं भूतं भव्यम् उच्चारणे हि भूतं भव्यार्थं भवति दृष्टार्थत्वात्। भव्यस्य तु भूतार्थत्वेऽदृष्टार्थता कल्प्या स्यात् न च दृष्टे सत्यदृष्टकल्पना सम्भवति।

. प्रतिपत्तिर्वाऽकर्मसंयोगात् ॥ ६० ॥ (२पू०)

प्रतिपत्तिर्वा उदयनीयः स्यात् निष्कासस्य न गुणभावः कुतः?। अकर्मसंयोगात्। नात्र निष्कासस्योदयनीय-कर्मणा संयोगः। केन तर्हि निर्वापेण निष्कासे निर्वप-तीति। ननु मुख्यत्वादुदयनीयस्यैतेन सम्बन्धो न्याय्यः। न हि मुख्यमसम्बन्धे साकाङ्क्षमेतद्भवति निष्कास उदयनीयं किं करोति तत्रावश्यं निर्वपतीत्यनेन परिसमापयितव्यम् उदयनीयं निर्वपतीति। न चोदयनीयस्य निर्वापेण सह सम्बन्धोऽस्तीत्युक्तम्। तदेतद्वस्यं तथैवापद्यते। उदयनीय कर्तुं प्रायणीयस्य निष्कासे हविर्यं निर्वपतीति। निष्का-सश्च प्रायणीयशेषः। निष्कासशब्दश्च शेषवचन एव यदु-खायां लग्नकं तदनेनोच्यते। शेषस्य चार्थान्तरगमनं प्रति-पत्तिः। तत्र सामवायिकमङ्गं भवति तत्र प्रधानेन दृष्ट-सम्बन्धमारादुपकारकत्वेऽनुमेयसम्बन्धं सप्तमी च विभक्तिः प्राधान्ये न दृष्टा तस्मात् प्रतिपत्तिः। नन्वेवमपि कर्मान्तर-चोदनाप्रभवत् प्राप्नोति। भवेद्यदि न चोदितं कर्म भवेत् चोदितस्तूदयनीय चादित्यः प्रायणीयवदुदयनीयश्चादित्य उदयनीयो दिशां पथ्यामिति तं कर्तुं प्रायणीयनिष्कासे निर्वपेदिति तत्रैव प्रयुज्यते। तस्मान्न कर्मान्तरचोदनेयम्।

अर्थकर्म वा शेषत्वाच्छ्रयणवत्तदर्थेन विधानात् ॥ ६८ ॥ (सि०)

अर्थकर्म वा निष्काषे निर्वापा न प्रतिपत्ति । कुत शेषत्वात् निर्वाप प्रति शेषभूतो निष्काष गुणभूत इत्यर्थ । कथ ज्ञायते तदर्थेन विधानात । तदर्थेन शब्देन सप्तम्या विभक्त्या विधानात । सप्तमी हि विभक्तिराधारे भवति आधारश्च क्रियायास्तत्कारकाणा च विशिष्टाना धारणे वर्त्तते । तस्माद्गुणभूत ननु निष्काषो धारणेऽसमर्थ । स्थाल्येव तत्र धारण करोति । पात्रीवदेतद्द्रष्टव्यम् । तद्यथा पात्रोदन धारयति पात्री भूमि । न च पात्री ना धार । तत्रैतत् स्यात् न दृष्टमुपकार करोतीति । पात्र्यपि तथा । अपि च हविषा उदयनीयनिष्पत्त्या प्रयोजनवन्त स्ते यदि निष्काषेण सस्क्रियन्ते निष्काषोऽपि प्रयोजनवान भवति । अथ तु निष्काष सस्क्रियत न च तेन कश्चिदर्थ । न हि तेन किञ्चित् करिष्यते । ननु तेनापि प्रायणीयो निर्वर्त्तित तदर्थस्यापि सस्कारोऽर्थवान भविष्यति नैवमुप युज्यमानसस्कारो गरीयानुपयुक्तसस्कारादपि च निष्काष सस्कारोऽय भवन् प्रायणीयस्याङ्ग भवेत् तत्रोदयनीय सन्निधिर्बाध्येत । तस्मादुदनीयहविषाणामय निष्काषस सर्गेणादृष्ट उपकार क्रियत श्रयणवत् । तद्यथा पयसा मैत्रावरुणे श्रीणाति धानाभिर्हारियोजनमिति श्रयणे सोमस्य । (निष्काससम्ब्दो दन्त्यान्त्योऽपि) ।

इति श्रीशबरस्वामिन कृतौ मीमांसाभाष्ये
एकादशाध्यायस्य द्वितीय पाद ॥

अथ एकादशाध्यायस्य तृतीयः पादः।

देश चाङ्गानां प्रधानकालाद्यन्यकालत्वाद्यधिकरणम्।

अङ्गानां मुख्यकालत्वाद्वचनादन्यकालत्वम् ॥ १ ॥ (पू० सि०)

अङ्गानां मुख्यकालत्वं मुख्यदेशत्वं मुख्यकर्तृत्वं चोक्तम्। अङ्गानि तु विधानत्वात् प्रधानेनापदिश्येरन् तस्मात् स्यादेकदेशत्वमिति एव च सर्वत्र प्राप्तम्। वचनादन्यकालत्वं यत्र वचनं तत्रान्यकालत्वमन्यदेशत्वमन्यकर्तृत्वमपि भवति। यथा पूर्वेद्युरमावास्याया वेदिं करोति अप्सुवभृथेन चरन्ति। अग्नौ सौत्रामण्या दक्षिणाभिदा-दन्यकर्तृत्वं विज्ञायते वडवा दक्षिणेति।

आधानादेरन्यताधिकरणम्।

द्रव्यस्य कर्मकालनिष्पत्तेः प्रयोगः सर्वार्थः स्यात् स्वकालत्वात् ॥ २ ॥ (पू० सि०)

वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत ग्रीष्मे राजन्यः शरदि वैश्य इति श्रूयते आधानम्। तत्कर्मार्थमित्यभ्युपगमः किं कारणमफलत्वात्। आहवनीये जुहोति गार्हपत्ये हवींषि श्रपयति दक्षिणाग्नावन्वाहार्यश्रपणादि करोतीति तेषामग्नीनां कर्मसु प्रयोगः। तत्र विचार्यते

किं तस्य कर्मणोऽर्थेन भेदेनाधानं कर्त्तव्यमथ वा सर्वेषामैष्टिकपाशुकसौमिकदार्विहोमिकानां कर्मणां तन्त्रमिति। किं प्राप्तम्? द्रव्यस्याग्नेरकर्मकालनिष्पत्तेः वसन्ते ग्रीष्मे शरदीति प्रयोगः आधानं सर्वार्थं स्यात्। कुतः?। सकालत्वात् स्वोऽस्य कालो वसन्तादिः न कस्यचित् कर्मणः कालं श्रूयते। तत्र न गृह्यते विशेषोऽस्मै कर्मणे इदमाधानमिति नास्मा इत्यगृह्यमाणविशेषत्वाच्च तन्त्रभावोन्याय्यः। नन्वाधानानन्तरं यस्य कर्मणः प्रयोगस्तदर्थं तदाधानमिति इति गृह्यते विशेषः सखलु गृह्यते विशेषः किन्तु आनन्तर्यमकारणम्। यद्यपि सर्वार्थं तदाप्यवश्यं कस्यचित् कर्मणः पूर्वप्रयोगो योगपद्यस्यासम्भवात्तदेकेनानन्तर्यं समो हेतुः सर्वार्थत्वे च एकार्थत्वे च समत्वादहेतुर्भवति न वाऽऽधानेन कर्माण्युपक्रम्यन्ते यथा प्रणयनेन। यद्युपक्रम्येरन् ततो यदनन्तरं कर्म तस्योपक्रमो विज्ञायेत नोत्तरेषां तेन व्यवहितत्वात्तदपवर्गे वापकृष्येत प्रणयनवत्। न ह्यनेन किञ्चित् कर्म प्रक्रम्यते अप्राप्तकालत्वात्। अत उत्तरकाला हि कर्मस्तुतयः किन्तर्हि अनेन क्रियते द्रव्यमन्यतेऽग्निविशेषः। यथा कश्चित्कोऽपि सुवर्णं धारयेदनेन स्वाधीनेन यथोपपन्नं कर्म करिष्यामीति। स तेन यथाकालमिष्टं दानादि करोति। एवमयमग्निविशेषमर्जयति अनेन स्वाधीनेन यथोपपन्नं कर्म करिष्यामीति। तत्र न गृह्यते विशेषोऽस्मै कर्मणे इदमर्जितम् अग्ने नेति। सर्वेभ्यश्च युज्यते। तस्मात् सर्वार्थम्। अपि च नित्यकाम्यनैमित्तिकानि कर्माणि

यथोपपत्तिकालानि। तेषां वसन्ते आहितेनाग्निना कार्य्यत्वम्। न चान्यस्मिन् ऋतौ शक्यो वसन्तेऽग्निराधातुम्। सोऽयमसंयोगो भवति भेदेनाधाने। अथ तु सर्वकर्मणामर्थे तन्त्रमाधानं नैव निरोधो भवति। तस्मादपि तन्त्रम्।

अग्नीषोमीयादिपशौ यूपतन्त्रताधिकरणम्।

यूपश्चाकर्मकालत्वात् ॥ ३ ॥ (पू० सि०)

ज्योतिष्टोमे पशवः अग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्यास्तेषां यूपः खादिरे बध्नाति पालाशे बध्नाति रौहितके बध्नातीति श्रुतिः। तत्र विचार्य्यते किं त्रयाणां पशवस्थानां भेदेन यूपः अथ वा तन्त्रमिति। किं प्राप्तम्?। भेदेनेति किं कारणम्?। अग्नीषोमीये तावत् प्रयोगवचनेन गृह्यते यूपः। उत्तरयोरपि चोदकेन प्राप्यते। कर्मशेषावभाविनः चोदकप्रयोगवचनाद्भेदेन यूपं प्रापयति। तस्माद्भेदः एवं प्राप्ते उच्यते यूपस्य तन्त्रं भवेत्। अकर्मकालत्वात्। नास्य पशुकर्मकाल उत्पत्तिः। किं तर्हि? प्रथमाने दीक्षासु यूपं छिनत्ति क्रीते वा राजनीति। तत्रोत्पद्यमानस्य न गृह्यते विशेषोऽस्मै पशवस्थाय यूपोऽयमस्मै नेति। सर्वेभ्यश्च प्रयुज्यते। तस्मात् सर्वार्थो भवति।

एकयूपं च दर्शयति ॥ ४ ॥ (हे०)

एकं यूपं त्रयाणामपि पशूनां साधारणं दर्शयति

सवनीये पशौ विवृता यूपं परिवीयेति विवृता परिव्याण विदधाति। यदि नानायूपा भवेयुस्ततः पूर्वस्य यूपस्यापवर्गाद्यूपान्तरे चोदकेनैव प्राप्ते विवृता परिव्याणं न विधातव्यं भवेत्। अथ तन्त्रं यूपे ततः संस्कारा अपि तन्त्रमित्यग्नीषोमीय एव परिवीतस्य कृतार्थत्वात् पुनः सवनीयपरिव्याणं न प्राप्नोति तद्विधातव्यं भवति। विधीयते च तस्मादपि तन्त्रम्।

यूपसंस्कारतन्त्रताधिकरणम्।

सन्स्कारास्त्वावर्तेरन्नर्थकालत्वात् ॥ ५ ॥ (पू०)

यूपसंस्कारा ये पशुतन्त्रमध्ये क्रियन्ते यथा प्रोक्षणमञ्जनमुच्छ्रयणं परिव्याणं च तेषु चिन्त्यते। किं तस्य तस्य पशोर्भेदेन कर्त्तव्या अथ वा तन्त्रमिति किं प्राप्तम्? सन्स्कारास्त्वावर्त्तेरन् यूपस्य न तथा यूपास्तन्त्रं यथा स्युः। किं कारणम्। अर्थकालत्वात्। अर्थः पशोर्नियोजनं तत्काला एते संस्काराः तत्र गृह्यते विशेषः यस्य पशोर्नियोजनकाले कृतास्तदर्था इति। इतरयोश्च पश्वोरप्राप्तकालत्वात्तादर्थ्येन नास्ति प्रयोगः तस्मादावर्त्तेरन् यथाग्नेः संमार्जनम्।

तत्कालस्तु यूपकर्मत्वात्तस्य धर्मविधानात् सर्वार्थानां च वचनादेनाकालत्वम् ॥ ६ ॥ (सि०)

यदावर्त्तेरन् यदेते नियोजनकाला भवेयुः तस्मा-

स्त्वेते दीक्षाकालाः। कथं ज्ञायते? यूपकर्मत्वात् नैते नियोजनार्था यूप एतैः क्रियते यूपो नियोजनार्थः। स च दीक्षासु कर्त्तव्यः दीक्षासु यूपं छिनत्तीति वचनात् संस्कारैश्च स क्रियते। तस्माद्दीक्षाकाला एवैते संस्काराः। ननु छेदनमात्रं तत्र यूपस्य श्रूयते। न यूपक्रिया उच्यते। न किञ्चिद्द्रव्यं यूपाख्यमस्ति यस्य छेदनमुच्येत। तदेतदेवं ज्ञायते। दीक्षासु छेदनाभिर्यूपं करोतीति। छेदग्रहणं च मुख्यत्वात् प्रदर्शनार्थं यत्कारणं नासौ छेदनेन केवलेन यूपो भवतीति। एवं चेद्दीक्षाकाला एवैते संस्काराः। सर्वार्थानां सतां वचनात् केषाञ्चिदन्यकालत्वं कृतं *यथाग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीति*। तस्माद्यूपवत्संस्कारा अपि तन्त्रम्। यूपकर्मत्वादित्यस्याऽपराख्या। यूपकर्म तत्र एते संस्काराः छेदनाद्याः। यूपोऽयमेवं क्रियते तक्षणादिव्यापारेण। यथा वाजपेयेन सम्राट् सकृत् कृतश्चेत्तस्य पुनः क्रिया निरर्थिका। तस्मादनावृत्तिः नन्वेवं सति निरूढपशावपि काम स एव यूपः कर्त्तव्यो भवेत्। बाढं भवेद्यदि निरिष्टिकेन यागप्रतिषेधो न स्यात् अस्ति तु स प्रतिषेधः। तस्मान्न भवति। यथा न तैरेव दर्भैः प्रयोगान्तरमपि क्रियते। अथ वा यदर्थं स यूपः कृतस्तत्कर्मापवृक्तं तस्यापवर्गे यूपोऽप्यपवृक्तः।

सहाम्नानं च दर्शयति ॥ ७ ॥ (हे०)

त्रिवृता यूपं परिवीय सवनीयं पशुमुपाकरोति इति परिव्याणेन यूपधर्माननुक्रममाणः सहाम्नाति खातं यूपं

दर्शयति। इतरथा मुख्यत्वात् प्राचयेनोपक्रमेत। आनन्तर्थ्यार्थमिति चेत्। न प्रतीतितः सिद्धत्वात्। तस्मादपि तन्त्रं संस्काराः।

स्वरुतन्त्रताधिकरणम्।

अस्ति स्वरुः यूपस्य स्वरुं (शकलम्) करोतीति श्रुतः स किं सर्वपशूनां तन्त्र भेदेन वेति किं प्राप्तम्?

स्वरुस्तन्त्रापवर्गः स्यादस्वकालत्वात्॥ ८॥ (पू०)

स्वरुः खलु तन्त्रे तन्त्रे अपवृज्येत अस्वकालत्वात् नास्य स्वः काल उत्पत्तौ। कर्मकालेऽयमुपादीयते स्वरुणा-स्वधितिना वा पशुं समनक्तीति। यस्य पशोः समञ्जन-काल उपात्तस्तदर्थोऽसाविति गम्यते विशेषः। तस्मा-द्भेदः। ननु यूपस्य स्वरुं करोतीति स्वकालेवास्योत्पत्तिः। न स्वस्यैवाप्यन्त.प्रयोगेव। अपि च कार्य्यवचनोऽयं स्वरुशब्दः स्वरुं करोति स्वरुकार्य्यं करोति। यत्कार्य्यं स्वरुर्न ज्ञायते स्वरुकार्य्यं तु ज्ञायते पशोरञ्जनम्। ननु क्लृप्ते स्वरौ प्रतिपत्तिर्दृश्यते स्विष्टे सौमे प्रस्तर प्रह-रति स्वरुं वा यथाधेयमायेति। सत्यमस्ति दर्शनम् तत्तु स्वरुमात्रस्य न तु स्वरुविशेषस्य। तच्चाग्नीषोमीय उपात्तस्य तन्त्रतया प्रहृतस्य दर्शनम् सोमान्ते स्यात्। अथ वा षोडकपात्रस्यानुबन्ध्याकालस्येति संशये किं न्याय्यं इदनुबन्ध्याकालस्य दर्शनं भवेत तन्त्रतया प्रहृत-स्येति। कुतः? यत उक्तो न्यायः स्वरुस्तन्त्रापवर्गः

स्यात् पशुकामत्वादिति । न च दर्शनं केवलं साधकं भवति । यथासम्भवे तु दर्शनं कल्पितं तदेवं यथा प्रस्तरस्यानुबन्ध्याकालस्य दर्शनं तद्वत् स्वरोरपि भविष्यतीति ।

साधारणे वानुनिष्पत्तिस्तस्य साधारणत्वात् ॥ ९ ॥ (सि०)

नैतदस्ति प्रतितन्त्रं स्वरुभेद इति । किं तर्हि साधारणः स्यात् । कुतः ? यतोऽयमनुनिष्पद्यते यूपः साधारणः सर्वपशूनां तस्य साधारणत्वात् अयमपि साधारण एव न्याय्यः । यथैक एव यूपः सर्वपशूनां साधारणः एवमयमप्यगृह्यमाणविशेषत्वात् साधारणो भविष्यति नैतद् युक्तम् । अङ्गप्रकर्षवचनादगृह्यमाण विशेषत्वात् यूपस्य साधारण्यमुपपद्यते न तु स्वरोः प्रतिकर्षे किञ्चन वचनमस्ति यतो गृह्यमाणविशेषत्वादस्यापि साधारण्यमुपपद्येत । यदेतत् यूपस्य स्वरुं करोतीति तदन्तःप्रयोगसम्बद्धं स्वरुकार्यमञ्जनं कर्तुं यमुपादत्ते तं यूपादिति । न चान्यस्य साधारण्यं युक्तम् । सम्भवन्ति ह्येकस्यापि बहवः शकला इति । चोदकप्रयोगवचनाच्च भिद्यमाना अन्तःप्रयोगसम्बद्धमङ्गमात्मीयं प्रतितन्त्रं प्रापयन्ति गृह्यमाणविशेषादित्यतो भेद एव युक्त इति । तत्रोच्यते । यद्यप्यस्य नास्ति प्रतिकर्षवचनं प्रत्यक्षम् । न चान्यस्मिन् प्रतिक्रियमाणेऽन्यस्य प्रतिकर्ष इति । नैतद्युक्तम् असम्बद्धयोर्हि तदेवं भवति न सम्बद्धयोः । अयं च शकलो

यूपमनुनिष्पद्यते तदस्य यूपप्रतिकर्मादेव सिद्धः प्रतिकर्षः। अतो यत्र यूपस्तत्रायमपि। यच्च यूपस्य स्वरुं करोतीत्यन्तःप्रयोगसम्बद्धा श्रुतिरिति। तदपि नैवम्। द्वौ हि कालौ द्रव्यस्य एक उपादानकालः एक उपात्तस्य प्रयोगकालः। यदि उपादातव्यं न हि तदनुपादाय कश्चित् प्रयोगमारभते। न ह्यनुपादाय व्रीहीन् प्रस्तुत्य प्रयोगं व्रीहीन् खण्डयति एवं कुर्वाणस्य प्रयोग एव न संवर्त्तेत। अयं च यूपं छिद्यमानमनुनिष्पद्यते। अतो यत्र छेदनं तत्रायमपि। यद्यप्येकस्यापि यूपस्य बहवः स्वरवः सम्भवन्तीति। स्यादेवं यदि प्राथम्यविशिष्टस्य नोपादानं भवेत् विशिष्टं तूपादानमुक्तं ततो यः प्रथमः शकलः परापतेत् स स्वरुः कार्य्य इति वचनाद्बहूनां च प्राथम्याभावात् बहवो न सम्भवन्ति। तस्मादेक एव साधारणः स्वरुरिति।

सोमान्ते च प्रतिपत्तिदर्शनात् ॥ १० ॥ (हे०)

सोमान्ते चास्य प्रतिपत्तिर्दृश्यते। संस्थिते सोमेऽग्नौ प्रस्तरं प्रहरति स्वरुं वा यद्यवेशसायेति। तत्साधारण्य एवोपपद्यते। तस्यापवर्गे ह्यग्नीषोमीयान्त एव स्यात्। तस्मादपि साधारणः। तत्कालो वा प्रस्तरवदिति यदुक्तं तत्परिहर्त्तव्यम्।

न चोत्पत्तिवाक्यत्वात् प्रदेशात् प्रस्तरे तथा ॥ ११ ॥ (पू० प्रा० नि०)

नास्य नूनं दन्त्याकाम्य स्वरोः प्रहरणम्। किं

कारणम् ?। इदमेव प्रहरणस्योत्पत्तिवाक्यम्। सोमान्ते प्रस्तरं प्रहरति स्वहं या यज्ञवेशसायेति। अनेन क्रमादग्नीषोमीयकालस्य प्रहरणं गम्यते। स यदि साधारण स्यात: सर्वपशूनां कृतार्थे कर्मणि अन्ते अस्याग्नेः प्रहरणस्य दर्शनमुपपद्यते। अथ तु पृथक् स्यात्ततोऽग्नीषोमीय स्यान्त एव दृश्येत। अथ वचनमिदं कस्मान्न भवति ?। अग्नीषोमीयान्ते प्राप्तस्य सोमान्ते वचनात्। नैतदेव वचनेन-द्वावुत्सर्गस्य विशेषावुच्येयातां अन्ते च प्रहरणं सोमान्ते च तथा च वाक्यभेद: स्यात्। तस्मान्नैतद्वचनं यत्तु प्रस्तरवदिति। प्रदेशात् प्रस्तरे तथा। प्रस्तरस्य दर्शपूर्णमासयो: प्रहरणमुक्तमाशीर्भि: प्रस्तरं प्रहरतीति। चोदकेन प्रतिपशु प्राप्यते। तत्रानुबन्ध्याकालस्य दर्शनं युज्यते न स्वरुप्रहरणस्यैतदस्ति। तस्माद्विषमोऽयमुपन्यास:।

कृष्णविषाणाप्रासनाधिकरणम्।

ज्योतिष्टोमे दीक्षितव्रतमाम्नातं कृष्णविषाणया कण्डूयतीति। तत्रैव च पुन: श्रुतं नीतासु चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यतीति। तदुभयं द्वादशाहे चोदकेन प्राप्तम्। तत्र विचार्यते। किमन्ते प्रथमे वाहनि कृष्णविषाणाया: प्रासनं कर्त्तव्यम् अथ वान्त्य एवेति। किं प्राप्तम् ?

अहर्गणे विषाणाप्रासनं धर्मविप्रतिषेधादन्ते प्रथमे वाहनि विकल्प: स्यात् ॥१२॥ (१पू॰)

विकल्प: कर्त्तव्य:। अन्ते प्रथमे वाहनि प्रासनं कुत: ?

धर्मविप्रतिषेधात्। यदि प्रथमेऽहनि करिष्यते। उत्तरेष्वहःसु प्राग्दक्षिणानयनादूर्ध्वं ये पदार्थास्तेषां विषाणा कण्डूयने धर्मो बाध्यते। अथान्ते ततः पूर्वेषामह्नां दक्षिणानयनादूर्ध्वं ये पदार्थास्तेषां हस्तकण्डूयनं बाध्येत स एष धर्मविप्रतिषेधः। तस्माद्विकल्पः।

पाणेस्त्वश्रुतिभूतत्वाद्विषाणानियमः स्यात् प्रातःसवनमध्यत्वाच्छिष्टे चाभिप्रवृत्तत्वात्॥ १३॥ (२ पू०)

नैतदेवं स्याद्विकल्प इति किं तर्हि विषाणानियमः स्यात्। विषाणाकण्डूयनं सर्वस्मिन्नहर्गणे नियम्येत। अन्तेऽहनि प्राप्तन स्यात्। कस्मात्। प्रातःसवन मध्यत्वात् बह्नि प्रातःसवनान्यस्याहर्गणस्य मध्ये। तेषां विषाणाकण्डूयन धर्मोऽनुग्रहीतो भविष्यति। नन्वितरयोः सवनयोर्हस्तकण्डूयन धर्मः स बाधिष्यते नैतद्देषः। नैषं श्रूयते पाणिना कण्डूयितव्यमिति। अर्थात् प्रत्यासत्त्या क्रियते। यथार्थादर्थो न स चोदनार्थः एवमप्युत्तरयोः प्रत्यासत्त्या हस्त एव प्राप्नोतीत्यत्र ब्रूमः।

शिष्टे चाभिप्रवृत्तत्वात्॥ १४॥ (सि०)

प्रातःसवनशेषे कण्डूयनस्य शिष्टत्वादुत्तरयोरपि विषाणाकण्डूयनमेव नियम्येत अभिप्रवृत्तत्वात् अभिप्रवृत्तस्य नियमस्योत्सर्गे आचारविरोधः स्यात्। अथ

प्रकृतौ कथमुत्सर्गः विषाणाया अभावात्। अन्या विषाणा कस्मात् कण्डूयनार्थेन नीत्यायते। पूर्वविषाणायाः प्रासनं धारयत् तदिमोकार्थं दृष्टं तद् यद्यन्या विषाणा आनीयेत तस्मात् धारणमदृष्टार्थं तस्या अदृष्टोऽर्थः कल्पयितव्यः स्यात्। इह तूत्तरप्रातःसवने धारयितव्या विषाणा तस्यां सत्यां नास्ति नियमोत्सर्गे कारणम्। तस्माद्दशाद्यस्याङ्गः दक्षिणानयनकालादूर्ध्वं विषाणाकण्डूयनमेव स्यात्।

वाग्विसर्गाधिकरणम्।

वाग्विसर्गो हविष्कृता वीजभेदे तथा स्यात् ॥ ॥ १५ ॥ (पू॰)

राजसूये नानावीजिनेष्टिः अग्नये गृहपतये आशूनामष्टाकपालं निर्वपेत्। सोमाय वनस्पतये श्यामाकं चरुं सवित्रे प्रसवित्रे सतीनानामष्टाकपालमिति नाना वीजेष्वेकमुलूखलं विभजादिति युक्तम्। अतस्तस्यां क्रमेणाव हन्तिः क्रियते। प्रकृतौ तु श्रूयते अपः प्रणेष्यन् वाचं यच्छति तां सह हविष्कृता विसृजन्तीति हविष्कृद्दूरण च कालनक्षणार्थमित्युक्तम्।

यथाह्वानमपीति चेत् ॥ १६ ॥ (सि॰)

न कालविधिचोदितत्वादिति। इहानेको हविष्कृदाह्वानकालः। तत्र पूर्ववं विचारणा किमस्ते प्रथमे·

वा हविष्कृत्काले वाग्विसर्गः अथ वान्त्य एवेति। तथैव च पूर्वः पक्षः प्राग्घविष्कृत्कालाद् ये पदार्थास्तेषां वाग्यमो-धर्मः स बाध्येत यदि पूर्वस्मिन् वाग्विसर्गः क्रियते। यद्योत्तरस्मिंस्ततो हविष्कृत्कालादूर्ध्वं ये पदार्थास्तेषां व्याभाषणकरणं धर्मस्तद्बाध्येत। तथैव चोत्तरः पक्षो व्याभाषणस्याश्रुतत्वाच्छिष्टे च वाग्यमस्याभिप्रवृत्तत्वा-दिति अधिकरणप्रदेशोऽयम्।

पशुपुरोडाशयोस्तन्त्रताधिकरणम्।

पशौ च पुरोडाशे समानतन्त्रं भवेत्॥ १७॥ (सि॰)

अग्नीषोमीये पशौ पशुः पुरोडाशश्च। तयोः पाशुकं पौरोडाशिकं च तन्त्रम्। अत्रापि सैव चिन्ता किं पाशुक-कर्मार्थं हविष्कृदाह्वानकाले वाग्विसर्गः कर्त्तव्यः उत पौरोडाशिककर्मार्थं इति तथैव पूर्वोत्तरपक्षौ योज्यौ अय-मप्यधिकरणप्रदेश एव। ननु नैव पशौ हविष्कृदस्ति औषध्यर्थत्वात्। सर्वार्थत्वेवं कृत्वा चिन्त्यते कृत्वा चिन्ते-यम्।

अग्निहोत्राधिकरणम्।

अग्नौ श्रूयते। अग्निं युनज्मि शवसा घृतेनेति जुहो-तिप्रनिमित्तदाभक्षीति पुनरिमं स्तनं मधुमन्तमद्य-

मीत्यग्निविमोकं जुहोतीति। तत्र विचार्य्यते। किमङ्ग प्रधानार्थो याग. सर्वापवर्गे विमोक: कर्त्तव्य उत प्रधानार्थो योग: प्रधानापवर्गे विमोक इति किं प्राप्तम्?। अग्नियोग: सोमकाले तदर्थत्वात् संस्कृतकर्मण: परेषु साङ्गस्य तस्मात् सर्वापवर्गे विमोक: स्यात्।

अङ्गप्रधानार्थो योग: सर्वापवर्गे च विमोक: स्यात् ॥ १८ ॥ (पू०)

किं कारणम्?। अविशेषेण श्रूयते। अग्निं युनज्मि शवसा घृतेनेति जुहोत्यग्निमेवैतद्युनक्तीति। न च श्रूयते। तस्मै अस्मै वा कर्मणे इति अविशेषात्सर्वार्थ इति विज्ञायते। अपि च तस्मिन् युक्तेऽग्नावङ्गानि प्रधानानि च क्रियन्ते। तस्मादपि. सर्वार्थं चेत् सर्वापवर्गे विमोक: कर्त्तव्य। तदा हि योगकार्य्यमवसितं भवति योगापवर्गार्थश्च विमोक:।

प्रधानापवर्गे वा तदर्थत्वात् ॥ १९ ॥ (सि०)

न वा सर्वापवर्गे विमोक: स्यात्। किं तर्हि प्रधानापवर्ग एव प्रधानसंयोगेन हि श्रूयते। यज्ञ भियं नक्ति पाङ्क्तो यज्ञो यावानेव यज्ञस्तमारभत इति यज्ञप्राप्त्यर्थं युनक्तीति विज्ञायते। तस्मात् प्रधानार्थो योग: प्रधानार्थश्चेत्तदपवर्गे योगकार्यमवसितं भवति। तस्मात्तत्र विमोक:। अविशेषविधाने यज्ञसंयोगेन विशेषेण युज्यमानं विशेषार्थं भवति।

अवभृथे च तद्वत् प्रधानार्थस्य प्रतिषेधोऽपवृक्ता-र्थत्वात् ॥ २० ॥ (१ हु०)

एवं च कृत्वा अवभृथे आर्षेयवरणस्य होतृवरणस्य च प्रतिषेधो युक्तो भविष्यति न होतारं वृणीते नार्षेयमिति यथान्यायोपदिष्टः। सोमार्थं हि होतृवरणं कृतं यद्धोतारं वृणीते जगन्ति तद्वृणीते इति। एतस्मिन्न्याये असति तदप्यङ्गप्रधानार्थमिति अवभृथेऽपि प्रसज्येत। तत्र कृतार्थत्वात् प्राकृते होतृवरणं नैव प्राप्नोति। तस्य प्रतिषेधोऽनर्थकः। सति त्वेतस्मिन्न्याये तदपि प्रधानार्थमेव तथापि हि यज्ञसयोगो यद्हुत्वा वषट् कुर्युः भ्रातृव्यं यज्ञस्याशीर्गच्छेत् यद्हुता वषट् कुर्वन्ति एकधा-तद् यजमाने यज्ञस्याशीः प्रतितिष्ठतीति। प्रधानार्थं चेत्तदपवर्गे तत्कार्य्यमवसितमिति अवभृथे प्राकृतं होतृवरणं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। उच्यते च। तस्मात् प्रधानार्थो योगः प्रधानापवर्गे विमोक इति।

अहर्गणे च प्रत्यहं स्यात् तदर्थत्वात् ॥ २१॥ (२ हु०)

अहर्गणे च द्वादशाहे प्रत्यहं योगविमोकौ दर्शयति। स वा अहरहर्युनक्ति अहरहर्विमुञ्चतीति। तदुपपद्यते यदि प्रधानार्थो योगः। इतरथा आद्येऽहनि योगः स्यात् अन्ते विमोकः। तदा हि सर्वापवर्ग इति।

सुब्रह्मण्याह्वानाधिकरणम्।

द्वादशाहे उपसत्काले सुब्रह्मण्याह्वानं प्रति विस्यते।

किं भेदेन कर्त्तव्यमन्ते वा तन्त्रेणेति। कर्मभेदाद्भेदेनेति प्राप्ते उच्यते।

सुब्रह्मण्या तु तन्त्रं दीक्षावदन्यकालत्वात्॥ २२॥ (पू॰)

सुब्रह्मण्या तु तन्त्रं स्यात्। कुतः? अन्यकालत्वात्। कर्मयोगात् पृथक्कालेयम्। तत्र न गृह्यते स विशेषः। अगृह्यमाणे विशेषे तन्त्रभावो युक्तो दीक्षावत्। तद् यथा दीक्षा पृथक्कालत्वात्तन्त्रं भवति तथेयमपि।

तत्कालत्वादावर्त्तेत प्रयोगतोविशेष-संयोगात्॥ २३॥ (सि॰)

तस्मिन्नेव द्वादशाहे तत्काला या सुब्रह्मण्या सा तावर्त्तेत भेदेन स्यात्। कुतः प्रयोगं प्रति तस्या विशेषसंयोगो भवति अद्य सुत्यामागच्छेति। अद्येत्युक्ते श्वः परश्वो वेति नोक्तो भवति। तत्रापि प्रकृत्यनुद्देश्यादत्तव्यम्। तस्मादावर्त्तेत।

अप्रयोगाङ्गमिति चेत्॥ २४॥ (आ॰)

इति चेत् पश्यसि अद्येति विशेषसंयोगादावृत्तिरिति। नैतद्युक्तं कुतः?। यतोऽप्रयोगाङ्गमेतद् यदद्येति वचनम् इदं हि प्रकृतौ एकत्वादङ्गोऽविवक्षितमर्थादेव सिद्धत्वादनङ्गीकृतत्वाच्च चोदकेन न प्राप्येत। यावदुक्तं स्यात् सुत्यामागच्छेति तावदेवाद्येति। सुत्यात्वं सर्वदा मङ्क्तामविशिष्टं तस्मात्तन्त्रं स्यात्।

प्रयोगनिर्द्देशात् कर्त्तृभेदवत् ॥२५॥ (१अा०नि०)

स्याद्भेदः प्रयोगनिर्द्देशात्। यद्यप्ययशब्दस्यार्थो न विवक्षितस्तथापि यस्मिन्नहनि प्रयुज्यते तत्कालस्य प्रधानस्योपकरोति। नान्यकालस्य कर्त्तृभेदवत्। तद् यथा-ष्टावध्वर्युरुत्तरे विहारे दर्वीर्यासादयति। माहतीमेव प्रतिप्रस्थाता दक्षिणस्मिंस्तिस्रैवोत्तरवैहारिकाण्यङ्गानि देश-भेदान्माहत्या नोपकुर्वन्ति। यथा तानि देशभेदान्नोप-कुर्वन्ति। एवमिदमपि कालभेदादन्यकालस्य नोपकरि-ष्यन्ति। तस्मादावर्त्तेत।

तद्भूतस्थानादग्निवदिति चेत् तदपवर्गस्तदर्थ-त्वात् ॥ २६ ॥ (२अा० नि०)

यद्योच्येत। एकस्मिन्नहन्याहूता देवता आह्वान संस्कृता भवति। एक एवार्थो तस्याः पुनराह्वानमनर्थकम-ग्निवद् यथाग्नेः सकृदाधाने संस्कृतस्य न पुनः कर्मणि संस्कारः एकस्य क्रियत इति। तदयुक्तम्। तत्कारणं प्रतिकर्मापवर्गः। यस्मिन् कर्म्मण्याह्वानं क्रियते तदर्थं तद्भवति तस्य कर्मान्ते अपवर्गो यथान्येषां सुत्याकालानां संस्काराणामग्निसमार्गादीनाम्। तस्मादावृत्तिः।

अग्निवदिति चेत् ॥ २७ ॥ (३ अा०)

इति यदुक्तं यथाग्नेराधानं सर्वकर्मणि तन्त्रं भवति एवमिदमपि इत्येतस्य कः परिहारः आभाष्यान्तं सूत्रम्।

न प्रयोगसाधारण्यात् ॥२८॥ (आ० नि०)

नैतदाधानेन तुल्यमाधानस्य स्वकालत्वात्। स्वकाले हि तत् क्रियते तत्र न गृह्यते विशेषः। इदं पुनः कर्मकालमाह्वानं तद् यस्य कर्मणः काले क्रियते तदर्थमिति गृह्यमाणविशेषं तस्मान्नैतदाधानेन तुल्यम्।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २९ ॥ (हे०)

लिङ्गं चैतमर्थं दर्शयति प्रत्यङ्गं सुब्रह्मण्याह्वानमिति। एवं ह्याह संस्थिते संस्थितेऽहन्याग्नीध्रागारं प्रविश्य सुब्रह्मण्ये सुब्रह्मण्यामाह्वयेति प्रैष्यतीति प्रैषणमाह्वानक्रियार्थम्। तस्मादपि प्रत्यहमाह्वानम्।

तद्वि तथेति चेत् ॥ ३० ॥ (ह०आ०)

तदित्यनेन यूपाहुतिं प्रतिनिर्दिशति। तद्वि यूपाहुतिकर्म यथा यूपैकादशिन्यां तन्त्रं भवति। तथा इदमपि भविष्यति। किं तस्य वास्य च सादृश्यं तत् क्रियमाणमवश्यं कस्यचित् यूपस्यान्तिके भवति सर्वसाधारणस्यान्तिकस्य दुर्लभत्वात्। यथा तदा कस्यचिद् यूपस्यान्तिके क्रियमाणं सर्वं यूपार्थं भवति। एवमिदमप्येकस्य कस्यचित् कौत्यस्य कर्मणोऽन्तिके क्रियमाणं सर्वार्थं भवतीति।

नाशिष्टत्वादितरन्यायत्वात् ॥ ३१ ॥ (आ० नि०)

नैतत् तेन तुल्यं कुतः। अशिष्टत्वात् नात्र यूपान्तिके

ङ्गामः क्रियते। यद्यविच्छिन्नमग्निकमाहवनीयप्रतिषेधार्थमेतदित्युक्तम्। इतरप्रतिषेधो वा शास्त्रत्वाच्च देशानामिति इतरन्यायत्वाच्च इह त्वितरोन्यायः कालभेदात् गृह्यमाणविशेषत्वादावृत्त्या भवितव्यमिति। तस्मादिषमउपन्यासः।

विध्येकत्वादिति चेत् ॥ ३२ ॥ (आ०)

अथ कश्चित् ब्रूयात् इह द्वादशाहिकी विधिः सन्निष्टो वसतीवरीपर्यन्तोऽवभृयादिश्चायमपि च द्वादशाहिको विधिः तात्सादृश्यादनेनापि तथा भवितव्यमिति।

न कृत्स्नस्य पुनः प्रयोगात् प्रधानवत् ॥ ३३ ॥ (आ० नि०)

तन्न कुतः। कृत्स्नस्य पुनः प्रयोगात्। कृत्स्नोऽन्यो विधिः पुनः प्रयुज्यते अभिषवपवमानग्रहचमसस्तोत्रशस्त्रादिः। प्रधानवत् तत् यथा प्रधानानि प्रत्यहं क्रियन्ते तथा तत्र वसतीवरीवद्वा सकृत्त्वं स्यात् स्तोत्रादिवद्वा बहुकृत्वः कृतं स्यात्। तत्र बहुकृत्वः कृतमिति न्याय्यम्। तथा सर्वेषामुपकरोति सकृत् कृतं तु यत्र क्रियते तत्रैव कालभेदादुपकुर्यात्। तस्मादावृत्तिः।

न प्रयोगसाधारण्यात् ॥२८॥ (आ० नि०)

नैतदाधानेन तुल्यमाधानस्य स्वकालत्वात्। 'स्वकाल हि तत् क्रियते तत्र न गृह्यते विशेषः। इह पुनः कर्मकाल माह्वान तद् यस्य कर्मण' काले क्रियते तदर्थमिति गृह्य-माणविशेष तस्मान्नैतदाधानेन तुल्यम्।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २६ ॥ (हे०)

लिङ्ग चैतमर्थं दर्शयति प्रत्यहं सुब्रह्मण्याह्वानमिति। एवं ह्याह संस्थिते सस्थितेऽहन्याग्नीध्रागार प्रविश्य सुब्र ह्मण्ये सुब्रह्मण्यामाह्वयेति प्रेष्यतीति प्रेषणमाह्वानक्रिया-र्थम्। तस्मादपि प्रत्यहमाह्वानम्।

तद्वि तथेति चेत् ॥ ३० ॥ (पू०आ०)

तदित्यनेन यूपाहुति प्रतिनिर्दिशति। तद्धि यूपा-हुतिकर्म यथा यूपैकादशिन्या तन्त्र भवति। तथा इद-मपि भविष्यति। किं तस्य वास्य च सादृश्य तत् क्रिय-माणमवश्य कस्यचित् यूपस्यान्तिके भवति सर्वसाधारण स्यान्तिकस्य दुर्लभत्वात्। यथा तदा कस्यचिद् यूपस्यान्तिके क्रियमाण सर्व यूपार्थं भवति। एवमिदमप्येकस्य कस्य-चित् सौत्यस्य कर्मणोऽन्तिके क्रियमाण सर्वार्थं भव तीति।

नाशिष्टत्वादितरन्यायत्वात् ॥ ३१ ॥ (आ० नि०)

नैतत् तेन तुल्य कुतः। अशिष्टत्वात् नात्र यूपान्तिके

होमः क्रियते। अविविच्चितमन्त्रिकमाहवनीयप्रतिषेधार्थमेतदित्युक्तम्। इतरप्रतिषेधो वा शास्त्रत्वाच्च देशानामिति इतरन्यायत्वाच्च इह त्वितरोन्यायः कालभेदात् ग्टह्यमाणविशेषस्यावृत्त्या भवितव्यमिति। तस्मादियमुपन्यासः।

विध्येकत्वादिति चेत् ॥ ३२ ॥ (आ०)

अथ कश्चित् ब्रूयात् इह द्वादशाहिको विधिः सन्त्रस्टो वसतीवरीपर्य्यन्तोऽवभृथादिश्चायमपि च द्वादशाहिको विधिः तास्मद्दृह्याद्नेनापि तथा भवितव्यमिति।

न कृत्स्नस्य पुनः प्रयोगात् प्रधानवत् ॥ ३३ ॥ (आ० नि०)

तन्न कुतः। कृत्स्नस्य पुनः प्रयोगात्। कृत्स्नोऽन्यो विधिः पुनः प्रयुज्यते अभिषवपवमानग्रहचमसस्तोत्रशस्त्रादि। प्रधानवत् तत् यथा प्रधानानि प्रत्यहं क्रियन्ते तथा तत्र वसतीवरीवद्वा सकृत्त्वं स्यात् स्तोत्रादिवद्वा बहुकृत्वः कृतं स्यात्। तत्र बहुकृत्वः कृतमिति न्याय्यम्। तथा सर्व्वेषामुपकरोति सकृत् कृत तु यत्र क्रियते तत्रैव कालभेदादुपकुर्य्यात्। तस्मादावृत्तिः।

देशकर्तृपात्रतन्त्रताधिकरणम्।

लौकिके तु यथाकामो संस्कारानर्थलोपात्॥ ३४॥ (पू० सि०)

इह लौकिकार्था उदाहरणं यथा देशः समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत्। कर्त्तारः दर्शपूर्णमासयोः यज्ञकलोयत्वार ऋत्विजः। स्रुगादीनि च पात्राणि तेषु विचारः किं प्रतिप्रयोगमन्यान्युपादेयानि उत तानि वा अन्यानि वा उपादाय प्रयोग इति किं प्राप्तम् अन्यान्युपादेयानीति। किं कारणम्?। निरिष्टकेन पुनः क्रियां शिष्टानाचरन्ति इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। लौकिकेषु यथाकामी तानि वाऽन्यानि वा अनियमः। कुतः?। संस्कारानर्थलोपात्। न कश्चित् पूर्वस्मिन् प्रयोगे कर्त्रादीनां संस्कारः कृतो योऽन्योपादाने लुप्येत। नाप्यर्थलोपः अन्यैरपि हि प्रकृते प्रयोगः कर्त्तुं तस्मादनियमः। अथ यदुक्तं निरिष्टिकेन शिष्टा याग नाचरन्तीति। एतैराचरन्तीति। तस्मान्नैष दोषः। ननु ऋत्विगाचार्यौ नातिचरितव्याविति स्मरन्तीति। पुरुषधर्मौ सौनकर्मधर्मः कर्मसंयोगाभावात् प्रकरणाभावाच्च। देशेषु कर्तृषु च पर्य्यवसित पारेप्रत्तरा कथा करिष्यते।

यजायुधानि धार्येरन् प्रतिपत्तिविधानादृजीषवत्॥ ३५॥ (-१ पू०)

यज्ञपात्राणि तु आन्ताद्धारयितव्यानि कुतः प्रति-

पत्तिविधानात्। प्रतिपत्तिस्तेषां परिधानीये कर्मणि विधीयते। आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्चेति तदर्थः। ऋजीषवत्। तद्यथा अहर्गणे सर्वेषामङ्गा-ऋजीषोऽवभृथे प्रतिपादनार्थं धार्यते ऋजीषमप्सु प्रह-रन्तीति श्रूयते।

यजमानसंस्कारो वा तदर्थः श्रूयते तत्र यथा-कामी तदर्थत्वात् ॥ ३६ ॥ (२ पू०)

न वेयं पात्राणां प्रतिपत्तिः किं तर्हि यजमानसंस्का-रोऽयम्। तदर्थस्तेषां पात्राणामर्थः श्रूयते। कथं ज्ञायते तेषां तृतीयया निर्देशात् यजमानस्य द्वितीयया। तत्र यथाकामी स्यात्। तेषामन्येषां वा प्रासनम् तदर्थ-त्वात्। अर्थकर्मत्वात् पात्राणां यैः कैश्चिदप्यर्थः सिध्यतीति।

मुख्यधारणं वा मरणस्यानियतत्वात् ॥३७॥(२सि०

मुख्यानां वा आद्यानां पात्राणां धारणं नानियमः। कुतः मरणस्यानियतत्वात्। अनियतकालं मरणम्। कदाचित्तानि पात्राण्युत्सृष्टानि भवेयुः मरणं चाप-द्येत। तत्र यजमानशरीरसंस्कारलोपः स्यात्। एव-मपि तावद्धारयितव्यानि यावदपरः प्रयोगः परतः तदीयैः पात्रैरथ कर्म भविष्यति। पूर्वेषु विद्यमानेषु उपादानम-न्येषामनर्थकम्। तस्मान्मुख्यधारणमेव न्याय्यम्।

यो वा यजनीये म्रियेत सोऽधिकृतः स्यादुपवेषवत् ॥ ३८ ॥ (पू०)

पात्रधारणाधिकरणम्।

प्रकृत्यर्थत्वात् पौर्णमास्याः क्रियेरन् ॥४४॥ (पू०)

पौर्णमास्या आरभ्य धारयितव्यानीति कुतः प्रकृत्यर्थत्वात्। इमानि पात्राणि अनारभ्योक्तत्वाद्दर्शपूर्णमासार्थानि। तत्रैषामुत्पत्तिः उत्पत्तिप्रभृति च धारणम्। तस्मात् पौर्णमास्या आरभ्य धारयितव्यानि।

अग्न्याधेये वा विप्रतिषेधात्तानि धारयेन्मरणस्यानिमित्तत्वात् ॥ ४५ ॥ (सि०)

न वा पौर्णमास्या आरभ्य धारणं किं तर्ह्यग्न्याधेयात्। कुतोऽविप्रतिषेधात्। यद्यपि पौर्णमास्यां विहितानि चोदकेन पवमानहविःषु प्राप्तानि ततः प्रभृतिधार्यमाणेषु विप्रतिषेधो भवति मरणस्यानिमित्तत्वात्। पौर्णमास्या यदि मरणमापद्येत यजमानशरीरसंस्कारलोपो भवति। आधानात्त्वारभ्य धार्यमाणेष्वविप्रतिषेधो भवति तस्मादाधानादारभ्य धारणम्।

प्रतिपत्तिर्वा यथान्येषाम् ॥ ४६ ॥ (यु०)

स्थितादुत्तरम्। यदुक्तं पात्रैरर्थः क्रियते यजमानस्य संस्कार इति। तत्र किं तर्हि प्रतिपत्तिरियं पात्राणामग्नीनां च यजमानशरीरे। कथम्। यथान्येषां द्रव्याणां सोमलिप्तानां प्रतिपत्तिः तद्वत्तुल्यो हेतुः तान्यपि नाना कर्मरूपयुक्तानि प्रतिपादनार्हाणि इमान्यपि पात्राण्यग्न

यस्य तथैव। तस्मात्तेषामपि प्रतिपत्तिः। ननु तृतीया-संयोग उभयत्र विद्यते। न खलु। यजमानशरीरेऽग्नीनां पात्राणां च निक्षेपणं प्रतिपत्तिः न दहनमाहिताग्नेर्दहने च तृतीया तत्र तेषां गुणभाव एव तैर्हि तत् साध्यते। निक्षेपणे तु द्वितीयैव यथा दक्षिणे पाणौ जुहूमासादयति।

सौमप्रचाराधिकरणम्।

उपरिष्टात् सोमानां प्राजापत्यैश्चरन्तीति ॥ ४७ ॥ (पू० सि०)

तत्र सर्वेषामविशेषादवाच्यो हि प्रकृतिकालः। वाजपेये प्राजापत्यान् पशून् प्रकृत्य श्रूयते उपरिष्टात् सोमानां प्राजापत्यैश्चरन्तीति। तत्र विचार्यते किमार्भवकाले प्रचरितव्यमुत प्रस्तवतां सोमानामुपरिष्टादुत विकारस्थाने अथवा सर्वसोमानामुपरिष्टादिति किं प्राप्तमार्भवकाल इति कुतः? प्रकृतावार्भवकाले प्रचारो वृत्तः प्रकृतिवदिहापि तत्रैव कर्त्तव्यः। एवं च अङ्गविपर्यासो न कृतो भवति। यदि सर्वसोमानामुपरिष्टात् प्रचारः क्रियेत तत्र आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीति प्रकृत्य परिधीन् हारियोजनमिति एतदुभयमपि विपर्य्यस्येतनाग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैर्य्येत। हुत्वा च हारियोजनं परिधयः प्रक्रियेरन् सोऽयमङ्गानां विपर्य्यासो विना वचनेन क्रियेत।

अथ त्वाभिवकाले प्रचारस्ततो नैव दोषो भवति। एवं प्राप्त उच्यते उपरिष्टात् सोमानां प्राशावस्थैयरन्तीत्युक्ते सर्वसोमानामुपरिष्टात् प्रचर्येत। कुतः अविशेषात्। सोमानामित्युक्ते सर्वसोमानामविशेषवचनात् प्रतीयते। यस्त्वाभिवकाल: प्रकृतितः प्राप्यत इति वाचो हि प्रकृतिकालयोरदकेनैव प्राप्तस्तदर्थो विधिः कृतकरोऽनर्थकः स्यात् तस्मात् सर्वसोमानामुपरिष्टात् प्रचारः।

अङ्गविपर्यासो विनावचनादिति चेत् ॥ ४८ ॥

(आ०)

अथ यदुक्तमेवं सत्यङ्गविपर्यासो विना वचनेन कृतो भविष्यतीति तस्य कः परिहार इत्याभाषान्तं सूत्रम्। -

उत्कर्षः सयोगात् कालमात्रमितरत्र ॥ ४९ ॥

(आ० नि०)

नैव दोषो युक्तमङ्गविपर्यास इति। कथं कृत्वा। पशुप्रचारे तावदुत्कृष्यमाणे अनुयाजाना परिधिप्रहरणस्य चोत्कर्षो न्याय्यः संयोगात्। तानि हि पशुप्रचारेण क्रमतः संयुक्तानि न चाग्निमारुतस्यानुयाजैः सहहारियोजनस्य वा परिधिप्रहरणेन क्रमो विवक्षितः। न हि परिधिप्रहरणम्। हारियोजनस्याङ्गं हारियोजनं वा परिधिप्रहरणस्य उभौ वा कस्यचिदेकस्य प्रधानस्य। एवमाग्निमारुतमनुयाजयोः। यदि परस्परस्याङ्गभूतानि

भवेयुः एकस्य वा प्रधानस्य तत एतेन क्रमेणोपकुर्वतीति विविचितः क्रमः स्यात्। अथ पुनः पशोरङ्गमनुयाजा आग्निमारुतं सोमस्य तथा परिधिप्रहरणं पशोरङ्गं हारियोजनः सोमस्यातेषां क्रमोनिःप्रयोजनः। तस्माद्विविचितः। कालमात्रमितरत्र आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीति परिहृत्य परिधीन् जुहोति हारियोजनमिति एतस्मिन् काल इति लक्षणमाग्निमारुतं परिधिप्रहरणं च। अनपेतश्च लक्षणायायैकाला यथाग्निहोत्रवेलायामागन्तव्यमिति यत्राग्निहोत्रं नास्ति तत्राप्यनपेता वेला न चैवं लक्षणा भवति। न हि काल एवेह श्रुत्यर्थः का तावत् पूर्वकाल एव स्मर्यते। जर्दशब्दोऽपि देशं काल वा ब्रूयात्। देशस्या सम्भवात् कालार्थो विज्ञायते।

प्रकृतिकालासत्तेः शस्त्रवतामिति चेत् ॥५०॥ (आ०)

इति चेत् पश्यसि सर्वसोमानामुपरिष्टात् प्रचार इति नैतद्युक्तम्। शस्त्रवतां सोमानामुपरिष्टात् प्रचारो युक्तः। कुतः। प्रकृतिकालासत्तेः एवं प्राकृतस्यासत्याः कृतः प्रचारो भविष्यति अङ्गविपर्यासस्या कस्मान्न कृतो भविष्यति। अथ कतमोऽसौ कालः तार्तीयसवनिकस्य वैश्वदेवस्य यदूर्ध्वम्।

न श्रुतिप्रतिषेधात् ॥ ५१ ॥ (आ०नि०)

एव सत्युपरिष्टात् सोमानामित्यविशेष श्रुतिर्विप्रतिषिध्यते केषाञ्चित् सोमानामधस्तादयं प्रचारः स्यात्। न चासत्या प्राकृतः कालो लभ्यते।

अर्थलुप्तं चामावास्यादेवतानां पौर्णमास्यां संकीर्त्तनमितरासां चेतरस्यां यत्कारणं या दृष्टादेवतास्ताः संकीर्त्तनेन प्रत्यवेक्ष्यन्ते एवमपीडा न काचिदन्तरितेति। तस्माद्यथा निष्कर्षेऽनन्य इत्युदाहृताः।

इति श्री शबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये एकादशाध्यायस्य तृतीयः पादः॥

अथ मीमांसा-दर्शने

एकादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः।

अङ्गतन्त्राधिकरणम्।

चोदनैकत्वाद्राजसूयेऽनुक्तदेशकालानां समवायात्तन्त्रमङ्गानि॥ १॥ (१ पू०)

राजसूये चानुक्तदेशकालानि प्रधानानि यथा तिसृपृक्ते द्वे पवमादि निश्चते किं तथाङ्गानां तन्त्रभाव उत भेद इति किं प्राप्तं राजसूयेऽनुक्तदेशकालानां प्रधानानामङ्गानि कुतः समवायात् फलनिर्वर्त्तने नित्यं समवायः सम्भूयैतानि फलं साधयन्ति नैकशः अत प्रायेण चोदनैकत्वात्। राजसूयेनेत्येकवचनान्तेन शब्देन तानि प्रधानान्युच्यन्ते फलसाधनाः कृताः। तस्मात् समुदायः फलवान्। तत्र फलवत्सन्निधौ विहितम्। तदङ्गेतिकर्त्तव्यता इति कर्त्तव्या साङ्गानि तस्मात् तन्त्रम्।

प्रतिदक्षिणं वा कर्तृसम्बन्धादिष्टिवदङ्गभूतत्वात्समुदायो हि तन्निर्वृत्त्या तदेकत्वादेकशब्दोपदेशः स्यात् ॥ २ ॥ (सि०)

न चैतदेवं तन्त्रमङ्गानीति। किं तर्हि भेदेन कुतः? प्रतिदक्षिणं कर्तृसम्बन्धात्। एतेषु कर्मसु दक्षिणाभेदः श्रूयते "आग्नावैष्णव एकादशकपाल ऐन्द्रावैष्णवश्चरुः वैष्णवस्त्रिकपालो वामनो दक्षिणा। सोमापौष्ण एकादशकपालः ऐन्द्रापौष्णश्चरु पौष्णश्चरुः श्यामो दक्षिणेति" दक्षिणाभेदात् प्रतिदक्षिणं कर्तृसम्बन्धो भवति। वामनक्रीताः पूर्वस्य त्रिसंयुक्तस्य कर्त्तारः अनड्वानुत्तरस्य त्रिसंयुक्तस्य श्यामपरिक्रीता उत्तरस्य त्रिसंयुक्तस्य कर्त्तारस्तेऽप्यनङ्गं पूर्वस्यातः कर्तृभेदादङ्गभेदः। इष्टिवत् तद्यथा पौर्णमासकालान्यङ्गानि कालभेदाच्च दर्शस्योपकुर्वन्ति। एवमिहापि कर्तृभेदाच्च परस्परस्य। तस्माद्भेदेन कर्त्तव्यानीति। यत्तु चोदनैकत्वादुत्तरस्यापि समुदायो विवक्षित इति उच्यते (समुदायो हि तन्निर्वृत्त्या) समुदायः फलनिर्वृत्त्या विवक्षितः तदेकत्वात् फलैकत्वात् सह वचनं न प्रयोगैकत्वादिष्टिवत्। तद्यथा दर्शपूर्णमासयोः प्रयोगभेदेऽपि फलैकत्वात् समासवचनं दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति।

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३ ॥ (हे०)

अन्यार्थोऽप्येतमर्थं दर्शयति पूर्वं त्रिसंयुक्तमुत्तरं त्रि

संयुक्तमिति। तत्र भेदे हि पौर्वापर्य्यं स्यात्। नन्वेकतन्त्रत्वेऽपि प्रधानापेक्ष पौर्वापर्य्यं भवेत्। नैवमेतद्वाक्यशेषेण तु विज्ञायते साङ्गयोः प्रधानयोरेतत्पौर्वापर्य्यमिति। एवं ह्याह यत्पूर्वं विसंयुक्त वीरक्षननं तद्युत्तर विसयुक्त पयाजननं तद्देति। फलसम्बन्धश्च साङ्गयोर्भवति न केवलयोस्तस्माद्दर्शनमेवैतत्।

उपक्रमे इत कर्त्तृ नियमाधिकरणम्।

अनियमः स्यादिति चेत् ॥ ४ ॥ (पू॰)

तत्रैव विचार्य्यते ऋत्विजः उपक्रमे ये कर्त्तारस्त एवान्तादुत अनियमः ते वान्ये वेति। किं प्राप्तम्?। अनियमः स्यादिति चेत्। इति चेत् पश्यसि प्रतिदक्षिणं कर्त्तृ सम्बन्ध इति अनियमः पविचदक्षिणाभिर्ये परिक्रीता पविचार्थास्ते भवन्ति पविचान्ते एतेषामपवर्गः उत्तरे कर्म्माणि यथा कामिते वान्ये वा स्युः तस्मादनियमः।

नोपदिष्टत्वात् ॥ ५ ॥ (सि॰)

नैतदेव युक्तमनियम इति किं तर्हि य एव प्रक्रमे त एव अन्ते स्युः। कस्मादुपदिष्टत्वात्। आदावेव वरणकाले यजमानेन तेषामुपदिष्टम् अनेन मां राजसूयसंज्ञकेन कर्म्मसमुदायेन याजयेतेति। वरणञ्च प्राक् कर्म्मप्रवृत्तेः तद्दक्षमात्रविशेषत्वात् तन्त्रान्तेनानताः सर्वार्था भवन्ति। आह यदि सर्वमुद्दिश्य व्रियन्ते तत एवम्। अथ पूर्वमवयवं

पवित्रमुद्दिश्य ततो न सर्वार्थास्तदर्था एव भवन्ति, किं पुनरत्र युक्तम्। समुदायमुद्दिश्येति। तथा सति अविघ्नेन कर्त्तुः कर्म निर्वर्त्तते। इतरथा पवित्रान्ते उत्तरस्मिन् कर्मणि त एव कामतो न सम्प्रवर्त्तेरन् अन्ये च कर्त्तारो नोपपद्येरन् कर्मविघ्नः स्यात् कालातिपत्तिश्च। एवं च सति लाघवं भवति इतरथा प्रतिकर्मोपादानं तद्गुरुः स्यात्। ऋत्विग्याज्ययोश्चाव्यभिचारो धर्मस्तस्मात् समुदायमुद्दिश्य व्रियन्ते तथा च तन्त्रम्।

प्रयोजनैकत्वात् ॥ ६ ॥ (हे०)

एकञ्च प्रयोजनमवयवद्दयिषानामपि समुदायसम्पत्तिः न ह्यवयवेन केवलेन कृतेन कश्चिदर्थोऽवयवैः समुदायः सम्पादयितव्य इति अवयवे परिक्रीयते। तदा समुदायसम्पत्तौ कृतार्थत्वम्। तस्मात् त एव कर्त्तार स्युः, आह यदि समुदायसम्पत्त्यै अवयवशः परिक्रयः सकृदेव कर्त्तव्यः किं पुनरावृत्त्येत्युच्यते।

अविशेषार्था पुनः श्रुतिः ॥ ७ ॥ (हे०)

उभयथा परिक्रये प्राप्ते सकृद्वा प्रत्यवयवं वा परिक्रयविशेषो नियम्यते प्रत्यवयवं कर्त्तव्यः द्रव्यसत्यानियमेन च सामर्थ्ये दक्षिणा अश्रुतमभिपेक्षणीये ददातीत्येव क्रिय मात्रमभ्युदयकारि भवतीति।

अवेष्टावङ्गानां भेदेनानुष्ठानाधिकरणम्।

अवेष्टौ चैकतन्त्रं स्याल्लिङ्गदर्शनात् वचनात् कामसंयोगेन ॥ ८ ॥ (पू०)

अस्त्येव राजसूये अवेष्टिः आग्नेयोऽष्टाकपालो हिरण्यं दक्षिणा बार्हस्पत्यश्चरुः शितिपृष्ठो दक्षिणेत्याम्नाता। तस्यां चिन्त्यते किमङ्गानां भेदोऽथ तन्त्रभाव इति। किं प्राप्तम्?। अवेष्टौ चैकतन्त्रं स्यात्। तन्त्रता-लिङ्गदर्शनात्। लिङ्गं हि तन्त्रभावस्य सूचकं दृश्यते यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाहुतिं हुत्वाभिघारयेत् यदि, राजन्य ऐन्द्रमिति, यदि वैश्यो वैश्वदेवम्, समस्ते च हविषां मध्ये निधानमुपपद्यते। ऐकतन्त्र्ये च सामस्त्यं तस्मादेकतन्त्रताम्। ननु लिङ्गमुपदिश्यते कुतः प्राप्तिः। सह चोदनया प्राप्तिः अथैतां द्विगामवेष्टिं यः इमं वाऽथ तं लोकं पुनरुपावरोहन्तीति। अवेष्टिरिति चैकवच्छ्रुतिः। एतयैवान्नाद्यकामं याजयेदिति वचनात् कामसंयोगेन। न वा तन्त्रभावः। कुतः। उक्तो न्यायः प्रतिदक्षिणं वा कर्तृसम्बन्धः स्यादिति। लिङ्गदर्शनादिति यदुक्तम्। तत्र ब्रूमः। वचनादिति कामसंयोगे नापि श्रूयते। एतयैवान्नाद्यकामं याजयेदिति तत्रैतद्दर्शनं न च तत्र दक्षिणाभेदो न हि राजसूयिक्यो दक्षिणास्तत्र प्राप्स्यन्ते। एतयैवान्नाद्यकामं याजयेदिति एकवचनान्तेन शब्देन सकलं अवेष्टिं निर्दिशत् सह प्रधानं एव तत्रैतद्दर्शन-मुपपद्यते। तस्मात्तदपेक्षमेतत्।

क्रत्वर्थायामितिचेन्न वर्णसंयोगात् ॥ ९ ॥
(आ॰ नि॰)

यच्च पश्यसि क्रत्वर्थायामेवैतद्दर्शनं भवतु एवं प्रकृतशेषत्वं भविष्यतीति। तच्च न, कुतः। वर्णसंयोगात्। यदि ब्राह्मणो यजेत यदि वैश्य इति। न च क्रतौ ब्राह्मण वैश्यो मतः राजन्यस्यैव राजसूयः राजा राजसूयेनेति वचनात्। तस्मादक्रत्वर्थायामेतद्दर्शनम्।

काम्यपवमानेष्टिभेदाधिकरणम्।

पवमानहविःष्वेकतन्त्रं प्रयोगवचनैकत्वात् ॥ १० ॥ (पू॰)

आधाने पवमानेष्टयः। अग्नये पवमानायाष्टाकपालं निर्वपति। अग्नये पावकायाग्नये शुचय इति तत्र विचार्यते किमासामेकतन्त्रा भेदो वा इति किं प्राप्तम्। पवमानहविःष्वेकतन्त्रं स्यात्। कुतः प्रयोगवचनैकत्वात्। एक आसां प्रयोगवचनः अङ्गानिरूप्याणीति। प्रयोगवचनैकत्वात् सहप्रयोग.। तच्च न गृह्यते विशेषः तस्मादेकतन्त्रम्।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ११ ॥ (हे॰)

लिङ्गं च सह प्रयोगं दर्शयति समानबर्हीषि भवन्तीति। अनुवादोऽयम्।

वर्तमानापदेशाद्वचनात्तु तन्त्रभेदः स्यात् ॥ १२ ॥ (सि॰)

न चैकतन्त्रा स्यात्। किं तर्हि तन्त्रभेद। स च भवत्येव प्रथमाया भेद उत्तरयोस्तन्त्र कस्मात् वचनात् वचनमिदं भवति अथ य कामयेत वर्षीयान श्रेयान् स्यामिति तस्याग्नये पवमानाय निरूप्य अथ पावकाय शुचये चोत्तरे हविषी समानबर्हिषी निर्वपेत्तन्नेनमग्रहीत्तेन स उत्तर वर्षीयान् श्रेयान् भवतीति। किमिव वचनं न कुर्यात् अस्ति वचनस्यातिभार। तस्मादेव कर्त्तव्यम। अथ यदुक्तं प्रयोगवचनैकत्वादिति। तस्य क परिहार। नासौ प्रयोगवचन कामवचनोऽसावङ्गानि रूप्याणीति तस्मादहेतु स भवति।

सहत्वे नित्यानुवाद स्यात् ॥१२॥ (आ॰नि॰)

यथोक्तं समानबर्हिषि भवन्तीति समानप्रयोग दर्शयतीति तत्र ब्रूम सहत्वे नित्यानुवाद स्यात्। इदमपर श्रूयते। या ब्रह्मवर्चसकाम स्यात् तस्य सर्वाणि हवींषि निरूप्याणीति। तस्य सह प्रयोगा भवति तस्मिन् सहत्वे नित्यानुवादोऽयं स्यात् समानबर्हिषि भवन्तीति किं पुनर्निरूप्याणीत्युक्ते सहप्रयोगा गम्यत निरूप्याणीति बहुत्वयुक्त प्रयोगा विज्ञायते। तत्र बहुत्वमुपादेयत्वेन चोदितानां विवक्षितं न चैकेन प्रयोगो बहुत्वयुक्त प्रयोगा भवति। तस्मात् सहप्रयोगो विज्ञायते।

दाशमाइ दीक्षादिधिकरणम्।

द्वादशाहेन प्रजाकाम याजयेदिति श्रूयते तत्र विचार्यते। किमेकैकस्य पृथक् पुरस्ताद्दीक्षोपसदेनाह सम्पाद्य द्वादश पञ्चविंशतिरात्रा कर्त्तव्या अथ वा द्वादश रात्रस्का

अथ वा चतुरहे दीक्षाचतुरहे उपसदः चतुरहे सुत्याः अथ वा स्वस्थानानां दीक्षोपसत्सुत्यानां विवृद्धिरिति किं प्राप्तं तत् सूत्रेणैवप्रक्रमः ।

द्वादशाहे तु प्रकृतित्वादेकैकमहरपवृज्येत कर्मपृथक्त्वात् ॥१४॥ (१पू०)

एकैकं सदीक्षोपसदमहरहरपवृज्येत द्वादश पञ्चविंशतिरात्राः कर्त्तव्याः । कुतः । तत्प्रकृतित्वात् । स दीक्षोपसदमहरपवर्जितं ज्योतिष्टोमे यतस्तत् प्रकृतीन्येतानि द्वादशाहानि पृथग्भूतानि कर्माणि पृथक्त्वेनैव धर्मानाकाङ्क्षन्ति तस्मात् ज्योतिष्टोमवत् सदीक्षोपसदमेकैकमहः कर्त्तव्यमिति ।

अङ्गानां चाश्रुतिभूतत्वात् तत्र साङ्गं क्रियेत यथा माध्यन्दिने ॥१५॥ (२पू०)

न चैतदस्ति यदुक्तं द्वादश पञ्चविंशतिरात्राः कर्त्तव्या इति । किं तर्हि द्वादश सात्यस्क्राः कार्य्याः किं कारणमङ्गानां श्रुतिभूतत्वात् द्वादशाहेनेति द्वादशसंख्याङ्गानां प्रत्यक्षभूता सा बाध्येत यदि द्वादश पञ्चविंशतिरात्राः क्रियेरन् । तस्माद् द्वादशस्वह.स्वेकैकं प्रधानं प्रयुज्येत । प्रधानकालत्वादङ्गानां तत्काल तदीयं दीक्षोपसदं यथा माध्यन्दिने । तद्यथा कान्तपनीयस्य माध्यन्दिने निरुप्यन्त इति वचनान्माध्यन्दिनकालान्येवाङ्गानि भवन्त्येवमिहापि तस्माद् द्वादश सायस्क्राः कर्त्तव्याः ।

अपि वा फलकर्तृसम्बन्धात् सहप्रयोगः स्यादाग्नेयाग्नीषोमीयवत् ॥१६॥ (उपू०)

अपि च नैव स्याद् द्वादश मासान् इति कथं तर्हि सहप्रयोगः स्यात्। चतुरहं दीक्षाश्चतुरहं उपसदश्चतुरहं सुत्याः। कुतः? फलकर्तृसम्बन्धात्। फले कर्तृषु चैतया प्रधानकर्मणा समितानां सम्बन्धो द्वादशाहशब्देन समुदायवचनेन संयोगात् फले सम्बन्धः सर्वे स्वयकर्तृत्वादहीने च दर्शितैस्तात् कर्तृषु चैकफलत्वादेककर्तृत्वाच्च सहप्रयोगो भवति आग्नेयाग्नीषोमीयवत्। यथा आग्नेयाग्नीषोमीययोरेकफलत्वादेककर्तृत्वाच्च सहप्रयोगो भवति। सहप्रयोगे च विशेषाग्रहणात्सर्वं दीक्षोपसद द्वादशाहश्रुतिर्यानुपात्ता। तदुभयमेवमुपपादितं भवति सहप्रयोगोऽहःसंख्या च तस्मादेष पक्षः श्रेयान्।

साङ्गकालश्रुतित्वाद्वा स्वस्थानानां विकारः स्यात् ॥ १७॥ (सि०)

अथ चैतदपि न युक्तं कुतः साङ्गकालश्रुतित्वात्। यद्यत्र प्रधानानामेव कालश्रुतिः स्यान्नाङ्गानां तत एव स्यात्। अत्र तु साङ्गानां कालः श्रुतो द्वादश दीक्षा द्वादशोपसद इति दीक्षाणामुपसदां च पृथक् पृथक् कालश्रुतः। यदि चतुरहे क्रियेत ततो बाध्येत। तस्मात् स्वस्थानानां विवृद्धिः। तदपेक्षं च द्वादशत्वम्। दीक्षाप समुत्थापितं प्रथमं दीक्षास्तासां तत्रैव द्वादशत्वं तत

उपसदस्तासामपि तद्देशानामेवान्ते सुत्या तस्या अपि तत्स्थानाया एव वृद्धिः। तदपेक्षं द्वादशत्वम्।

दीक्षोपसदां च संख्या पृथक् पृथक् प्रत्यक्षसंयोगात् ॥१८॥ (हे०)

अपि च द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदित्युक्त्वा त्रिह-दादित्यनुक्रान्तानि। तस्मादपि तदपेक्षा द्वादशसंख्या।

वसतीवरीपर्य्यन्तानि पूर्वाणि तन्त्रमनाकालत्वादवभृथादीन्युत्तराणि दीक्षाविसर्गार्थत्वात् ॥ १९ ॥ (हे०)

एवं वसतीवरीपर्य्यन्तानि पूर्वाण्येककालत्वादनुष्ठानविशेषाणि तन्त्रं भवति अवभृथादीनि चोत्तराणि तस्यावभृथस्य दीक्षाविसर्गार्थत्वात्। न हि दीक्षितस्यावभृथार्थः। एवं ह्याह अप्सु दीक्षा प्रवेशयित्वा देवाः स्वर्गं लोकमायन् यदप्सु स्नान्ति तामेव दीक्षामालभन्ते अथ यदपोऽवभृथमभ्यवयन्ति तामेव दीक्षां पुनरप्सु प्रवेशयन्तीति तन्त्रं च दीक्षात्यत्वा सा तन्त्रमिमं सूच्यते विशेषाग्रहणात्।

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥२०॥ (उदा०)

एवं च मन्त्रार्थदर्शनम् इदं युक्तं भविष्यति षड्भि-मदशो वा एष द्वादशाह इति।

चोदनापृथक्त्वे त्वैकतन्त्र्यं समवेतानां कालसंयोगात् ॥२१॥ (पू०आ०नि०)

यथाग्नेयाग्नीषोमीयवदिति। युक्तं यदाग्नेयाग्नीषोमीययोर्योदनापृथक्त्वेऽप्येकतन्त्वं सहप्रयोगः कुतः सम वेतानां कालसंयोगात् समवेतानां अङ्गप्रधानानां कालसंयोगात् पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत साङ्गयेति। तस्मात्तन्त्वं पौर्णमास्यामेवाङ्गानि च प्रधानानि च क्रियन्ते। इह पुनः साङ्गकालश्रुतित्वादित्येवमपदिष्टो हेतुः। तस्मादत्र द्वादशाऽङ्गप्रधानानि पौर्णमासी वत् सह कार्य्याणि।

प्रधानापृथक्कालाङ्गानां भेदेनानुष्ठानाधिकरणम्।

अथ यानि प्रधानैरपृथक्कालान्यङ्गानि तेषु चिन्त्यते किं तान्यपि तन्त्रम। अथ वा भेदेनेति। किं प्राप्तम्?। तन्त्रमिति। किं कारणम् एवं सहत्वस्य वक्ता प्रयोगवचनोऽनुग्रहीष्यते द्वादशाहेन प्रजाकाम याजयेदिति। तदुक्तं विधिवत् प्रकरणाविभागे प्रयोग बादरायण इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः।

भेदस्तु तद्भेदात् कर्मभेदः प्रयोगे स्यात् तेषां प्रधानशब्दत्वात् ॥२२॥ (सि०)

भेदस्तु स्यात् कुतः तद्भेदात्। तदित्यनेन पूर्वसूत्रनिर्दिष्टः कालः प्रतिनिर्दिश्यते। कालभेदात् काले भिद्यमाने तन्त्रभेदो भवति यथा दर्शे पूर्णमासेऽपि। इहापि कालभेदः अद्य श्वः परश्व इति। तत इहापि कर्मभेदः स्यात् कारणभेद इत्यर्थः। अथ पुनरङ्गानां काल

भेदो विज्ञायते। तेषां प्रधानशब्दत्वात्। प्रधानशब्दगृहीतान्यङ्गानि यत्र प्रधानं तत्र विज्ञायन्ते। यद्यप्रधानं तस्यापकालान्यङ्गानि। यत् श्वस्तस्य श्वःकालानि। तस्माद्भेदः।

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥२३॥ (हे०)

पत्नीसंयाजान्तान्यहानि सन्तिष्ठत इति भेदेनाङ्गां पत्नीसंयाजान्ततां दर्शयति।

श्वासुत्या वचनं तद्वत् ॥२४॥ (उदा०)

संस्थिते संस्थिते अन्यदग्नीदाग्नीध्रागारं प्रविश्य सुब्रह्मण्ये सुब्रह्मण्यामाह्वयेति प्रेष्यतीति संस्थिते संस्थित इति वीप्सावचनात् सुब्रह्मण्याभेदं दर्शयति।

पश्वतिरेकश्च ॥२५॥ (हे०)

पश्वतिरेकश्च दृश्यते य एकः पशुरतिरिच्यते स ऐन्द्राग्नः कार्यः। न तावदतिरिच्यते एको न भवति एकादशैते पशवो द्वादशाहानि। तत्पश्वामभेद उपपद्यते। तन्त्रभावे सकृदेवैकादशिनानालभेत तस्मादपि भेदः।

अष्टम तन्त्रभावाधिकरणम्।

सुत्याविवृद्धौ सुब्रह्मण्यायां सर्वेषामुपलक्षणं प्रह्लात्यन्वयाद्दावाहनवत् ॥२६॥ (पू०)

उपसत्सु सुब्रह्मण्याहानि चतुरहे सुत्यामागच्छ मघवन्निति। द्वादशाहे षोडशेन प्राप्यते। तत्रेदं विचा

ष्यते। द्वादशाहे सुत्याद्यान्युपलक्षयितव्यानि उताविकारेणैव प्रयोगः कर्त्तव्य इति। किं प्राप्तम्?। सुत्याविवृद्धा चैतस्या सर्वेषामङ्गानाम् उपलक्षणं कर्त्तव्यं कुतः?। प्रकृत्यन्वयात्। प्रकृतौ सोऽयमङ्गरूपलक्षितम्। सर्वाणि चैतानि तत्प्रकृतीनि। अतः सर्वाण्युपलक्षणीयानि। नन्वेकैवासौ देवता इन्द्रः सकृदुपलक्षणेन संस्कृतः संस्कृत एव। तस्य पुनरुपलक्षणमनर्थकमित्युच्यते। आद्योपलक्षणकृतः संस्कारः सोऽयतनस्य प्रधानस्याङ्गम्। तस्मादुत्तरार्थं पुनः पुनरुपलक्षयितव्यः। आवाहनवत्, तद् यथाग्नेयं कृष्णग्रीवमालभेत सौम्यं बभ्रुमाग्नेयं कृष्णग्रीवं पुरोधायस्पर्द्धमान इति एकत्वेऽप्यग्नेर्देवतायाः कर्मभेदाद्भेदेनाङ्गानि क्रियन्ते। एवमिहापि॥

अपि वेन्द्राभिधानत्वात् सकृत् स्यादुपलक्षणं कालस्य लक्षणार्थत्वात्॥२७॥ (सि०)

'अपि वा न स्यात् सर्वेषामुपलक्षणम् अविकारेणैव प्रयोगः स्यात्। कुतः? इन्द्राभिधानात्। इन्द्रोऽत्रोपलक्षणेन संस्क्रियते स सकृत् संस्कृतः संस्कृत एव न पुनः संस्कर्त्तव्य। ननु चतुरहेऽसौ संस्कृतयतुरहे सुत्यामागच्छेति वचनात्। अविवक्षिताऽत्र काल इन्द्र आगच्छेत्येतावदेव विवक्षितम्। विवक्षिते सति काले वाक्यं भिद्यते आगच्छ मघवन् चतुरह आगच्छेति सकृदुच्चरितागच्छेति विभक्तिरुभौ सम्बन्धौ न शक्नोति वदितुम्। अथ कस्मादिन्द्रागमनसम्बन्धो विवक्षितो न पुनः कालाभिसम्बन्धः। आगच्छ-

मवववितिं प्रत्यचः संयोगः। चतुरह्र आगच्छेति परोचः सुत्याशब्देन व्यवायात्। ननु च सुत्यामागच्छेत्यपि सविवचितो भवतु नैवं कश्चिद्विरोधः। सुत्यात्वस्याविशेषात्। ननु चतुरह्र इति सुत्याविशेषोऽवगम्यते। न खलु, किं कारणं कालस्य लचणार्थत्वात्। चतुरहकालोऽत्र सुत्यालचणार्थः चतुरहादिसुत्यामागच्छेति। यत्कारणं नात्र देवतागच्छति यजतौ तूद्देशेन केवलमङ्गी भवति। स यजतावङ्गभावोऽत्रमुपलच्यते। सर्वसुत्यासु चासौ तुल्यः। तत्र चतुरहवचनं प्रदर्शनं मुख्यत्वात् मुख्येन हि प्रदर्शनं भवति यथा इडान्तातिथ्या संतिष्ठते नानुयाजान् यजतीति।

अविभागाच्च ॥२८॥ (हि०)

अथ यदुक्तमावाहनवदिति तत्र ब्रूमः विभक्तः कालः कृष्णग्रीवयोः सोम्येन व्यवायात् तत्र गृह्यते विशेषः। पूर्वस्य कृष्णग्रीवस्यैतद्देवतावाहनं नोत्तरस्येति। अथेह विभक्तकालाः सुत्या अव्यवेताः केनचित्तासु न गृह्यते विशेषः। चतुरहग्रहणं वा विशेषकमित्युक्तम्। तस्मादविकारेण प्रयोगः।

पशौ कुम्भ्यादीनां तन्त्रताधिकरणम्।

पशुगणे कुम्भीशूलवपाश्रपणीनां प्रभुत्वात् तन्त्रभावः स्यात् ॥ २९ ॥ (पू०)

अपि वा तन्त्रं कुम्भी स्यात् प्रतिपत्तित्वात् शेषभूता वसास्तासां प्रतिपत्तिरियं प्रतिपत्तिश्च द्रव्यं न प्रयोजयति कुतः तद्धारणार्थं पात्रम् अत्यन्तसंसृष्टाय वसास्ताः स्वयाज्यादेर्वान्ते एव हुता भवन्ति। ननु परयाज्यादेर्वान्तेऽपि प्रसज्यन्ते। अत्रोच्यते सत्तस्यानुतिभूतत्वात् नात्र गृह्यते स्वयाज्यादेर्वान्ते होतव्या न परयाज्यादेर्वान्त इति। तस्मात् परत्र होमो न दोषाय नाभ्युदयाय अतस्तन्त्रमेव कुम्भ्याः स्यात्॥

सकृदिति चेत्॥ ३४॥ (आ०)

इति चेत् पश्यसि सहत्वं न श्रुतमिति तेन तर्हि सकृदेव होमः प्रथमे याज्यादेर्वान्ते भवत्वेव सहत्वं चानुग्रहीष्यते याज्यादेर्वान्ते च हुतं भविष्यति। स्थितायां प्रतिज्ञायां सूत्रेण परिशोदयति॥

न कालभेदात्॥३५॥ (आ० नि०)

नैतदेव प्रथमेऽदेर्वान्त इति। किं तर्हि प्रत्यदेर्वान्ते होतव्याः। कुतः कालभेदात्। भिन्ना याज्यादेर्वान्ताः निमित्तसप्तमी चेयं याज्यादेर्वान्त इति अधिकरणस्यासम्भवात्। निमित्तावृत्तौ च नैमित्तिकावृत्तिर्यथा भिन्ने जुहोतीति। तस्मात् सर्वयाज्यादेर्वान्तेषु होमः॥

पात्रकालभेदात् वसानां पात्रभेदाधिकरणम् ।

पक्तिभेदात् कुम्भीशूलवपाश्रपणीनां भेदः स्यात् ॥ ३६ ॥ (पू०)

अस्ति सौत्रामणी तत्राश्विनो धूम्रः सारस्वतो मेषः ऐन्द्र ऋषभ ऐन्द्रस्यैवंविधाः पशवः सन्ति । तेष्वपि तन्त्रभावः प्रभुत्वात् प्राप्तोऽपोद्यते । सौत्रामण्यामेवजातीयेषु ॥

ज्यात्यन्तरेषु भेदः स्यात् पक्तिवैषम्यात् ॥ ३६ ॥ (सि०)

एकादशिनेषु तु नानाजातीयेषु कुम्भादीनां भेदः स्यात् पक्तिवैषम्यात् । विषमा हि पक्तिः आजानामाविकानाञ्च मांसानाम् । यावता कालेनाजानि पच्यन्ते तावताविकानि विम्लीयन्ते तत्रावदानसम्भेदो भवति । तस्मात् पात्रभेदः स्यात् ॥

वृद्धिदर्शनाच्च ॥ ३८ ॥ (हे०)

वृद्धिञ्च सौत्रामण्यां शूलानाञ्चोऽजाविषु दृश्यते शूलैर्मांसरैण वाक्भूयमभ्यवयन्तीति । तस्मादपि भेदः ।

कपालभेदाधिकरणम् ।

कपालानि च कुम्भीवत्तुल्यसङ्ख्यानाम् ॥ ३८ ॥ (पू०)

अश्वप्रतिग्रहेष्ट्या वारुणाश्चतुष्कपालाः पुरोडाशाः अश्वसंख्याः श्रूयन्ते यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात् तावतश्चतुष्कपालान् वारुणान्निर्वपेदिति तत्र विचार्य्यते। किं दीर्घेषु कपालेषु सर्वेषां श्रपणं कर्त्तव्यम् अथ वा प्रतिपुरोडाशं कपालचतुष्कभेद इति, किं प्राप्तं कपालानि कुम्भीवत्, यथा प्राजापत्येषु कुम्भी तन्त्रम एवं तुल्यसंख्यानां पुरोडाशानां कपालानि तन्त्रमित्यर्थः। किं कारणमेवं संहत्वे नानुग्रहीष्यते। सर्वेषु चतुर्षु कपालेषु संस्कृता भविष्यन्ति ॥

प्रतिप्रधानं वा प्रकृतिवत् ॥ ४० ॥ (सि०)

प्रतिपुरोडाशं कपालचतुष्कभेदः एवं यथाप्रकृति कृतं भवति। प्रकृतौ दर्शपूर्णमासयोः प्रतिपुरोडाशं कपालानि भिन्नानि इहापि तद्वदेव भेत्तव्यानि चोदकानुग्रहाय। अपि च यदि कपालानि तन्त्रं भवेयुः। नैकोऽपि पुरोडाशश्चतुष्कपालेषु संस्कृतः स्यात् स वै कपालावयवेषु पक्वा भवेयुः। तत्र कपालशब्दो बाध्येत। तस्माद्भेदः ॥

सर्वेषां वाभिप्रथमं स्यात् ॥ ४१ ॥ (यु०)

इदं च श्रूयते यावत्कपालं पुरोडाशं प्रथयतीति तच्चाशक्यं तन्त्रभावे सम्पादयितुम्। तस्मादपि भेदः।

अवघातार्थमन्त्रस्य तन्त्रताधिकरणम्।

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते व्रीहीनवहन्तीति तत्र मन्त्रः अवरक्षो दिव. सपत्नं वध्यासमिति। तस्मिन् विचार्य्यते।

किं प्रतिप्रहारं मन्त्र उत सकृदेवादावित । किं प्राप्तम् । प्रतिप्रहारमिति । कुतः ? । प्रहारात् प्रहारं कर्मान्तरापत्तेः पर्यवसानं कर्मभेदे च सति उच्चारणे विशेषः येन कर्मणा सन्निपतितो मन्त्रस्तदर्थ इति । उच्चारणे च विशेषे भेदो दृष्टः । तस्मात् प्रतिप्रहारं मन्त्र इत्येवं प्राप्ते उच्यते ।

एकद्रव्ये संस्काराणां व्याख्यातमेककर्मत्वात् ॥ ४२ ॥ (सि०)

तस्मिन्मन्त्रार्थनानात्वादावृत्तौ मन्त्रस्य सकृत् प्रयोगः स्यात् । एकस्मिन् द्रव्ये व्रीह्यादौ संस्काराणामवहन्त्यादीनां व्याख्यातमेककर्मत्वम् प्रातपाद्, तनिर्दत्तेरेकमिदं कर्मेति सर्वेषां खे ककर्म्यादेतेषां च तद्गुणत्वादिति । ननु प्रतिप्रहारं कर्मभेद इत्युक्तमेकस्यैव कर्मणोऽयमभ्यासः फलस्याभ्याससाध्यत्वात् सोमयजिवत् तस्मिन् मन्त्रार्थनानात्वादावृत्तौ मन्त्रस्य सकृत्प्रयोगः । यत्र मन्त्रार्थस्य नानात्वं तत्रास्यावृत्तिर्भवति । यथाग्नौ लोकम्पृणायाः । यत्र पुनरेक एव मन्त्रार्थस्तत्रावृत्तिरनर्थिका । इह चैको मन्त्रार्थः । कथं प्रायते करणोऽयं मन्त्र । करणञ्च कर्त्तव्यस्य वस्तुतोऽभिधानार्थः समधिगतः । समस्तार्थैते प्रहाराः कर्त्तव्याः । समस्ता हि कार्यं साधयन्ति न व्यस्ताः । सर्वानां व्रीहीणां तण्डुलविवेचनं यच्चिकीर्षितं तदभिसन्धातव्यम् । तस्मात् सर्वप्रहाराणां क्रिया मन्त्रेणाभिसंहिता । तत्रावृत्तिरनर्थिका तस्मान्मन्त्रस्य सकृत् तु प्रयोगः स्या ।

नानाबीजेष्टौ मन्त्रभेदाधिकरणम्।

द्रव्यान्तरे कृतार्थत्वात् तस्य पुनः प्रयोगान्मन्त्रस्य च तद्गुणत्वात् पुनः प्रयोगः स्यात्तदर्थेन विधानात् ॥ ४३ ॥ (पू० सि०)

राजसूये नानाबीजेष्टिः अग्नये गृहपतये आशूनामष्टाकपालं निर्वपेत् सोमाय वनस्पतये श्यामाकं चरुमित्येवमादि। तस्यामवहन्तिः समन्त्रकश्चोदकेन प्राप्यते तत्रापि पूर्वेण न्यायेन सकृन्मन्त्रस्य प्रयोगः प्राप्तः। सर्वबीजानां वितुषीकरणं चिकीर्षितं तदभिमन्त्रीयत इति। तथा प्राप्ते उच्यते द्रव्यान्तरे बीजान्तरे पुनः प्रयोगः स्यान्मन्त्रस्य। कुतः? कृतार्थत्वात् पूर्वस्मिन् बीजे योऽवहन्तिः स कृतार्थः। सन्निपत्योपकारी हि सः स च येन बीजेन सन्निपतितस्तदेव संस्करोति। तदेव चेत् संस्करोति उत्तरसंस्कारार्थं पुनः प्रयोक्तव्यः। तस्य पुनः प्रयोगान्मन्त्रस्यापि पुनः प्रयोगः तद्गुणत्वात्। तस्यापि बीजान्तरे, तस्यावहन्तेः स मन्त्रो गुणस्तदर्थेन विधानात्तस्याप्यसौ प्रतिकर्मावसायिना चोदकेन विहितस्तस्मात् प्रतिबीजं मन्त्रस्यावृत्तिः।

निर्वापादिषु मन्त्रभेदाधिकरणम्।

निर्वपणलवनस्तरणाज्यग्रहणेषु चैकद्रव्यवत् प्रयोजनैकत्वात् ॥ ४४ ॥ (पू०)

दर्शपूर्णमासयोश्चतुरो मुष्टीन्निर्वपतीति तस्य मन्त्रो देवस्य त्वेति। तत्रैव च दर्भाणां लवनमन्त्रं वर्हिर्देव सदनं दामीति। तथा स्तरणमन्त्रं ऊर्णाम्रदसन्त्वास्तृणामीति। आज्यग्रहणमन्त्रं धामनामासीति, तेषु सन्देह किं मन्त्रस्य सकृत् प्रयोगः अथ वा प्रतिमुष्टि प्रतिदानं प्रतिधातु प्रतिग्रहणम्। किं प्राप्तं निर्वपणलवनस्तरणाज्यग्रहणेषु चैकद्रव्यवत् प्रयोजनैकत्वात्। निर्वपणादिषु एकद्रव्यवत्प्राप्त सकृत् प्रयोग इत्यर्थं कुतः प्रयोजनैकत्वात्। तत्र तत्रैकं प्रयोजनं निर्वपणे तावद् विप्राणामावापनम। लवने वेदि,स्तरणयाग्यस्य बर्हिष उपमादनं, स्तरणे वेद्याच्छादनम। आज्यग्रहणे यागयोग्य स्याज्यस्योपादानम। यावता प्रयोजनं तच्चिकीर्षितं तदर्थो मन्त्र इत्युक्तम्।

द्रव्यान्तरवद्वा स्यात् तत्संस्कारात्।
४५॥ (सि०)

द्रव्यान्तरवद्वा स्यात् नैकद्रव्यवद्वेद स्यादित्यर्थ। कुतः तत्संस्कारात् ये व्रीहय एकेन मुष्टिना निरुप्तास्ते संस्कृता संनिपत्योपकारित्वात् निर्वापस्य। द्वितीयो मुष्टिरप्यन्यान् व्रीहीन् संस्करोति। तत्र यदि मन्त्रो न प्रयुज्येत मन्त्रकृतेन संस्कारेण तेषां वर्जनं स्यादेव सर्वत्र तस्मात् तत्र तत्र मन्त्रस्यावृत्ति।

वेदिप्रोक्षणे मन्त्रावृत्त्यधिकरणम्।

वेदिप्रोक्षणे मन्त्राभ्यासः कर्मणः पुनः प्रयोगात् ॥ ४६ ॥ (पू०)

वेदिप्रोक्षणं श्रूयते त्रिः प्रोक्षतीति। तस्य मन्त्रो वेदिरसि बर्हिषे त्वेति। तत्र चिन्त्यते किं प्रत्यावृत्ति मन्त्रोऽथवा सकृदेवेति। किं प्राप्तम्?। वेदिप्रोक्षणे मन्त्रस्याभ्यासः कुतः कर्मणः पुनः प्रयोगात्। यस्मिन् कर्मप्रयोग उक्तो मन्त्रस्तदर्थोऽसाविति गम्यते विशेषस्तस्मादावृत्तिः।

एकस्य वा गुणविधिः द्रव्यैकत्वात् तस्मात् सकृत्प्रयोगः स्यात् ॥ ४७ ॥ (सि०)

सकृदेव प्रयोगः कुतः द्रव्यैकत्वात्। एक तद्वेदि द्रव्यं सकृदुक्तेन मन्त्रेण संस्कृतं तत्र भूयो मन्त्रकार्यं नास्ति। ननु कर्मद्वारेण मन्त्रो द्रव्यं संस्करोति तच्च कर्म भिन्नम्। अत्रोच्यते। नैतद्भिन्नमावृत्तिस्तस्य गुणः। क्रियाभ्यावृत्तौ हि कृत्वसुजर्थः प्रत्ययः न क्रियाभेदे तन्मन्त्रवदावृत्तिः तच्च कर्त्तव्यम्। सकृदुक्तेन मन्त्रेण मन्त्रवत् कृतमावृत्तिसम्पादनार्था पुनः क्रिया तस्मात् सकृत्प्रयोगः।

प्रत्यङ्ग कण्डूयने मन्त्रतन्त्रताधिकरणम्।

काण्डूयने प्रत्यङ्गं कर्मभेदात् स्यात् ॥४८॥ (पू०)

ज्योतिष्टोमे कण्डूयनार्थो मन्त्रः कृषिस्त श्याम कृप इति यदानेकस्मिन्नङ्गे युगपत् कण्डूत्पद्यते तदा चिन्ता। किं प्रत्यङ्गं मन्त्रावृत्तिः अथ वा सकृदेव प्रयोग इति। किं प्राप्तं प्रत्यङ्गं मन्त्र इति कुतः कर्मभेदात्। अङ्गेऽङ्गे कण्डूयनं कर्म भिन्नं यतः पर्य्यवसानात् गृह्यते विशेषः तस्मादावृत्तिः।

अपि वा चोदनैककालमैककर्म्यं स्यात्। ४६॥ (सि०)

अपि वा नैव स्यात्। न ह्यत्र कण्डूयनं चोद्यते। अर्थात् क्रियते कण्डूपनयनार्थम्। किमतः यदि चोद्यते अदृष्टार्थं स्यात्। अप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति। प्रतिप्रयोगं चादृष्टभेदात् कर्मनानात्वं भवेत् तथा गृह्येत विशेषः अथ पुनरर्थगृहीते कण्डूयने यावतोत्पन्ना कण्डूरपनीयते तावच्चिकीर्षितम्। तत्र विशेषा न गृह्यते। ननु यस्याङ्गस्य निष्कर्षणं कृतं तत् मन्त्रकृतमङ्गान्तरे पुनः कर्त्तव्यम्। उच्यते। नाङ्गनिष्कर्षणार्थोऽयं यत्न. किं तर्हि कण्डूपनयनार्थः। सा च कण्डूरात्मनो न शरीरस्य। तत्र न गृह्यते विशेषः। तस्मात् सकृदेव प्रयोगः।

स्वप्ननदीतरणादिमन्त्रतन्त्रताधिकरणम्।

स्वप्ननदीतरणाभिवर्षणामेध्यप्रतिमन्त्रणेषु चैवम्॥ ५०॥ (सि०)

ज्योतिष्टोमे स्वपनार्थो मन्त्रः। त्वमग्ने व्रतपा असीति। तत्रैव नदीतरणार्थः देवीराप इति। तथा-भिहृष्टस्य उन्दतीरोजो धत्ते। अमेध्यप्रतिमन्त्रणस्य अदब्धं चक्षुरिति। स यदा पुनः प्रतिबुद्धः स्वपिति, अनेक-स्रोतसं वा नदीन्तरति, सन्तानेन वाभिवृष्यते अनेकं वा मेध्यमेककालं पश्यति तत्र किं मन्त्रस्यावृत्तिः अथ वा स-कृदेव प्रयोग इति। तत्र विशेषाग्रहणादावृत्तौ प्राप्तायामुच्यते। स्वप्नादिषु चैवं यथा कण्डूयने सकृत्प्रयोग इत्यर्थः। कृत्स्नां रात्रिमसावुद्दिश्य स्वप्नमन्त्रं प्रयुङ्क्ते नैकाचिद्राम्। तथा सर्वस्रोतांसि तितीर्षुः सर्वाभि-वर्षाणि सर्वामेध्यानि च युगपत् सर्वेषामुपगमात् तत्र न गृह्यते विशेषः। तस्मादनावृत्तिर्मन्त्रस्य।

प्रयाणे मन्त्रतन्त्रताधिकरणम्।

प्रयाणे त्वार्थनिर्वृत्तेः ॥ ५१ ॥ (सि०)

दीक्षितस्य प्रस्थितस्य प्रयाणमन्त्रः। भद्रादभिश्रेयः प्रेहीति। तत्र विचार्यते किं विरम्य पुनः पुनः प्रतिष्ट-मानो मन्त्रं प्रयुञ्जीत सकृदेवादाविति। विशेषाग्रहणात् प्रतिप्रस्थानमिति प्राप्त उच्यते प्रयाणे त्वार्थनिर्वृत्तेः अर्थ-मसावुद्दिश्य प्रतिष्ठते यार्थनिर्वृत्तिस्तस्य प्रस्थानाभिसम्बन्धः। तस्मात् सकृदेव प्रयोक्तव्यः।

उपरवमन्त्रभेदाधिकरणम् ।

उपरवमन्त्रस्तन्त्रं स्याल्लोकवद्बहुवचनात् ॥ ५२ ॥ (पू०)

ज्योतिष्टोमे उपरवमन्त्रः रक्षोहणो वलगहनो वैष्णवान् खनामीति । तत्र सन्देहः किं सर्वोपरवेषु सकृदेव मन्त्रः प्रयोक्तव्यः उत प्रत्युपरवमिति । किं प्राप्तम् उपरवमन्त्रस्तन्त्रं स्यात् सकृदेव प्रयोक्तव्यः कुतः बहुवचनात् बहुवचनान्तोऽयं वैष्णवान् खनामीति । यदि प्रत्युपरवं प्रयुज्येत एकस्मिन् बहुवचनान्ताभिधानं न साधु स्याल्लोकवत् यथा लोके एकस्मिन्नर्थे बहुवचनं न प्रयुज्यते । अपि च सकृदुक्त एकः शक्नोति सर्वोपरवानभिधातुम् । शक्नोति चेदावृत्तिरनर्थिका । तस्मात् सकृदेव प्रयोक्तव्यः । (पीठपादचतुष्टयाकारोबाहुमात्रो गर्त्तभेद उपरवः ।)

न सन्निपातित्वादसन्निपातिकर्मणां विशेषग्रहणे कालैकत्वात् ॥ ५३ ॥ (सि०)

नैव तन्त्रं स्यात् । कुतः सन्निपातित्वात् । सन्निपातिखननकर्मणा येनोपरवेण सन्निपतितं तदर्थमेव विज्ञायते । मन्त्रोऽपि चार्थसन्निपाती मन्त्रान्तेन कर्मादिसन्निपातादतो यस्योपरवस्याय मन्त्रः सन्निपतितस्तस्यैव मन्त्रकारितः संस्कारो न सर्वेषाम् । अतो न सकृत् प्रयोक्तव्यः । असन्निपातिकर्मणां विशेषग्रहणे कालैकत्वात् सकृद्वचने ये त्वसन्निपातिकर्मणां मन्त्राः

यथा सुब्रह्मण्याह्वाने देवाब्रह्माण इति। औपवसथ्येऽहनि, तैयामिककालत्वात् अग्नहत्रमात्रविशेषाणां सकृद्वचनं स्यात्। यत्तु न बहुवचनान्त एकस्याभिधायक इति। प्रातिपदिकार्थेऽभिहितो विभक्त्यर्थेन कर्मत्वम्। वचनार्थः केवलो नाभिहितः स च नैवाभिधानमर्हति अभिधायकस्य शब्दस्याभावात्। एकस्यैव वा पूजार्थे बहुवचनम्। तस्मादविरोधः।

हविष्कृदादिमन्त्रभेदाधिकरणम्।

हविष्कृदध्रिगुपुरोऽनुवाक्यामनोतस्यावृत्तिः कालभेदात् स्यात् ॥ ५४ ॥ (प्रत्यु०)

इदं सूत्रं पूर्वसूत्रप्रत्युदाहरणार्थं कालैकत्वादिति किमर्थं हविष्कृदध्रिगुपुरोऽनुवाक्यामनो तस्यावृत्तिः कालभेदात् स्यादिति। अथ वाधिकरणान्तरम्। ज्योतिष्टोमे प्रतिसवनं सवनीयाः पुरोडाशास्तेषु हविष्कृदाह्वानम्। वाजपेये क्रतुपशवः प्राजापत्याश्च तत्राध्रिगुप्रैषः। कृष्णग्रीवयोः पुरोऽनुवाक्यामनोतासूक्तं च। तेषु चिन्ता किं तस्य तस्य सकृत् प्रयोगः अथ वाऽऽवृत्तेति। सकृत्वानुग्रहाय सकृदिति प्राप्त उच्यते। आवृत्तिः स्यादिति। कुतः कालभेदात्। प्रातःसवने यद्धविष्कृदाह्वानमध्रिगुप्रैषश्च तस्य कालभेदात् गृह्यते विशेषः प्रातःसवनीयानां पुरोडाशानामयं हविष्कृत्क्रतुपशूनां चाध्रिगुरिति। तथा कृष्णग्रीवयोः सौम्येन चरु-

यात् पूर्वस्य कृष्णग्रीवस्येयं पुरोऽनुवाक्या मन्नोता चेति । सर्वत्र कालो न भिद्यते कालभेदाद् श्रुत्यंत विशेष । तस्मादावृत्तिः ।

अग्निगोश्च विपर्यासात् ॥ ५५ ॥ (प्रत्यु०)

अग्निगोयायमपरो विशेषो विपर्य्यास: स्यात् । तस्य भावे अग्निगोर्वै पुरस्तात् पदार्थाः प्राजापत्यानां यथाप ग्यालभ आग्नुत प्रत्याग्नुते प्लेदग्निरिति मन्त्र: ते यदि तावत् प्रात:सवने क्रियते पर्य्यग्निकरणान्त काण्डन्नोत्सृष्ट भवति । अथ मा भूदेष दोष इति ग्रहसान्नि क्रियन्ते तथापि विपर्य्यास: कृतो भवति पुरस्तादग्निगोः कर्त्तव्यानां पुरस्तात् करणेन । तस्मादप्यावृत्तिः । किं च,

करिष्यद्वचनात् ॥ ५६ ॥ (हे०)

या चेयमग्निगोविभक्तिः पारव्यमुपनयतेति सा प्राप्तकालं करिष्यमाण ब्रूते स यदि प्रात:सवन उच्यते अप्राप्तकालत्वात् पदार्थस्यासमर्थ स्यात् । अथ प्रेषणार्था तथापि प्रेषणं प्रहृत्यर्थं न च प्राजापत्येषु तत् प्रहृत्यर्थं युज्यते बहूनां कर्मणोर्गोनां स्ववायावष्ट: प्रेषणप्रत्ययो भवति तथाप्यसमर्थः । तस्मादप्यग्निगोरावृत्तिरिति सिद्धान्तः ।

इति श्रीभट्टशवरस्वामिन: कृतौ मीमांसाभाष्ये एकादशाध्यायस्य चतुर्थ: पाद: समाप्त: ।

एकादशोऽध्यायश्च सम्पूर्णः ।

अथ द्वादशाध्यायस्य प्रथमः पादः।

पशुपुरोडाशाधिकरणम्।

एकादशेऽध्याये तन्त्रावापलक्षणं व्याख्यातम्। अधुना प्रसङ्गलक्षणं द्वादशे व्याख्यायते। प्रसङ्गशब्दार्थोऽन्यैरुक्तः। एवमेव प्रसङ्गः स्यात् विद्यमाने स्वके विधाविति। अन्यत्र कृतस्याप्यन्यत्रासक्तिः प्रसङ्गः। यथा प्रदीपस्य प्रासादे कृतस्य राजमार्गेऽप्यालोककरणम्। तदिह प्रसङ्ग एवादौ विचिन्त्यते। अग्नीषोमीयपशौ पुरोडाशः। अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमेकादशकपालन्निर्वपेदिति। किं तस्य पृथक्त्वेनाङ्गानि कर्त्तव्यानि उत यानि पशौ कृतानि तस्याप्युपकुर्वन्तीति ततः सूत्रेणैवोपक्रमः।

तन्त्रिसमवाये चोदनातः समानानामेकतन्त्र्यमतुल्येषु तु भेदः स्यात् विधिप्रक्रमतादर्थ्यात् श्रुतिकालनिर्देशात् ॥ १ ॥ (पू०)

तन्त्रं साधारणो धर्मग्रामः। यथा दर्शपूर्णमासयो राज्यभागादिः पूर्वः। स्विष्टकृदादिरुत्तरः। स येषां प्रधानानां तानि तन्त्रीणि प्रधानानि तेषां तु समवाय एकदेशकालकर्तृत्वे चोदनातः समानानामेकवाक्यचोदितानामेकतन्त्रत्वं भवति। यथा दर्शपूर्णमासयोर्यथा च चित्रायामिष्टौ। अतुल्येषु तु भेदः स्यात्।

यानि तु चोदनातो न तुल्यानि। नाना वा वाक्येषु चोदितानि तेषु तु भेदः स्यात् तन्त्रस्य। यथा वैश्वानरीष्टोः

मीय पशुमालभेत अग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमेकादश कपालं निर्वपतीति। किं कारणम्। विधिप्रक्रमतादर्थ्यात्। विधिर्विधानं तदङ्गानां प्रयोगः। तस्य प्रक्रमः तदर्था प्रवृत्तिः। विधिप्रक्रमतादर्थ्यं विज्ञायते। अयं पश्वर्थो विधिप्रक्रमो न पुरोडाशार्थ इति। कथं पुनः पश्वर्थत्वं विधिप्रक्रमस्य तादर्थ्यं ? श्रुतिकालनिर्देशात् श्रुत्या तत्र कालो निर्दिश्यते। अग्नीषोमीयप्रणयनादनन्तरं पशोः कालः। तत्र तस्य चोदना। वपाप्रचारादूर्ध्वं पुरोडाशस्य कालः। पशोरवसरे यो विधिप्रक्रमः स केवलं पश्वर्थो विज्ञायते पुरोडाशस्याप्राप्तत्वात्। अतस्तस्य पृथक्तन्त्वं कर्त्तव्यम्। लिङ्गञ्च पश्वर्थतां तन्त्रस्य दर्शयति। यदेकादश प्रयाजान् यजति पशुमेव तत् प्रयजति। यदेकादशानुयाजान् यजति पशुमेव तदनुयजतीति एवकारकरणादवधारणं विज्ञायते पशुमेव न पुरोडाशमिति।

गुणकालविकाराच्च तन्त्रभेदः स्यात् ॥२॥ (आ०)

अपि च पाशुका प्रयाजानुयाजा गुणतः कालतश्च विलक्षणाः एकादशसंख्या। पशावुभये वा पञ्चभिः प्रयाजैस्त्रिभिरनुयाजैः पुरोडाशस्य कार्यम्। तथाष्टपदार्थ्ये नामयाजाः पशोरिज्यन्ते केवलेनाज्येन च पुरोडाशस्यार्थः कालविकारेऽपि चामन्ने हविषि पौरोडाशिके प्रयाजैर्भवितव्यम्। पाशुकास्तु तिष्ठति पशौ वर्त्तन्ते। तिष्ठन्तं पशुं प्रयजन्तीति वचनात्। उभयेऽपि पुरोडाशस्य पृथक्त्वे

षा क्रियमाणा यथा सम्पादिता भवेयुः। तस्मादपि तन्त्रमिदं।

तन्त्रमध्ये विधानाद्वा मुख्यतन्त्रेण सिद्धिः स्यात्तन्त्रार्थस्याविशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥ (सि०)

अथ वा नैव भेदेन पुरोडाशस्य तन्त्रं वार्त्तव्यम्। किं तर्हि मुख्यतन्त्रेण सिद्धिः स्यात्। पाशुकमेव तन्त्रं पुरोडाशस्योपकुर्य्यात्। किं कारणं तन्त्रमध्ये विधानात्। पाशुकस्य तन्त्रस्य मध्ये पुरोडाशो विहित। अग्निषोमीयस्य वपया प्रचर्य्याग्निषोमाय पशुपुरोडाशमेकादशकपालन्निर्वपतीति। किमतस्तन्त्रार्थस्याविशिष्टत्वं भवतीति तन्त्रस्यार्थस्तन्त्रार्थः। अङ्गकृत उपकारः। सोऽविशिष्टः पुरोडाशस्य च सन्निधानाविशेषात् पशावपि क्रियमाणान्यङ्गानि पुरोडाशस्य सन्निहितानि। सन्निधानाच्च यथोपकुर्वन्ति प्रदीपवत् यथा प्रासादे कृत प्रदीपः सन्निधानाद्राजमार्गेऽप्युपकरोति। विषम उपन्यासः। स खलु प्रत्यक्षेण ज्ञायते। अयं पुनरप्रत्यक्षोऽङ्गोपकार. कथं शक्या विज्ञातुमिति। अयमपि शास्त्रदृष्ट शास्त्रप्रत्ययादवगम्यते। शास्त्रं चेद्दर्शपूर्णमासवत् कर्त्तव्यानीति। तद्यदि तु कृतानि किमिति नोपकरिष्यन्ति। दर्शपूर्णमासयोः स्वप्रधानैरेकदेशकालकर्तृकाणि क्रियमाणान्युपकुर्वन्ति। इहापि तथाविधान्येव क्रियन्ते तस्मादिहापि तद्वदेवोपकुर्वन्तीति विज्ञायते। आह नैव तद्विधानानि दर्शपूर्णमासयो. स्वप्रधानान्युद्दिश्य कृतान्यङ्गानि। इहापि तद्वदेव कर्त्तव्यानि।

न च पुरोडाशमुद्दिश्य कृतान्यङ्गानि इहापि तद्वदेव कर्त्त-व्यानि। न च पुरोडाशमुद्दिश्येह क्रियन्ते किं तर्हि पशुम्। तस्मात् पुरोडाशस्य न प्रकृतिवत् विकृतानि भवन्तीत्युच्यते। प्रकृतौ न शब्द उपदेशः न हि तत्र श्रूयते। प्रधानान्युद्दिश्याङ्गानि कर्त्तव्यानीति। किं तर्हि अर्थात् क्रियन्ते तेषां तत्र चिकीर्षितत्वात्। न चार्थात् कृतं चोदकेन प्राप्यते यत्कारणं विध्यन्तरम्। तत्राक्षेपात् कृतान्यङ्गानि इहापि तद्वदेव कर्त्तव्यानि न च पुरोडाश-मुद्दिश्य तेन समुचितं तत्राप्यते न पाठात् बाह्यम्। तस्मात् त्वनुद्दिश्यापि क्रियमाणानि प्रकृतिवत् कृतानि भवन्ति। एवं भिदा प्रसङ्गादुपकारनिर्वृत्तिः। नन्वेवं सति तत्र न्यक्षणविशिष्टमेव भवति न खलु तन्त्राङ्गमेव साधारणम् इह त्वप्रकृत एवोपकारः सोऽपि न साधारणः अन्यकृतो-ऽन्यस्य भवति।

विकाराच्च न भेदः स्यादर्थस्य विकृतत्वात् ॥४॥
(पू० आ० नि०)

अथ यदुक्तं गुणकालविकाराच्च तन्त्रभेदः स्यादिति। तत्र ब्रूमः। विकाराच्च न भेदः स्यादर्थस्याविकृतत्वात् अथाङ्गजनित उपकारः स न विकृतयोर्दर्शपूर्णमासयोः स एव कथं ज्ञायते तदुच्यते। प्रयाजानुयाजास्तावदेते दार्शपौर्णमासिकाः। तत्र प्रयाजानुयाजशब्दौ प्रज्ञायेते ते च चोदकेनेह प्राप्ताः सन्निहिताः विद्यन्ते। प्रकृतिगामित्वं च शब्दस्य न्याय्यं न चैकः शब्दोऽनेकार्थो युक्तः। तस्मा-

दार्शपौर्णमासिको ह्येतदुपकारोऽप्येषां दार्शपौर्णमासिक एव स हि तेषां प्रज्ञातः। यदि च प्रकृतादुपकारादुपकारान्तरं प्रकुर्युः। ततोऽप्राकृतकार्यत्वान्नैव चोदकेन प्राप्येरन्। अपूर्वा भवेयुः यथा सर्वे गोगुलवादिभिरभ्यञ्जनम्। अप्राप्तो वाऽनेनैव प्रयाजा विधीयन्ते। अनेनैव प्राप्येरन्। तत्र विकारः शब्दः स्यात् न च सकृदुच्चरितः शक्तो ह्यर्थद्वयं विधातुम्। अपूर्वत्वे चैतेषां अज्ञाता अपि चोदकेन प्राप्येरन्। तत्र वैश्वदेवे त्रिंशत् सम्पत्तिराहुतीनां न युज्यन्ते। न च प्रयाजात् न चानुयाजाहाज्यभागौ अष्टौ हवींषि अग्नये समवद्यति वाजिनो यजत्याहुतीनां सम्पत्त्ये त्रिंशत्त्वायेति। तस्माद् गुणविकारेऽप्यविज्ञातः प्राकृतोऽङ्गोपकारः। तत्कृता एव पुरोडाशस्याप्युपकुर्वन्तीति न गुणकालविकारं तन्त्रभेदः। तदानीं तमुभौ प्रार्थयेते पशुः पुरोडाशश्च उभयोश्च प्रकृतिवत् क्रियन्तेऽङ्गानि। तस्मात् सकृत्कृतान्यपि उभयोरुपकुर्वन्ति। विकार इदानीं किमर्थः पश्वर्थः। पाशुकेषु हि प्रयाजानुयाजेषु श्रूयन्ते न तु पशोः पुरोडाशस्य च। न चासाधारणान्यङ्गानि पाशुकान्येव सन्निधानात् पुरोडाशस्याप्युपकुर्वन्तीत्युक्तम्। अपि च। पृषदाज्येनापीज्यमाना अनुयाजा आज्यनेष्टा भवन्ति। न हि पृथक्त्वे आज्यत्वं नाशयति यस्य क्षीरेण भोजनमुदितं भवति। यदि तस्मै सशर्करं दीयते न कश्चिद्विरोधो भवति। सशर्करमपि पय एवेति। तथा च एकादश प्रयाजान् यजतीति। असौ तदन्तर्गतान् प्राकृतान् पञ्च येभ्योऽधिकाः षट् न तैरिज्यमानैः पञ्च प्राकृता नष्टा भवन्ति। एवं तिष्ठन्ति

यज्ञे क्रियमाणा, प्रयाजाः कृता एव पुरोडाशस्य भवन्ति। क्रमस्तेषां प्राकृतो बाधितो गुणभावश्च कर्म्मो न च गुणानुग्रहार्थं प्रधानस्यावृत्तिर्युक्ता न च गुणवशवर्ति प्रधानं कामं क्रमविपर्य्यासनिमित्तं प्रायश्चित्तं भवेत्। नावृत्तिः। प्रायश्चित्तं तर्हि कर्त्तव्यम्। क्रियते यो ह्यग्नौ सति सर्वं प्रायश्चित्तं जुहोतीति प्रासङ्गिकत्वाद्वा प्रायश्चित्ताभावः। तस्मादविरोधः।

एकेषां वा शक्यत्वात्॥ ५॥ (आ०)

एकेषां वा शक्यभेदेन क्रिया। यथा वेदेरन्युद्धरणस्य प्रतीपायनस्येति। वेदिः कृता नवकृता तिष्ठति न शक्या कर्तुम्। न ह्यर्थः कृतः सन् कर्तुं शक्यते। अर्थोच्यते। अन्या करिष्यतीति।

आहोपुरीषकं स्यात्॥ ६॥ (आ० नि०)

तिर्यक् चासौ भवेत्तत्र दिक् संयुज्येत। विहार पृथक्त्वे चाप्युतमापद्येत। तत्रैकदेशकालकर्त्तृकत्वमङ्गप्रधानानामिति स्थितो न्यायः सत्युद्ध्रियेत एवमप्युद्धरणं तदाहवनीयनिवृत्त्यर्थम्। सकृदुद्धारणेन च निवर्त्तितोऽसौ। न च निवर्त्तिते शक्यो निवर्त्तयितुम्। यथा कृतः कर्तुं न शक्योच्यते। अन्यं निवर्त्तयिष्यतीति। न तस्मिन्ननुपरते द्वितीयस्तत्राहवनीयोऽस्ति। यत्कारणं गार्हपत्याहवनीयावुभावेकाग्नौ आहवनीयेऽपपातिते परिशिष्टो गार्हपत्यो भवति। यथा सर्वसाधारणमौवादान्यादुपांशुयाजार्थम्

प्रातिते परिशिष्टमन्यदेव तदर्थं भवति। विहार प्रक्रमत्वं च पूर्ववदापद्यते। तत्र पूर्वोक्ता एव दोषाः। तथा व्रतं यद्गृहीतं न तत् पुनरुत्सृष्टं शक्यते ग्रहीतुम्। अनुत्सृष्टञ्च तत् आप्रधानापवर्गात्।

एकाग्निवच्च दर्शनम् ॥ ७ ॥ (हे०)

एकाग्निं पशोः पुरोडाशस्य च दर्शयति। मध्येऽग्ने राज्याहुतीर्जुहोति पुरोडाशाहुतीः पश्चाहुतीश्चेति नाग्न्युद्धरणस्य भेदः। तस्मात् पाशुकं तन्त्रं पुरोडाशे प्रयुज्यत इति

पशुपुरोडाशे आज्यभागाधिकरणम्।

जैमिनेः परतन्त्रत्वापत्तेः स्वतन्त्रः प्रतिषेधः स्यात् ॥ ८ ॥ (पू० सि०)

तस्मिन्नेव पशुपुरोडाशे चिन्ता किमाज्यभागौ कर्तव्या उत नेति आह. तत एतत् तावत् परीक्ष्यं किं प्रसङ्गेन चोदको बाध्यते। उत प्रयोगवचन इति। यदि चोदको बाध्यते। ततो न कर्त्तव्यावथ प्रयोगवचनः ततः कर्त्तव्याविति। किं पुनरत्र युक्तम्। चोदको बाध्यत इति किं कारणम् आनुमानिकश्चोदकः। प्रत्यक्षः प्रयोगवचनः। प्रत्यक्षं चानुमानाद्बलीयः। दुर्बलस्य च बाधो न्याय्यः। न च बलीयसः। एवं चेन्न कर्त्तव्यौ चोदकेन हि तौ प्राप्स्येयाताम्। स चेह बाधितत्वान्नास्तीति। एवं प्राप्ते ब्रूमः। जैमिनेराचार्यस्य मतं कर्त्तव्यावाज्यभागाविति। कुतः यतः परतन्त्रापत्तेः स्वतन्त्रप्रतिषेधः स्यात्। यत् स्वस्

तन्त्रस्य कार्यं परतन्त्रमापद्यते तस्य प्रतिषेधः स्यात् यथा पौरोडाशिकानां पात्रकं यस्य तु न किञ्चित् परकीं कार्य्यमापद्यते तत्प्रतिषेधो न युक्तः। यथा देवदत्तो यज्ञ दत्तयानमारूढे देवदत्तयानं निवर्त्तते। न वस्त्रालङ्कारः न चेहाज्यभागयोः कार्य्यं ह्रीयते। न च किञ्चित् पात्रक मङ्गमापद्यते। तस्मात्तयोरनुवृत्तिः यत्तु प्रयोगवचन इति। नैवात्र प्रयोगवचनस्य प्रवृत्ति सा ह्यङ्गान्यप्रति गृह्णीयात् पात्रकैरेव चाङ्गे. पुरोडाशोऽङ्गवान् प्रत्यक्षो ह्यय नाज्यभागौ गृह्णाति। प्रकरणसन्निहितमङ्गं प्रयोगवचनेन गृह्णते न च यष्टो आज्यभागौ विधेते। प्रतिषिद्धत्वात्। तौ न सोम्येऽध्वरे न यष्टाविति। अपि च क्रमे तत्प्रयोग- वच उत्पन्नानाम् अङ्गानां ग्राहकश्रुत्या चोदको ग्राहकश्च तस्मात् स बलवान्।

सोमे वेद्यभेदाधिकरणम्।

नानार्थत्वात् सोमे दर्शपूर्णमासप्रकृतीनां वेदिकर्म स्यात् ॥ ८ ॥ (सू०)

सोमे यानि दर्शपूर्णमासप्रकृतीनि कर्माणि महावेद्यां वर्त्तन्ते तेषु चिन्ता तेषां वेदिभेदेन कर्त्तव्या उत नेति किं प्राप्तं भेदेन कर्तव्या किं कारणं चोदकं प्रापयति। एवं चोदकानुग्रहो भवति ननु सौमिके च प्रसङ्गात् कार्य्यं साधयेत्। उच्यते न साधयेत्। कस्मान्नानार्थत्वात्। नानार्थे एते वेदी दार्शपूर्णमासिका हविषामासा- दनार्था। सौमिकी प्रधानार्था। तत्र प्रसङ्ग उपपद्यते।-

यत् तन्विणोऽङ्गमध्यपात्यङ्गं न कार्य्यं तत् प्रसज्यते। यथा पाशुका: प्रयाजाः पौरोडाशिकेषु नक्रियन्ते तथा तस्माद्वेदिः कर्त्तव्या।

अकर्म वा क्षतरूपा स्यात् ॥ १० ॥ (सि०)

न वा कर्त्तव्या दार्शिकी वेदिः। कुतः। क्षतरूपा स्यात्। सा क्रियमाणा केवलं सौमिक्याद्वेः क्षताया रूपणं स्यात्। न किञ्चित् स्वार्थं साधयति। ननु हविषामासादनं तत् करिष्यते अर्थ्यं तु तन्महावेद्यामपि कर्त्तुम्। नन्वन्यार्था सेत्युक्तम्। अन्यार्थापि सती हविरासादने अधिकरणं भवितुं प्रभवति। वेद्यां हविषामासादनं श्रुतम् इयमपि च वेदिः न तत्र तदर्थायामतदर्थाया वेत्येव विशेषः श्रूयते। तस्मान्न कर्त्तव्या।

दार्शिकमात्राधिकरणम्।

मात्रेषु च प्रसङ्गः स्याद्धोमार्थत्वात् ॥११॥ (पू०)

सोम एव यानि दर्शपूर्णमासप्रकृतीनि ग्रहचमसे प्रयुक्ते वर्त्तन्ते। यथा सातत: पशुः सावना: पुरोडाशाः सौम्यश्चरुरिति तेषु विचार्य्यते किं तेषां ग्रहैश्चमसैर्वा होमः कर्त्तव्यः। अथ वा दार्शिकैः स्रुचादिभिः पात्रैरिति। तत्रोच्यते पात्रेषु च प्रसङ्गः स्यात् कुतः होमार्थत्वात्। होमार्थानि तानि पात्राणि स च होमो ग्रहचमसैनापि निर्वर्त्त्यते सोमतन्त्रमध्यपतितानि कर्माणि। तेषु ग्रहैश्चमसैर्वा होमः कर्त्तव्यः।

न्याय्यानि वा प्रयुक्तत्वादप्रयुक्ते प्रसङ्गः स्यात् ॥ १२ ॥ (सि०)

न्याय्यानि वा दार्शपूर्णमासिकानि स्युः तैर्होमं क्रियेत। कुतः प्रयुक्तत्वात्। प्रयुक्तानि तानि विद्यन्ते यद्गृहीतादाज्यादासादयन्ति न यजमानमुपहन्तीति प्रथमं तावत्तेषां प्रयोगः प्रोक्षणं सम्मार्जनं च तत्र आज्यग्रहणं तान्येवाज्यप्रयुक्तानि विद्यन्ते अप्रयुक्ते प्रसङ्गः स्यात्। यन्मध्यपातिनोऽङ्गं न प्रयुक्तं तत्कार्यं तन्निर्णोऽङ्गं प्रसज्यते। स्वस्याभावे हि परकीयमुपजीव्यते। असन्निहितेऽपि स्वस्मिन् याने देवदत्तो यज्ञदत्तयानमारोहति सन्निहिते तु स्वयानेनैव हि याति। तत्र हि तस्य यादृशं स्वातन्त्र्येण गमनसुखं न तादृशं परयाने। पुरोडाशानामपि दार्शिके पात्रे यादृशं मादृगुण्यं तादृशं पशुचमसेन। न तत्र प्राकृत्यो हवजातयः प्रोक्षणादयश्च संस्कारा लभ्यन्ते। पशुचमसे तपानभावेऽपि सौमिकास्ते पुरोडाशानामसम्बन्धः। यदि पुनर्दार्शिकान्यप्रयुक्तानि भवेयुः। किं पशुचमसः प्रसज्येत। नेति ब्रूमः। दार्शिकान्येव प्रसज्येरन्। तन्त्र तन्निर्णोऽङ्गं क्रियमाणमितरस्यापि कृतं भवति। तत्र प्रसङ्गो यथा पाशुकेषु प्रयाजेषु क्रियमाणेषु पौरोडाशिकाः। इह तु पशुचमसे प्रयुक्ता नेतराणि प्रयुक्तानि भवन्ति। न हि सामे ह्रियमाणे पुरोडाशा हुताः। तस्मादस्यैव प्रसङ्गः। किं तर्हि इदमुच्यते। अप्रयुक्ते प्रसङ्गः स्यादिति यदि प्रयोगरूपा नोपपद्येत। प्रतिपिध्येत

तावतः प्रसङ्गः स्यादित्यर्थः। अपि च न्याय्यानि दार्शपूर्णमासिकानि न ग्रहचमस किं तेषां न्याय्यत्वं दर्शपूर्णमासयोस्तानि शब्देनोक्तानि ततयोदकेन पुरोडाशे अतिदिशन्ति। अस्ति शब्दसंसर्गः। ग्रहचमसेन न तु हविर्येन क्वचिद्धोमः श्रुतः अर्थात् क्रियते। असति शब्दोक्तेऽर्थक्रिया भवति। दर्शयति च। एतानि पात्राणि युनज्मि ते पृथिव्या ज्योतिषा सहेति। ध्रुवामभिमृशति। युनज्मि वाचमन्तरिक्षेण ते सहेत्युपभृतं युनज्मि वाचं सह दिवा सूर्येणेति जुहूमिति। तस्मादेतैर्होमः कर्त्तव्यः।

शामित्रे पशुपुरोडाशाधिकरणम्।

शामित्रे च पशुपुरोडाशो न स्यादितरस्य प्रयुक्तत्वात्॥ १३॥ (सि०)

पुरोडाश एव चिन्ता। किमेतस्य शामित्रेऽग्नौ श्रपणं कर्तव्यमुत शालामुखीय इति। तत्र स एव न्यायः। इतरस्य प्रयुक्तत्वादिति। गार्हपत्ये च हविषा श्रपणं दृष्टं न च प्रयुक्तो विद्यते शालामुखीय एषोऽत एव गार्हपत्यो भवतीति। तस्मात्तत्र श्रपणं कर्त्तव्यम्।

द्यम्य शालामुखीये श्रपणमथवा प्राजहित इति। प्राजहित इति गार्हपत्यस्य पूर्वाचार्य्यसंज्ञा। अत्रापि स एव न्यायः। गार्हपत्ये श्रपणं श्रुतं स एव प्रयुक्तो विद्यते। अप्रयुक्ते च प्रसङ्गः स्यादिति। भूयांश्चात्र परिहारः चोदकेन शालामुखीयं प्राप्यते ज्योतिष्टोमे हि तस्य गार्हपत्यत्वं श्रुतं तच्च चोदकपरम्परया कौण्डपायिनामयनमागतं नामधेयेन तु प्राजहिते श्रपणं प्राप्यते चोदकाच्च नामधेयशब्दो बलवत्तरः। तस्मात्तत्र श्रपणं कर्त्तव्यमिति।

हविर्धानयोर्निर्वपाधिकरणम्।

हविर्धाने निर्वपणार्थं साधयेतां प्रयुक्तत्वात्॥ १५॥ (पू०)

क्रतौ हविर्धाने यान्यौपधगुणकान्येष्टकानि कर्माणि वर्त्तन्ते यथा पशुपुरोडाशः सवनीयाः पुरोडाशाः साम्यश्चरुः। तेषु विचार्य्यते। किं तेषां निर्वापो हविर्धाने कर्त्तव्यः। अथवा नान्तरमुपादेयमिति किं प्राप्तं हविर्धाने निर्वपणार्थं साधयेतामेव। एवं वा कुतः। प्रयुक्तत्वात्। प्रयुक्तमस्ति शक्नोति च तयोः निर्वापं साधयितुम्। अन्यस्योपादाने केवलमनर्थको व्यापार आपद्यते। तस्मात्तयोरन्यतरेण निर्वापः कर्त्तव्यः।

शालाद्वार्य्योऽन्यदेशत्वात् प्रधानवैगुण्याद्वैगुण्ये प्रसङ्गः स्यात्॥ १६॥ (सि०)

आगार्द्वार्या हविर्धानाभ्यां निर्वापस्य न ताभ्यां साधयितव्य

कृतः? प्रधानावैगुण्यात्। निर्वापस्य देशः। अपरेण गार्हपत्यं प्रागीष मनोवाञ्छितं भवति। तस्य दक्षिणचक्रमारुह्य मस्रोपाधि निर्वपतीति। यदि हवि(र्द्धा)ने निर्वापः क्रियते तद्देशं तत्रोयेत। तथा प्रधानं सोमकर्म्म विगुणं भवेत। हवि(र्द्धा)द्धानयोर्मन्त्रवच्च नियमवच्च प्रवर्तनं च कृतं तत्सर्वमनर्थकं स्यात्। अथ च पुनः क्रियेते तद्याप्यावृत्तिरश्रुतानुष्ठीयेत। अवैगुण्ये च प्रधानस्य प्रसवो युक्तः। यत्कारणं प्रधानस्य यो धर्म्मस्तमितरे न यथाश्रुतमुपजीवन्तीति। परवशत्वात् यदि यथाश्रुतेनास्य कार्य्यं न सिद्ध्यतीति ततः कामं कार्य्यलोपो भवेत्। स्वं वा साधनं प्रयुञ्जीत न शक्नुयात्प्रधानकार्य्यं व्यावहृत्य स्वार्थं साधयितुम्। अथ कस्माद्धवि(र्द्धा)द्धाने देशे निर्वापो न क्रियते। एवमपि तेषां कर्म्मणा वैगुण्यं भवेत्। सत्युत्तरतन्त्रोपजीवीन्येतानि यथावस्थितं परतन्त्रमुपजीवितुमर्हन्ति। यथा पाशुकान् प्रयाजानन्यकालानपि पशुपुरोडाश उपजीवन्ति। उच्यते। उक्तं तत्र प्रकृतास्ते प्रयाजाः। न च कृतस्य क्रमानुग्रहार्थं पुनः क्रिया न्याय्या अयं पुनः करिष्यमाणो निर्वापः शक्यते कर्तुम्। स यदि सगुणः शक्यते कर्तुम्। तथा सगुणः कर्त्तव्यः शक्यते चनोत्तरमुपादेय तस्मान्न हविर्द्धानयोर्निर्वापः।

अर्थान्तराधिकरणम्।

अनसाञ्च दर्शनात्॥ १७॥ (सि०)

अनो यद्वलच दृश्यते। अनांसि प्रवर्त्तयन्तीति तस्मादप्यनोऽन्तरमुपादेयमिति।

दीक्षाजागरणभेदाधिकरणम् ।

तद्युक्तत्वञ्च कालभेदात् ॥ १८ ॥ (पू॰सि॰) ।

सोमदीक्षाकालरात्रिजागरणमाम्नातम् । या प्रथमां दीक्षितो रात्रिं जागर्त्ति । तया स्वप्नेन व्यावर्त्तत इति । दर्शपूर्णमासयोरप्युपवसथेऽहन्येवमाम्नातं तत्प्रायणीयादिषु चोदकेन प्राप्यते तेषां तत्र मध्यपातिदीक्षाकालेनैव जागरणेन प्रसङ्गात् कार्य्यसिद्धौ प्राप्तायामिदमुच्यते । तद्युक्तञ्च दीक्षायुक्तञ्च जागरणं नेतरेषु प्रसज्येत । कुतः कालभेदात् । यदि तावद् यज्ञाङ्गानां रक्षणार्थमप्रमादार्थं ततो दीक्षाकालेषु रक्षितेषु नेतराणि रक्षितानि भवन्ति । इति तद्रक्षणार्थं प्रायणीयादिपूपवसथकाले भेदेन कर्त्तव्यम् अथाप्यदृष्टार्थम् । तथाप्युपवसथो रात्रिस्तस्य निमित्तं निमित्तप्राप्तौ नैमित्तिकं कर्त्तव्यम् । तस्माद्भेदेन कर्त्तव्यम् ।

विहारपृथक्त्वे तन्त्रावापाधिकरणम् ।

मन्त्राश्च सन्निपातित्वात् ॥ १९ ॥

वरुणप्रघासेषु विहारपृथक्त्वे सति ये मन्त्राः सन्निपातिनो यथाज्यग्रहणे प्रोक्षणेऽभिमर्शने तेषां किं तन्त्रेण प्रयोगः । अथ वा भेदेनेति तन्त्रावापचिन्तेयं न प्रसङ्गचिन्ता तत्र प्रयोगवचनानुग्रहाय तन्त्रभावे प्राप्ते उच्यते । मन्त्राश्चाज्यग्रहणादयो भेदेन कर्त्तव्याः । कुतः ? सन्निपातित्वात् । सन्निपत्योपकारिण एते मन्त्राः उपस्थितं कर्माभिदधति पृथक्कर्माणाध्वर्युप्रतिप्रस्थातारावुपतिष्ठेते ।

तस्मात् पृथक् प्रयोक्तव्याः। अपि च कारणानां मन्त्राः तेन कर्मादिसन्निपात वक्ष्यति। मन्त्राणां कारणार्थत्वात् तत्र कर्मादिसन्निपातः स्यात् सर्वस्य वचनार्थत्वादिति। तथा सति येन कर्मणा सन्निपतितो मन्त्रस्तदर्थोऽसाविति गृह्यते विशेषः। तस्मादभ्यावृत्तिः।

सोमेऽग्न्याधानाधिकरणम्।

धारणार्थत्वात् सोमेऽग्न्यन्वाधानं न क्रियते॥ २०॥ (सि०)

सोमे दीक्षणीयादिष्वेष्टिकेषु कर्मसु चोदकप्राप्तमग्न्यन्वाधानं किं कर्त्तव्यमुत नेति। कर्त्तव्यम् एवं चोदकोऽनुग्रहीतो भविष्यति। एवं प्राप्त उच्यते। न कर्त्तव्यं कुतः? धारणार्थत्वात्। विहृतस्याग्नेर्धारणार्थं तत् सोमार्थेन च विहृतस्य तत्कृतम्। तेन धृतोऽग्निः। न च धृतस्य धारणकार्यमस्ति। नन्वमन्त्रकं तत्। सत्यममन्त्रकमपि तु तत्कृत न च कृतस्य मन्त्रार्थं पुनरावृत्तिरस्ति। तस्मान्न कर्त्तव्यम्।

दार्शपौर्णमासिकव्रताधिकरणम्।

तथा व्रतमुपेतत्वात्॥ २१॥ (सि०)

तत्रैव दार्शपौर्णमासिकं व्रतं चोदकप्राप्त तथैव न क्रियते यथाग्न्यन्वाधानमुपेतत्वात्। न ह्युपेतमनपहत्य शक्यमुपेतुम्। अप्राप्तस्य हि प्रापणमुप
न शक्यम्।

विप्रतिषेधाच्च ॥ २२ ॥ (हे०)

अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामीति वरणतो वचनं विप्रतिषिद्धं वर्त्तमानस्य भविष्यद्वचः ।

सत्यवदिति चेत् ॥ २३ ॥ (आ०)

अथ सत्यवत् कस्मान्न भवति । यथा सत्यवचनं व्रतं पुरुषधर्मत्वादनुवर्त्तमानमपि दर्शपूर्णमासयोः पुनरुपेयत इति स्थितायां प्रतिज्ञायां सूत्रेण चोदयति ।

न संयोगपृथक्त्वात् ॥ २४ ॥ (आ०नि०)

तत्र पुरुषसंयोगः कर्म्मसंयोगश्च पुरुषार्थमुपेतं कर्मार्थं पुनरुपेयते नन्विहापि संयोगपृथक्त्वात् सोमार्थमुपेत मेष्टिकार्थे पुनरुपेयते इति । नेह उपगमनेनार्थः यत् सोमार्थं तदेवेतरत्र प्रसङ्गात् कार्यं साधयति । नन्विहापि तद्वदेव साधयिष्यति । साधयेद् यदि कर्मार्थता तस्या ज्ञाता चेत् । सा त्विहैव ज्ञाप्यते । ऐष्टिकाना तु प्रकृतौ ज्ञाता तस्मात् सत्यदृष्टान्तः किमर्थं ज्ञानस्य तु प्रयोजनं प्रायश्चित्तविशेषस्तृतीयाध्याये व्याख्यातः ।

देवतापरिग्रहाधिकरणम् ।

ग्रहार्थं च पूर्वमिष्टेस्तदर्थत्वात् ॥ २५ ॥ (आ०)

पूर्वोक्तमग्न्यन्वाधानं सौमिकं प्रसङ्गादैष्टिकेषु कार्यं साधयतीत्युक्तम् । तदिदानीमाक्षिप्यते । धारणार्थत्वात्तस्य प्रसङ्ग उक्तः । न च तत्केवलं धारणार्थं किं तर्हि धारणार्थञ्च देवतापरिग्रहार्थञ्च । एवं हि, दर्शपूर्ण-

मासयोः श्रूयते समाग्ने वर्चो विहवेष्वस्त्विति पूर्वमग्निं गृह्णाति देवता एव तत्पूर्वेद्युर्गृहीताः श्वो भूते यजते इति। तत्र यद्यपि धारणार्थं सौमिकेन प्रसङ्गादेतत् सिध्यति। देवतापरिग्रहार्थं तद्दार्शपौर्णमासिकमैष्टिकेषु कर्मसु कर्त्तव्यम्। आह नैतद् युक्तम्। देवतापरिग्रहार्थमपि प्रसङ्गादेव सिध्यति। कुतः। इष्टेस्तदर्थत्वात्। सोमेऽपि दीक्षणीयेष्टिर्देवतापरिग्रहार्था श्रूयते। आग्नावैष्णवमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाणोऽग्निः। प्रथमो देवतानां विष्णुः परमो यदाग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति देवता यज्ञश्च तदुभयतः परिगृह्य दीक्षन्त इति सैव देवता परिग्रहणार्था प्रसङ्गादैष्टिकानां साधयिष्यतीति।

शेषवदिति चेन्न वैश्वदेवो हि सांद्व्यपदेशात् ॥ २६ ॥ (आ०)

उच्यते न सिध्यति दीक्षणीया न देवतापरिग्रहणे वर्त्तते शेषाख्वङ्गाङ्गानाम् देवता अपरिगृहीतास्तत्परिग्रहार्थं दार्शपौर्णमासिकमैष्टिकेषु कर्त्तव्यमिति चेन्न कर्त्तव्यम्। दीक्षणीयैव प्रसङ्गाद्देवता परिग्रहार्थाः सेत्स्यति। ननु प्रधानदेवतापरिग्रहार्था दीक्षणीयेत्युक्तम्। प्रधानदेवतार्था सती अङ्गदेवतां गृह्णाति कथं वैश्वदेवो हि। अस्ति सोमे वैश्वदेवो ग्रहः। तत्र सर्वदेवता इज्यन्त तन्मध्ये चाङ्गदेवता अपि। तस्मात्ताः परिगृहीताः। अनेन तत्परिग्रहार्थेनैष्टिकेनाग्न्य-

न्वाधानार्थेन नार्थः स्यादव्यपदेशात्। स्याद्दार्थः ऐष्टिके नान्यन्वाधानेन• नाङ्गदेवतापरिग्रहणम्। ननु विश्वे देवा इज्यन्त इति परिगृहीताः। न तत्र सर्वा देवता इज्यन्ते। किं तर्हि विशेषदेवतागणः। यथा साध्यावसवो रुद्रा इति। कथं ज्ञायते। व्यपदेशात् व्यपदेशो भवति। अग्निर्वसुभिः सोमो रुद्रैरिन्द्रे मरुद्भिर्वरुण आदित्यै बृहस्पतिर्विश्वै देवैरिति वस्वादिभ्योऽप्यन्तरभूतान् विश्वे देवान् दर्शयति। यदि च सर्वे देवा उच्येरन् विश्वे देव शब्देन तेभ्योऽर्थान्तरभूता न स्युः। तस्माद्विश्वे देवशब्दो गणवचन एव। एव वैदपरिगृहीता अङ्गदेवतास्तदर्थ-मैष्टिकमन्वाधान•कर्त्तव्यम्।

न गुणार्थत्वात् ॥ २७ ॥ (हे०) (आ०नि०)

नानेन व्यपदेशेन गणो विश्वेदेवः शक्यः कल्पयितुम्। गुणार्थोऽयं व्यपदेशो बृहस्पतिप्रसङ्गार्थः अग्न्यादयो वस्वादिभिः। केवलैः समेताः बृहस्पतिस्तत्सर्वस्यैवान्ये-येति। यथा सेनापतिश्चलबलेन सहागतः। समाहर्त्ता निजेन बलेन राजा तु सर्वैर्बलैश्चैवान्येयेति। अपि च। वैश्वदेवो गणः कल्प.। सर्वे तु देवाः शब्दादेवावगम्यन्ते। तथाच दीचणीययागदेवतापरिग्रहेऽपि प्रसङ्गात् सिद्ध-तीति न कर्त्तव्यम् दार्शपौर्णमासिकमैष्टिकेष्वन्वन्वा धानम्।

पत्नीसन्नहनाधिकरणम्।

सन्नहनञ्च वृत्तत्वात् ॥ २८ ॥ (सि०)

पत्नाः सन्नहनं च दर्शपूर्णमासयोः समाम्नातं योक्त्रेण पत्नीं सन्नह्यतीति तत्सोमाङ्गभूतेष्वैष्टिकेषु कर्मसु चोदकेन प्राप्तमपि न कर्त्तव्यम्। कुतः कृतत्वात्। दीक्षाकाले सोमार्थं पत्नाः सन्नहनं कृतं योक्त्रेण पत्नीं सनह्यति। मेखलया दीक्षितो मिथुनत्वायेति। यदाम्नातं नन्नहनं च वाससो धारणार्थं सर्वार्थमसौमिकैनैवाऽकर्मापवर्गात्। प्रसङ्गेन सिद्ध्यतीति।

आरण्यभोजनाधिकरणम्।

अन्यविधानादारण्यभोजनं न स्यादुभयं ह्यत्यर्थम् ॥ २९ ॥ (पू० सि०)

दर्शपूर्णमासयोरारण्यभोजनमाम्नातम्। यदारण्यनश्नाति तेनारण्यानथो इन्द्रियमेवात्मनो धत्ते इति तत्प्रायणीयादिषु चोदकेन प्राप्यते प्राप्तमपि मन कर्त्तव्यम्। किं कारणम्। अन्यविधानात्। यद्दर्शपूर्णमासयोरारण्यभोजनं तद्व्रत्यर्थम्। सोमेऽप्येतदाम्नात पयोव्रतं ब्राह्मणस्य यवागू राजन्यस्यामिक्षा वैश्यस्येति। तदपि दृष्टकार्य्यत्वाद् व्रत्यर्थमेव तयोः सौमिकं प्रत्यक्षं श्रुतत्वात् प्राधान्याच्च अवश्यं कार्य्यं तेन कृते प्रसङ्गात् सिद्धायामितरन्निवर्त्तते।

ग्रेषभक्षाधिकरणम्।

ग्रेषभक्षास्तत्पेति चेत् नान्यार्थत्वात् ॥३०॥ (पू० नि०)

दर्शपूर्णमासयोः ग्रेषभक्ष ऐड़ादिः सोमे धैष्टिकेषु कर्मसु

चोदकप्राप्तः सोऽपि सौमिकेन व्रतेनारण्यवन्निवर्त्तेत इति चेत्। न। कस्मात्। न स हृत्यर्थः। न ह्यलं हृत्तये संस्कारार्थोऽसौ उपयुक्तशेषत्वात् भक्षणमिति द्वितीयानिर्देशाच्च यजमान पञ्चमाऋत्विज इडां भक्षयन्तीति तस्मात् कर्त्तव्यम्।

परिक्रयाधिकरणम्।

भृतत्वाच्च परिक्रयः ॥ ३१ ॥ (सि०)

दर्शपूर्णमासयोः परिक्रयोऽन्वाहार्य्य आम्नात इह चोदकेन प्राप्तः सच कर्त्तव्यः। कुतः। भृतत्वात्। भृतास्तऋत्विजः सौमार्थेन परिक्रयेण तस्य द्वादशमत दक्षिणेति। एकदेशकालकर्तृत्वं चाङ्गप्रधानाम्। तस्मात्तैरेवाङ्गानि कर्त्तव्यानि। अतो न पृथगङ्गाना परिक्रयः तस्मादन्वाहार्य्यो निवर्त्तते।

शेषभक्षास्तथेति चेत् ॥ ३२ ॥ (आ०)

अथ शेषभक्षा अपि तथा निवर्त्तेरन् यथा अन्वाहार्य्य इति चेत् परिक्रयार्थः शङ्कयोच्यते।

न कर्मसंयोगात् ॥ ३३ ॥ (आ० नि०)

नेति निवर्त्तेरन्। नह्येते परिक्रयार्थाः। अन्वाहार्य्येण विवर्द्धमानतानां निर्वृत्तिर्भूयिष्ठे कर्मण्येते। न चालमानमानाय। तस्मान्नैते परिक्रयार्थाः। किन्तु संस्कारार्थाः अतस्तदर्थं कर्त्तव्याः।

होतृवरणाधिकरणम्।

प्रवृत्तवरणात् प्रतितन्त्रवरणात् प्रतितन्त्रवरणं होतुः क्रियेत ॥ ३४ ॥ (पू० सि०)

दर्शपूर्णमासयोर्होतुर्वरणमाम्नातम्। अग्निर्देवो दैव्यो होता देवान्यक्षदिति। तच्चोदकेनैष्टिकेषु कर्म्मसु सोमाङ्गभूतेषु चोद्यते। अस्ति तु सोमेऽपि होतुर्वरणम् अग्निर्होता स मे होता होतस्त्वं मे होताऽसीति। होतारं वृणीत इति। तत्र विचार्य्यते। किमैष्टिकेषु कर्म्मसु दार्शपौर्णमासिकं होतुर्वरणं कर्त्तव्यम् उत नेति। किं प्राप्तं न कर्त्तव्यमिति कस्मात्। वरणं तावदानत्यर्थं सौमिकेन च वरणेनानति र्होतुः। साङ्गस्य सोमस्य करणेन चानतत्वानमनकार्य्यमस्ति। तस्मान्न कर्त्तव्यम्। एवं प्राप्ते ब्रूमः। प्रवृत्तवरणान् प्रतितन्त्रं वरणं होतुः क्रियते। नैतदस्ति सौमिकं वरणं प्रसङ्गात् दर्शपूर्णमासिकस्य कार्यं साधयिष्यतीति। प्रवृत्ते वरणात् प्रवृत्ते कर्म्मणीति दार्शपौर्णमासिकं वरणं क्रियेत। अतस्तदानत्यर्थं किं तर्हि कर्म्ममात्रं न चेत् क्रियेत तेन गुणे वैगुण्यं स्यात्। तस्मात् प्रतिकर्म्मभेदेन कर्त्तव्यम्।

प्रणीतापीति चेत् ॥ ३५ ॥ (आ०)

इति चेत् पश्यामि प्रवृत्तवरणाद्धोतुर्वरणं प्रति कर्म्म कर्त्तव्यमिति। प्रणीतापि प्रवृत्ते कर्म्मणि क्रियते प्रणीता प्रणयनकाले तस्मात्तत्रापि वरणं धर्म्ममात्रम्। अतस्तदपि प्रतिकर्म्म कर्त्तव्यम्। यद्यत्त्वो वा विशेषः।

न प्राक् नियमात्तदर्थं हि ॥ ३६ ॥ (आ०नि०)

न ब्रह्मवरण कर्त्तव्य कि कारण प्राङ्नियमात् प्राग वरणादित्यर्थं सत्यम प्रवृत्ते कर्म्मणि ब्रह्मणो वरण प्रागवरणान्न किञ्चित्। ब्रह्मत्वमस्ति वरणादुत्तरकालं ब्रह्मण कर्म तदर्थं वरणं कर्म्मार्थम्। तस्मान्न धर्म्ममातम्। किमर्थं तर्हि आनत्यर्थमेव सौमिकेन वरणेनानत तस्माद् ब्रह्मवरण न कर्त्तव्यम्।

निर्दिष्टस्येति चेत् ॥ ३७ ॥ (आ०)

अथोच्येत। अत्यमावास्यायामौपवसथ्येऽहनि वेदि कर्म निर्दिष्ट पूर्वेद्युरमावास्याया वेदि करोतीति तत्र वेदि परिग्रहे प्रसवो ब्रह्मणा क्रियते तेन ब्रह्मापि वृत्तवरण इति।

नाश्रुतत्वात् ॥ ३८ ॥ (आ० नि०)

पूर्वेद्युरमावास्याया वेदिकरण श्रुत न परिग्रहणम् अश्रुतत्वात्। यथाकालमेव वृते ब्रह्मणि परिग्रह करिष्यते वरणस्य कर्मार्थत्वात्। न प्राग् वेदिकरणात् पूर्व परि- ग्रह तथापि ब्रह्मणा प्रसवो दातव्य। वाढम अयं तस्यान्य परिहार दर्शपूर्णमासप्रकरणे हविषामधिवासना दूर्ध्व वेदिकरणमाम्नातम। ब्रह्मवरणमपि प्रणीताप्रण यनकाले प्राक् जन्मत्वप्रवृत्ते दृष्टार्थत्वादानत्यर्थम्। एव स्थिते अमावास्याया वेदिकरणवचनेनोपदिष्ट तस्मिन्नप- कृष्यमाणे परिग्रहोऽप्यपकृष्ट प्रसवोऽपि ब्रह्मवरणमपि प्रधानदेशकालत्व द् गुणानाम्। एव सति पौर्णमास्यां

प्रयनकाले ब्रह्मवरणममावास्यायां पूर्वेद्युरभवत्तावदवृत्ते अग्नत्वे तस्मादुभयत्रानत्यर्थम्। अतो न प्रतिकर्म्म ब्रह्मवरणं कर्त्तव्यम्। सौमिकेनैव वरणेनानतत्वात् ब्रह्मणः।

होतुस्तथेति चेत् ॥ ३९ ॥ (आ०)

इति चेत् पश्यसि। यद्यपि प्रवृत्ते कर्म्मणि ब्रह्मणो वरणं न च वरणात् प्राक् किञ्चिद् ब्रह्मणः कर्मास्ति तस्मात्र प्रवृत्तवरणे ब्रह्मेति। होतुस्तथा होतुरपि प्राग्वरणात्र किञ्चित् कर्म्मास्ति तस्यापि वरणं न धर्म्ममात्रम्।

न कर्म्मसंयोगात् ॥ ४० ॥ (आ० नि०)

अस्ति होतुः प्राग्वरणात् सामिधेनीकर्म्मणा संयोगः प्रवृत्तः सामिधेनीरन्वाहेति। तस्माद्धोतृवरणमदृष्टार्थम्। तदैष्टिकेषु कर्म्मसु होत्रादिषु कर्त्तव्यम्। ब्रह्मवरणं तु दृष्टार्थम्। ततसौमिकेनैव क्षतत्वात् न कर्त्तव्यमिति।

बर्हिः प्रोक्षणाधिकरणम्।

यज्ञोत्पत्त्युपदेशे निष्ठितकर्म्मप्रयोगभेदात् प्रतितन्त्रं क्रियेत ॥ ४१ ॥ (पू० सि०)

सोमे श्रूयते। यदातिथ्यायां बर्हिस्तदुपसदां तदग्नीषोमीयस्येति। तत्र यजिनितस्य बर्हिषो लूनस्य क्रियते तथा प्रोक्षणमधाणामपपातनं लूनानामल्पमेचनं तत् किमातिथ्यादिप्रयोगभेदेन कर्त्तव्यम्। अथ वा यदातिथ्यायां क्षतं तदेवेतरत्र प्रमस्यते। किं प्राप्तं यज्ञोत्पत्त्युपदेशे एकस्मिन् यदातिथ्यायां बर्हिस्तदुपसदामिति यज्ञि-

यतमिति कर्म्म गिर्वेत। तत्प्रयोगभेदाद्भिन्नम्। भिन्न प्रयोगाख्येतानि आतिथ्यादीनि कर्माणि तषु गृह्यन्ते विशेष। यद् यस्य प्रयोगे प्रोक्षणादिकृतं तदर्थमिति। तस्मादन्यार्थं मावर्त्तयितव्यमिति। एव प्रति कर्माभ्यासः। न चात्र प्रसङ्गो युज्यते। न ह्यातिथ्यायास्तन्त्रमध्यपतिता उपसद् अग्नीषोमीयो वा। न च कृतत्वादुपदेशो हि। न वा प्रोक्षणादि कर्त्तव्यम। कुत कृतत्वात्। कृत तदा तिथ्याया बर्हिष। तेन संस्कृत तद्बर्हि पुन क्रियाया हेतुर्नास्ति। ननु कर्मार्था संस्कारा। न कर्म्म भिन्नम्। अतो यस्मिन्नेव कर्मणि क्रियन्ते तदर्था भवन्ति। कर्मार्था अपिते सन्तास्तन्त्रमध्यपातिका यत कर्मणि न सम्बध्यन्ते। किं तर्हि बर्हिर्द्वारेण यदीयं बर्हि तेन सम्बध्यते। साधारणं चेदमातिथ्यादीनां बर्हि। कथं ज्ञायते। तदुपदेशो हि यदातिथ्याया बर्हिरित्यनेन वाक्येन तेषां बर्हिष साधारणमुच्यते। न धर्मातिदेश। न हि निरिष्टिकोपदेश इत्युक्तम्। अपि चोत्पत्तिसंयोगात्तदर्थं सम्पन्ना विशिष्टानां प्रयोगकाले हेतु स्यादिति। एव चेदातिथ्यायामपि क्रियमाणा संस्कारा सर्वार्था एव भवन्ति। तस्मान्न प्रतिकर्त्तव्या इति।

तत्र स्तरणमन्त्रस्याप्रसङ्गाधिकरणम्।

देशपृथक्त्वात् मन्त्रो व्यावर्त्तते ॥४२॥ (अधि०)

तत्रैव स्तरणमन्त्रचिन्त्यते। किमग्नीषोमीये भेदेन कर्त्तव्य। अथवा आतिथ्याया प्रयुक्त स एव प्रसज्यत इति

साधारणे बर्हिषि प्रयोगात् । पूर्वोक्तेन न्यायेन प्रसङ्गे प्राप्त उच्यते । मन्त्रो व्यावर्त्तते भेदेन कर्त्तव्य इति । कुतः? देशपृथक्त्वात् । पृथगेतौ देशौ उत्तरवेदिसमीपं प्राग्वंशश्च । देशभेदात् स्तरणमावर्त्तते । स्तरणाङ्गञ्च मन्त्रः । ऊर्णाम्रदसन्त्वास्तृणामीति स्तरणावृत्तौ मन्त्रस्य व्यावृत्तिर्न्याय्या । प्रधानतन्त्रत्वात् गुणानामपि च स्तरणं देशसंस्कारकं तेनातिथ्यायां प्राग्वंशदेशः संस्कृतो नोत्तरवेदिदेशस्तत्र यदि मन्त्रो न प्रयुज्येत विगुणस्तस्य संस्कारः स्यात् । तस्मादावृत्तिस्तरणमन्त्रस्य ।

सन्नहनहरणमन्त्राधिकरणम् ।

सन्नहनहरणे तथेति चेत् ॥ ४३ ॥ (पू०)

अग्नीषोमीय एव देशान्तरं नीयमानस्य बर्हिषः सन्नहनहरणमन्त्रौ प्रयोक्तव्यौ वा नेति चिन्त्यते । तत्राह सन्नहनहरणमन्त्रौ तथा यथा स्तरणमन्त्रः भेदेन प्रयोक्तव्याविथ्यर्थः । कुतः । उक्तो न्यायः । सन्नहनहरणमन्त्रौ कर्माङ्गे ते च कर्मणि आवर्त्तेते । अतो मन्त्रयोरावृत्तिर्न्याय्या तस्माद्भेदः ।

नान्यार्थत्वात् ॥ ४४ ॥ (सि०)

नैतद्युक्तम् कुतः अन्यार्थत्वात् लूनस्य बर्हिषो ये सन्नहनहरणे ते उपादानार्थे । तथाहि स्वीक्रियमाणस्योपयर्णनारूपं पूषा ते ग्रन्थिं ग्रथ्नातु बृहस्पतेर्मूर्ध्ना हरामीति । इमे पुनः स्वीकृतस्य देशान्तरप्रापणार्थे अन्यार्थत्वादप्राकृतकार्येण मन्त्रं गृह्णीतः । यदा तत्रैवा-

तिष्ठायां यदा गार्हपत्यदेशादाहवनीयदेशं प्रोक्ष्य बर्हि र्नीयते न तदाहरणमन्त्रः प्रयुज्यते एवमिहापि ।

इति श्रीभट्टशवरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये द्वादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

विहारे लौकिकार्थप्रतिषेधाधिकरणम् ।

विहारो लौकिकानामर्थं साधयेत् प्रभुत्वात् ॥ १ ॥ (पू०)

विहार इति गार्हपत्यादिरग्निश्चेतोच्यते, विहरणात् । स लौकिकानां कर्मणां पर्वणां स्थालीपाकादीनामन्येषां वाग्निसाध्यानां पचनदहनप्रकाशनादीनामर्थं साधयेत् निर्वृत्तिं कुर्य्यात् प्रभुत्वात् । प्रभवति ह्याहुतिप्रक्षेपणे पाकादौ च समुत्तं च केनचित्प्रयोजनेनाग्निद्रव्यमुत्पन्नं वसन्तेऽग्नीनादधीतेति तत्सामर्थ्याद् यत्र यत्रोपयुज्यते तत्र तत्रोपयुज्यते एव तस्योत्पत्तिरर्थवती भवति ।

मांसपाकप्रतिषेधश्च तद्वत् ॥ २ ॥ (हे०)

मांसपाकप्रतिषेधो भवति तद्वत् । यद्वत् न्यायोपदिष्टं मांसं न पचेयुः । यथिमर्मणो ये च पचेयुः । क्रव्यादं कुर्युरिति । लौकिके हि पाके मांसप्रसङ्गो न वैदिके आमिषे मांसपाकम् ।

निर्देशाद् वा वैदिकानां स्यात् ॥३॥ (सि०)

वैदिकानां वा कर्म्मणां विहारोऽर्थं साधयेत् लौकिकानां कुतः निर्देशात् निर्दिश्यते गार्हपत्यादीनां कार्य्यं यदाहवनीये जुहोति तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतो भवतीत्येव मादिभिर्वाक्यैर्यासावुत्पन्ना कार्य्याकाङ्क्षा सा एतैर्वचनैर्निवर्त्तिता एवमर्थैर्वैयासुत्पत्तिः। तस्मान्न लौकिकेषु प्रसज्येरन् माठरादीनामयं परिहारो न स्थालीपाकादीनां तेषामप्याहवनीय एव होमः प्राप्नोति नैष दोषः यदाहवनीये जुहोतीति नियमार्थ एष वादः। अन्तरेणापि हि वचनमाहवनीये होमोऽन्यत्र च प्राप्तः। सदेतत् नियमशासनं यत्रानियमप्रसङ्गस्तद्विषयो विज्ञायते। वैदिकेषु चानियमप्रसङ्ग आगत आयतनस्यानिर्दिष्टत्वात्। लौकिकानां तु निर्दिष्टमायतनं औपासनोऽग्निः। तस्मात्र तान्याहवनीये प्रसज्येरन्।

सति चोपासनस्य दर्शनात् ॥ ४ ॥ (हे०)

सति च विहारे औपासनोऽग्निर्दृश्यते यः कामयेत राष्ट्रमस्यै प्रजायै स्यादिति। तस्यौपासने प्रतिहतमन्या जुहुयादिति। राजसूये महति कर्म्मणि एतद्वचनं तस्मिंश्च काले विहारोऽस्ति यदि च तत्रैव लौकिकानां कार्य्यं साधयेत्। यदि च सत्यास्तस्मा नौपासनकार्य्यभावात् स्यात्।

अभावदर्शनाच्च ॥ ५ ॥ (हे०)

मांसपाकस्य च वैहारिकेऽग्नावभावं दर्शयति। मांसी

यति वा एतस्याहुतस्याग्नयो यजमानस्य ते यजमानमेव ध्यायन्ति। यजमान सङ्कल्पयन्ति पचन्ति ह वा अन्ये ष्वग्निषु वृथामांसमथैतेषां नातोऽन्या मांसाशा विद्यते। अन्यत्र पशुबन्धान्मांसस्याशनमेव वैहारिकाणामग्नीना परिहरति तस्मादपि न लौकिकेषु विहारप्रसङ्गः।

मांसपाको विहितप्रतिषेधः स्यादाहुतिसं-
योगात ॥ ६॥ (आ०नि०)

यत्तु मांसपाकप्रतिषेधस्तद्दर्शितम्। तद्विहितप्र तिषेध स्यात्। आहवनीये श्रपणं विहित तस्याय प्रतिषेध। कस्मात् प्राप्तत्वात्। आहुतिसंयोगाच्च। तस्माद्वाग्नौ मांस पचति यस्मिन्नाहुतीर्जुहोति। संयोग वाक्यशेषे श्रूयते। आहवनीये चाहुतयो हूयन्तेऽस्मा दपाग्रपणस्याय प्रतिषेध।

वाक्यशेषो वा दक्षिणस्मिन्ननारभ्य विधा-
नस्य ॥ ७ ॥ (आ०नि०)

अथवाऽयमन्य परिहार दक्षिणाग्नौ व्रतश्रपणवाक्य स्याय विशेष। अन्यत्र मांसादिति। या सरस्वतीवेश मतीति पशुपुरोडाशो न स्यात्। न कर्त्तव्य। कुत श्छिद्रापिधानार्थत्वात्। योऽसौ दक्षिणाग्नौ होम तत्रै तत् श्रूयते तस्माद्दक्षिणाग्न्यभिप्राय विज्ञायते।

पशुपुरोडाशाधिकरणम् ।

सवनीये छिद्रापिधानार्थत्वात् पशुपुरोडाशो न स्यादन्येषामेवमर्थत्वात् ॥ ८ ॥ (पू०)

पशुपुरोडाशो न कर्त्तव्यः । कुतः छिद्रापिधानार्थत्वात् । पशौ. छिद्रापिधानार्थः स एवं समाम्नायते सुषिरो वैतर्हि पशुर्हविर्वपामुत्खिदति यद्व्रीहिमयः पुरोडाशो भवत्यपिधानायाऽसुषिरायेति । अन्येषां चैवमर्थत्वात् । तच्छिद्रापिधानमन्यैरेव क्रियते । सवनीयैः पुरोडाशैः । तत्रापि श्रूयते अनुसवनीयाः पुरोडाशाः निरुप्यन्ते पिहित्यै अच्छिद्रतायाः इति । अतः कृतार्थत्वात् पशुपुरोडाशो निवर्त्तते ।

क्रिया वा देवतार्थत्वात् ॥९॥ (सि०)

कर्त्तव्यो वा पशुपुरोडाश । कुत ? देवतार्थत्वात् । देवतासंस्कारार्थोऽयमित्येतदुक्तम् अपि वा शेषभूतत्वात् संस्कारः प्रतीयेत स्वाहाकारवदङ्गानामर्थसंयोगादिति । न च पुरोडाशः छिद्रापिधानार्थः प्रत्यक्षविरोधादर्थवादमात्रं तत् पुरोडाशपिधानार्थं वादमात्रे सवनीयेष्वित्येवमेवायात् तस्माद्यौदकप्राप्त्या कार्य्यः पुरोडाश. ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १० ॥ (हे०)

यथा प्रातःसवने चरन्ति पुरोडाशेन माध्यन्दिने चरन्ति तृतीयसवन इति । तस्याविप्रकर्षपरे वाक्ये. पुरोडाशं दर्शयति । तस्मादपि कार्य्यः ।

सवनीये हविष्कृदाह्वानाधिकरणम् ।

हविष्कृत्सवनीयेषु न स्यात् प्रकृतौ यदि सर्वार्था पशुं प्रत्याहृता सा कुर्याद् विद्यमानत्वात् ॥ ११ ॥ (पू०)

सवनीयेषु पुरोडाशेषु हविष्कृदाह्वानं न कर्त्तव्यं कुतः? पशुं प्रत्याहृतासौ पशुमध्यपतिताश्च सवनीयाः तेषु सैव विद्यमानत्वात् प्रसङ्गादुपयोक्ष्यते। नार्थः पुनराह्वानेन नैव पशोर्हविष्कृदस्ति औषधार्था अवहननार्था वा यथा पत्नीवत् तुन्ववत् शृयस इति। सकर्षे वक्ष्यति। प्रकृतौ यदि सर्वार्था आग्नीषधिसामान्यार्थेत्येवं कृत्वा चिन्त्यते कृत्वा चिन्त्यम्।

पशौ तु संस्कृते विधानात् ॥ १२ ॥ (२पू०)

तार्त्तीयसवनिकेषु पुरोडाशेषु तु सौम्याग्निनयोश्च भेदेन हविष्कृत् स्यात्। कुतः? पशौ सस्कृते विधानात्। पक्वे पशावेते विधीयन्ते तस्मिन्काले पाशुकी हविष्कृत् कृतार्थत्वादपवृत्ता। तस्मादन्या ह्वातव्या।

योगाद्वा यज्ञाय तद्विमोके विसर्गः स्यात् ॥ १३ ॥ (सि०)

न वान्या आह्वातव्या सैव कुर्याद्विद्यमानत्वात्। न तु कृतार्थत्वादपवृक्तासौ नापवृज्यते। कुतः यज्ञायासौ पशु बन्धायहूता आदावेव न केवलं सा यथाङ्गानि सर्वाणि सा-

धयितुम्। कस्त्वायुनक्ति सत्वायुनक्तीत्येवमादिना मन्त्रेण यथार्थं युक्ता तस्या यद्विमोको विसर्गो न्याय्यः तत्कारणं कस्याञ्चिदापदि पुनस्तथा - कदाचित् कार्य्यं भवेत्। तस्मान्न भेदेनाह्वतव्या।

निशियज्ञाधिकरणम्।

निशियज्ञे प्राकृतस्यापवृत्तिः स्यात् प्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥ १४ ॥ (पू०)

इद मूयते। अग्नये रक्षोघ्नेऽष्टाकपालं निर्वपेत्। योरक्षोभ्यो बिभीयादिति। पुनरपि तत्रैवामावास्यायां निशि यजेतेति। तस्मिन् किममावास्या तन्त्रं निशि प्रसज्यते उत नेति। चिन्तायां पक्षः परिगृह्यते। निशि यज्ञे प्राकृतस्यापवृत्तिरिति। अस्मिन्निशियज्ञे प्राकृतस्य तन्त्रस्यातन्त्रस्यापवृत्तिः न प्रसज्यते कुतः? प्रत्यक्षशिष्टत्वात्। प्रत्यक्षशिष्टा इयमिष्टिः अग्नये रक्षोघ्नेऽष्टाकपालं निर्वपति योरक्षोभ्यो बिभीयादिति उक्तं किमतः तत एवं विज्ञायते स्वतन्त्रेयमुत्पन्ना न कस्यचित् कर्म्मण स्तन्त्रं मध्ये यथा पशुपुरोडाशोऽग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्य्याग्नीषोमीय　　पशुपुरोडाशमेकादशकपालनिर्वपतीति। यथा वैश्वदेवो वैश्वदेवस्य यदर्धोऽवमृथे तया स्फ्रया भ्राम्रियेत तद्विज्ञाय उत्क्रमायावधेदिति। न त्वमावास्यायामित्यामावास्या कर्म्मणो मध्ये श्रुता नामावास्याशब्दः कर्म्मवचन। किं तर्हि कालवचन काले श्रुतिः कालवि लक्षणा, श्रुतिश्च लक्षणातोन्याय्या न चेत्। कस्य-

चित् कर्मणो मध्ये श्रूयते कस्य तन्त्वं ग्रहीष्यते न तस्मात् स्वतन्त्रा।

कालवाक्यभेदाच्च तन्त्रभेदः स्यात् ॥१५॥(सि०)

कालभेदाद् वाक्यभेदस्तावदमावास्यायां रात्रौ निशि यत्न प्रतिपद्यहन्यमावास्या कालभेदेन वैगुण्यादामावास्यातन्त्वं निशि यत्नस्योपकर्त्तुमर्हति। कथं तर्हि पाशुकाः प्रयाजास्तिष्ठति पशौ क्रियमाणाः सन्तस्तस्य पुरोडाशस्योपकुर्वन्ति उक्तास्तत्र न्यायो न क्रतस्य गुणानुग्रहार्थं माहत्तिरस्तीति। इह पुनरक्रतामावास्या तस्मादवैगुण्याय स्वतन्त्रं कर्त्तव्यम्। वाक्यभेदाच्च भिन्नदेशे चैकवाक्ये अमावास्यायां यजेत अमावास्यायां निशि यजेतेति एव दर्शपूर्णमासप्रकरणे। एवं काम्याखिष्टिषु। किमतः। यदि समानदेशे स्यातां ततः अमावास्यायां यजेतेति आमावास्ये कर्मणि काल उपात्तस्तस्मिन्नेव च निशि यज्ञ चोदित इति गम्येत तदामावास्यामध्य एव विहित स्यात्। यदा पुनर्देशभेदे सति यथामावास्यायां यजेतेत्येकं दर्शपूर्णमासप्रकरणे, एकं काम्यास्विष्टिषु अनुपाटेयत्वेन चोद्यते एवमिहापि। न तुल्यकालत्वे प्रसङ्गो भवति। यथा विकृता इष्टयो दर्शपूर्णमासाभ्यां तुल्य काला अपि सत्यो न दार्शपौर्णमासिकं तन्त्रमुपजीवन्ति तस्मात्तन्त्रभेदः।

वैगुण्यनाधिकरणम्।

वैगुण्यनन्नतं विप्रतिषेधात्तदेवं स्यात् ॥१॥(पू०)

किमिष एवोत्सर्गः सर्वतन्त्रं भिन्नम्। न खलु वेद्य-दनन व्रतं तदेव यदर्थाय वेदेरुदनन कृतं तेनोद्धताया पुनरुद्धननेन हि किञ्चित्कार्य्यमस्ति केवलं कृतदूषणं भवेत्। व्रतं चोपेतमनुत्सृष्टं पुनरुपेतुमशक्यम् उपेयमानञ्च पिष्टपेषणवदकिञ्चित्करं स्यात्। तस्मादेतदुभयमपि तदेव प्रसज्यते।

तन्त्रमध्ये विधानाद्वा तत्तन्त्रा सवनीयवत्॥१७ (सि०)

तत्तन्त्रा वा निर्गीष्टिः स्यात्। आमावास्यातन्त्रेयं न स्वतन्त्रा कुतः? तन्त्रमध्ये विधानात्। आमावास्यातन्त्रमध्ये इयं विहिता आमावस्यायां निशि निर्वपेदिति, न तु कालवचनोऽमावास्याशब्दो न कर्म्मवचन इत्युक्तं सत्यं कालवचनः स तु कालस्तन्त्रमध्ये तत्र विधीयमानत्वात् तन्त्रमध्ये विहिता भवति सवनीयवत्। यथा सवनीयाः पुरोडाशा न तावत् पशुकर्म्मोद्दिश्य विधीयन्ते अथ च पशुतन्त्रमध्ये विहिता भवन्ति यस्मिन् स्थाने विहिता तत्स्थाने पशुतन्त्रा इयमपि तन्त्रमध्ये पतिता सवनीयभेदे च न स्वतन्त्रा भवितुमर्हति।

इध्मबर्हिरधिकरणम्।

वैगुण्यादिध्मबर्हिर्न साधयेदग्न्यन्वाधानं च यदि देवतार्थम्॥१८॥ (पू०सि०)

भवाद किमिष एवोत्सर्गः सर्वममावास्यातन्त्रनिर्गी-

ध्यायं साधयतीति,न खलु इध्मायर्हि नं साधयेत् कुतः। वैगुण्यात्। इध्मो नामाग्निसमिन्धनार्थः स प्रतिपद्याहित अमावास्यायां निशि वर्तमानस्य निशि यज्ञस्याग्निं समिन्धन साधयेद्वर्हिरपि वेदिस्तरणार्थम्। ते यदि प्रमन्व्येयातां विगुणो निशियज्ञः स्यात्। तस्माद्वेदेन ते कर्त्तव्ये॥

देवतार्थाग्न्यन्वाधानाधिकरणम्।

अग्न्यन्वाधानञ्च यदि देवतार्थम् ॥१९॥ (पू॰)

यदि देवतापरिग्रहार्थमग्न्यन्वाधानं तदपि भेदेन कर्त्तव्यम्। प्राकृतेनाग्न्यन्वाधानेनामावास्यादेवताः परिगृहीताः न च स्वर्गोऽग्निः तत्परिग्रहार्थमप्यग्निधारणार्थं ततः प्राकृतेनैव धारितत्वाद्दर्शेन कर्त्तव्यं देवतापरिग्रहार्थता वाक्यशेषे श्रूयते ममाग्ने वर्चोविहवेष्वस्त्विति पूर्वमग्निं परिगृह्णाति देवता एवं तत्पूर्वेद्युः परिगृहीताः। श्वो भूते हि यजते इति अन्वारब्धाः।

आरम्भणीयाधिकरणम्।

आरम्भणीया विकृतौ न स्यात् प्रकृतिकाल मध्यत्वात् कृता पुनस्तदर्थेन ॥२०॥ (पू॰)

वैकृतेषु कर्मसु दार्शपौर्णमासिक्यारम्भणीया कर्त्तव्या उत नेति विचारेण कर्त्तव्येत्युच्यते। किं कारणं प्रकृतिकालमध्यत्वात्। प्रकृते दर्शपूर्णमासयोर्यावज्जीव दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति तन्मध्ये वैकृतानि कर्माणि यस्तत्र कृता पुनस्तदर्थेन कृतस्य यावज्जीविकस्य प्रयोगस्यार्थेन आदौ कृतारम्भणीया।

सकृदारम्भसंयोगात् ॥२१॥ [हे०]

एक पुनरारम्भो यावज्जीवप्रयोगादित्युक्तम्। एवं सैव तेषां प्रसङ्गात् कार्य्यं साधयिष्यतीति तस्मान्न तेषु भेदः स्यात्।

स्याद्वा कालशेषभूतत्वात् ॥२२॥(सि०)

स्याद्वा विकृतिष्वारम्भणीया कुतः? चोदकेन प्राप्यत इति न तु प्रकृतिकालमध्यपातात् प्रसज्यत इत्युक्तं न यावज्जीवकाल। प्रकृति शेषभूतत्वात् कर्त्तृधर्म्मोऽसावित्युक्तं कर्त्तुर्वा श्रुतिसंयोगादिति योऽसौ कर्त्तृधर्म्मनियमः। तस्याकालः प्रकृतिस्तु दर्शपूर्णमास स्वकालः तस्माच्च दर्शपूर्णमासप्रयोगस्य तन्मध्ये प्रतीमा विकृतयः अतो न स्वारम्भणीया प्रसज्यते। अन्यथा कृत्वा दोष उक्तोऽन्यथा परिहारः दार्शपूर्णमासिके यावज्जीवं काल इति कृत्वादोष उक्तः॥ नैयमिक इति परिहार यथान्तरैरपि परिहारा भवन्ति॥

आरम्भविभागाच्च ॥२३॥ (हे०)

विभक्तः प्रकृतिविकृत्योरारम्भस्तदा प्रकृतिकृत्वदस्यैव हि कामेन निमित्तेन वा चोद्यते। अतस्तस्याः प्रकृत्यारम्भेणारम्भः आरम्भभेदाच्च तन्निमित्ताया आरम्भणीयाया भेदः स्यात्। तस्माद्विकृतिष्वारम्भणीया।

विप्रतिषिद्धधर्म्माणां समवाये भूयसां स्वधर्म्मत्वाधिकरणम्।

पञ्चदशरात्रे अग्निष्टुदेकाहः प्रथममहः। ततोऽतिरा-

र्गारायुरिति अष्ट.। परिशिष्टेष्वेकादशाहिको धर्मः कर्तव्य इतान्निष्टत इति ननु सिद्धमेतत् चोदकनामधेययोर्बलाबल परीक्षायामेकाहिको धर्मः कर्त्तव्य इत्युक्तम्। न च क्रत्वभिधानादधिकानामशब्दत्वमिति तथा सिद्धत्या यान्तरेणाचिप्यते। अथवा नाम्नामेव सिद्धशिन्ता।

विप्रतिषिद्धधर्माणां समवाये भूयसां स्यात् सधर्मकत्वम् ॥२४॥[सि०]

विप्रतिषिद्धधर्माणामितेषामग्निष्टुतश्चैकादशाना चाङ्गा समवाय एतस्मिन् पञ्चदशरात्रे भूयसामेकादशानामङ्गा सधर्मकत्व स्यात्। तदीयो धर्मः कर्तव्य को हेतु भूयस्त्वमेव। बहुषु गुणसम्बन्धेषु महत्फलं भवति। एकस्मिन्नल्प फलम्। एष लोके दृष्टान्त। लोके एकादशसु प्रदीपेषु तैलवर्त्तिसम्बन्धेष्वेकस्मिन् गृहे महान् प्रकाशो भवति। विपर्यये अल्प। किं पुनरिहोदा हरणम्। सुब्रह्मण्याग्निष्टुत्याग्नेयी इतरेष्वहःस्वैन्द्री तवेन्द्री कर्तव्या॥

तुल्यत्व संख्याना मुख्यधर्मग्रहणाधिकरणम्।

मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकवत् ॥२५॥ सि०

यत्र तुल्यसंख्याना प्रधानाना धर्मविप्रतिषेध। तत्र मुख्यधर्मः कर्त्तव्य यथाग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपत् सप्रामे। सारस्वतीं मेषीं वानस्पतये इति तत्र मुख्य स्याग्नावैष्णवस्य कल्पो भवति कुत ? पूर्वचोदनात्।

पूर्वोदितत्वात् । पाठक्रमेणापूर्वेणाग्नावैष्णवं कर्त्तव्यं । तस्य धर्मा अप्रत्यनीकाः प्राप्नुवन्ति उत्तरस्य तु पूर्वेण विरुद्धा तदुत्तरकाला हि तस्य प्राप्तिः । तद्धर्माणाञ्च पूर्वस्य कृते कार्ये उत्तरस्य तेनैव कृतार्थत्वात् । स्वकन्धो निवर्त्तते ।। एकाधिकरणं चैके मन्यन्ते । तेषां दर्शदश्रावेऽपि मुख्यधर्मानुग्रहणं वा ।

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ २६ ॥ (उदा०)

अन्यार्थोऽपि पूर्वं प्राप्तस्य बलीयस्त्वं दर्शयति अध्वरस्येव पूर्वमथाग्नेर्वीयते कृपाविष्ठेव कर्मवदग्निवर्मति इदं चापि यथा वै पूर्वावसायिनो जघन्यावसायिनो नौयन्ते नावसास्यन्तीत्येवमेवैतदिति ।

ज्योतिष्टोमे दीक्षणीयाधिकरणम् ।

अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात् ॥२७॥ (पू०सि०)

ज्योतिष्टोमे दीक्षणीया आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत् ,दीक्षिष्यमाण इति तत्रैव । स सोम्यमह. तयो पूर्वकाल ,य इष्टा पशुना सोमेनाग्रयणेन वा यजेत सोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यजेतेति वचनात् । यद एका दीक्षा ,तिस्र उपसद इत्येवमादयः कल्पास्तदा विरोधः । तत्र चिन्ता किं दीक्षा पर्वणि कार्या । अपर्वणि तुल्या उत विपर्यय इति,मुख्यत्वाद्दीक्षा कार्येति प्राप्त उच्यते । अङ्गगुणेन प्रधानगुणस्य विरोध एतस्मिन् गुणो बाध्येत । कुत तादर्थ्यात् । अङ्गगुणवत् क्रि

गते प्रधानं सगुणं स्यात् इति चेदङ्गे गुणवति क्रिय-माणे विगुणमापद्यते कोऽर्थोऽङ्गेनागुणवता कृतेन। तस्मात्पर्वणि तुल्या कर्त्तव्या अपर्वणि दीर्घा।

परिध्यधिकरणम्।

परिधेर्द्व्यर्थत्वादुभयधर्मा स्यात् ॥ २८ ॥ (पू॰)

पशुमत्सु चातुर्मास्येषु श्रूयते। परिधौ पशुं नियुञ्ज-न्तीति स परिधिरुभयधर्मा स्यात्। परिधर्मा यूपधर्मा च कस्मात् द्व्यर्थत्वात् स करोति यज्ञे च परिधानं पशोश्च प्रागल्भ्यमर्थप्रयुक्ताश्च धर्मास्तस्मादुभये कर्त्तव्या। अविरुद्धाश्च ये यथा यवमतीभिरद्भिः प्रोक्षणमञ्जनं परि-व्याणमिति यूपधर्मा। इध्मसन्नहन समानं जुह्वा वक्ष-स्रीत्यैवमादिभिरञ्जनमभ्याधावनमिति परिधिधर्मा।

यौप्यस्तु विरोधे स्यान्मुख्यानन्तर्यात् ॥२९॥(पू॰)

विरोधे तु सति यूपधर्मा. कस्मान्मुख्यानन्तर्यात्। मुख्यः पशुः स हि यजिं निर्वर्त्तयति। तस्यानन्तरो यूप. सन्निपातित्वात्। तेन सोऽन्तरङ्गः परिधिस्त्वग्निना सम्ब-ध्यते। अग्निर्हविषा स बहिरङ्गः। अन्तरङ्गबहिरङ्गयो-श्चान्तरङ्गं बलीयः। तत् कस्य हेतोः। अत्र हि पूर्वं प्रत्ययो भवेत्। इमे धर्मा अपूर्वार्थाः। तत्प्रत्यादपूर्वेणा-सम्बध्यमाना तदङ्गेषु विधीयन्ते अतश्च बुद्धिपूर्वाः सम्भवेन निर्वर्त्तमानाङ्गेषु प्रवर्त्तमानान्तरङ्गे तावदापतति ततो व्यवहितो बहिरङ्गे च यथ. दूरादापतति। तत्रैव निर्दिष्ट तदतिक्रमे कारणाभावात्। तस्माद्विरोधे ये चै

धर्मास्ते कर्त्तव्याः। कः पुनरसौ तयोरुभयमुच्चयपं नियममिति।

इतरो वा तस्य तत्र विधानात् उभयोश्चाङ्गसंयोगः ॥ ३० ॥ (सि०)

इतरो वा यूपधर्मो वाऽविरोधी कर्त्तव्यः कुतः? तत्र तत्र विधानात्तस्य यूपकार्यस्य पशुनियोजनस्य तत्र परिधौ विधानात्। परिधौ पशुं नियुञ्जन्ति अवसाय्य परिधित्व नियोजनमुच्यते। तस्य परिधित्वानुपमर्देन विधायते। यथाभूतोपदेशात्। यथा खलेवाली यूपो भवतीति। यद्युच्येत तदेदा परिधित्वमेव व्याहन्येत सत्योऽस्त्वानुपयमय तत्र परिधौ पशुं नियुञ्जन्तीत्येतदेव वाऽयथार्थं स्यात्। उभयोश्च पक्षयोरङ्गेनैव धर्मस्य संयोगः उभयोश्चाङ्गसंयोगः न क्वचित्प्रधानेन प्रत्यासत्तिरिति यत्र सत्योपकारविशेषः तस्मादकारणं सा अतः परिधिधर्मः कर्त्तव्य

सवनीयपुरोडाशाधिकरणम्।

पशुसवनीयेषु विकल्पः स्यात् वैकृतश्चेदुभयोरश्रुतिभूतत्वात् ॥ ३१ ॥ (पू०)

सवनीये पशौ सवनीयेषु पुरोडाशेषु पुरोडाशे प्रकृत विकल्पः स्यात् पाशुक वा तन्त्र सवनीयेषु प्रसज्यते। सवनीयतन्त्रं वा पशोः कुतः? विशेषाभावात्। नाव पुरोडाशाः पशुतन्त्रे विधीयन्ते। न पशुपुरोडाशतन्त्रे तयोः स्वतन्त्रम् प्राचिनं पर्व गृहीत्वा विहता यूपं परि-

वीयाग्नेय, सवनीय पशुमुपाकरोति ऋतुसवनं सवनीयाः पुरोडाशा निरूप्यन्त इति तत्र यदि कस्यचित् प्रत्यक्षशिष्ट स्यात्। कस्यचिदानुमानिक तदा यस्य प्रत्यक्षशिष्ट सतन्त्री स्यादितर प्रसङ्गभाक् उभयोर्याग्युतभूतत्व पशोरपि वैकृत पुरोडाशा अपि, तेनायमपि विशेषो नास्ति अत उभयो मुख्यप्राप्तेरन्यतरेण कृतार्थत्वाद्विकल्प। ननु वैकृत एवाय पशु तत्र वैकृतश्चेति सशयवचन न युक्तम्। अत्रोच्यते। असशयितेऽपि सशयवादो भवति। यथा ईजानाबहु भिर्ब्राह्मणावेदपारगा। शास्त्राणि चेत्प्रमाण स्युर्यतस्ते परमा गति।

पाशुकं वा वैशेषिकाम्नानात्तदनर्थकं विकल्पे स्यात् ॥ ३२ ॥ (सि०)

पाशुक वा तन्त्र पुरोडाशेषु प्रसज्यते। न विकल्प स्यात् कुत.? तस्य वैशेषिकाम्नानात् पशोर्वैशेषिको धर्म तत्राम्नात सूक्तवाक प्रैष अग्निमग्नीदिति तदाम्नातमनर्थक विकल्पे सति स्यादन्तरेणापि ह्याम्नान पक्षे भवत्येव स अर्थ आम्नातसामर्थ्यान्नित्योऽसौ न च पौरोडाशिके तन्त्रे प्रसज्यते स हि मैत्रावरुणेन प्रैषो वक्तव्य। न च तत्र मैत्रा वरुणोऽस्ति दर्शपूर्णमासयोश्चत्वार ऋत्विज इति नियमात् पशौ तु न सोऽस्ति पशुतन्त्रे प्रसज्यमाने न किञ्चिद्वैगुण्य पुरोडाशतन्त्रे सति ऋत्विक्संख्या वा वर्जयितव्या मैत्रा वरुणेन वाय प्रैषो वक्तव्य। उभयथा प्रकृतिविरोध। तस्मात् नियमेन पाशुक तन्त्र प्रसज्यते।

पशोश्च विप्रकर्षस्तन्त्रमध्ये विधानात्
॥ ३२ ॥ (ह०)

अपि च पशोस्तन्त्रस्य विप्रकर्षो वपया प्रातः सवनेन चरन्ति पुरोडाशेन मध्यन्दिने सवने अङ्गैस्तृतीयसवन इति । तस्य विप्रकृष्टत्वात् तन्त्रमध्ये पुरोडाशानां विधानं युज्यते प्रातःसवनीयानां तु पुरोडाशानां तन्त्रं प्रातः सवन एवापवृज्यते । अनुसवनं सवनीयाः पुरोडाशा निरूप्यन्त इति वचनात् । तन्मध्ये पशोः पातो न घटते पुरोडाशाङ्गप्रचारयोर्व्यतिरेकात् । इह च प्रातः सवनीयेरेव सह पशोः सन्देहः इतरे पुनः पुरोडाशा असंशयं पशोः प्रातः सवनीयानां वा तन्त्रमध्ये पतिताः । ननु अग्नि मारुतादूर्द्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीति अनुयाजानामुत्कर्षात् पौरोडाशिकमपि तन्त्रं प्रवर्त्तते । नेत्याह । अयमपि पाशुकानामनुयाजानामुत्कर्षः कथं ज्ञायते सौमान्येचरौ प्रतिपत्तिर्ह्यस्ते सस्विते यत्रे प्रस्तरं प्रासयति । अत्रनवप्रयेगमावेतिभा पयत्रनुयाजैकल्पृदस्य युज्यते न पौरोडाशिकैस्तस्यास् कर्षो न प्राप्नोति प्राकृतिकश्च नोत्कर्षेदसंयोगादिति । तेषां हि हविःप्रचारादूर्द्ध्वमवसरः तदयथ उत्कर्षात्ः प्रातःसवनीयानान्तु ये अनुयाजा न ते तद्देशाः । पशो न तेषामुत्कर्षः । तस्मात् बाधकं तन्त्रम् । अथ वचनमिदं कस्मात भवति । परिहृतमेतद्विकारबाधकं स्यात् । प्रतिपत्तिविधिं ज्ञानं च विदधात् । तस्मातूणामुक्तं तन्त्रं पुरोडाशेषु प्रवर्त्तते । न विलम्बते इति ।

समानतन्त्रयोः प्रकृतिविकृत्योर्विकृतितन्त्रताधिकरणम्।

अपूर्वं च प्रकृतौ समानतन्त्रा चेदनित्यत्वादनर्थकं हि स्यात् ॥ ३४ ॥ (पू०सि०)

यदा प्रकृतिर्विकृत्या समानतन्त्रा तदा किं प्राकृतं तन्त्रं कर्तव्यम्। उत वैकृतं ननु नैव प्रकृतिर्विकृत्या समान तन्त्रा ऽस्ति। समानतन्त्रा चेदित्येवं कृत्वा चिन्त्येयं किं प्राप्तम्। यदि पूर्वं प्रकृतिः प्रयुज्यते। तत्प्राकृतम् अथ विकृतिस्ततो वैकृतं किं पुनः अत्र युक्तं प्रकृतिरिति नित्या प्रकृतिरागन्तुर्विकृतिरिति कामे वा निमित्ते वोत्पन्ने आगच्छति पूर्वावसायिनश्च बलीयान् सो जघन्यावसायिभ्यस्तस्मात् प्रकृतिः पूर्वं प्रयुज्यते तस्य तन्त्रं कर्तव्यं प्राप्तकालत्वात्। तस्मात् प्राकृत तन्त्रं कर्तव्यमित्येवं प्राप्तमेवं प्राप्ते ब्रूमः। अपूर्वं च वैकृत तन्त्रं प्रकृतेः प्रसज्यते समानतन्त्रा चेदनित्यत्वाद्विकृतेः कामे वा उत्पन्ने निमित्ते साऽवागच्छति नैमित्तिकी चिकीर्षा तन्नित्यां चिकीर्षां बाधते। सत्यां हि नित्यायां सा भवति अतस्तामबाधमाना नैवोत्पद्यते यदि न बाध्येत। अनर्थकं स्याद्वैकृतं विधानं तस्माद्वैकृतं तन्त्र प्रकृतौ प्रसज्यत इति।

आपायणेष्ट्यधिकरणम्।

आग्रयणे द्यावापृथिवीय एककपालः स वैश्वदेविकैककपालप्रकृतिस्तस्य धर्मः प्रसूनं बर्हिरितरेषां प्रसूनमप्रसूनं वा तत्र किमनियम उत प्रसूनमेवेतिविचारः। आग्रयणे तु ऐन्द्राग्नस्य मुख्यत्वादनियमे प्राप्ते उच्यते।

अधिकश्च गुणः साधारणे विरोधात् कांस्यभोजिवदमुख्येऽपि ॥ ३५ ॥ (पू०)

साधारण एतस्मिन् दार्शपौर्णमासिके आग्नेयेन्द्रादीनां योऽयमधिको गुणः द्यावापृथिवीयस्य वैशेषिकः सोऽपि मुख्येऽपि सति द्यावापृथिवीये नियम्येत । अविरोधात् । कांस्यभोजिवत् । तद्यथा शिष्यस्य कांस्यपात्रभोजित्वनियम उपाध्यायस्य न नियमः । यदि तयोरेकस्मिन् पात्रे भोजनमापद्यते । अमुख्यस्यापि शिष्यधर्मो नियम्येत माभूद्धर्मलोप इति एवमिहापि तस्मान्न नियमः ।

तत्प्रवृत्त्या तु तन्त्रस्य नियमः स्याद्यथा पाशुकं सूक्तवाकेन ॥ ३६ ॥ (पू०)

तस्य प्रस्तुतस्य प्रवृत्त्या वैश्वदेविकं तन्त्रं सूक्तवाकस्य प्रैषेण वैशेषिकेण नियतम् ।

न वाऽविरोधात् ॥ ३७ ॥ (सि०)

न वा नियम्यते कुत अविरोधात् । अविरुद्धोऽयं धर्म इतरयामपि हविषान्तेन न वैशेषिकः । अवैशेषिकत्वाच्च ततोऽन्यतरन्नियन्तुं शक्नोति वैशेषिकस्तु सूक्तवाकस्तस्मात् सोऽन्यतरं नियन्तुमुत्सहते किं च ।

शास्त्रलक्षणत्वाच्च ॥ ३८ ॥ (हे०)

न च शास्त्रविहिताः पशूनाः किं तर्हि चोदकप्राप्ताः

किमत यदि शास्त्रविहिता भवेयु । ततस्तेन प्रकृतिलिङ्गन वैश्वदेविक तन्त्र नियम्येत एव द्यावापृथिवीयधर्म्मत्वात् प्राप्तानामेव प्रसूनाना पुनर्वचनमानर्थक्यपरिहारलक्षण वा वैश्वदेविकस्य तन्त्रस्य विधान विज्ञायते। प्रसूनादितन्त्र भवतीति न तच्छास्त्रलक्षण तस्मान्नास्ति तन्त्रस्य नियम इति।

इत्याचार्य्य श्रीशबरस्वामिन कृतौ मीमांसाभाष्ये द्वादशाध्यायस्य द्वितीय पाद ॥

अथ द्वादशाध्यायस्य तृतीयः पादः।

विश्वजिति वतस्त्वगधिकरणम्।

विश्वजिति वत्सत्वग्नामधेयाऽहतमितरथा तन्त्र भूयस्त्वादहतं स्यात् ॥ १ ॥ (पू०)

अस्त्यष्टरात्रोऽहीनस्तस्य विश्वजिदभिजितावग्निष्टोमावभित उभयतो ज्योतिर्म्मध्ये षडह पशुकामा ह्येतेन यजेरन्निति। विश्वजित्ये काहवतस्त्वगवभृथादुदेत्य तस्य परिधानार्थाम्नाता वत्सत्वच परिधत्त इति ज्योतिष्टोमे चाहत वास अष्टरात्रे उभय प्राप्यते। तयो परिधानयोरेकार्थत्वाद्विकल्पे प्राप्त उच्यते। वत्सत्वक् स्यात् वि

कल्प । नामधेयेन वत्सवत्त्व प्राप्यते । चोदकेनाहृत चोदकात् नामधेयशब्दो बलवत्तर इत्युक्तम् । अपिच वत्सत्वगुणविधानादधिकानामशब्दत्वमिति यदि नामधेयत प्राप्तिर्न स्यात्ततो भूयस्त्वेन ज्योतिष्टोमप्रकृतीनामङ्गानामाहृत स्यादस्ति त्वसौ तन्नाम्नाहृत भवति । नन्वभिजिज्ज्योति रिति ज्योतिष्टोमिकधर्मप्राप्तावेतानि नामधेयानि सन्ति तथापि मुख्यत्वादभिजित एव बलवत्त्वम् ।

अविरोधो वा उपरिवासो हि वत्सत्वक॥२॥(सि०

न वा नियमः वत्सत्वमेवेतिकि तर्हि समुच्चय सर्वा ङ्गोपसंहारी प्रयोगवचनोऽनुगृह्यते । ननु नामधेयस्य बलवत्त्वादाहृत बाध्यते । विरोधे सति बाध्येताविरोधस्तयो कथमुपरिवासस कार्यं वत्सत्वम्भविष्यति । वासो ह्यय पुरुषस्याचारत प्राप्यते ननूपरिवाससि परिधत्त इति न भवति नैतदेवमुपरिवाससपि भवति यथा कौ वेत परिधत्ते रौरव परिधत्त इति तस्मात् समुच्चय ।

अनुनिर्वाप्याधिकरणम् ।

अनुनिर्वाप्येषु भूयस्त्वेन तन्त्रनियमः स्यात् शिष्टकृद्दर्शनाच्च ॥३॥ (पू०)

अग्ने श्रूयते अग्नीषोमीयस्य पुरोडाशमनुदेवस्या ह वीहि निर्वपतीति । अनुबन्ध्यायामपि दैविकाहवीषि तत्र भूयस्त्वेन तन्त्रं नियम्येत । अनुनिर्वाप्याणां बहुत्वात् तत्तन्त्र पशुपुरोडाशे प्रवर्त्येत । किञ्च यदिष्टकाच्छदक,

यथाघारे ऋजुमाघारयति सन्ततमाघारयति प्राञ्चमाघारयति च ।

॥ विकल्पाधिकरणम् ॥

एकार्थास्तु विकल्पेरन् समुच्चये ह्यावृत्तिः स्यात् प्रधानस्य ॥ ९ ॥ (सि०)

ये त्वेकार्था एककार्यार्थाः ते विकल्पेरन् यथा व्रीहि-यवौ यथा खादिरादीनि यूपद्रव्याणि द्रव्यान्तरे ते विकल्पेरन् । तस्मात् समुच्चये ह्यावृत्तिः स्यात् प्रधानस्य एकेन कार्ये कृते यदि द्वितीय उपादीयते । आवृत्तिः प्रधानस्य भवेत् सा चायुक्ता किं कारणं प्रधाने हि फलाय वा क्रियते फलवदुपकाराय वा नाङ्गं सकृत्कृतेन च कृतं कार्यं तस्य निरर्थिका आवृत्तिः ।

अभ्यस्येतार्थवत्त्वादिति चेत् ॥ १० ॥ (आ०)

इति चेत् पश्यसि अनर्थकोऽभ्यास इति नानार्थको गुणान्तरं स तस्यार्थवत्त्वायाभ्यस्येत ।

नाश्रुतत्वात् विकल्पवच्च दर्शयति कालान्तरेऽर्थवत्त्वं स्यात् ॥ ११ ॥ [आ०नि०]

नैतद्युक्तम् । कुतः ? अश्रुतत्वात् । अश्रुतोऽभ्यासः तस्य प्रमाणं नास्ति केन करिष्यति गुणान्तरग्रासन-स्यार्थवत्त्वं वक्ष्यति । कालान्तरे अर्थवत्त्वं स्यादिति । अभ्यासशास्त्रं क्वचिद् भवति स सर्वे उभे कुर्यात् । गोमयं उभे कुर्यात् । अभिजित्यश्वे काष्ठे यूपे उभे द्रव्यान्तरे कुर्यादिति तत् समुच्चये सति न स्यात्

तस्मादपि च विकल्पवत्त्वं दर्शयति विकल्प इव दर्शनं भवति बैल्वो वा खादिरो वा पालाशो वाऽन्येषां यज्ञक्रतूनां यूपा भवन्ति तथैतस्य खादिर एव कार्य इति वाजपेये खादिरं नियच्छन् अन्यत्र विकल्प मनुवदति तस्मादपि विकल्पः कालान्तरे अर्थतत्त्वं स्यात्। यच्च गुणान्तरस्यासनस्यानर्थक्यमिति कालान्तरे प्रयोगान्तरेऽर्थवत्त्वं तस्यापि भविष्यति तस्मिन्नर्थवति नाभ्यासस्य प्रमाणम्। ननु विकल्पस्यापि नास्ति प्रमाणं विकल्पेन किञ्चिदश्रुतं क्रियते व्रीहिभिर्यजेतेति श्रुतेरिज्यते। यवैर्यजेतेत्यपि श्रुतम्। तैरपीज्यते। एकस्मिन् प्रयोगे कार्य्याभावान्नोभाभ्यामिज्यते। अथ कस्मान्न मिश्रीयते तेन। तदुक्तम् एकैकस्य निरपेक्षस्य साधकत्वं श्रुतं तस्मिन् मिश्रीभावे बाध्येत। तस्माद्विकल्पः।

प्रायश्चित्ताधिकरणम्।

प्रायश्चित्तेषु चैकार्थ्यान्निष्पन्नेनाभिसंयोगस्तस्मात् सर्वस्य निर्घातः ॥ १२ ॥ (पू०)

प्रायश्चित्तानि द्विःप्रकाराणि कानिचिद्वैगुण्यस्य प्रमादादापतितस्य समाधानार्थानि कानिचिन्निमित्तं कर्मा‌ङ्गानि तत्र समाधानार्थानि यथायं यत्कर्तीयत्र आर्त्तिमियात् भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयादथ यदि यजुष्टो दक्षिणाग्नौ भुवः स्वाहेति, यदि सामत स्वः स्वाहेत्याहवनीय एवेति। आर्त्तिमियादिनाम्मिया-

दित्यर्थः। कः पुनर्यज्ञस्य विनाशः शिष्टस्याक्रिया प्रतिषिद्धसेवनं च कथं पुनर्ज्ञायते विनष्टस्य समाधानार्थं तत्प्रायश्चित्तमिति वाक्यसंयोगात्। यथार्त्तिमियादिदं कुर्य्यात्। यदि तस्मिन् कृते यदि नष्टमेव कोऽर्थस्तेन कृतेन। यत्तु अत्र ब्रूते आर्त्तौ निमित्ते कर्माङ्ग प्रायश्चित्तमिति स च वक्तव्यः। अङ्गं नाम तत् यद् प्रधानं फलवत् करोति प्रधानविनाशादफलत्वमापन्नं यदि तदनेन फलवत् क्रियते तत एतदङ्गं यच्चेदं फलं प्रयुक्तमेतेन फलवत् क्रियते हन्त तर्हि जातस्य विनष्टस्य समाधानार्थमथ न क्रियते न तर्हि कर्माङ्गं तत्र यदुच्यते निमित्ते कर्माङ्गमिति तदेव नास्ति। अपि च तत्र तत्र समाधानमेव वाक्यशेषे श्रूयते। अग्निर्वै देवानां पथि कृतः स्वेन भागधेयेनोपासीरन् स एव पन्थानमपि न यति स एवं व्रतमालम्भयतीति तस्मादेते दोषनिर्घातार्थाः तेषु विकल्पः स्यात् कुतः? ऐकार्थ्यात्। कथमैकार्थ्यमेतेषां नियमेन दोषेण केवलस्य तस्य तस्याभिसंयोगो यदुक्तो यत्र आर्त्तिमियात् भूः स्वाहेति जुहुयादिति। तस्मात् सर्वस्य दोषस्यैकेन निर्घातः। एकेन चेन्निर्हृतो दोषो द्वितीयादीनि प्रयोगान्तरार्थानि भवन्ति एवं स्मार्त्तेष्वपि द्रष्टव्यम्।

समुच्चयस्तु दोषार्थः ॥१३॥ (सि॰)

यानि तु दोषनिर्घातानि तेषु समुच्चयः कानि पुनस्तानि यानि श्रुतस्याक्रियया प्रतिषिद्धादि वा तानि उच्यन्ते। यथा यस्याहुतमग्निहोत्रं सूर्य्योऽभ्युदयाच्चेत् चरुं निर्व-

पेत् सौर्य्यमेककपालं यस्याहुतमग्निहोत्रं सूर्य्योऽभ्युदया-दित्यादि। अग्निं समाधाय वाचं यत्वा दम्पती सर्वाह-मुपासीयातामिति। तत्र दोषो न दृश्यते दोषस्याभावा-न्निर्घातार्थता नास्ति। केवलमभ्युदये निमित्ते कर्म्म विधीयते तन्नैमित्तिकं कर्म्मणः प्रकरण उत्पन्नत्वात् कर्माङ्गं विज्ञायते यावन्ति चोद्यन्ते तानि सर्वाणि प्रयोगवचनेन गृह्यन्ते तेषां समुच्चयः।

अनध्याये मन्त्रपाठाधिकरणम्।

मन्त्राणां कर्मसंयोगः स्वधर्मेण प्रयोगः स्यात् धर्मस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ १४ ॥ (पू॰)

कर्म्मणि प्रयुज्यमानानां स्वधर्मेण प्रयोगः स्यात्। य एषां ग्रहणकाले धर्माः पर्वणि नाध्येयं वाते नाध्येयं स्तन-यित्नौ नाध्येयमित्यादयः धर्मस्य तन्निमित्तत्वात् धर्मोऽयं मन्त्रप्रयोगनिमित्तः अयमपि च मन्त्रप्रयोगः। तस्मादत्रापि न भवितव्यम्।

विद्यां प्रति विधानाद्वा सर्वकालं प्रयोगः स्यात् कर्मार्थत्वात् प्रयोगस्य ॥ १५ ॥ (सि॰)

अध्यायेऽनध्यायेऽपि कुतः। विद्यार्थोऽयं प्रयोगः। प्रत्येतद्धर्मविधानं स एव ग्रहणस्य धर्मः तस्माद्ग्रहणं गुणवत् करोति कः पुनर्ग्रहणस्य गुणः। अविघ्नेन नि-र्वृत्तिः कथं पुनर्ज्ञायते। ग्रहणार्थोऽयं धर्म इति ग्रहण-काले श्रूयते न कर्मकाले। मा भूत् कर्मधर्मो मन्त्रधर्मो

भविष्यति । मन्त्रधर्मश्च स यत्र मन्त्रस्तत्र प्राप्नोति । उच्यते न धर्मो मन्त्रेषु विधीयते । किं तर्हि ग्रहणे एवमभिनिर्वर्त्यते तेनैव मन्त्रो भवति । तस्माद्ग्रहणधर्मो न च कर्मणि ग्रहणार्थः प्रयोगः किं तर्हि कर्मार्थः तस्मात्तत्र धर्मस्याप्राप्तिः अपि च पर्वणि चाध्ययनस्य प्रतिषेधः यदामन्त्रकं कर्म क्रियते प्रयोगानर्थकम् । अथापर्वणि तथापि स एव श्रुत्यनुरोधेन प्रयोगः प्राप्नोति स्मृत्यनुरोधेनाप्रयोगः श्रुतिश्च स्मृतितो बलीयसी तस्मान्नाद्रत्व्यः प्रयोगनियमः ।

मन्त्रस्वराधिकरणम् ।

भाषास्वरोपदेशे ऐरवत्प्रायवचनप्रतिषेधः स्यात् ॥ १६ ॥ (पू०)

भाषिकेण स्वरेण केचिन्मन्त्रा ब्राह्मण उपदिष्टाः मन्त्रसमाम्नाये वैस्वर्येण पठिताः । यथा इमामगृभ्णन्निल्वन्नमेधे । कः पुनर्भाषिकः स्वर उच्यते । छन्दोगा बह्वृचाश्चैव तथा वाजसनेयिनः । उच्चनीचस्वरं प्राहुः स वै भाषिक उच्यते । इति तेषु मन्त्रेषु प्रायवचनस्य स्वरस्य प्रतिषेधः स्यान्निवृत्तिः कस्मात् स्वरान्तरोपदेशात् ऐरवत् यथा इरापदस्योपदेशात् कर्मकाले गिरापदस्य निवृत्तिः कथ पुनर्ज्ञायते स्वरस्यायमुपदेशो न मन्त्रस्येति मन्त्रो नोपदेष्टव्यः । रूपादेव प्राप्नोति स्वरस्त्वनुपदिष्टो न प्राप्नोति तस्मात्तस्योपदेशः ।

मन्त्रोपदेशो वा न भाषिकस्य प्रायोपपत्ते-र्भाषिकश्रुतिः ॥ १७ ॥ (सि०)

मन्त्रस्य वायमुपदेशो न स्वरस्येति कथं ज्ञायते मन्त्रोपदेशरूपोऽयं शब्दः किमस्य तत्सारूप्यम् इत्यस्याभिधानमादत्त इत्याह मन्त्रेण वा साभिधीयते। न भाषिकेण स्वरेण मन्त्रोपादानं प्रत्याययति नेतरस्य कस्मात्तद्धि चार्थेति प्रायापत्तेर्भाषिकश्रुतिः। भाषास्वरो ब्राह्मणे प्रवृत्तः। तन्मध्ये यदि प्रवचनेन पठ्यते। भाषिकस्वरसन्तानो विच्छिद्येत तत्परिहारार्थं भाषिकेणोपदेशः। यथा गायना गीतवस्तुकानि यानि गीतकेषु प्रक्षिपन्ति तान्यपि तेनैव गीतिस्वरेणोच्चारयन्ति मा भूत् स्वरसन्तानस्य विच्छेद इति तस्मान्न भाषिकस्वरोपदेश इति।

विकारः कारणाग्रहणे तन्न्यायत्वाद्दृष्टे-ऽप्येवम् ॥ १८ ॥ (पू०)

पूरापदेन तु गिरापदस्य विकारो युक्तः। कारणाग्रहणात्। यथा भाषिकस्यानुपदेशेन कारणेनाग्निर्नैव ग्रहणात्। यथा भाषिकस्यानुपदेशेन किञ्चिद्यारण गृह्यते। तस्मात्तस्योपदेश। स कर्मकाले विधानात् समाम्नाये प्राप्तं गिरापदं बाधते तस्मात्तत्र विकारः। तन्न्यायत्वाद् दृष्टेऽप्येवम्। यो मन्त्रो मन्त्रसमाम्नाये वैस्वर्येण दृष्टः तस्य तथैव प्रयोगः। यस्तु न दृष्टो ब्राह्मणेन च भाषिकेणोपदिष्टः। यथा तं प्रोक्षतानमल्लोऽगीति। तत्र का प्रतिपत्तिरित्यते। तन्न्याय-

त्वात्। अदृष्टेऽपि योऽसौ न्याय उक्तः। मन्त्रोपदेशोऽयं तद्रूपत्वात् शब्दस्येति। तेनैव न्यायेनादृष्टेऽपि मन्त्रोपदेश एव न भाषिकोपदेशः। तस्मान्न तस्यापि प्रवचनेनैव स्वरेण प्रयोगः।

तदुत्पत्तेर्वा प्रवचनलक्षणत्वात् ॥१९॥ (सि०)

तदुत्पत्तेर्वा मन्त्रस्य भाषिकेण प्रयोगः स्यात् प्रवचनलक्षणत्वात्। प्रवचनं मन्त्राणां लक्षणं यथा प्रोच्यते तथाविधा विज्ञायन्ते ते च भाषिकस्येत्यपरा व्याख्या इमानटभृणविति नैतस्योपदेशः। किं तर्हि, आग्नेन प्रतीकेन लक्षणेनारुौ यथोत्पन्नो लक्ष्यते प्रावचनेन स्वरेणोत्पन्ना तस्मात्तद्विधाया उपदेशः। यत्तु ब्राह्मणोत्पत्तिरेव मन्त्रस्तत्र लक्षणस्याभावात् न लक्षणा अतस्तत्र यथाश्रुतिप्रयोगः।

कर्मसु मन्त्रकरणप्रयोगाधिकरणम्।

मन्त्राणां करणार्थत्वात् मन्त्रान्तेन कर्मादिसन्निपातः स्यात् सर्वस्य वचनार्थत्वात् ॥ ॥ २० ॥ (सि०)

पदार्थकरण मन्त्राः यथा इषे त्वेति छिनत्ति, देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे इत्यादत्त इति। तेषां मन्त्रान्ते न कर्मादिसन्निपातः यस्मिन् कर्मण्युपयुज्यते किं कारणं सर्वस्य वचनार्थत्वात्। सर्वो मन्त्रः समस्तं वचनार्थं करोति कः पुनर्मन्त्रस्य वचनार्थः प्रयोगकाले पदार्थस्योपस्थानं मन्त्रे-

णोपस्थितः पदार्थः कर्त्तव्यः विज्ञायते तदर्थस्य मन्त्रस्य भाम्नानसामर्थ्याद् वचनात्त क्वचिदिति आद्वत्ते निर्वप-तीति मन्त्रान्ते तस्योपस्थानम् उपस्थितः पर्य्याप्तो यावत भण्यत इति तस्मान्मन्त्रान्तेन कर्मादिः सन्निपातकरण-मन्त्रेषु ।

वसुधाराधिकरणम् ।

सन्ततवचनाद्धारायामादि संयोगः ॥२१॥(पू०)

श्रूयते सन्ततं वसोर्द्धारां जुहोतीति । अत्रापि पूर्वो-क्तेन न्यायेन तथैव प्राप्त उच्यते । धारायामादिसंयोगः कर्मादिमन्त्रादिश्च मनिपत्यो सन्ततवचनात् । सन्निश्चेकी-भावः । ततोऽतिविस्तारद्वयोर्यत्र सहतननं भवति तत्र संपूर्वस्तनोऽपि वर्त्तते । इह कर्मवस्मन्तस्य सन्निपात्यः तस्मा-पायोः सहतननमुच्यते । तद्वायोः सन्निपाते भवति तस्मादादिसंयोगः ।

कर्मसन्तानो वा नानाकर्मत्वादितरस्या-शक्यत्वात् ॥ २२ ॥ (सि०)

कर्मणां वा सन्तानोऽयं सन्ततं जुहोति इति हि होमस्य केवलस्य हि सन्तान उच्यते नात्र मन्त्रसंकीर्त्तन-मस्ति न तु द्वयोः संयोगे सशब्दो भवति एकत्र होम उच्येतेति नैष दोषः नानाकर्मत्वात् । यद्यन्येतानि कर्माणि तेषामनुपरमेण क्रियासन्तानो भवति कर्मन.नात्वं वच-नात् द्वादश द्वादशानि जुहोतीति । न तु द्रव्यसंख्देदानी-

त्वात्। अदृष्टेऽपि योऽसौ न्याय उक्तः। मन्त्रोपदेशोऽ तद्रूपत्वात् शब्दस्येति। तेनैव न्यायेनादृष्टेऽपि मन्त्रोप देश एव न भाषिकोपदेशः। तस्मान्न तत्रापि प्रवचनेनैव स्वरेण प्रयोगः।

तदुत्पत्तेर्वा प्रवचनलक्षणत्वात् ॥१९॥ (सि०)

तदुत्पत्तेर्वा मन्त्रस्य भाषिकेण प्रयोगः स्यात् प्रवचन-लक्षणत्वात्। प्रवचनं मन्त्राणां लक्षणं यथा प्रोच्यते तथा-विधा विज्ञायन्ते ते च भाषिकस्येत्यपरा व्याख्या इमाम-भ्युपयन्ति नैतस्योपदेशः। किं तर्हि, आग्नेन प्रतीकेन लक्षणेनासौ यथोत्पन्नो लक्ष्यते प्रावचनेन स्वरेणोत्पन्ना तस्मात्तद्विधया उपदेशः। यस्तु ब्राह्मणोत्पत्तिरेव मन्त्र-स्तत्र लक्षणस्याभावात् न लक्षणा अतस्तत्र यथाश्रुति-प्रयोगः।

कर्मादौ मन्त्रकरणप्रयोगाधिकरणम्।

मन्त्राणां करणार्थत्वात् मन्त्रान्तेन कर्मादिसन्निपातः स्यात् सर्वस्य वचनार्थत्वात् ॥ ॥ २० ॥ (सि०)

पदार्थकरण मन्त्राः यथा इषे त्वेति छिनत्ति, देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे इत्यादत्त इति। तेषां मन्त्रान्ते न कर्मा-दिसन्निपातः यस्मिन् कर्मण्युपयुज्यते किं कारणं सर्वस्य वचनार्थत्वात्। सर्वो मन्त्र, समस्तं वचनार्थं करोति कः पुनर्मन्त्रस्य वचनार्थः प्रयोगकाले पदार्थस्योपस्थानं मन्त्रे-

णोपस्थितः पदार्थः कर्त्तव्यः विज्ञायते तदर्थस्य मन्त्रस्य भाग्नानसामर्थ्याद्वचनाच्च क्वचिदिति आदत्ते निर्वपतीति मन्त्रान्ते तस्योपस्थानम् उपस्थितः पर्य्याप्तो यावन्न भग्नत इति तत्रान्मन्त्रान्तेन कर्मादिः सन्निपातकरणमन्तेषु ।

वसुधाराधिकरणम् ।

सन्ततवचनाद्धारायामादि संयोगः ॥२१॥(पू०)

श्रूयते सन्तत वसोर्धारां जुहोतीति । अत्रापि पूर्वोक्तेन न्यायेन तथैव प्राप्त उच्यते । धारायामादिसयोगः कर्मादिमन्त्रादिय मनिपत्यौ सन्ततवचनात् । सनित्येकीभाव । ततोऽतिविस्तारदर्शयैव सहतनन भवति तत्र सपूर्वस्तनोऽपि वर्त्तेत । इह कर्मवन्मन्तयः सन्निपात्य तस्मात्तयोः सहतननमुच्यते । तत्राद्यो. सन्निपाते भवति तस्मादादिसयोग ।

कर्मसन्तानो वा नानाकर्मत्वादितरस्याशक्यत्वात् ॥ २२ ॥ (सि०)

कर्मणा वा सन्तानोऽय सन्तत जुहोति इति हि होमस्य क्रियतस्य हि सन्तान उच्यते नाथ मन्त्रसकीर्त्तनमपि न तु द्वयोः सयोगे सशब्दो भवति एकत्र होम इष्येतेति नैव दोष नानाकर्मत्वात् । बहून्येतानि कर्माणि नैवामन्त्रैकयोगेन क्रियासन्तानो भवति कर्मन नात्व वचनात् द्वादश द्वादशानि जुहोतीति । न तु द्रव्यसन्देहानी-

त्वाद नात्र द्रव्यसङ्कीर्तनमस्ति होमोऽत्र संख्यया युज्यते। द्वादश द्वादशानि जुहोतीति एवंसंख्यान् होमान् करोतीति। किञ्च इतरस्य च मन्त्रकर्म्मणो: सन्तानस्याशक्यत्वात् चणिकं कर्म्म न मन्त्रेण सहतनितुं शक्यते तदत्रापि कर्मादिसन्निपात एव।

आधाराधिकरणम्।

आघारे च दीर्घधारत्वात् ॥ २३ ॥ (सि०)

दर्शपूर्णमासयोराघार प्रकृत्य श्रूयते। सन्ततमाघारयतीति तत्रापि चणिकत्वान्मन्त्रेण कर्म्मण: सहतनन घटते। एकत्वात् कर्म्मसन्तानो नास्ति तस्मात् द्रव्याभिप्राय: सन्तानशब्द। सन्तत धारयतीति दीर्घधारया जुहोतीति दीर्घपरत्वात् सन्ततशब्द:।

मन्त्रसन्निपाते विकल्पाधिकरणम्।

मन्त्राणा सन्निपातित्वादेकार्थानां विकल्प: स्यात् ॥ २४ ॥ (सि०)

ये मन्त्रा एककार्य्या यथा पुरोडाशविभागार्था: पूषा वां विभजतु। भगो वां विभजतु। अर्य्यमा वां विभजत्वित्येवमादय:। तेषां विकल्प: कुत:। सन्निपातित्वात् करणा एते करणानां च मन्त्रान्तेन कर्मादिसन्निपात: सर्व्वो मन्त्राणां करणार्थत्वात् मन्त्रान्तेन कर्मादिसन्निपात: स्यादिति न च विकल्पमन्तरेण सर्वेषामन्ते कर्मादिसन्निपात: कर्तुं शक्य:। किं वचनमेतत् न हि न्याय: सर्वस्य वचनार्थ-

त्वादिति यद्येवं समुच्चयेऽपि स मन्त्रः उच्यते। तत्रापि वचनार्थः सिद्ध्यति। एकेन तु कृते कर्मणि द्वितीयस्य प्रयोगोऽनर्थकः। तदेतत् कार्यत्वे भवति तस्मादेकार्थत्वाद्विकल्पः तच्च पूर्वमेवोक्तम् एकार्थास्तु विकल्पेरन्निति। ततस्तत्प्राप्तिसूत्रमिदम् उत्तरचिन्तार्थम्।

मन्त्रसमुच्चयाधिकरणम्।

संख्याविहितेषु समुच्चयो सन्निपातित्वात्॥ ॥ २५॥ (सि०)

संख्यया ये विधीयन्ते मन्त्रा यथाग्नी चतुर्भिरादत्ते द्वाभ्यां खनति षड्भिराहरति तेषु समुच्चयः स्यात् किं कारणं संख्या शब्देनोच्यते साङ्गीकर्तव्या न च समुच्चयादृते सा शक्याङ्गीकर्तुम्। आह समुच्चयेऽपि यः कर्मणां सन्निपातः तेन तत् कर्म कृतं भवति ये व्यवहिताः न तैः सह असन्निपातात्। तथा सति न संख्या कर्मण्यङ्गीकृता भवति। नैष दोषः। अर्थाभिधानेन मन्त्रोऽङ्गीकृत इति। सदेवेति तमर्थमभिदधति। अनन्तरेण रूपं क्रियते इतरे जपवददृष्टार्था भवन्ति। उच्यते नादृष्टार्था भविष्यन्ति। सर्वे तदेव कर्म सकृदभिधास्यन्ति भवति हि कारणार्थस्य मन्त्रस्यासकृत्प्रयोगः यथा कुरु कुरु करवाणीति तत्र यथा अभिधानार्थस्य मन्त्रस्याम्नानसामर्थ्यादभिहितमभ्युदयकरं भवति। एवं चतुर्भिरादत्त इति वचनाच्चतुरभिहितं कृतमभ्युदयकारि भवतीति तस्मात् समुच्चयेऽपि नादृष्टार्थता समुच्चय सिद्धः।

त्वाह नात्र द्रव्यसङ्कीर्त्तनमस्ति होमोऽत्र संख्यया युज्यते द्वादश द्वादशानि जुहोतीति एवंसंख्यान् होमान् करोतीति। किञ्च इतरस्य च मन्त्रकर्म्मणोः सन्तानस्याशक्यत्वात् चणिकं कर्म्म न मन्त्रेण सहतनितुं शक्यते तदत्रापि कर्मादिसन्निपात एव।

आधाराधिकरणम्।

आघारे च दीर्घधारत्वात् ॥ २३ ॥ (सि०)

दर्शपूर्णमासयोराघारं प्रकृत्य श्रूयते। सन्ततमाघारयतीति तत्रापि चणिकत्वान्मन्त्रेण कर्म्मणः सहतनन घटते। एकत्वात् कर्म्मसन्तानो नास्ति तस्मात् द्रव्याभिप्रायः सन्तानशब्द। सन्ततं धारयतीति दीर्घधारया जुहोतीति दीर्घपरत्वात् सन्ततशब्दः।

मन्त्रसन्निपाते विकल्पाधिकरणम्।

मन्त्राणां सन्निपातित्वादेकार्थानां विकल्पः स्यात् ॥ २४ ॥ (सि०)

ये मन्त्रा एककार्य्या यथा पुरोडाशविभागार्थाः पूषा वां विभजतु। भगो वां विभजतु। अर्य्यमा वां विभजत्विति एवमादयः। तेषां विकल्पः कुतः। सन्निपातित्वात् करणा एते करणानां च मन्त्रान्तेन कर्मादिसन्निपातः सर्वेषां मन्त्राणां करणार्थत्वात् मन्त्रान्तेन कर्मादिसन्निपातः स्यादिति न च विकल्पमन्तरेण सर्वेषामन्ते कर्मादिसन्निपातः कर्त्तुं शक्यः। किं वचनमेतत् न हि न्यायः सर्वस्य वचनार्थ-

त्वादिति यद्येवं समुच्चयेऽपि स मन्त्रः उच्यते। तत्रापि वचनार्थः सिद्ध्यति। एकेन तु कृते कर्मणि द्वितीयस्य प्रयोगोऽनर्थकः। तदेतत् कार्यत्वे भवति तस्मादेकार्थत्वाद्विकल्पः तच्च पूर्वमेवोक्तम् एकार्थास्तु विकल्पेरन्निति। तत्सूत्रामिसूत्रमिदम् उत्तरचिन्तार्थम्।

मन्त्रसमुच्चयाधिकरणम्।

संख्याविहितेषु समुच्चयो सन्निपातित्वात् ॥ ॥ २५ ॥ (सि०)

संख्यया ये विधीयन्ते मन्त्रा यथाग्नौ चतुर्भिरादत्ते द्वाभ्यां खनति पड्भिराहरति तेषु समुच्चय: स्यात् किं कारणं संख्या शब्देनोच्यते साङ्गीकर्तव्या न च समुच्चयादृते सा शक्याङ्गीकर्तुम्। आह समुच्चयेऽपि यः कर्मणां सन्निःपातः तेन तत् कर्म कृत भवति ये व्यवहिताः न तैः सह असन्निपातात्। तथा सति न संख्या कर्मण्यङ्गीकृता भवति। नैष दोषः। अर्थाभिधानेन मन्त्रोऽङ्गीकृत इति। सर्वेवैते तमर्थमभिदधति। अनन्तरेण रूपं क्रियते इतरे जपवददृष्टार्थो भवन्ति। उच्यते नादृष्टार्था भविष्यन्ति। सर्वं तदेव कर्म सकृदभिधास्यन्ति भवति हि कारणार्थस्य मन्त्रस्यासकृत्प्रयोगः यथा कुरु कुरु करवाणीति तत्र यथा अभिधानार्थस्य मन्त्रस्याम्नानसामर्थ्यादभिहितमभ्युदयकरं भवति। एवं चतुर्भिरादत्ते इति वचनाच्चतुरभिहितं कृतमभ्युदयकारि भवतीति तस्मात् समुच्चयेऽपि नादृष्टार्थता समुच्चय सिद्धः।

उरुप्रथस्वेति मन्त्रे विकल्पाधिकरणम् ।

ब्राह्मणविहितेषु च संख्यावत् सर्वेषामुपदिष्टत्वात् ॥ २६ ॥ (पू०)

ब्राह्मणे च ये मन्त्रा विधीयन्ते यथा उरुप्रथा उरुप्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयन्तीति । तेषु च समुच्चयः स्यात् । सर्वेषामुपदिष्टत्वात् । न प्रयुज्यते तस्योपदेशो बोध्यते सर्वाङ्गोपसंहारी च प्रयोगवचनोऽनुग्रहीष्यते । संख्याविहितवच्च सर्वेषामसकृदभिधानेनार्थवत्ता भविष्यति तस्मात् समुच्चयः ।

याज्यावषट्कारयोश्च समुच्चयदर्शनं तद्वत् ॥ २७ ॥ (नि०)

समुच्चय एव याज्यावषट्कारयोः समुच्चयोऽवगन्तव्यः समुच्चयवत् दर्शनं भवति । याज्याया अधिवषट्करोतीति समुच्चये हि पौर्वापर्यं भवति तस्मादपि समुच्चयः ।

विकल्पो वा समुच्चयस्याश्रुतित्वात् ॥२८॥ सि०

विकल्पो वैष मन्त्राणां न समुच्चयः । कुतः? उक्तो न्यायः । मन्त्राणां सन्निपातित्वादेकार्थानां विकल्पः स्यादिति । न तु संख्याविहितवदेकार्था अपि सन्तो सकृदभिधानेन समुच्चेष्यन्ते नैतद्युक्तं कुतः? समुच्चयस्याश्रुतित्वात् । यथा तत्र संख्याश्रवणात् । कृतकरणमप्य सकृदभिधानमाश्रितम् नैवं समुच्चयश्रवणमस्ति तस्माद्यथान्यायमेकार्थत्वाद्विकल्पः ।

गुणार्थत्वादुपदेशस्य ॥ २९ ॥ (हे॰)

यच्च सर्वेषामुपदेशोऽर्थवान् भविष्यति । अहेतुः सः गुणार्थत्वादुपदेशस्य नैवासौ मन्त्रप्राप्त्यर्थ उपदेशः । किं तर्हि गुणार्थः अर्थवादो गुण विधास्यतीति तदुक्तं गुणार्थेन पुनः श्रुतिः परिसंख्या अर्थवादो वेति यदि तर्हि नैवाय मन्त्रोपदेशः । किमिदमुच्यते सर्वेषामुपदिष्टत्वात् । एवं तर्हि कृत्वा चिन्तेयं मन्त्रोपदेश इति कृत्वा चिन्त्यते अथवा उदाहरणान्तरं द्रष्टव्यम् ।

वषट्कारे समुच्चयाधिकरणम् ।

वषट्कारे नानार्थत्वात् समुच्चयः होत्रास्तु विकल्प्येरन्नेकार्थत्वात् ॥ ३० ॥ (पू॰)

वषट्कारः प्रदानार्थो याज्या देवतोपलक्षणार्था तयोर्नानार्थत्वात् समुच्चयः सर्वोपदेशात् । होत्रास्तु विकल्प्येरन्नेकार्थत्वात् । होत्रास्तु ये मन्त्रा यूपोच्छ्रयणीया वा उच्छ्रयस्व वनस्पते इति यूपपरिव्याणार्था वा युवा सुवासा वा इति ते विकल्प्येरन् । कुतः एकार्थत्वात् । एकार्था एते उच्छ्रयणस्य परिव्याणस्य वाभिधायका एकैकश्च तेषामितरानपेक्षस्तदभिदधाति । तस्माद्विकल्पः ।

क्रियमाणानुवादित्वात् समुच्चयो वा होत्राणाम् ॥ ३१ ॥ (सि॰)

क्रियमाणानुवादित्वात् । करणानां विकल्प उक्तः न चैते करणाः क्रियमाणानुवादिन एवं कर्त्तव्यमिति कथं

कृत्वा उच्यते। अध्वर्यो स्तावत् करोमीत्येतेन प्रत्ययेनार्थः असति ह्येतस्मिन् क्रियेव न प्रवर्त्तते। एष प्रत्ययः सति पूर्वस्मिन् प्रत्यये भवति। यो हि स्मरतीदं मया कर्त्तव्यमिति स तत्करोति क्रियमाणानुवादिनश्चाध्वर्युणा क्रियमाणमर्थमनुवदन्ति युञ्जन्ति त्वामध्वरदेवायं न इति सोऽनुवादो लमध्वर्योः स्मृतिं कर्तुम् अतस्तत्स्वरूपं तेन च कर्मणाकाङ्क्षितत्वात्। स्मरणार्था एते विज्ञायन्ते। स्मरणार्थस्य मन्त्रस्याम्नानसामर्थ्यात् स्मारितं कृतमदृष्टार्थाय भवति। यथा प्रतत कृतम्। ननु विधिशब्दादेव स्मृतिर्भवति। सत्यं विधेः शब्दादपि सामर्थ्याद्भवति। मन्त्रादपि भवति। मन्त्रस्याम्नानसामर्थ्यात् मन्त्रेण कर्तव्या। प्रततेषु च कर्मसु स्मृतिसन्तानेनार्थं इत्यनेकस्यापि क्रियमाणानुवादिनो मन्त्रस्यैकस्मिन्नेव प्रयोगे स भवति क्रियमाणानुवादित्वाद्धोत्राणां समुच्चयः।

समुच्चयं च दर्शयति ॥ ३० ॥ (उदा०)

विःप्रथमामन्वाह ज्योतिष्मतीरनुब्रूयादिति। अनेकसन्निपाते चेतद्भवति प्रथमा उत्तमेति। तस्मात् समुच्चयः।

इति आचार्य्यशवरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये द्वादशाध्यायस्य तृतीयः पादः।

अथ द्वादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

जपसमुच्चयाधिकरणम् ।

जपाश्चाकर्मसंयुक्ताःस्तुत्याशीरभिधानाश्च याजमानेषु समुच्चयः स्यादाशीः पृथक्त्वात् ॥ १ ॥ (पू०सि०)

वैष्णवीमनूच्य वाग्यन्तव्या मारुतीमनूच्य वाग्यन्तव्या बार्हस्पत्यमनूच्य वाग्यन्तव्येति स्तुतयः। अग्निर्मूर्द्धा दिव इति आशिषः। आयुर्दाग्ने अस्यायुर्मे देहीति विधानादेषोऽसि त्वेषोऽसीति। अथ जप इति कः शब्दार्थः जप व्यक्तायां वाचीति। जप्यत इति जपः। यद्येवमग्निर्मूर्द्धादिव इति। अयमपि जप्यते। सत्यमयमपि जपः स्तुतिरपि त्विष्यते। अयं तु जप एव केवलः इतरैः स्तुत्यादिभिः समुच्चार्यमाणः एतस्मिन् जपे अकर्मसंयुक्ताः स्तुत्याशीरभिधानाश्चेति केवलाः जपाः प्रतीयन्ते। यथा ब्राह्मणाः परिव्राजकाः ब्रह्मचारिणश्च निर्गच्छन्तीति उक्ते केवलब्राह्मणा ब्राह्मणशब्देनोच्यन्ते तद्वत्। ननु इदं विष्णुर्विचक्रम इति स्तुतिरियं न खलु नामास्ति शब्दो नापि किञ्चित् स्तोतव्यमस्ति। न च विष्णुः न च विष्णुना स्तुतेन कश्चिदर्थोऽस्ति न स्तुत्यो विष्णुः क्वचिदङ्गीक्रियते। नापि स्तुतिः कर्त्तव्या चोदितवचनमात्रन्तु चोदितं वैष्णवीमनूच्येत तत्र कर्त्तव्यं वचनं जपनमिति समानार्थौ यस्मा-

त्वपध्यतायां यचीति स्मर्यते। तेन यत्र वचनमात्र मन्त्रस्य क्रियते न स्तूयते नाशास्यते स जप अथ जपस्याभिधानाद्यस्य च को विशेष। जपे वचनमात्र मन्त्रस्य अभिधानेन तु जपत सता असता वा गुणो नातिदिश्यते। एषो ऽसि लेपोऽसीति न तत्र तत्रैकार्थत्वाद्विकल्पे- प्राप्ते उच्यते समुच्चय कुत आशीःपृथक्त्वात् स्तुतिपृथक्त्वात् अभिधानपृथक्त्वात् च न हीद विष्णुरिति योऽर्थोऽभिधीयते स एव पावमान सरस्वतीत्यनेन। एव सर्वत्र। तस्मा-न्नानार्था एते अत एषां समुच्चय स्यात्।

समुच्चयं च दर्शयति ॥ २ ॥ (हे०)

यास्यानुवचनयोस्त्रि प्रथमामन्वाहेति त्रिरुत्तमामन्वाहेति। समुच्चये च सति प्रथमा च विद्यते न विकल्पे। तस्मादपि समुच्चय। यजमाने स्थितप्रायिको निर्देश। एकस्मि थ मन्त्रे त्रितयमपि सम्भवति स्तुतिरभिधान जपश्च। यथा इद विष्णुर्विचक्रम इति यदि विष्णुर्बोध्यते तत स्तुति यथान्यस्मै वृत्तान्त आख्यायते ततोऽभिधानम् अथा त्मनावबोध्यते ततो जप।

याज्यानुवाक्यासु विकल्पाधिकरणम्।

याज्यानुवाक्यासु तु विकल्पः स्यादेवतो-पलक्षणार्थत्वात् ॥ ३ ॥ (सि०)

ऐन्द्राबार्हस्पत्ये कर्मण्येनिक याज्यानुवाक्यायुगल माम्नातम् इद वामास्ये हवि प्रियमिन्द्राबृहस्पती इत्ये

कम् अथ वा परिषिच्यते सोम इन्द्राबृहस्पती । इह स्तिर्न परिपातु पयादिलपरन्तयो कि समुच्चयो विकल्प इति विचार. तत्रोच्यते । याज्यानुवाक्यासु तु विकल्प स्यादिति कस्माद्देवतोपलक्षणार्थत्वात् । कर्म्मणि गुणभूता देवता याज्यानुवाक्याद्वयेन कर्म्मसिद्ध्यर्थमुप लक्ष्यते । सकृदुपलक्षणेन च ततसिध्यति । कर्म्मसिद्धौ कर्म्मणि उपलक्षणकार्य्य नास्तीति द्वितीयम् वै याज्या नुवाक्याद्वय प्रयोगान्तरार्थ भवति तस्माद्विकल्प ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४ ॥ (द्वि०)

लिङ्ग चेदमर्थं दर्शयति । कि लिङ्ग भवति एवमाह क्रतुर्वै देवाना याज्यानुवाक्ये एकया प्रत्यागच्छति गम यत्यन्यया अथात्र तिस्र कार्य्या इति पितृयज्ञे याज्या नुवाक्याद्वयविधानस्य परे वाक्ये तयोस्त्रित्वमुदित दर्श यति । तथा न सर्वाणि सह यज्ञायुधानि प्रकृत्या तु भा नुष न क्रियते नैकैकमेत्य पितृदैवक तत द्वे द्वे सहप्रकृते याज्यानुवाक्ययो रूपमिति तस्मादपि विकल्प । अथ तयोरेव मिथ कस्माद्विकल्पो न भवति एकार्थत्वात प्राप्नोति । अन्यतरस्यापि हि देवतोपलक्षण सिध्यति । उच्यते समाख्यया पुरोनुवाक्ये इति पुरोऽनूच्यत इति पुरो नुवाक्या आपेक्षिक पूर्वशब्दो याज्यामपेक्ष्य भवति । समु- च्चये चैतदुपपद्यते । तस्मात् समुच्चय । ननूपलक्षिते रूपल- क्षणकार्याभावादर्थलाभादन्यतरस्या प्रयोगो न प्राप्नोति । उच्यते समाख्यासामर्थ्यात् विरूपलक्षणसाध्य कर्म्म भवि-

यति। यथा दाभ्या खनतीति वचनसामर्थ्यादभिधान साध्य तस्मादविरोध ।

सोमक्रयद्रव्यसमुच्चयाधिकरणम ।

क्रयेषु त्वविकल्पः स्यादेकार्थत्वात् ॥ ५ ॥ (पू०)

सोमक्रयणार्थानि द्रव्याणि समाम्नातानि अजया क्रीणाति हिरण्येन क्रीणाति इत्येवमादीनि। तेषु क्रयणेषु विकल्पः स्यात्। सर्वाणि हि क्रयणस्य साधनत्वेन निरपेक्षाणि विधीयन्ते यथा व्रीहियवौ यागेषु तथा अजया क्रीणाति हिरण्येन क्रीणाति वाससा क्रीणाति तान्येकार्थानि भवन्ति तस्मात्तेषु विकल्प ।

समुच्चयो वा प्रयोगद्रव्यसमवायात् ॥६॥ (सि०)

वाशब्दः पक्ष व्यावर्त्तयति। न चैतदस्ति विकल्प इति किन्तु समुच्चयः कस्मात् प्रयोगे द्रव्यसमवायात्। क्रयणस्य प्रयोगे अधिकस्यापि द्रव्यस्य समवाय उपपद्यते। तत्र विक्रेतुर्मूल्येनानमन क्रियते तद्बहुभिः सुकरतर भवति। तस्य तस्य द्रव्यस्याम्नानमापेक्षिक सर्वाङ्गोप सहारी च प्रयागवचनोऽनुगृह्यते। अपि च विषमाण्येतानि अन्यतमेन क्रीणातीति समुच्चयेनानतिं कर्त्तुं शक्नुवन्ति न विकल्पेन। विकल्प्यमानानामानयक्यमाप द्यते। तस्मात् समुच्चय ।

समुच्चयञ्च दर्शयति ॥ ७ ॥ (हे०)

त वै दशभि क्रीणाति दशाक्षरा विराटविराजमेव माप्नोतीति क्रीणात्यनुवादोऽय स एतेन न्यायेन प्रासानो

स्यात्। तस्मादपि समुच्चयः अथार्थवादेन विधिः कस्मान्न विज्ञायेत तथाप्यनुवादरूपं बाध्यते। तत्र सति सम्भवे न बाधितव्यं तस्मादनुवादः।

गुदोपयजनसमुच्चयाधिकरणम्।

अग्नीषोमीये पशौ गुदेनोपयजनमाम्नातं गुदेनोपयजति त्रेधा गुद इति। एकादशिनेषु पशुष्वनेकगुदसन्निपाते विचारः प्रभवति। किमुपयजनगुदानां समुच्चयो विकल्पो वा यद्यर्थकर्मोपयजनं ततो विकल्पः। अथ प्रतिपत्तिस्ततः समुच्चयः किं पुनरत्र युक्तमर्थकर्मेति कुतः भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्याय दृष्टार्थत्वात् भवति पदार्थकर्म तदेकेनायत्नात् सिद्ध्यतीति बहूनामेकत्र प्राप्तानां विकल्पो भवति। एवं प्राप्त उच्यते। (पू०)

संस्कारे च तत्प्रधानत्वात् ॥ ८ ॥ (सि०)

संस्कारोऽयं प्रतिपत्तिरित्यर्थः। कुतः। उपयुक्तशेषत्वात्। अग्नीषोमीयागार्थः पशुकृत्स्नः तन्निवृत्तेः तच्छेषाः प्रतिपादनार्थास्तस्माद् गुदस्य प्रतिपत्तिनियमोऽय दृष्टार्थः। नन्वर्थकर्मपक्षेऽपि दृष्टार्थतैव हेतुस्तत्तुल्यो ऽसौ प्रतिपत्तावपि हि प्रतिपाद्यमानाः कर्म साधयन्ति तस्माद् वैशेषिकोऽसौ यदा प्रतिपत्तिस्तदा समुच्चयः। तत्प्रधानत्वात् द्रव्यसंस्कारार्थं कर्म यस्यैव पशोर्गुदो न संस्क्रियते तस्यैव तेन संस्कारेण हानिः स्यात्। तस्मात् समुच्चयः।

आधाने दक्षिणानन्त्यविकल्पाधिकरणम् ।

संख्यासु तु विकल्पः स्यात् श्रुतिप्रतिषेधात् ॥ ८ ॥ (सि०)

आधाने दक्षिणाविषय । एका देया षट् देया द्वादश देया इत्येवमादयस्तेषां समुच्चयो विकल्पो वा इति विचारणम् तत्राङ्गभूयस्त्वाय सर्वाङ्गग्राहिणा प्रयोगवचनेन समुच्चये प्राप्ते उच्यते । संख्यासु तु विकल्पः स्यात् कुत श्रुतिविप्रतिषेधादेका देयेत्येकसंख्या परिच्छिन्न द्रव्य परिक्रयसाधनं श्रूयते तथा षड्देयेति षट्संख्यापरिच्छिन्न यद्येका च षट्सु समुच्चीयेत संख्यान्तरप्राप्तसप्तत्वात् सप्तत्वं । तत्परिच्छिन्नेन द्रव्येण परिक्रयवत स्यात न नैकश्रुते षड्श्रुतेश्च विप्रतिषेध स्यात् । ननु नैवात्र परिक्रय श्रूयते किं तर्हि दानम् एका देया षड्देया इति गम्योच्यते दानं नाम स्वीयस्य परस्वत्वापादनं तच्च परस्वत्वात् स्यादित्येवमश्च स्ववानसौ तस्यार्त्विज्य तेन चास्य दातुरर्थ एव दृष्टार्थो भवति । अथ दानमात्र कल्प्यते ततोऽदृष्टं कल्पयितव्यम् । परिक्रय एवैकादीनां यदत्र तत्र य सप्तभि परिक्रीणीते न तेनैकया षड्भि परिक्रीतो भवति । न हि ते एकत्वाममन्वितेन पठिताति किं तर्हि सप्तेति स एष श्रुतिविप्रतिषेध । तस्माद् विकल्प संख्यासु ।

जाघनी विकल्पाधिकरणम् ।

द्रव्यविकारात्तु पूर्ववदर्थकर्म स्यात् तया विकल्पेन नियमप्रधानत्वात् ॥ १० ॥ (१पू०)

जाघन्या पत्नीः सयाजयन्तीति श्रूयते । तत्र पशुगुणेषु विचारो भवति । किं जाघन्यादीनां समुच्चय उत विकल्प इति अत्रापि पूर्व एव न्यायः यद्यर्थकर्म ततो विकल्पः अथ प्रतिपत्तिस्तत समुच्चय इति किं प्राप्तं द्रव्यविकाराच्च पूर्ववदर्थकर्म स्यात् । पूर्ववदेतत् कर्म यच्चघया पत्नी सयाजनं दर्शपूर्णमासप्रवर्कं चोदकपरम्परया पशुगुणप्राप्तदर्शपूर्णमासयोश्चेतदर्थकर्म न हि तत्र काचिच्छेषभूता जाघन्यस्ति यस्याः प्रतिपत्तिः स्यात् । लौकिकास्तु तत्राज्येन सह विकल्पयोदकेनाग्नीषोमीयः पशुः प्राप्तः तत्रापि श्रूयते जाघन्या पत्नीः सयाजयन्तीति सा श्रुतिः विकल्पे प्राप्ते नियमार्था भवति । यथाप्राप्तयोश्च नियमः गुणभूता च प्राप्ता तस्मादग्नीषोमीये गुणभूता जाघनी कर्मप्रधानं यथा अग्नीषोमीये तथा पशुगुणेषु तस्मात्तत्राप्यर्थकर्माणि चेकार्थानां जाघन्यादीनां समुच्चयो न युक्तः तस्माद्विकल्पः ।

द्रव्यत्वेऽपि समुच्चयो द्रव्यकर्मनिष्पत्तेः प्रतिपशुकर्मभेदादेवं सति यथाप्रकृति ॥ ११ ॥ (पू०)

यद्यपि जाघनी गुणभूता कर्मणि एवमपि समुच्चयो युक्तः

कुत द्रव्यस्य कर्मनिष्पत्ते जाघनी द्रव्यं कर्मणा विम सनेन निष्पन्नमिति। तत्र प्रयोजनापेक्षा भवति। इद च श्रूयते जाघन्या पत्नी सयाजयन्तीति तदेव विज्ञायते इदमस्य प्रयोजन पशुगुणे च प्रतिपशुकर्मभेदस्तस्य तस्य पशो कर्मनिष्पत्ति। जाघनी द्रव्यमतस्तत्रापि तत् पत्नीं सयाजायमेव कर्त्तव्यम्। एव सति यथाप्रकृति कृत भवति तस्मादर्थकर्मस्वपि समुच्चय एव।

कपालेऽपि तथेति चेत्॥ १२॥ (आ०)

इति चेन्मन्यसि कर्मनिष्पत्तित्वाज्जाघनीना समुच्चय इति तेन तर्हि कपालेऽपि समुच्चय प्राप्नोति पुरोडाश कपालेन तुषानुपवपतीति तदपि कर्मणा प्रयुज्यते। तस्यापि तुषोपवपन प्रयोजन भवितुमर्हति। तथा पुरोडाशगणे तस्य तस्य पुरोडाशस्य कपालेन तुषोपवपनं कर्त्तव्य यत्नाभ्यो वा विशेष।

न कर्मणः परार्थत्वात्॥ १३॥ (आ०नि०)

नैतदेव कुत कर्मण परार्थत्वात् परार्थञ्च कपालाना प्रयोगकर्म पुरोडाशश्रपणार्थं तदर्थमुपात्ते कपाले तुषोपवपनमप्यन्वासज्यति तद्यथा। काष्ठान्याहर्तु प्रस्थिते पुरुषे शाकाहरणमप्युपाधि क्रियते। शाकमप्या हरेदिति तस्य गमन शाकार्थमपि भवति कथ पुनर्ज्ञायते पुरोडाशार्थे कपाले तुषोपवपनमन्वासज्यते। तेन तदु भयार्थमिति पुरोडाश श्रपणे अभिधानात् समुच्चय विधिसिद्ध त्वादिति। न चेत् तुषोपवपनार्थां कपालानामुत्पत्ति

नोवश्यं सर्वैस्तुषोपवपनं कर्त्तव्यम् अथवा उभयोरपि प्रतिषेधो यतः कर्मणः परार्थत्वादिति कपाले व्याख्यातं जाघन्यामपि कर्मणा परार्थत्वं हृदयादीनां निष्पत्त्यर्थं विशसनकर्म न जाघन्याः। अपिच हृदयादिभिरवदानैयष्टुं पशोरालब्धव्यविशसनकर्मापि तदर्थमेव तस्मान्न जाघन्या निष्पत्त्यर्थं विशसनं नचेत्तदेव नैवाल प्रयोजनाकाङ्क्षा कुतः सम्बन्धः हृदयादीन्यनुनिष्पन्ना जाघनी सा पत्नीसंयाजनिर्वृत्त्यर्थमुपविष्टा एकया च तया ते निर्वर्त्स्येते। तस्मात्पशुगुणे जाघनीनां विकल्पः।

प्रतिपत्तिस्तु शेषत्वात् ॥ १४ ॥ (२पू०)

भवेद्विकल्पो यद्यर्थकर्म स्यात् प्रतिपत्तिस्त्वेषा कस्माच्छेषत्वात् पशुना निर्वर्तिते यागे शेषभूता जाघनी निष्प्रयोजना न क्वचिन्निक्षेपार्हा तस्या निक्षेपः पत्नीसयाजेषु क्रियते न जाघनी विधीयते न पत्नीसंयाजा उभये विहितः सम्बन्धो न विहितः। स विधीयते तत्र च जाघन्याः प्राधान्यं सूक्तं न गुणभावः गुणभावेऽस्य अनेकत्र गुणभावः स्यात्। तत्र को दोषः। अग्नीषोमीयं पशुमालभत इत्येषा चोदना बाध्येत नानादेवतोऽयं तदा भवति। एकदेशोऽस्याग्नीषोमीयः एकदेशः पत्नीसंयाजदेवतानामिति तस्मात्प्रतिपत्तिः। प्रतिपत्तौ यस्यैव पशोर्जाघनी न प्रतिपाद्यते तस्यैव तेन संस्कारेण वर्ज्जनं स्यात्तस्मादपि समुच्चयः।

श्रुतेऽपि पूर्ववत् स्यात् ॥ १५ ॥ (पू०)

श्रुते चरुं दधि चरुमित्यत्रापि प्रतिपत्तिः स्यात् कुतः पूर्ववत् स्यात्। अन्यपूर्वकं श्रुत दधि चेन्द्रायोत्पन्न तस्यार्थान्तरगमनं विष्णुं पिविष्टं तस्मात् तस्याप्युत्पत्तौ येन संयुक्तं तत्र तदर्थं श्रुतिरित्युत्तास्यार्थान्तर गमने शेषत्वात् प्रतिपत्तिः स्यादित्यनेन न्यायेन प्रतिपत्तिः प्राप्नोति। वक्तव्यो वा विशेषः।

विकल्पोऽन्वर्थकर्मनियमप्रधानत्वात् शेषे च कर्मकार्यसमवायात्तस्मात्तेनार्थकर्म स्यात् ॥ १६ ॥ (सि०)

सूत्रे द्वयोः सूत्रयोः परिहारश्चयते प्रतिपत्तिस्तु शेषत्वादिति च श्रुते च पूर्ववत् स्यादिति च। यत्तावदुच्यते जाघन्याः प्रतिपत्तिरिति। तत्र ब्रूमः। विकल्पः प्रतिपत्तौ जाघन्या आज्येन सह पत्नी च तथैव विकल्पे प्राप्ते नियमप्रधाना पुनः श्रुतिः जाघन्याः पत्नीं संयाजयन्तीति आज्यस्य निवर्त्तकत्वात्कृतार्थो भवति। जाघन्या अर्थं कर्म न वारयति। वस्तुशेषत्वादिति अशेषस्यापि यदनादेकत्र गुणाभावो भवति यथा प्रस्तरस्य यत्र श्रुतस्यान्यार्थ उत्पन्नस्यान्यत्र गमनं प्रतिपत्तिरिति तदप्ययुक्तम्। कुतः? शेषे च कर्मकार्यसमवायात्। य उपयुक्तः शेषस्तस्मिन् कर्मकार्य समवैति किं पुनस्तत्संस्कारः स हि कर्मणा क्रियते न चैतच्छृत दधि वा कश्चिदुपयुक्तं यस्मै यागायोत्पन्नं

स नैव भवेन्निर्वपेत्तस्मात्तेन जाघनीद्रव्येण दधिघृताभ्यां पार्थकर्म स्यात् न प्रतिपत्तिः।

उखाग्निविकल्पाधिकरणम्।

उखायां काम्यनित्यसमुच्चयो नियोगे कामदर्शनात् ॥१७॥ (पू०)

अस्त्यग्नावुखाग्निः सन्तापेनाग्निं जनयतीति तं प्रकृत्य श्रूयते। हृचायात् ज्वलतो ब्रह्मवर्चसकामस्या हृत्यान्वादध्यात्। भ्राष्ट्रादन्नाद्यकामस्याहृत्यान्वादध्यात्। वैद्यताद् दृष्टिकामस्येति तत्र विचार्यते किं काम्यस्य नित्यस्य वा अग्नेः समुच्चयः। अथवा काम्येन नित्योऽग्निर्विक्रियत इति तत्रोच्यते। उखायां काम्यनित्ययोरन्येभ्यो वा समुच्चयः कृतः। एव सर्वाङ्गोपसहारी प्रयोगवचनोऽनुगृह्यते। ननु नैमित्तिकं तु प्रकृतौ तद्विकारः संयोगविशेषादित्यनेन न्यायेन काम्योऽग्निर्नित्यस्य विकारको भविष्यति। न भविष्यति किं कारण नियोगे कामदर्शनात्। अग्नेर्निर्वापने अयं कामः श्रूयते आहृत्यान्वादध्यात् ब्रह्मवर्चसकामस्य ह्यग्निर्होमार्थो भवतीति एव चेदाहृत्याभिधानात् फलं भविष्यति होमस्तु यथा प्राप्तमुख्य एव सन्निधानाच्च अग्न्योः समुच्चयः असति वा सर्वेतेषु कर्म स्यात् यदि च काम्येन नित्योऽग्निर्विक्रियेत स नैव स्यात्। तस्मिंश्चासत्यसंस्कृतेषु भ्राष्ट्रादिषु कर्म स्यात्। तथा तस्य सर्वार्थता बाध्यते तस्मादपि समुच्चयः।

तस्य च देवतार्थत्वात् ॥१८॥ (हे०),

अपि चान्वाधाने तद्देवतापरिग्रहणं यदि सोऽग्नि-रुत्सृज्येत ततो देवता अपरिगृहीता भवेयुः। अन्वाधाने न अग्निर्धार्येत तद्देवताऽग्निधारणात् देवतापरिग्रहः।

विकारो वा नित्यस्यार्थः काम्येन तदुक्त-हेतुः ॥ १९ ॥ (सि०)

नैमित्तिकं तु प्रकृते तद्विकार इति। सामान्येनैतदुक्तं यदाहवनीये जुहोतीति वृष्टिकामो वेद्यन्तादिति विशेषण तेन सामान्यं बाध्येत किं कारणं स्यात्ये वृत्तिर्विशेषस्य सामान्यस्य ततोऽन्यत्रापि वृत्तिसम्भवात्। विशेषस्य चान्यपरिच्छिन्नस्य एकावयविनस्तदसम्भवे विषयाभावात् प्रसङ्गादुपदेशवैयर्थ्यं मा भूदिति। अथ यदुक्तं नियोगे कामदर्शनादिति तत्र ब्रूमः। आहृत्यान्वाहध्यादिति नित्यस्यैव होमार्थस्यान्वाधानस्याय विशेषकामसंयोगः। यष्टादाहृत्यान्वाधायकामस्येति आदध्यादिति पुनः श्रुतिः। यद्यन्वाधाने कामश्रुतिः स्यादाधानं विधीयेत नाधीयमानं कामस्य साधनत्वेन युज्यते। तस्मिंश्च विधीयमाने विशेषस्य स चेत्यनेकार्थत्वात् वाक्यं भिद्येत तस्मान्न नियोगे कामश्रुतिः। किं तर्हि होमायैवाय नित्यनियोगः। अग्निविशेषविधानार्थमनूद्यते। यावदुक्तं स्पष्टं वेद्यन्तमग्निं होमार्थं

कुर्यादिति तावदेव एवं चेन्नैमित्तिकः तस्मिन् तस्मिन् कार्ये नित्यमग्निं करोतीत्युपपन्नम्।

वचनादसंस्कृतेषु कर्म स्यादिति ॥ १९ ॥ (सि०)

तत्र ब्रूमः। वचनादसंस्कृतेषु कर्म स्यादिति किमिवचनं न कुर्यात्। नास्ति वचनस्यातिभारः। यथा यदे-जुहोतीति।

संसर्गे चापि दोषः स्यात् ॥ २० ॥ (आ०)

अपि च यदि समुच्चयः स्यात् प्राधान्येन सह संसर्गः स्यात्। वैहारिकस्य तु तत्र दोषः श्रूयते। अग्नये शुचयेऽष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याग्निः प्रधानेन सह संसर्गं। गच्छेत् शुचितर एष योऽग्निर्यः प्रदातव्यः।

वचनादिति चेदथेतरस्मिन्नुत्सर्गो परिगृह्यः कर्मणः कृतत्वात् ॥ २१ ॥ (आ०नि०)

आह नैष दोषः। वचनात् संसर्गो न वाचनिके क्रियमाणे दोष उच्यते। अथेतरस्मिन्। इतरस्मिन्नपि पक्षे वाचनिके असंस्कृतेषु होमः। एवमुभयत्र वाचनिकत्वात् दोषाभावे सति नैमित्तिकत्वात् विकार आश्रीयते न समुच्चयः। उत्सर्गोऽपि नित्यस्याग्नेर्देवतापरिग्रहो न विरुद्धः कर्मणः कृतत्वादन्वाधानेन देवताः परिगृह्यन्ते। नाग्निना एवं श्रूयते। यः पूर्वेद्युरग्निं गृह्णाति स वै श्वोभूते देवता अभियजत इति तच्च कृतमन्वेषणं तेन परिगृहीता देवता अन्यत्र वचनाद्यन्ते तस्माद्विरोधः।

उत्खायखोदवनीयताधिकरणम्।

स आहवनीयः स्यादाहुतिसंयोगात् ॥२२॥(पू०)

यथासौ वैहारिकोऽग्निः स आहवनीयः स्यात्। कुतः आहुति संयोगात्। एतस्य हूयते यस्मिन् स आहवनीय हूयते चास्मिन्निति तस्मादयमप्याहवनीयः।

अन्यो वोद्धृत्याहरणात् तस्मिंस्तु संस्कारकर्मशिष्टत्वात् ॥ २३ ॥ (सि०)

अन्यो वा आहवनीयात् स्यान्नाहवनीयः कस्मात्। उद्धृत्याहरणात्। लौकिकोऽयमुद्धृत्य हूयते भ्राष्ट्रादाहरेत्। प्रावास्यादाहरेदिति। आहवनीयशब्दस्य संस्कारनिमित्तः संस्कारेषु तत्सद्भावात् अभावाच्च प्राक् तेभ्यः यथाहुति संयोगादिति सिद्धे आहवनीयत्वे आहुतयो विधीयन्ते यदाऽऽहवनीये जुहोतीति न तेनासां विधानात्। कृत तद्भवति। तस्मान्नाऽऽहवनीयः प्रयोजनमाहवनीयधर्मा आद। तस्मिन् संस्कारकर्मशिष्टत्वात् तस्मिन् वैहारिकेऽग्नौ आधानिका. संस्काराः कर्तव्या शिष्टत्वात् सर्वकर्मार्थाहिते आधानस्य सर्वशेषत्वात्। यदि न क्रियेरन् कर्म तेनाङ्गेन हीनमफलं स्यात्।

स्थानात्तु परिलुप्येरन् ॥ २४ ॥ (हे०)

परिलुप्येरन् आधानिका संस्कारा कस्मात् स्थानात् तस्य संस्कृतस्याग्नेः स्थानेऽयमसंस्कृतः श्रुत स वैशेषिकत्वात् तस्य निवर्तक स दैविहत्तः किमर्थं संस्कारा. क्रि-

प्यन्ते। न संस्कृताः स्यादित्येवमर्थन्ते क्रियेरन्। असंस्कृते न चार्थः तस्मात् लुप्येरन्।

अष्टाग्ने र्नित्यधारणाभावाधिकरणम्।

नित्यधारणे विकल्पो न ह्यकस्मात् प्रतिषेधः स्यात् ॥ २५ ॥ (पू०)

तस्मिन्नेवोऽग्रे चिन्ता किमयं नित्यं धार्यो न वा अथ वा नैव धार्येत इति तत्रोच्यते नित्यधारणे विकल्पः धार्यो वा न वा कुतः नह्यकस्मात् प्रतिषेधः स्यात् धारणात् प्रतिषेध तस्य भवति। प्रतिसमिधीत भ्रातृव्यमस्मै जनयतीति श्रुतिर्धारणप्रसङ्गे च प्रतिषेधार्थत्वात् भवति न यथा गन्तव्यं भोक्तव्यमिति सति गमनप्रसङ्गभोजनप्रसङ्गे च भवति। न च श्रुतिमन्तरेण प्रसङ्ग उपपद्यत इति नित्यसाधारणस्य विधायिका श्रुतिरनुमीयते तया प्राप्तिः। प्रतिषेधेन निवृत्तिः तस्माद् विकल्पः।

नित्यधारणाद्वा प्रतिषेधो गतश्रियः ॥२६॥ (सि०)

यदि कदाचित् प्रत्यक्षया श्रुत्या प्रसङ्गो न स्यात्। अतोऽर्थादनुमीयेत। अस्ति तु नित्यधारणस्य प्रसञ्जिका गतश्रियः श्रुतिः। नित्यहृत आहवनीयो गतश्रिय इति आहवनीयस्थानापन्नत्वादुख्यस्यापि नित्यधारणं प्रसक्तं तत् प्रतिषेधार्थेयं श्रुतिः तस्मान्न श्रुत्यन्तरस्यानुमानं भवति। अतो नित्यधारणस्याविधानात् कार्याभावाद्धारणमेव स्यात्।

यजमानयोः एकैककृतत्वे सर्वेषां करणाधिकरणम् ।

परार्थान्येकः प्रतियन्तिवत्सलाङ्गीनयोर्यज-मानगणे ह्यनियमोऽविशेषात् ॥ २६ ॥ (पू०)

यानि परार्थानि कर्माणि यथा शुक्रं यजमानो व्यार-गीत यजमानसम्मितौदुम्बरी भवति। तान्येको यज-मानः कुर्य्यान्न सर्वे कस्य हेतोः परार्थत्वादेव न तत्कर्मणा यजमानस्य कश्चिदुपकारः क्रियते ततश्च न स्वस्योपकाराय सर्वे कुर्युः। यजमानेन तु तत्कर्म क्रियते। तदेकेनैव कृतमिति द्वितीयानां प्रवृत्तौ हेतुर्नास्ति तस्मादेकः कुर्य्यात्।

तत्र कस्यानियमो यः कश्चिदेकः कुर्य्यात्। कुतः अविशेषात्। नात्रशब्दकृतोवाऽर्थकृतो विशेषो गृह्यते तस्मादनियमः। अहीने मुख्यस्याभावादेयमवस्थितम्।

मुख्यो वा विप्रतिषेधात् ॥२७। (सि०)

सत्रे तु मुख्यः कुर्यात् गृहपतिः कुतः। विप्रति षेधात् तस्य कुर्वतो विप्रतिषेध। न हि तेनार्त्विजः पदार्थाः कर्त्तव्याः। ऋत्विजां तु स्वपदार्थसन्निपाते विप्रतिषेधः स्यात्। एवं हि गृहपतेरर्थवत्त्वं क्रत्वानि याच्य-मानानि।

सत्रे याजमानकर्मणां सर्वेषां कर्त्तव्यताधिकरणम्।

सत्रे गृहपतिरसंयोगाद्धौत्रवत् पारनाय वचनाच्च ॥ २८ ॥ (पू०)

अथ यानि यजमानानां संस्कारार्थानि कर्माणि तान्यपि किं सर्वे गृहपतिनैव कर्त्तव्यानि उत सर्वैरित्युच्यते । गृहपतिना कर्तव्यानि कुतः । असंयोगादेवं गृहपतिरिति समाख्याया अन्वर्थेनासंयोगो न भवति अन्वर्था भविष्यतीत्यर्थः । कथं कृत्वा तत्रोच्यते । इष्टानेन गृहशब्देन कर्मोच्यते न शाला । शालायामभिधीयमानायामविशेषः स्यात् । सर्वे हि ते शालायाः पतयः ननु च कर्मणोऽपि ते सर्व एव पतयः सत्यमेव समाख्यानात् प्रकर्षावगतिं विज्ञायते यथा देवदत्तो मथुरायां ब्राह्मण इति । प्रकर्षश्च कर्मभूयस्त्वाद्वा स्यात् फलभूयस्त्वाद्वा । तत्र कर्मभूयस्त्वमेवोपपद्यते य स इतरेषां बहुतरं कर्म फलभूयस्त्वन्तु युज्यते यजमान संस्काराणां तत्राधिक्यात् । तस्माद् गृहपतिसमाख्याया अर्थवत्वात् पुरुषार्थानां गृहपतिः कर्त्तेति होत्रवत् तद्यथा होत्रमिति समाख्यायाः अर्थवत्त्वाद्धोता होत्रस्य कर्त्ता भवत्येवमिहापि आम्नायवचनाच्च आम्नायैक वचने गृहपतेः फलभूयस्त्वे भवति । यो वै सत्रे बहूनां यजमा मानानां गृहपतिः स सत्रस्य प्रत्येता स हि भूयिष्ठामृद्धिमृश्नोतीति तथेति तस्मादेव कारणात् ।

सर्वैर्वा तदर्थत्वात् ॥ २८ ॥ (२८)

सर्वे वा यजमानाः पुरुषार्थानि कुर्युः । न गृहपतिरेव कुर्त्तः । तदर्थत्वात् सर्वार्थमेव हि कर्म अविशेषेण हि श्रुतं द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुरिति यस्त्वेषां संस्कारैर्न-युज्यते । तस्य गुणहीनमफल कर्म भवेदिति तत्राविशेष

श्रुतिर्बाध्येत गृहपतिरिति समाख्यासामान्यात्। यथा गृहपतिः। स्वयं कर्म न करोत्यन्ये तस्य कर्मकारा भवन्त्येवमस्यापीत्यनेन सामान्येन स्वामित्वप्रकर्षः फलप्रकर्षाभावात्।

ननु स्वार्थलाभेन यजमानाः क्रत्वर्थं परिहापयन्त्युच्यते।

विप्रतिषेधे परम् ॥ ३० ॥ (हि०)

यत्र क्रत्वर्थेन पुरुषार्थत्वाद् विप्रतिषेधः। तत्र स्वार्थं करिष्यति विप्रतिषेधे तु परकीय क्रत्वर्थं; किं कारणं क्रत्वर्थे ह्यक्रियमाणे क्रतुरेव न संपद्यते पुरुषार्थे तु हीने पुरुषो विगुणः अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यादिति क्रत्वर्थो यत्नवान्। तस्मात् कर्तव्यः।

हौत्रे परार्थत्वात् ॥ ३१ ॥ टु०वै०

यत् हौत्रवदिति हौत्रे परार्थे पुरुषः न कर्म पुरुषार्थे तदेकेन केनचित् कर्तव्यं न सर्वैः। तत्र समाख्या निवामिका स्यात्। इह पुनर्गृहपतिरिति समाख्यानिहन्ति, शक्नोति कर्तुं अतोऽन्यथापि युज्यते। अयुज्यमानाऽपि वाममनर्थिका स्यात्। नैव निवर्तयितुं शक्नुयात्। निवर्तकस्य वचनस्याभावात्।

वचनं परम् ॥ ३२ ॥ (हि०)

यत्र दर्शनमुपदिष्टं सत्रस्य प्रत्येता इति। न तद्दर्शनं र्हि तर्हि वचनं तत्फलभूयस्त्वस्याप्राप्तेः। प्राप्तिपूर्वकं हि दर्शनं भवति।

आर्त्विज्ये ब्राह्मणमात्राधिकरणम् ।

प्रभुत्वादार्त्विज्यं सर्ववर्णानां स्यात् ॥ ३३॥(पू०)

ऋत्विक्त्वं सर्ववर्णानां ब्राह्मणराजन्यवैश्यानां स्यात् । कुतः प्रभुत्वात् । प्रभवन्ति सर्वे शक्नुवन्ति कर्त्तुं सर्वेऽध्ययनवन्तो विद्वांसश्च न ह्यविद्वान् विहितोऽसौ करणाय कारणं सर्वेषां कर्मप्रदर्शनार्थं ब्राह्मण इत्युक्तम् ।

स्मृतेर्वा स्याद् ब्राह्मणानाम् ॥ ३४ ॥ (सि०)

ब्राह्मणानामेवार्त्विज्यं स्यात् नेतरयोर्वर्णयोः कुत स्मृतेः एव शिष्टाः स्मरन्ति । याजनाध्यापनप्रतिग्रहा ब्राह्मणस्यैव ह्युपाया इति स्मृतिश्च प्रमाणमित्युक्तम् । अपि वा कारणाग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन् तस्माद् ब्राह्मणा एव याजयेयुः ।

फलचमसविधानाच्चेतरेषाम् ॥ ३४ ॥(हे०)

इतरेषां राजन्यवैश्यानां फलचमसौ विधीयेते । स यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्, स यदि सोमं विभक्षयिषयीत न्यग्रोधवल्लरीराहृत्यता संपिष्य दधन्युन्मृज्य तामस्मै भक्ष्यं प्रयच्छेत सोममिति। यदि क्षीरे सति सक्तदीयते तत्र यदि चाक्षीराभावो विज्ञायते यदि वा भोक्तृक्षीराभागित्वमिहापि सोमे विभक्षयिषिते फलानि दीयन्ते तत्रापि सोमाभावो वा यदि वा भोक्तृरसोमपत्वं विज्ञायते तत्र सोमस्तावत्सन्निहितः तस्मान्न सोमाभावो

भोक्तृत्वसोमपत्वं विज्ञायते न चासोमपाभ्यां शक्यत आर्त्विज्यं कर्तुं नियमात् सोमभक्षस्य तस्मान्न राजन्य-वैश्ययोरार्त्विज्यम्।

सान्नाय्येऽप्येवं प्रतिषेधः सोमपीथहेतुत्वात् ॥३५॥ (है०)

अपि च सान्नाय्ये भक्षे राजन्यवैश्ययोः प्रतिषेध स सोमपीथहेतुमाह न राजन्यो न वैश्यो वा सान्नाय्य वा पिबेत्। असोमपीथो ह्येष इति ब्रुवन् सोमपीथाभावे रा जन्यवैश्यानामार्त्विजनाभाव दर्शयति।

चतुर्धाकरणे च निर्देशात् ॥ ३६ ॥ (है०)

दर्शपूर्णमासयोश्च पुरोडाशस्य चतुर्धाकरणे ब्राह्मणा एव निर्दिश्यन्ते ब्राह्मणानामेवेदं हवि सोम्याना सोम पीथिनां नेह ब्राह्मणस्यास्तीति शेषभक्षणार्थं चतुर्धाकरण मित्युक्त शेषभक्षाश्चर्त्विज। यदि राजन्यवैश्ययोरप्या र्त्विज्यमस्ति न ब्राह्मणानामेवेद हवि स्यात्। राजन्य-वैश्ययोरपि पक्षे स्यात् तवेदमवधारणमसमर्थं भवेत्।

अन्वाहार्य्ये च दर्शनात् ॥ ३७ ॥ (है०)

दर्शपूर्णमासिक्यां चान्वाहार्यदक्षिणायां ब्राह्मणा एव दृश्यन्ते। त एते वै देवा अहुतादो यद्ब्राह्मणा यद-न्वाहार्य्यमाहरन्तीति तानेव तेन प्रीणातीति दक्षिणा च ऋत्विग्भ्यो दीयते तस्माद्ब्राह्मणानामार्त्विज्यम्। यथा

दित्यं, लक्षणा स्मृतिः तान्येतानि दर्शनान्युपोद्बलयन्ति तस्मादार्त्विज्यं ब्राह्मणानामेव स्यान्नेतरयोर्वर्णयोरिति।

इति आचार्य्यभट्टशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसा-
भाष्ये द्वादशस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः।

मीमांसाशास्त्रञ्च सम्पूर्णम्।

शाके बाराभ्रवस्विन्दुमिते वर्षे द्विजन्मना।
सभाष्यं जैमिनेः सूत्रं श्रीपानन्देन मुद्रितम्॥

